

ముఖ్య విషయ సూచిక

పుట.

కారక పరిచ్ఛేదము

తెలుగునందలి కారకాదివిధులు ప్రాయోగముగ సంస్కృతోక్తములై.

F౪౯

సంబోధన ప్రథమ కారకవిధక్తి కాదు.

F౫౦

ప్రాతిపదికార్థముల వివరణము.

F౫౧

ఉక్తార్థప్రథమ వివరణము.

F౫౨

‘బా-సా-పే’ ‘గాణ’ వ్యాఖ్యలు సరికావు.

F౫౩

కృత్తదితసమాసములచే నుక్తార్థతను సూరి చూపలేదు.

F౫౪

తెలుగునను గర్తృకర్తములు భావార్థకాదులచే నుక్తములగును.

F౫౬

వివిధకర్త కారణోదాహృతులు.

F౫౮

ద్వికర్తకథాతువులు. ఇట్టివి తెలుగున నరుదు.

F౬౦

సంస్కృత ప్రసిద్ధవిధన్తులు కొన్ని తెలుగున నిల్వవు.

F౬౧

కర్తప్రవచనీయద్విత్యాన్వయవివరణము.

F౬౨

వైషయిక సప్తమిచోటః బర్యాయముగ ‘కూర్చి’ విధక్తి నిల్చును.

F౬౩

కూర్చి విధక్తి. ఇది ద్వితీయపై నిల్చు ననెడి ప్రాధవ్యాకరణోక్తి సరికాదు.

F౬౪

అంధ్రభాషాచరిత్రకర్తగారి యశాస్త్రియప్రసంగము.

F౬౬

అప్రేరణకర్త ప్రేరణంబునఁ గర్తృంబగు.

F౬౮

అంతర్గత ప్రేరణార్థకారణోదాహృతులు.

F౭౦

‘బా-గు-ప్ర’ వ్యాఖ్య సరికాదు.

F౭౨

“తత్ర తృతీయా షష్ఠీ చ.....” అనుదాని వ్యాఖ్య.

F౭౪

దీని కహాబలకలి చేసిన యపవ్యాఖ్య.

F౭౫

ఆహాబలానుసారి సూరిగారి యపమార్గము.

UF౭

కనుధాతు ప్రేరణరూపముల వివరణము.	F2F
'కాంచు' ప్రేరణార్థకము.	F30
అనభిహితకర్తృకరణవాచకములు తృతీయాంతములగును.	F30
ద్వికర్తృకముల కర్తృవాచి యొక్కటిమాత్రమే కర్తృప్రత్యయము నందును.	F32
కారణ కరణముల స్వరూపభేదవివరణము.	F34
"బా-సా-పే" 'వానిచేత వింటి' ననరా దనుట సరికాదు.	F34
అహోబలపతి జడప్రకృతిపైని "చేత" నిల్వ దనరాదు.	F36
చేసి శబ్దానుప్రయోగస్థలములు.	F37
చేసి శబ్దానుప్రయోగము వ్యవహితముగను నగును.	F37
కరణసహార్థతుల్యార్థయోగతృతీయ.	F37
సరి సాటి ఉద్ది మొ. తుల్యార్థకములు.	F38
ఎదుర్కొను - మార్కొను - విరోధి - ప్రతిచ్ఛంద. మొ.	
తుల్యార్థకములు - సహార్థకములును.	FF7-FF9
వయాధ=రథగుప్తి, ప్రాధవ్యాకర్త దీనిని గ్రహింపలేదు.	F43
తోడ-కువర్ణకంబులు వచ్యార్థముఖ్యకర్తంబున కగు.	
నుశబ్దవ్యవధానంబున "తోడ"కు లోపము. కొన్నియెడల నిది లేదు. "అధికుల హినులతోడ".	FF8
సంస్కృతమునందును గౌణకర్తవాది పథ్యంత మగును.	FF9
ఉపయోగమునం దాఖ్యాతకు "తోడ-వలన" లగును.	FF6
బాలవ్యాకృతి తద్వ్యాఖ్యలలోని "సాంక్షిపుని" ఆసాధువు.	FF2
"బా-సా-పే" లోని కేవల ప్రామాదిక ప్రసంగము.	FF3
బాలవ్యాకరణాదులు సంగ్రహింపని కొన్ని విషయములు	FFF
సంస్కృతమునః చతుర్థివిధక్తి వచ్చుచోటులు.	0000
తాదర్థ్య చతుర్థిచేతనే సంప్రదానచతుర్థి సిద్ధించును.	0000
'యొక్క'ను వలెనె 'కొఱకు'ను నన్నయ వాడలేదు.	0002
చతుర్థిచోట షష్ఠీ ప్రయోగము సంస్కృతముందె కలదు.	0003
స్వరప్రధానయతి ప్రత్యయత్వభంజకము కాదు. కయి = కునయి = కుగాన్.	0004
సూరి సంగ్రహింపని చతుర్థివిధాయకవిధులు.	0004

పుట.	విషయసంఖ్య.		పుట.
F2F	౨౪౬	అపాదానపంచమీస్థలములు.	౧౦౦౯
F౩౦	"	బుద్ధిపరికల్పితమగు నపాదానము.	౧౦౧౦
F౩౧	౨౪౬ I	సూరి (కారక) యుదాహృతులు పెక్కు కౌముదిలోనివె.	౧౦౧౧
	"	'దొంగభయము' దీనిని బంచమీతత్పురుష మనరాదు.	
F౩౨		(౨౬౯ విష. ౧౧౫౫ పుట).	౧౦౧౨
F౩౪	౨౪౭	సత్త్వమ్యాదు లుండ్యాదులతో నన్వయించును.	౧౦౧౩
F౩౫	"	సూరి 'ఉండి' ప్రభృతు లనుప్రయుక్తశబ్దము లనరాదు.	౧౦౧౪
F౩౬	"	'కోలేన్' మున్నగుశబ్దముల ప్రయోగములు.	౧౦౧౫
F౩౭	"	'అట్లు - పోలేన్' మొదలగుశబ్దములు పరమగునప్పటి	
F౩౮		విభక్తులు.	౧౦౧౬
F౩౯	"	'ఉండి-ఉంచి' పరమగునప్పటి విభక్తులు.	౧౦౧౭
F౪౦	"	ద్వితీయమిది యుండికిఁ బ్రయోగము గన్పట్టదు.	౧౦౧౮
	"	'ప్రాథవ్యా'—'బా-గు-ప్ర' గ్రంథముల ప్రమాదములు.	౧౦౨౦
F౪౨	౨౪౭ I	సూరి 'ఉండి' శబ్ద మనుప్రయుక్త మనరాదు.	౧౦౨౧
F౪౩	"	"ఇంటినుండివచ్చెన్" అను రీతిగల మహాకవిప్రయోగము	
		గన్పట్టదు.	౧౦౨౨
	"	సూరి ద్వితీయాసప్తములు వలన కాదేశమగు ననుట	
F౪౪		సరికాదు.	౧౦౨౩
F౪౫	౨౪౮	అన్యారాద్యైకయోగజపంచమికి "కంటెగు" వర్ణకము	
F౪౬		లగును.	౧౦౨౪
F౪౭	"	పెక్కుశబ్దముల కొక్క 'కంటె' వర్ణకము నిల్పును.	౧౦౨౫
F౪౮	౨౪౯	నిర్ధారణార్థ ద్వైవిధ్యము.	౧౦౨౬
F౪౯	౨౪౯ I	నిర్ధారణకంచమిచోట 'గు' శైత్యము నిల్పునని సూరి	
౧౦౦౦		వదంతులేదు.	౧౦౨౭
౧౦౦౧	౨౫౦	పట్టి వర్ణకము నిర్వేది స్థలములు.	౧౦౨౮
౧౦౦౨	"	భావార్థక నుజేపైని 'పట్టి' మాత్రము నిల్పును.	౧౦౨౯
౧౦౦౩	౨౫౧	సంబంధము ద్వివిధము, స్వామివాచకముపైని "యొక్క"	
		షష్ఠి నిల్పును.	౧౦౩౦
౧౦౦౪	"	'యొక్క'కుఁ బ్రయోగము గన్పట్టదు. వ్యస్తతలో నయి	
౧౦౦౫		తము 'యొక్క' లోపించును.	౧౦౩౧

విషయసంఖ్య.

పుట.

౨౫౧	'కి-కు'లు శేషవృద్ధ్యర్థమున నిల్చును.	౧౦౩౩
"	శేషవృద్ధి యర్థవిశేషబోధకమును నగును.	౧౦౩౪
౨౫౧ I	'ది-దు-వి' ప్రత్యయములు 'యొక్కా' ర్థకములు.	౧౦౩౫
"	'నీదుకొడుకులు' తిక్కన. ఇది నన్నయసమ్మతము కాదు.	౧౦౩౬
"	అహోబలపండితుని పొరపాటు.	౧౦౩౭
౨౫౨	సూరి బ్రాహ్మణద్వేషి యనుట సరికాదు.	౧౦౩౮
"	"బా-సా-పే" — 'లోపు + ఉల = లోపల' అనువ్రాత సరికాదు.	౧౦౩౯
"	'నిర్ధారణమునకు' వృద్ధినిల్పుట ముద్రణసంస్కర్తసాహస కృతము. నిర్ధారణవృద్ధి సప్తములు.	౧౦౪౦-౧౦౪౧
౨౫౩	త్రివిధాధారలక్షణోదాహరణములు.	౧౦౪౨-౧౦౪౩
"	'చర్మమందు ద్వీపిని జంపెన్' ఇట్టివి తెల్లనఁ జూపట్టవు.	౧౦౪౪
"	విషయనిమిత్తాదిజ సప్తమి. అహోబలుని ప్రమాదము.	౧౦౪౫
"	'అహో' 'గాణ' - 'ఆం-భా-చ' గ్రంథములలోని ప్రమా దములు.	౧౦౪౬
"	అధికరణసప్తమి-సతీసప్తమి.	౧౦౪౭
"	కవిజనమందన టీకాప్రమాదము.	౧౦౪౮
౨౫౩ II	సప్తమి 'న' ప్రత్యయము నిల్చు స్థలములు.	౧౦౪౯
౨౫౪	"అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యాయా" సూత్రవివృతి.	౧౦౫౦
"	కారకములు వివక్షావశమున మాలుచుండును.	౧౦౫౧
"	ఒక కారకము మఱొక కారకము నడచి నిల్పుట.	౧౦౫౨
౨౫౫	'ఇతరత్ర చ ద్వితీయా' సూత్రవివరణము. 'పనుపుఁజేసి' అనురీతి వానిలోనిది తృతీయార్థకద్వితీయ కాదు.	౧౦౫౪
"	అజడసప్తమిచోటను సైతము ద్వితీయ నిల్చును.	౧౦౫౫
"	'పశువులకు మేటి' అను కు వృద్ధి ముద్రణ సంస్కార ప్రమాద కృతము.	౧౦౫౬
౨౫౫ I	తృతీయాసప్తములచోటి ద్వితీయ. తృతీయాసప్తముల చోట 'న' వర్ణకము నిల్చు స్థలములు.	౧౦౫౭-౧౦౫౮
౨౫౬ I	అజడతృతీయకు 'న' వచ్చు ననెడి 'ప్రాధ' నిరాధారము.	౧౦౫౯
౫౭	జడద్వితీయకుఁ బ్రథమ.	౧౦౬౦

పుట.	విషయసంఖ్య.		పుట.
౧౦౩౩	౨౫౭ I	వేటికావాఖ్యాత చెప్పినది ప్రాథవ్యాకరణాశయము కాదు.	౧౦౬౧
౧౦౩౪	"	అజడద్వితీయచోఁ బ్రథమ నిల్చు నను 'ప్రాథ' సరికాదు.	౧౦౬౨
౧౦౩౫	౨౫౮	అన్యవిభక్తులచోఁ బ్రథమ నిల్చు స్థలములు.	౧౦౬౩
౧౦౩౬	"	సంస్కృతమందును సద్వవాచకములకు సప్తమీప్రథమ	
౧౦౩౭		లగును.	౧౦౬౪
౧౦౩౮	"	ఉదంతదేశవాచకముల సప్తమీ ప్రథమయగును.	౧౦౬౫
	౨౫౮ I	దేశాధ్యకాలవాచకముల పాక్షికసప్తమి.	౧౦౬౬
౧౦౩౯	౨౫౯	విశేషణవిశేష్యముల లింగవిభక్తివచనతౌల్యము.	౧౦౬౭
	"	సూరిపైని 'బా-గు-ప్ర' చేసిన యావేశము సరికాదు.	౧౦౬౮
౧౦౪౦	"	విశేషణవిశేష్యముల లింగవచనవ్యత్యాస ప్రయోగ	
౧౦౪౩		విశేషములు.	౧౦౬౯
౧౦౪౪	౨౬౦	విశేషణ విశేష్యలింగవచన వ్యత్యాసములు.	౧౦౭౦
౧౦౪౫	"	విశేషణ విశేష్యవచన వ్యత్యాసము. ఆధర్వణము.	౧౦౭౧
	"	కవిశిరోధూషణవాఖ్యా నన్నయాభిప్రేతముకాదు.	౧౦౭౨
౧౦౪౬	"	విశేషణ విశేష్యముల వచన వ్యత్యాసము.	౧౦౭౩
౧౦౪౭	౨౬౦ I	సూరి పద్ధతిలోఁగల్గు దుర్వారములగు ననిష్టయాపములు.	౧౦౭౪
౧౦౪౮	"	'బా-గు-ప్ర' వ్యాఖ్యయు సూరకవి తిమ్మకవుల లక్షణము	
౧౦౫౦		లును నీ విషయమున సరికావు.	౧౦౭౫
౧౦౫౧	౨౬౧ I	'సర్వనామ సంఖ్యాభిధానేత్యాది' సూరి సూత్రమందలి	
౧౦౫౨		దోషములు.	౧౦౭౬
	"	ఈ విషయమందలి వేటికాశయము సరికాదు.	౧౦౭౭
౧౦౫౪	౨౬౨	ఎల్లవిభక్తుల విశేషణములును బ్రథమాంతములు	
౧౦౫౫		కానోపును.	౧౦౭౮
	"	'ప్రాథ' కారక-౨౧-౨౩ సూత్రము లనావశ్యకములు.	౧౦౭౯
౧౦౫౬	"	ఈ విషయమునందలి 'ఆం-భా-చ' కర్త గారి యాశ	
		యము సరికాదు.	౧౦౮౦
౧౦౫౮	౨౬౨	విశేషణ విశేష్యముల విభక్తి వ్యత్యాసము.	౧౦౮౧
౧౦౫౯	౨౬౩-౨౬౩ I	భావదర్శక వ్యవధానమునందగు విశేషణ విభక్తి వ్య	
౧౦౬౦		త్యాసము.	౧౦౮౨

విషయసంఖ్య.

పుట.

౨౬౩-౨౬౩ I బాల-కార-౨౮ మొ. ౩౨ సూత్రములు సిద్ధాంతము

వాదములు.

౧౦౮౩-౧౦౮౬

,, భావార్థకాదియోగజ ప్రథమకుః బ్రయోగములు.

౧౦౮౭

౨౬౪ అస్తద్యుష్ట దర్థకముల విధేయ విశేషణములు.

౧౦౮౮

,, అహోబలపండితుని భాగింతి.

౧౦౮౯

,, అస్తద్యుష్ట దర్థముల యుత్తరోత్తరప్రాబల్యము.

౧౦౯౦

,, ఈ విషయమున సంస్కృతాంధ్రములకుః గల భేదము.

౧౦౯౧

,, యుష్టదస్త దాత్తార్థక కర్తల సహాక్తిలోని విశేష

ములు.

౧౦౯౨-౧౦౯౩

,, యుష్టదస్త దర్థ విశేషణప్రయోగ విశేషములు.

౧౦౯౪

,, ఈ విషయమునందలి 'ఆం-భా.అ' సూత్రము సరికాదు.

౧౦౯౫

,, యుష్టదస్త దర్థక విశేషణప్రయోగ విశేషములు.

౧౦౯౬-౧౦౯౭

౨౬౪ II అన్యయుష్టదస్త దర్థముల యుగపమక్తిలోని విశేషములు.

౧౦౯౮

౨౬౫ వాక్యగత పదముల యన్వయక్రమ రాహిత్యము.

౧౦౯౯

,, ప్రకృతార్థప్రకాశకమగు వ్యవధానమే సాధువు.

౧౧౦౦

,, వాక్య మధ్యగత పద్యద్యయమును సాధువే.

౧౧౦౧

,, వాక్యములందలి పదముల యథ్యాహారము.

౧౧౦౨

,, స్ఫూర్తిసుఖావహములగు సధ్యాహారములు.

౧౧౦౩

,, సంస్కృతమందలి యథ్యాహారముల విశేషములు.

౧౧౦౪

౨౬౫ I వాక్యగతపదములు క్రమ నిరపేక్షములు కానోపుననెడి

సూరి సూత్రము.

౧౧౦౫

కారకపరిశిష్టము.

౨౬౫ II భావార్థకాదుల విశేషణములు కర్తృకములే.

౧౧౦౬

,, విశేషణవిశేష్యముల భిన్నవిభక్తులు.

౧౧౦౭

,, భావార్థక టవర్ణకాదులచోటి యాభాసకర్తృత్వము.

౧౧౦౮

సమాసపరిచ్ఛేదము.

౨౬౬ సమాసలక్షణము. సామర్థ్య ద్వైవిధ్యము.

౧౧౦౯

,, 'ప్రణమతి' అనుచో 'ప్ర' వ్యస్తమని పాణినీయులు.

౧౧౧౦

౨౬౬ I సమాసైకదేశాన్వయ మెట్టిచో సాధువు?

౧౧౧౧

పుట.	విషయసంఖ్య.		పుట.
	౨౬౬ I	ప్రార్థనావ్యాకర్త తదనుయాయుల ప్రమాదములు.	౧౧౧౨
౧౦౮౬	"	నన్నయాదుల యేకదేశాన్వయప్రయోగములు.	౧౧౧౩
౧౦౮౭	"	'ముల్లోకవంద్య' మొ. వైరిసమాసములు కావు.	౧౧౧౪
౧౦౮౮	౨౬౬ II	సమాసము సాధారణముగా నైచ్చికము.	౧౧౧౫
౧౦౮౯	౨౬౭	సమాస-సమాసక-లక్షణములు.	౧౧౧౬
౧౦౯౦	౨౬౭ I	సూరి వచించిన త్రివిధసమాసములు.	౧౧౧౭
౧౦౯౧	"	సమాసక మనుసంజ్ఞను సూరి వచింపలేదు.	౧౧౧౮
	౨౬౮	ద్విగుకర్త ధారయాది సమాసములు.	౧౧౧౮
౧౦౯౩	౨౬౮ I	కృదాది పంచవృత్తులు.	౧౧౧౯
౧౦౯౪	"	'పూర్వపదార్థప్రాథానోవ్యయిభావః' అనునది మొదలగు	
౧౦౯౫		లక్షణములు ప్రాయోగములు కాన నవి సరికావు.	౧౧౨౦
౧౦౯౬	"	అట్టి ప్రాయోగలక్షణమే యందు వివరింపబడుచున్నది.	
౧౦౯౭		తత్పురుషాదులు. పూర్వనిపాతశాస్త్రము.	౧౧౨౧
౧౦౯౯	"	సమాస విభక్తిలోపము.	౧౧౨౨
౧౧౦౦	౨౬౮ II	అవ్యయిభావము.	౧౧౨౨
౧౧౦౧	"	ఉపసర్జన శబ్దాభ్యుతథేయములు.	౧౧౨౩
౧౧౦౨	౨౬౮ III	ద్వితీయాతత్పురుషాదుల లక్షణములు.	౧౧౨౪
౧౧౦౩	"	చతుర్థి తత్పురుషాదులు.	౧౧౨౫
౧౧౦౪	"	ప్రథమాతత్పురుషము.	౧౧౨౬
	౨౬౮ IV	కర్త ధారయము.	౧౧౨౬
౧౧౦౫	"	కర్త ధారయము. ఉత్తరపదలోపి సమాసము.	౧౧౨౭
	"	"శతాబ్దము" మున్నగునవి యుత్తరపదలోపి సమాస	
		ములు. (చూ. విస్తర II ౨౯ IV విష.)	౧౧౨౮
౧౧౦౬	"	ఉపమితాదిసమాసములు (౨౬౮ V విషయము.)	౧౧౨౯
౧౧౦౭	"	ఉపమానపూర్వపద కర్త ధారయముల సాధుత్వము.	
౧౧౦౮		(చూ. ౨౬౮ XIII విష. ౧౧౨౪ పుట.)	౧౧౩౦
	"	ఉపమితరూపకసమాసముల సాధక బాధకములు.	౧౧౩౧
౧౧౦౯	"	ఉపమారూపకసంకరము = నసింహసంకరము.	౧౧౩౨
౧౧౧౦	"	భాషితపుంస్కములు, పుంవద్భావము.	౧౧౩౩
౧౧౧౧	౨౬౮ V	ద్విగుసమాసము.	౧౧౩౩

విషయసంఖ్య.

పుట.

౨౬౮ V	ద్విగుత్రైవిధ్యమున నాంధ్రవైయాకరణ వైమత్యము.	౧౧౩౪
"	'చేతుశ్శతాబ్దములో' అనువాని సాధుత్వము.	౧౧౩౫
౨౬౮ VI	తద్గుణాతద్గుణ సంవిజ్ఞాన బహువ్రీహులు.	౧౧౩౬
"	వ్యధికరణ బహువ్రీహి భాష్యసమృతము కాదు.	౧౧౩౭
"	శ్రీహేతుకుచ్చి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రులుగారి యాశీస్సము సరికాదు.	౧౧౩౮
"	వీరి మఱికొన్ని యపసీద్ధాంతములు.	౧౧౩౯
"	వీరి ప్రసంగ మప్రయుక్తతా దోషమునకే నిర్విషమత్వమును ఘటించును, మేకాధీశ శబ్దార్థ శతకోటి.	౧౧౪౦
"	భాషితపుంస్కముల పుంవద్భావము.	౧౧౪౧
"	పుంవద్భావవిధులు. సమాసాంత ప్రత్యయములు.	౧౧౪౨
"	వివిధములగు బహువ్రీహి విశేషములు.	౧౧౪౩
౨౬౮ VII	ద్వంద్వసమాసము.	౧౧౪౩
"	సాహిత్యము క్రియా నిష్పత్తియందును లేకపోవచ్చును.	౧౧౪౪
"	ద్వంద్వ సమాసమండలి పూర్వనిపాతవిధులు.	౧౧౪౫
౨౬౮ VIII	సమాహారద్వంద్వసమాసము.	౧౧౪౫-౧౧౪౬
"	ఋకన్తాది ద్వంద్వమున వచ్చు 'ఆవజ్ఞు'	౧౧౪౭
౨౬౮ IX	ఏకశేషవృత్తి.	౧౧౪౮
౨౬౮ X	అలుక్సమాసవిధులు.	౧౧౪౯
౨౬౮ XI	సర్వసమాసాంతవిధులు.	౧౧౫౦
౨౬౮ XII	సమాసాశ్రయవిధులు	౧౧౫౦
౨౬౮ XIII	'సమాహి' మున్నగు కొన్ని వింతప్రయోగముల సమర్థనము - ఉపమానపూర్వపదకర్తృభారయ సమాస సమర్థనము. (చూ. ౨౬౮ IV విష. ౧౧౨౮ పుట.)	౧౧౫౧-౧౧౫౪
౨౬౯	సూరి వివరించిన తత్పురుషాదులు.	౧౧౫౫
"	ద్విగుకర్తృభారయావిత్కాది చింతాదుణినె సూరి వివరించెను.	౧౧౫౬
"	'దొంగభయము' అనునది సూరి పంచమీతత్పురష మనరాదు. (చూ. ౨౪౬ I విష. ౧౦౧౨ పుట.)	౧౧౫౮

ముఖ్య విషయ సూచిక

పుట.	విషయసంఖ్య.		పుట.
౧౧౩౪	౨౨౦	చింతామణి వచించిన సమాసకము. చింతామణి వినరించిన షష్ఠీ తత్పురుషము.	౧౧౩౯
౧౧౩౫			
౧౧౩౬	"	సయికారికలకు గాణపత వివరణముచేరిన యపవ్యాఖ్య.	౧౧౬౦
౧౧౩౭	"	సమాసకములందును "షష్ఠీ భవేద్ద్వితీయాతుల్యా తత్పురుషసంస్థితేత్యాదికము వర్తిల్లును.	౧౧౬౧
౧౧౩౮	"	సమాసకేతరస్థలములందు జ్ఞాపకస్థి మిశ్రపాంశ్కృతిక సమాసములు సయితము చెల్లును.	౧౧౬౨
౧౧౩౯	"	అట్లు పోలే ప్రభృతులతోడి సమాసములు. 'ప్రాశ్' వ్యాకృతిలోనివి.	౧౧౬౩
౧౧౪౦	"	సప్తమీ న వర్ణకము లోపింపని యలు క్సమాసములు.	౧౧౬౬
౧౧౪౧	"	షష్ఠీ భవేద్ద్వితీయాతుల్యా తత్పురుషసంస్థితేత్యాది సూత్రార్థ వివరణము.	౧౧౬౬-౧౧౬౭-౧౧౬౮
౧౧౪౩	౨౨౦ I	సూరి ప్రక్రియలోని సమాస విభక్తిలోపము - ఇది కేవల మపమాగము.	౧౧౬౯-౧౧౭౦
౧౧౪౪	౨౨౧	తత్పురుష సమాసవిధులు. తచ్చబ్ధాకారలోపము.	౧౧౭౧
౧౧౪౫	"	నీ-నా-తా-మన-శబ్దముల సమాసము.	౧౧౭౧
౧౧౪౬	"	అహోబలపండితుఁ డీ నన్నయాధర్వణుల యాశయమును గ్రహింపలేదు.	౧౧౭౨
౧౧౪౭	"	కవిజనమండనాదుల యపవ్యాఖ్యలు.	౧౧౭౩
౧౧౪౮	౨౨౧ I	బాలవ్యాకృతిలోని సంబంధార్థమందలి తచ్చబ్ధముతోడి సమాసము. అది - ఇది శబ్దముల యనుప్రయోగము. అట్టిదే మొ.	౧౧౭౪-౧౧౭౫
౧౧౪౯	"	తచ్చబ్ధానుప్రయోగవిషయక ప్రయోగవిశేషములు.	౧౧౭౬
౧౧౫౦	"	'నీదుకరుణ' మున్నగుచోటులందలి 'దు' వర్ణకము షష్ట్యర్థకము. సమాసముకాదు.	౧౧౭౭
౧౧౫౧	౨౨౨	ఆచ్ఛికవిభక్త్యంతముల సమాసములు యథేచ్ఛముగ నగు.	౧౧౭౮
౧౧౫౨	౨౨౨ I	శుద్ధ సంస్కృతపద మాచ్ఛికపదముతో సమసింపదు.	౧౧౭౯
౧౧౫౩	"	పాల్కురికి సోమనారాధ్యుఁడు వైరిపదమును బ్రయోగించె నను బరవపురాణ వీతిక సరికాదు.	౧౧౮౦
౧౧౫౪	"	సోమనారాధ్యుని వింతవింత పోకడలు.	౧౧౮౧

విషయసంఖ్య.

పుట.

౨౭౨ I

‘పజ్జ’ - ప’వర్ణకములు. ‘జనుపచార’ ఇందు ‘జనుము’
పూర్వపదము కాదు.

౧౧౮౨

౨౭౩

కర్తృధారయ సమాసవిధులు:—వైరిపదము దుష్టము
కాని స్థలములు.

౧౧౮౩

,,

పేటికావ్యాఖ్యాత యపమార్గము.

౧౧౮౪

,,

బిరుదాద్యుత్తరపదక వైరి సమాసములు సాధువులనెడి
యధర్వణుని సమర్థనము.

౧౧౮౫

,,

‘కృష్ణరాయ - నన్నపార్వ’ మున్నగువాని ప్రక్రియ.

౧౧౮౬

,,

‘అహో’-‘ఆం-భా-చ’ గ్రంథములలోని యపవ్యాఖ్యలు.

౧౧౮౭

౨౭౪

ఆర్యాంబాదిక శబ్దపానరుక్త్యము సాధువు కాదు.

౧౧౮౮

,,

కవిజనమండన - నారాయణీయా ద్యపవ్యాఖ్యలు.

౧౧౮౯

౨౭౫

బిరుదాదులలోని వర్ణవర్ణత్యాసాదికము దుష్టము కాదు.

౧౧౯౦

,,

బిరుదశబ్దార్థవిమర్శము.

౧౧౯౧

,,

బిరుదాదులందలి వర్ణవర్ణత్యాసాద్యుదాహరణములు.

౧౧౯౨

,,

బిరుదాది సమాసములందలి యాంధ్రవికారములు.

౧౧౯౩

౨౭౬

సిద్ధసమాసస్థ జీబంతముల ప్రాచ్యవిధి.

౧౧౯౪

,,

సంస్కృతకోశకారుల దూత శబ్దకల్పనము సరి కాదు.

౧౧౯౫

,,

తత్పురుషసమాసాశ్రయ విధులు.

౧౧౯౬

౨౭౭

సూరికృత కర్తృధారయపూర్వపదనియమ సూత్ర
విమర్శనము.

౧౧౯౭-౧౧౯౮

,,

సాధ్యసాంస్కృతిక మిశ్రసమాస స్థలములు.

౧౧౯౯

,,

సరసపువచనములు మున్నగువాని ప్రక్రియ.

౧౨౦౦

౨౭౮

కర్తృధారయాభాస సమాసములు. కర్తృత్వ మవగాఁ
గర్తృగత క్రియాసామానాధికరణ్యము.

౧౨౦౧

,,

అభాస కర్తృధారయమందలి-‘న-ని’ వర్ణకములు తక్కిన
ధాతుజనిశేషణములకును నుపలక్షణములు.

౧౨౦౩

,,

‘నల్లవాడు’ మున్నగు వేటునిధములగు కర్తృధారయా
భాసములు.

౧౨౦౪

౨౭౮ I

కారకములతోఁ గ్రియ యన్వయించు స్థలములు.

౧౨౦౫

,,

‘బా-గు-ప్ర’ అపవ్యాఖ్య. ‘బా-సా-పే’ భ్రాంతి.

౧౨౦౬

పుట.	విషయసంఖ్య.		పుట.
	౨౭౯	విశేషణ విశేష్యముల వ్యవధానము సాధువు.	౧౨౦౭
౧౧౮౨	• "	పదాంతర వ్యవధాపిత విశేష బోధయసద కర్త ధారయము.	౧౨౦౮
	౨౭౯ I	'అయ్యయి కాలము' మున్నగువాని సాధనము.	౧౨౦౯
౧౧౮౩	౨౮౦	నన్న యోపదిష్ట త్రికసమాస సంధి.	౧౨౧౦
౧౧౮౪	"	సమాస కేతరస్థల త్రికసమాసము.	౧౨౧౧
	"	త్రికసమాససంధిలోని 'ఋ-౪' వర్ణముల విశేషములు.	౧౨౧౨
౧౧౮౫	"	త్రికసమాససంధిలోని సంయుక్తవర్ణద్విత్వము.	౧౨౧౩
౧౧౮౬	౨౮౦ I	సూరిగారి ప్రాప్యద్విత్వవిధి మార్గాంతరము.	౧౨౧౪
౧౧౮౭	"	సూరిగారి యీ నూతనమార్గము బాధితము.	౧౨౧౫
౧౧౮౮	౨౮౧	'అచ్చొటు - అచ్చుటు' మున్నగువాని సాధనము.	౧౨౧౬
౧౧౮౯	౨౮౧ I	ముచ్చొటులు-ముచ్చుట్లు మొ. వీని ప్రయోగములు.	౧౨౧౭-౧౨౧౮
౧౧౯౦	౨౮౧ II	చోట శబ్ద టాక్షరలోపము - ప్రయోగములు.	౧౨౧౯
౧౧౯౧	౨౮౨	కర్త ధారయమందలి నివర్తకము బహుళము.	౧౨౨౦
౧౧౯౨	"	చక్కచాయ సాధువు. 'బా-సా-పే' వ్యాఖ్య భ్రాంతి.	౧౨౨౦
౧౧౯౩	౨౮౨ I	సూరిగారి నల్లాదిగణముల విమర్శము.	౧౨౨౧
౧౧౯౪	"	'వ్రేణని' అసాధువు. ఈ 'ని' వర్ణకము భావాత్థక 'న'	
౧౧౯౫		వర్ణకజన్యము కాదు.	౧౨౨౨
౧౧౯౬	"	అద్భుతవీరు ప్రామాదిక వివరణము.	౧౨౨౩
	"	"కమ్మందేనె - చక్కంబడు" సాధువులు.	౧౨౨౪
౧౧౯౮	౨౮౨ II	ధ్వన్యనుకరణములకు నీ 'ని' గాగమము వచ్చుట గలదు.	౧౨౨౫
౧౧౯౯	౨౮౩	ఇతరములగు కర్త ధారయసమాసాశ్రయవిధులు.	౧౨౨౫
౧౨౦౦	౨౮౩ I	ద్విగుసమాసము. ఇందలి 'మూడు' శబ్దము సంధి.	౧౨౨౫
	"	సూరి మూడు లోనిది దుష్పర్వకమనియే సూత్రించెను.	౧౨౨౬
౧౨౦౧	"	ద్విగుసమాసవిషయకములగు నాధునిక వ్యాకర్తల	
		ప్రామాదిక ప్రసంగములు.	౧౨౨౭
౧౨౦౩	"	మధ్యమఃద లోపి ద్విగువునందే ప్రాప్యద్విత్వాది నిత్యత.	౧౨౨౮
౧౨౦౪	౨౮౪	అద్భుతసమాహారద్విగువు - ప్రయోగములు.	౧౨౨౯
౧౨౦౫	"	'పదునొకండు' మున్నగునవియు ద్విగువులే.	౧౨౩౦
౧౨౦౬	౨౮౫	'ముల్లోకములు' మున్నగునవి యాద్భుతద్విగువు లనెడి	
		కవిశిరోధూషణాశయము సరికాదు.	౧౨౩౧

విషయసంఖ్య.

పుట.

౨౯౦	మెలతొక కాదు. మెలుతుక.	౧౨౭౭
"	కవిశిరోభూషణోదాహృత తత్త్వములు సూరికి మూలము.	౧౨౭౮
౨౯౦ I	అరమరాదులకు 'ఇక' వర్ణకముస్వార్థమందగును. దీని ప్రయోగములు.	౧౨౭౯
౨౯౦ II	'ఉక' ప్రత్యయము ఓలుకాదుల కగును (స్వార్థకము.)	౧౨౮౦
౨౯౧	కాడు-గాడు-అడు-అడి వర్ణకములు, అస్త్యర్థకములు.	౧౨౮౧
"	'కతై' అస్త్యర్థకము. స్త్రీవాచకము. దీనిని "ఒకతై - ఎవతై" మున్నగువానినివలెనే సాధించుకొనవచ్చును.	౧౨౮౨
"	'అంకకాడు' శబ్ద పరిశీలనము.	౧౨౮౩
౨౯౧ I	'కా-కతై. గా-గతై' అనువాని సూరివిధానము.	౧౨౮౪
"	'కా-కతై' లకు 'వాడు-అది' అనునవి పర్యాయములు.	౧౨౮౫
"	'కా-కతై'ల ప్రయోగములు. తత్పరిశీలనము.	౧౨౮౬
"	'కా-కతై, గా-గతై' అనువానిలోని 'క.గ' ల నియమ రాహిత్యము.	౧౨౮౮
౨౯౧ II	కా-కతైలు, స్వార్థకములు.	౧౨౮౯
"	'ఇబ్బంది-ఇబ్బందిగాడు' వీని 'శ-రి' అర్థము సరికాదు.	౧౨౯౦
౨౯౧ III	'ఈ' ప్రత్యయము - దాని ప్రయోగములు.	౧౨౯౧
"	'ఈ' ప్రత్యయార్థ ద్వయప్రయోగములు.	౧౨౯౨
౨౯౧ IV	'అరి' ప్రత్యయము - దాని ప్రయోగములు.	౧౨౯౩
"	'అటి' అని శకటము గలదను "బా-గు-ప్ర" 'బా-సా-ప్ర' వ్యాఖ్యలు సరికావు.	౧౨౯౪
౨౯౧ V	'ఇ' ప్రత్యయము-అస్త్యర్థకము-దానిప్రయోగములు.	౧౨౯౫
"	'కైవారము' దేశ్యమనెడి, శబ్దరత్నాకరము సరికాదు.	౧౨౯౬
"	తిమ్మకవికన్న శ్రీనాథుడు ప్రామాణికుడు.	౧౨౯౮
"	'సర్వంకష' 'సూ-రా-ని' గ్రంథముల వాదము సరికాదు.	౧౨౯౯
౨౯౧ VI	మతుబర్థక కులవాచక 'త' ప్రత్యయము. 'చా-చాకల జాతి' అనెడి సూరి యాశయము సరికాదు.	౧౩౦౦
"	'చెంచెత' సరికాదనెడి 'ప్రార్థవ్యా' సరికాదు.	౧౩౦౨
"	'గుబ్బెత' మున్నగు నిపాతముల ప్రయోగములు.	౧౩౦౩

విషయసంఖ్య.

పుట.

౨౯౦ VII

మతుబర్థకములగు 'ఆ:దు-ఆ:డి' ప్రత్యయములు.
ప్రయోగములు.

౧౩౦౪

"

'మాయలా:దు' మిశ్రమనెడి 'శ-ర' సరికాదు.

౧౩౦౫

"

'మాయరా:డి' సాధునెడి 'శ-ర' సరికాదు.

౧౩౦౬

౨౯౧ VIII

'ఇ:డి' ప్రత్యయము—౨భావాత్థకము.

౧౩౦౬

౨౯౨

పరిమాణార్థక ప్రత్యయములు.

౧౩౦౭

"

ప్రసృత్యాదే రిత్యాదికారిక యాధర్వణము కాదు.

౧౩౦౮

"

పరిమాణార్థక ప్రత్యయాంతోవాహృతులు.

౧౩౦౯

౨౯౩ I

బాలవ్యాకృతిలోని పరిమాణార్థక ప్రత్యయ విధులు.
'సందిలి' శబ్దాన్విమర్శనము.

౧౩౧౦

౨౯౩

'బంటి-కొల:దులు' దఘ్నార్థకము లనుట సరికాదు.

౧౩౧౧

"

'బంటి-కొల:దులు' ప్రత్యేకపదములును గలవు.

౧౩౧౨

"

'మయట్' ప్రత్యయాత్థక 'మయ' శబ్దమును గలదు.

౧౩౧౩

౨౯౩ I

బాలవ్యాకృతిలోని 'బంటి-కొల:దుల' విధి.

౧౩౧౩

"

పేటికావ్యాఖ్యాత యధర్వణకారికను మార్పరాదు.

౧౩౧౪

౨౯౪

ఆన ప్రత్యయము—పూరణార్థకము.

౧౩౧౪

౨౯౫

తద్ధితములను పాకల్యముగఁ జెప్ప శక్యముకాదు.

౧౩౧౫

౨౯౫ I

సూరి వచించిన యారీతి సూత్రము. 'మూరి-పా:తు'
వర్ణకములు తాచ్చిలాన్వితములు.

౧౩౧౫

"

'అడప' మతుబర్థకమగు 'అ' ప్రత్యయాంతము. దీనికి

శ్రీనాథుని నైషధప్రయోగము మాత్ర మాధారము. ౧౩౧౬

"

సర్వంకషావ్యాఖ్యయు 'సూ-రా-ని' ఘంటువును సరికావు. ౧౩౧౭

"

ప్రాధవ్యా కర్త వివరించిన తద్ధిత ప్రత్యయములు. ౧౩౧౮-౧౩౨౦

క్రియా పరిచ్ఛేదము.

౨౯౬

చింతామణి క్రియాపరిచ్ఛేదము తత్సమక్రియాపాధన
ప్రవణము.

౧౩౨౧

"

ధాతువులె తద్ధర్మవర్తమానాది కాల పురుషాదివాచక
ములు. లడాదిప్రత్యయములు ద్యోతకములు.

౧౩౨౨

"

'దా-సా-సే' ప్రమాదములు - తద్ధర్మా వివరణము.

౧౩౨౩

విషయసంఖ్య.

పుట.

౨౯౬

తద్ధర్మార్థవిషయమున నధర్మణ కారిక కహోబలపతి చేసిన
యపవ్యాఖ్య.

౧౩౨౪

”

థాతువుల కాలాదివిషయ నిరూపణమునఁ గేతన పెద్ది
రాజుల ప్రామాదికవిధులు.

౧౩౨౫

”

‘ఉండు-కలుగు’ అనునవి యనుబంధములు.

౧౩౨౬

”

‘చేయుచున్న వాఁడు - చేయుచున్న వాఁడవు’ మున్నగు
నవి సమాపక క్రియారూపములును ననఁదగును.

౧౩౨౭

”

‘ఉండిన’ శబ్దజమయ్యు ‘ఉన్న’ శబ్దము వర్తమానార్థకము.

౧౩౨౮

”

‘చేయునున్న - చేయఁబోవు’ అనునవి భావ్యర్థకములు.

౧౩౨౯

”

నన్నయ ‘చేయుచున్న వాఁడు’ మున్నగువానిలోని వా
రమునకు లోపమును వాడఁడు. ‘వా’ కారలోపమును
బ్రాహ్మ్యర్థక కలుగు థాత్వాదులందు వాడును.
(ఎఱుకగలఁడు = ఎఱుకగలవాఁడు).

౧౩౩౦

”

చేయఁగలవాఁడు మున్నగు భావ్యర్థములందు నన్నయ
తచ్చబ్ద ‘వా’ లోపమును బ్రయోగింపఁడు. చేయఁ
గలఁడు. మొదలగువానిని వాడఁడు.

౧౩౩౧

”

సంస్కృతమందలి లడాది లకారములు - వానియర్థములు.

౧౩౩౨

”

పాణినీయోక్త పరోక్షానద్యతనాదులను సంస్కృతకవులె
యుపేక్షించిరి.

౧౩౩౩

”

“అత్వాదితత్సమానా” మిత్యాదు లాచ్చిక థాతువుల
కును నగును.

౧౩౩౪

”

నన్నయ వాడని క్రియలను జింతామణి సాధింపదు.

౧౩౩౫

”

‘ఇ-తి’ అనునవి భూతార్థద్యోతకములు. ‘దు’ తద్ధర్మార్థ
ద్యోతకము.

౧౩౩౬

”

పునరాగమసూత్ర విస్తృత వ్యాప్తి.

౧౩౩౭

౨౯౬ I

ప్రథమపురుష క్రియారూపసాధనము.

౧౩౩౮

”

‘వచ్చెన్’ మొదలగువాని యహోబలప్రక్రియ సరికాదు.

౧౩౩౯

”

‘దు-డ్యాది వర్ణ’ ఇత్యాదిసూత్రముల యహోబలసమ
న్వయము సరికాదు.

౧౩౪౦

పుట.	విషయసంఖ్య.		పుట.
28	2F1 I	తిర్యగ్జడ కర్తృకత్వమునఁ గర్తృబహుతయందును నేక వచనమే నిల్చును.	౧౩౪౧
29	"	వ్యతిరేక భావి వర్తమాన ప్రథమపురుష క్రియలు.	౧౩౪౨
30	"	మధ్యమోత్తమ పురుష క్రియారూపసాధనము.	౧౩౪౩
31	"	అహోబలపరిసాధితమగు 'వైచక్షు' అసాధువు, 'ఆ-భా-చ' కర్తృగారి పరిహాసరూపములు.	౧౩౪౪
32	2F2	బాలవ్యాకృతిలోని లడాది లకారముల విధులు.	౧౩౪౬
33	"	అభావ చతుష్టయ నిరూపణము.	౧౩౪౭
34	"	తద్ధర్మాద్యర్థములు - 'లాట్టు - లూట్టు - లజీ' మున్నగు వానివిధులు.	౧౩౪౮
35	"	'బా-గు-ప్ర' వ్యాఖ్యాతచేసిన యాతీతము సరికాదు.	౧౩౪౯
36	"	'బా-సా-పే' వ్యాఖ్యలోని యపరిశీలనమూలకవిషయ ములు.	౧౩౫౦
37	2F3	బాలవ్యాకరణమందలి పురుషవచనాది ప్రత్యయములు.	౧౩౫౧
38	"	ఇట్టి ప్రత్యయముల కళా ద్రుతప్రకృతికత్వముల విష యమునఁ జింతాదుడే ' బాలవ్యాకృతులకుఁ గల భేదము.	౧౩౫౨
39	2FF	బాలవ్యాకరణములోని లఘూపసాధనవిధులు.	౧౩౫౩
40	"	ధాతువులెల్ల సాధారణముగ నుదంతములే.	౧౩౫౪
41	"	'వందుచున్నాఁడు' మున్నగునవి మాఁడునిధములుగా సాధింపనగును.	౧౩౫౫
42	"	'ఉన్నాను' మున్నగువానిని సాధించుచు సూరి యహో బలస్రామాదికమార్గమునె యనుసరించెను.	౧౩౫౬
43	"	నారాయణీయగాణపత వివరణకర్తల పొరపాటులు.	౧౩౫౭
44	"	'నాను-నాము-నావు' ప్రాచీనకవి సమ్మతములుకావు.	౧౩౫౮
45	"	సమాపక క్రియలు విధేయ విశేషణములు (వర్తమా నార్థమున) నేకాకారములు.	౧౩౫౯
46	"	'చేయుచున్నాఁడు' మున్నగువానిలోని 'చు' అనుచోటి స్వరయతి సమానపదతా భంజకము కాదు.	౧౩౬౦
47	"	'చేయుచున్నాఁడు' మొ. వ్యస్తశబ్దములు.	౧౩౬౧

విషయసంఖ్య.

పుట.

౨౯౯

'పలికినాడు - పలికినారు' మున్నగునవి, విశేషణములు

గను విధేయ విశేషణములుగను వాడబడుచున్నవి.

౧౩౬౦

౩౦౦

భూతార్థకరూపముల సాధించు సూరి సూత్రములు.

(ఆయోగ = ఆయగ).

౧౩౬౧

,,

'ఆయలె' అనుచోటి శబ్దరత్నాకర సమర్థనము సరికాదు.

౧౩౬౨

,,

వింత వింత భూతకాలికరూపముల ప్రయోగములు.

౧౩౬౩-౧౩౬౪

౩౦౧

భవిష్యదర్థకరూపసాధన విధులు.

౧౩౬౫

,,

ఆంధ్రభాషానుశాసనములోని ప్రామాదికరూపములు.

౧౩౬౫

,,

బాలవ్యాకరణములోని భావిరూపసాధనము.

౧౩౬౬

,,

'బా-సా-పే' వ్యాఖ్య ప్రామాదిక ప్రసంగములు.

౧౩౬౭

,,

తచ్ఛబ్దఘటిత రేఫ డకార లోపరూపము లగ్నాచీనములు.

(చేయగలను - చేయగలము)

౧౩౬౮

,,

భవిష్యదర్థక క్రియాప్రయోగములు.

౧౩౬౯

,,

అస్త్యర్థక కలుగుభాతురూప ప్రయోగములు.

౧౩౭౦

౩౦౨

తద్ధర్తాద్యర్థకరూపసాధనవిధులు.

౧౩౭౦

,,

లాట్టునందలి దుగాగమరూప ప్రయోగములు.

౧౩౭౧

,,

సూరిగారి తద్ధర్తాద్యర్థముల ప్రయోగములు.

౧౩౭౨

,,

'అండు' భూతార్థకమనెడి 'బా.గు-ప్ర' వ్యాఖ్య పారపాటు.

౧౩౭౩

,,

లాట్టునందలి 'ఎద' గాగమ రూపసాధనము.

౧౩౭౪

,,

'బా-సా-పే' వ్యాఖ్యాత వ్రాసిన ప్రామాదిక ప్రసంగములు.

౧౩౭౪

,,

'పలికెను' అనుదాని 'బా-గు-ప్ర' రూపసాధన ప్రక్రియ

సరికాదు.

౧౩౭౫

,,

తద్ధర్తార్థకరూప ప్రయోగములు.

౧౩౭౬

,,

'ఎద-ఎడు-ఎడి' అను ప్రయోగముల విమర్శనము.

౧౩౭౭

,,

తద్ధర్తక్రియల కాలత్రయవాచిత్యమునకుఁ బ్రయో

గములు.

౧౩౭౮

,,

తిర్మగ్గడ బహుకర్తృక క్రియల యేకవచనప్రయోగములు.

౧౩౭౯

౩౦౩

తద్ధర్తమధ్యమపురుష 'పు' లోప పాక్షికత.

౧౩౮౦

,,

కవిశిరోభూషణ ప్రామాదికరూపసాధనము (వై చెదుపు

మొ).

౧౩౮౧

విషయసంఖ్య.

పుట.

303 I	భూత తద్ధర్మమధ్యమ 'వి-పు' లోప ప్రయోగములు.	౧౩౮౨
"	ఆర్యాద్యర్థపరక తద్ధర్మ క్రియాప్రయోగవిశేషములు.	౧౩౮౩
"	'చన్-చన్న-కొన్-కొన్న' మొ. ప్రయోగములు.	౧౩౮౪
303 II	వ్యతిరేక క్రియలు - వ్యతిరేక క్రియ కాలత్రయ బోధకము.	౧౩౮౫
"	వ్యతిరేక సమాపక క్రియల యర్థముల ప్రయోగములు.	౧౩౮౬
30౪	ఆశీర్వాద్యర్థక క్రియా నిరూపణము.	౧౩౮౬
"	నారాయణీయాంధ్రవ్యాకర్త ప్రమాదములు.	౧౩౮౭
"	ఆశీర్వాద్యర్థక డుమ ప్రత్యయము. 'కాతన్' లోని సకారము మకారము కాదు.	౧౩౮౮
"	'ఎదుమ' ఆశీర్వాద్యర్థకమనెడి యనుశాసనము నిరాధారము.	౧౩౮౯
"	'దుమ-కాత-కాపుతల' ప్రయోగములు.	౧౩౯౦
"	'అది' శబ్దాంతక్రియ మొ. విధ్యర్థకమాత్రములని సూరి వచించుట సరికాదు.	౧౩౯౧
30౪ I	బాలవ్యాకరణములోని యాశీర్వాద్యర్థక రూపసాధనము. ఇది యధర్వణసూత్ర విలక్షణము. సూరిగారి యీసూద ర్భమునందలి ప్రామాదిక విధులు.	౧౩౯౨
"	ఆశీర్వాద్యర్థకములు మధ్యమోత్తమములు గలవనెడి "బా-గు-ప్ర" వ్యాఖ్య సరికాదు.	౧౩౯౩
"	"బాలవ్యా; సూ-రా-సి" గ్రంథముల ప్రమాదములు.	౧౩౯౪
"	'దుమ' ఆశీర్వాద్యర్థకము. 'ఎడున్' కాదు.	౧౩౯౫
30౫	ప్రార్థనాద్యర్థక రూపసాధనము. స్వరపరకత్వమందును 'ము' లోపమును దిక్కునాదులు ప్రయోగించిరి.	౧౩౯౬
30౫ I	బాలవ్యాకరణమందలి ప్రార్థనాద్యర్థకరూప విధులు.	౧౩౯౬
"	'బా-గు-ప్ర'; 'బా-సా-పే' టీకల యపవ్యాఖ్యలు.	౧౩౯౭
"	"బా-గు-ప్ర" వ్యాఖ్య, తు మున్నంత మాశీర్వాద్యర్థక మనరాదు.	౧౩౯౮
30౬	అర్థవిశేషముల 'దు'వర్ణకముమీది 'అ' త్వ విధి విమర్శము.	౧౩౯౯
"	కవిశిరోభూషణములోని యుదాహృతిపాఠము తప్పు.	౧౪౦౦
"	ఉభయకర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థక ప్రయోగములు.	౧౪౦౧
"	'పాదము' అనుదానికి 'పాద ము' రూపాంతర మనరాదు.	౧౪౦౨
"	'పాదము-పాద(దు)' అనువాని యర్థవిశేషములు.	౧౪౦౩
"	ఏతద్విషయక సూరి సూత్రమందలి పొరపాటులు.	౧౪౦౪

విషయసంఖ్య.

పుట.

301	బసవపురాణ పీఠికాకర్తగారి వ్రాత సరికాదు.	౧౪౦౫
301 I	సూరిగారి యుభయకర్తక ప్రార్థనార్థకవిధి. ఇందలి 'అత్త' విధానము సామర్థ్యమున 'దు' వచ్చునని కల్పింపవలయును.	౧౪౦౬
302	వ్యతిరేక ప్రార్థనాద్యర్థక రూపవిధి.	౧౪౦౬
"	కవిశిరోభూషణమందలి యపవ్యాఖ్య.	౧౪౦౭
"	అహోబలపండిత, తదనుయాయుల ప్రమాదములు.	౧౪౦౮
"	"బా-సా-పే" లోని ప్రామాదిక వ్యాఖ్య.	౧౪౦౯
30౮	ప్రార్థనాద్యర్థకరూపములకను ప్రయుక్తములగు "ఈ" దాదిస్వరములు. వ్యతిరేకార్థకరూపము ప్రార్థనార్థకమగుట.	౧౪౦౯
"	అచ్చ తుష్క మిత్యాద్యధర్వణకారిక.	౧౪౧౦
"	సంప్రార్థనార్థకాదిత్యాది చింతామణి కారికాపాత విమర్శనము.	౧౪౧౧
"	అహోబలపతి సవరించిన యపపాతము.	౧౪౧౨
"	కవి శిరోభూషణవాక్య మొక చింతామణి కారికాభాగముగా భ్రమించుట.	౧౪౧౩
"	చింతామణికారికకుఁ గల్గిన ప్రక్షిప్తపాతములు.	౧౪౧౪
"	వ్యతిరేక క్రియలు ప్రార్థనార్థ మిచ్చెడి ప్రయోగములు.	౧౪౧౫
30౮ I	ప్రార్థనార్థక ముజ్జునకు 'అ' దాద్యనుప్రయోగము. బాల వ్యాకరణములోనిది. ఇందు 'ఇ' కారమును సూరి చేర్చుట సరికాదు.	౧౪౧౬
"	'బా-గు-ప్ర' వ్యాఖ్యలోని ప్రక్షిప్తదాహృతులు.	౧౪౧౭
"	సూరి పద్ధతి మహాకవి ప్రయోగవిరుద్ధము.	౧౪౧౮
30౮ II	"చుమ్మ-చూ-చుండు" మొదలగువాని నిరూపణము.	౧౪౧౯
"	కవిజనమండనకర్త చేసికొన్న యపార్థము.	౧౪౨౦
"	"చుమ్మ" (చూడుము) మున్నగువాని ప్రయోగములు.	౧౪౨౦
30౮ III	'ర-రా'-(రమ్మ) అనువాని వివరణము (ఏమిర).	౧౪౨౧
"	'ఏలు+అ+ర=ఏలర' మొదలగువాని విమర్శము.	౧౪౨౨
30౮ IV	'కదా-కద-కా' మున్నగువాని వివరణము.	౧౪౨౩
"	'అట-కద' శబ్దముల ప్రయోగవిశేషములు.	౧౪౨౪

పుట.	విషయసంఖ్య.		పుట.
౦౫	3౦౮ IV	'కదవె-కదరె' మొదలగు ప్రయోగములు.	౧౮౨౫
	"	ప్రార్థనాద్యర్థకరూప విశేషములు.	౧౮౨౬
౦౬	3౦౮ V	"ఇమ్ము=ఈ-ఇ" అనువాని యనుప్రయోగము (కానీ=కాని).	౧౮౨౭
౦౬	"	కదార్థక 'కా' శబ్దము ద్రుత ప్రకృతికమనెడి శబ్దరత్నా	
౦౭		కరము సరికాదు. పో-లే-అవధారు మున్నగు శబ్ద	
౦౮		విశేషములు.	౧౮౨౮
౦౯	3౦౯	భావార్థక ట ప్రత్యయా ద్యుపమాపక క్రియలు. వీనిని	
		క్రియాపరిచ్ఛేదమునఁ జెప్పట సుసంగతమే.	౧౮౨౯
	"	"ఉవర్ణకః క్రియా నై స్యా" త్తని కవిజనమండనకర్త సవ	
౦౯		రించుట సరికాదు.	౧౮౩౦
౧౦	"	'అంట-వింట' మున్నగు రూపములు నన్నయాధర్వణ	
		సమృతములు కావు. తిక్కన ప్రయోగించెను.	౧౮౩౧
౧౧	"	అహోబలపతి యట్టి తిక్కనాదుల నిరసింపరాదు.	౧౮౩౨
౧౨	"	సూరి యానంతర్యార్థక 'డున్' విధి యనావశ్యకము.	౧౮౩౪
	"	భావార్థక 'ట' వర్ణకమువంటిది 'డు' వర్ణకము. ఇది	
౧౩		యరుదుగ వాడబడును.	౧౮౩౫
౧౪	"	అహోబలుఁడు 'అడాంత'ములెల్ల గ్రామ్యము లనరాదు.	
౧౫		కేరడా ద్యడాంత కవి ప్రయోగములు.	౧౮౩౬-౧౮౩౭
	"	'అన్' అనెడి భావార్థక ప్రత్యయము.	౧౮౩౮
	"	దీనిపైని 'పట్టి' విధక్తిమాత్రము నిల్చును.	౧౮౩౯
౬	3౦౯ I	సూరిగారి భావార్థక ట ప్రత్యయాది విధానము.	౧౮౪౦
౭	"	'బా-సా-పే' వ్యాఖ్యలోని ప్రమాదములు.	౧౮౪౦
౮	"	సూరిగారి పురార్థయోగ 'కజీ' విధి సరికాదు. దీని	
౯		చరిత్రము.	౧౮౪౧
౧౦	"	వలయాది క్రియాయోగము. ఆన్ ప్రత్యయము.	౧౮౪౨
౧౧	"	నన్నయ యిట్టిచోట్ల వచ్చిని దలుచుగ వాడును-బ్రథమ	
౧౨		యరుదు.	౧౮౪౩
౧౩	"	వలయాదియోగ కవి ప్రయోగములు.	౧౮౪౪-౧౮౪౫
౧౪	"	'నేరఁబోలునె' ఇందలి 'నేరన్' భావార్థకము, 'చేయ	
౧౫		నేర్తురు' ఇందలి 'చేయన్' తుమర్థకము.	౧౮౪౬

విషయసంఖ్య.

పుట.

300	నన్నయాధర్వణుల వ్యతిరేకక్వార్థకవిధి, వ్యతిరేక 'మి' వర్ణకవిధి.	౧౪౪౭
300 I	సూరిగారి వ్యతిరేకభావార్థక "మిజీ" విధి.	౧౪౪౮
300	క్వార్థక 'ఇ' ప్రత్యయవిధి. (నన్నయాధర్వణీయ).	౧౪౪౮
"	క్వాంతముల యేకకర్తృకతా నిర్వాహము. ఉండు ధా త్వధ్యాహారము.	౧౪౪౯-౧౪౫౦
300 I	బాలవ్యాకృతిలోని క్వా ప్రత్యయవిధి. 'సమానాశ్రయములకు" అను సవరణము. ఈ సవరణమునందలి యవ్యా ప్యతి వ్యాప్తులు.	౧౪౫౦-౧౪౫౧
"	ఉండు ధాతుజరూపాధ్యాహారమున వర్ణవిశేష సంగ్రహము.	౧౪౫౩
"	'మిక్కిలీ' శబ్దవిమర్శము. (ఎత్తుక ఎత్తుకు) 'క-కు' వర్ణకములు.	౧౪౫౪
30౨	వ్యతిరేక క్వార్థక నిరూపణము. ఉండు ధా త్వధ్యాహారము. బాలవ్యాకృతిలోని వ్యతిరేకార్థక నిరూపణము.	౧౪౫౫
303	నన్నయాధర్వణీయ తుమర్థాదుల వివరణము.	౧౪౫౬
"	తుమర్థముల వివరణము	౧౪౫౭
"	'మి' సమాసము = వ్యతిరేక సంక్షేపవాక్యము. అహోబలుని యపవ్యాఖ్య.	౧౪౫౮
"	అత్వము వచ్చుచోటులు. వలయాదులు.	౧౪౫౯
"	'చాలన్' అనునది విశేషణముగను వాడబడును.	౧౪౬౦
303 I	బాలవ్యాకరణములోని తుమర్థభావలక్షణార్థక నిరూపణము - వివిధభావలక్షణోదాహృతులు.	౧౪౬౧
30౪	వర్తమానార్థక చువర్ణక విధానము.	౧౪౬౧
"	గౌణక్రియలు ప్రధానక్రియలకాలముం దెల్పును.	౧౪౬౨
30౪ I	బాలవ్యాకరణ 'చు' వర్ణకవిధానము.	౧౪౬౨
30౪ II	బాలవ్యాకరణములోని యానంతర్యార్థక 'దున్' విధి ప్రత్యాభ్యేయము.	౧౪౬౩
30౫	భూతార్థక 'న' వర్ణకవిధానము. తద్విషయ కాధర్వణ విశేషవిధులు.	౧౪౬౩
"	భూతార్థక 'న' వర్ణక చాతుర్విధ్యము.	౧౪౬౪

పుట.	విషయసంఖ్య.		పుట.
	307	ఉండినన్ = ఉన్నన్, మొ. నవర్ణకోదాహృతులు.	౧౮౬౫
౪౭	"	'న' వర్ణక పరకత్వమునందలి 'డి - డు' లోపాదికము.	౧౮౬౬
౪౮	"	'నన్' అనుదానికిఁ బర్యాయముగ "ఏర్పాడు"ల వాడుక.	౧౮౬౭-౧౮౬౮
	307 I	బాలవ్యాకరణములోని 'న' వర్ణకవిధానము.	౧౮౬౯
౫౦	"	బాలకవిశరణ్యకర్త, చేదర్థక 'నన్' ప్రత్యయమును నన్నయ వాడఁడనుట కల్గి.	౧౮౭౦
	"	శరణ్యకర్త ననుసరించి 'బా-సా-పే' వ్యాఖ్యాత మోస పోవుట.	౧౮౭౧
౫౨	"	" 'వాఁడొస్తే' అనియు వాడవచ్చును. 'అయినచో' అని వాడరాదు" అను శరణ్యకర్తగారి యాశయములు.	౧౮౭౨
౫౩	"	చేదర్థయోగమున భావిని భూతార్థక క్రియ నిల్పుట. ఇది నిత్యమని సూరి సూత్రించుట సరికాదు.	౧౮౭౨
౫౪	307 II	బాలవ్యాకరణములోని 'ఉన్న-కల-న' వర్ణకముల సాధనము.	౧౮౭౩
	"	ప్రథమాసామానాధికరణ్యమందును 'శతృ' ప్రత్యయము వచ్చును.	౧౮౭౪
	"	అట్టిసంస్కృతకవి ప్రయోగములు.	౧౮౭౫
	"	శత్రంతవిషయమున సంస్కృతాంధ్రములకుఁ గల భేదములు - ప్రయోగములు.	౧౮౭౬
	"	"ఉన్న=న" అను ప్రత్యయములు రెండును నభిన్నములు.	౧౮౭౭
	"	'ఉన్న' అనుదానికి భూతార్థకత్వము లేదనవచ్చును-ప్రయోగములు.	౧౮౭౮
	307 III	'ఉన్న' శబ్దపరకత్వమున 'ఉండు' ధాతులోపము. చేదాద్యర్థమున 'ఉన్నన్' అనియు నగును.	౧౮౭౯
	"	'ఉన్నాను-ఉన్నాము-ఉన్నావు' సాధువులె. అర్వాచీనములు.	౧౮౮౦
	307 IV	'బాలవ్యా' - పడిన = పడ్డ, కొనిన = కొన్న.	౧౮౮౧
	"	'తగిన = తగ్గ' మహాకవి ప్రయోగములు లభింపలేదు.	౧౮౮౨
	"	అన్న-పడ్డ-చన్న-మొ. ప్రయోగములు.	౧౮౮౩
	30౮	తర్థార్థకమగు 'ఎడు' ప్రత్యయాంతపు విశేషణము.	౧౮౮౩
	"	ఇది పాఠికము, 'ఎడి' అనియుఁ గలదనఁదగును. ప్రయోగములు.	౧౮౮౪

విషయసంఖ్య.

పుట.

301	బాలవ్యాకరణములోని “ఎడు-ఎడి-తల్లోపము” అనువిధులు.	౧౪౮౫
302	తదగ్రాగకవిశేషణముల త్రికాలవాచిత్యము.	౧౪౮౬
303	వ్యతిరేకార్థక నివర్ణకము.	౧౪౮౭
304	లడాదులు వచ్చు పాణినీయవిధులు.	౧౪౮౮
305	భావార్థకసమాపకక్రియ, (సంస్కృతమునందలిది).	౧౪౮౯
306	అహోబల తదనుయాయుల ప్రామాణిక వ్యాఖ్యలు. సకర్త కాకర్త కర్తృముల వ్యత్యాసము.	౧౪౯౦
307 I	సమాపకములును నసమాపకములు గర్తృకర్తృబంధులందు వచ్చును.	౧౪౯౧
308	పండిత విషయమందలి ప్రయోగములు.	౧౪౯౨
309	అర్థవిశేషములందు ధాతువిశేషములు మూలధాతువు నుండి యేర్పడుట తెల్లనందును గలదు.	౧౪౯౩
310	కర్తార్థద్యోతక పద్ధతుబంధము.	౧౪౯౪
311	ఆకర్తృక క్రియలందలి ‘పడు’ అనునది ఘటనార్థకము.	౧౪౯౫
312	కర్తార్థక ప్రయోగము తెల్లనకు సహజము కాదనరాదు. భారతమున లేదనరాదు. ప్రయోగములు.	౧౪౯౬
313	కర్తార్థక క్రియలందలి విశేషప్రయోగములు.	౧౪౯౭
314	ఆంధ్రభాషానుశాసనాదుల యపమార్గపు విమర్శనము.	౧౪౯౮
315	ఇదాగమ (ఇయండాగమ-రచించు) రూపసాధన విధానము.	౧౪౯౯
316	‘నుతియించు’ మున్నగునవి నన్నయాధర్వణ సమ్యతములు కావు. ఇతరమహాకవి ప్రయుక్తములే.	౧౫౦౦
317	నస్తాద్యవ్యయేత్యాద్యధర్వణుని సవరణము, కవిజనము డన కర్తసాహసము.	౧౫౦౧
318	సూరిచేసిన ద్విస్వరధాతువుల ‘ఇ’ దాగమవిధి నిర్ణా లము, (నగియించు).	౧౫౦౨
319	‘ఇత్ స్యాదిత్యాద్యధర్వణకారికల వ్యాఖ్య (కనియెన్ మొ).	౧౫౦౩
320	అహోబలపతి “కనెన్.వి నెన్” మున్నగునవి నన్నయ సమ్యతములనుట సరికాదు.	౧౫౦౪
321	‘కనియెన్’ అనుదానినుండి ‘కనెన్’ అనుదానిని పాధించుట.	౧౫౦౫
322	‘కనెన్’ - అనెన్ మున్నగురితివి భారతమున లేవు.	౧౫౦౬
323	తదగ్రాగకరూపములందలి ‘ఇ’ దాగమము, ప్రయోగములు.	౧౫౦౭

విషయసంఖ్య.

పుట.

3.20 I	బాలవ్యాకృతిలోని “ఇయు” డాగమ విధానము.	౧౫౦౮
”	“ఇయు” డాగమవిధి సమన్వయము.	౧౫౦౯
3.20 I	‘బా-సా-వే’ సాధించిన ‘పడించు’ అపశబ్దము.	౧౫౧౦
”	సూరి యుదాహరించిన ‘నగియించు’ మహాకవి సమ్మతము కాదు.	౧౫౧౦
3.21	ఆత్మనే పదార్థకరూపసాధనము. తదర్థవివరణము.	౧౫౧౧
”	కొనుపరకత్వమందలి ‘ఇ’త్వ ప్రవృత్తి	౧౫౧౨
”	ఇత్వమురాని యతిస్థానగతప్రయోగములు ప్రాచీనములు లేవు. ప్రయోగములు.	౧౫౧౩
3.21 I	సూరిగారి యాత్మనే పదార్థకరూపసాధనము.	౧౫౧౩
”	స్వార్థిక ‘కొను’ పరకత్వమున ‘ఇ’త్వము రాదు.	౧౫౧౪
”	అనుకాసనకర్తగారు చూపిన ‘కలసుట’ మున్నగు ప్రయోగములు సామాన్యకవులవై యున్నవి.	౧౫౧౫
”	‘క-కు’ = (కొను.) అనువాని (రక్షించుక = రక్షించుకు = రక్షించుకొని) ప్రయోగములు ప్రాచీనమహాకవి సమ్మతములు కావు. వీనిచో ‘చున్’ అనుదానిని నిల్పవచ్చును.	౧౫౧౬. ౧౫౧౭
”	బాలకవి శరణ్యకర్త క్వాంతముపై ‘కొను’ నిల్పుననుట సరికాదు.	౧౫౧౮
”	శరణ్యకర్తగారి భాషాశాస్త్రజ్ఞమృత్యుత-అజ్ఞత-సాహసము.	౧౫౧౯
”	స్వార్థిక ‘కొను’ శబ్దప్రయోగము.	౧౫౨౦
3.22	నన్నయభర్వణు లాచ్చిక్రయలను విస్తరించి సాధింపలేదు	౧౫౨౧
3.22 I	ఇద్వక్రపరక ‘యా’ కు సకారము వచ్చు ప్రయోగములు (చేసికొను - మొ).	౧౫౨౨
3.23	శత్రుత్వ ‘చు’ వర్ణకపరకత్వమున ‘ను’ వర్ణమునకు చింహ్వా	
3.23 I	దులు వచ్చుట (అంచున్).	౧౫౨౩
3.24	‘అంట వింట’ మున్నగునవి నన్నయభర్వణులమ్మతములు కావు. తిక్కనాదులువాడిరి గాన నవి సాధువులే.	౧౫౨౩. ౧౫౨౪
”	“అండు” మున్నగు డాదేశకలితరూపములు.	౧౫౨౪

విషయసంఖ్య.

పుట.

3-౨౪

నన్నయ, 'ఉందురు' మున్నగు 'డు' లోపరూపములను
సమైతింపఁడు.

౧౫౨౫

,,

'మనుదురు = మందురు' 'కనితిని = కంటిసి' మున్నగునవి
నన్నయ సమైతములు.

౧౫౨౫

,,

'అకొందును' మున్నగుచోట్ల 'డ' తర్ఫుటిగరూపములు
నన్నయ సమైతములుకావు. అట్టివి తిక్కన ధారాళ
ముగాఁ బ్రయోగించెను.

౧౫౨౫

,,

'విందును' మున్నగు 'డ' తర్ఫుటితరూపములకుఁ దిక్క
యజ్వగారి ప్రాసప్రయోగములు.

౧౫౨౬

,,

'ఉందురు' మున్నగు 'డ' లోపరూపములు తిక్కనయు
వాడలే దనెడి శరణ్యకర్తగారివ్రాత సరికాదు.

౧౫౨౭

,,

'ఉంటిని' అనురీతిగల 'ఉండు' ధాతురూపములను తిక్క
యజ్వయు వాడలేదు.

౧౫౨౮

3-౨౪ I

'తి-దు-ట' లు పరమగునప్పటి సూరివిధానములు.

౧౫౨౯

3-౨౪ II

'అనితిని = అంటిని' 'ఉంటిని = ఉండితిని' అనురూపముల
బాలవ్యాకరణము సాధించుచున్నది.

౧౫౩౦

3-౨౪ III

రు వర్ణకపరకత్వమందలి 'ఉ'త్వలోపము. (పోషింశ్రు -
కొండు - కొండు.)

౧౫౩౧

,,

ఆధునికవ్యాకర్తల యవిమర్శితవ్యాఖ్యలు.

౧౫౩౨

3-౨౫

'కొను' ధాతు ప్రార్థనాద్యర్థకరూపములు. (కొమ్ము =
కొనుము, కొండు = కొనుడు.)

౧౫౩౩

,,

నారాయణీయాంధ్రవ్యాకర్త చూసిన "గృహ్యశాస్త్రాన్ని
కారిక యాధర్వణము కాదు.

౧౫౩౪-౧౫౩౫

,,

'కొ' అను నాదేశపు ప్రయోగములు.

౧౫౩౫

3-౨౬

ఉపకృతి - పరిణతి - సంవృతి - క్రియలు (చింతామణి.)

౧౫౩౬

3-౨౭

అహోబలపతి కృదంతమే 'యుపకృతి' యనరాదు.

౧౫౩౭

,,

'పుషణ్వాది రుపకృతిః' అనుటలోని స్వారస్యము.

౧౫౩౮

,,

ఉపకృత్యాది రూపసాధన ప్రక్రియ.

౧౫౩౯

,,

కొన్ని యుపకృతులు పరిణతులు నగును. సంవృతులు నగును. ౧౫౪౦

పుట.	విషయసంఖ్య.		పుట.
	3౨౬	ఉపకృత్యాదులు ప్రయోగానుసారముగనే గ్రాహ్యములు.	౧౫౪౧
౨౫	"	కవిశిరోభూషణోదాహరణ విమర్శము.	౧౫౪౨
	"	"భూ-కృ" మున్నగు కొన్ని ధాతువులు గతి సమాస	
౨౫	"	మందె తెల్లనఁ బ్రయోజ్యములు.	౧౫౪౩-౧౫౪౪
	"	ఇంచుగాగమము నిల్చుస్థలములు.	౧౫౪౫
	"	ప్రేరణార్థము. అంతర్భావిత ప్రేరణార్థము. నామధాతువు.	౧౫౪౬
౨౫	"	'కరుణించు' మున్నగునవి "ఉపకృతులు" కానేరవు.	౧౫౪౭
	"	'అస్తమ్' మొదలగునవి యుపకృతులు కావనెడి యహా	
౨౬	"	బలపతి మతము.	౧౫౪౮
	"	ఈయహాబలపతి మతము సరికాదు.	౧౫౪౯
౨౭	"	సంస్కృత సనాద్యంత ధాతువులపయి నించుక్కు చేరదు.	౧౫౫౦
	"	'స్థాపించు' మున్నగు 'పు'గాగమాంతముల ప్రయోగము.	౧౫౫౧
౨౮	3౨౬ I	బాలవ్యాకృతిలోని తత్సమధాతువులయు సంగలాద్యా	
౨౯		చ్ఛికధాతువులయు నిరూపణము.	౧౫౫౧
	"	చింతామణిమార్గమును మార్పుటచేత సూరికేగల్గిన చిక్కులు.	౧౫౫౨
3౦	"	అంగలాదిధాతువుల విమర్శనము.	౧౫౫౩
	"	'గాలము - గాలించు' అనునవి తత్సమములు.	౧౫౫౪
3౧	"	'గాలించు' దీని యాచ్ఛికతావిమర్శము.	౧౫౫౫
3౨	"	'తిలకించు' అనునదియుఁ దత్సమధాతువే.	౧౫౫౬
	"	ఇంచుగంతముల కొన్ని విశేషముల ప్రయోగములు.	౧౫౫౭
3౩	"	'అనధారు' అనుటకన్న 'అనదారు' అనుట లెస్స.	౧౫౫౮
	3౨౬ II	'ఇ-ఉ-ఋ' అనునవి తుదినిగల సంస్కృతధాతువులకుఁ	
3౫		దత్సమధాతువులను సాధించుట.	౧౫౫౯
3౫	"	ఈసూరి పక్షమున 'నవించు' (ను) అను ననిష్టరూపము	
3౬		దుర్వారము.	౧౫౬౦
3౭	3౨౬ III	జ్ఞాపకసిద్ధమగు నామధాతు నిరూపణము.	౧౫౬౧
3౮	"	'ఎమరుచు - చిగురుచు' మున్నగువాని ధాతుత్వమును	
3౯		జ్ఞాపకసిద్ధమే యనఁదగును.	౧౫౬౨
౪౦	3౨౬ IV	ఘూషధ సంస్కృతధాతువులనుండి తత్సమధాతురూప	
		సాధనము.	౧౫౬౩

విషయసంఖ్య.

పుట.

- 3.1.5 V కొన్ని ధాతువిశేషముల రూపపాఠము. ౧౫౬౨
- 3.1.5 VI సూరిగారి ప్రేరణించు గ్విధానము. ౧౫౬౩
- “తత్ర తృతీయా షష్ఠీ” చేత్యాద్యధర్వణకారిక ప్రేరణ
విషయకమే. కవిశిరోభూషణమున వ్రాయఁబడినట్లు
కర్తార్థవిషయకము కాదు. ౧౫౬౩
- 3.1.5 VII ‘అగతేకంబులగుభ్యాదుల కిందుఁ బ్రయోగంబులేదు’ అను
బాలవ్యాకరణసూత్రము. ౧౫౬౪
- “బా-గు-ప్ర” వ్యాఖ్యాతకు సూరివాక్య షష్ఠము కాలేదు. ౧౫౬౫
- “బా-గు-ప్ర” గ్రంథములోని యిచ్చటి యపవ్యాఖ్య. ౧౫౬౬
- 3.1.2 నన్నయాధర్వణీయములోని లద్వయాదేశవిధులు. ౧౫౬౭
- “ఇవి రంజాదిధాతువుల కగును. (రంజిల్లు+ఇంచు = రజించు.) ౧౫౬౮
- “కర్తకర్తృత్వవినిత్యమందు ‘ఇంచు’కు నకు ‘ఇల్లు’. నన్నయ
పాటించిన సంస్కృతపద్ధతి. ౧౫౬౯
- “వర్తించు=వర్తిల్లు” అనురీతిని ద్వివిధరూపస్థితికిని బ్రయో
గములు గలవు. ౧౫౭౦
- 3.1.2 ఇట్టి ద్వివిధరూపస్థితి నన్నయ సమ్మతము కాదు. అధర్వణ
తిక్కనాది సమ్మతము. ౧౫౭౧-౧౫౭౨
- “ఇంచు-ఇల్లు” అనువాని నియమము. ౧౫౭౩
- 3.1.2 I బాలవ్యాకర్త సూత్రించిన లకారద్వయాదేశవిధులు.
సూరి యుదాహృతుల విమర్శము (కంపిల్లు మొ.) ౧౫౭౪
- “బా-గు-ప్ర”లో సంధిల్లు నామధాతు వనుట సరికాదు. ౧౫౭౫
- “ఇల్లు”లోని యొక లకారము లోపించునని యధర్వణుఁడు
చెప్పియున్నను సూరి చెప్పవలెనని చెను. ౧౫౭౬
- 3.1.2 నన్నయాధర్వణులు ప్రేరణార్థకాది విశేషరూపములను
విస్తరించి సాధింపలేదు. సూరి కొంత వివరించెను. ౧౫౭౭
- 3.1.2 I ప్రేరణార్థక చు గ్విధానము. (బాలవ్యా.) ౧౫౭౮
- “బా-సా-పే” వ్యాఖ్యాత ‘వినుచు’ ఆసాధువనుట సరికాదు. ౧౫౭౯
- “కామ్పు=కాంచు” అనునవియుఁ బ్రేరణరూపములే. ౧౫౮౦
- “అదురుచు” అనునది ‘అదురు’ ధాతు ప్రేరణరూప మనరాదు. ౧౫౮౧

విషయసంఖ్య.

పుట.

3౨౮ I

‘అద్రుచు - ఎద్రుచు’ అప్రేరణరూపములు. ‘విద్రుచు - పద్రుచు’ ప్రేరణరూపములు.

౧౫౮౨

”

బాలకవి శరణ్యకర్తగారి యపరిశీలిత సాహసపువ్రాతలు.

౧౫౮౩

”

శరణ్యకర్తగారి భ్రాంతి.

౧౫౮౪

”

ప్రేరణార్థక ‘చుక్కు’ ప్రయోగములు.

౧౫౮౫

3౨౮ II

ప్రేరణార్థక - “చుక్ - పుక్కు”ల విధానము.

౧౫౮౬

3౨౮ III

‘చుక్ - పుక్’ పరకత్వమున ‘ఇత్వ’మున కుత్వ మగుట.

చుక్ పుక్కులు వచ్చు థాతువుల యుదాహృతులు.

౧౫౮౭

”

‘బా-సా-పే’ వ్యాఖ్యలోని “వ్రాలునకు” కేవల మవశబ్దము.

౧౫౮౮

”

‘సూ-రా-సి’ ఘంటుకారులు ప్రేరణించుక్కుపైని స్వార్థం

చుక్కు నిల్పుననుట సరికాదు.

౧౫౮౯

”

ప్రయోగములు. (చుక్ - పుక్కులకు) కలఁచు = కలంచు; కలుచు = కల్పు.

౧౫౯౦

3౨౮ IV

ప్రేరణరూపములలోని వర్ణలోపాదులు. (సన్నయాధర్వణీయము.)

౧౫౯౦

”

కవిశిరోభూషణమందలి ‘సనీ మతా’ అనుపాతము (అధర్వణకారికలోనిది) తప్పు.

౧౫౯౧

3౨౮ V

బాలవ్యాకృతిలోని ప్రేరణరూపములందలి వర్ణాగమాదేశాదివివరణము.

౧౫౯౨-౧౫౯౩-౧౫౯౪

”

అనుచు మొదలగునవి పనుచు థాతురూపాంతరము లనుట

తెస్స. పోవు థాతు ప్రేరణరూప విదుర్భము.

౧౫౯౫-౧౫౯౬

”

ప్రేరణరూపవిశేష ప్రయోగములు.

౧౫౯౬-౧౫౯౭

3౨౮ VI

ప్రేరణార్థకములందలి ‘పు’గాగమవిధి.

౧౫౯౭-౧౫౯౮

3౨౮ VII

ప్రేరణార్థకములందలి ‘గు’గాగమవిధి. ‘ఊపగించు’తత్సమ

థాతు వనఁదగును. (ఊపగ+ఇంచు.)

౧౫౯౯-౧౬౦౦

3౨౮ VIII

ప్రేరణమునందు “అడోడు కూదుల” డాకు రేఫాదేశము.

౧౬౦౧

”

“సూ-రా-సి” ఘంటువులోని యశాస్త్రియోదాహృతులు.

౧౬౦౨

”

‘కూరు’ థాతువు గలదుగాన ‘కూడు’ ‘డా’కు రేఫాదేశ

విధి ప్రత్యాభ్యేయము.

౧౬౦౩

3౨౮ IX

చిడు థాతు ప్రేరణరూపవిధులు.

౧౬౦౩

విషయసంఖ్య.

పుట.

32౮ X	పదుఠాతు ప్రేరణరూపసిధులు.	౧౬౦౪
„	‘పఱచు-పఱచు’ అనువాని విమర్శము.	౧౬౦౫
„	శబ్దరత్నాకరమున ‘పసువరించు’ శబ్దమే లేదు.	౧౬౦౬
„	‘సూ-రా-ని’ ఘంటువులోని “నిలువరము+ఇంచు” “సలువరించు” తప్పు.	౧౬౦౭
3౨౯	ప్రేరణముపైని ప్రేరణము నియమములు.	౧౬౦౮
3౨౯ I	ప్రేరణించుక్కుమీఁదఁ బ్రేరణించుక్కు నిల్వదు.	౧౬౦౯
3౩౦	ఇత్వంబుగాని ‘ఎ’త్వంబుగాని కూడుచో నపదాదిస్థమగు ‘ఇ’త్వమునకు ‘ఉ’త్వము గల్గును.	౧౬౦౯
3౩౧	ఇంచుగాదుల ‘చ’కారమునకు ‘ప’త్వము.	౧౬౧౦
„	కవిశిరోభూషణమందలి ప్రమాదములు. (రక్షింపు చున్నాఁడు.)	౧౬౧౧
„	శత్రుత్వ ‘చు’వర్ణక పరకత్వమునందలి ‘ప’త్వ మర్వాచీనము.	౧౬౧౨
„	నేటిముద్రణసంస్కర్తల ప్రామాదిక సంస్కరణము(అర్వా చీన పత్వమును బ్రాచీనగ్రంథములఁ జొన్నిరి.)	౧౬౧౩
3౩౧ I	ప్రేరణించుకొ పరకత్వమునందలి ‘ప’త్వము. (రక్షింపించు.)	౧౬౧౪
„	‘మెప్పించు’లోని ‘ప’త్వమునకుఁ బ్రాచీనప్రాసప్రయో గము లభింపలేదు.	౧౬౧౪
„	బాలవ్యాకృతిలోని ము త్సంజ్ఞ.	౧౬౧౫
3౩౧ II	పత్వ పాక్షికత. వత్వ నిత్యత.	౧౬౧౬
„	పత్వ వత్వముల ప్రయోగములు.	౧౬౧౭
„	ద్విరుక్త చకార ‘ప’త్వము.	౧౬౧౮
„	విడు ఠాతుప్రేరణరూపము ‘విడుచు.’	౧౬౧౯
„	విఱచు = విఱుపన్. విడుచు-విడుపన్.	౧౬౨౦
„	“కాల్పన్-అద్రువన్ - ఎదురుపన్-విద్రుపన్ - మున్నగు రూపముల విమర్శము.	౧౬౨౧
3౩౧ III	ఖండబిందువుమీఁది సిద్ధచకారమునకు ‘ప’త్వము ప్రాయశము.	౧౬౨౧
„	‘తోచు’ ఠాతువు నిర్బిందుక మనెడి ‘శరణ్య’ కర్తగారి వ్రాత ప్రామాదికము.	౧౬౨౨

విషయసంఖ్య.

పుట.

332	'రక్షింతురు' మున్నగు వానిలోని 'త'కారాదేశము.	౧౬౨౨
"	'గెలుతురు' మున్నగుచోట్ల బిందుపరము కాకున్నను 'తా' దేశము గల్గును. ధాతువులోని 'చు' లోపించు నపుడే 'తా' దేశము గల్గును. (చింపుతురు కానేరదు) ప్రాచీనకాలమున 'తా' దేశము నిత్యము.	౧౬౨౩
332 I	'ఆకర్ణింపుదురు' బాలవ్యాకరణము సాధించుచున్నది. బాలవ్యాకృతిలోని 'తా' దేశవిధి.	౧౬౨౪
"	'ఆకర్ణింపుదురు' అనురీతి పత్వమును 'తా'దేశభావమును నర్వాచీరములు. భారతమునందలి 'పూజింపుదుము' అనుపాఠము ప్రక్షిప్తము.	౧౬౨౫-౧౬౨౬-౧౬౨౭
"	'చేతురు-శోతురు' మొదలగునవి ప్రాచీనరూపములు కావు. ఇట్టి వానిని దిక్కన ప్రయోగించెనా?	౧౬౨౮-౧౬౨౯
"	'చేతురు' మున్నగు వాని యర్వాచీరకవి ప్రయోగములు.	౧౬౩౦
"	పెద్దిరాజు-తిమ్మకవియు నంగీకరించిన యపశబ్దములు.	౧౬౩౧
333	అగు-వచ్చు చొచ్చు చూచులకు వరుసగా కా-రా. చొరు-చూడులు ముత్పరకత్వమున నగు.	౧౬౩౧
"	'కమ్ము' మొదలగు కాద్యాదేశముల ప్రక్రియోదాహృతులు.	౧౬౩౨
"	శ్రీకృష్ణ భారతములోని చొరి-చొటిలిని-తప్పులు.	౧౬౩౩
33౪	ఇచ్చునకు-'ఈ' యగును. 'ఈయ - ఇయ్య' అనువాని విమర్శము.	౧౬౩౪
"	'ఇవ్వక' అను దాని విమర్శము.	౧౬౩౫
"	శోశములలోని 'కానీ' శబ్ద మవ్యయము.	౧౬౩౬
33౫	తెచ్చునకు 'తే-తేరు' లగును.	౧౬౩౭
33౬	'చావు-చా. నోవు-నో' చచ్చు నొచ్చుల కగును.	౧౬౩౮
33౭	కమ్ము-అగుము. నాఁడు-అనఁడు. కనఁడు-కానఁడు.	౧౬౩౯
"	ఈ బాలవ్యాకరణసూత్రము హరికారికాకర్త కర్తము కాలేదు. తప్పుగ గీర్వాణించెను.	౧౬౩౯
"	హరికారికాపక్షమునఁ గల్గు ననివృత్తరూపములు.	౧౬౪౦
"	'అగు-అను-కను' అనువాని ముఖ్య త్వగక రూపములు.	౧౬౪౧

విషయసంఖ్య.

పుట.

33౮	నేచిన=నేరిచిన. నేచి=నేరిచి ప్రయోగములు.	౧౬౮౨
33౯	పోదురు = పోవుదురు, పోవుము = పొమ్ము, పొదము = పదము. మొ.	౧౬౮౩
"	"పొమ్ము" అనుదానికి 'పదము' పర్యాయము కాదు.	౧౬౮౩
"	పోదండు=పోవుదండు-చూతండు. మొ.	౧౬౮౪
"	(పోయితివి) 'పోతివి' ఇట్టివి యర్వాచీనకవి సమ్యతములు.	౧౬౮౪
"	అనుశాసనోదాహృత బసవపురాణ ప్రయోగము పొర పాటు. కవి ప్రయుక్తము కాదు.	౧౬౮౫
3౪౦	'అవు-పోవు'ల కడ వ్రాయి లోపించుట (అయి-పోయి.)	౧౬౮౫
3౪౧	గెలువుము = గెలుము. పిలువన్ = పిలన్-మఱివకుము = మఱాకుము. చావనేసెన్ = చానేసెన్. ౧౬౮౬-౧౬౮౭	
3౪౧ I	బాలవ్యాకరణములోని యంత్యవర్ణలోపవిధి. లేవ నెత్తన్ = లేనెత్తన్.	౧౬౮౮
"	'తలఁడు' తలఁచు ధాతురూపము కాదు.	౧౬౮౯
"	తలఁగు ధాతురూపములు. తలము-తలఁడు.	౧౬౯౦
3౪౨	ముద్భిన్న పరకత్వమందును 'కా' దేశాదులు వచ్చును. ౧౬౯౧-౧౬౯౨	
3౪౩	వాయి రవ్వర్వక్రతకూవితి సూత్రవ్యాఖ్య. ప్రయోగములు. ౧౬౯౩	
3౪౩ I	దీనిని సూరి వివరించిన వివరణము.	౧౬౯౫
3౪౪	కలుగునకు 'కల' అస్త్యర్థమున నాదేశమగు.	౧౬౯౫
"	ప్రాప్త్యర్థక 'కలుగు' ధాతునకును 'కలా' దేశము.	౧౬౯౬
"	'కలను-కలము-కలవు' నన్నయ వాడఁడు.	౧౬౯౭
"	త్ర్యమున 'కలుగు' ధాతునకు 'ఎడ్డెడులు' లేవనరాదు.	౧౬౯౮
3౪౫	కలుగు ధాతువునకు వ్యతిరేకమున 'లే' అగుట.	౧౬౯౯
3౪౬	వలచునకు 'ఒల్ల' వ్యతిరేకమునం దగుట.	౧౬౯౦
"	"వల-వల్ల, సంవరణే" అను సంస్కృతధాతువు దీనికిఁ బ్రకృతి-'బా-గు-ప్ర' వ్యాఖ్యాత-'ఒల్లఁబాటు' కర్తా ర్థక మనరాదు. 'వలవడు=వలదు' అకర్తృకము. ౧౬౯౧-౧౬౯౨	
3౪౭	అర్థవిశేషముటక క్రియలు-'భూగమి' ప్రభృతులు. ౧౬౯౩-౧౬౯౪	
"	కొన్ని జంటశబ్దముల వివరణము.	౧౬౯౫

విషయసంఖ్య.

పుట.

382	యాధ్యా ద్యర్థవిశేషముల వివరణము. అన్వయము గమ్యము నగును. ఉక్తార్థ పునఃప్రయోగము:— చేసినఁ జేయున్. వచ్చిన రానీ. మొ.	౧౬౬౬-౧౬౬౭
382 I	పై యాధర్వాణవిషయముల సూరి వివరణము.	౧౬౬౭
382 II	ప్రాధవ్యాకర్త వివరించిన యాధర్వాణ విషయములు.	౧౬౬౮
382 III	ప్రాధవ్యాకర్త వివరించిన యాధర్వాణ విషయములు.	౧౬౬౯
382 IV	బాలవ్యాకర్త వివరించిన యాధర్వాణ విషయములు.	౧౬౬౯
"	'తొంచు' ధాతువు నిర్బిందుక మను శరణ్యకర్త యాశ యము సరికాదు.	౧౬౭౦-౧౬౭౧
"	'తొంచు' ధాత్వనుప్రయోగమున గత్యర్థక మాగమ న్నాథక మగును.	౧౬౭౨
"	అనుప్రయుక్త 'తొంచు' ధాతురూపములు.	౧౬౭౩
382 V	లజీకి లిడం తాగు ధాత్వనుప్రయోగము - లాడం తాగు ధాత్వనుప్రయోగమును గలదు.	౧౬౭౪-౧౬౭౫
382 VI	నుజ్యం తాగు ధాతురూ (కన్-కాన్) పానుప్రయోగము.	౧౬౭౫
"	'కాన్-కన్' శబ్దానుప్రయోగ విమర్శనము.	౧౬౭౬
"	క్రియావిశేషణము, ప్రథమాంతమును గావచ్చును.	౧౬౭౭
"	'కాన్-కన్' శబ్దానుప్రయోగ విశేషములు.	౧౬౭౮. మొ-౧౬౮౨
382 VII	'ఉన్న-కల-న' వర్ణకములమీఁది తచ్చబ్ధి వకార లోపము.	౧౬౮౨
382 VIII	వలయాద్విక్రియలకుఁ గర్తయును భావంబున 'నుజీ' యగును.	౧౬౮౨
38౮	శబ్దపల్లవములు. (నన్నయాధర్వాణీయము).	౧౬౮౨
"	కవిజనమండనము గాణపతవివరణము వివరించిన యప మార్గము.	౧౬౮౩-౧౬౮౪
"	కవిజనమండన టీకానుకారి సూరి శబ్దపల్లవ లక్షణము.	౧౬౮౫
"	శబ్దపల్లవ విషయమున సూర్యాదుల మత వైవిధ్యము.	౧౬౮౬
"	అధర్వాణ శబ్దపల్లవ లక్షణ వివరణము. ప్రయోగములు.	౧౬౮౭-౧౬౮౮
"	శబ్దపల్లవములందలి గసడదవాదేశభావము.	౧౬౮౯

విషయసంఖ్య.

పుట.

385 I

సూరిగారి శబ్దపల్లవ లక్షణము.

౧౬౯౦

"

“బా-గు-ప్ర” వ్యాఖ్య మున్నగువానిలోని యపవ్యాఖ్యలు. ౧౬౯౧

"

శబ్దపల్లవమున నర్థవైలక్షణ్య ముండ నక్కఱలేదు.

౧౬౯౨

"

బాలవ్యాకరణములోని శబ్దపల్లవోదాహృతుల వివరణము.

౧౬౯౩-౧౬౯౪

"

‘వరుపడు’ అనుదాని విమర్శము.

౧౬౯౫

"

సూరిగారి శబ్దపల్లవోదాహృతుల వివరణము.

౧౬౯౬

"

ప్రాధవ్యాకర్త చెప్పిన శబ్దపల్లవక్రియలు-ద్వ్యవయవ
క్రియలు.

౧౬౯౭

38౯

చేదర్థయోగమున లృట్టునకు లిట్టగును.

౧౬౯౮

3౯౦

ఆత్మార్థాభిహిత క్రియా లింగవచనములు.

౧౬౯౯

"

గాణపత వివరణసూత్రము సరికాదు.

౧౭౦౦

"

ఆత్మార్థాభిహిత క్రియా ప్రయోగములు.

౧౭౦౧

3౯౧

అగతీకంబులగు భ్యాదుల కిందుఁ బ్రయోగంబు లేదు.

౧౭౦౨

3౯౨

వలయాది క్రియల కర్తయగు థాతువు నుజ్యంత మగును. ౧౭౦౩

3౯౩

అప్రేరణకర్త ప్రేరణంబునఁ గర్తంబగును.

౧౭౦౪

"

అనభిహితకర్త కొకానొకచో షష్ఠి యగును.

౧౭౦౫

"

స్వరూప ప్రేరణాద్యర్థ విశేష రూపోదాహృతులు.

౧౭౦౬

"

పునః ప్రేరణమందలి రూపవిశేషములు.

౧౭౦౭-౧౭౦౮

కృ దంతపరిచ్ఛేదము.

3౯౪

నన్నయాధర్వణీయమునఁ గృతులు విస్తరింపఁబడలేదు.

౧౭౦౯

3౯౫

తెల్లనఁ గృతులు శిష్టప్రయోగైకవేద్యములు.

౧౭౧౦

"

సంస్కృతవ్యాకర్తలును గృతు లసంతము లనియొ చెప్పిరి.

౧౭౧౧

3౯౫ I

ఇంచుగాదులందుఁ గృత్సంజ్ఞ యతివ్యాప్తమా?

౧౭౧౨

"

లోకవ్యవహారస్థ కృతులెల్ల సాధువులు కావు.

౧౭౧౩

"

సూరి యుదాహరించిన భావాద్యర్థముల వివరణము.

౧౭౧౪

3౯౬

కృద్యోగమునఁ గల్గు థాత్వంతవర్ణలోపము.

౧౭౧౫

3౯౭

‘క’ వర్ణకం బలుగ్వాదుల కగు.

౧౭౧౬

"

‘అలుక’ మున్నగు నుదాహృతుల వివరణము.

౧౭౧౭

ఉపసంఖ్య.

పుట.

3౫౭	కృత్తులకెల్లఁ బ్రయోగములు కోశములం గనఁదగును.	౧౭౧౪
3౫౮	‘ఇమి’ వర్ణకంబు కలుగ్వాదల కగును.	౧౭౧౫
”	‘వ్రేల్పు’ కాదు-వేల్పు. ‘కలిమి’ కలియుధాతుజము కాదు.	౧౭౧౬
”	బడిమి=దిగఁదుడుచు. ‘బడ్డిమి’ శబ్దమును ‘సూరా-ని’ విడిచెను.	౧౭౧౭
3౫౯	తజ్ వర్ణకంబు చేయ్వాదల కగును.	౧౭౧౮
”	‘తజ్’ వర్ణకము ‘ట’ ప్రత్యయమువంటిది కాదు.	౧౭౧౯
”	‘బా-గు-ప్ర’ ‘గీత’ అనునది ‘వ్రేత’ వంటిది కాదా?	౧౭౨౦
3౬౦	‘కువ’ వర్ణకం బడంగ్వాదల కగు.	౧౭౨౧
”	‘బా-గు-ప్ర’, ‘లోకువ’ శబ్దము విశేషణ మనగాదు.	౧౭౨౨
3౬౧	‘ట’ వర్ణకం బాడ్వాదల కగు.	౧౭౨౩
”	క్రియాప్రకరణ ట ప్రత్యయమున కి ‘ట’ వర్ణకము భిన్నము.	౧౭౨౪
”	ఇట ‘బా-సా-పే’ వ్రాత యపరిశీలన మూలకము.	౧౭౨౫
3౬౨	‘టు’ వర్ణకంబు పడ్వాదల కగును. ఇచటను ‘బా-సా-పే’ వ్యాఖ్య కేవలము పొరపాటు.	౧౭౨౬
3౬౩	ప వర్ణకంబు పరియ్యాదల కగు.	౧౭౨౭
”	కలయు ధాతువు సూరిగారికి స్ఫురింపలేదా?	౧౭౨౮
”	‘తిరిపము=భిక్షకుఁడు’ అను విశేషణార్థము సరికాదు.	౧౭౨౯
3౬౪	‘అవులింఁచు’ మున్నగువానికి ‘త’ వర్ణకంబగు.	౧౭౩౦
”	‘త’ వర్ణకము ‘ఇంఁచు’ మీఁదనేకాక, ‘కలఁచు’ మున్నగు చోట్ల సఖండములమీఁదను నిల్చును.	౧౭౩౧
”	‘మడఁత’ నిబ్బిందుకమనెడి ‘శ-ర’ సరికాదు.	౧౭౩౨
3౬౫	‘మాయు’ మున్నగువానికి ‘పు’ వర్ణక మగును.	౧౭౩౩
”	‘మెచ్చు’ మున్నగుచోట్ల ద్విరుక్తమగు ‘ప్పు’ అగును.	౧౭౩౪
”	‘రక్షింపు’ మొదలగు ‘ఇంఁపు’ తములు కేదిశ్చచ్చతము లని యధర్వణుఁడు వదించెను.	౧౭౩౫
3౬౬	‘అంజ’ ప్రభృతులకు ‘ఇకి’ ప్రత్యయ మగును.	౧౭౩౬
3౬౭	అప్పాదులకు ‘సజీ’ యగును.	౧౭౩౭

విషయసంఖ్య.

పుట.

3౬౭	'అప్పన' మున్నగునవి 'అర్పణా'ది శబ్దభవము లనుట యుక్తము.	౧౭౩౧
"	'నజీ' జీత్తుగాన 'అ' త్వమును-ముత్త్యఫలములును నగును.	౧౭౩౨
3౬౮	'బడి' యేర్పాదుల కగును. ఇది సహజ సకళాదికము.	౧౭౩౩
"	'బడి' వర్ణకమునకు భారతప్రయోగము లభింపలేదు.	౧౭౩౪
3౬౯	'గడ' చేర్పాదుల కగును.	౧౭౩౫
3౭౦	'ఇకి' కోర్పాదుల కగును.	౧౭౩౫
3౭౧	పు వర్ణకంబు మున్నాదుల కగును. 'చచ్చు-చాపు' అనుచో 'చ్చు' లోపించుటచేత నాద్యక్షర దీర్ఘమయ్యెను.	౧౭౩౬
3౭౨	'అ' వర్ణకంబు గీత్పాదుల కగును.	౧౭౩౭
3౭౩	'అక' వర్ణకంబు మాత్పాదుల కగును.	౧౭౩౯
3౭౪	ఆత్పాదులకు 'డు' వర్ణకం బగు.	౧౭౪౦
3౭౫	అడుక్పాదులకు 'డి' వర్ణకం బగును.	౧౭౪౧
3౭౬	'వడి' మున్నగు కృత్ప్రత్యయములు.	౧౭౪౩
"	'వడి-వి-అపు' అనుకృత్తుల యుదాహృతులు.	౧౭౪౪
"	ప్రాధవ్యాకరణమందలి కృత్ప్రత్యయములు.	౧౭౪౫
"	ప్రాధవ్యాకరణము బాలవ్యాకరణమునకు శేషగ్రంథము.	౧౭౪౬
"	గాణపతవివృతిలోఁ జూపబడిన కృత్తులు.	౧౭౪౭
"	కృత్తులను సాకల్యముగ వచింప శక్యముకాదు.	౧౭౪౮
	ప్ర కీర్ణ క ప రి చే డ ము.	
3౭౭	పదాద్యంబులు ఋ ఌ వర్ణంబులు 'ర-ల' తుల్యంబులు.	౧౭౪౯
3౭౮	'నల్లేరు=నల్లెరు' మున్నగువాని హ్రస్వవిధి.	౧౭౫౦
3౭౯	దోలాభూషేత్యా ద్యధర్వణ కారికా వ్యాఖ్య.	౧౭౫౧
"	దీనిపై నప్పకవిచేసిన విమర్శనము సరికాదు.	౧౭౫౩
"	పై యప్పకవి విమర్శనమును సూరి యుపేక్షించెను.	౧౭౫౪
"	తిమ్మకవి విమర్శనము ప్రసక్తముకాదు.	౧౭౫౫
3౮౦ I	'ఊయేల' మున్నగువాని వివరణము.	౧౭౫౬
"	ఊయేలాదుల కవి ప్రయోగములు.	౧౭౫౭

విషయసంఖ్య.

పుట.

32 I	'ఆయె=అయ్యో' అనుదాని వివరణము.	౧౭౫౮
"	"ఆయె=అయ్యో" మున్నగువాని కవిప్రయోగములు.	౧౭౫౯
3౪౦	వివిధములగు వర్ణలోపముల విధులు.	౧౭౬౦
"	ఆరాటాడుల ప్రాసోదాహృతులు.	౧౭౬౧-౧౭౬౨
3౪౧	ఓయారాదుల పదాదిదీర్ఘమునకు ప్రాస్వము.	౧౭౬౩-౧౭౬౪
3౪౨	ఏతాదులందలి దీర్ఘవిధి.	౧౭౬౫
"	'ఏతము' శబ్దము నిర్బిందుకముకాదు.	౧౭౬౫
"	అనునాసిక తమిళ ద్విత్వముల సామ్యము.	౧౭౬౬
3౪౩	'ద=త' లయు, 'డ=ణ' లయు, 'డ=ద' లయు మార్పులు.	౧౭౬౭
"	'కచ్చి డ్డుస్తు' లేదా 'కచ్చి డ్డుస్తు' అను సహజబల పండితీయ పాఠము సరికాదు.	౧౭౬౮-౧౭౬౯
"	'ద=డ' లయు 'డ=ణ' లయు మార్పులు.	౧౭౭౦
3౪౪	అడంగ్వాదుల 'డా' కు 'ణ' కారాదేశము.	౧౭౭౧
"	జూదాదుల 'దా' కు 'జ' కారాదేశము.	౧౭౭౧
"	దకారమునకుఁ బాక్షిక 'డ' కారాదేశము.	౧౭౭౨
"	'ద=డ' లయు 'ద=జ' లయు మార్పులు.	౧౭౭౩
"	బాలవ్యాకరణ గ్రంథాంత మంగళము.	౧౭౭౪
	ప్రకీర్ణక పరిచ్ఛేద శేషము.	
3౪౫	సాహిత్యదర్పణమందలి వాక్యలక్షణము. ప్రాథవ్యాకరణానుకరణము.	౧౭౭౫
"	వాచక - లక్షక - వ్యంజక - వాచ్య - లక్ష్య వ్యంగ్యము లయు సభిధా లక్షణా వ్యంజనలయు వివరణము.	౧౭౭౬
3౪౬	ఉద్దేశ్య విధేయ వివరణము. సమీపక ర్తయొక్క లింగ వచనములు క్రియ కగును.	౧౭౭౭
3౪౭	పదత్వమును బొందని ప్రకృతికిఁ బ్రయోగములేదు. వాక్య గతశబ్దము లన్వయయోగ్యమగు వరుసతో నుండవలయును. ఇందలి విశేష విధులు.	౧౭౭౮
3౪౮	కావ్యాదర్శోక్తములగు శ్లేషాది గుణరూప వాక్యలక్షణ విశేషములు.	౧౭౭౮-౧౭౭౯

విషయసంఖ్య.

పుట.

3౮౮

కాంతి - సమాధి గుణముల వివరణము.

౧౭౮౦

3౮౯

ఆర్థదీప్తి పునరుక్త్యపుష్టార్థాదులు కొన్నియొడల దుష్టములు కావు. పండిత కవీంద్ర చేతస్సుఖానహమగు పునరుక్తి దుష్టము కాదు.

౧౭౮౧

"

'పూవులు పూచెన్' మున్నగుచోట్లఁ బునరుక్తి దుష్టము కాదు.

౧౭౮౧

"

దార్ఢ్య ప్రదర్శన పునరుక్తియు దుష్టము కాదు.

౧౭౮౨

3౯౦

శ్లేషస్థలములందు సఖం డాఖండ శబ్ద మేళనము దుష్టము కాదు. ఆర్థభేదక స్వర మేళమును దుష్టము కాదు.

౧౭౮౩

3౯౦ I

'తారుదారె' మున్నగు ప్రయోగవిశేషములు. అందలి లోపాదేశాదులు.

౧౭౮౩

3౯౦ I

ప్రాధవ్యాకరణోక్తములగు స్వయ మర్థకాదుల వివరణము. ౧౭౮౪

3౯౦ II

'అ-ఎ-వ' అను నవధాన్తార్థక శబ్దములు.

౧౭౮౪

"

పేరు శబ్దము వైపుల్యవాచకము.

౧౭౮౪

"

'గహితము - సయితము' మొ. శబ్దముల ప్రయోగ నియమము.

౧౭౮౪

"

లక్షక శబ్ద ప్రయోగము. (చాలు పది వేలు)

౧౭౮౪

3౯౦ III

సాదృశ్యవాచక ముత్కర్ష వాచియు నగును. (కమలజా నట్టిండు).

౧౭౮౬

3౯౦ IV

సంస్కృతానుకారి శబ్దకల్పనము. (వాగ్దేవి=మాటల తొగ కంటి).

౧౭౮౬

"

స్వతంత్ర శబ్దకల్పనము. (ఇంచు విల్లుడు) ఇటు ధన్యుడు. తుంటవిలుకాడు. మొ.

౧౭౮౬

"

లోకోక్తులయుఁ జొల్కని శబ్దములయుఁ బ్రయోగము ల సాధుత్వము.

౧౭౮౭

3౯౧

(నీ వెట్టి బంగారు గాను. కళ్ళు - బుగ్గలు - మొ). ఆర్థ విశేషఘటక శబ్దప్రయోగము. (చూ. ౩౪౭ వి.)

౧౭౮౮

3౯౨

సంక్షేపార్థక వాక్యములు. (మిసమాసము) (చూ. ౩౧౩ విష.)

౧౭౮౮

విషయసంఖ్య.

పుట.

3F3	అవధారణార్థ కావ్యయ పునరుక్తి.	౧౭౮౮
„	‘ర’ శబ్దప్రయోగ విశేషము. (సత్యము సుష్టుర.)	౧౭౮౮
3F౪	‘కాన్-కన్’ శబ్దములు పెక్కిటి కొక్కటి నిల్చినను జాలును. మఱికొన్ని శబ్దములకును నిట్టివిధి కలదు.	౧౭౮౯
3F౫	అయి మున్నగు ‘అగు’ ధాతురూపములకు ‘లుగు’ మున్నగు నర్థముల ప్రయోగములు.	౧౭౮౯
3F౬	శత్రుత్వ ‘చు’ వర్ణక ప్రయోగమున సంస్కృతాను సరణము.	౧౭౮౯
3F౭	వ్యస్తరూపక వాక్యమందలి విశేషణముల ప్రయోగము లోని వింతపద్ధతులు.	౧౭౯౦
3F౮	మణిప్రవాళరీతిగల తెల్లవాక్యము గలదా యను విరు ద్ధము. ఆహోబలుని యపవ్యాఖ్య.	౧౭౯౦
3F౯	కొన్ని వింతలగు వాక్యముల ప్రయోగములు.	౧౭౯౧-౧౭౯౨
౪౦౦	యత్తచ్ఛబ్దాన్వయ వాక్యవిశేషములు.	౧౭౯౩-౧౭౯౪
„	గురుదేవతానమస్కారము.	౧౭౯౫

[బా. కార. ౧ సూ.] తెల్లనఁ గారకవిధులు ప్రాయశ్చిత్తముగ సంస్కృతోక్తములే.

ఆంధ్ర

వ్యాకరణసంహితా సర్వస్వము

కారకపరిచ్ఛేదము.

సర్వవిభక్తి సంస్కృతతుల్యా, (ఆం. చిం. హలం. ౧౫
కారి. ఆహా. ౪౨౩ పుట)

ప్రాతిపదికార్థ లిజ్ఞ పరిమాణ వచనమాత్రే ప్రథమా.
(౨-౩-౪౬) నియతోపస్థితకః ప్రాతిపదికార్థః (సి. కా.
కారక. ౫౩౨ సూ.)

నన్నయా

ధర్వణీయము.

౨౩౪ విషయము.

ల్యర్థసంబుద్ధ్యక్తార్థే స్త్రీ. (వృత్తి) లేః ప్రాతిపదిక
స్యార్థే, సంబోధనే, త్రైవిధ్యః = ప్రత్యయై రుక్తార్థే, కే స
తిచ, స్త్రీ = ప్రథమా స్యాత్. కృష్ణః - స్త్రీ -
జ్ఞానమ్ - హేవిష్ణో - సర్వోఽర్చ్యో జీవనః సాతా
దానీయః ప్రభవో లయః. (ముగ్ధ. వ్యా. కారక.
౨౪౦ సూ.)

కల్పితరువు. ౨౩౪ విషయము:—సర్వవిభక్తిః = సమస్తమగు విభక్తియు, సంస్కృత
తుల్యా = సంస్కృతవ్యాకరణోక్తరీతి నే తెలుగునందును నగును. ఇట్లు భట్టార
కుఁడు సంక్షేపించి చెప్పుటచేత నీ ప్రకరణమున సంస్కృతవ్యాకరణములలోఁ జెప్పఁ
బడిన విభక్తిర్థబోధకసూత్రములు మూలముగాఁ జూపఁబడుచున్నవి. తెలు
చుగాఁ బాణినీయసూత్రము లుదాహరింపఁబడును. సుబోధములగు ముగ్ధబోధ
సూత్రములును నచ్చటచ్చట జూపఁబడును.

తత్సమాచ్చికపరిచ్ఛేదములలో సుబ్విభక్త్యంతరూపములు సాధింపఁబడెను.
ఇందు విభక్తిర్థములు వివరింపఁ బడుచున్నవి. “క్రియాజనకం కారకమ్. కరోతి
క్రియాం నిర్వర్తయతీతి భాష్యే వ్యుత్పత్తిదర్శనాత్” (సి. కా. ౫౩౪ సూ. వ్యాఖ్య.

బాలమ.) అనురీతిని గ్రియాజనక మనఃగాఁ గ్రియాకాంతము గలిగించునది కారక మనఃబడును. 'దేనదత్తుఁడు' అనినపిదప వాక్యమున వచ్చెను మున్నగు నేచేని క్రియ యాకాంతీతముకాకతీరదు గాన నది కారక మనిపించుకొనును. "కర్త కరణ కర్తృ సంప్రదానాపాదానాధికరణానా మేకతమత్వం కారకత్వ మితియావత్ - క్రియా నిమిత్తం కారకం లోకసిద్ధమితి దుర్గసింహః - చైత్రస్యేత్యాదౌ ధనాదికమే వాకాంతీతంస్యా న్నతు గచ్ఛేత్పాదకమ్. తేన సంబంధస్య క్రియానిమిత్తత్వా భావా న్న కారకత్వమ్. ఏవం లిక్తార్థసంబోధనయో రపీతి." (దుర్గా. వ్యా. ముగ్ధ. వ్యా. కార. ౩౧౬ సూ. వ్యాఖ్య.) అనుచొప్పునఁ గ్రియానిమిత్తములగు కర్త కరణ కర్తృప్రభృతు లాటిటిలో నన్యతమము కారకమనిపించుకొనును. 'చైత్రుని యొక్క' అని ప్రయోగించినవెంటనే వాక్యమున 'ధనము - గుణము' మున్నగు నవియే యాకాంతీతములగునుగాని క్రియ యాకాంతీతము కానేరదు. కావున సంబంధార్థము (శేషషష్ఠి) కారకము కానేరదు. అట్లే వాక్యగతముకాని లింగార్థ మనఃగాఁ బ్రాతిపదికార్థమగు ప్రథమయు నిరాకాంతమగు సంబోధనమును గారక విభక్తులు కానేరవు. ఇంక 'ఉక్తార్థప్రథమ' మాత్రమే కారకవిభక్తి యనిపించు కొనును.

"నను కృష్ణభత్యత్ర క్రియారహితం వాక్యం నాస్తీతిన్యాయాత్ భవత్పాద క్రియాధ్యాహారేణైవ ఉక్తార్థత్వాత్ ప్రథమాప్రాప్తౌ ల్యర్థ (ప్రాతిపదికార్థ) గ్రహణం కథమితిచేత్, సత్యమ్. యత్ర అసమాపకక్రియాపదం కర్తృపదయుక్తం తత్రైవ తన్న్యాయాత్ భవత్పాదిక్రియాధ్యాహారః. యత్రతు కేవలో దూధ శబ్దః ప్రయుజ్యతే తత్ర వాక్యత్వాభావాత్ తన్న్యాయస్యావసరో నాస్తి." (ముగ్ధ. ౨౦౦ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) అనుచొప్పున వాక్యేతరస్థలములం దనఃగాఁ గోళాదులందుఁ బ్రయుక్తమగు ప్రథమ ప్రాతిపదికార్థమాత్రమేకాని "ఉక్తార్థము" కానేరదుగాన నది కారకవిభక్తికానేరదు. అస్తి భవత్యా ద్యధ్యాహారమున నట్టిదియు వాక్యగతమై యుక్తార్థప్రథమ కానోపు ననరాదు. అసమాపకక్రియాది ప్రయోగముచే వాక్య మసమాప్తమై నిల్చిపోయినపుడుమాత్రమే "అస్తి - భవ త్యాద్యధ్యాహారము" కల్గుట కాస్త్రసిద్ధము.

ప్రాతిపదికార్థత్వాదిః—ప్రాతిపదికార్థ = ప్రాతిపదికార్థ మాత్రమందును, లిక్త = లిక్తమాత్రాధిక్యమందును, పరిమాణ = పరిమాణమాత్రమందును, వచన మాత్రే = సంఖ్యామాత్రమందును, ప్రథమా = ప్రథమావిభక్తి యగును. నియ తోపస్థితికః = నియతమగు నుపస్థితిగలది, ప్రాతిపదికార్థః = ప్రాతిపదికార్థ మనిపించు

కొనును. “యస్మిన్ ప్రాతిపదికే ఉచ్చారితే యస్యాస్థస్య నియమే నోపస్థితిః స తదర్థ ఇత్యర్థః” (సి. కౌ. ౫౩౨ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య.) ఏ ప్రాతిపదిక ముచ్చరింపఁబడు నప్పటి కేయర్థము నియతముగా స్ఫురించునో యదియే యా ప్రాతిపదిక మున కర్థమని తాత్పర్యము. “ప్రవృత్తినిమిత్తం వ్యక్తిశ్చేతి ద్వికం ప్రాతిపదికార్థః; ప్రవృత్తినిమిత్తం - వ్యక్తిః - లిజ్జంచేతి త్రికం ప్రాతిపదికార్థః; ప్రవృత్తినిమిత్తం - వ్యక్తిః - లిజ్జం - సంఖ్యాచేతి చతుష్కం ప్రాతిపదికార్థః; ప్రవృత్తినిమిత్తం - వ్యక్తిః - లిజ్జం - సంఖ్యా - కారకంచేతి పంచకం ప్రాతిపదికార్థః. ఇత్యేతే పక్షాః ‘సహపాణామేకశేష ఏకవిభక్తా’ ‘స్త్రియామ్’ ఇత్యాదిసూత్రేషు భాష్యే స్థితాః” (సి. కౌ. ౫౩౨ సూ. బాలమ. వ్యా.) ప్రవృత్తినిమిత్త మ్మనఃగా జాతి. ‘ఘట’ అను ప్రాతిపదికమునకు ‘ఘటత్వ’ రూపజాతియై యథ మనునది యొకపక్షము, ఘటత్వజాతియు దానికాశ్రమమగు ఘటవ్యక్తియుఁ బ్రాతిపదికార్థము లనునది మఱియొకపక్షము. ఘటత్వజాతియు ఘటవ్యక్తియు దానిపుంలింగమును బ్రాతిపదికార్థము లనునది మఱొకపక్షము. సంఖ్యయనఁగా వచనము, కారకమ్మనఁగాఁ కర్తృకరణాదికము. కాన వచనమును గల్పిన యర్థచతుష్కమును బ్రాతిపదికార్థమనునది యొకొకపక్షము. కారకమును గలిపిన యర్థపంచకమును బ్రాతిపదికార్థమై యనునది మైదవపక్షము. ఈమైదుపక్షములును మహాభాష్య సమ్మతములై యగుటచేఁ బ్రమితములై యనఁదగును. ఈపంచర్భమున నేపక్షము నాశ్రయించినను నట్టి ప్రాతిపదికార్థముల కచటి ప్రత్యయము ద్యోతకమగుననియుఁ దక్కినయర్థములకుఁ బ్రత్యయము వాచకమగుననియు నెఱుంగనగును. అగ్నియందుండు దహనశక్తి ప్రకటితమగుటకు శుష్కేంద్రనము సాధనమయినట్లు ప్రాతిపదికార్థములకుఁ బ్రత్యయము ద్యోతకమగుట విరుద్ధముకానేరదు. “తటః - తటి - తట మిత్యా ద్యనియతలిక్లేష నియమేన కస్యాపి లిజ్జ సోఽపస్థిత్యభావాత్ ప్రాతిపదికార్థశబ్దేనా ౭గ్రహణాత్ పృథక్ లిజ్జగ్రహణ మావశ్యక మితిభావః” (సి. కౌ. ౫౩౨ సూ. బాలమ. వ్యా.) అనుచొప్పున ననియతలింగశబ్దములకు లింగము ప్రాతిపదికార్థము కానేరదుగానఁ బ్రత్యయార్థమే యని యెన్ననగును. పయిపక్షములలోఁ బరిమాణసామాన్యప్రతీతి లేకుండుటచేఁ బరిమాణమాత్రమునఁ బ్రథమయగుననునదియు నావశ్యక మనిభావము. “ద్రోణో వ్రీహీః” అని పరిమాణోదాహృతి. (విస్తరః), “అనియతలిక్లాస్తు తటాదిశబ్దాః లిజ్జమాత్రాధిక్య సోఽదాహర

విస్తర I ౨౩౪ విషః—ద్రోణ మనఁగాఁ గుండమునంటి పరిమాణము. ధాన్యరాశి యనియర్థము. “జాలసూర్యమరీచిష్ఠం । త్రసరేణు రితి స్మృతమ్ । తే

ణమ్. తత్ర లిङ్గానా మనియతోపస్థితకతయా ప్రాతిపదికా ధాన స్తర్భావాత్" (సి. కౌ. ౫౩౦ బాలమ. వ్యా.). ముగ్ధబోధవ్యాకరణకర్తయగు వోపదేవుడు ప్రాతిపదికార్థ సంబు ధుక్తార్థములందుఁ బ్రథమయగునని యీక్రిందిరీతిని సూత్రించెను. ల్యర్థేత్యాదిః—ల్యర్థ = ప్రాతిపదికార్థమందును, సంబుధి = సంబోధనమందును, ఉక్తార్థే = తిజాదిప్రత్యయములచే నుక్తమగు నర్థమందును, స్త్రీ = బ్రథమయగును. కేసతి = కారకమందే యుక్తార్థమునఁ బ్రథమవచ్చును. కృష్ణః = కృష్ణుడు. శ్రీః = లక్ష్మీ. జ్ఞానమ్ = జ్ఞానము. అనునవి ప్రాతిపదికార్థమున వచ్చుప్రథమ కుదాహృతులు. 'కృష్ణః' అనునపుడు - 'కృష్ణత్వము - తదాశ్రయకృష్ణర్యక్తీ - పుంస్త్యము - 'ఏకత్వసంఖ్య' అనునవి ప్రాతిపదికార్థములు. ఇట్లే యంతటను నెఱుంగునది. హేవిష్ణో = ఓవిష్ణువా. ఇది సంబోధనప్రథమోదాహరణము. ప్రత్యయములచే (తిజ్-కృత్తదిత) నుక్తమగు నర్థమందుఁ బ్రథమవచ్చుట కుదాహృతులుః- సర్వో ర్చ్ఛో జీవన ఇత్యాదిక ముదాహరణము. సర్వః = ఈశ్వరుడు, అర్చ్యః = అర్చింపఁదగినవాడు. జీవనః = జీవింపఁజేయువాడు. పాతా = రక్షించువాడు. దాసీయః = భక్తితోఁ బ్రత్యపుష్పఫలాదిక మీఁదగువాడు. ప్రథమః = ప్రపంచోత్పత్తికిఁ గారణమైనవాడు. లయః = ప్రపంచము తనయందే లయించువాడు. ఇట - "అర్చ్యతే అయమితి అర్చ్యః" అనువ్యుత్పత్తి (ఇతఁ డర్చింపఁబడు ననివ్యుత్పత్త్యర్థము) చొప్పున కర్తార్థమున ఘృణ్ ప్రత్యయము వచ్చినది. ఇట 'సర్వః' అనునది కర్తము. ఇట్టియెడల ("సర్వః శివః-అర్చ్యః - అర్చ్యతే-యమితికర్తణి ఘృణి... అత్రసర్వఇతికర్తార్థోక్తమ్." ముగ్ధ. కార. ౨౦౦ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య.) ద్వితీయ (సర్వమ్) రావలసియున్నది. అట్లయినను నచటి ఘృణ్ ప్రత్యయము కర్తార్థమును జెప్పుచుండుటచేఁ బునరుక్తముగ "ఉక్తార్థానా మప్రయోగః" అను న్యాయము చొప్పునఁ గర్తార్థకద్వితీయ మరల రానేరదు. అట్టియెడల "న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యా, నాపి ప్రత్యయః" అనున్యాయము చొప్పునఁ గేవలప్రాతిపదికము వాక్యమునఁ బ్రయోజ్యము కామింజేసి శబ్దసాధుత్వార్థముగఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథమస్త్రీ లిङ్గాతు తా స్త్రీస్త్రీ । రాజస్వప ఉచ్యతే । గౌరస్తు తేత్రయ స్త్రీ । యవో మధ్యస్తు తేత్రయః । కృష్ణలః పశ్యతే మాష । స్త్రీ సువర్ణస్తు షోడశ । పలం సువర్ణా శ్చత్వారః । పశ్య వాపి ప్రకీర్తితమ్ । పలద్యయంతు ప్రసృతం । ద్విగుణం కుడబం మతమ్ । చతుర్భుః కుడబైః ప్రస్థః । ప్రస్థా శ్చత్వార అథకః । అథకై స్తై శ్చతుర్భిస్తు । ద్రోణ ఇత్యభిధీయతే । కుమ్భా ద్రోణద్వయం శూర్యః । ఖారీ ద్రోణాస్తు షోడశ ఇతిస్మరణాత్" (సి. కౌ. బాలమ. కార. ౫౩౨ సూ. వ్యా.)

[బా. కార. ౧ సూ.] 'బా-సా-పే' 'గాణ' వ్యాఖ్యలవివరణములు సరికావు 953

మయే యనువాదముగ నిల్చెనని యెఱుంగునది. ఇట్లే యంతటను సమన్వయించునది. (విస్తర II) సంబోధనమునందును సుక్తార్థమునందును బ్రథమవచ్చునని పాణినీయులును వచించిరి.

“సంబోధనేచ. (౨-3-౪౭) ఇహ ప్రథమాస్యాత్ - హేరాదు” (సి. కా. కార. ౫౩౩ సూ.) “అనభిహితే (౨-3-౧) ఇత్యధికృత్య. ‘కర్తృణిద్వితీయా’ (౨-3-౨) అనుక్తే కర్తృణి ద్వితీయాస్యాత్ - హరిం భజ - అభిహితేతు కర్తృణి ‘ప్రాతిపదికార్థమాత్రే’ ఇతి ప్రథమేన. అభిధానంచ ప్రాయేణ తిజ్కృత్యత్యర్థిత సమాసైః.....” (సి. కా. ౫౩౬-౫౩౭ సూ.). (విస్తర III) సంబోధన మనఁగా నభిముఖీకరణము. “అన్యత్ర వ్యాసక్తస్య కార్యాస్తరే నియోజనార్థ మాభిముఖ్యవిధానం సంబుద్ధిః - హేవృత్ - హేలతే - ఇత్యాదా వచేతనేతు

విస్తర II ౨౩౪ విషయము:—“కర్తృదీనా ముక్తార్థత్వే ‘ఉక్తార్థానా మప్రయోగ ఇతి న్యాయాత్ ద్వితీయాదీనా మప్రాప్తా లిక్తార్థ (ప్రాతిపదికార్థ) మాత్రిత్య ప్రథ మేన భవిష్యతి.” (ముగ్ధ. ౨౦౦ సూ. దుగ్ధా. వ్యాఖ్య.). “విభక్తి రిహనువాదికా శబ్దసాధుత్వార్థం ప్రయోజ్యా. ‘న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోజ్యా. నాఽపి ప్రత్య యః’ ఇతి. అనభిహితసూత్ర భాష్యసిద్ధన్యాయా దితిభావః.” (బాలమ. వ్యాఖ్య. ౫౩౨ సూ.). ఉక్తార్థతావిషయమునఁ జేటికావ్యాఖ్యాత “నామవాచక శబ్దార్థ ముక్తార్థ మగుటంజేసి” (౨౬౫ పు.) మున్నగురీతిని మిక్కిలి సంప్రదాయ విరుద్ధముగ వ్రాసెను. ఈక్రిందిగాణపతవివరణపంక్తు లుక్తార్థతా స్వరూపము నీక్రిందిరీతిని సంప్రదాయవిరుద్ధముగా వివరించుచున్నవి. “ఉక్తార్థము = క్రియా దులచే జెప్పుబడిన యర్థముగలది. అనఁగా నాకాంక్షయందు.....ఎవఁడు సంహరించెను? అని యాకాంక్షగలిగినపుడు (సంహరించెననుక్రియ) రామునిఁ జెప్పుచున్నది. కాన రామశబ్దముకన్నఁ బ్రథమావిభక్తివచ్చినది. రామునిచే రావ ణుఁడు సంహరింపబడెను. ఇటు ఎవఁడు సంహరింపబడియె? అను నాకాంక్షచే రావణుఁడు చెప్పుబడెను. కాన రావణశబ్దముకన్నఁ బ్రథమవచ్చినది..... ఆదిచేఁగృత్యర్థిత సమాసములు గ్రహింపఁబడు. కృత్:—రాముఁడేలిక, తద్ధిత:— వాఁడువగ కాఁడు, సమాస:—శివుఁడు ముక్కంటి”(గాణ. కార. ౧౭౦ సూ. వివ.)

విస్తర III. ౨౩౪ విషయము:—“తిజ్. హరి స్సేవ్యతే. కృత్. లక్ష్మ్యా నేవిత. తద్ధిత. శ తేనక్రిత శ్శత్యః. సమాస - ప్రాప్తః ఆనందో యంస ప్రాప్తానందః. క్వచిన్నిపాతే నాభిధానమ్. యథా - ‘విషవృక్షోపి సంనర్ధ్య | స్వయం ఛేత్తు మసాంప్రతమ్.’ సాంప్రత మిత్యస్యహి యుజ్యత ఇత్యర్థః” (సి. కా. కార. ౫౩౭ సూ. వివరణము.)

ఇతిశబ్దముచేత నైత ముక్తార్థత కలదు. ఉదా:—దశరథుఁ డని చెప్పఁబడిన వాఁడు. “ఇతిశబ్దేనా పుష్కర్థతా యథా:—కృష్ణ ఇత్యవ్యయం నామ..... దశరథ ఇత్యుదాహృతః. ఇత్యాది” (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౨౮౦ సూ.).క. నిను సౌమ్యుఁడవని యెఱిఁగితి.....(శాంతి. ౩ ఆ. ౫౬ ప.). ‘హరి స్వేవ్యతే’ అనుచో “తిజ్ఞు” చేతను, ‘లక్ష్మ్యా నేనితః’ అనుచో ‘క్త’ ప్రత్యయముచేతను (కృత్తుచేతను) గర్తార్థము చెప్పఁబడుటచే ‘హరి’ అనుదానికర్తత్వ ముక్తమగుటచేఁ గర్తార్థమున రావలసినద్వితీయ రాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయే వచ్చినది. ‘శత్యః అశ్వః’ అనుచోఁ గర్తార్థమున యత్ ప్రత్యయము విధింపఁబడెనుగాన నట్టితద్ధితముచే నశ్వమునందలికర్తత్వ ముక్తమైనది కానఁ గర్తార్థద్వితీయ రాక ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయే వచ్చెను. ‘ప్రాప్తః ఆనన్దో యంసః = ప్రాప్తానందః గ్రామః’ అనుచో నే గ్రామము నానందము పొందెనో యాగ్రామ మనునప్పుడు ద్వితీయాబహు వ్రీహిచే గ్రామమునందలి కర్తత్వ మభిహిత మైనదిగాన నటఁ గర్తార్థద్వితీయ రాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయే వచ్చెను. ‘ప్రాప్తానంద’ అనునది ప్రాతిపదికము. ‘నయ జ్యతే’ అను కర్తార్థముగల “అసాంప్రతమ్” అను నిపాతముచే విషవృక్షమందలి కర్తత్వ ముక్తమగుటచేఁ గర్తార్థద్వితీయ రాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయే వచ్చినది. ఇట్లే కర్తృకంఠాదికారకము లభిహితము లగునపుడును బ్రథమయే వచ్చును. కల్పతరువున నుదాహృతమగు ముగ్ధబోధశ్లోకమునకు దుర్గాదాసుఁ డుదాహరించెను. అందలి ‘అర్చ్యః’ అనునది కల్పతరువున నుదాహరింపఁబడెను. “జీవ్యతే ౭ నేనేతి జీవనః. కరణే ౭ నట్. అత్ర సర్వఇతి కరణ ముక్తమ్. పాతీతి పాతా-కర్తరి తృన్. అత్ర సర్వఇతి కర్తా ఉక్తః. దీయతే ౭ నైఇతి దానీయః. అత్ర కృద్ధోఃకభావ ఇత్య నేన సంప్రదానే ౭ నీయః-అత్ర సర్వఇతి సంప్రదానముక్తమ్. ప్రభవత్యస్తాదితి ప్రభవః-అపాదానే ఆన్ - అత్ర సర్వఇత్యపాదాన ముక్తమ్ - లీయతే ౭ స్తీన్నితి లయః-అథి కరణే అన్-అత్ర సర్వ ఇత్యధికరణ ముక్తమ్.....సంబంధస్యా పుష్కర్థత్వే పీతమ మ్భరం యస్యాసో పీతామ్భరో హరి రిత్యాదౌ ప్రథమాస్యాత్.....” (ముగ్ధ. ౨౮౦ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) పీతాంబరుఁడు ‘ఏవ్యనియొక్క యంబరము వచ్చు నిదో యతఁడు’ అనుబహువ్రీహిచే సంబంధ ముక్తమైనది గాన “పీతాంబర” అను ప్రాతిపదికముపైని శేషషష్ఠి నిలువక ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయే వచ్చినది. “పీతామ్భర” అనుసమాసము ప్రాతిపదికము.

అనభిహితత్వమం దన్ననో కర్తాది కారకములకు ద్వితీయాదివిభక్తులు వచ్చును. అపుడవి యీ ప్రాతిపదికార్థప్రథమ కపవాదములగును. ‘కృష్ణుని స్మరించెదను’ అను

[బా. కార. ౧ సూ.] కృతద్ధిత సమాసములచే నుక్తార్థతను సూరిచూపలేదు 955

ఉపచారః.” (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. కార. ౨౦౦ సూ. వ్యాఖ్య.) అచేతనముల సంబోధనమునం దభిముఖికరణ మాపచారిక మనితాత్పర్యము.

ప్రాతిపదిక సంబోధ నోక్తార్థంబులం బ్రథమయగు. ౧.

ప్రాతిపదికార్థమునందు:—రాముడు - రావణుడు.

నియతోపస్థితకము ప్రాతిపదికార్థము. సంబోధనము

నందు:—ఓరాముడ, ఓరావణుడ. ఉక్తార్థ

బాలవ్యాకరణ

మందు:—రాముడు రావణుని సంహరించెను. ఉక్త

వివరణము

మనఁగాఁ జెప్పఁబడినది. ఈవాక్యమునం దాఖ్యాతము

౨౩౪ I విష.

కర్తను జెప్పినదిగావునఁ దద్వాచకమగు రామశబ్దము

నకుఁ బ్రథమయయ్యె. రామునిచే రావణుడు సంహ

రింపఁబడియె. ఈవాక్యమునం దాఖ్యాతము కర్త

మును జెప్పినదిగావునఁ దద్వాచకంబగు రావణశబ్దం

బునకుం బ్రథమ యయ్యె ననియెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౩౪ I విష:—ఈసూరిసూత్రము కల్పతరువులో నుదాహరింపఁ

బడిన ముగ్ధబోధవ్యాకరణసూత్రమునకు సరిగనున్నది. ఏప్రాతిపదిక ముచ్చరింపఁ

బడఁగానే, యేయర్థము నియతముగా స్ఫురించునో యాప్రాతిపదికమున కది యర్థ

మని యెఱుంగునగును. ఉక్తార్థమనునది కల్పతరువున విపులముగా వివరింపఁబడినది.

ఆఖ్యాత మనఁగాఁ దిజ్ ప్రత్యయము. లేదా తేజ స్తశబ్దము ననవచ్చును. “ఆఖ్యా

తమ్” త్రి. కథితే-వ్యాఖ్యాతే. న-తేజః,.....” (శబ్దా. చిం.) “ఆఖ్యాత.

త్రి. (ఆ+ఖ్యా+కర్తణిక్తః) కథితే - ఆఖ్యాతే - వ్యాకరణప్రసిద్ధి తేజ స్తే వదేవ...”

(శబ్దస్తో) “అభిధానంచ ప్రాయేణ తిజ్ కృతద్ధితసమానైః” (సి. కౌ. కార. ౫౩౭

సూ. వివ.). సూరి, యుదాహృతులు రెంటును సమావకక్రియావనస్థతద్భుతేత

మాత్రమే కర్తృకర్తము లభిహితములగుటను జూపెను. ప్రత్యయంతరములచే నభి

హితములగుట నేలొకొ యుదాహరింపలేదు. భావార్థకాదికృత్తులచేఁ గర్తృకర్తము

లభిహితమగుట తెల్లన విపులముగా నున్నది. ఉదా:—మైత్రుడు వదువఁగా

మైత్రుడు వినెను. ఇచట కర్తృక భావలక్షణార్థ నుతదేగర్త యభిహితమయ్యెను.

అట్లగుటచేఁ గర్తృవాచకచై త్రిశబ్దముపైఁ గర్తృకత్వము నిలువక ప్రాతిపదికార్థ

నపుడు స్త్రోణక్రియకుఁ గర్తృము ‘కృష్ణున’ అనునది. అది తిజాదిప్రత్యయములచే

నభిహితము కాలేదు. కాన నటఁ గర్తార్థమున ద్వితీయ వచ్చినది. తద్భుతే నభి

హితముకర్త కాన ‘నేను’ అనునది ప్రథమాన్తమై యునది.

956 తెలుగునను గర్తృకర్తములు భావార్థకాదులచే నుక్తములగును [౨౩౪ I వి. సంజీ.]

ప్రథమయే నిల్చినది. చైత్రునిచే బాతము చదువఁబడుట మైత్రునకు వినఁబడలేదు. అనుచో 'చదువఁబడుట' అనుకర్తార్థక ధాత్వార్థప్రత్యయముచే గర్త ముక్త మాయెను. గానఁ గర్తవాచిపాఠశబ్దముపైఁ గర్తార్థస్వతీయ నిల్వక ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయే నిల్చినది. "లకారాదులు సకర్తకంబునకుం గర్తృకర్తకంబులందును లాఁటికిఁ గర్తయందును నగు." (బా. క్రియా. ౪౦ సూ.) అనుసూత్రమునందలి యాది శబ్దముచే లడాదులవలెనె భావార్థకాదులును గర్తృకర్తమునందును గర్తార్థమునందును విధింపఁబడిన వనుటకు సందియములేదు. ఇట్లు భావార్థకాదిప్రయోగమునఁ గర్తృకర్తవాచకములకుఁ బ్రథమ సిద్ధించుచుండఁగా సూరి "భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుం బ్రథమయగు" (బా. కా. ౩౨ సూ.) అని పునరుక్తముగా సూత్రించెను. ఇటఁగర్తకుమాత్రము ప్రథమనువిధించుట నరయఁగా నీతఁడు తిష్ఠుచేమాత్రమే యభిహితత్వము గలదనియు భావార్థకాదులచే నభిహితత్వము లేమింజేసి యిట్టి యొడలఁ గర్తృవాచకముపైఁ దృతీయ నిల్వవలసినచ్చుననియుఁ దలఁచి యీసూత్ర మును రచించెనని తోఁచకమానదు. బా. క్రియా. ౩౫ సూ. మొ. ౪౫ సూ. వఱకును భావార్థకాది ప్రత్యయములు విధింపఁబడెను. అట్లే బా. క్రియా. ౧౨౨ సూత్రముచేత విధింపఁబడిన నుజ్జయు నీభావార్థకాదులలోఁ జేర్పఁదగినదె. (విస్తర I)

సూరిగారి యుదాహృతుల సమన్వయము:—'రాముఁడు రావణుని సంహరించెను.' అనువాక్యమున డిజ్విభక్తియగు లిట్టు 'రాముఁడు' అను కర్తను జెప్పుచున్నది. అనఁగా "లకారాదులు సకర్తకంబునకుం గర్తృకర్తకంబులందును లాఁటికిఁ గర్తయందును నగు" (బా. క్రియా. ౪౦ సూ.). అనుసూత్రముచే లిట్టు కర్తృకమున విధింపఁబడినది గాన లిట్టుచేఁ గర్తచెప్పఁబడినది. కావున గర్తృవాచకమగు రామశబ్దముపైఁ గర్తృకమున నిలువవలసిన తృతీయ (బా. కార. ౩ సూ.) 'ఉక్తాథానా మప్రయోగః' అనున్యాయముచొప్పునఁ బునరుక్తముగ నిలువదయ్యె. అట్టి

విస్తర I ౨౩౪ I విషయము:—బా. క్రియా. ౧౨౨ సూత్రపు నుజ్జి వాడినచోటఁ గర్తకుఁ బ్రథమయొకాక షష్ఠీయువచ్చుట గలదు. ఉదా: ఇది నేను జేయఁగాదు. ఇది నాకుఁ జేయఁగాదు. నుజ్జంతముతో నన్వయింపక కర్త వలయాదులతో నన్వయించుటచే షష్ఠ్యంత మగపడు చున్నది. క. వీరికిఁ జొరనగు | వీరికిఁ గాదను విచారవిషయము గలదే. (ఆది. ౬ ఆ. ౩౮.) ఆ-వె. కాన నింక వేడఁగాదు నాకు (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౩.) ప్రథమకు:—ఉ.....దైనముతోడ్పడన్ వలయు.....(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౩.) క.....నాకు నీవేమియుఁ జెప్పునువల వదు. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౯౪.) మొ.

యెడఁ బ్రయోగయోగ్యతకై “(న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యానాపి ప్రత్యయః” అనున్యాయముచొప్పున) ప్రాతిపదికార్థప్రథమయే నిల్చినది. ఇట్లే ‘రామునిచే రావణుఁడు సంహరింపఁబడియే’ అనునపుడును లిట్లు కర్తార్థమునందు విధింపఁబడెను గాన (బా. క్రియా. ౪౮ సూ.) లిట్లుచే గర్తార్థ మభిహితంబయ్యె. అక్కా రణమునఁ గర్తృవాచక రావణశబ్దముపైఁ గర్తార్థక ద్వితీయ (బా. కార. ౨ సూ.) పునరుక్తముగ నిలువక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయే నిల్చినది. ఇట్లే భావార్థకాది కృత్తులును బా. క్రియా. ౪౮ సూత్రముచొప్పునఁ గర్తృకర్తార్థములందు విధింపఁ బడుటంజేసి వానిప్రయోగమునందును గర్తృత్వమునఁ దృతీయయుఁ గర్తార్థమున ద్వితీయయుఁ బునరుక్తముగ నిలువక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయే నిల్చును. ప్రయోగ ములు:—చ. అమలినతారకాసముదయంబుల నెన్నను స్వవేదకా । స్త్రముల యశేషపారము ముదంబునఁ బొందను బుద్ధిబాహువి । క్రమమున దుష్టమార్గజల గౌరవభారతభారతీసము । ద్రము దరియంగ నీచను విధాతృనకై నను నేరఁబోలునే (ఆది. ౧ ఆ. ౧౯.) మ.....భూపతి సహాయంప నోపునె (సభా. ౨ ఆ. ౯౮.) సీ.....నన్నిట్లు వీతదయుండవై విడిచి చనఁగఁగగునె నీకు.....(ఆర. ౨ ఆ. ౮౨.) ఉ.....వాయుసుతుండు మల్లయు । ధమ్మన నోర్పు నాతని నుదగ్ర మహాభుజశక్తి యేర్పడన్. (సభా. ౧ ఆ. ౧౬౨.) చ. తడయక యేగి నీతిబల దర్పము లొప్పఁగ.....(సభా. ౧ ఆ. ౧౬౪.) చ.....మా కధికశత్రు జయం బగుటేమిపెద్ద.....(సభా. ౧ ఆ. ౧౬౬.) చ.....నవసౌరభ ప్రసవ చిత్రవనావళి గల్గుదాని (సభా. ౧ ఆ. ౧౭౩.) చ.....హంసుఁడు డిధకుండు నంతక । క్షయగతులైన నిష్ఠ.....(సభా. ౧ ఆ. ౧౬౦.) శా. ఆదుర్యోధనుఁ డుద్భవిల్లుడును.....(ఆది. ౫ ఆ. ౧౦౬.) గీ. ఉత్తమజ్ఞానవృద్ధు నా నుండె నేని (సభా. ౨ ఆ. ౨౫.) ఆచ్ఛికశబ్దములకునైతము ప్రాతిపదికార్థసంబోధనము లందుఁ బ్రథమ యగును. ఉదా:—తండ్రి - తల్లి - గోడ - ఓతండ్రి - మొ. ‘తండ్రి’ అనుచో “తండ్రితనమును జాతీయుఁ దదాశ్రయమగు పితృవ్యక్తియు మహద్భక్తిత్వ మును ననునవి ప్రాతిపదికార్థము లగుచున్నవి. తెలుఁగున మహాత్మ్యమహాత్మ్య మహాతీత్యములె లింగస్థానీయములు. కాన ననియుఁ బ్రాతిపదికార్థములే యనుటలో విప్రతిపత్తిలేదు. తెల్లనందును మిత్రుఁడు - మిత్రము - కంధర - కంధరము - దూత. దూతుఁడు మున్నగు ననియతలింగసమములు గలవు. అట్టియనియతలింగసమత్వమును వచనాదులును బ్రత్యయార్థములనియు, ప్రాతిపదికార్థములు కావనియు నాంధ్ర వైయాకరణుల యాశయము. “ఇట్లనేకలింగంబులుగల శబ్దంబులయొద్ద (మిత్రము -

మిత్రుఁడు) లింగము ప్రాతిపదికార్థములలో నంతర్భూతమని యంగీకరింపక విభక్త్యర్థమే యని గ్రహించుకొనునది" (బా. గు. ప్ర. కా. ౧ సూ. వ్యాఖ్య. ౨౦౮ పుట. ద్వి. ము.). (విస్తర II)

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ అహో. ౪౨౩.)

కర్తరీప్సితతమం కర్త. (౧-౪-౪౯.) కర్తుః క్రియయా ఆప్తుం ఇష్టతమం కారకం కర్తసంజ్ఞం స్యాత్. కర్తణి ద్వితీయా (౨-౩-౨.) అనుక్తే కర్తణి ద్వితీయా స్యాత్. హరిం భజతి. (సి. కా. ౫౩౭ సూ.)

తథా యుక్తం చానీప్సితమ్ (౧-౪-౫౦.) ఈప్సితతమ వత్ క్రియయా యుక్త మనీప్సితమపి కారకం కర్త సంజ్ఞం స్యాత్-గ్రామం గచ్ఛం స్త్రీణాం స్పృశతి. విషం భుజ్జే. (సి. కా. ౫౩౮ సూ.)

నన్నయా

౨౩౫ విషయము అకథితం చ. (౧-౪-౫౧.) అపాదానాదివిశేషై రవి వక్షితం కారకం కర్తసంజ్ఞం స్యాత్. శ్లో. దుహ్యచ్-పచ్-దణ్డో-రుధి-ప్రచ్ఛి | చి-బ్రూ-శాసి-జ-మ-ధ్దుషామ్ | కర్తయః కో స్యా దకథితంతథా స్యా న్నీ-హృ-కృష్వ హామ్. దుహాదీనాం ద్వాదశానాం తథా నీ ప్రభృతీ నాం చతుర్ణాం కర్తణా యద్యుజ్యతే తదే వాఽకథితం కర్తేతి పరిగణనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. గాం దోధి పయః.....(సి. కా. ౫౩౯ సూ.)

కర్తప్రవచనీయకే కూర్పిః (ఆం. చిం. అజం. ౫ కారి. అహో. ౨౬౦ పుట.)

విస్తర II ౨౩౪ I విషయము:—సూరి కారకశబ్దార్థమును వివరింపక యుపేక్షింపఁగాఁ ద్రిలింగలక్షణశేషమునఁ బూరింపఁబడెను. “కారకంబులనం గర్తాదులు. అవి యాఱు. కర్త కారకము-కర్తృకారకము - కరణకారము - సంప్రదానకారకము - అపాదానకారకము - అధికరణకారకము. క్రియాన్వయము గలిగించునది యనఁగాఁ గ్రియాన్వయము కలదియని కారకశబ్దార్థము.” (ప్రథ. కార. ౧ సూ.). ఉదా:—దేవదత్తుఁడు వంటకమును వండెను. మొ.

కల్పతరు. ౨౩౫ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదికారిక ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. కారకప్రక్రియలో సంస్కృతవ్యాకరణసూత్రములను మూలముచేయుట కిదియే కారణము. కాన నిది యెల్లెడల వానిమొదటఁ జూపఁ బడును.

కర్తురిత్యాది. కర్తుః = కర్తకు, క్రియయా ఆప్తుమ్ = క్రియతో వ్యాపారించుటకు, ఇష్టతమరి కారకమ్ = మిక్కిలియిష్టమైనది కారకమై, కర్త = కర్తసంజ్ఞ గలదగును. అనుక్తే కర్తణి = అనభిహితకర్త వాచకముపైని ద్వితీయాస్యాత్ = ద్వితీయ నిల్పును. ఉదా:—హరిం భజతి = భక్తుఁడు హరిని భజించుచున్నాఁడు. భక్తుని భజనవ్యాపారమున కీప్సితతముఁడు హరి గావున హరి కర్తమయ్యెను. అట్టి యనుక్తకర్తమునకు పంచకమగు హరిశబ్దముపై ద్వితీయావిభక్తి నిల్వఁగా (భక్తి) హరిం భజతి' అని సిద్ధించినది.

తథా యుక్తంచేత్యాది:—తథాయుక్తంచ = ఈప్సితతమమునలే క్రియతో సంబంధించునట్టియు, అనీప్సితమ్ = కర్త కీప్తతమము కానిదియుఁ గారకమై కర్త సంజ్ఞగలదగును, గ్రామం గచ్ఛన్ = గ్రామమునుగూర్చి పోవుచు, తృణం స్పృశతి = తృణమును దాకుచున్నాఁడు. తృణస్పృశ్మము కర్త కీప్తతమము కాకున్నను కర్తసంజ్ఞ కల్గుచున్నది. విషం భుజ్జ్కే = విషమును రోగి దినుచున్నాఁడు. ఇందును ధైరీతినే గ్రహింపనగును. సామాన్యముగా విషాశన మీప్సితము కాదు సరేకదా యనిష్టమును నై యుండును.

“యత్క్రియతే తత్కర్తేతి ప్రసిద్ధమ్. కరోతే ర్నిభిక్రియావాచకత్వాత్ కర్తు ర్వాపారేణ యత్ సాధ్యతే తత్ కర్తే త్యర్థః.” (కర్తయొక్క వ్యాపారముచే సాధింపఁబడినది కర్తమనియర్థము. చేసదత్తుని పచనవ్యాపారముచే బాకము సాధింపఁబడెను. అట్టిపాకమున కాశ్రయమగు నన్నము కర్తసంజ్ఞిత మగును.) “అతఏవ క్రియావ్యాప్యం కర్తేతి క్రమదీశ్వరః. కర్తు రీప్సితమం కర్తేతి పాణినిః. తద్భిన్న త్వేసతి క్రియాజన్యఫలశాలిత్వం కర్తత్వ మిత్యపరే.” (ముగ్ధ. ౨౦౧ సూ. దుర్గా-వ్యా.) క్రియాభిన్నమై క్రియాజన్యఫలమున కాశ్రయమైనది కర్తసంజ్ఞగలదను నీమూఁడవపక్షముచే బాణినీయలక్ష్యము లెల్ల సంగ్రహింపఁబడుచున్నవి.

అకథితం చేత్యాది:—అకథితంచ = అపాదానాదివిశేషములచే వివక్షింపఁ బడని యనఁగా నపాదానాదిరూపమున వివక్షింపఁబడక కర్తరూపమున వివక్షింపఁ బడిన యట్టికారకము సైతము కర్తసంజ్ఞగలదగును. ఉదా:—గాం దోగ్ధి పయః = గొల్లఁడు గోవును బాలను బిడుకుచున్నాఁడు. అనుచో నీప్సితతమకర్తము పాలు.

క్రియతో నన్వయించు గోశబ్దవాచ్యమునం దపాదానము వివక్షింపక కర్తత్వమును వివక్షించుటచే నదియుఁ గర్తమయ్యెను. అపాదానవివక్షయందు 'గొల్లఁడు గోవు నుండ్లి పాలను బిదుకుచున్నాఁడు' అనియే యేర్పడును. ఇట్టి ద్వికర్తక క్రియలు కొన్ని పరిగణింపఁబడినవి. అవియే దుహాదులు. దుహ్ = పిదుకు, యాచ్ = యాచించు, పచ్ = పచించు = వండు, దణ్డ్ = దండించు, రుధి = ఆవరించు = నిరోధించు, ప్రచ్ఛి = పృచ్ఛించు, చి = ఫలాదులనుగోయు, బ్రూ = వచించు = చెప్పు, శాసి = శాసించు, జి = జయించు, మథ్ = మధించు, ముష్ = దొంగిలించు, నీ = తీసికొనిపోవు, ఇట్లై హృ = కృష్ - వహ్. మొ. ముగ్ధబోధవ్యాకరణమున "యాఙ్ఞార్థ - దుహ - చి - ప్రచ్ఛ | రుధ్ - బ్రూ - శాస - జి - నీ - వహః | హృ - దణ్డి - గ్రహ - క్రుష్ - మన్థ | ముష్ - పచావ్యా - ధవో - ద్విధాః." అని చెప్పఁబడెను. కాముదిలోఁ బరిగణింపఁబడినట్లు పదునాతేకాక యంకను 'ద్విధాః' = ద్వికర్తకములు గలవని 'పచావ్యాః' అనుచు గణము వచింపఁబడెను. "ఆద్యశబ్దాత్ హిన = వర్ధనే - గతా - గురుః శిష్యం గ్రామం ప్రాహిణోతీత్యాది.....వృక్షం నౌకాం కరోతీత్యాది. ఏకమేవ కర్త ప్రకృతివికృతిభేదేన భిన్నం. సువర్ణం కుణ్డలం కరోతీత్యాదివత్." (ముగ్ధ. ౨౦౫ సూ.) దీనినిబట్టి వర్ధకి వృక్షము నోడను జేసెను. కమసాలి సువర్ణమును గుండలమును జేసెను. మున్నగురీతిని స్థలాంతరములందును ద్వికర్తకత్వము గల్గుననియెన్నునగును.

మైత్రుండు చైత్రునిగూర్చి యిట్లనియె. (ఇట్లనఁగా నీవాక్యమును.) ఇందు 'ఇట్లు' అనునది ముఖ్యకర్తము. 'చైత్రుని' అనునది యముఖ్యకర్తము. "వచ్యర్థాముఖ్యకర్తంబునకుఁ దోడకు వర్ణకంబులు ప్రాయికంబుగ నగు. ఉదాః—మైత్రుండు చైత్రునితోడ నిట్లనియె. మైత్రుండు చైత్రున కిట్లనియె. ప్రాయికంబనుటచే నొకానొకచో ద్వితీయము నగు." (బా. కార. ౬ సూ.) అని సూరి సూత్రించెను. ఒకానొకచో ననఁగా—'మైత్రుండు చైత్రునిగూర్చి యిట్లనియె' అనియుఁ గ్వాచిత్కముగా నుండనగునని యెఱుంగునది.

'సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా' అని భట్టారకుఁడు వచించుటచే బయిరీతిని ద్వికర్తక క్రియలు నిరూపింపఁబడెను గాని యిట్టి ద్వికర్తకతాప్రయోగము తెలున మిక్కిలియరుదు. పై నుదాహరించిన సూరిసూత్రముచొప్పునఁ బయిచోటులందుఁ బ్రాయికముగా "తోడకు" వర్ణకములు వచ్చుటే తెలుగు సంప్రదాయము. నీ.....గీ. అధిక | బలుఁడు శూరుండు గట్టుము పట్ట మతని (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౬౨ ప.) చ. పలుకఁడె నిన్న నేడు నినుఁ బట్టము గట్టెదనంచు బొంకొకో (భాస్క.

రా. అయో. ౪౯ ప.) (విస్తర I, II). ఇట్టి ద్వికర్తకము లగును. వచ్యర్తకథాతు ప్రయోగమునఁ బయి సూరిసూత్రముచొప్పున 'తోడ-ను' వర్తకము లముఖ్యకర్త

విస్తర I ౨౩౫ విష:—సంస్కృతభాషాప్రసిద్ధవిభక్తులు కొన్ని తెలుఁగునఁ బ్రయుక్తములగుట సంప్రదాయముకాదు. కావున “సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా” అనుభట్టారకసూత్రము ప్రాయోఽభిప్రాయమున వచింపబడెను. కావుననే దాని వెంటనే “అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్ఛాన్యా” అనిసూత్రించినవాడయ్యెను. “ఉపాన్యథ్యాజ్వసః” (౧-౪-౪౮.) ఉపాదిపూర్వస్య వసతే రాధారః కర్త స్యాత్ - ఉపవసతి - అనువసతి - అధివసతి - ఆవసతి - వా - వైకుంఠం హరిః.” (సి. కౌ. ౫౪౪ సూ.) ఉపాదిపూర్వక వస్థాధాతువున కధికరణము కర్తసంజ్ఞగల దగును. “ఉపవసతి వైకుంఠం హరిః” = వైకుంఠమును హరి యధివసించుచున్నాఁ డనియర్థము. తెలు గున నిట్టిప్రయోగ ముండదు. వైకుంఠమందు హరి యధివసించుచున్నాఁ డని ప్రయోగించుటయే సంప్రదాయము. ఇట్లే “ఉభ సర్వతసోః కార్యాధి గురర్యాదిషు త్రిషు | ద్వితీయా ౭ ప్రేడితా న్తేషు | తతో ౭న్యత్రాసి దృశ్యతే. (సి. కౌ. ౧౪౪౪ వార్తికము.) ‘ఉభయతః-సర్వతః.’ అనువాని ప్రయోగమునందును ధిశ్శబ్దప్రయో గమునందును నాప్రేడితములగు “ఉపరి - అధః - అధి” అనువానియోగము నందును నిట్టి మఱికొన్నిటి యోగమునందును ద్వితీయ వచ్చును. ఉభయతః కృష్ణం గోపాః = కృష్ణునిని రెండుప్రక్కలను గోపకులు గలరు. ఇట్టి ద్వితీయ తెల్లుస వాడబడదు. ఇట్టయెడల షష్ఠి మున్నగునవియే తెల్లుస వాడబడును. మఱియు ధిగాదిశబ్దములకుఁ దెల్లునఁ దత్సరురూపప్రయోగమును లేదు. కృష్ణున కిర్వంకలను గోపకులు గలరు. ఈరీతినే “అకర్తకథాతుభి ర్యోగే దేశః కాలో భావో గస్తవ్యో ౭ధ్వాచ కర్తసంజ్ఞక ఇతివాచ్యమ్. కురూన్ స్వపితి - మాస మాస్తే - గోదోహ మాస్తే - శ్రోశ మాస్తే.” (సి. కౌ. ౫౩౯ సూ. ౧౧౦౩-౧౧౦౪ వార్తి.) అకర్తక థాతుప్రయోగమున దేశకాలాదులు కర్తసంజ్ఞ గలవగును. దేవదత్తుడు గ్రామ సమూహమును నిద్రించుచున్నాఁడు. ఇట్టివాడుక తెలుఁగున లేదు. దేవదత్తుడు గ్రామసమూహమందు నిద్రించుచున్నాఁడని ప్రయోగించుటయే సంప్రదాయము. “కాలాధ్వనో రత్యస్తసంయోగే. (౨-౩-౫) ఇహ ద్వితీయా స్యాత్. మాసం కల్యాణీ. మాస మధీతే. మాసం గుడధానాః. శ్రోశం కుటిలా నదీ. శ్రోశ మధీతే.....” (సి. కౌ. ౫౫౮ సూ.) గుణక్రియాద్రవ్యములచే గాలాధ్వ ముల కవిచ్ఛిన్నసంయోగము గమ్యమగుచుండఁగా ద్వితీయ యగును. “మాస మధీతే = ఒకనెలను విచ్ఛేదము లేకుండఁ జదువుచున్నాఁడు.” ఇట్టివాడుకలు తెల్లుస

మునకు రాకుండుటయుఁ బ్రయోగదృష్టమగుచున్నది. క. అని వెండియు నాపతి గురు | జననాథుగుఱించి పలుకు శుక్రఁడుతోడై.....(శల్య. ౨ ఆ. ౫౦.). చ. అనవిని యన్న రేశ్వరుఁడు హాసముతో నతనింగుఱించి యి | ట్లను..... (శల్య. ౨. ఆ. ౨౩.) గీ. ఆతఁ డారణ్యకోద్ధీతమైన వాక్య | సంచయము విష్ణుగుఱిచి లేవు. ఒకమాసమున విచ్ఛేదము లేకుండఁ జదువుచున్నాఁ డనురీతిని బ్రయోగించు టయే సంప్రదాయము. ఇంకను “కాలాధ్యములకుం బ్రాయికంబుగఁ బ్రథమ యగు.” (బా. కా. ౨౫ సూ.) అనుచొప్పున “వాఁడు నిన్న వచ్చెను - వాఁడు క్రోశము నడచెను.” అనురీతిని బ్రథమ వచ్చుటయు సంప్రదాయమై యున్నది. చ. పలుకఁడె నిన్న నేఁడు నినుఁ బట్టముఁ గట్టెద నంచు.....(భాస్క. అయో. ౪౯ ప.)

కర్తవ్యవచనీయక ఇత్యాది చింతామణిసూత్ర మీవఱకు ౧౩౫ విషమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. సంస్కృతవ్యాకరణములలో “ప్ర - పరా - వీత్యాది ప్రాదుల లోని కొన్నిటికి—“అను - ఉప - ప్రతి - అభి - అధి - సు - అతి. అపి” - అనువానికిఁ గొన్నిటికి—గత్యుపసర్గసంజ్ఞ కపవాదముగఁ గర్తవ్యవచనీయసంజ్ఞ గలదనియు నట్టి వానియోగమున ద్వితీయావిభక్తి వచ్చుననియుఁ జెప్పఁబడెను. “లక్షణేత్థంభూతా ఖ్యాన భాగ వీప్సాసు ప్రతిపర్యవహః. (౧-౪-౯౦.) ఏష్వర్థేషు విషయభూతేషు ప్రత్యాదయ ఉక్తసంజ్ఞాః స్యుః.” (సి. కా. ౫౫౫ సూ.) “కర్తవ్యవచనీయ యుక్తే ద్వితీయా (౨-౩-౮.) ఏతేన యోగే ద్వితీయా స్యాత్. పర్జన్యో, జపమను, ప్రావర్షత్.” (సి. కా. ౫౪౮ సూ.) “జపమనుప్రావర్షత్ - ఇచట ‘అను’ అను దానిచే లక్షణము (హేతువు) ద్యోత్యమగును.....జపజ్ఞానముచే వర్షము జ్ఞానవిషయమగును.” (కౌముదీశరదాగమము. ౨౭ పుట.) “లక్షణమన లక్ష్యలక్షణ భావము. (జ్ఞాప్యజ్ఞాపకభావము.)” (కౌ. శర. ౨౯ పు.) “కర్తృక్రియాం ప్రోక్తవ స్తః= కర్తవ్యవచనీయాః.....క్రియానిరూపితమగు సంబంధవిశేషమును ద్యోతనము చేయునవి యనియర్థము.” (కౌము. శర. ౨౭ పు.) (విభక్త్యర్థప్రకరణము.). వైసందర్భమునుబట్టి “పర్జన్యో, జపమను, ప్రావర్షత్.” అనఁగా నింద్రుఁడు జప హేతువుచే వర్షించె ననునర్థము విశదమగుచున్నది. ఇట్టియెడల హేతుర్థకతృతీయ సాధారణముగా రావలసియుండఁగా (పర్జన్యో జపేన ప్రావర్షత్.) ద్వితీయ, కర్తవ్యవచనీయయోగమునఁ గల్గెనని యెఱుంగునది. ఇట్టి వ్యస్తములగు కర్తవ్యవచనీయ ములకుఁ (అను. మొ) దెల్లనఁ దత్సనుప్రయోగము లేదు. ఇట్టి కర్తవ్యవచనీయార్థకము లగు తెల్లువిభక్తులకును దెనుఁగుప్రబంధములందు సాధారణముగాఁ బ్రయోగము

[బా. కార. ౨. సూ.] వైషయికస్తప్తమిచోటః బర్యాయముగ 'కూర్చి' విభక్తినిల్చును

పఠించె నధిప. (శాం. ౬ ఆ. ౩౬౨). ఇట్టియెడల గుఱించిప్రభృతులు గుఱించు
థాతుక్తార్థకరూపంబు లనియు నవి పరమగునపుడు ద్వితీయావిభక్తినిల్చుననియు
నెఱుంగునది. క. ఇందుముఖి వేడు మెద్దియిష్టము నీకున్. (సభా. ౨ ఆ. ౨౫౭.)
ఎద్దియిష్టమో దానిని నన్ను వేడుమని యర్థము. ఇట్లు యాజ్ఞార్థకములెల్ల ద్వికర్త
కము లగును.

లేదు. కాని "కర్తప్రవచనీయకే కూర్చి" (౧౩౫ విష.) "కూర్చి - ల - ను - నయో
భవేద్ద్వితీయా తు." (౧౧౯ విష.) "కర్తప్రవచనీయజనిభక్తిః" (౪౨ విష.) అని
భట్టారకుడును "అందు - పట్టి - కూర్చి - విభక్తిషు" (౮౮ విష.) అని యధర్వణా
చార్యుడును వచించియుండుటంజేసి కర్తప్రవచనీయ ద్యోత్యార్థములలో నేదాన
నైన "కూర్చి" యను తెనుఁగువిభక్తి నంగీకరింపక తీరదు. నేటి ముద్రణములలోఁ
బ్రాచీనకావ్యములందు "కూర్చి" అను విభక్తియే యున్నాఁలెననినది. నన్నయా
ధర్వణులు పేర్కొన్న యీవిభక్తి ప్రాచీనకావ్యములలో లేదనుట విశ్వసనీయము
కాదు. కాన లేఖకపాఠకాదికృతమగు నీసాహస ముపేక్ష్యము. నాచూచిన తాళ
పత్రమాతృకలలో భారతమందే కొన్నియెడల నయ్యది యుపలబ్ధ మగుచువచ్చెను.
నన్నయాధర్వణీయములోని 'కూర్చి'కి సరియగు 'గుఱించి - గుఱించి' అనునవి 'విభ
క్తిర్థాభిధాయకశబ్దములు నంగీకార్యములే. ఇంక నియ్యది కర్తప్రవచనీయార్థ
ములలో నెట్టియర్థమున వచ్చుచున్నదో పరిశీలింపవలసి యున్నది.

పయి నుదాహరించిన లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానేత్యాది సూత్రోపదిష్టార్థ
ములలో నొకటియగు నిత్థంభూతాఖ్యానార్థమునఁ గూర్చివిభక్తి వచ్చుట నన్నయా
ధర్వణసమ్మతమని తోచుచున్నది. "కస్యచిత్ ప్రకార స్యాపత్తిః ఇత్థంభావః.....
భక్తో విభుమభి (అభిరభాగే) = విభౌ విషయే భక్తిభావాపన్నః....." (ముగ్ధ.
దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౨౮౬ సూ.) "భక్తో విష్ణుంప్రతి.....విషయతాసంబంధః
ప్రత్యాదిద్యోత్యోర్థః.....విష్ణు విషయకభక్తిమా నిత్యర్థః. అత్ర భక్తః
భక్తిరూపం ప్రకారవిశేషం ప్రాప్త్యా దిత్థంభూతః..." (సి. కౌ. ౫౫౨
సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య.) "భక్తో విష్ణుంప్రతి" అనఁగా విష్ణు విషయక
మగు భక్తిగలవాడని యర్థము. హిశానొక ప్రకారవిశేషము నొందినవాఁ
డిత్థంభూతుఁ డనిపించుకొనును. అట్టివానిరీతి యందుఁ జెప్పఁబడెను గాన నిది యిత్థం
భూతాఖ్యాన మననగును. విష్ణువు విషయము. భక్తి విషయి. విష్ణునకును భక్తికిని
గల విషయవిషయిభావరూపసంబంధము 'అభి' 'ప్రతి' మున్నగు కర్తప్రవచనీయ
ములచే ద్యోతిత మగుచున్నది. ఇచట వైషయికస్తప్తమి రావలసియుండఁగాఁ

కర్తప్రవచనీయయోగమున ద్వితీయవచ్చినది. తెల్లన నిట్టియర్థమునఁ గూర్చివిభక్తి ప్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. ఆ-వె. ఆశమికపుత్రుఁ డంబుజసంభవుఁ | గూర్చి భక్తితోడ ఘోరతపము | నేయుచున్న సుప్రసిద్ధుండు..... (ఆది. ౨ ఆ. ౧౬౯ ప.) ('అంబుజసంభవుఁ గుఱిచి' అని ముద్రణపాఠము.) ఈభట్టారకుని పద్యము నందలి గూర్చివిభక్తి యిత్యంభూతాఖ్యానమున వచ్చినది. అంబుజసంభవుఁడను భక్తి పూర్వకతపశ్చరణమునకును గలవిషయవిషయభావ మిందు గ్రహింపవలయును. అంబుజసంభవవిషయకము తపశ్చరణమని యర్థము. ఇట్లే యంతటను "కూర్చి - గుఱిచి - గుఱించి" అనువాని కర్తప్రవచనీయతను సమన్వయించుకొనునది. సంస్కృతభాషాప్రసిద్ధవిభక్తులకుఁ బర్యాయముగాఁ దెలుఁగు విభక్తులవాడుకలను జూపునభినివేశముతో భట్టారకుఁ డిట్లు కర్తప్రవచనీయజ విభక్తిని జూపినే కాని యిట్టిస్థలములందలి కూర్చి ప్రభృతుల కుద్దేశాంత్యమున సమన్వయము గుఱుకపొదు. వైయాదిపర్వపద్యమున శమికపుత్రుఁ డంబుజసంభవు సుద్దేశించి భక్తితోడఁ దపముచేయుచున్నవాఁడని సమన్వయించుటలో విరోధములేదుగదా, 'కు' విభక్తితోఁ గుదుర్చుపడుచున్నను సంస్కృతభాషాప్రసిద్ధ తాదర్థ్యాత్మకాది స్థలము లందుఁ జతుర్థివిభక్తి నంగీకరించి భట్టారకుండు "కొఱకు. కై" అనువాని నుపదేశించ లేదా? శేషషష్ఠీ నిర్వాహమునకయి తా నెన్నటనువాడపట్టి యొక్క విభక్తి నుప దేశింపలేదా? ఆరీతినె కర్తప్రవచనీయవిభక్తి ద్యోత్యాత్మకమునందు 'కూర్చి' విభక్తి పర్యాయముగా నిల్చునని భట్టారకునియాశయము నెన్ననఁగును. విషయవిషయ భావము వ్యక్తమగుస్థలములందలి కూర్చి విభక్తి కర్తప్రవచనీయార్థకమనియుఁ దద్భిన్నములగు కేవలోద్దేశాత్మకస్థలములందలి "కూర్చి" ప్రభృతులు కర్త ప్రవచనీయార్థకములు కాక ద్వితీయాంతముల కయిని "పరే షాండాశ్చి శబ్దేషు | సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః" (౨౪౭ విష.) అనునధర్వణవచనముచొప్పున నను ప్రయుక్తములగుశబ్దము లనఁదగుననియు నెఱుంగనగును. ఈద్వివిధములగు కూర్చి ప్రభృతులు నిల్చుటలోని ప్రక్రియయు భిన్నముగ నేయున్నది. కర్తప్రవచనీయార్థక కూర్చి ప్రత్యయము ప్రాతిపదికముపై నిల్చునపుడు "అందు పట్టి కూర్చి విభక్తి" (౨౪ విష.) అను నధర్వణవచనముచొప్పున నుమాగమము రాఁగా "అంబుజసంభవ+ కూర్చి = అంబుజసంభవు+కూర్చి = అంబుజసంభవు+నుమ్+కూర్చి = అంబుజసంభవుం గూర్చి" అనురీతిని రూపసిద్ధిగల్గును. అనుప్రయుక్తకూర్చి శబ్దమునిల్చునపుడు ద్వితీయాంతశబ్దముపయి "తన్నున్+కూర్చి = తన్నుఁగూర్చి" అనురీతిని 'కూర్చి' శబ్దమునిల్చుటచే రూపసిద్ధిగల్గును. ఇట్టి 'తన్నుఁగూర్చి - నన్నుగూర్చి' మున్నగు

[భా. కార. ౨ సూ.] 'కూర్చి' విభక్తిద్వితీయపై నిల్చునను 'ప్రాథవ్యా' సరికాదు

చోటులం దెన్నఁడును గర్తప్రవచనీయకూర్చి విభక్తియని భ్రమింపరాదు. మఱియు నీక్రిందిరీతిగల ప్రయోగములందు సయితము వైషయికసప్తమికః బ్రసక్తి లేమింజేసి కర్తప్రవచనీయార్థము కాదని గ్రహింపవలయును. క. అని వెండియు నావతికును! జననాథుగుఱించి పలుకు.....(శల్య. ౨ ఆ. ౫౦.). ఇట్లే నీ. అబ్బాసనుఁడు తన్ను నర్థితోగుఱించియ, జించుటఁగోరి సృజించె సురల (హరి. పూ. ౧ ఆ. ౯౭.) అనురీతి ప్రయోగములందును గర్తప్రవచనీయ విభక్తియని తలంపరాదు.

“ఉద్దేశార్థమునందు ద్వితీయకు గుఱించియునను ప్రయుక్తంబగు..... సముచ్చయగ్రహణము కూర్చి జ్ఞాపనార్థము” (ప్రాథ. కార. ౨ సూ.). ఈతఁడు 'గుఱించి' అనుదానిని జూచికొనలేదు. ఇందు 'కూర్చి' జ్ఞాపనార్థమునుటచే నీతఁడు చింతామణ్యపదిష్ట కూర్చి విభక్తిని సృశించెనని తోచుచున్నది. కాని కర్తప్రవచనీయార్థకకూర్చి ప్రభృతులు ద్వితీయా విభక్తిమీఁద నిల్చుననుట కేవలము నసంగతము. విభక్తిప్రత్యయములు ప్రాతిపదికములపై నిల్చుటగదా వైయాకరణ సంప్రదాయము! కావుననేకదా 'రాముంకూర్చి భక్తితోడఁబముచేసె' మున్నగువాని సిద్ధికయి యధర్వణాచార్యుఁ డట్టియెడల నుమాగమమును విధించినవాఁ డయ్యెను.

ఉద్దేశార్థమున 'గుఱించి' ప్రభృతు లనుప్రయుక్తములు కాకుండుటయు (లోపించుటయు) గలదు. చ.....సుతున్ హతుఁడయ్యె నసంగ విన్నయంతన యితఁ డాయుధంబు దిగఁద్రావి యచ్చేష్టతఁబొందు (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౩౦౫) (సుతుని కూర్చి విన్నయంతనె. యనియర్థము.). “ఆ.వె. వేటఁ బోయినారు విభు లిచ్చ వత్తురు (ఆర. ౬ ఆ. ౧౬౩.). ఆవ్విభుండు పాల మేగెను.” (వి.పు. ౭ ఆ. ప్రాథ. కార. ౧౩ సూ. వివ.). క.....బల మెక్కడికి నరుగు నందుఁ పోవఁగడఁగి వెడలిరిన్. (శాంతి. ౩ ఆ. ౧౪౪.) ఉ.....ఎందుఁ బోయిరొళ్ళో వారనినన్. (ఆది. ౪ ఆ. ౨౭.) ఇట్టియెడల “వేటంకూర్చి పోయినారు - పాలముఁగూరిచి యేగెను. అందుఁ గూర్చి పోవఁగడఁగి - ఎందుగుఱించి పోయిరొ” అనురూపములలోని కూర్చి ప్రభృతులులోపించెనని యెఱుంగునది. తాదర్థ్యచతుర్థికి పష్టివచ్చినచో వేటకుఁ బోయిరనియు నుండవచ్చును.

విస్తర II ౨౩౫ వివ:—కర్తప్రవచనీయముల విషయమున సహజుల పండితుఁ డీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. “ఆద్యవ్యాకరణే కర్తప్రవచనీయయ్యక్తే ద్వితీయేతి సూత్రేణ యా ద్వితీయా విహితా తత్ర కూర్చితీ స్యాత్. జపముంకూర్చి వర్షము.....” (ఆహో. ౨౬౦ పు.). సంస్కృతమునందలి కర్తప్రవచనీయ ద్వితీయాస్థలములందెల్లఁ గూర్చివిభక్తి వచ్చుననుట సరికాదు. ఇథ్యంభూతాభ్యా

నేతరస్థలద్వితీయకుఁ దెలుఁగునఁ గూర్చివిభక్తి నిల్చిన ప్రయోగ మెచ్చటను లేదు 'జపమును ప్రావర్షత్' అనుదానికి సరిగ నహోబలపతి 'జపముంగూర్చి వర్షము' అనుదాహరించుట సరికాదు. హేతుభూతజపోలక్షితము వర్షమును నర్థమున నట్టి ప్రయోగ మెంతమాత్రమును దెలుఁగుకావ్యములందు లేదు. తుదికిఁ దెలుఁగువాడుకలందును నట్టిప్రయోగము లేదు. అట్లయినను నహోబలపతి యుదాహరించె ననుచు నర్వాచీనులు కొందఱట్లే యుదాహరింపసాగిరి. ఈవిషయమున నాంధ్రభాషాచరిత్రకర్తగారు వ్రాసినవిషయములు మిక్కిలి వింతగనున్నవి. "గౌ.కర్తప్రవచనీయకే కూర్చిః. కర్తప్రవచనీయార్థమున "కూర్చి" (యనునదివచ్చుచు)" (ఆం. భా. చ. ౧౬౨౭. పు.) అనుసూత్రమున కంతటను "నదీ మన్వవసితా నేనా.....వృక్షం ప్రతి (పరి-అను) విద్యోతతే విద్యుత్ = మెలుపు చెట్టువంక (ప్రక్క-వైపు) మెలుయుచున్నది. భక్తో విష్ణుం ప్రతి (పరి-అను) = విష్ణునియెడ (వంక-యందు) భక్తుడు....." అనియిట్లు సంస్కృతవ్యాకరణవాక్యములును, వానియర్థములును నుదాహరింపబడెను. చింతామణిసూత్రమునకు వ్యాఖ్యచేయుచున్న విషయముచు మఱచి కూర్చివిభక్తితోడి యుదాహృతి నొకచోటనైనఁ జూపలేదు. తుదికి విష్ణునియెడ భక్తుడని చూపబడెనేకాని 'విష్ణువునుకూర్చి భక్తుడు' అనియేని చూపబడలేదు. "అంబుజసంభవుఁగూర్చి" మున్నగుచోట్ల 'కూర్చి'కిఁ బూర్వముననున్న ద్రుతము "పట్టికూర్చివిభక్తిః" అను సభర్వణవచనముచొప్పున వచ్చిన నుమాగమసంబంధియని గ్రహింపక యది ద్వితీయానుసర్గకమనియు నచటికూర్చి యట్టి ద్వితీయపై నిల్చిన కర్తప్రవచనీయశబ్దమనియు ననుకొని యట్లు నన్నయ నిరూపింపకుండుట చింత్యమనుచు నీక్రిందిరీతిని విమర్శించిరి. "పైవివరణమునుబట్టి కర్తప్రవచనీయకము లనునవి సాధారణముగఁ గర్తమును దెలుపుపదముల ద్వితీయావిభక్త్యంతరూపములపైఁ జేరుచుండుననియు తాముమాత్రము విభక్తిప్రత్యయములు కావనియుఁ దెలిసికొనవచ్చును. కాని చింతామణి 'కూర్చి'ని ద్వితీయావిభక్తిప్రత్యయముగాఁ దెలుపుచున్నది. అట్లు చెప్పుట వైయాకరణసంప్రదాయవిరుద్ధము. కూర్చియెప్పుడును ద్వితీయావిభక్త్యంతపదములమీఁదనే వచ్చుచుండుటచే దానికిఁ గర్తప్రవచనీయసంజ్ఞ తగియున్నది. కాని యది ద్వితీయావిభక్తిప్రత్యయము కానేరదు. "కూర్చి" అను నొక్కదానినే కర్తప్రవచనీయార్థమునఁ జెప్పి తత్తుల్యములగు 'వంక - ఎడ - అందు - వెంబడి - ప్రక్క - వైపు - పట్టి - చేసి - మొదలగువానిని గూడఁ గర్తప్రవచనీయసంజ్ఞకములుగ నుదాహరింపకుండుట చింత్యము." (ఆం. భా. చ. ౧౬౨౮ పుట.) వీరువ్రాసిన కర్తప్రవచనీయ శబ్దార్థము శాస్త్ర

కర్తంబున ద్వితీయ యగు. ౨.

ధాత్వర్థఫలాశ్రయంబు కర్తము నాబడు. దేవ
దత్తుడు వంటకమును వండెను. ఇట వండె నను

బాలన్యాయము. మాటకు వంటచేసె ననియర్థము. వంట ఫలము.

౨౩౫ I విషయము. చేయుట, వ్యాపారము. వంటయవఁగాఁ బాకము.

పాకమున కాశ్రయము కావుటంజేసి వంటకము

కర్తంబయ్యెనని యెఱుంగునది.

సంజీవని ౨౩౫ I విషయము:—కర్తంబునన్ = కర్తార్థమునందు ద్వితీయ యగును.

తిజాది ప్రత్యయములచే ననుక్తమగు కర్తంబున ద్వితీయావిధక్తి యగును. (విస్తర)

తిజాది ప్రత్యయములచే గర్తం బుక్తమైనచో ద్వితీయ రానేరదనియుఁ బ్రథమయే
వచ్చుననియు నీవఱకు సవిస్తరముగాఁ జెప్పబడెను. (౨౩౪ I విషయము). ధాతువునకు

‘ఫలము - వ్యాపారము’నని యర్థములు రెండు. అందు ఫలాశ్రయము కర్తము.

వ్యాపారాశ్రయము కర్త. ధాత్వర్థమగు ఫలమున కాశ్రయము కర్తంబనం

బడునని సూరి కర్తస్వరూపమును నిరూపించెను. ఈలక్షణము నుదాహరియందు

సూరియే ‘ఇట.....’ ఇత్యాదివాక్యముచే సమన్వయించెను. దేవదత్తుడు

విరుద్ధము. సంస్కృతపద్ధతిని దెలుఁగువ్యవహారము లేవపు డంతయు

దానిరీతినే యుండు పెట్టుపాసఁగును. వంకప్రభృతులు కర్తప్రవచనీయార్థకము

లని యెవ్వరును వచింపలేదు. ‘కూర్చి’ అమే ప్రత్యయమునంటి ద్వితీయాప్రత్యయ

మగుట సంప్రదాయవిరుద్ధ మెట్లగును? దానికి ముందటి ద్రుతకార్యములు

ద్వితీయాప్రత్యయ‘ను’వర్ణక సంబంధులనుకొనుట భ్రాంతిమూలకము. ‘వెంబడి -

వైపు - వంక - ప్రక్క’ మున్నగునవి యుదాహృతవాక్యములలో షష్ఠ్యంత

ములపై నిల్చియున్నవి. వానికి ‘కూర్చి’తో సామ్యమెట్లు? ఉదాహృతసంస్కృత

వాక్యములలోని “నదీ మన్వవసితా.....భక్తో విష్ణుం ప్రతి” మున్నగువాక్య

ములలోని—నదీవిష్ణుప్రభృతులు ద్వితీయాంతములు కర్తవాచకము లనుకొనుట

కేవలభ్రాంతిమూలకము. శాస్త్రవిరుద్ధము. అచటిద్వితీయకర్తార్థమున వచ్చినది

కాదు. కర్తప్రవచనీయయోగమున వచ్చినదయియున్నది.

విస్తర. ౨౩౫ I విషయము:—“క్రియచే జెప్పబడని కర్త కర్తలకు, (వంత

ప్రయోగము) తృతీయవచ్చును. ఉదా:—రామునిచేత బాణముచేత వారిహల్లుఁ

బడెను.” (ఆం. భా. అ. కార. ౨౨ సూ.) అనభిహితకర్తమునకుఁ దృతీయవచ్చు

ననుట కేవలము ప్రామాదికము.

నేతరస్థలద్వితీయకుఁ దెలుఁగునఁ గూర్చివిభక్తి నిల్చిన ప్రయోగ మెచ్చటను లేదు. 'జపమును ప్రావర్షత్' అనుదానికి సరిగ నహోబలపతి 'జపముంగూర్చి వర్షము' అని యుదాహరించుట సరికాదు. హేతుభూతజపోలక్షితము వర్షమును వర్షమున నట్టి ప్రయోగ మెంతమాత్రమును దెలుఁగుకావ్యములందు లేదు. తుదికిఁ దెలుఁగు వాడుకలందును నట్టిప్రయోగము లేదు. అట్లయినను నహోబలపతి యుదాహరించె ననుచు నర్వాచీనులు కొందఱిట్లే యుదాహరింపసాగిరి. ఈవిషయమున నాంధ్ర భాషాచరిత్రకర్తగారు వ్రాసినవిషయములు మిక్కిలి వింతగనున్నవి. "౧౮. కర్తప్రవచ నీయకే కూర్చిః. కర్తప్రవచనీయార్థమున "కూర్చి" (యనునదివచ్చును)" (ఆం. భా. చ. ౧౬౨౭ పు.) అనుసూత్రమున కంతటను "నదీ మన్వవసితా సేరా.....వృక్షం ప్రతి (పరి-అను) విద్యోతతే విద్యుత్ = మెఱుపు చెట్టువంక (ప్రక్క-వైపు) మెఱయుచున్నది. భక్తో విష్ణుం ప్రతి (పరి-అను) = విష్ణునియొడ (వంక-యందు) భక్తుఁ డు....." అనియిట్లు సంస్కృతవ్యాకరణవాక్యములును, వానియర్థములును నుదాహరింపఁబడెను. చింతామణిసూత్రమునకు వ్యాఖ్యచేయుచున్న విషయమును మఱచి కూర్చివిభక్తితోడి యుదాహృతి నొకచోటనైనఁ జూపలేదు. తుదికి విష్ణుని యొడ భక్తుఁడని చూపఁబడెనేకాని 'విష్ణువునుకూర్చి భక్తుఁడు' అనియేని చూపఁ బడలేదు. "అంబుజసంభవుఁగూర్చి" మున్నగుచోట్ల 'కూర్చి'కిఁ బూర్వముననున్న ద్రుతము "పట్టికూర్చివిభక్తిషు" అను సధర్వణవచనముచొప్పున వచ్చిన నుమాగమ సంబంధియని గ్రహింపక యది ద్వితీయానువర్ణకమనియు నచటికూర్చి యట్టి ద్వితీయపై నిల్చిన కర్తప్రవచనీయశబ్దమనియు ననుకొని యట్లు నన్నయ నిరూపింప కుండుట చింత్యమనుచు నీక్రిందిరీతిని విమర్శించిరి. "పైవివరణమునుబట్టి కర్తప్రవచ నీయకము లనునవి సాధారణముగఁ గర్తమును దెలుపుపదముల ద్వితీయావిభక్త్యంత రూపములపైఁ జేరుచుండుననియు తాముమాత్రము విభక్తిప్రత్యయములు కావనియుఁ దెలిసికొనవచ్చును. కాని చింతామణి 'కూర్చి'ని ద్వితీయావిభక్తి ప్రత్యయముగాఁ దెలుపుచున్నది. అట్లు చెప్పుట వైయాకరణసంప్రదాయవిరుద్ధము. కూర్చియొప్పుడును ద్వితీయావిభక్త్యంతపదములమీఁదనే వచ్చుచుండుటచే దానికిఁ గర్తప్రవచనీయసంజ్ఞ తగియున్నది. కాని యది ద్వితీయావిభక్తిప్రత్యయము కానే రదు. "కూర్చి" అను నొక్కదానినే కర్తప్రవచనీయార్థమునఁ జెప్పి తత్తుల్యములగు 'వంక - ఎడ - అందు - వెంబడి - ప్రక్క - వైపు - పట్టి - చేసి - మొదలగువానిని గూడఁ గర్తప్రవచనీయసంజ్ఞకములుగ నుదాహరింపకుండుట చింత్యము." (ఆం. భా. చ. ౧౬౨౮ పుట.) వీరువ్రాసిన కర్తప్రవచనీయ శబ్దార్థము కాస్త

కర్తంబున ద్వితీయ యగు. ౨.

ధాత్వర్థఫలాశ్రయంబు కర్తము నాబడు. దేవ
దత్తుడు వంటకమును వండెను. ఇట వండె నను

బాలన్యాయ. మాటకు వంటచేసె ననియర్థము. వంట ఫలము.

౨౩౫ I విషయము. చేయుట, వ్యాపారము. వంటయనఁగాఁ బాకము.

పాకమున కాశ్రయము కావుటంజేసి వంటకము

కర్తంబయ్యెనని యెఱుంగునది.

సంజీవని ౨౩౫ I విషయము:—కర్తంబునన్ = కర్తార్థమునందు ద్వితీయ యగును. తిజాదిప్రత్యయములచే ననుక్తమగు కర్తంబున ద్వితీయావిభక్తి యగును. (విస్తర) తిజాదిప్రత్యయములచే గర్తం బుక్తమైనచోఁ ద్వితీయ రానేరదనియుఁ బ్రథమయే వచ్చుననియు నీవఱకు సవిస్తరముగాఁ జెప్పబడెను. (౨౩౪ I విషయము). ధాతువునకు 'ఫలము - వ్యాపారము'నని యర్థములు రెండు. అందు ఫలాశ్రయము కర్తము. వ్యాపారాశ్రయము కర్త. ధాత్వర్థమగు ఫలమున కాశ్రయము కర్తంబనంబడునని సూరి కర్తస్వరూపమును నిరూపించెను. ఈలక్షణము నుదాహరణయందు సూరియే 'ఇట.....' ఇత్యాదివాక్యముచే సమన్వయించెను. దేవదత్తుడు విరుద్ధము. సంస్కృతపద్ధతిని దెలుఁగువ్యవహారము లేనపు డంతయు దానిరీతినే యుండు తెట్లుపాసఁగును. వంకప్రభృతులు కర్తప్రవచనీయార్థకము లని యెవ్వరును వచింపలేదు. 'కూర్చి' అప్రత్యయమునంటి ద్వితీయాప్రత్యయ మగుట సంప్రదాయవిరుద్ధ మెట్లగును? దానికి ముందటి ద్రుతకార్యములు ద్వితీయాప్రత్యయ'ను'వర్ణక సంబంధులనుకొనుట భ్రాంతిమూలకము. 'వెంబడి - వైపు - వంక - ప్రక్క' మున్నగునవి యుదాహరణవాక్యములలో షష్ఠ్యంత ములపై నిల్చియున్నవి. వానికి 'కూర్చి'తో సామ్యమెట్లు? ఉదాహరణసంస్కృత వాక్యములలోని "నదీ మన్వవసితా.....భక్తో విష్ణుంప్రతి" మున్నగువాక్య ములలోని—నదీవిష్ణుప్రభృతులు ద్వితీయాంతములు కర్తవాచకము లనుకొనుట కేవలభ్రాంతిమూలకము. శాస్త్రవిరుద్ధము. అచటిద్వితీయకర్తార్థమున వచ్చినది కాదు. కర్తప్రవచనీయయోగమున వచ్చినదయియున్నది.

విస్తర. ౨౩౫ I విషయము:—క్రియచేఁ జెప్పబడని కర్త కర్తలకు, (వింత ప్రయోగము) తృతీయవచ్చును. ఉదా:—రామునిచేత బాణముచేత వాలికూల్పబడెను." (ఆం. భా. అ. కార. ౨౩ సూ.) అనభిహితకర్తమునకుఁ దృతీయవచ్చు ననుట కేవలము ప్రామాదికము.

వంటకమనఁగా నన్నమును వండెననుచో వంటచేయుట యనువ్యాపారమున కాశ్రయముఁడు దేవదత్తుఁడు కర్త. వంటయనఁగాఁ బాకము (మెత్తన) ఫలము. దాని కాశ్రయము వంటక మనఁగా నన్నము కాన వంటకము కర్తంబయ్యె. అట్టి కర్తంబున ద్వితీయవచ్చి 'వంటకమును' అని సిద్ధించెను. 'వండెను' అనుక్రియలోని తిజ్యభక్తి కర్తృత్వకమగుటచేఁ గర్తను జెప్పుచున్నదిగానఁ గర్తృవాచిదేవదత్తు శబ్దముపైఁ గర్తృత్వకమే యగు తృతీయ రాక ప్రాతిపదికాత్మక ప్రథమావిభక్తి నిల్చెను. కాఁగా 'దేవదత్తుఁడు వంటకమును వండెను' అనునది సిద్ధించెను.

సర్వవిభక్తి సంస్కృతతుల్య (ఆం. చిం. పాల ౧౫
కా. ఆహా. ౪౨౩ పు.)

నన్నయా
౨౩౬ విషయము.

గతి - బుద్ధి - ప్రత్యవసానార్థ - శబ్దకర్త - కాకర్త
కాణా మణికర్తా సణౌ. (౧-౪-౫౨) గత్యాద్యర్థానాం
శబ్దకర్తణా మకర్తకాణాం చాణౌ యగర్తా సణౌ
కర్తస్యాత్. శత్రు సగమయన్ స్వర్గం | వేదార్థం స్వా
నవేదయత్ | ఆశయ చ్ఛామృతం దేవాన్ | వేద
మధ్యాపయ ద్విధిమ్ | ఆసయ త్సలితే పృథ్వీం | య
స్స మే శ్రీహరి గతిః. (సి. కా. కార. ౫౪౦ సూ.).

కల్పతరు. ౨౩౬ విషయము:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ననుసరించి గతి బుద్ధిత్యాది పాణినిసూత్ర మిటనివరింపఁబడుచున్నది. 'ణిక్' అనునది సంస్కృత మునఁ ప్రేరణార్థకప్రత్యయము. గత్యర్థకాదీక్రియల ప్రేరణమునఁ గర్త యగునది ప్రేరణమునఁ గర్తంబగును. గత్యర్థకములనఁగా గమనార్థకములు. బుద్ధ్యర్థకములన జ్ఞానార్థకములు, ప్రత్యవసానార్థకములన భోజనార్థకములు. శబ్దకర్త కములనఁగా మాట = పలుకు మున్నగునవి కర్తముగాఁగల ధాతువులు. అకర్తకము లనఁ గర్తాకాంక్ష లేనివి. ఉండు - కలుగు - అగు - మేల్కను - వర్ణిలు - లజ్జించు - క్షీణించు - భీతిల్లు - జీవించు - చచ్చు - శయనించు - మున్నగునవి. కొన్ని యర్థ ములుగల ధాతువు లకర్తకములగునని వైయాకరణులు వివరించిరి. శ్లో. సత్తా - లజ్జా - స్థితి - జాగరణం | వృద్ధి - క్షయ - భయ-జీవిత మరణమ్ | శయన - క్రీడా - రుచి - దీప్తిర్థా | నైతే కర్తణి ధాతవ ఉక్తాః" (ముగ్ధ. గిరిశచంద్రకృతవ్యాఖ్య. ౧౬౦ పుట.) ఇట్లే యింకను ననేక ధాతువులు చెప్పబడినవి. విస్తరభీతి నుదాహరింప లేదు. (ముగ్ధ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య. ౯౩౨ సూ.).

శత్రునిత్యాది:— ఏహరి శత్రులను స్వర్గమును బొందించెనో (గత్యర్థోదాహృతి), తనవారిని వేదార్థము నెఱుంగునట్లుచేసెనో (బుద్ధ్యర్థ), దేవతల నమృతమును దినిపించెనో (అశనార్థ), బ్రహ్మను వేదమును జదివించెనో (శబ్దకర్తృక), సముద్రజలమున భూమి నుండునట్లు చేసెనో (అకర్తృక), యట్టిశ్రీహరియే నాకుగతి యని యుదాహృతశ్లోకార్థము. 'శత్రువులు స్వర్గమును బొందిరి' అనునది యప్రేరణ వాక్యము. 'శ్రీహరి శత్రువులను స్వర్గమును బొందించెను' అనునది ప్రేరణ వాక్యము. శత్రులు స్వర్గమును బొందునట్లు శ్రీహరి చేసెను గాన శ్రీహరి ప్రేరణ కర్త. అప్రేరణమునఁ గర్తయగు 'శత్రువు' ప్రేరణమునఁ గర్తంబయ్యెను. వాచకమగు 'శత్రువులు' అనునది 'శత్రువులను' అనెడి ద్వితీయాంతరూపము నందెను. ఇట్టిపద్ధతిచే నప్రేరణమున నకర్తృకమగు క్రియ ప్రేరణమున సకర్తృక మగును. ఉ. సముద్రజలమందు భూమి నుంచెను. అప్రేరణమున సకర్తృకమగు క్రియ ప్రేరణమున ద్వికర్తృకమగును. ఉ. హరి శత్రులను స్వర్గమును బొందించెను. అప్రేరణమున ద్వికర్తృకమగునది ప్రేరణమునందును ద్వికర్తృకముగనే యుండును. అప్రే:—దేవదత్తుఁడు రాజును ధనమును యాచించెను. ప్రేర:—యజ్ఞదత్తుఁడు దేవదత్తునిచే రాజును ధనమును యాచింపించెను. ఇందు దేవదత్తుఁడు ననభిహితకర్త యగుటచే - బా - కార - 3 సూత్రమువొప్పున ననభిహిత కర్తృవాచకము తృతీయాంత మయ్యెను. అభిహితకర్తృవాచకమగు యజ్ఞదత్త శబ్దము ప్రథమాంత మయ్యెను. అప్రేరణకర్తయగు దేవదత్తుఁడు యజ్ఞదత్తునిచే బ్రయోజ్యుఁడు గానఁ బ్రయోజ్యకర్తయు ననబడును. యజ్ఞదత్తుఁడు ప్రయోజక కర్త. ప్రయోజ్యకర్త = అనభిహితకర్త = అప్రేరణకర్త. ప్రయోజకకర్త = అభిహితకర్త = ప్రేరణకర్త.

ప్రయోగములు:—తే.గీ. విదురుఁడు.....నిన్ గఱపె బుద్ధి. (ఆది. ౬ ఆ. ౧౪౫). సీ. ద్రోణగాంగేయులు దురితవిదూరులు నిన్నెద్ది గఱపిరి నెచ్చితోడ (ఆది. ౮ ఆ. ౪౩.) క. తడయక యబ్బూది శుక్రుఁ డ్రావించి రొగిన్. (ఆది. 3 ఆ. ౧౧౪.) క. విను మాచామ్యులు నూర్వరు!.....అజ్ఞనపతి వినిపింతురు తాత్పర్య నిరూపక శాస్త్రములు.....(శాంతి. ౪ ఆ. 3౪౦.) చ.....నీవు మున్ | కనినది విన్నయట్టిది ప్రకామగుతూహలచిత్తుడైన కృ | ఘ్నవి వినిపింపు నావుడు (ఆరు. ౪ ఆ. ౪౧౩.) (ప్రాసప్రయోగము). (పయివానిలోని - శాస్త్రములు. వినినది మున్నగునవి ద్వితీయాంశ ప్రథమాలు.) క. విమలాత్తుఁడు పారాశ | ర్యమునీంద్రుఁడు శిష్యులను మహాభారతవం | చమములగు వేదముల మే | రుమహిధర వాసియై కరుణఁ జదిపించెన్. (శాంతి. ౬ ఆ. 3౯౯.).

అంత్యతప్రేరణాశ్లోకములు:—ఆ.వె...విధులఁ గడవి యెందుఁగఁ బడినవాని
 లోఁగక చేయుటయధమగతికి మార్గము.....(ఆది. ౩ ఆ. ౨౨౦.) (ఆఁగు.
 ప్రే. ఆఁగు = ఆఁపు. ఆఁగఁబడిన = నిష్పిన్న.). క. కఱచునెడ నేయునెడ నడిఁ | బఱచు
 నెడం బెనఁగునెడ నసారబలంబుల్ | మెఱయునెడ.....(ఆది. ౫ ఆ. ౧౬౪)
 “మెఱయు—దే - అ - క్రి - ప్రకాశించు.....అం - క్రి - బయలుపలుచు.”
 (శ-ర). ఆ.వె..... | కలయ బెరసివపును కలితనంబు | మెఱయుదుదు మనఁ
 త్తులు (విరా. ౪ ఆ. ౨౨౩.) (కలితనము = సామర్థ్యము.). నీ. అను
 శాంబుదంబులు పరఁగి పెన్నెత్తురు, గండలుఁ గురిసె మార్తాండవింబ | ము.....
 (అశ్వ. ౪ ఆ. ౩౯ ప.) “కురియు దే - అ - క్రి - గ పర్శించు. అం - క్రి - గురియించు.”
 (శ-ర). నీ.....నను శంతనుసుశుండు | గురుఁడును విదుఁడును కూర్మోని
 కూర్మోని, చెవులలోఁ బోయమె సవిశేషకార్య (తే.గీ.) నచనములు.....
 (స్త్రీ. ౧ ఆ. ౧౪౨.) “కూర్మకొను - దే - అ - క్రి - చొచ్చు, అం - క్రి - చొప్పించు,
 కుక్కు. (యా - కూర్మోను.).” (శ-ర).

గతి - బుద్ధి - ప్రత్యవసానార్థ - శబ్ద - కర్త - కాకర్తకం
 బుల కప్రేరణాంబునం గర్తయగునది ప్రేరణాంబునం
 గర్తంబగు. ౧౨౩. (క్రియాపరిచ్ఛేదము)

బాలవ్యా.
 వివరణము. పొందు మొదలగునవి గత్యర్థకంబులు. తెలి గు మొద
 లగునవి బుద్ధ్యర్థకంబులు. తిను మొదలగునవి ప్రత్య
 వసానార్థకంబులు. విను - చెప్పు - చదువు - మొద
 ౨౩౬ I విషయము. లగునవి శబ్దకర్తకంబులు. ఆకర్తకంబులు ప్రసిద్ధికంబులు.
 మైత్రుండు గ్రామంబుం బొందెను. మైత్రుండు
 మైత్రుని గ్రామంబుం బొందించెను. లాఠిచోసహిత
 మిక్కార్థంబు గానంబడియెడి. మైత్రుండు పుడమి
 నేలెను. మైత్రుండు మైత్రునిం బుడమి నేలించెను.

సంజీవని. ౨౩౬ I విషయము:—గత్యర్థకములు = గమనార్థకములు, బుద్ధ్యర్థక
 ములు = జ్ఞానార్థకములు, ప్రత్యవసానార్థకములు = భోజనార్థకములు, శబ్దకర్తక
 ములు = పాఠము మాట మున్నగునవి కర్తముగాఁ గలవి. ఆకర్తకములు = కర్త
 కాంక్ష లేని ధాతువులు. ఉండు - కలుగు - అగు - చచ్చు - లజ్జించు - భీతిల్లు -
 మేల్కొను - మొదలగునవి. ‘మైత్రుండు గ్రామంబుం బొందెను’ అనునది గత్యర్థక
 మగు నప్రేరణవాక్యము. ఇందలి కర్తయగు మైత్రుండు ప్రేరణమున గర్తంబయ్యెను.

[బా. క్రియా. ౧౨౩ సూ.] సంస్కృతమందును లాఠిచో నిక్కార్థముగలను 971

కాఁగా నట్టికర్త వాచకము 'మైత్రుని' అనుద్వితీయాంతరూపము నంది ప్రేరణవాక్యమున నిల్చెను. అట్టియెడలఁ మైత్రుని గ్రామమును బొందించిన వైత్రుఁడు ప్రేరణకర్త యయ్యెను. అట్టికర్త 'పొందించెను' అను క్రియలోని కర్తృత్వ లిట్టుచే నభిహితమయ్యెను గానఁ గర్తృత్వకృత్యతీయ రాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయే వచ్చినది. కాఁగా 'వైత్రుఁడు మైత్రుని గ్రామంబుం బొందించెను' అను ప్రేరణవాక్యము సిద్ధించినది. పొందుధాతువు సకర్తకము గానఁ ప్రేరణంబున ద్వికర్తక మయ్యెను.

లాఠిచోసహిత మనఁగా గత్యర్థకాదులలోఁ జేరనిధాతువుల ప్రయోగములందును నిక్కార్థం బనఁగా 'అప్రేరణంబునఁ గర్తయగునది ప్రేరణంబునం గర్తంబగుట' అనునట్టి కార్యము సంభవించుట కవిప్రయోగంబులం గలదని యర్థము. వీలుధాతువు గత్యర్థకాదులలో నిది కాకున్నను నట్టికార్యము గల్గెనని యుదాహరించుచున్నాఁడు. మైత్రుఁడు పుడమి నేలే ననెడి యప్రేరణస్థలములోని కర్తయగు మైత్రుఁడు ప్రేరణమునఁ గర్తంబయ్యెను. అచటఁ ప్రేరణకర్తృవాచక వైత్రుశబ్దము ప్రథమాంతముగనుఁ బ్రేరణంబునఁ గర్తంబయిన మైత్రు నకు వాచక మైనశబ్దము ద్వితీయాంతముగను నిల్వఁగా 'వైత్రుఁడుమైత్రునీం బుడమి నేలించెను.' అను ప్రేరణవాక్యము సిద్ధించెను. (విస్తర 1. 11). గురువు శిష్యునిచే నక్షరములను బలికించెను. మున్నగునవియు లాఠిస్థలములలోనివె యనఁదగును.

విస్తర 1. ౨౩౬ 1 విష:—సంస్కృతమందును నిట్లు లాఠిచో సహితమిక్కార్థము గలదని శ్రీరామగంగాధర తర్కవాగీశభట్టాచార్యుఁడు ముగ్ధవోధ వ్యాకరణ వ్యాఖ్యలో వ్రాసియున్నాడు. "ఏవం జ్ఞానార్థత్వైషి శ్రీస్త్రివాణం క్వచిదన్యత్రాపీతి జ్ఞాపనార్థమి. తేన—'పురుషాహతిద్విషో ధుష్టుః | యుక్తాన్ యానన్యవాజినః | ఆయాంషి త్వేతు నిర్భవ్య | ప్రాధిశ్చని రమోచయ దితిధట్టిః. శూరినేనం పౌరుషం త్యాజయత. ముక్తాదాలం చిరపరిచితం త్యాజతో దైవగత్యా. దేవదత్తం శతం దాపయతీత్యాది స్యాత్." (ముగ్ధ. వ్యాఖ్య. ౨౦౪ సూ. ౧౦౧ పుట.) ఇట్లుగుటచేతనే భట్టాచార్యులును లాఠిస్థలములందు నైత మిక్కార్థమును బ్రయోగించిరి. క.....అవసీధం మా | తనిః బూన్చి (సభా. ౧ ఆ. ౫౯ ప.) (ప్రాస గతము.). మ.....భువనేశత్యధరంబుఁ బూన్పడగునే పూనున జభువ్యాత్తిజాన్. (ఆది. 3 ఆ. ౧౯౬.). చ. మద మడగించి భూపతసమాజము నెల్లను నిన్నుఁ గొల్వఁజే | యుదు నని పూని.....నీసుతులు ముత్రులు నొబలు జూదమూర్చి సం | పదగొని.....(ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౦౦.) మ.....పడ్వక్తుండు...
.....దేవతల నేలించుం ద్రలోకంబులన్. (నన్ని. కు. ౧౦ ఆ. ౫౦౬ ప.)

మ. మునులవీరు భజింపరే క్రతువు లామోదంబుతో నవ్వుహా | త్తునిఁ జేయింపరే
(శాంతి. ౧ ఆ. ౨౦౭.) (ప్రాసప్రయోగము.) క. మాతలి పాణిగ్రహణం | బా
తనిఁ జేయించి.....(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౩.)

విస్తర. II ౨౩౬ I విష:—పాణినీయులును గత్యర్థకాదులలోఁ జేరిన
కొన్నిటి ప్రయోగమున 'నీ వహోర్న' మున్నగు వార్తికాదులవొప్పునఁ జై కార్య
ములు రావనియు, గత్యర్థకాదులలోఁ జేరిన కొన్ని ధాతువుల ప్రయోగమున
“దృశ్యే. దర్శయతి హరిం భక్తాన్ (గురుః)”, “హృక్రో రన్యతరస్యాపి (౧.౪.౫౩)
హారయతి-కారయతివా భృత్యం భృత్యేన కటమ్” (సి.కా.). మున్నగురీతిని
బై కార్యములు వచ్చుననియు వచించియున్నారు. (ఆనుబంధము I) “ప్రభుః భృత్యేన
భారం వాహయతి” (ప్రభువు భృత్యునిచే భారమును వహింపించుచున్నాఁడు.)
అనునది మొదలగుచోట్ల వహాధాతువునకు గత్యర్థకత్వమేలేదు. అట్లయినను నద్దాని
కెట్టె టోగత్యర్థకత్వమును గల్పించి యాసిషేధమును వైయాకరణులు సమర్థించిరి—
“యద్యపి నీవహోర్నః ప్రాపణ మర్థః తథాపి గత్యనుకూలవ్యాపారార్థకే ప్రాపణే
గతే ద్విశేషణత్వేన ప్రవిప్లవయా గత్యర్థత్వాత్ ప్రాప్తి రిత్యర్థః. (బాలమ.

ఆనుబంధము I విస్తర II ౨౩౬ I విష:—“దృశ్యే” మున్నగునవి తత్త
ద్ధాతునూత్రపరములెకాని తత్తదర్థకధాతుపరములు కావు. అట్లే కానిచో గత్యర్థ
కములు మున్నగురీతిని జెప్పినట్లే దృశ్యార్థకములు మున్నగురీతిని జెప్పియుండరా?
ఇంతయేల! “గతిబుద్ధ్యాదిసూత్రే (సి. కా. ౫౪౦) జ్ఞానసామాన్యార్థానా మీవ
గ్రహణమ్-నతు తద్విశేషార్థానా మిత్యనేన జ్ఞాప్యతే. తేన స్తరతే జిహ్వుతత్యాదీనాం
న.” (సి. కా. కార. ౫౪౦సూ. భట్టోజీవుఁడై) “అదినాప్రేక్షిత్యాదీనాం సంగ్రహః”
(బాలమ. వాఖ్య.) అని కంతోక్తముగనే చెప్పబడెను. ఇట్లుగుటంజేసి దృశ్యార్థకములకు
వచ్చునని వ్రాసిన యీక్రింది-బా.గు.ప్ర-వ్యాఖ్యాదులు నిర్మూలములు. “దృశ్యే.
అనువార్తికముచేత సంస్కృతవ్యాకరణానుసారంబుగా నాంధ్రభాషయందుం జూడ
గత్యాద్యర్థకధాతువులకుఁ ప్రేరణంబున, నప్రేరణంబందలి కర్త కర్తంబగుట ప్రస
క్తంబగుచుండ—” (బా.గు.ప్ర. క్రియా. ౧౨౪ సూ. వ్యాఖ్య.) “సంస్కృతవ్యాకృతి
ననుసరించి (దృశ్యే) దృశ్యార్థధాతుయోగమునను నప్రేరణకర్తకుఁ ప్రేరణమునఁ
గర్తత్వము గలుగవలసియున్నది” (బా.సా.పే. క్రియా. ౧౨౪ సూ. వ్యాఖ్య.) ఇట్లుగుట
చేతనే “కన్వాదియోగంబునం బ్రయోజ్యకర్తకు షష్ఠి నిత్యంబుగ నగు” (బా.క్రి.
౧౨౪ సూ.) అని సూరిసూత్రింపఁగల్గెను.

౧౧౦౯ వార్తికవ్యాఖ్య) గమనములేక వమానముగాని ప్రామాణ్యముగాని సంభ
వింపదుగాన నయ్యవి గమనార్థకములుగాఁ గల్పింపఁబడుచున్నవని తాత్పర్యము.
ఈకల్పనమును గొందఱు నిరసించుచున్నారు "ఇట్టికల్పనమునం దడుచితేతనే
మతాంతరము వెలసియున్నది. "నీవహా-ధాతువులు ప్రామాణ్యకములుగాని
గత్యర్థకములు కావు. అని కొందఱవతము. వీరిమతమున 'నీ వహోర్న' అను
నిషేధ మనావశ్యకమని గ్రహించునది" (కొముదీశరదాగణము.విభక్త్య. ౧౦౮పు)
ఇట్టి యభిప్రాయభేదములచేతనే (అనుబంధ II) సూరి లాఁతీచో సహిత మిత్యాది
వివరణము చేయుటయు భట్టారకాదులు గత్యర్థకాదీతరస్థలములందును నేతత్సూత్ర
కార్యములను బ్రయోగించుటయు సంభవించెనని యెఱుంగునది. ఇట్లు గత్యర్థకాదీ
సూత్రమునకు విషయములుకాని "పూరు ఏలు" మున్నగుధాతువుల ప్రయోగ
మున సయిత మప్రేరణకర్తకుఁ గర్తృత్వము ప్రయోగింపఁబడుటయే కాక యయ్యది
యనభిహితకర్తయగుటచే దృతీయాంతముగాఁ బ్రయోగింపఁబడుటయుఁ బ్రయోగ
దృష్ట మగుచున్నది. "ద్విపద-క్రతు వమహాత్తుచేఁ గావించెనేని" (రంగ. రా. యూ.
ము. ౧౦౮పు.) "మైత్రుండు పుడమి నేలే ననుదానికిఁ జైత్రుఁడు మైత్రునిచేఁ బుడమి

అనుబంధము II విస్తర II ౨౩౬ I విష. గుప్తార్థప్రకాశికాకర్తలాఁతీచో
సహిత మిత్యాది సూరివివరణమునకుఁ వ్యాఖ్యచేయక యుపేక్షించి గత్యర్థకాదు
లలోఁ జేరని యట్టి లాఁతీవానియందు గత్యర్థకత్వాదులను గల్పింప యత్నించును.
"మ...భార్గవదోహిత్రుఁడు పాత్రుఁ డీయదుఁడు లోకఖ్యాతుఁ డుండంగ నీభువనే
శత్రుభరంబు పూన్పడగునే పూరున్ జఘన్యాత్తజాన్ (ఆది. ౩ ఆ. ౧౯౬)...ఇచ్చటను
'బూసు'నకుఁ బొందుట యర్థము చెప్పవలయును.....వహించుట యర్థము చెప్పు
కొన్నచో 'నీ వహోర్న' అనువార్తికముచే...కర్తృత్వనిషేధ మున్నందున...
తృతీయావిభక్తి వచ్చి 'పూరుచే' అని ప్రయోగింపవలసివచ్చును....ఈప్రయో
గంబు ప్రామాదికంబని చెప్పవలసివచ్చునుగాన నిచట సందర్భవశమునఁ బూన్పు
టకుఁ బొందించుట యర్థంబని యూహించునది" (బా. గు. ప్ర. క్రియా. ౧౨౩సూ.
వ్యాఖ్య.). ప్రామాదిక మనవలసివచ్చు నని లేని గత్యర్థమును గల్పింపవలయునట!
అపుడు ప్రామాదికత్వము తప్పి పోవునట! ఇట్టి లేనిపోని కల్పనములను జేయుట
కంటె సంస్కృతమునందే యీవిషయమున నభిప్రాయభేదము లుండుటచేతను
సంస్కృతమునందును గత్యర్థకాదీతరస్థలములందును నేతత్సూత్ర కార్యములు కవి
ప్రయుక్తములయి యుండుటచేతను (విస్తర. I ౨౩౬ I విష.) భట్టారకాదులు
లాఁతీచో సహితము ప్రయోగించి రనుట యుక్తముకాదా!

నన్నయా. తత్ర తృతీయా షష్ఠీచ । విభక్తి సమ్మతే ఉభే (వికృ.
౨౩౭ విష. క్రియా. ౨౩ కారి. అహా. ౫౦౩ పుట.)

కల్పతరు-౨౩౭ విష:—ఈకారిక “నతు చౌ భవేచ్చ లోపాన్యథా యో
వర్తతే పరే తస్మిన్” అను చింతామణిసూత్రమును సవరించునందర్భములోనిది గాన
నిందలి ‘తత్ర’ అనుదాని కాణిజ్యమందని యథ్యము చెప్పవలయును. తత్ర = ఆత్ర
కార్థమునందు, ఆప్రేరణకర్తకుఁ ప్రేరణమున ద్వితీయ. రానపుడు దానికి,
తృతీయా - షష్ఠీ-చ. ఉభే-విభక్తి = తృతీయ-(ఒకప్పుడు) షష్ఠీ (ఒకప్పుడు) అనఁ
రెండువిభక్తులును, సమ్మతే = సమ్మతములగును. ఆప్రేరణకర్తవాచకము ప్రేరణ
మున ద్వితీయాంతము కానపుడు కొన్నియెడలః తృతీయాంతమును గొన్ని
యెడల షష్ఠ్యాంతమును నగుట సమ్మతమని తాత్పర్యము - ‘సర్వవిభక్తి సంస్కృత
తుల్యా’ అను చింతామణి చొప్పున నప్రేరణకర్తవాచకము ప్రేరణమున
ద్వితీయాంత మగుటయుఁ గానపుడు తృతీయాంతమగుటయు సంస్కృత
వ్యాకరణములనుండియే తెలియఁగలదు. అట్లు ద్వితీయరానపుడు తృతీయ
మాత్రమే వచ్చుటకాక కొన్నియెడల షష్ఠీ వచ్చుటయుఁ గలదని
చకారస్వారస్యమున నెన్ననగును-(వి సర.) ఉదా:—అప్రే:—దేవదత్తుడు

నేలించెననియు వాక్యములు గలుగనేరవని తేలుచున్నది” (బా. సా. పీ. క్రియా.
౧౨౩ సూ. వ్యా.) అను పేటికావాక్యము నిరాధారము. “లాఁతఁచోసహిత
మిక్కార్థంబు గానంబడియెడి” అని మాత్రమే సూరి వినరించునుగాని యక్కా
ర్థంబు నిత్యంబని నచింపలేదు. ప్రయోగములును దాని నిత్యతను నిర్వ
హింపఁజాలవు. కావున నట్టికార్యమున కనిత్యతను బాటించునపు డట్టి యనధిహిత
కర్తకుఁ దృతీయ వచ్చుటయే సహజముగదా! (బా. కార. ౩సూ.). కావుననే కదా
సూరి. “చైత్రుడు మైత్రునిచేత వంటకమును వండించెను” అని యుదాహరించు
(బా. క్రియా. ౧౨౨. సూ. వివ.). మ...సమద దేవారాలిరించోళిచే । దినిపించన్
దృణరాజి...(దశా. ౨ ఆ. ౪౦౦. సూ. రా. ని.) అను నిట్టి యశస్థాకథాతు
ప్రయోగము నందును నప్రేరణకర్తకుఁ ప్రేరణమునఁ గర్తవ్యము లేకుండుటనరయ
నర్వాచీనులెల్లెడ నిక్కార్థము బహుళమని తలంచి రసనగును.

విస్తర ౨౩౭ విష:— ఈ తత్రేత్యాదికారిక కర్తార్థకవాక్యపరముగా
నహోబలపతిచేతను దదనుయాఁ కవిజనమండనకారాదులచేతను నన్వయింపఁ
బడెను. “తత్ర తృతీయా షష్ఠీచ.....ఇత్యధర్వణవచనాత్ విభక్తిద్వయమ్.

వంటకమును వండినది. ప్రే:—యజ్ఞదత్తుడు చేసినదన్నచే వంటకమును వండి
చెను. అ-ప్రే. భగతుడు రాజ్యము నేలెను. ప్రే:—రాముడు భగతుని రాజ్యము
నేలించెను. = రాముడు భగతునిచే రాజ్యము నేలించెను. వత్తివచ్చుటకు:—అప్రే.
అజ్ఞనుడు తత్త్వముం చెలిసెను (తెలిసికొనెను). కృష్ణ: దత్తునుని దత్త్వముం
చెలిసెను - కృష్ణ: దత్తునునకు: దత్త్వముం చెలిసెను. అ. ప్రే:—రాముడు రామా
యణమును వినెను. ప్రే:—కుశలవ్రలు రాముని రామా యణమును వినిపించిరి.
కుశలవ్రలు రామునకు రామా యణమును వినిపించిరి. (ప్రేర) అజ్ఞనుడు తనయన్నల
దమ్ముల నుత్తగుని గానిపించెను. (దత్తుడు దత్తునునియొక్క యన్నల దమ్ముల గనె
నని యప్రేరణవాక్యము). అజ్ఞనుడు తత్తునకు: దనయన్నల దమ్ముల గానిపించెను.
(కనుభాతు ప్రేరణయాపము గానిపించు). ప్రయోగములు:—ను. ఈవచ్చు ను
నదవీరావళికిం భుజావిభవనివ్యాపము గానిపించి (విరా. ౪. ఆ. ౨౬౩). ఉ. అత్తటి
తేచినచ్చి తన యన్నల దమ్ముల గానిపించె న | యజ్ఞ త్తుడు నజ్ఞనుండు... (విరా. ౫౮.
౩౪౨) క. వానిం దోడ్కొనిచని యాధూవాళుని గానిపించి... (ఆక. ౭౮. ౭౪.)
క. చనుదెంచి వేడితనమును | ననితాయాపము నకుర వాసనసుతుండామనుజాధీశు
నకు సభా | జరులగు: దను: జాపి మండిపంచారమునన్ (విరా. ౧౮. ౨౨౯).

— ఈసూత్రమునందలి తత్ర శబ్దము చింతామణిలోని నతు నగా విత్యాది
నాకర్షించుచున్నది. కావున వికృతివిజేకము చింతామణి శేషగ్రంథమునుట స్పష్ట
మగుచున్నది.

అనభిహితకర్త గాకాకాదో వత్తి బహుళంబుగా
నగు. ౧౨౪ (క్రియా. ౧౨౪ సూ.). రాముడు విధిలు

మాచే ఘటంపబడియెన్ = మాకు ఘటంపబడియెన్." (అహా. ౫౦౩ పు) (కృ.
క్రియా. ౨౩. సూ. వ్యాఖ్య; నారా. గాణ. ౨౯౪. కారి. ౧౪. ప. కారక).
మాచే ఘటంపబడియె ననుదానికి మాకు ఘటంపబడియె ననునది పర్యాయమునుట
యెంతమాత్రము సరికాదు. 'మాచే ఘటంపబడియె' అను నర్థమునందు మాకు
ఘటంపబడియె నని యెచ్చుటను బ్రయోగింపబడి యుండలేదు. అచటి 'మాకు'
అనుదానికి 'మానియి త్తము' అనునర్థము వచ్చునేకాని 'మాచే' అనునర్థము
రానేరదు. ఆవాక్యమున ఘటంపబడియె ననుదానికి వేతొకకర్త యథ్యాహార్యము
కావలసియున్నది. "మాకు నీచే ఘటంపబడియె" అనురీతి నావాక్య ముండవలసి
యున్నది.

గనియె. రామునకు మిథిల గనంబడియె. రామునిచే
 మిథిల గనంబడియెను. మైశ్రాదు తత్సంబంధం దెలిసెను.
 బాలవ్యాకరణ వివరణము. మైశ్రాదు మైశ్రానకుం దత్సంబంధం దెలిసెను. కన్యాది
 ౨౩౭ I వివరణము. నగు. విశ్వామిత్రాదు రామునకు మిథిలం గానిపించెను.
 కృష్ణం డ్భస్మనునకు విశ్వరూపంబుం జూపెను.

సంజీవని. ౨౩౭ I విష:— తిజాది ప్రత్యయములచే గర్తృక మభిహితము
 కానపు డ్భక్తికర్తృవాచకమున కొకానొకప్పుడు వ్యక్తివచ్చునని సూత్రార్థము. బా.
 కార. ౩ సూత్రముచొప్పున న్భక్తికర్తృవాచకముపైఁ దృతీయ వచ్చుట సహజమే.
 'రాముడు మిథిలను గనియె' అనునది కర్తృకవాక్యము. 'రామునిచే మిథిల గనం
 బడియెను' అనునది దానికర్తృకవాక్యము. 'గనంబడియెను' అనుక్రియలోని త్వి
 కర్తృకముగాన నీకర్తృకవాక్యమునఁ గర్తృం బభిహితమయ్యెను గాని కర్తృ యభి
 హితముకాలేదు. కావున న్భక్తి యనభిహితకర్తృవాచకము బా. కార. ౩. సూత్రము
 చొప్పునఁ దృతీయాంతమగుట సహజమే. అట్టికర్తృవాచకము వ్యక్త్యంతమును
 నగునని ప్రకృతసూత్ర ముపదేశించుచున్నది. కాని యిట్టియర్థమున వ్యక్తివచ్చుట
 కవిప్రయోగములం దెచ్చుటను లేదు. (విస్తర-I) ఇట్టిసూరిగారి యపమార్గమున
 కహోబలపండితీయములోని వెనుకవివరింపఁబడిన (విస్తర. ౨౩౭ విష.) ప్రామాదిక
 సమన్వయమును "మాచే ఘటంపఁబడియె=మాకు ఘటంపఁబడియె" (అహో. ౫౦౩
 పు.) అనుప్రామాదికోదాహృతియు మూలములై యున్నవి. 'రామునకు మిథిల
 గనంబడియె' అనుదానిలోని 'రామునకున్' అనునది "రాముచేతన్" అనుదానికిసరి
 యగు నర్థముగలది కాకున్నను ఘుణాక్షరన్యాయమున సూరిచే సుదాహరింపఁబడిన
 వాక్యములు రెండును దుర్లభమయిన యర్థము గలవానివలెఁ గన్పట్టును. తుల్య
 గ్రామ్యము లనునపుడు సూరి యుదాహృతిలోని 'గనంబడియె' అనునది యకర్తృకమును
 'ప్రత్యక్షమగు - గోచరించు' అనునర్థము గలదియు నగు వేటొకధాతువునుండి

విస్తర I ౨౩౭ I విష:—గుప్తార్థప్రకాశకా పేటికావ్యాఖ్యలును నీ
 ప్రామాదికమార్గముననె యున్నవి. "రామునకు మిథిల గనంబడియె.....కర్తృమున
 రాముడు ఆఖ్యాతముచే నభిహితుండు కానందున - కార. ౩ సూత్రముచే
 'చేత' వర్ణకము ప్రాప్తించుచుండఁగా నీ సూత్రముచే 'చేత' వర్ణకంబునకు
 మాత్రము బాధకంబై వ్యక్తివచ్చి పైవిధంబుగా వాక్యంబయ్యె" (బా. గు. ప్ర.
 ౪౨౪ పుట. ద్వి. ము.) పేటికయు నిట్లైయున్నది (బా. సా. వే. ౪౯౨ పుట.)

[బా. క్రి.యా. ౧౨౪ సూ.] 'బా.గు.ప్ర' వ్యాఖ్యలోని ప్రమాదితో దాహరణము 977

యేర్పడిన రూపమేకాని సర్వకమగు 'కను' ధాతువుయొక్క కర్తార్థకరూపము కాదు. "కనఃబడు = కానఃబడు. అ. క్రి (కనః + పడు) అగపడు - కనుపట్టు - గోచరించు" (సూ.రా. ని.) ("కనఃబడు=కనుటనుబొందు=కనుటనుబడు=గోచరించు".) ఇంకఁ ప్రేరణమున నవధిహితకర్తృవాచకమున కనఃగాఁ బ్రయోజ్యకర్తృవాచకమునకుఁ బ్రేరణావశ్యతచచ్చుటకు ఉదాః— "అప్రీః—మైత్రుండు తత్త్వంబుం దెలిసెను. ప్రీః—మైత్రుండు మైత్రునకుఁ దత్త్వంబు దెలిపెను" అని సూరి యుదాహరించెను. ఇచట నవధిహితమున బుద్ధ్యుకమగు 'తెలిసెను' అనుదాని కర్తృ మైత్రుఁడు. ప్రేరణవాక్యమునఁ 'తెలిపెను' అనుచోటి యాఖ్యాతముచే నవధిహితంబు గాకుండుటంజేసి యట్టి ప్రయోజ్యకర్తృవాచకమునకుఁ బ్రకృతసూత్రముచే పష్టి పాక్షికముగ వచ్చెను. మైత్రుండు మైత్రునిఁ దత్త్వంబుం దెలిపె నని ద్వితీయయుఁ బక్షం తరమున రావచ్చును. (వి.ప్ర. 11)

"కన్యాదియోగంబునం బ్రయోజ్యకర్తృకు పష్టి నిత్యంబుగ నగు. విశ్వామిత్రుఁడు రామునకు మిథిలం గానిపించెను. కృష్ణుఁ డర్జునునకు విశ్వరూపంబుం జూపెను" అని సూరి వివరించెను. అవధిహితేత్యాది ప్రకృతసూత్రములోని బహుళగ్రహణముచే 'కను - చూచు' మున్నగు ధాతువుల ప్రయోగమునఁ ప్రేరణవాక్యమునందలి ప్రయోజ్యకర్తృవాచకమున కనఃగా నవధిహితకర్తృవాచకమునకు రావలసిన తృతీయ పాక్షికముగానైన రావనియు పష్టియే నిత్యముగా వచ్చుననియు సూరిగారి వివరణమునకుఁ దార్పర్యము. ఇందులకు సూరిగారిచ్చిన రెండుదాహరణములందును దృశ్యార్థధాతువులచే నీబడినస్వారస్యముచేఁ గన్వాదులిటఁ 'కను - చూచు' మున్నగుదృశ్యార్థములుమాత్రమే యని సూరియాశయము

వి.ప్ర. 11 ౨౩౭ । విషయము— "సూత్రములోని బహుళగ్రహణమున నొకా నొకచో ద్వితీయము నగు ఉదా. క. కనుఁదడవు నిత్రపోయితిఁ । బడఁతీ ననుఁ దెలుపవలదె..... (ఆర ౭ అ. ౨౪౩) (బా. గు. ప్ర. ౪౨౪ పు. ద్వి. ము.)" అనెడి గుప్తార్థప్రకాశక వ్రాత సరికాదు. ఈ పద్యములోని తెలియుధాతు వకర్తకము. సూరివాక్యములోనిదన్ననో సర్వకము. "తెలియు. దే. అ. క్రి.....౩. మేల్కను" (శ. ౪౫ అర్థక మగుటచే ప్రేరణకర్త కర్తంబయ్యెను గాన 'మైత్రుఁడు మైత్రునకుఁ దత్త్వంబు దెలిపెను' అను సూరియుదాహృతికిది పక్షం తరము కాదు. సూత్రములోని బహుళగ్రహణమున పష్టికి మాటుగ రాలేదు. పష్టికివటఁ బ్రసక్తియే లేదు.

978 'బా.గు.ప్ర' బాలవ్యాకరణములలోని ప్రమాదములు [౨౩౭ I వి. సం.టి.]

నభివర్ణింపనగును. (విస్తర III). ఈ సూరిగారి షష్ఠీనిత్యతావివరణము నీక్రింది మహాకవిప్రయోగములు ప్రతిఘటించుచుండుటంజేసి షష్ఠీనిత్యత పాసంగదు. పాఠీకషష్ఠి యంగీకార్యమే యగుట కీరణకుఁ బ్రయోగములు చూపబడెను. ఉ. అత్తటి లేచివచ్చి తనయన్నలఁ దమ్ములఁ గానిపించె నయ్యుత్తర నన్న నుండు.....(విరా. ౫ ఆ. ౩౪౨ ప.) క. వానిం దోడ్కొనిచని యా భూ నాథునిఁ గానిపించి (ఆర - ౭ ఆ - ౭ ప) క. ఆసమయమునఁ గుమారిం | నై నేసి తదీయజననిఁ గాన్పించి చకో | కీసుకతి సుప్రయాణ | శ్రీచూచనచేసి ప్రణతి నేయిం చుటయున్ (విక్ర. ౪ ఆ. ౧౯౨ ప.). "కానిపించు" అనువానికి 'గోచరించు' అను నర్థమందును వాడుకలు గన్పట్టుటంజేసియు నట్టియెడల షష్ఠీనిత్యత యష్టమగుటం జేసియు సూరి యిట్లుప్రమింపవలసె ననితోచెడిని. "కానిపిం(న్పిం)చు. కనిపించు స. క్రి. (కానుచు) చూపు - చూపించు - దర్శింపఁజేయు.....అ. క్రి. కన్నడు - ప్రత్యక్షమగు..... కా. ఈచందంబునఁ బంక్తికంఠునకు వాణీకుండు గాన్పించి (ఉ.రా. ౨ ఆ. ౧౭౯)" (సూ. రా. ని.)

విస్తర III ౨౩౭ I విష:—"కను - విను - తిను. ఇత్యాదులు కన్యాదులు" (బా - గు - ప్ర. క్రియా - ౧౨౪ సూ - వ్యా) అనియిట్లు గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త కన్వాదిగణమున దృశ్యార్థకములు కానట్టి 'విను - తిను' మున్నగువానిని సూరియధి ప్రాయమునకు విలక్షణముగాఁ బఠించుటంజేసి యీక్రింది లెక్కయజ్వప్రయోగ ములు బాధకములు కావలసినచ్చెను. చ.....నీవుమున్ | కనివది విన్నయట్టిని ప్రకామకుతూహలచిత్తుడైన కృ | స్థుని వినిపింపు నావుదు (అను. ౪ ఆ. ౪౧౩) (ఇందలి ద్వితీయ ప్రాసస్థలగతము). క. విను మాచార్యులు నూర్వురు!.....అజ్ఞప పతి వినిపింతురు త | త్వనిరూపకశాస్త్రములు.....(శాంతి. ౪ ఆ. ౩౪౦.) షష్ఠి నిత్యముగా రావలసిన కన్వాదిగణములో వినుధాతువును జేర్చుటంజేసి యీద్వితీయాప్రయోగములు బాధకములగుచున్నవి. ఇంక 'తిను' ధాతుస్థలమున నిత్యముగాఁ గాకున్నను బాఠీకముగా నైతము షష్ఠిపాసంగ నేరదు. మ..... సమదదేవారాతిరింఛోళిచే | దినిపించెం దృణరాజి (దశా. ౨ ఆ. ౪౦౦.). గతి బుద్ధిత్యాదిసూత్రముచే నిట ద్వితీయవచ్చుట సహజమే కాన "దేవారాతిరిం ఛోళినిం | దినిపించెం దృణరాజి" ననియుండినను నుండనగును. దేవారాతిరిం ఛోళికిం దినిపించెం దృణరాజి ననుట సంగతముకానేరదు.

గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త విను-తినుల షష్ఠి శ్రుతికటువుకాకుండు స్థలములను రెండిటిని గల్పించి యీక్రిందిరీతిని జూపెను. "భీష్ముండు ధర్మజునకు ధర్మంబుల

సంజీవని. ౨౩౨ II విష:—ప్రసంగవశమున నిట కనుఢాతుప్రేరణరూపములు సాధింపబడుచున్నవి. బా - క్రి - ౨౦ సూత్రముచే 'కను' ఢాతువునకుఁ ప్రేరణార్థమున నించుక్కు రాఁగా "కను+ఇంచు" అని యేర్పడును. బా. క్రి. ౨౦ సూత్రముచొప్పున "పు" గాగమము రాఁగా 'కను+పు+ఇంచు' అగును. బా. క్రి. ౨౩ సూత్రపు వివరణములోని "బాహుళికంబుచేఁ గొన్నింటికే జాగాగమంబు లేదు. అను - అనుపించు, తిను - తినుపించు, కను - కనుపించు, దీనియత్వంబునకు దీర్ఘంబు నగు కానిపించు." అనుచొప్పున 'కనిపించు - కానిపించు' అనురూపము లేర్పడును. వీని యందలి 'ను' అనువాని ఉకారము బా. క్రి. ౨౫ సూత్రము చొప్పున 'ఇ' కారమయ్యెనని గ్రహింపవలెను. బా. క్రి. ౨౩ సూత్రములోని బాహుళికగ్రహణముచే 'కను' ఢాతువునకుఁ ప్రేరణమున 'చుక్కు' వికల్పముగా వచ్చుననియు నట్టియొక 'కను' ఢాతు 'క' కారముమీఁది 'అ' కారమునకు నిత్యముగా దీర్ఘమగుననియు నెంచినచో "కను+చు = కాను+చు = కానుచు" అను ప్రేరణరూప మేర్పడును. బా - క్రి - ౨౨ సూత్రముచొప్పున నందలి 'ను' వర్ణస్థానమున నిండునున్న నిల్వఁగా 'కాంచు' అను ప్రేరణరూపాంతర మేర్పడును. క. మానంబుతోడ నర్థస్థానంబొనరించుచున్న సాత్యవతేయుం | గానిచి..... (వి. పు. ౮ ఆ. ౩౦౯ ప. సూ. ౮. సి.). (ప్రాసర్థలప్రయోగము.) గీ. కాన్పు మతనికి (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౨౨౦.). ఇట్టిప్రేరణరూపములలో 'కానిపించు' అనువాని యప్రేరణకర్త ప్రేరణంబునఁ గర్తంబగుట యీవఱకు విపులముగా నుదాహృతమయ్యెను. (౨౩౨-౨౩౨ I విష.). 'కానిపించు - కనిపించు' అనువానికి 'గోచరమగు= ప్రత్యక్షమగు' అనునర్థమును గలదని యీవఱకు వ్రాయబడెను. (౨౩౨ I విష.) అట్టి వినిపించెన్. జనని పుత్రునకు నన్నిముచు దినిపించెన్. ఇత్యాదిప్రయోగంబులు కారకము ౨౧ సూత్రమున (ఒకానొకచో నొకవిధ క్రిక మఱియొకవిధ క్రియు నగు. కార. ౨౧ సూ.) కర్తార్థంబున పట్టినచ్చి సాధువులైనవని తెలియవలయును. అథవా 'కన్వాదియోగంబున' అనుసూత్రంబున.....పట్టి యయ్యె." (బా. గు. ప్ర. ౪౨౩ పు. ద్వి. ము.) అనుగుష్టార్థప్రకాశికాపంతులు విమర్శసహములు కావు. ఇట్టియొకదల నిత్యపట్టి యనభిహితకర్తకుఁ జెప్పట సరికాదుగాని పాక్షికపట్టినచ్చుట కాటంకమేమున్నది? ఇట్లు పట్టి ౧౨౪ సూత్రముచే బాహికముగ సాధ్యమగుచుండఁగా బా. కార. ౨౧ సూత్రమునకుఁ బ్రసక్తియొట్లు? ఉక్త సూత్రముల సాధ్యముకాని కవిప్రయోగముల విషయమునఁగదా యగతికగతిగా బా. కార. ౨౧ సూత్రము నుపయోగించుట సంప్రదాయము !

యర్థమునందును నవి ప్రేరణరూపములై యనఁదగును. అచటి ప్రేరణార్థము నీక్రింది రీతిని గ్రహింపవలయును. ఉదా:—అప్రే:—చైత్రుఁడు మైత్రుని గనెను. ప్రే:—మైత్రుఁడు తన్నుఁ జైత్రుని గనునట్లు చేసెను=మైత్రుఁడు తన్నుఁ జైత్రుని గానిపించెను = కనిపించెను = మైత్రుఁడు చైత్రునికిఁ గానిపించెను=కనిపించెను=(మైత్రుఁడు చైత్రునకు గోచరించెను.). 'కానుచు - కాంచు' అనువాని ప్రేరణార్థమునునైత మిక్రిందిరీతి నెన్నవలయును. ఉదా:—ప్రే—చైత్రుఁడు మైత్రుని గాంచెను = కానిచెను = చైత్రుఁడు తన్ను మైత్రుని గనునట్లుచేసెను. తన్ను మైత్రుఁడు చూచుటలోఁ దాను మైత్రునిజూచుట సంభవించునుగదా. ఇంక ప్రేరణకర్తృవాచక రామశబ్దము ప్రేరణ మునఁ గర్తృవాచకమయ్యెను. దీనియందలి ప్రేరణరూపమునుబట్టి యిట్టి యర్థకల్పన చేయవలసెను. ఇట్టి ప్రేరణార్థమును గ్రహింపకయో దుచింపకయో "కానుచు - కాంచు" అనువానిని ప్రేరణార్థకములుగాఁ గోశకర్తలంగీకరింపలేదు. (విస్తర.)

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతశ్చుర్యా. (ఆం. చి. హల. ౧౫
కారి. అహో. ౪౨౩ పు.).

స్వతంత్ర: కర్తా. (౧-౪-౫౪) క్రియాయాం స్వాత

విస్తర. ౨౩౭ II విష:—“కాంచెననురూపము కానిపించెనను ప్రేరణరూప మును ధరియింపఁగా.....” (బా. సా. పే. ౪౯౩ పుట.) అనుపేటికావ్యాఖ్య ప్రామాదికము. “కానిపించు” అనునది “కను” ధాతుప్రేరణరూపము. (బా. క్రి. ౭౩-౭౪ సూ.). “కానిపిం చుదాని క ప్రేరణార్థమును బ్రయోగసిద్ధమగుటందేసి యట్టిరూపము యోగమునమాత్రము ముందటివివరణమునంతేసి ప్రేరణార్థ భావమున షష్ఠి కర్తృకుఁగలుగదు.” (బా. సా. పే. ౪౯౩-౪౯౪ పుటలు.). ఈపేటికా పంక్తులు కేవలము నసంగతములు. ముందటిసూత్రపు వివరణమున ‘అనభిహితకర్తృకు షష్ఠి విధింపఁబడినది. రామునకు మిథిల గాలిపించె ననఁగా గోచరించె ననియర్థము చేయునపుడు ప్రేరణార్థభావమున మిథిలగదాకర్త. అది అభిహితమే యగు చున్నది. దానికి షష్ఠి యెట్లును రాదు. అభిహితకర్త గాన నటఁ బ్రథమవచ్చినది. ఆప్రయోజ్యకర్తృవాచకము షష్ఠ్యంతముగ నేయున్నది (రామునకు). కాన నీపేటికా వాక్యము అసంగతార్థములు, ఇంక నా నిరూపించినరీతిని “రామునకు మిథిల తన్నుఁ గానిపించె” నని ప్రేరణము నెన్ని యచట నప్రేరణమునందలి కర్త రాముఁడు కానఁ దద్వాచి రామశబ్దము (అనభిహితకర్తృవాచి) షష్ఠ్యంతమయ్యె నని గ్రహింపవలెను.

స్త్రైణ వివక్షితో అర్థః కర్తా స్యాత్. (సి. కౌ.

నన్నయా. ౫౫౯ సూ.)

౨౩౮ విషయము కర్తృకరణయో తృతీయా (౨-౩-౧౮) అనభిహితే

కర్తరి కరణేచ తృతీయా స్యాత్. (సి. కౌ. ౫౬౧ సూ.)

రామేణ హతో వాలీ.

టాసశ్చేతః. (ఆం. చిం. అజం. ౬ కారి. అహో. ౨౬౩ పు.)

కల్పతరువు. ౨౩౮ విష:—శ్వవిభక్తి రిత్యాదికారిక ౨౩౮ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే మూలము. స్వతస్త్విత్యాది:—క్రియాయామే = క్రియయందు, స్వాతస్త్వైణవివక్షితః అర్థః = స్వతంత్రతతో వివక్షింపఁబడినయర్థము, కర్తా స్యాత్ = కర్త యనిపించుకొనును. 'దేవదత్తుఁడు వంటకమును వండెను.' 'దేవదత్తునిచే వంటకము వండఁబడెను'. అను వాక్యములలోఁ బదసక్రియాజననమందు దేవదత్తునకే స్వాతంత్ర్యము గలదు. కాన దేవదత్తుఁడు కర్త. ధాతువునకు వ్యాపారము, ఫలము ననునవి యర్థములు. ఇందుఁ బ్రధానమైన పచ్ఛాత్వముగు పదసక్రియ దేవదత్తునందున్న వ్యాపారము, దాని కాశ్రయుఁడగు దేవదత్తుఁడు కర్త. "యః కరోతి స కర్తా ఇతిసర్వవర్తా, కృత్యా శ్రయః కర్తేతి తార్కికాః" (ముగ్ధ. కార. ౨౮౮ సూ. దుర్గా. వ్యా.) కృత్యా శ్రయుఁడు = ధాత్వర్థిభూత వ్యాపారాశ్రయుఁడు. ప్రకృతోదాహృతిలో వండుట యను వ్యాపారమున కాశ్రయుఁ డగుటంజేసి దేవదత్తుఁడు కర్త. అట్టికర్తృవాచి దేవదత్తశబ్ద ము త్తరసూత్రముచొప్పున తృతీయాప్రత్యయరూప చేత వర్ణకాంత మగుచున్నది.

కర్తృకరణయోరిత్యాది:—కర్తరి = కర్తయు, కరణేచ = కరణమును, అనభిహితే = చెప్పఁబడనివై యుండఁగా తృతీయాస్యాత్ = తృతీయావిభక్తి యగును. రామేణ హతో వాలీ = రామునిచే వాలి చంపఁబడినవాఁడు. హనన క్రియాశ్రయుఁడు రాముఁడు కర్త. కానఁ గర్తృవాచక రామశబ్దము తృతీయాంత మయ్యెను. హననఫలాశ్రయుఁ డగు వాలి కర్తంబు. ఇందు 'హతః' అను దానియందలి కర్తార్థకర్తప్రత్యయముచేఁ గర్తం బభిహితమగుటం జేసి కర్తృవాచకవాలిశబ్దముపయిఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథమ నిల్పినది. ఇట్లే దేవదత్తుని చేత వంటకము వండఁబడె ననుచోటను సమన్వయించుకొనునది. ప్రయోగము:—చ. ఈ యననిపుల్లె నాతనిదయం బరిముక్తులు వానిచేత నా హవణితులున్..... (సభా. ౨ ఆ. ౨౮ పు.) ఇందు 'పరిముక్తులు' అనునది 'ముచ్ఛ' ధాతువునుండి పుట్టిన

982 ద్వికర్త కములకర్త వాచియొక్కటిమాత్ర మేకర్త ప్రత్యయమందును[230వి.కల్ప.]

కర్తార్థక క్తప్రత్యయాంతరూపము. 'జీతులు' అనునది 'జీ' ధాతువునుండి పుట్టిన
 కర్తార్థక క్తప్రత్యయాంతరూపము. మోచనవ్యాసారాశ్రయము కృస్తునిదయ,
 జయవ్యాసారాశ్రయము తచ్చబృహత్కృస్తుడు. కావునః గర్తృవాచకములు
 రెండును ('ఆతనిదయన్ = ఆతనిదయచేత, వానిచేతన్' అనువి) దృఢీయాంతము
 లయ్యెను. ధాత్యర్థఫలాశ్రయత్వమునః గర్త సంజ్ఞగల 'అవసిపులు' కర్తార్థక క్తప్రత్య
 యముచే జెప్పబడుటంజేసి యట్టికర్త వాచకమగు 'అవసిప' శబ్దముపైఁ బ్రాతిది
 కార్థప్రథమ నిల్చినది.

ద్వికర్తక ధాతువులు కర్తార్థకము లగునపు డారెండుకర్తములలోను నొకటి
 యభిహితమై ప్రథమాంతమగును. తక్కినది ద్వితీయాంతముగనె యుండిపోవును.
 అందేది యభిహితమగునో యనువిషయము మహాకవ్యధీనము. (విస్తర.) ఇట్టివాడు
 కలు తెనుఁగున మిక్కిలియరుదు. ఆ.వె.....రాజాఁ బెద్దదొరలు. జీర లొలువఁ
 బడిరి. (విరా. ౫ ఆ. ౨౨౨.) "మనము రాజులను పెద్దదొరలను జీరల నొలిచితి
 మనునది కర్తార్థకవాక్యము. 'ఒలుచు' ధాతువు పంచాదిగణములోనిది గాన ద్వికర్తకం
 బయ్యె. ఇందు గౌణకర్తములు రాజులును - పెద్దదొరలును, ముఖ్యకర్తము చీరలు.
 ఇందు గౌణకర్తము లభిహితములయ్యెను. కానఁ దద్వాచకములు ప్రథమాంతము
 లయ్యె. ముఖ్యకర్తము ద్వితీయార్థక ప్రథమగనె నిల్చెను. కాఁగా 'మనచే రాజును
 పెద్దదొరలును జీరల నొలువబడిరి' అనువాక్య మేర్పడెను.

టాసశ్చేతఃకాది:—ఈసూత్రము ౧3౫ III విషయమున వ్యాఖ్యాత
 మయ్యెను. 'టా - భ్యామ్ - భిన్' అనంత్యముకు 'చేత - చే' వర్గకములు తెల్లన
 వచ్చునని యర్థము.

విస్తర. ౨3౮ విష:—ఈవిషయమున సంస్కృతవ్యాకరణములయందు దీక్షింద
 వివరింపబడిన రీతిగల నియమముగలదు. "న్యాది ఇయత్రాథ గత్యర్థా. ముఖ్యే థ
 ధత్వ మాప్నుయః. గౌణే యాచాదయో ౨న్యేతు. యథేష్టం ద్విధధుద్వితి.
 (ముగ్ధ. వ్యా. ౯3౨ సూ.). (ధ=కర్తము. ఇయత్ర=జేజన్తము=ప్రేరణార్థకము. త్య=
 ప్రత్యయము. ధు = ధాతువు. ఇవిముగ్ధబోధవ్యాకరణసంజ్ఞలు.) న్యాది=నీ.వహ్.
 హృ - దణ్ - గ్రహ - కృష్ - మన్థ - ముష - ధాతువులును 'పచా'దిధాతువులును
 (పచాదికమాకృతిగణము.) నకర్తక జేజంతములును గత్యర్థకజేజంతములును,
 ముఖ్యేథే = ముఖ్యకర్తమందు, ధత్వ మాప్నుయః = కర్తార్థక ప్రత్యయముల
 నందును. యాచాదయః = యాచ్ఛార్థకధాతువులు, గౌణే = గౌణకర్తమందుఁ గర్తా
 ర్థక ప్రత్యయము నందును. అన్యేతు = తక్కినద్వికర్తకధాతువులు, యథేష్టమ్ =
 కవిసమ్మతముగఁ, గర్తార్థక ప్రత్యయమునందును.

చేతవర్ణకంబు కర్తృకగు. 3.

ధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయంబు కర్తృనాబడు. దేవదత్తు

బాలవ్యా. నిచే వంటకము వండఁబడియె. వండఁబడియె ననఁగా

౨౩౮ I విష. వంటచేయఁబడెనని యర్థము. చేయుట కాశ్రయం

డగుటంజేసి దేవదత్తుఁడు కర్తృయయ్యె.

సంజీవని. ౨౩౮ I విష:—తిజాదులచే నభిహితము కానట్టి కర్తృకు వాచక మైనది చేత వర్ణ కాంతమగునని యర్థము. 'చే' అనునది చేతవర్ణక సంక్షేపరూపమే కాన నదియుఁ గర్తృవాచకముపై నిల్చును. 'తోడ - తో' వర్ణకములు కరణసహా ద్యర్థములలో వచ్చునని ముందు విధింపఁబడును. ధాత్వర్థమగు పచరాదివ్యాపార మున కాశ్రయండు కర్తృయనఁబడును. దేవదత్తునిచేత వంటకము వండఁబడియె ననుచోటఁ బచనవ్యాపారమున కాశ్రయండు దేవదత్తుఁడు కర్తృ. అట్టి కర్తృవాచ కముపైఁ దృతీయావర్ణకములలో 'చేన్ - చేతన్' అనునవి నిల్చునని సూత్రార్థము.

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ కారి. ఆహా. ౮౨౩ పు.)

నన్నయా సాధకతమం కరణమ్. (౧-౪-౪౨.) క్రియాసిద్ధౌ

ధర్వణీయము. ప్రకృష్టోపకారకం కారకం కరణసంజ్ఞం స్యాత్.....

౨౩౯ విషయము. (సి. కౌ. ౫౬౦ సూ.). రామేణ బాణేన హతో

వాలీ. హేతౌ (౨-౩-౨౩.) హేత్వర్థే తృతీయా

స్యాత్. దణ్డేన ఘటః. (సి. కౌ. ౫౬౮ సూ.)

కల్పతరు. ౨౩౯ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదికారిక ౨౩౮ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయసూత్రాదికమును మూలముగాఁ గొనుట కిదియే మూలము. క్రియాసిద్ధౌ = క్రియాఫలసిద్ధియందు, ప్రకృష్టోపకారకం కారకమ్ = అతిశయితోపకారియగు కారకము, కరణసంజ్ఞం స్యాత్ = కరణసంజ్ఞగల దగు చున్నది. కరణార్థమున "కర్తృకరణయోత్పత్తీయా" అనుచొప్పున (౨౩౮ విష.) తృతీయావిభక్తి నిల్చును. ఉదా:—'రామేణ బాణేన హతో వాలీ.' అనుచో బాణము వాలిహాననమున ముఖ్యసాధన మయ్యెనుగాన నట్టికరణార్థకబాణశబ్దము తృతీయాంత మయ్యెను.

హేతావిత్యాది:—హేత్వర్థే=హేతుమాత్ర మర్థమగునపుడు, తృతీయా స్యాత్=తృతీయా విభక్తియగును. ఉదా:—దణ్డేన ఘటః=దండముచే ఘటము నిర్మిత మగుచున్నది. ఘటనిర్మాణమునకు దండము ప్రకృష్టసాధనముగాదు. సాధనమాత్ర

మగుచున్నది. 'హేతుః ఫలసాధనయోగ్యః' (ముగ్ధ. కార. ౨౦౨ సూ. శ్రీరామ తర్కవాగీశ వ్యాఖ్య.) ఫలమును సాధించుట కర్హమైనదెల్ల హేతు వనిపించుకొనును. కరణము:—“క్రియాయాం సాధ్యాయాం బహునాం కారణానాం మధ్యే కారణాంతరవ్యవధానాభావే యద్యస్తు క్రియానిష్పత్తికారణం వివక్షితం తదేవ సాధనం భవతి..... 'కారణాంతరవ్యవధానేతు । క్రియానిష్పత్తికారణమ్ । యద్యై వివక్షితం తేషు । కరణం తత్ప్రకీర్తితమ్.' (ముగ్ధ. ౨౦౨ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) ఏ హేతువు కారణాంతరవ్యవధానములేకుండఁ గ్రియానిష్పత్తికారణముగ వివక్షిత మగునో యది కరణ మనిపించుకొనును. రామేణ బాణేనేత్యాది ఫలమున వారి హాసనమునం దనేక కారణములున్నను బాణము కారణాంతరవ్యవధానము లేకుండఁ గ్రియానిష్పత్తిజనక మయ్యెను గాన బాణము కరణ మయ్యెను.

చేతవర్ణకంబు హేతుకరణంబులకు, గ్రహ్యాదియో గజంబగు పంచమికిని బహుళంబుగ నగు. ౪.

ఫలసాధనయోగ్యంబగు పదార్థంబు హేతువు.

క్రియాసిద్ధిం బ్రకృష్టోపకారకంబు కరణంబు. హేతు

వునకు:—ధనముచే సౌఖ్యంబుగలుగు. విద్యచేత

బాలవ్యా.

వివరణము.

యశంబుగలుగు. పక్షంబున వలన వర్ణకంబగు. కర

ణంబునకు:—ఖడ్గంబుచేత ఖండించె. కోలచేతఁ గూల

౨౩౯ I విషయము. నేసె. పక్షంబునం దోడవర్ణకంబగు. గ్రహ్యాదియో

గంబునందు:—జరాసంధుండు రాజులచేతఁ గప్పంబు

గొనియె. మైత్రుండు చైత్రునిచేత ఋణంబు గొనియె.

ఈమగ్ధంబును నీచేత నెఱింగితి. ఈవృత్తాంతంబు వాని

చేత వింటి. పక్షంబున వలన వర్ణకంబగు. ఇత్యాదికంబు

లేటుంగునది.

సంజీవని. ౨౩౯ I విష:—కల్పితరువున నుదాహరింపఁబడిన లక్షణములే

హేతుకరణములకు సూరిచే వివరింపఁబడెను. సౌఖ్యరూపఫలమును సాధించుట

కర్హమైనది ధనము గాన నది హేతువు. కాన నట్టి హేత్వర్ణకముపైని బ్రకృత

సూత్రముచే దృఢీయ నిల్పెను. 'ధనముచేత సౌఖ్యంబుగలుగు' అని యేర్పడెను.

ఇట్లే 'విద్యచేత యశంబుగలుగు' అనుచోటను గ్రహింపవలెను. తృతీయరానిపక్షం

బున వలన వర్ణంబువచ్చునని వివరించుచున్నాఁడు. దీనిమూలముననే హేత్వర్ణకమున

న వర్ణకమువచ్చునని గ్రహింపవలెను. బా. కార. ౧౪ సూత్రము వివరణమున

నైతము "పట్టివర్ణకంబు హేతువులగు గుణక్రియలకగు... ఇచట వలన వర్ణకంబునగు. జ్ఞానమువలన ముక్తుడగు" (బా.కా.౧౪సూ.) అని హేతువర్ణకముపై వలన వర్ణకము నిల్చునని వచింపబడెను. 'ఖడ్గంబు చేత ఖండించె' అనుచో ఖండనక్రియాసీద్ధియందు ఖడ్గము సాధకతమగుచున్నదిగాన నయ్యది కరణ మనిపించుకొనును. దాని పైని ప్రకృతసూత్రముచేత 'చేత' వర్ణకమును బా. కా. ౫ సూత్రముచొప్పున తోడ' వర్ణకమును నిల్పుచు. ఖడ్గముతో ఖండించెననియుఁ జెప్పవచ్చును. బా. కా. ౯ సూత్రమున "గ్రహణమునకు:—మైత్రునివలన ధనంబు గొనియె." అని వివరింపబడుచు. అట్టి గ్రహణశబ్దముచేత 'ఎఱుఁగు - చిను' మున్నగునవియు నుద్దేశింపబడెనని ప్రకృతసూత్రము వివరణమునల్లనే విశదమగుచున్నది. అట్టి యుద్దేశముతోనే గ్రహణియోగజపంచమికి 'చేత' వర్ణకంబగునని ప్రకృతసూత్రమున వచింపబడెను. కావున "జరాసంధుండు రాజులచేతఁ గప్పంబుగొనియె. రాజులవలనఁ గప్పంబు గొనియె" అని రెండువిధములుగాను నుండనగును. "ఈయర్థంబు నీచేత నెఱింగితి. ఈయర్థంబు నీవలన నెఱింగితి" అను ద్వివిధప్రయోగములును సమ్మతములై యగును. (విస్తర. 1)

ప్రయోగములు:—మ. పరగన్ దక్షిణదిజ్జహీపతులచేఁ గౌలస్త్వంచే..... కప్పముల్ గొనియె. (సభా. ౧ ఆ. ౨౬౪.) తరువోజ..... భూనాథ నీగుణంబులు హంసచేతఁ బొలుపుగా విని..... (ఆర. ౨ ఆ. ౪౭.) సీ. ధర్మతనయుఁ | డాదిగాఁగల తమ్ములందఱు నాచేత నెఱిఁగి..... (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౯.) సీ..... ఆ-వె..... ఆ | క్కథకువలన మునినికాయమెల్ల | వివిధపుణ్య కథలు విరువేడ్క..... (ఆది. ౧ ఆ. ౨౮.)

విస్తర 1. ౨౩౯ I విష:—"నీచేత నెఱింగితి - వానిచేత వింటి" అను నిట్టివి సంస్కృతము ననుసరించి సిద్ధిప్రములుగాని తెనుఁగున సహజమగువాడుకకు మాత్రము విరుద్ధముగఁ దోచెడిని. వలన వర్ణకయోగమే సహజముగఁ దోచెడిని" (బా. సా. పే. ౨౭౦ పుట.) అను పేటికావ్యాఖ్య కేవలము ప్రామాదికము. సంస్కృతమున నట్టి తృతీయాప్రయోగ మెంతమాత్రము సమ్మతముకాదు. ఇట్టి తృతీయ యాంధ్రమహాకవిసమ్మతమయియున్నది. సీ. ధర్మతనయుఁ | డాదిగాఁగల తమ్ములందఱు నాచేత, నెఱిఁగి. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౯.) తరువోజ. భూనాథ నీగుణంబులు హంసచేతఁ బొలుపుగా విని..... (ఆర. ౨ ఆ. ౪౭.) గీ. నన్నుఁ గొని పోయె నాచేత నిన్ను వినిన | యపుడె. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౮౦.) ఆ-వె..... నీచేత | నేడు విన గవలసె వేడిపలుకు. (భీష్మ. ౩ ఆ. ౧౭౭ ప.). గీ. నారదుచేత వింటి (హరి. ఉభా. ౨ ఆ. ౧౨౬.)

చే - చేత - వర్ణకములకు మాటుగా జడవాచకములపై ద్వితీయావిధ (ఇతర త్రచ ద్వితీయా. ఆం. చిం.) యు, నుదంతజడవాచకములపై నేకత్వమున 'న' వర్ణకమును, (ఇది చింతామణిమతమున సప్తమీప్రత్యయముకాన 'అన్యస్యాః క్వచిద్భవే చ్చాన్యా' అనుచింతామణిసూత్రమువొప్పున వచ్చును.) నౌపవిధ క్రికములపై నేకత్వమున 'అన్' అనునదియు: ('కేషాచి దుదన్తానామ్.....బౌపవిధ క్రికనామ్నా మత్వం స్యాత్.' అనువొప్పున వచ్చునది.) దృతీయాసప్తములందు వికల్పముగా వచ్చుట మహాకవిప్రయోగసమ్మతమై యున్నది. (విస్తర II) క.....భీమా సురసం। ఘాతంబు తత్క్షణంబ ని। పాతింతుము దివ్యశస్త్రపటుఘాతములన్. (ఆర. 3 ఆ. 3౬.). తే.గీ. విద్యయోగగుచు వినయంబు వినయమునను | బడయుఁ బాత్రత పాత్రత వలన ధనము | ధనమువలనను ధర్మంబు దానివలన | నైహికాముష్టిక సుఖంబులందు నరుడు. చ. అనన్తఘ ధర్మజుండనియె సధ్యయానంబున దేవభావము | గను నననీసుపర్వః డధిక ప్రతశీలత సాధుభావమున్..... (ఆర. 2 ఆ. ౪౩౦.). శా. భల్లంబొక్కట విల్లుద్రుంచి రయమొప్ప న్నాల్లిటన్ వాజులన్ | ద్రెళ్ళం బెట్టుగనేసి సూతుతల సందీప్తైక బాణావతిన్ | దొల్లంజేసి... (ద్రోణ. ౪ ఆ. 3౩ ప.)

విస్తర. II ౨౩౯ I విష:—“తృతీయాపక్షే జాడ్యముచేత బద్ధుడు. కర్తృ కరణయోద్భృతీయా ఇత్యాదిసూత్రవిహిత తృతీయాస్థానే టాసశ్చేత ఇతి విధా నాత్. తత్వం తు:—జడప్రకృతిభ్య స్తృతీయాస్థానే “అన్యస్యాః క్వచిద్భవే చ్చాన్యా” ఇతి సూత్రోక్తరీత్యా విహితే ద్వితీయా సప్తమ్యావేన (ఇందలిసప్తమి‘న’ వర్ణకరూపము.) హేతుతృతీయేతి వ్యవజహర స్వయమాచార్యః. తత్రాపి ‘చేసి’ శబ్దః ప్రాయశః ప్రాయుజ్ఞ.” (అహో. ౨౭౨ పు. పట్టితితు పశ్చిమీత్యాదిసూత్ర వ్యాఖ్య.) జడవాచకములగు ప్రకృతులపైని హేతు తృతీయచోట ‘చే - చేత,’ వర్ణకములు రావనియు ద్వితీయగాని ‘న’ వర్ణకముగాని నిల్చుననియు నట్టివాని పైని ‘చేసి’ శబ్దము తలుచుగానిల్చుననియుఁ బై కవిశిరోభూషణపంతుల తాత్ప ర్యము. ఇది సరికాదు. “అన్యస్యాః క్వచిద్భవే చ్చాన్యా.” “ఇతర త్రచ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమాచ జడపదానాం స్యాత్.” అను సూత్రములవొప్పున జడవాచక ములపైఁ దృతీయాద్యర్థములందు ద్వితీయాదులు నిల్చుటయుఁగలదని మాత్రమే చెప్పఁ బడెనుగాని “చే-చేతలు” నిల్వరాదని చెప్పఁబడలేదు. క. తనవిద్యాతపముల చేత నుపార్జినమైన పేర్కి. (హరి. ఉత్త. ౪ ఆ. ౨౦౦. సూ. రా. ని.)

“పరే షాండాద్యదిశబ్దేషు । సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః । క్వచిన్నిత్యాః క్వచి
 ద్వాస్యః.....” (వికృ. అజం. ౮౨ కా. అహో. 3౬౨ పు.) (౨౪౭ విష.)
 అనుచొప్పునఁ జేత విభక్త్యర్థకప్రత్యయమును వలన వర్ణకమును బూర్వమందు
 గలదై చేసి శబ్దము నిలుచుట తఱుచుగాఁ బ్రయోగములయందు వెలయుచున్నది.
 ఉ. భారతభారతీ శుభగభస్తిచయంబులఁజేసి (ఆది. ౧ ఆ. ౨౨.) సీ. క్షత్రియుల
 చేత । సంశుద్ధ రత్నపుంజములఁజేసి పూజితుండయి (సభా. ౧ ఆ. ౨౧గీ.) చ. తన
 గదఁజేసి రాక్షసుల దారుణ శస్త్రచయంబు నశ్రమం । బున నతివీరుఁడై నిలిపి (ఆర.
 3 ఆ. 3౬౭. ఆర. ౪ ఆ. ౧౮.) ఉ. ఈసున నీశుఁదొట్టి సురలెల్ల నభీష్టవరంబు
 లిచ్చుటం । జేసి కృతార్థుఁడైన కురుసింహము (ఆర. ౨ ఆ. ౨౯గీ.) గీ. ఇందఱకు
 నిన్నిభంగుల నిడుమఁ గుడువ । వలసె ధర్మతనూభవ్రులనఁజేసి (విరా. ౨ ఆ. ౨౨గీ.).
 (విస్తర. III)

విస్తర III ౨౩౯ । విష:—చేసి శబ్దానుప్రయోగవిషయమునఁ బ్రాథవ్యా
 కర్త యీక్రిందిరీతిని సూత్రించియున్నాఁడు. “కొన్నియెడలఁ జేతవిభక్త్యర్థక వర్ణకం
 బులకును వలన వర్ణకంబునకును దఱచుగఁ జేసి యనుప్రయుక్తంబగు. ఉ.....
 ఏకవిప్రసం । బోదనఁ జేసి.....(ఆర. ౨ ఆ.).....సంప్రయోగమునఁ జేసి
 (సభా. ౧ ఆ.).....” (ప్రాథ. కార. ౪ సూ.) చేత విభక్త్యర్థక వర్ణకంబుల
 కనుటంజేసి ‘చే - చేత’ వర్ణకములకు “చేసి” శబ్దానుప్రయోగము కల్గినేరదనఁ
 దగును. “ద్విపద. మహనీయపాయస మహిమచేఁ జేసి (రంగ. రా. బాల. ౨౧ పుట.
 ౫౪౦ ప.) ద్వి. మహనీయ రావణ మహిమచేఁ జేసి. (రంగ. రా. యుద్ధ. 3౮౬
 పుట. ౭౮౧ ప.) (యూ. ము.)” ఇట్టిప్రయోగములకుఁ బ్రామాణిక కవిప్రయో
 గాంతర హస్తావలంబము లభింపలేదు. రెండిటను “మహిమనుజేసి” అనిసవరించుట
 కవకాశము కన్నట్టుచున్నది. “అయ్యది యొక్కచోఁ బెక్కుచోట్ల కొక్కటియ
 చాలెడి. సీ.....కర్కశస్త్రనములఁ గరమువాఁడి । చూడ్కుల నతిరాగ
 సురుచిరాధరముల మదవిలాసాలస మందగతుల । వక్రాలకంబుల వలుద
 పిలుందుల దర్ప గద్గదభాషితములఁ జేసి. (ఆది. ౮ ఆ. ౭౪ ప.) (ప్రాథ. కార.
 ౫ సూ.) చ. సతతకృతోపవాసముల, శాకఫలోదకమూల పారణ । వ్రతముల, దేవ
 పూజల నపారజపంబులఁ జేసి నిష్ఠతో । నతుల తడఁబునేసె. (ఆర. 3 ఆ. ౭౮ ప.)
 ఒకట ‘న’ వర్ణకమునకును నొక్క టఁ జేత వర్ణకార్థకద్వితీయకును ‘చేసి’ యొక్కటియె
 యను ప్రయుక్తమగుటగలదు. తే-గీ. అనఘ యేము మువ్వరము మూఁడగ్నులట్లు ।
 గీమహాయజ్ఞ కార్యంబు నిర్వహింతు । మాజరాసంధ క్షువున నఖిలశాస్త్ర । వాహు

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా (ఆం. చిం. హలం. గౌ. కా. అహో. ౪౨౩ పు.)

సాధకతమంకరణమ్ (౧-౪.౪౨). కర్తృకరణయో స్తృతీయా. (౨-౩-౧౮). సహాయుక్తే అప్రధానే. (౨-౩-౧౯) సహార్థేనయుక్తే అప్రధానే తృతీయా స్యాత్. పుత్రేణ సహగతః పితా, ఏవం - సాకం - సార్థం - సమయోగేపి. వినా పితద్యోగం తృతీయా.

నన్నయా.

౨౪౦ విషయము.

వృద్ధోయానేత్యాది దర్శనాత్. (సి. కా. ౫౬౪ సూ.) తుల్యార్థై రతులోపమాభ్యాం తృతీయాన్యతర స్యామ్. (౨-౩-౨౨) తుల్యార్థై ర్మోగే తృతీయానా స్యాత్. పక్షే - పక్షీ. తుల్య స్సవృశ స్సమోవా కృష్ణస్య - కృష్ణేనవా. అతులోపమాభ్యాంకీమ్ - తులా - ఉపమా వాకృష్ణస్య నాస్తి. (సి. కా. సూ. ౬౩౦.)

తుల, చేసి తృప్తులమగుచు బలిమి." (సభా. ౧ ఆ. ౧౨౬.). వైష్టలములందు "ఉప వాసములన్ = ఉపవాసములచేతను,.....జపములంచేసి = జపములచేతను" అని యిట్లర్థముచేసి 'పెక్కిటి కొక్కటి చాలు' అనుసూత్రము నుజ్జగింపరాదా యను శంకపాడముచున్నది. కాని "నీ. రత్నంబులను వధూరత్నంబులను చేసి, తత్తపోషింపు విధాననిరతు | లయి (ఆది. ౮ ఆ. ౯౬.) "అట్టిగౌతమాను గ్రవాం బునను నీదుర్గబలంబుననుం చేసి యీ మాగఘల నెవ్వరును జయింపక పరు (సభా. ౧ ఆ. ౧౭౬ గద్య.) మున్నగుచోటులందలి చేసి శబ్దమునకు ముందటి సముచ్చ యార్థక 'ను' శబ్దములచే నట్టి మార్గాంతరము సరికాదని తోచెడిని, స్థలాంతరము లందును 'చేత' వర్ణకార్థక ప్రత్యయములకు వ్యవహితముగ 'చేసి' శబ్దప్రయోగము చూపట్టుచున్నది. ఉ. చేయుము రాజసూయమెడ నేయకదాననచేసి దోషముల్ | వాయు... (సభా. ౧ ఆ. ౯౮.) ద్వి. నాకును నీకారణమునఁగా చేసిచేసూరె. (బసవ. ౩ ఆ. ౨౨౦.) ద్వి. కాన నాతప్పునఁగా చేసి (బసవ. ౩ ఆ. ౨౯౯.) (కా = కదా.). ఆ.వె. తండ్రిపనుపుఁజేసి ముదిమిగొని. (ఆది. ౩ ఆ. ౯౫.) ఆ.వె. భీష్మపనుపుఁ జేసి జేవైతి (సభా. ౨ ఆ. ౧౧.) ఇట్టిచోటులందలి ద్వితీయ "ఇతరత్రచ ద్వితీయా" అను చింతామణిచే జేత వర్ణకార్థమగుచున్నదని ప్రాథ వ్యాకర్త సమర్థించెను. అది చింత్యము. (ప్రాథ. కార. ౪ సూ. విచ్ఛతి.). (చూ. విస్త. 1. ౨౫౫ విష.)

తోడసహస్థే టాసః. (ఆం. చిం. అజం. 2 కారి.

సన్నయా. అహో. ౨౬౯ పు.)

౨౪౦ విష. శబ్దా యేచ సముత్పన్నా ఆద్యాయా మత్ర తే ఖలాః
కథితా వైకృతై శ్శబ్దైర్భవన్తి సదనుగ్రహాత్. (వికృ.

అజం. ౧౮ కారి. అహో. ౨౭౦ పు.)

కల్పతరు. ౨౪౦ విషః—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదుల మూలముగాఁ గొనుట కిదియే మూలమగుచున్నది. 'కర్తృకరణయో స్తృతీయా' అను పాణినీయసూత్రము ౨౩౪ విషయమునందును 'సాధకతమం కరణమ్' అనుసూత్రము ౨౩౯ విషయమునందును వ్యాఖ్యాతము లయ్యెను. కరణకారకమందు వచ్చిన తృతీయకుఁ దెలుంగున "టాసశ్చేతః" అను చొప్పున 'చే - చేత' వర్ణకములేకాక (౨౩౪ విష.) మహాకవిప్రయోగములందుఁ బ్రసిద్ధము లయ్యుండుటచే 'తో - తోడ' వర్ణకములును వచ్చును. 'బాణేన హతోవాలీ' అనునది కరణకారకమునవచ్చు తృతీయ కుదాహరణ మీరతికుఁ చూపబడెను. దానికిఁ దెలుంగున బాణముచేత వాలి హతుఁ డయ్యె ననుటయే కాక బాణముతో వాలి హతుఁడయ్యె ననియుఁ జెప్పవచ్చును.

సహాయ క్తశ్శత్యాదిః—సహస్థేనయు క్తే = సహస్థకశబ్దములతోఁగూడిన, అప్ర థానే=అప్రథానాన్వయముగల శబ్దమందును దృతీయ యగును. పుత్రేణ సహగతః పితా=పుత్రునితోఁగూడఁ దండ్రినచ్చినాడు. ఇందుఁ బిత కాగమనక్రియాసంబంధము శబ్దసిద్ధము. పుత్రునకన్ననో పితృసాహిత్యమున గమ్యమగుట నర్థసిద్ధమై యున్నది. కావున దాని కప్రథానత్వము గల్గెనని గ్రహించునది. "పితృ రత్రాగమన క్రియాసంబంధ శ్శబ్దః. పుత్రస్యతు తత్సాహిత్య (కూడిక) గమ్య అర్థికృతి తస్యా ౭ ప్రాధాన్యమ్" (బాలమ. వ్యాఖ్య. ౫౬౪ సూ.). సహస్థకశబ్దము లనుటచేత "సాకం - సార్థం - సమం=సహ" మున్నగువాని యోగమందును దృతీయవచ్చును. 'పుత్రేణసాక (సార్థం - సమంవా) మాగతః పితా' అనియు సుదాహరింపనగును. వినాపి తద్యోగం తృతీయా. వృద్ధోయూనేత్యాది దర్శనాత్=సహస్థకశబ్దయోగము లేకున్నను దృతీయవచ్చును. వృద్ధోయూనా తల్లక్షణశ్చే దేన విశేషః. (౧-౨-౬౫.) యూనాసహోక్తా గోత్రం శిష్యతే....." (సి. కౌ. ౯౩౧ సూ.) అను సూత్రమునందలి గ్రంథకర్తగారి ప్రయోగము చూపట్టుచున్నది. తెల్లునందును సహస్థకమగు 'కూడన్' మున్నగునవి లేకున్నను దృతీయవచ్చును. పుత్రునితోఁ దండ్రినచ్చెను = పుత్రునితోఁగూడఁ దండ్రినచ్చెను.

తుల్యార్థైరిత్యాది:—తుల్యార్థైః = తుల్యార్థకశబ్దయోగమునందుఁ దృతీయ వైకల్పికముగా వచ్చును. తృతీయరానపుడు షష్ఠీవచ్చును. “తుల - ఉపమా” అనుశబ్దములయోగమునఁ దృతీయ రాక షష్ఠీమాత్రమే వచ్చునని “అతులోపమా భ్యామ్” అను పర్యుదాసమునకుఁ దాత్పర్యము. ఉదా:—తుల్య - సదృశః సమో వాక్యష్టస్య - కృష్ణేనవా = కృష్ణునకు (లేదా) కృష్ణునితోఁ దుల్యుఁడు, సదృశుఁడు, (లేదా) సముఁడు. అతులోపమాభ్యాం కిమ్ - తులా - ఉపమావాక్యష్టస్యచాస్తి = అతులోపమాభ్యా మననేల కృష్ణునకుఁ దుల (లేదా) ఉపమ లేదు. ఇటఁ దృతీయ రాదు. ‘కృష్ణునితోఁ దుల (లేదా) ఉపమలేదని’ ప్రయోగింపరాదు.

తోడ సహార్థైరిత్యాది:—ఈసూత్రము ౧౩౫ III విషయమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. ‘సహాయుక్తే ప్రధానే’ అనుసూత్రముచొప్పున వచ్చు సహార్థ తృతీయకుఁ దెలుగున తోడవర్ణకమగునని యర్థము. ‘సహ-సాకమ్’ మున్నగు సంస్కృతశబ్దములకు మాటుగఁ దెలుగున ‘కూడన్’ మున్నగు శబ్దములు ప్రయుక్తములగును. ఉ. తండ్రితోఁ గూడఁ బుత్రుండు వచ్చెను. ‘కూడన్’ అను నది లేకున్నను “తండ్రితోఁ బుత్రుండు వచ్చెను” అని వాడుటయే కవిప్రసిద్ధము. కూడన్ - అర్వాచీనము. తుల్యార్థైరిత్యాదిసూత్రముచొప్పున వచ్చు తృతీయా షష్టములు గవిప్రయోగసిద్ధములగుటచే సర్వవిభక్తిరిత్యాది సూత్రముచొప్పునఁ దెల్లన రావచ్చునని యెఱుంగునది. అట్టియెడలఁ దుల్యార్థశబ్దములకు మాటుగాఁ దెలుగున “సరి - సాటి - ఉద్ది” మున్నగునవి నిల్చునని యధర్వణుఁడు వివరించు చున్నాఁడు.

శబ్దా యేచేత్యాది:—ఆద్యాయామ్ - సంస్కృతభాషయందు, యేచశబ్దః సముత్పన్నః = సదృశ - తుల్యార్థశబ్దములు సహ-సాకం ప్రభృతిశబ్దములు ననునవి యేవిగలవో? ఆఖలాఃతే = అవియెల్ల, సదనుగ్రహాత్ = సత్కవులయనుగ్రహమున, వైకృతైః శబ్దైః = ‘సరిసాటి - ఉద్ది - కూడన్’ మున్నగు నాచ్చిశబ్దములచేత కథితః భవంతి = చెప్పబడుచున్నవి. “ఆచార్యప్రయోగే కథం సరిత్యాది కేవల వికృతిపదం సంగచ్ఛత ఇతిచేన్నైషదోషః. వికృతిపదై స్సంస్కృతపదార్థాభిధాన స్యాపి ‘సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యేతి సూత్రస్వరసప్రాప్తత్వాత్” (ఆహా. ౨౭౦ పుట.)

కరణ సహార్థ తుల్యార్థయోగంబులం దృతీయకుం దోడ
వర్ణకంబగు, ౫.

కరణంబునందు:—కోలతోడఁ గూలనేసె. సహార్థము
 బాలవ్యాకరణ నందు:—రాజు నేనలతోడ వచ్చె = నేనాసహితుం
 వివరణము డయి వచ్చె నని యర్థము. తుల్యార్థయోగంబు
 ౨౪౦ I విష. నందు:—చైత్రునితోడ మైత్రుండు తుల్యుండు.
 తృతీయ కనుటంజేసి చైత్రునకు మైత్రుండు తుల్యుం
 డని తుల్యార్థయోగంబున షష్ఠీయు నగు.

సంజీవని. ౨౪౦ I విష:—కరణశబ్దార్థ మీవఱకు ౨౩౯ విషయమున విశదీ
 కరింపఁబడెను. కరణకారకమున వెరుక వ్రాసినరీతిని (౨౩౯ విష.) చే - చేతవకర్ణ
 ములును బ్రకృతసూత్రముచే 'తో - తోడ' వర్ణకములును వచ్చును. సూత్రము
 లోని తోడశబ్దము 'తో' అనుదానికిని నుపలక్షణము. ఉదా:—రాముఁడు వారిని
 గోలచేతఁ గూలనేసెను. కోలచేఁ గూలనేసెను. కోలతోడఁ గూలనేసెను. కోలతోఁ
 గూలనేసెను. కూలనేయుసాధనములలోఁ గోల యనఁగా బాణము సాధకతమ
 మనఁగాఁ బ్రకృష్టసాధనము గాన నది కరణ మనిపించుకొనును. ఇట్లే సహార్థకశబ్ద
 యోగమునందును, దుల్యార్థకశబ్దయోగమునందును 'తో - తోడ' వర్ణకంబులగును.
 ఉదా:—'రాజు నేనలతోడ వచ్చెను - నేనలతో వచ్చెను - నేనాసహితుఁడై వచ్చె
 నని యర్థము.' అని సూరియే యుదాహరించెను. అట్లే తుల్యార్థకయోగమున
 'తోడ - తో' వర్ణకములే కాక కువర్ణకము నగును. చైత్రునితోడన్ - చైత్రునితోన్ -
 చైత్రునకున్ - మైత్రుండు తుల్యుండు. తుల్యార్థకములు:—సీ. ప్రత్యసీక - ప్రతి
 పక్ష - సమాన - ప్రతిద్వంద్వి - నిభ - సజాతీయములును | | సహ
 లక్షణ - ప్రతిచ్ఛంద - విరోధి - సదృశ - సవర్ణ - సపక్షములును |
 (కావ్యాలం. ౫ ఉల్లా. ౧౫ ప.) ఇట్లే ఎదురు - ఎదుర్కొను - మార్కొను
 మున్నగునవియుఁ దుల్యార్థకములలోనివె.

ప్రయోగములు:—ఉ, ఈ | బాహుబలంబుతోఁ గడఁగి పార్థుని
 దాఁకెడుబుద్ధి.....(విరా. ౫ ఆ. ౨౧౮). ఇది హేతు తృతీయ. ఇంక సహార్థ
 యోగతృతీయకు:—క. దేవసములైన యచుజుల | తో విప్రులతో రథారితో
 వచ్చి. (ఆర. ౨ ఆ. ౫ ప.) క. గీర్వాణప్రభుఁ డాదిగ | గీర్వాణగణంబు కాల
 కేయులతోడన్ | గర్వించి రణమునేసిరి.....(ఆర. ౩ ఆ. ౪౧.) తరల. దివిజ
 ముఖ్యులతోడ నేనును దివ్యబాణము లిచ్చితిన్. (ఆర. ౧ ఆ. ౩౭౪.). క. విపరీత
 మతిని సుందుఁడు | సుపసుందుఁడు దాఁకి పొడిచి కొండ్లారుతోడన్. (ఆది.

992 మార్కొను-మున్నగునవి తుల్యార్థకములును నగును [అరం I వి. సంజీ.]

౮ ఆ. ౧౧౨.). ఆ.వె. బాలుఁ డొంటి యిట్లు పలువురతోడఁ బో. రంగ (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౬౧.).

తుల్యార్థయోగతృతీయావస్థలకు:—క. సురసిద్ధమునీంద్ర తప. శ్చరణలు నాతపముతోడ సరిగావంటిన్. (ఆది. 3 ఆ. ౨౧౬.) క....మునిగణప్రవరులభా! సురతపములు నాదగు దు. ఇ. రఘూ. రతపంబు సరియుఁ గా వమరేంద్రా (ఆది. 3 ఆ. ౨౧౦.). తపంబు+యొక్క+సరి = తపంబుసరి = తపమునకు సరియని యర్థము. “కువర్ణకంబును గొన్నియెడల సంబంధంబునందగు” (బా. కార. ౧౫ సూ.) ఇట్లు శేషషష్ఠిచోట “కు” వర్ణకంబు వచ్చుటయుఁ గలదు. క. సతు లీభార్గవిక్తి భాగ్య సంపద నెనయే (ఆది. 3 ఆ. ౧౭౧ ప.) క.....దవ్యసభలెల్ల నరే. శ్వర చూచితి నవి దీనికి. సరిగా వత్యంశవిభవసౌందర్యమునన్. (సభా. ౧ ఆ. ౬౦.) క. నీదుకులమునకుఁ దగఁగఁ బ్ర. తోడము గొని.....(ఆది. ౬ ఆ. ౫౬.) తగన్ = సదృశముగ. మాటు - మార్కొను - ఎదుర్కొను మున్నగునవియు సదృశార్థకములై:—మ.....అ. య్యనినాతోడఁ జతుర్దశాబ్దమున మాత్రై పోరు కర్ణాది (సభా. ౨ ఆ. ౨౯౭.) శా. నాతోమార్కొనలేరు (ఉ. హరి. ఆప్ట. 3 ఆ. 3౧౯.) వీనియోగమున కర్తకారకద్వితీయయునగు. క. నను మార్కొని గెలువఁగ న. య్యనిమిషులకు (భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౫౮ ప్రాసస్థలగతము.) మ..... ఈ. తని దేవావళియైన మార్కొనునె దుర్దాంతుండు భీష్టుండు పో. రిన యచ్చా భృను. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౧3౦.) (ప్రాస) (విస్తర. I). క. వీనికి మార్కొనఁ జాలెడు. దానికి (విరా. ౧ ఆ. ౯.) చ.....పాండుపుత్రై సై. న్వమునకు

విస్తర. I అరం I విష:—“కర్తృకర్తాదులందప్ప నెల్లయర్థముల నీతుల్యార్థ మందేగాక సామాన్యముగఁ దెలుగున ‘కు’ షష్ఠియై ప్రాచీనకావ్యములందును సహజమై చూపబ్బెడి. (చూ. ప్రాథ. కా. ౧3 సూ) సంస్కృతవ్యాకరణకాంక్ష ప్రకరణము ననుసరించి కారకము విధించుటేగాని తెలుగున కవి యసహజ ములై.....” (బా. సా. వే. కార. ౫ సూ. వ్యాఖ్య.) ఈవ్రాత కేవలము నపరిశీలనమూలకము. పయిరీతిని సంస్కృతవ్యాకరణోక్తకారకాదివిభక్తులు నన్నయ తిక్కనాదులగ్రంథములలో వేలకొలదిగఁ బ్రయుక్తము లగుచుండ నవి యసహ జము లెట్లగును? “కు షష్ఠియై ప్రాచీనకావ్యములందు సహజమై చూపబ్బెడి” అనుట యెట్లు పొసఁగును?

[బా. కార. ౫ సూ.] వరూధ = రథగుప్తి. ప్రాథవ్యాకర్త దీనిగ్రహింపలేదు. 993

మూర్ఖానం దలఁచె (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౯.) చ. కనియెదు సైంధవుం గడచి క్రందుగ నాకు నెదిర్చురాజులన్. (ద్రోణ. ౨ ఆ. 3౧౨.) (విస్తర. II).

విస్తర II. ౨౪౦ I విష:—త్రిలింగలక్షణశేషమున 'తోడ' వర్ణకవిషయ మునఁ గొన్నివిశేషము లిట్లు సూత్రింపఁబడెను. "ఒకానొకచోఁ దోడకుఁ బ్రత్యేక ప్రయోగంబునం జూపఁబడి. తే-గీ. స్తంభగతరత్నపుత్రికతనదుబోఁటియని విలోకించి తోడ మాటాడకునికి | నలుగడలు చూచి తెలిసి యచ్చెలువ బెదరి | (తోడన్ = తనతోడ) (రామా. ౪ ఆ. ౧౫౮.) (ప్రాథ. కార. ౬ సూ.). చ.... హలాయుధప్రభృతియాదవలోకము తోడరా (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౪౭ ప.) చ. పరు వడి నగ్నిహోత్రములు బంధులు శిష్యులు తోడరా.....(ఆర. ౧ ఆ. ౧౧.) సీ.....ఆ-వె. ఒడలితోడ నీకు సూర్యలోకమునకు | నరుగవచ్చు; నెప్పు డగుగు తలఁపు | దోఁచె నప్పు డిదియుఁ దోడిదయై ప్రితి | నరుగుదెంచు ననియెఁ గురువరేణ్య (ఆను. ౧ ఆ. ౮౦.) (తోడన్ + ఆది = తోడన్ + ఇ + ఆది = తోడిది) (బాల. సమా. ౯. సంధి-౪౩-౪౫ సూ.)

"కొన్నియెడల 'ను' శబ్దప్రయోగంబునం దోడకు లోపంబును వ్యవహిత త్వంబును బహుత్వంబునం గానంబడియెడి. గీ...అతనికిఁ బరలోకవిధుల శాస్త్రదృష్టి వెలయఁజేసె | నాపగాతనూజుఁ డఖిలబాంధవులయు | బ్రాహ్మణులయుఁ దోడ భాను నిభుఁడు (ఆది. ౪ ఆ. ౨౧౬.) క. నెమ్మిని ధర్మజు నలువురు | తమ్ములుఁ దమవస్త్ర ములయుఁ దమశస్త్రనరూ | ధమ్ములతోడను సకలహి | తమ్ముగఁ బాయంగవలయు దాస్యమువలనన్. (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౧.) (ప్రాథ. కార. ౭ సూ.). (అనుబంధ)

అనుబంధ - విస్తర. II ౨౪౦ I విష:—"తమ యాయుధముల తమవర్తవ రూ | ధమ్ములయుఁ దోడ" అనుపాఠము వావిశ్వవారిముద్రణమందును సూ-రా నిఘంటునందును జూపట్టుచున్నది. వర్తవరూధశబ్దములు రెండును గవచవాచకము లన్న తలంపునఁ బునరుక్తిలేకుండ 'వస్త్ర' శబ్దమును జొనిపి ప్రాథవ్యాకర్త సవరించె ననఁదగును. కాని వరూధశబ్దము రథపర్యాయము గలదు. "వరూధః - పుం - రథ గుప్తా.....వరూధోరథగుప్తిర్య | తిరోధతై రథస్థితమితి సజ్జనః....." (శబ్దార్థచిం.) మ. నరనాగాశ్వవరూధయూధములతో (ఆది. ౪ ఆ. ౨౦౧.) వ. భీష్ముం డును దనరథంబు నివర్తింపించి.....నిలిచిన.....చ.....కురుసింహ వరూధము నిట్లు క్రమ్మఁజేరి | చునె యితఁ డంచు.....(ఆది. ౪ ఆ. ౨౦౭.) అని భట్టాచక్రుడె రథపర్యాయముగఁ బ్రయోగించెను గాన నిందుఁ బునరుక్తిలేమిం జేసి ప్రాథవ్యాకర్త సవరణము సరికాదని యెఱుంగునది.

వచ్యర్థాఽముఖ్యకర్తంబునకుఁ “దోడ - కు” వర్ణకం

బాలవ్యా.

బులు ప్రాయికంబుగా నగు. ౬.

.అరగ విషయము.

మైత్రుండు చైత్రునితో నిట్లనియె. మైత్రుండు

చైత్రున కిట్లనియె. ప్రాయికం బనుటచే నొకానొకచో

ద్వితీయయు నగు.

సంజీవని. అరగ విషయము:—“దుహ్ - యాచ్ - పచ్ - దణ్డ్ - రుధి - ప్రచ్ఛి -

చి - బ్రూ - శాసు - జి - మథ్ - ముషామ్ | కర్తయుక్ స్యా దకథితం | తథా

స్యా న్నీ - హృ - కృష్ - వహామ్” (అరగ విషయము.) అనువొప్పున బ్రాథాతు

ప్రయోగమున, నకథితత్వప్రయుక్తకర్తంబును కర్తరీప్సితతమం కర్తేతి సూత్రసిద్ధ

కర్తంబును (అరగ విషయము.) వెలయుచుండును. “అర్థనిబద్ధనే యం సూక్ష్మా... ..

మాణవకం ధర్మం భాషతే - అభిధతే - వక్తీత్యాది” (సి. శా. ౫౩౯ సూ. వివృతి.)

అను దీక్షితులవారి వివరణమువొప్పున వచ్చాదులెల్ల ద్వికర్తకములై యగును.

(మాణవకం ధర్మం భాషతే - అభిధతే - వక్తీ = బాలకునిగూర్చి గురువు ధర్మమును

భాషించుచున్నాఁడు. పల్కుచున్నాఁడు - వచించుచున్నాఁడు.) వానిలో ‘కర్త

వై ప్రయోగములలో రెండవదానినిబట్టి యొక్కచోట నుశబ్దమున్నను జాలునని

విశదమగుచున్నది. “తోడ = తో.....ఇది కొన్ని ప్రయోగములందు సము

చ్చయపూర్వకమై వ్యవహితముగాను కాన్పించుచున్నది.” (సూ. రా. ని.). ఇట్లు

ప్రాథవ్యాకర్తయుఁ దదనుసారి సూ. రా. నిఘంటుకర్తలును సముచ్చయ‘ను’శబ్ద

ముండవలయునని వచించిరేకాని ‘ను’శబ్దము లేకయు నట్టిప్రయోగము గలదు.

క.....అధి. కుల, హీనులతోడ నైనఁ గొఱగా దధిపా. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౪౬.)

కంటెవర్ణకమునకును నిట్టి ప్రయోగము గలదు. ఉ. సూతసుతుండు వీడనక

సూనుల తమ్ములకంటె నాకు సం. ప్రితి యొనర్చి. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౩౯.)

“ఒకానొకచోఁ దోడకుఁ దోడుత నని రూపాంతరంబును గలదు. అయినను

దానికివలె దీనికి నితరకార్యంబు గలుగదు. ఉ. చ. పగతురచేతిలోఁబడక ప్రాణము

తోడుత నున్నవాడవే” (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) (ప్రాథ. కార. ౮ సూ.). ఇతర

కార్యంబు = ప్రత్యేకప్రయోగాదికము. తిక్కనయై ప్రయోగించియున్నాఁడు.

సీ. త్రాసులుంబోని చిత్తంబులతోడుతఁ, బ్రజవివాదములెడఁ బక్ష ముడిగి (శాంతి.

౨ ఆ. ౩౭౪.) గీ. ఓర్చి యడఁకువతోడుత నునికి యరిది (విరా. ౧ ఆ. ౧౧౮.)

(సూ. రా. ని.) (‘తోడన’ వాపిశ్యవారిముద్రణము.) ఉ.....పే. ధర్మము

తోడుతన్ సమరధర్మము.....(జై. భా. ౧ ఆ. ౫౬. సూ. రా. ని.)

[బా. కార. ౬ సూ.] సంస్కృతమునను గౌణకర్తవాచకము పశ్యంతమగును. 995

రీప్సితతమం కర్తే'తి సూత్రసిద్ధకర్తము ముఖ్యకర్తము. ఆకథితత్వమున సిద్ధించుకర్త మముఖ్యకర్తము. దీనిని గౌణకర్తమనియు వ్యవహరింతురు. సంస్కృతమున నీద్వివిధ కర్తంబులకును బ్రాయికముగా ద్వితీయయే వచ్చును. తృతీయ రానేరదు. పశ్చి యరుదుగా నగును. “కింకుర్త్తః, కస్యవాబ్రూమః ఇత్యాదిశిష్టప్రయోగదర్శనాత్” (ముగ్ధ. 30౨ సూ. వ్యాఖ్య. దుర్గా.) తెల్లనం దన్ననో ముఖ్యకర్తకు ద్వితీయయే వచ్చును. గౌణకర్తంబునకు ‘తోడ-కు’ వర్ణకంబులు పర్యాయంబుగ నగును. ద్వితీయయు నరుదుగ నిల్చును. ఈవిషయమునే సూరిగారు “ప్రాయికంబనుటచే” నిత్యాదివాక్యముతో వివరించిరి. ప్రయోగములు. సీ. ఓడకుమని నన్ను నూఱడఁ బలికిన (ఆర. ౨ ఆ. ౮౨ ప.) ఉ.....అప్పు డే | మంటి వుపేంద్ర నన్నని రణాగ్రమున న్నిను మూదలించెదన్. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౫౯.) ద్విపద. చేయుదు నన్నింత చెప్పంగనేల (బసవ. ౧ ఆ. ౨౭౭.) మ.....గోవింద ని | న్నునుమా నింపక యాడుదున్న తెఱఁగే మారాజు వాక్యంబుగా (హరి. ఉ. భా. ౧ ఆ. ౭.) ఉ.....ఉసురోర్వఃజుఁడీ యను నింతిబోటులన్. (హరి. ఉ. భా. 3 ఆ. ౪౪.) ఇట్లు వచ్యర్థక ప్రయోగమున ద్వికర్తకత్వము కవిప్రయోగసిద్ధము. కూర్చి - గుఱిచి- గుఱిచిశబ్దము లనుప్రయుక్తములగునపుడును వచ్యర్థకముల ద్వికర్తక ప్రయోగము ౨౩౫ విషయమున నుదాహరింపబడెను. ‘తోడ-కు’ వర్ణకములకుఁ బ్రయోగ ములు. క. రురునకు నిట్లనియె మునివరుం డనురక్తిన్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౫౬.) ఉ.....ఎమ్మెయి గెల్చితి నాకుఁ జెప్పుమా? (విరా. ౫ ఆ. ౨౮౨.) క..... ఇ | ట్లను నత్యాదరము మెఱయ నాతనితోడన్. (విరా. ౫ ఆ. ౨౭౪.) ఉ..... ఇట్లను నర్హజనంబుతోఁ దగన్. (విరా. ౫ ఆ. ౨౬౫.) క.....కుంతి | తన యాగ్రజుఁ డిట్టు లనియె.....న | జ్జననాయకుతోడ.....(విరా. ౫ ఆ. ౨౫౬.) (విస్తర.)

విస్తర. ౨౪౧ విషయము:-—పయిరీతి నముఖ్యకర్తంబునకు మూడువిభక్తులు వచ్చిన ప్రయోగములు వెలయుచుండఁగా నీక్రిందిరీతి నపరిశీలితముగాఁ జేటికా వ్యాఖ్యాత వ్రాయుట సరికాదు “చైత్రునితోడ నిట్లనియె. చైత్రున కిట్లనియె. అని రూపద్వయము గలుగును. ద్వితీయయైనఁ చైత్రు నిట్లనియె నని రూప మేర్ప డును. తోడవర్ణకయోగమే యాంధ్రభాషాసహజముగఁ దోచెడి” (బా. సా. పే. కార. ౬ సూ. వ్యా.) ఈవ్యాఖ్యలోనే “అనియె - అనుదానికి మాటలాడెననియు నర్థము కాన నిది సామాన్యముగా సంతర్గతకర్తార్థకమయ్యెడి” అనుట వింత. ఆకర్తకముగాఁ బ్రయోగింపబడునని తలంచెనేమో !

సర్వవిభక్తి సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హ. ౧౫
నన్నయా కా. అహో. ౪౨౩ పు.

అర. ౨ విషయము. ఆఖ్యాతోపయోగే (౧-౪-౨౯.) నియమపూర్వక
విద్యాస్వీకారే వక్తాప్రాక్ సంజ్ఞాస్యాత్. ఉపాధ్యా
యా దధితే. (సి. కా. ౫౯౨ సూ.)

కల్పతరువు. అర. ౨ విషయము:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదికారిక ౨౩౪ విషయమున
వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయసూత్రాదికమును మూలముగాఁ గొనుట కిదియే
మూలము. ఆఖ్యాతేత్యాది:—నియమపూర్వకవిద్యాస్వీకారే = నియమముతో
శిష్యుఁడు విద్యను గ్రహించునపుడు, వక్తా = ఆఖ్యాత యనఁగా గురువు, ఉక్త
సంజ్ఞాస్యాత్ = అపాదానసంజ్ఞకలవాఁడగును. అట్టి యపాదానత్వమునఁ బంచమీ
విభక్తి (అపాదానే పంచమీ) వచ్చును, ఉపాధ్యాయా దధితే = ఉపాధ్యాయుని
వలననుండి యధ్యయనముచేయుచున్నాఁడు. “ఉపాధ్యాయా దధితీతి:—నియమ
విశేషపూర్వకం ఉపాధ్యాయస్వీకారణ మనూచ్ఛారయతీత్యర్థః” (సి. కా. బాల
మనోరమావ్యాఖ్య.) ఉపాధ్యాయుఁ డుచ్చరించినతోడనే దాని యనూచ్ఛారణము
చేయుచున్నాఁడని యర్థము. నీ.....భూసురవరుల వలన । వేదంబులును ధను
ర్వేదాదివిద్యలు, గణచుచు.....(అది. ౩ ఆ. ౧౨ ప.) ఇట్లచట సంస్కృత
పద్ధతి ననుసరించి పంచమి ప్రయోగింపఁబడినను దెలుఁగున 'తోడ' వర్ణక మిట్టి
యెడలఁ దఱచుగాఁ బ్రయోగింపఁబడుచుండును.

ఉపయోగమునం దాఖ్యాతకుం దోడవర్ణకంబగు. ౭.

బాలవ్యా. నియమపూర్వకవిద్యాస్వీకారం బుపయోగం బనం
అర. ౨ I విషయము. బడు. రామకృష్ణులు సాందీపనితోడ వేదంబులం జది
విరి. సాందీపనివలన నని యర్థము.

సంజీవని. అర. ౨ I విషయము:—శాస్త్రోక్తములగు నియమములతో నుపాధ్యా
యునియొద్దనుండి శిష్యుఁడు విద్యాగ్రహణముచేయునపు డుపాధ్యాయున కపాదాన
సంజ్ఞగలుగుననియు నక్కారణమునఁ దద్వాచకము పంచమ్యంత మగుననియు
సంస్కృతమునఁ జెప్పఁబడెను. ఉపయోగమునఁగా నియమపూర్వకవిద్యాస్వీకారము.
ఆఖ్యాత యనఁగా వక్త = ఉపాధ్యాయుఁడు, ఇచటిది యాఖ్యాతృశబ్దము.

పయిరీతిని బంచమి సంస్కృతవ్యాకరణముచొప్పున రావలసియుండుటంజేసి
యట్టి పంచమిని భట్టారకుఁ డొకచోఁ బ్రయోగించెను. నీ.....భూసురవరుల
వలన । వేదంబులును ధనుర్వేదాదివిద్యలు గణచుచు (అది. ౩ ఆ. ౧౨). ఇట్లు

[బా. కార. 2 సూ.] బాలవ్యా. తద్వ్యాఖ్యలలోని 'సాందీపుని' అపశబ్దము. 997

ప్రయోగించినను నిట్టియెడల గురునితోడి యనూచ్చారణమున కనుకూలముగ 'తోడ'వర్ణక ప్రయోగము రుచించుటంచేసి భట్టారకుడును దర్వాతివారును నట్టిప్రయోగమును దఱచుగాఁ జేసిరి. అదిచూచి సూరి భట్టారకుని పంచమి ప్రయోగమును జూచికొనక తోడవర్ణకవిధానమును మాత్రమే నిత్యముగ సూత్రించెను. (విస్తర. I).

'రామకృష్ణులు సాందీపునితోడ వేదంబులం జదివిరి' అని సూరి యుదాహరించెను. సందీపనపుత్రుడైన మునివలననుండి బలరామకృష్ణులు విద్యాగ్రహణమును జేసిరని యర్థము. (విస్తర. II) వలన వర్ణక ప్రయోగ ముదాహృతమయ్యెను. తోడ - తోవర్ణకములకు:—సీ. సాంగంబులగుచుండ సకలవేదంబులు, సదివె వసిష్ఠతో.....(ఆది. ౪ ఆ. ౧౬౯.) తే.గీ. చ్యవనసుతుడైన ప్రమతితోఁ జదివె సకల | వేదవేదాంగములు(ఆది. ౨ ఆ. ౧౬౩.) సీ..... ద్రోణుండు.....ధనుర్వేద మగ్ని వేశులతోడ నర్థిఁ గఱచి | (ఆది. ౭ ఆ. ౫.) సీ. చిత్ర సేనుడ న్గంధర్వపతితోడ గారవమున (ఆ.వె.) వజ్రధరుఁడు గీతవాద్య నృత్యంబులు గఱవఁబంచె బాఱు. (ఆర. ౧ ఆ. ౩౬౯.) వ అభిమన్యుండు. మత్త కోకిల.....ధౌమ్యతో | వేదమంగయుతంబుగాఁ జదివెన్ ధనంజయుతో ధను | ర్వేద మిమ్ముగ నభ్యసించె (ఆది. ౮ ఆ. ౨౨౬-౨౨౭.) క. విలువిద్య గఱచుచుండిరి | బలయుతులు కుమారకులు కృపద్రోణాచా | ర్యులతోడ (ఆది.

విస్తర. I ౨౪౨ I విష:—“తోడ = తో.....నియమపూర్వక విద్యా స్వీకారమున గురువాచకశబ్దముల కనుప్రయుక్తము” (సూ. రా. ని.) ఇది సరికాదు. విభక్తిప్రత్యయముల ననుప్రయుక్తములనుట సంప్రదాయవిరుద్ధము.

విస్తర. II ౨౪౨ I విష:—బాలవ్యాకరణపుస్తకములు పెక్కిటియందు 'సాందీపునితోడ - సాందీపునివలన' అనియే యున్నది. బాలవ్యాకరణప్రథమ ద్వితీయముద్రణములందును నట్లే యున్నది. గుప్తార్థప్రకాశికాపేటికావ్యాఖ్యాత లును నట్టియసపాఠమునె యనుసరించిరి. “ఇచ్చో సాందీపుఁడు.....సాందీపుని తోడ ననఁగా సాందీపునివలన నని యర్థము.” (బా. గు. ప్ర. ౨౧౨ పుట. ద్వి. ము. ౧౪౭ పు. ప్ర. ము.) “సాందీపునిం జెప్పు సాందీపశబ్దమునకు.....సాందీపునితోఁ గలసి” (బా. సా. పే. ౨౭౩ పు.) ఇది కేవలము ప్రామాదికము. “సాందీపని - పు. సందీపనస్యాపత్యమ్. ఇళ్ళో. రామకృష్ణయోరాచార్యే” (శబ్దస్తో) “సాందీపనిః - పుం. మునివిశేషే.....అవంతి పురవాసిని రామకృష్ణయోర్ధ్వం. సందీపన స్యాపత్యమ్. అత ఇళ్ళో” (శబ్దా. చిం.)

998 'బా. సా. పే' వ్యాఖ్యాతచేసిన కేవలప్రామాదిక ప్రసంగము. [అర 3 వి. కల్ప.

శ్రీ ఆ. ౧౦౧ ప.) క. కడఁక విలువిద్య శివుతో | నెడపక కావించునప్పు డీసున...
..... (భాస్కర. రా. బాల. 23౮ ప.) ద్వీపద. కరమొప్పు విలువిద్యఁ గడిమివై
నేను | హరునితోఁ దొల్లి యభ్యాసంబు నేను | (రంగ. రా. ౮౮ పు. యూ. ము.)
(విస్తర. III)

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం.
౧౫ కా. అహా. ౪౨౩ పు.)

కర్తృకర్తృణోః కృతి. (౨౩-౬౫) కృత్యోగేకర్తరి
కర్తృణిచ పక్షీప్యాత్. (సి. కా. ౬౨౩ సూ.)

కష్టస్యకృతిః జగతః కర్తా కృష్టః.

నన్నయా. కృత్యానాంకర్తరివా. (౨-౩-౭౧.) మయా మమవా
అర 3 విషయము. నేవోహరిః. (సి. కా. ౬౨౯ సూ.)

ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యాసమ్. ప్రకృత్యా చారుః
(సి. కా. ౧౪౬౬ వా. ౫౬౧ సూ.)

సహవారణ సమోనార్థార్థవినా పృథక్నానాద్యైః
(ముగ్ధ. ౨౮౯ సూ.)

కల్పతరువు. అర 3 విషః—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము అర 3 విషయమున
వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే
మూలము.

సంస్కృతవ్యాకరణప్రసిద్ధములగు విషయములు సూరి సంగ్రహింపనివి
పెక్కుగలవు.

విస్తర. III ౨౪౨ I విషః—పయిరీతినున్న మహాకవిప్రయోగముల నరయని
కతంబునఁ జేటికావ్యాఖ్యాత యీక్రిందిరీతిని మిక్కిలి పొరపాటుగ వ్రాసెను.
“ఇట్టిచోటుల గ్రహణార్థమున నాఖ్యాతకు ‘వలన’ వర్ణకముగలుగుటయే తెలుఁగు
వాడుకకు సహజము. కాని తోడవర్ణకము సహజముగాదు.....సంస్కృతము
నందును సంస్కృతలక్షణానుసారులగు లాక్షణికప్రయోగములందును దబ్బ.....
తెలుఁగు వాడుకకు వియధవిషయ మిది యన సందియములేదు” (బా. సా. పే.
కార. ౭ సూ. వ్యాఖ్య.) ఏమివింత! “సంస్కృతమునందును సంస్కృతలక్షణాను
సారులగు లాక్షణికకవులప్రయోగములందును దబ్బ” అనుటనుబట్టి చూడఁగా
నీవ్యాఖ్యాత “అఖ్యాతోపయోగే” అనుసూత్రమును స్మరించినట్లు కన్పట్టదు.

“కర్తృకర్తణోః కృతి. (౨-౩-౬౫.) కృద్వోగే కర్తరి కర్తణిచ షష్ఠీస్యాత్.”
 (సి. కౌ. ౬౨౩ సూ.) కృత్ప్రత్యయాంతముతోడి యోగమునఁ గర్తృమందును
 గర్తార్థమందును షష్ఠివచ్చును. కృష్ణస్య కృతిః = కృష్ణునియొక్కకృతి. కృతిశబ్దము
 భావార్థక క్రిన్ ప్రత్యయాంతము. కృతి కృష్ణకర్తృకమగుటచే రావలసిన తృతీయ
 రాలేదు. జగతః కర్తా కృష్ణః = కృష్ణుఁడు జగమునకుఁ గర్త. ఇటఁ గర్తార్థమున
 ద్వితీయ రాలేదు. “కృత్యానాం కర్తరి వా (౨-౩-౭౧) మయామమవా నేవోవ్య
 హరిః” (సి. కౌ. ౬౨౯ సూ.) కృత్యప్రత్యయయోగమున షష్ఠి వైకల్పికముగ
 నగును. “తవ్య - అసీయ - య” మున్నగునవి కృత్యప్రత్యయములు. హరి నాచేత
 నేవ్యుఁడు - నాకు నేవ్యుఁడు. క. లోకోత్తరచరితుండగు | నాకావ్యతనూజ నీకు
 నారాధ్యను. (ఆది. ౩ ఆ. ౧౩౫.) “ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్. ప్రకృత్యా
 చారుః” (సి. కౌ. ౧౪౬౬ వార్తి ౫౬౧ సూ.) ప్రకృత్యాదిశబ్దములకుఁ బరముగాఁ
 దృతీయ నిల్చును. ప్రకృతిచేత సుందరుఁడు = స్వభావముచేతనే సుందరుఁడని
 యర్థము. “సహవారణసమోఽనార్థార్థ వినా పృథక్నాద్యైః.” (ముగ్ధ. ౨౮౯
 సూ.) సహార్థకములతోను వారణార్థకములతోను, తుల్యార్థకములతోను, ‘ఉపార్థక’
 ములతోను ప్రయోజనార్థకములతోను విశాశబ్దముతోను బృథక్ శబ్దముతోను
 నానాదిశబ్దములతోను యోగము గల్గునపుడు తృతీయవచ్చును. సహార్థములు తుల్య
 ర్థములును నీవఱ కుదాహరింపఁబడెను. (౨౪౦ విష.) నాచాదులకుఁ దెల్లునఁ బ్రయో
 గములేదు. అట్టి యర్థముగల యాచ్ఛికశబ్దములయోగమునఁ దృతీయవచ్చును.
 క. తుదిఁ గృష్ణుఁడు పాండుసుతులతో వేఱగునే. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౬౩.) మొ.

సయితము - సైతము - మున్నగుశబ్దములతోడి యోగమునఁ దృతీయయుఁ
 బృథమాద్వితీయములును వచ్చుననెడి “సహితాదిపదానాం స్యా” దిత్యాద్యధర్వణ
 కారిక యీవఱకె వివరింపఁబడెను. ఉదాః—దానితో సైతము - దానితో సయి
 తము - దానితో సహితము. దానిని సయితము. మొ. (౨౩౩ III విషయము.)

ఈవిషయములను బాలవ్యాకర్తృప్రభృతులు సంగ్రహింపలేదు.
 సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫
 కారి. అహో. ౪౨౩ పుట.)
 కర్తృణా య మభిప్రేతి స సంప్రదానమ్. (౧.౪.౩౨)
 దానస్య కర్తృణా య మభిప్రేతి స సంప్రదాన సంజ్ఞ
 స్యాత్. (సి. కౌ. ౫౬౯ సూ.)

చతుర్థీసంప్రదానే. (౨-౩-౧౩) విప్రాయ గాం దదాతి.
అనభిహిత ఇత్యేవ. దీయతేఽస్మై దానీయో విప్రః.

నన్నయా క్రియయా య మభిప్రైతి సోఽపి సంప్రదానమ్.
ధర్వణీఋము. (వా. ౧౦౮౫.) పత్యే శేతే. (సి. కౌ. ౫౭౦ సూ.)
౨౪౪ విషఋము. తాదర్థ్యే చతుర్థీవాచ్యా. (౧౮౫౮ వా. ౫౮౦ సూ.)
ముక్తయే హరిం భజతి.

క్రియార్థోపపదస్య కర్తృణి స్థానినః. (౨-౩-౧౪) క్రియా
ర్థాక్రియా ఉపపదం యస్య తస్య స్థానినోఽప్రయుజ్య
మానస్య తుమునః కర్తృణి చతుర్థీస్యాత్. ఫలేభ్యో
యాతి - ఫలాన్యాహర్తుం యాతీత్యర్థః.....
(సి. కౌ. ౫౮౧ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౪౪ విషః—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయ
మున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే
మూలము.

దానస్య కర్తృణా = దానముయొక్క కర్తృపదార్థముచేత, యమభిప్రైతి =
భోక్తృత్వమున నెవ్వని నుద్దేశించుచున్నాఁడో యతఁడు సంప్రదానసంజ్ఞ నొందు
చున్నాఁడు. సంప్రదానే=అనభిహితసంప్రదానమున, చతుర్థీస్యాత్ = చతుర్థీవిభక్తి
యగును. విప్రాయ = విప్రునికొఱకు, గామ్ = గోవును, దదాతి = ఇచ్చు
చున్నాఁడు. విప్రు నుద్దేశించి గోవు నిచ్చుచున్నాఁడని యర్థము. అనభిహిత
ఇత్యేవ = అనభిహితత్వమందే చతుర్థీవచ్చును. దానీయః విప్రః = గోవు నీడగు
వాఁడు విప్రుఁడు - వీనికొఱ కియ్యఁబడు ననునర్థమున 'అనీయ' అనుప్రత్యయము
సంప్రదానార్థమున వచ్చినది. కావున నిట 'అనీయ' ప్రత్యయముచే సంప్రదానము
చెప్పఁబడుచుండుటంజేసి "ఉక్తార్థానా మప్రయోగః" అనుచొప్పున సంప్రదాన
చతుర్థి రాదయ్యెనుగానఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథమయే వచ్చినది. అకర్తృక్రియలయందు
గర్తచే నుద్దేశించుట సంభవింపదుగాన నట్టియెడల "క్రియయా = క్రియచేత, యమభి
ప్రైతి = ఎవ్వని నుద్దేశించునో, సోఽపి = వాఁడును, సంప్రదానసంజ్ఞఃస్యాత్ =
సంప్రదాన సంజ్ఞకుండగును." అనువార్తిక మారంభింపఁబడెను. ఉదాః—పత్యే =
పతికొఱకు, శేతే=శయనించుచున్నది. పతి నుద్దేశించి శయనించుచున్నదని యర్థము.

తాదర్థ్యిత్యాదిః—తస్మై కార్యాయ ఇదం తదర్థమ్. తస్య భావః = తాద
ర్థ్యమ్. తాదర్థ్యే = తదర్థత్వమున, ఉపకార్యవాచిపయి చతుర్థీవాచ్యా = చతుర్థి

వచ్చునని వచింపఁదగును. తాదర్థ్యము = ఉపకారోపకారకభావరూపమగు సంబంధము. ఇది పెక్కువిధములు. కార్యకారణభావము ప్రకృతివికృతిభావము మొదలగునవి. 'ముక్తయే హరిం భజతి = ముక్తికొఱకు హరిని భజించుచున్నాఁడు' అనునపుడు ముక్తికార్యము. హరిభజనము కారణము. ఈతాదర్థ్య చతుర్థిచేతనే సంప్రదానచతుర్థియు సిద్ధించుచున్నది. 'విప్రాయగాం దదాతి' అనునపుడును, విప్రుఁ డుపకార్యుఁడు-గోవుపకారకము. ఇట్లుగుటచేత సంప్రదానసంజ్ఞాకరణమును, నందుఁ జతుర్థివచ్చు ననుటయు నేల యని శంకింపరాదు. రుచ్యర్థానాంప్రీయమాణ ఇత్యాదులందు దానికి సార్థక్యముగలదని యెఱుంగునది. "సచైవ మపి అనేనైవ సిద్ధే చతుర్థిసంప్రదానే ఇతిసూత్రం సంప్రదానసంజ్ఞావిధానంచ వ్యర్థమితివాచ్యమ్. హరయే రోచతే భక్తిః-ఇత్యాదౌ 'రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః' ఇత్యాద్యర్థంతదావశ్యకత్వాదితిభాష్యే స్పష్టమ్" (బాలమ. వ్యా. ౧౮౦ సూ. వ్యాఖ్య.) రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ ఇత్యాదులందలి సంప్రదానత్వము మున్నుండు వివరింపఁబడును. (౨౪౬ విష.).

క్రియార్థేత్యాది:—క్రియార్థోపపదస్య=క్రియయర్థముగాఁ గలది క్రియయే. క్రియ యుపపదమగుట యసంభవముగానఁ గ్రియావాచక ముపపదముగాఁగల, స్థానినః = అప్రయుజ్యమానమగు (దీని కీయర్థము వైయాకరణసంప్రదాయసిద్ధము.) తుమున్నంతముయొక్క, కర్తృణి=కర్తృమును బోధించెడి ప్రాతిపదికముకంటెఁబరముగా, చతుర్థిస్యాత్ = చతుర్థివిభక్తి యగును. ఉదా:—ఫలేభ్యోయాతి = పండ్లకొఱకు వెళ్ళుచున్నాఁడు = ఫలాన్యాహర్తుం యాతీత్యర్థః = పండ్లు తెచ్చుటకొఱకు వెళ్ళుచున్నాఁడని యర్థము. ఇందు 'యాతి' అనునది ఉపపదము. ఇట్టి యుపపదముగల ప్రయోగింపఁబడని "ఆహర్తుమ్" అను తుమున్నంతమునకుఁ గర్తృ ఫలములు. కావున ఫలశబ్దము చతుర్థ్యంతమయ్యెను.

సంప్రదానంబునకుం జర్థియగు. ౮.

త్యాగోద్దేశ్యంబు సంప్రదానంబు నాఁబడు. జనకుండు రామునికొఱకుఁ గన్య నిచ్చెను. కొన్నియెడల నుద్దేశ్య మాత్రంబునకగు. పురుషార్థముకొఱకు యత్నింప వలయు. చతుర్థికి మాటగా షష్ఠియే తఱుచుగాఁ బ్రయోగంబులం గానంబడియొడి. జనకుండు రాము నకుం గన్య నిచ్చెను. పురుషార్థంబునకు యత్నింప వలయు.

బాలవ్యా.
౨౪౪ I విష.

సంజీవని. అరర I విష:—త్యాగోద్దేశ్యము సంప్రదానమనఁగా దేయ ద్రవ్యోద్దేశ్యము సంప్రదానమని యర్థము. జనకుఁడు రాము నుద్దేశించి కన్య నిచ్చెను గాన రామశబ్దమునకుఁ జతుర్థివచ్చినది. ఉద్దేశ్యవాచకమాత్రమునకే చతుర్థి యగుననుపక్షము నాశ్రయించునపు డింక “క్రియాగ్తోపపదస్యేత్యాది” సూత్రలక్ష్యములు సైతము దీనిచే సిద్ధించు ననఁదగును. ఫలేభ్యోయాతి = ఫలముల నుద్దేశించి యనఁగా ఫలములను దెచ్చుట నుద్దేశించి వెళ్ళుచున్నాఁడని సమన్వయింప నగును. తాదర్థ్యార్థకచతుర్థీలక్ష్యమగు “ముక్తయే హరిం భజతి” అనుచోట సైతము ముక్తి నుద్దేశించి హరిని భజించుచున్నాఁడని సమర్థింపవచ్చును. (వి స్తర. I). ఆంధ్ర శబ్దచింతామణియందుఁ జతుర్థికి “కయి-కొఱకు” అనునవి ప్రత్యయములుగఁ జెప్పఁ బడినను నారెండిటికిని ‘కు’ ప్రత్యయమే (కున్ + అయి = కయి - కొఱ+కున్ = కొఱ కున్) మూలమగుటచేతను జతుర్థిచోట షష్ఠిని బ్రయోగించు నలవాటు విస్తరించుట చేతను (వి స్తర. II) జతుర్థ్యర్థమున “కు” ప్రత్యయమూలమునఁ గల్పించిన “కయి - కొఱకు”లె కాక “అర్థము - తదర్థము - పాంఠెన్” అనునవియు సమర్థ

వి స్తర. I అరర I విష:—“అర్థా చ్చతుర్థి విధానే నై వేష్టసిద్ధౌ తాదర్థ్యభి శబ్దార్థయో ర్గౌరవం జ్ఞాపయతి. అర్థశబ్దస్యాత్ర ప్రయోజనం నివృత్తిశ్చేతి ద్వావర్థా గ్రాహణ్య. తథాచ ‘అర్థోభిధేయే రై వస్తు ప్రయోజన నివృత్తిషు’ ఇత్య మరః.....జ్ఞానాయపతతి = పాఠస్య జ్ఞానం ప్రయోజన మిత్యర్థః, మశకాయ ధూమః = మశకస్య నివృత్తయే ఇత్యర్థః.” (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. అరర సూ.) ఇట్టియెడల సైతము “జ్ఞానము నుద్దేశించి పఠించుచున్నాఁడు. మశకముల నుద్దేశించి యనఁగా మశకబాధానివృత్తి నుద్దేశించి పొగవేయుచున్నాఁడు.” అనురీతి నుద్దేశార్థకప్రయోగముచే నర్థసిద్ధిని సంగ్రహింపనగును. “గత్యర్థకర్తణి ద్వితీయా చతుర్థ్యా చేష్టాయా మనధ్వని (అ. 3-౧౨)..... గ్రామం గ్రామాయవాగచ్ఛతి” (సి. కౌ. ౫౪౫ సూ.) గమనార్థథాతువుల కర్తమునందు, ద్వితీయాచతుర్థులగును. గ్రామమునుగూర్చి (లేదా) గ్రామముకొఱకు వెళ్ళుచున్నాఁడని యర్థము. ఇట్టి చోటులందు సైతము గ్రామము నుద్దేశించి వెళ్ళుచున్నాఁడని యుద్దేశార్థకచతుర్థిని సమర్థింపనగును. ఉద్దేశార్థమున ద్వితీయవచ్చుననియు నద్దానిపయి ‘కూర్చి - గుఱిచి- గుఱించి’ అనునవి యనుప్రయుక్తములగుననియు నీవఱకు వచించియెయున్నాను. (అ. 3౫ విష.)

వి స్తర. II అరర I విష:—సంస్కృతమునందే చతుర్థిచోట షష్ఠీప్రయోగ మారబ్ధమయ్యెను. “ఏవం శిష్ట ప్రయోగానుసారా దన్యత్రాపి - యథా - మాసా

[బా. కార. ౮ సూ.] చతుర్థిచో షష్ఠీ ప్రయోగము సంస్కృతమందే కలదు. 1003

ములై యుండుటచేతను భట్టారకుఁ డట్టివానినె ప్రయోగించుచువచ్చెను. కొఱకును, యొక్కను వలెనె ప్రయోగింపలేదు. కయి విభక్తిని ప్రయోగించియున్నాఁడు. తర్వాతి తిక్కన “కొఱకును” ధారాశముగాఁ బ్రయోగించెను. అట్లని భట్టారకుని నాఁటికి ‘కొఱకు’ అనుదానికి మూలమగు ‘కొఱ’ శబ్దములేకపోలేదు. క..... నీకున్ । మడవక మాయట్టివారి మాటలు కొఱయే (సభా. ౨ ఆ. ౧౯౦.)

ప్రయోగములు:—ఆ.వె.....మీకు సకలవృద్ధ । రాజులొద్ద నర్థ రాజ్యమిచ్చితి (ఆది. ౮ ఆ. ౬౬.) మ.....గాండీవమున్ చాపర । త్నము నిచ్చెన్ వరుణుండు పాద్మనకు నుద్యద్విక్రమోద్భాసీకిన్. (ఆది. ౮ ఆ. ౨౫౩.) మి త్తకోకిల:—నీతదర్థమ కాగ దేవవినిర్భితంబిది.....(ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౮.) సీ, నీతదర్థంబులై నిఖిలవేదంబులు వర్తిల్లు. (సభా. ౧ ఆ. ౨౫౯.) తే.గీ. నాతదర్థ । మాచరింపుము బ్రహ్మహత్యావ్రతంబు (ఆరణ్య. ౩ ఆ. ౨౭౫.) గీ. ఏను గుర్వర్థ మర్థినై మానవేశ । కడఁగి వచ్చితి. (ఆది. ౧ ఆ. ౯౫.) ఆ.వె. సురహితంబు పొంటె (ఆది. ౮ ఆ. ౯౬.) ఆ.వె. కార్యసిద్ధి పొంటె (ఆర. ౩ ఆ. ౩౪౮.) సీ. చైద్యునకై పూని సన్నద్ధులైయున్న. (సభా. ౨ ఆ. ౩౮.) గీ. అనఘ మా మామ శకుని నాకై కడంగి । జూదమాడెడి. (సభా. ౨ ఆ. ౧౭౪ యతిస్థానము.) క.....ఎఱిగిం । చితి నీపరిపాటి కర్త శీలత కొఱకున్. (శాంతి. ౪ ఆ. ౯౮.) క.....స । మ్మానిత శాంతికొఱకు వి । జ్ఞానంబున (శాంతి. ౫ ఆ. ౯౦.) క.....త్రి । భువనములం బరమహితము పొంటెం గరుణన్. (ఆను. ౫ ఆ. ౨౭౨.) (విస్తర. II) ఇట్టిచోటులం దెల్ల “కు” వర్ణకమును నిల్పినను సహజముగ నె యుండును. కావుననే సూరి “చతు నా మశ్నీయా దితిభాష్యమ్. నచోపలేఖే వణిజాం పణాయాశ్చతిభట్టిః. సాలక్ష్మీ రుప కురుతేయయా పరేషా మితికిరాతే, నారాయణ స్యానుకరోతి. గురువి ప్రతపస్విదుర్గ తానాం । ప్రతికుర్విత భిషక్ స్వభేషజైః. శ్రుతస్యోపకరోతియః. కింకుర్తః కస్య వాబ్రూమో నాస్తీహభూతలే ఇత్యాది దర్శనాత్. (దుర్గా. వ్యాఖ్య.) “నచ స్మి హ్యతి కస్యచిదితిభట్టిః. సాలక్ష్మీ రుపకురుతే యయా పరేషామితిభారవిః.....” (శ్రీరామతర్కవాగీశవాఖ్య. ముగ్ధ. ౩౦౨ సూ.) చతుర్థ్యా అపిషష్ఠీ స్యాత్ (షడ్భా. ౪ పుట.) అనియిట్లు ప్రాకృతమున షష్ఠీయే ప్రయోగింపఁబడును.

విస్తర. III ౨౪౪ । విష:—“కై కొఱకులను నన్నయ వాడలేదనియు నాతని కాలపు శాసనములందయినను నవి కానరావనియు నింతకుముందు తెలుపఁ బడినది.” (ఆం. భా. చ. ౧౬౨౯ పు.) “కొఱకు - కై (అనునవి) చతుర్థికగును... ..నీనిలో కొఱకును నన్నయ వాడలేదు. అతనికాలపు శాసనములందును నది

ర్థికిమాటుగ పష్టియే తలుచుగాఁ బ్రయోగంబులం గానంబడియెడి” అని వివరించి
 యుదాహరించెను. కు పష్టికిఁగల ప్రయోగప్రాచుర్యము ముందు విపులముగ
 నుదాహరింపఁబడును. (౨౪౫ II. III విష.) గీ. వలసినప్పుడు చేత కై వలన యొక్క!
 యందు ననునవి యగుఁ దృతీయాదులందు । క. కమియంగ నికి నకులు
 త । త్సమములఁ బోఁ ద్రోచి నిలుచు పష్టి చతుర్థిన్ (ఆం. భా. ౪1 పద్య.)

కానరాదు. ‘కై’ అనుదాని కొకటి రెండు ప్రయోగము లున్నను వానిని ‘కు+అయి’
 అని ఛేదము చేయవచ్చును. అస్థలములం దచ్చు నకే ప్రాధాన్య మీయఁబడినది.
 కాబట్టి ‘కై’ కూడ చతుర్థివిభక్తి ప్రత్యయముగ నన్నయ యంగీకరించి
 యుండఁడు.” (ఆం. భా. చ. ౧౬౨3 పు.) ఇట్లాంధ్రభాషాచరిత్రమున వ్రాయఁ
 బడెను. అచ్చునకుఁ బ్రాధాన్య మీయఁబడుట విభక్తిత్వస్వపదేశమునకుఁ బ్రతి
 బంధక మెట్లుగును? ద్విపద. ఆదట ద్వాపరమందు విష్ణుండు. (బసవ. ౬ ఆ. ౮౦౯.)
 నీ..... ప్రజాపతు, లం దచింత్యాకుం దైనయట్టి (తే.గీ.) విష్ణుఁ డెక్కుడు
 నాకంటె వినుఁడు తెలియ. (ఆశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౨.) ఆ.వె. అంతరంగంబు । నందుఁ
 జిక్కి కినుక నలతఁ జేసె. (సౌ. ప్తి. ౧ ఆ. ౮2.) స్వరయతిలోఁ బ్రయోగింపఁబడిన
 “అందు” అనునది ప్రత్యయము కాదందురా? “కొఱసుకయి చతుర్థ్యాః స్తుః”
 “జేసః కయికొఱకూ” అని కంతోక్తముగాఁ జెప్పుచుండ నవి విభక్తిప్రత్యయములు
 కావనుట యెట్లు? భాషాచరిత్రకర్తగారి మతముచొప్పునఁ జింతామణి నన్నయ
 కృతము కాకున్నను మతెవ్వరైన రచించిరనక తీరదుగదా. ఎవ్వరైన ‘కై’ అనుదాని
 యందు స్వరప్రాధాన్యము నంగీకరింపనివారుగలరా? కావ్యాలంకారచూడా
 మణిలో “తృతీయకు “జేత-తోడ” అనునవియుఁ జతుర్థికి ‘కై. కొఱక’నునవియు...
అయ్యె” (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౫3 పుట. ౯2 వచనము.) అని యిట్లు
 కయికొఱకులు చతుర్థివిభక్తిప్రత్యయములుగాఁ జెప్పఁబడెను. “క. కూఁతులకై
 కూఁతుకొఱకుఁ గూఁతులవలన్.” (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౫౬ పుట. ౧౧౨ ప.)
 క. పలుకుల తుదఁ గైశబ్దం । బలవడ నిలిచినఁ జతుర్థియగు విశ్వమహీ । లలనునికై
 యలఘునికై । చెలువారం గృతులు కవులు చెప్పుదు రనినన్. (కావ్యాలం. ౯
 ఉల్లా. ౮౯ పు. 2౬ ప.) ఇట్లు ‘కై’ శబ్దము చతుర్థివిభక్తియని ధారాళముగఁ
 జెప్పఁబడెనుగదా! ప్రాచీనాంధ్రవాఙ్మయప్రపంచమునం దేచ్చటనేని “కై” శబ్దమున
 స్వరప్రాధాన్యము లేకుండుట (“కున్+అయి = కున్+ఐ”) స్వరప్రధానయతిని
 మాని యఖండప్రాణియతిని నిల్పుట మచ్చునకేనిఁ జూపఁగలరా? తే.గీ. పొదలుఁ
 దలుగుటకై, పొడవొదవుఁ బడుట । కై, కడుంజేరుఁ బాయుటకై, జనించుఁ ।

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హల. ౧౫
కా. అహో. ౪౨౩ పు.)

నన్నయా. యస్మై దిత్యా ౭సూయా క్రోధేర్ష్యా రుచిద్రోహ
అరగి విషయము స్థాహ్ను శ్లాఘస్పృహి శప్రాధీక్షా ప్రతిశ్రుప్తత్యను
గ్రాధా ర్యథా భం చీ తాదర్థ్యేచ. (వృత్తి) యస్మై
దాతు మిచ్ఛా, అసూయాదయః స్థాదేర్థశ్చ యస్మై
తత్ భసంజ్ఞం స్యాత్. తత్ర చీ - తాదర్థ్యేచ. (ముగ్ధ.
౨౯౪ సూ.)

కల్పతరువు. అరగివిషయము:—సర్వవిభక్తిరిత్యాది కారిక ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. యస్మై దిత్యా=యస్మై దాతు మిచ్ఛా=ఎవనికొఱకు ఇచ్చెడి యిచ్ఛయో? యస్మై = ఎవనికొఱకు, అసూయాదయః = అసూయాదులో? యస్మై = ఎవనికొఱకు, స్థాదేర్థశ్చ = స్థామొదలగు ధాత్వర్థములప్రయోగమో? తత్ = ఆపదార్థము, భసంజ్ఞంస్యాత్ = సంప్రదానసంజ్ఞ గలదగును. తత్ర = ఆసంప్రదానమున, చీ = చతుర్థివిభక్తి, స్యాత్ = అగును. తాదర్థ్యేచ = తాదర్థ్యమందును జతుర్థియగును. “భ = సంప్రదాన. చీ = చతుర్థి” అనునవి ముగ్ధబోధవ్యాకరణసంజ్ఞలు. “రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః. (౧-౪-౩౩.) రుచ్యర్థానాం ధాతునాం ప్రయోగే ప్రీయమాణోర్థః సంప్రదానసంజ్ఞః స్యాత్.” (సి.కా. ౫౭౧ సూ.) అనునది మున్నగు బొలియుటకు నై, సుఖంబులఁ బొందు దుఃఖ! మొందుటకు నై, పదార్థము లేందు నధిప. (శాంతి. ౧ ఆ. ౨౦౬.) భట్టారకుఁడు “గీ. అనఘ మా మామ శకుని నాకై కడంగి” అని స్వరప్రధానయతిని బ్రయోగింపఁగా “క. భూతమ్ముల సృజించుట! కై తోయములందు మునిగి యత్యుగ్రతప! స్థితుఁడనై..... (సౌప్తి. ౨ ఆ. ౧౧౮.) అని సోమయాజియు స్వరప్రధానయతినై నిల్పెను. పై సోమయాజి ప్రయోగములలో “కై” అనునది వైయాకరణుల వచనముచొప్పునఁ జతుర్థివిభక్తియనియు, “కునై” అనెడివ్యస్తపదముల జంట విభక్త్యర్థాభిధాయకమనియు, గ్రహింపవలెను. ఇట్లు చతుర్థివిభక్త్యర్థమున ‘కునై’ అను జంటనేకాక “కుఁగాన్” అనుజంటచు నైతము తాదర్థ్యస్ఫూర్తికయి తిక్కయజ్వప్రయోగించి యున్నాఁడు. తే-గీ. అనుజతనుజులుఁ జేయ వియ్యములు నడుగు! మాలిపోదురు నీకుఁగా మనుజనాథ. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౩౪౧.) నీ.....అడుగుము నీకుఁగా నని సేయు టొక్కటి! దక్కంగ. (భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౫౭.) మ. ఉ! త్కటదుఃఖంబుల మీరలొందితి రభేవ్యస్థైర్యు లై నాకుఁగాన్. (శాంతి. ౧ ఆ. ౩౯౪ పు.)

పెక్కుపాణినీయసూత్రముల నీయొక్కసూత్రమే సంగ్రహించునదగుటచేతను
 నీసూత్రములలోని యలంతివిషయములుమాత్రమే తెలుగునకు పచరించునవగుట
 చేతను నట్టి పాణినీయసూత్రములనెల్ల నిచట నుదాహరించి వ్యాఖ్యానింపలేదు.
 ఈముగ్ధబోధసూత్రములోని “యస్మై దాతుమిచ్ఛా - తాదర్థ్యేచ” అనువిషయము
 లీవఱకుఁ బాణినీయసూత్రోదాహరణపూర్వకముగ వివరింపఁబడినవి. ఇంక మిగిలిన
 యీసూత్రములోని విషయములందును “దేనికొఱ కసూయాదులో యది
 సంప్రదానసంజ్ఞగలదగునను విషయముమాత్రమే తెల్లనకు పచరించును.” అసూయ-
 క్రోధము - ఈర్ష్య - రుచి-ద్రోహము - శ్లాఘ - స్పృహ”-అనునవి యెవ్వనికొఱకో
 యట్టివానిని దెల్పుశబ్దము చతుర్థ్యంతరుగును. ఉదా:—గోపీగణః కృష్ణాయ
 అసూయతి, కుప్యతి, ఈర్ష్యతి, రోచతే, ద్రుహ్యతి, స్పృహయతి = కృష్ణునికొఱకు
 గోపికాగణము, అసూయపడుచున్నది, క్రోధించుచున్నది, ఈర్ష్యపడుచున్నది, స్త్రీతి
 పడుచున్నది, ద్రోహముచేయుచున్నది, శ్లాఘించుచున్నది, స్పృహపడుచున్నది. మొ.
 ఇట్టి చతుర్థిచోట సయితము భట్టారకుఁడు మున్నగువారు ‘కు’షష్ఠినై ప్రయో
 గించిరి. క. ఆక్షణమ మునీంద్రుఁ డగ్ని కతిరోషమునన్. వచనము. నీవతిక్రూరుం
 డవు సర్వభక్షకుండవు గవ్తునిశాపం బిచ్చిన. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౫-౧౩౬.) తే-గీ...
 | జగదనుగ్రహ నిగ్రహ శక్తియుక్తుఁ | డయిన యట్టి యయాతికి నలిగి
 యేమి | కారణంబున శాపంబు కావ్యుఁ డిచ్చె. (ఆది. ౩ ఆ. ౯౮.) క.....
 రాజును విప్రుల | కలిగి చెలువఁబోయి తాన యనయంబు చెడున్. (కాంతి. ౨
 ఆ. ౧౭౨.) చ. ఇతనికిఁ గూర్తురేని ధనమిత్తురుగాక.....(సభా. ౨ ఆ. ౧౦.)
 గీ. కుడిచినచోటికిఁ గూర్ప వెపుడు. (సభా. ౨ ఆ. ౧౮౮.) అసూయాదిస్థలము
 లందేకాక స్థలాంతరములందును నట్టి చతుర్థి గలదు. క. నిఫలఁడవై నీమఱఁదికి! నప
 రాధశతంబు సైఃపుషయ్య యుపేంద్రా. (సభా. ౨ ఆ. ౫౯.) పైవిషయములను
 బాలవ్యాకర్త సంగ్రహింపలేదు.

సర్వవిభక్తిస్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫

కా. ఆహా. ౪౨౩ పుట.)

చతుర్థీచా శిష్యాయుష్య మద్ర భద్ర కుశల సుఖార్థ
 హితైః. (౨-౩-౭౩.) ఏతదర్థైర్యోగేచతుర్థీవాస్యాత్.

పక్షే షష్ఠీ.....చిరంజీవితం కృష్ణాయ కృష్ణస్య
 వా భూయాత్. ఏవం మద్రం - భద్రం - కుశలం
 నిరామయం సుఖం శం అర్థః ప్రయోజనం హితం

పథ్యం వా భూయాత్. (సి. కౌ. ౬౩౧ సూ.)

దూరాన్తికార్థైష్ట్యస్యతరస్యామ్. (౨-౩-౩౪.) ఏభి

నన్నయా. రోగ్యే షష్ఠీస్యాత్ షష్ఠమీచ. దూరం - నికటం

౨౪౫ I విషయము. గ్రామస్య గ్రామాద్వా. (సిద్ధా. కౌ. ౬౧౧ సూ.)

నమః స్వస్తి స్వాహాస్వధాలం వషడ్వ్యోగాచ్చ

(౨-౩-౧౬.) ఏభిరోగ్యే చతుర్థిస్యాత్. హరయే

నమః - ఉపపదవిభక్తేః కారకవిభక్తి ర్బలీయసీ. (ప.

౧౦౩.) నమస్కరోతిదేవాన్. ప్రజాభ్యః స్వస్తి.

అగ్నయేస్వాహా - పితృభ్యః స్వధా. అలమితి పర్యా

ప్త్యర్థగ్రహణమ్. (వా. ౧౪౬౨.) తేన దేవేభ్యో

హరిరలం. ప్రభుః - సమర్థః.. శక్త్యిత్యాది. ప్రభ్యాది

యోగే షష్ఠ్యపిసాధుః. తస్మై ప్రభవతి. (౧౭౬౫

సూ.) స ఏషాం గ్రామణీః. (౧౮౭౮ సూ.) తేన

ప్రభు ర్బహుషు ర్భవనత్రయస్య ఇతి సిద్ధమ్. వష

డిన్ద్రాయ.....(సి. కౌ. ౫౮౩ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౪౫ I విషయము:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే మూలము.

చతుర్థిచేత్యాది:—ఆశీరర్థాదులయోగమునఁ జతుర్థియు షష్ఠీయు నగును. ఆశీర్విషయక క్రియతో నన్వయించు నర్థముగల ప్రాతిపదికమునకును జతుర్థి షష్ఠులగును. ఆయుష్యము చిరంజీవితమును గృష్ణునికొఱకు లేదా కృష్ణున కగుఁ గాక, కృష్ణునకు హితము. మొ. దూరాన్తికార్థైరిత్యాది:—‘దూరము-సమీపము’ అనునర్థములుగల శబ్దములతోడియోగమున షష్ఠీసంఘములగును. దూరం - నికటం గ్రామస్య - గ్రామాద్వా = గ్రామమునకు గ్రామమువలన దూరము లేదా సమీపము. ఇందలి పంచమి తెలుఁగునలేదు. గ్రామమునకు దూరమనియె యుండును.

నమఃస్వస్తిత్యాది:—నమః ప్రభృతిశబ్దయోగమునఁ జతుర్థి యగును. హరయే నమః = హరికొఱకు నమస్కారము. హరికి నమస్కారము. దేవాన్ నమస్కరోతి = దేవతలను నమస్కరించుచున్నాఁడు. ఇటఁ గర్తృకారకమున ద్వితీయ వచ్చినది. ఉపపదేత్యాది = ఉపపదవిభక్తికన్నఁ గారకవిభక్తి బలవత్తరమను న్యాయముచొప్పునఁ గారకవిభక్తి బలీయము. ఒకశబ్దముతోడి కూడికవలన వచ్చు

విభక్తి యుపపదవిభక్తి. తెలుగున నిట్టిభేదములేక కారకవిభక్తిచోట సైతము చతుర్థి పాక్షికముగ వచ్చును. ఉదా:—రామునకు నమస్కరించి-రాముని నమస్కరించి. మొ. ప్రజాభ్యః స్వస్తి = ప్రజలకొఱకు స్వస్తియగుగాక. స్వాహాస్వధా వషట్ శబ్దములకుఁ జత్వరూపమునఁ బ్రయోగములేదు. అలంకారములనుటచే శక్తసమర్థాదిశబ్దయోగమునఁ జతుర్థి యగును. 'స ఏషాం గ్రామణీ' ఇత్యాది పాణినిసూత్రప్రయోగమువొప్పున "గ్రామణీ - ప్రభుః" అనునది మున్నగువాని యోగమునఁ జతుర్థిషఠులగును. 'ప్రభుర్భూషుః భువనత్రయస్య' = ముల్లోకములకుఁ బ్రభువు గాఁగోరువాఁడై అనిభారవిప్రయోగము. ఇంద్రియవషట్ = ఇంద్రోద్దేశ్యకము హవిర్దానమని యర్థము. ఇట్లే స్వధాస్వాహాస్థలములందును నర్థము నెన్నునది.

ప్రయోగములు:—క. కరమిష్టముచేసితి మా । కరిసూదన దీన నీకు నగు సత్ఫలముల్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౦.) మనకుఁ గుశలముచేయు. (ఆర. ౧ ఆ. ౧౪౩.) "ఆ-వె. మీరు నాకు నేకు మీకు నెన్నందు ము । న్నహిత మాచరించినదియు లేదు. (సభా. ౧ ఆ. ౧౮౬.) నాకిదియ యిష్టము. (ఆది. ౬ ఆ. ౫౧.) క. హరికిఁ బడయన్ । దూరము. (ఆర. ౧ ఆ. ౩౭౧.) క. మాకు సమీపస్థుండవ । దూరంబున నుండియుం జతుర్భుజ మాకున్. (సభా. ౨ ఆ. ౮౨ ప.) తరల. గిరిసుతాదికదేవతా తతికి న్నమస్కృతిసేసి. (ఆది. ౧ ఆ. ౨౧.) ఆ-వె. అమ । రేశ్వరునకు మ్రొక్కి యిట్టు లనియె. (ఆది. ౪ ఆ. ౩౬.) ఉ.....వం । ద్యుమ్నుని నప్పరాశర సుతుం బ్రణమిల్లి. (ఆది. ౧ ఆ. ౭౭.) క.....అస్తదాదుల కెల్లన్ । స్వస్తి యొనర్పంగ.....(ఆది. ౨ ఆ. ౨౧౯.) క.....బ్రాహ్మణులకుఁ గా । క.....ఒరులకలవియె. (ఆర. ౪ ఆ. ౧౨౫.) చ.....నాకపకారము నేనె. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౨.) ఇది హితశబ్దగ్రహణముననె సంగ్రహింపఁబడును. 'హితము - అహితము - ఉపకృతి - అపకృతి' మున్నగునవెల్ల దానిచే సంగ్రహింపఁ దగినవె. ఇట్లే శక్తార్థములనుటచే "అర్హము - తగు - తగదు - పోలును - అగును - కాదు - నేరదు-చాలదు." మున్నగునవెల్ల సంగ్రహింపఁదగును. (విస్తర I ౨౩౪ I). ఉ.....ధర్మ వెటుంగ వీనికిం । బోలునె.....(సభా. ౨ ఆ. ౨౨.) చ... ..విధాతృనకైనను నేరఁబోలునే. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౯.) ఎ - గీ.....ఒరు ఏమి నేయనేర్తు రిందుకులుడ. (సభా. ౨ ఆ. ౩౧౩). నీ. కాంత నీ కెఱిగింపఁ గాని యట్టి. (ఆను. ౪ ఆ. ౪౨౨.) ఆ-వె. కాన యింక వేడఁగాదు నాకు. (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౩.) ఆ-వె. చనునె నీకు నిట్టిసాహసక్రియఁజేయ. (ఆర. ౩ ఆ. ౩౭౭.)

క.....నీకు దురాగ్రహమగునే. (ఉద్యో. 3 ఆ. 330 ప.) అర్హాః—
క. నీదుకులమునకుఁ దగఁగ. (ఆది. ౬ ఆ. ౫౬ ప.)

గత్యర్థకర్తణీత్యాదిసూత్రసిద్ధపాక్షికచతుర్థి (విస్తర I ౨౪౪ I విష.):—సీ.
ఆతన్వి యమునానదీతీరమున కేగి. (ఉద్యో. ౪ ఆ. 3౬3.) చ. అడవికి వేటకై
యరిగి. (పాండు. ౫ ఆ.) చ. అతఁ డొకనాఁడు వేటకొఱకై.....పైన మాటఁ
గని. (భల్లా. 2 ఆ.) ఇది తాదర్థ్యచతుర్థియన్నను సరియే. ఇట వేటకుఁ బయన
మగుటఁ గని యన్నను నవవచ్చును. ద్వితీయకములలోని యముఖ్యకర్తస్థల'కు'షష్ఠి:—
ఎ-గీ.....అధిక | బలుఁడు శూరుఁడు గట్టుము పట్ట మతని (ద్రోణ. ౧
ఆ. ౬౨.) శా. భవ్యులైన బలాధిపత్యమునకుం బట్టంబు గట్టుండు. (ద్రోణ. ౧ ఆ.
2౪ ప). “వీప్సయందును గాలపరిమితయందును నామంబులకుఁ గువర్ణకంబగు.....
వీప్సయందు - మ్రానికి మ్రానికి నరిగి. (ఆర. ౨ ఆ.)” (ప్రౌఢ. కార. ౧౪ సూ.). ఇట
వీస్సయందు రా లేదు. గత్యర్థయోగముననె వచ్చినది. దేశాధ్యకాలములకు
షష్ఠి:—కొండొక నేపునకుఁ దెలిసి. (హరి. ఉ. ౧ ఆ.) నా మగుడివచ్చునంతకు.
(ఆర. 3 ఆ. 3౧.) క్రిందికి దిగెను. మీఁది కెగసెను. రేపటికి వచ్చును. ఇత్యాదు
లెల్ల గత్యర్థయోగమునకె లక్ష్యము లనుట లెస్స.

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హ. ౧౫
కా. అహా. ౪౨3 పు.)

ధృవమపాయేఽపాదానమ్. (౧-౪-౨౪) అపాయో
విశ్లేషః - తస్మిన్ సాధ్యే ధృవమవధిభూతం కారక
మపాదానం స్యాత్. (సి. కౌ. ౫౪౬ సూ.)

నన్నయా. అపాదానే క్షిప్రమి. (౨-3-౨౮) గ్రామాదాయాతి.
౨౪౬ విష. (సి. కౌ. ౫౪౭ సూ.)

యతోఽపాయ భీజుగుప్సాపరాజయ ప్రమాదాదాన
భూత్రాణ విరామాన్తర్థివారణం జం పీ. (వృత్తి) యత
ఏతే తజ్జ సంజ్ఞం స్యాత్ - తత్ర పీ-విభీషణః పదా ద్భ్రష్టా
భ్రాతు ర్భీతో జుగుప్సితః!(ముగ్ధ. కార.
౨౯౯ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౪౬ విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨3౪ విషయ
మున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే
మూలము. ధృవమిత్యాది:—అపాయ మనఁగా విశ్లేషము. అట్టి విశ్లేషము

సాధ్యమగుచుండఁగా స్థిరమై నిల్చునది యనఁగా నట్టివిభాగమున కవధియగునది యపాదానసంజ్ఞ గలదగును. అపాదానే పశ్చిమి = అపాదానవాచకము పంచమ్యంతమగును. ఉదా:—గ్రామాదాయాతి = దేవదత్తునకు గ్రామమునకు విక్లేషము కలుగునపుడు గ్రామము ద్రువమైయుండెను గానఁ దద్వాచకము గ్రామశబ్దము పంచమ్యంతమగును. గ్రామాదాయాతి = దేవదత్తుఁడు గ్రామమునుండి వచ్చుచున్నాఁడు. యతోఽపాదేత్యాది = దేనినుండి యపాయము కల్గునో, దేనినుండి భయమో; దేనినుండి జుగుప్సాదులో యది, జమ్ = జసంజ్ఞగల ననఁగా నపాదాన సంజ్ఞగలదగును. తద్వాచకముకంటెఁ బరముగ, పీ = పంచమి, స్థాల్ = అగును. 'జం పీ' అనునవి ముగ్ధబోధసంజ్ఞలు. పెక్కు పాణినీయసూత్రాదుల నిది యొక్కటే సంగ్రహించుచుండుటచే నిది యుదాహృతమయ్యెను. మఱియు నించుకేని వరుస దప్పక సూరి దీనినె యనుకరించి సూత్రించుటచేత నైత మిది చూపబడెను. ఉదా:—విభీషణః పదాద్భ్రష్టః = పదమువలననుండి విభీషణుఁడు భ్రష్టుడయ్యెను. భ్రాతుః = అన్నయగు రావణునినుండి, భీతః = భీతుడయ్యెను. జుగుప్సితః = వీర గించెను, మొ. ఈసూత్రములోని అపాద మనఁగా గ్రహణము. (రాజు జనుల నుండి కప్పములఁ గొనెను. మొ). పాణినీయమున వచింపబడ లేదు. "విప్రాద్యస్తం గృహ్నితీత్యాదౌ గౌణాపాయావధిత్యేన వివక్షితత్వాత్ జత్వమ్." (ముగ్ధ. శ్రీరామతర్కవాగీశవ్యాఖ్య. ౨౯౯ సూ.) విప్రునినుండి వస్త్రమును గ్రహించు చున్నాఁడనుచో విప్రునినుండి వస్త్రమున కపాయము గౌణముగా నున్నందున జత్వ మనఁగా నపాదానత్వము గల్గునని తాత్పర్యము. "బుద్ధిపరికల్పితమగు నపాదానము నాశ్రయించియే "జుగుప్సావిరామ" అనువార్తకమును 'భీష్మార్థానాం భయహేతుః' మున్నగు వక్ష్యమాణసూత్రములను భాష్యకారుఁడు ప్రత్యాఖ్యానముఁ జేసెను." (కౌ. శర. ౬౪ పుట.)

అపాయభయ జుగుప్సాపరాజయ ప్రమాదగ్రహణ
భవనత్రాణ విరామాంతర్థివారణంబు లెద్దాన నగు
దానికి వలన వర్ణకంబగు. F.

అపాయము = విక్లేషము, భయము = వెఱపు,
జుగుప్సా = వీర, బరాజయము = డయ్యుట, ప్రమా
దము = పరాకు, గ్రహణము = కొనుట, విరామము =
విరమించుట, అంతర్థి = మఱుగుట, వారణము =
వారించుట. అపాయంబునకు - మైత్రుండు రాజ్యంబు

వలన భ్రష్టుండయ్యె. భయంబునకు - చోరునివలన
 బాలవ్యా. భయపడియె. జుగుప్సకు - పాపంబువలన నేవగించె.
 వివరణము. పరాజయమునకు - అధ్యయనమువలన డస్సెను,
 ౨౪౬ I విషయము. ప్రమాదంబునకు - పాడివలనం బరాకుపడియె. గ్రహ
 ణంబునకు - మైత్రునివలన ధనంబు గొనియె. భవనం
 బునకు - మనువువలనం బ్రజలు పుట్టిరి. త్రాణం
 బునకు - చోరునివలనం గాచె. విరామంబునకు -
 భోగంబువలన విరమించె. అంతర్ధికి - కృష్ణుండు తల్లి
 వలనఁ దాఁగె. వారణంబునకు - శోకంబువలన
 వారించె. ఈపంచమికి షష్ఠీయుం గొండొకయెడల
 నగు. చోరునకు వెఱచె. పాపంబున కేవగించె.
 అధ్యయనంబునకు డస్సె. పాడికిం బరాకుపడియె,
 మనువునకు నిత్యాకుండు పుట్టె. ఇత్యాదు లూహిం
 చునది.

సంజీవని:—౨౪౬ I విష:—అపాయాదులెద్ది యవధిగా జరుగునో యది
 యపాదానకారకమనిపించుకొనును. తద్వాచకము పంచమ్యంతమనఁగా వలన వర్ణ
 కాంతమగును. రాజ్యకలితుడైయుండిన మైత్రుఁడు రాజ్యమునుండి తొలఁగెను.
 రాజ్యము ధ్మవమై నిల్చెనుగాన నయ్యది యపాదానమయ్యెను. కావున రాజ్య
 శబ్దము వలన వర్ణ కాంతమయ్యెను. “ద్వయో స్సంయుక్తయో రన్యతరస్య చలనా
 ద్విశ్లేష ఇతిస్థితిః తత్ర తా దృశచలనానాశ్రయభూతం ధ్మవమ్” (సి.కా. ౫౮౬సూ.
 బాలమ. వ్యా.) ఇట్లే భయాదులును దేవివలనఁగలుగునో యది యపాదానసంజ్ఞ
 గలదగునుగానఁ దద్వాచకము వలన వర్ణ కాంతమగును. అపాయాదులకెల్ల సూరి
 వరుసగ నుదాహృతులనొసంగెను. ఉదాహృతులు ప్రాయికముగా సిద్ధాంతకౌముది
 లోనివి. భయమునకు - “చోరాద్భీభేతి” చోరునివలన భయపడియె. భయము
 చోరునివలనఁగల్గెనుగానఁ బోరశబ్దము వలన వర్ణ కాంతమయ్యెను. జుగుప్సకు -
 “పాపాజ్జుగుప్సతే” పాపమువలన నేవగించె. ఏవ పాపమువలనఁ గల్గెనుగాన
 పాపశబ్దము వలన వర్ణ కాంతమయ్యెను. (విస్తర.) పరాజ - “అధ్యయనా త్పరాజ

విస్తర. ౨౪౬ I విష:—“ఈసూత్రంబువలన.....‘చోరభీతి’ ఇత్యాది
 స్థలములయందుఁ బంచమీతత్పురుషంజే తప్పక చెప్పికొనవలయును. షష్ఠీతత్పురు
 షాదు లకాస్త్రియంబులు.....కావుననే సమాసపరిచ్ఛేదంబునందలి తృతీయ

యతే - గ్గాయతీత్యర్థః". అధ్యయనంబువలన డస్సె. డయ్యుటయనఁగా బడలిక
యధ్యయనమువలనఁ గల్గెనుగాన నధ్యయన శబ్దము వలన వర్ణకాంతమయ్యెను.
ప్రమాద - "ధర్తాత్ ప్రమాద్యతి" పాడివలనం బరాకుపడియె. పాడియనఁగా
ధర్తము - నీతి. గ్రహణః—మైత్రునివలన ధనంబుగొనియె. బా. కా. ౪ సూత్రపు
వివరణమున, నెఱుఁగు - విను మున్నగునవి గ్రహ్యదులెయనియు నక్కారణమున
"ఈయర్థంబు నీచేతనెఱింగితి. ఈవృత్తాంతము వానిచేతవింటి. పక్షంబున వలన
వర్ణకంబగు" అని యుండనగుననియు వచింపఁబడెను. భవనమునకు - "బ్రహ్మణః
ప్రజాః ప్రజాయ నే" మనువువలనం బ్రజలు పుట్టిరి. త్రాణ - "చోరాత్త్రాయతే"
చోరునివలనం గాచె. విరామ - "పాపాద్విరమతే". భోగంబులవలన విరమించె.
అంతర్థి - "మాతు ర్నిలీయతే కృష్ణః". కృష్ణుండు తల్లివలనఁ దాఁగె. వారణ -
శోకంబువలన వారించె. ఈసూత్రమునఁ జేర్కొనఁబడిన యపాయాదిస్థలములలోఁ
గొన్నిటఁ బంచమికి మాటగా 'కు' షష్ఠీయు నిల్చుట గలదనుచు సూరి భయ
జుగుప్సాపరాజయప్రమాదభవనముల స్థలములలో షష్ఠీ నుదాహరించెను. చోరు
నకు వెఱచె. మొ.

సూత్రంబునొద్ద "దొంగభయము" అనునది పంచమీతత్పురుషంబునకు నుదా
హరణముగా నీయఁబడినది" (బా. గు. ప్ర. కా. ౯ సూ. వ్యా. ౨౧౪ పుట.
ద్వి-ము.) గుప్తార్థప్రకాశికా ప్రథమముద్రణమునందును నిట్లేయున్నది. 'దొంగ
భయము' అనునది పంచమీతత్పురుషమనుట చింతామణి విరుద్ధము. సూరి నిర్బా
ధమగు 'రామునిబాణము' అనునదితప్పఁ దక్కినయుదాహృతులెల్ల సమాసపరిచ్ఛేద
తృతీయసూత్రవివరణమున నాచ్చికతత్పురుష సమాసములనె యుదాహరించుట
నరయఁగాఁ జింతామణి విరుద్ధముకాని 'దొంగభయము' అను నాచ్చికసమాసమునె
యుదాహరించెనని తోచుచున్నది. చింతామణిలోని "లోపశ్చ విభక్త్యా దేశ్యదేష
స్యా త్సమాసకాజ్ఞేషు" అనుసూత్రము సాధ్యసాంస్కృతిక సమాసములందును
మిశ్రసమాసములందును సమాసవిభక్తిలోపమును వచింపఁజాలదు. ఈరెండువిధ
ములగు (సాంస్కృతిక-మిశ్ర.) తత్పురుషములందును షష్ఠీతత్పురుషముమాత్రమే
చింతామణి సమతమగునుగాని తక్కిన ద్వితీయాతత్పురుషాదులు సాధ్యములు
కానేరవు. షష్ఠీతత్పురుషములందుమాత్రము "షష్ఠీభవేద్ద్వితీయాతుల్యా । తత్పు
రుష సంస్థితానామ్నామ్" అనుచొప్పున, "రామునియొక్క+బాణము = రాము
నిన్+బాణము - దొంగయొక్క+భయము = దొంగన్+భయము" అని. యేర్పడును.
పిదప "ద్రుతస్యసర్వత్ర టుక్ సమాసేషు" అనుచొప్పున నట్టి ద్వితీయాద్రుతము
లోపించి "రామునిబాణము - దొంగభయము" అనునవి నీధించును.

ప్రయోగములు:—ఆ. వె. మనునిభుండు ధర్మతనయుండు దాస్యంబు ।
 వలనఁ బాయవలయు వసుమతీశ. (సభా. ౨ ఆ. ౨౫౯.) క. నెమ్మిని ధర్మజు నలు
 వురు । తమ్ములు.....పాయంగవలయు దాస్యమువలనన్ (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౧ ప.)
 చ. అనిమిషు లెల్లవానికి భయంపడుచుండుదు రట్టి (ఆది. ౪ ఆ. ౩౭.) తే-గీ. వీరు
 లని పాండుసుతులకు వెఱతు నేను (ఆది. ౬ ఆ. ౧౨౧.) క. విను కర్ణునకే నోడితి ।
 నన నేటికి నీవు నోడి తనిల్లజమాద్రీ । తనయులు మున్నే యోడిరి । మనతోఁ
 గూడంగఁ గంసమర్దియు నోడెన్ (కర్ణ. ౩ ఆ. ౫౩.) కం. పాండవులవలని కీడో ।
 క్కొండును లే దధిప.....(స్త్రీ. ౧ ఆ. ౮౩.) క. క్షితిపతులవలన సముపా । ర్జిత
 మైన ధనంబు.....(సభా. ౧ ఆ. ౨౭౭.) చ. నరవరుడైన భీమువలనం బ్రభ
 వించె హిడింబకున్ సుతుండు (ఆది. ౬ ఆ. ౨౩౫.) కం. చ్యవనునకు సుకన్య కకు
 ద్భవమయ్యె ఘనుండు ప్రమతి.....(ఆది. ౧ ఆ. ౧౪౫.) తే-గీ. నన్ను ననుచిత
 కృత్యంబునకుఁ దొలంగఁ ద్రోచితివి.....(కర్ణ. ౩ ఆ. ౭౯ ప.) గీ. విద్య యొసఁ
 గును వినయంబు వినయమునను । బడయుఁ బాత్రత పాత్రతవలన ధనము । ధనము
 వలనను ధర్మంబు దానివలన । నైహికాముష్మికసుఖంబు లందు నరుడు.

నన్నయా. పరేషాండ్వాదిశ జ్ఞేషు । సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః
 ౨౪౭ విషయము. క్వచిన్నిత్యం క్వచిద్వాస్యా । దహో తేషాం ప్రకా
 రితా. (విక్రి, అజం, ౮౩ కారి. ఆహో. ౩౬౨ పు.)

కల్పతరు. ౨౪౭ విష:—ఉండ్యాదిశ జ్ఞేషు పరేషు = ఉండ్యాదిశ జ్ఞములు
 పరములగునపుడు, సప్తమ్యాద్యా:విభక్తయః = సప్తమీప్రభృతులగు విభక్తులు,
 ప్రయుక్తములగుచుండును. ఈవిధమైన యునికి, క్వచిన్నిత్యమ్ = ఒకప్పుడు
 నిత్యముగాను, క్వచిద్వాస్యాత్ = కొన్నియెడల వైకల్పికముగాను సంభవించును.
 ఆసప్తమ్యాదులపై నుండ్యాదులు నిల్వకుండుటయుఁ గలదనియర్థము. తేషామ్
 ప్రకారితా = ఆవిభక్తులయు, నాయుండ్యాదుల యునికియొక్కయుఁ బ్రకారిత
 యనఁగా (ప్రకారమే) రీతి, అహో = వింతయైనది. ఉండ్యాదియను చోటియాది
 శబ్దముచేత, ఉంచి - కూర్చి - గుఱించి - గుఱిచి-చేసి-తొట్టి - కోలెన్ - కొలెన్ -
 వంటి - బోటి - పోని - అట్టి - పోలెన్ - బలెన్ - వలెన్ - అట్లు - కరణి - రీతి -
 భాతి - ప్రభృత్యర్థకములు మున్నగునవి గ్రహింపనగును. 'సప్తమ్యాద్యా' అనుట
 చేత, సప్తమి - ప్రథమ - ద్వితీయ - పంచమి - తృతీయ యనువిభక్తులు చెప్పబడు
 చున్నవి. 'వలనన్ - అందున్ - నన్ - లోన్' అనునవి యుండి శబ్దపరకత్వమున
 నిల్చును. ఉంచి శబ్దము పరమైనపుడు ద్వితీయావిభక్తి నిల్చును, కూర్చి - గుఱించి

గుఱిచి శబ్దములు పరమగునపుడును ద్వితీయయే నిల్చును. ఇవి కర్తృప్రవచనీయార్థమునవచ్చు విభక్తులగునపుడు వీనికిఁ బూర్వార్థముగా నుమ్మవచ్చునుగాన నది ద్వితీయ యని భ్రమింపరాదు. (అ3గి విష.). చేసి శబ్దము పరమగునపుడు తృతీయా విభక్తి (అ3గ I విష.) యనఁగాఁ జేతవర్ణకార్థములు నిల్చును. క్యాచిత్కముగా వలనవర్ణకమును నిల్చును. తొట్టిశబ్దము పరమగునపుడు ద్వితీయావిభక్తి నిల్చును. 'కొలెన్ - కొలెన్' శబ్దములు పరమగునపుడు సప్తమి నిల్చును. కొన్నియెడల నివి పరమగునపుడు సప్తమ్యంతదానన్ శబ్దలోపమునంజేసి భూతార్థవిశేషణము పూర్వపదముగా నిల్చినట్లు తోచుటయుఁ గలదు. (ఇతఁడు పుట్టినకోలె = పుట్టిన దానంగోలె అం VIII విష.). వంటి మున్నగు నుపమానవాచకములు పరమగునపుడు, షష్ఠీద్వితీయాప్రథమలు యథాప్రయోగముగ నిల్చును. ప్రథమ నిల్చునపుడది ద్రుత పరకమై నిల్చుటయుఁగలదు. తక్కిన మొదలు మున్నగు ప్రభృత్యర్థకములు పరమగు నపుడు ప్రథమావిభక్తి నిలుచును. ఇట్టివి సదా తత్తద్విభక్తులకుఁ బరముగా నియతముగాఁ బ్రయుక్తములగుచువచ్చుటంజేసియు త్తరో త్తరవైయాకరణులు కొందఱు అట్టి శబ్దములు తత్తద్విభక్తుల కనుప్రయుక్తము లనుచు సూత్రించుట సంభవించెను. కాని యవెల్ల ననుప్రయుక్తము లసిపించుకొనవు. వానిలోఁ గొన్ని సాధారణముగా నర్థవంతములై తత్తద్విభక్తులతో నదికి తత్తద్వాక్యములందలి క్రియాదులతో నన్వయించుచుండుటంజేసి యధగ్యుఁడు వీని నట్లుపదేశింపఁడయ్యె. కాని 'చేసి' శబ్దమున కన్వయ మిపుడు స్ఫురింపలేదు. అది లోపించినను ద్వితీయావిభక్తిర్థస్ఫూర్తికి భంగములేదు. కావున దాని ననుప్రయుక్తశబ్ద మన్న ననవచ్చును. 'తొట్టి - కొలెన్ - కొలెన్' అనునవియుఁ బ్రభృత్యర్థకములును నుపమానవాచకములగు పోలె ప్రభృతులును లోపించినచో నన్వయభంగమే కల్గునుగాన వాని ననుప్రయుక్తశబ్దము లనరాదు. 'కూర్చి - గుఱించి - గుఱిచి' అనునవియు నర్థవంతములై సుసమన్వితము లగుచున్నను నవి లోపించినను నర్థభంగములేదు గాన వీని ననుప్రయుక్తశబ్దములన్నను ననవచ్చును. (అ3గి విష.). ఇవి ద్వితీయావిభక్తిసయిననుప్రయుక్తము లగునని అ3గి విషయమున విశదీకరింపఁబడెను. 'చేసి' శబ్దము చేతవర్ణకార్థకప్రత్యయములపై ననుప్రయుక్తమగుననియు వలన వర్ణకముపైని సయిత మరుదుగ ననుప్రయుక్తమగుట గలదనియు అ3గ I విషయమున స్పష్టపఱుపఁబడెను. (విస్తర. 1)

విస్తర. I అర2 విష:—“పరేషాంధ్యాదిశబ్దేషు । సప్తమ్యాద్యావిభక్తయః” అనుకారికలో “సప్తమ్యాద్యే విభక్తయః” అనుపాఠ మహాబలపండితీయ

తొట్టి - కొలెన్ - కొలెన్ - మొదలు - మొదలగునవి పరమగునపుడు ద్వితీయాదులు నిల్చుట కీక్రింది ప్రయోగములు కన్పట్టుచున్నవి. క. త్రిదశేంద్రం దొట్టి యష్టదిక్పాలవరుల్. (ఆర. ౪ ఆ. 32.) చ.....నిన్నుఁ దొట్టి యీ । యనిమిషలెల్ల.....(ఆది. ౪ ఆ. 32.) తరల.....డి । త్తరకురూత్తముఁ దొట్టి యుత్తరధారుణీశులు. (సభా. ౧ ఆ. ౨౪౧.) సీ.....ఆ.వె. పరముఁ దొట్టి పాశుపత మాదిగా దివ్య । శరము లిచ్చి రట్టె. (ఆర. ౧ ఆ. 32౮.) చ. హిమ కరుఁ దొట్టి పూరుభరతేశకురు ప్రభుపాండు భూపతుల్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౪.) సీ. జనసుత దానివత్సంబు నిన్నటఁగోలె, నుడుగక యెఱచుచునున్న యదియు. (ఆది. ౮ ఆ. ౧౧౮.) సీ. గోగ్రహణంబునఁగోలె నెంతయు మెత్తఁబడకుండుదురె వారు... ..(ఉద్యో. 3 ఆ. ౯౨.) సీ.....తే.గీ. ఇతఁడు పుట్టినకోలెను నెసక మెసఁగు । దర్పమునన వర్తిలు. (విరా. ౧ ఆ. 2౪.) (పుట్టినకోలెను = పుట్టిదానం గోలెను.) శా.....భూపాలుఁ డా । రామక్షోణికిః జన్ననాటఁగోలె (వసు. ౪ ఆ. 2౬.) క. ఇది మొదలుంగాన్. (ఆది. ౮ ఆ. ౫౯.) క. భూసురు లాదిగఁ గల జను । లీసుర సేవించిరేని యిది మొదలుగఁ బా । పాసక్తిఁ బలితు లగుదురు । (ఆది. 3 ఆ. ౧౨౧.) “నాటఁగోలె.....ఆది సుత (మొదల్కొని) నిన్నుఁ దొట్టి బంధుజనములు ఇత్యాది” (అహో. 3౬3 పు.) సంస్కృతమునఁ బ్రభృత్యర్థక యోగమునఁ బంచమి వచ్చును. “కార్తిక్యాః ప్రభృతీతి భాష్యప్రయోగాత్. ప్రభృత్యర్థయోగే పంచమి. భవాత్ ప్రభృతి ఆరభ్య వా సేవ్యో హరిః.” (సీ. కౌ. ౫౯౫ సూ.) వంటి మున్నగునవి పరమగునపు డీక్రిందిరీతి విభక్తులు నిల్చునని ప్రాధవ్యాకర్త సూత్రించెను. (విస్తర. II)

మున నుదాహృతమయ్యెను. “పరేషాం డ్యాదిశబ్దేషు । సప్తమ్యాద్యే విభక్తయః ।... ..ఆద్యే ప్రథమా ద్వితీయే ఇత్యర్థః. నిన్నుండి.....” (అహో. 3౬౨ పు.) ఈపాఠము పక్షమున “చేసి వలన” శబ్దములకు ముందు దృతీయ నిల్చుట (౨3౯ విష.) యుపమానవాచకములకు ముందు షష్ఠ్యాదివిభక్తులు నిల్చుట మున్నగువిషయములు సంగ్రహింపఁబడఁజాలవుగాన “సప్తమ్యాద్యాః” అనుపాఠమే యధర్వణాభిప్రేత మనఁదగును.

విస్తర. II ౨౪2 విష:—“అట్లు పోలె బలె వలె శబ్దంబు లివార్థకంబులు. ఉపమేయము ప్రథమాంతమగునపు డట్లు పరంబగుచో నుపమానంబులగు నామత దస్తద్యుష్టదాత్తార్థములకు షష్ఠీయు, పోలె బలెలు పరంబు లగుచో నామతచ్ఛబ్దార్థ ములకుఁ బ్రథమయు నస్తదర్థప్రభృతులకు ద్వితీయయు, వలె పరంబగుచో నామ

ఉండి - ఉంచి:—వీనిని బ్రమాదముగాఁ గొంద తాధునికులు 'నుండి-నుంచి' అని వాడుటయుఁ గలదు. ఇవి పంచమీవిభక్తి ప్రత్యయములై యని కొందఱును బంచమీవిభక్తి క్త్యర్థప్రకాశకములగు ననుప్రయుక్తశబ్దములని కొందఱును నద్యతనులు తలంచుచున్నాఁడు. ఇవి క్త్యర్థములగునపుడు సప్తమ్యాదివిభక్తులు వీనికిఁ బూర్వమున నిల్చి వీనితో నన్వయించును. ఉండుఁగాఁ త్వాకరూపము 'ఉండి' అనునది. ఈఁగాఁ త్వునకుఁ బ్రేరణరూపము 'ఉంచు' అనునది. దీని క్త్యర్థకరూపము

తచ్చబ్ధములకు వస్తీయు నస్తదర్థాదులకు వస్తీద్వితీయలయం దెదియే నొక్కటియుఁ గ్రమంబుగ నగు. ఉపమేయము ద్వితీయాద్యంత మగునపుడు పోలే ప్రభృతులు పరంబగుచో నుపమానంబుల కుపమేయవిభక్తుల యగు. పోలినయెడఁ దచ్చబ్ధ మేతదాదులకు నుపలక్షణముగా గ్రహించునది. అట్లు కరణ్యాదులకు గ్రాహకము. ఉ. పాయకపాకళాసనికి భారతఘోరరణంబునందు నా । రా యణునట్లు.....(ఆది. ౧ ఆ. ౨౫.).....పరికాఁడుబోలే. (ఆది. ౪ ఆ.)శా. కానీరా యిటువంటినీతము లనేకంబుల్ నినుగబోలే వి । న్నాఁడ న్నేను (శళాం. ౩ ఆ.) తామరపాకు నీగుబలే. (హరి. ౩ ఆ.).....ఉ. భీరులఁ బోలే నేల వెఱపించెడు మాటల మమ్ము.....(ఆర. ౬ ఆ.) క. జ్ఞానులచే మానులచే ।బద్ధుం డగునే । శ్రీనాథుఁడు భక్తియుతులచేతంబోలేన్. (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) ఉ.....దేవరకుంబలే నవ్వధూటికిం । దొత్తగుచున్ బనుల్ సలుపుదున్. (శళా. ౪ ఆ.)" (౩౮ సూ.). "ప్రథమాంతములమీఁద పోలే బలే పోనిశబ్దంబులు ద్రుతపూర్వకంబులు విభాషనగు. ఉదా:—సమిద్ధహవ్యవహుఁడుం బోలేన్. (హరి. ఉ. ౧౦ ఆ.).....అమృతధారాపాతంబునుబోలే. (ఆర. ౨ ఆ.)" (౩౯ సూ.). "అట్టి పోని బోఁటి వంటి శబ్దంబులు వదర్థకంబులు. బోఁటి తనంతఁ బ్రత్య యార్హంబునగు. అట్టి ప్రభృతులు పరంబులగుచో నట్లు ప్రభృతిపరకనామాదులకుం బలేఁ బూర్వపదంబులకు విభక్తులు త్రివిధంబులం బరఁగు. అందు బోఁటివంటులు సమానంబులు. అవి పరంబులగుచో నాత్వార్థమునకు నామతచ్చబ్ధంబులకుంబోలేఁ గార్యంబు. పోని పరంబగుచో డు వర్ణకంబుమీఁద ద్రుతంబు నిత్యంబు. ఉదా:—.....రెండవమన్నభుండునుంబోనివాని. (ఆర. ౨ ఆ. వ.) నీయట్టి పుణ్యాత్మకుల్ గలరే (భాగ. ౧౦ పూ.) ఎ-గీ. వరుడేంద్రు దేవియుఁ । బోని దాని దేవయానిఁ గనియె. (ఆది. ౩ ఆ.).....నినుబోంట్లను నమ్మక యేనును బ్రదికెద (శాంతి. ౩ ఆ.) ఎ-గీ. నాకు నిమ్మువంటి లోకోత్తరుల కియ్యఁ । గలిగె (వి. పు. ౭ ఆ.) క. మీవంటిగృహస్థుల సుఖ । జీవనము (మను. ౧ ఆ.)" (ప్రాథ. ౪౩ సూ.).

'ఉంచి' అనునది. "ఉంచి కూడా వల్ల వలన | వంకయుం దీతిపంచమి" (అధర్వణ వ్యాకరణము. IV కాండ.) అని శరణ్యకర్తగా రొకప్రమాణవాక్యముగా దీనిని జూపిరి. తిక్కనకు సమకాలికుఁడును విశృతివివేకమనేడి యధర్వణకారికావళిని రచించినవాఁడును నగు నధ్వణుఁ డీయుంచికూడా కారికాకర్త కాఁడు. ఇతఁడు కేవల మాధునికుఁడు. ఇది భ్రమింపఁజేయుటకుఁ జూపిన యొకయర్వాచీనవ్యాకరణకారిక. "ఉంచికన్న పట్టికంటే నుండివలన వంకోండోః జనీసః. ఏతేపంచ మ్యాఃస్యః" ఇది మఱొకప్రమాణముట. ఇది కేవలము నాధునికమని యనుటలో విప్రతిపత్తియేలేదు. (ఆధ్రకౌముది. బాలక. ౧౯౩-౧౯౪ పు.). "గీ. కాంచి యమ్మంత్రి యెచ్చోటినుంచి వచ్చె" (కృష్ణరాయవిజయ. IV ౨౬.) (బాలక. ౧౯౪ పు.) ('ఎచ్చోటనుంచి వచ్చె' అని శరణ్యమునఁ బొరపాటుగఁబడినది.). ఈయొక్కటం దప్పఁ దక్కినప్రయోగములందెల్ల (బాలకవిశరణ్యములోనివి. ౨౦౧ పు.) 'ఉండి' శబ్దము నిల్ప ననువై స్థలములే. "శా. న | న్నుంచే" అస్పష్టము. పైకృష్ణరాయ విజయపద్యమునందువలెనే "ఉంచి" అనుదానికి ముందు ద్వితీయమాత్రమే నిల్పి సుసమన్వితమగును. ఎచ్చోటిని 'ఉంచి' = వదలివచ్చె నని యన్వయము. ఎచ్చోట నుంచి యన్నచో నన్వయము కుదురదు. ఎచ్చోటను నమ్మంత్రి దేనిని నుంచి రాలేదుగదా. 'ఇంట నుంచివచ్చెను' అన్నచో నింటియం దేదేని యుంచివచ్చెనను ననభిప్రేతార్థము సిద్ధించును. ఇట్లే "వనముననుండి వచ్చెను, అచ్చోటనుండివచ్చెను, నీరిలోనుండి వచ్చెను." మున్నగు పెక్కు సత్తమి స్థలములలో "ఉండి" అనునది నిల్చునపు డన్వయము కుదురుపడినట్లు "ఉంచి" అనునది నిల్చినచోఁ గుదురుపడదు. కావుననే సూరి 'ఉండి' శబ్దానుప్రయోగము నంగీకరించి 'ఉంచి' శబ్దానుప్రయోగము నంగీకరింపజాలఁడయ్యెను. (విస్తర. III) ద్వితీయావిభక్తిమీఁది యుండి శబ్దప్రయోగముచుగాని యుంచిశబ్దప్రయోగముచుగాని నిర్వహింపఁజాలు ప్రాచీన మహాకవిప్రయోగము లభింపలేదు. శరణ్యకర్తగా రుదాహరించిన యర్వాచీనకవి ప్రయోగములు పెక్కుప్రకృతమగు నపాదానపంచమిస్థలములు కావు. ఆప్రయోగములలో సత్తమిని 'ఉండి' శబ్దమును నిల్పినచో, సుసమన్వితముగా నుండును.

విస్తర. III ౨౪౭ విషయమునుబట్టి "వాఁడు ఇంటిలోనుంచి పుస్తకము తెచ్చెను, అని ప్రయోగించడమే సహజముగా కనబడుతున్నది" (బాలక. ౧౯౧ పు.) అనువాక్యము సరికాదని స్పష్టపడుచున్నది. "ఉంచి"కి వదలి అనే అర్థ మెట్లు చెప్పఁగలిగిరో మాకు తెలియదు" (బాలక. ౧౯౨ పు.) వల తెలియదో ఉండునట్లుచేయు = ఉంచు, ఉండిపోవునట్లుచేయుట యనఁగా వదలివేయుటయేకదా.

ఉ.....పురివెల్వడినప్పటనుండి నీమొగం | బున్న తెఱఁగుఁ గాంచి దిగులొందుచు నుందు....." మొ. (బాలక. ౧౯౫ పు.). క. అప్పటనుండియు నెవ్వగ (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౯.) (అప్పటన్+ఉండి యిప్పటికిని నెవ్వగఁ గప్పికొనిన.) సంస్కృతమున నపాదానార్థమున "గృహం దాజగామ.వనా దాజగామ" అనురీతి నపాదానపంచమి వచ్చుచుండును. తెల్లనందును నల్ల బాల- కారక-౯ సూత్రమువొప్పున గృహము వలన వచ్చెను. వనమువలన వచ్చెను. అనురూపములు సంస్కృతముకాదుకాదులయి సాధువులు కానోపును. ప్రయోగములు:—క. నిద్యయొసఁగును వినయంబు వినయమునను | బడయుఁ బాత్రత పాత్రతవలన ధనము | ధనమువలనను ధర్మంబు దానివలన | నైహికాముష్మికసుఖంబు లందు నరుఁడు చ. నరవరుఁ డైన భీమువలనం బ్రభవించె హింబకున్ సుతుం | డు (ఆది. ౬ ఆ. ౨౩౫.) (౨౪౬ I విష.). ఇట్టి వలనవర్ణకముయొక్క యర్థమును బ్రకాశింపఁజేయుచు దీనిపై 'ఉండి' శబ్ద మనుప్రయుక్తమగునని సూరి సూత్రించెను. అది సరికాదు. అట్టి ప్రయోగములు మృగ్యములు. ఒకటి రెండు ప్రయోగము లున్నను నందలి 'వలనన్' అనునది యశాపవిభక్తిక వలనుశబ్దపు సప్తమ్యంతరూపమనియు నట్టి సప్తమి యధికరణార్థకమయి యచటి యుండుఁగాఁతు క్త్వార్థముతో నన్వయించుననియు గ్రహింప వలయును. ఆ.వె. విష్ణుపదమువలన విధునివలన సూర్యు | వలన మేరురూఢకలితుఁ డైన | విష్ణువలనఁ ద్రిపురవిజయివకాళివలన | నుండి హిమనగమున నొలసె గంగ. (ఆను. ౨ ఆ. ౧౧౮.). వలను శబ్దమున కిట్టి యశాపవిభక్తిక సప్తమ్యర్థక ప్రయోగములు ప్రసిద్ధములైయున్నవి. సీ. కమలాక్షి యెవ్వరియింటఁ దానుండె నయ్యింటివలనఁ బెరివారు సనకుండ. (ఆది. ౮ ఆ. ౧౧౫.) సీ. వడి దాని పోయినవలనిఁ జూచు. (ఆర. ౨ ఆ. ౨౬.) సీ. వర్గత్రయంబున వలనను సప్తాంగములయందుఁ జిత్తంబు మెలఁగు చుండ. (శాంతి. ౬ ఆ. ౨౦౦.)

సప్తమీవిభక్తి ప్రత్యయంబు లన్నిటిమీఁదను 'ఉండి' శబ్దము సుసమన్వితమై యుండును. ఇయ్యది మహాకవి ప్రయోగసమృతము. సీ.....గీ. ఇతఁ డపూర్వమనుజుఁ డెందుండినచ్చెనో.....(ఆర. ౨ ఆ. ౩౯.) సీ.....కావున దేవి యిద్దేవకథము | నందుండి వసుమతి కొందంగఁ జనుదేరవలయు. (ఆర. ౩ ఆ. ౮౦ ప.) సీ.....హరుశిరంబు | నందుండి భువ నైకవందిత సురనది, ధరణీతలంబున కరుగుదెంచి. (ఆర. ౩ ఆ. ౮౩.) గీ. అర్ధనుజ వరుని తనువునందుండి.....పురుషుండు వెడలిన. (శాంతి. ౩ ఆ. ౧౪౧.) క.....సనత్కుమారుఁడు మహికిం | జనుదెంచె బ్రహ్మలోకం | బుననుండి

[బా. కార. ౧౦-౧౧ సూ.] ద్వితీయమీడి యుండికీ బ్రయోగముకన్పట్టదు 1019

(ఆది. 3 ఆ. ౯౧.) క.....వచ్చెన్ గగనం | బుననుండి కమలమిత్రుడు (ఆది. ౫ ఆ. ౨౦.) సందర్భయోగ్యపదవ్యవధానమును గలదు. వచన. ఎందేనినుండి యొక్కమహామునివచ్చి. (ఆది. 3 ఆ. ౧౦౦.) వచన.....బుఘ లెందేనినుండి యాత్రాపరులై గురుక్షేత్రంబునకుం బోదురు. (ఆర. ౨ ఆ. ౨౬౪.)

ద్వితీయమీడి యుండికీ బ్రాచీనమహాకవి ప్రయోగములు కన్పట్టలేదు. “వనమునుండి వచ్చెను - గృహమునుండి వెడలెను” మున్నగు వ్యావహారికవాక్యములు సాధువులనువారు సయితము “వనమున్+ఉండి - గృహమున్+ఉండి” అని ఛేదముచేసి యచటి ద్వితీయకు “ఇతరత్రచద్వితీయా” అనుచింతామణిసూత్రము చొప్పున (ప్రాథ. కార. ౪ సూ. వివరణము.) సప్తమ్యర్థము చెప్పుకొనుటకన్న వేఱగు ప్రాచీనవైయాకరణసమ్మతమార్గములేదుగదా. కావున నెచ్చటనైన ‘ఉండి’ శబ్ద పూర్వసప్తములెల్ల నధికరణార్థకములై యనియు నవి యుండు ధాతుక్వార్థకమగు ‘ఉండి’ శబ్దముతో నన్వయించుచున్నవనియు నెన్నవలెను. వాని నపాదాన పంచమి కాదేశములుగా సూరి సూత్రించుటయు, నచటి ‘యుండి’ శబ్దము విభక్త్యర్థద్యోతకమగు ననుప్రయుక్తశబ్ద మనుటయు సరికాదు. ఈక్రింది యుదాహరణములలోని “ఉండి” శబ్దములేని యుంద్వాదినప్తమివిభక్తి ప్రత్యయములును ద్వితీయాప్రత్యయములును నపాదానార్థకపంచమికాదేశములై (‘అన్యస్యాః క్వచి ద్భవేచ్ఛాన్యా’ అనుచొప్పున) యనియు నధికరణార్థకములుగాని కర్తార్థకములుగాని కానేరవనియుఁ జెప్పుట యుక్తము. ఉండిశబ్దములేని సప్తమికీ బ్రయోగములు:—క. వడినది వీపున వెడలిన (అశ్వ. ౪ ఆ. ౬౪.) ఉ.....తన్ముఖనేత్ర నాసికా | ద్వారములందు వెల్వడియె దారుణవహ్ని శిఖాకలాపముల్. (ఆర. ౪ ఆ. ౪౧౦.) (ద్వారము లందున్ = ద్వారములవలన) (అపాయార్థపంచమి.). క. నలుఁ దొల్లి యాక్రమించిన | కలి కర్కోటకవిషంబుఁ గ్రక్కుచు నొడలన్ | వెలువడి..... (ఆర. ౨ ఆ. ౧౭౯.) వ. నాయం దధికధనంబుఁ గొనిపొమ్ము. (ఆది. ౨ ఆ. ౧౯౩.) (ఇది గ్రహ్యదియోగజపంచమి.) క.....ముఖనేత్రనాసికారంధ్రములం | దనవరతరోషపావక | జనితశిఖావితతు లక్కజంబుగ వెడలెన్. (ఆర. ౬ ఆ. 3౧౬.) చ.....నూతిలో | వెలువడఁ గోమలిం దిగిచె. (ఆది. 3ఆ. ౧౪౪.) (విస్తర. IV) చ.....నీరిలో | ను వెడలకుండి కూర్చ మతనుస్థితి. (అను. ౧ ఆ. ౨3౨.) నీ.....న రేంద్ర.....మనువర్యునియందుఁ బడయు నెన్నిక...

విస్తర. IV ౨౪౭ విష:—“వలన కాదేశంబగు ద్వితీయాసప్తములమీడి యుండికి లోపంబు బహుశంబుగానగు. (ద్వితీయమీదనున్న యుండి కొక్క

.....వచ్చితి, ననురాగవతి నైన ననువరించి | పడయుము నాయం
దపత్యంబు. (మనుచ. ౬ ఆ. ౯౮.) ఇట్టియెడల "అందు" విభక్తికి లేని 'వలన'
వర్ణకార్థము నంగీకరించి, సూ. కా. నిఘంటుకర్త లుదాహరించిరి. (చూ. సూ.
రా. ని. అందు శబ్దమునొద్ద.) ఈపక్షమున నీక్రింది ప్రయోగములచొప్పున
ద్వితీయా 'ను' ప్రత్యయమునకును వలన వర్ణకార్థము నేల యంగీకరింపలేదో
తెలియకున్నది. ఉండిలేని ద్వితీయా ప్రయోగములు. చ.....చే దినం | దను
తనువున్ బృహద్రుధిరధారలు బోరన మీఁది కొల్కఁగన్. (సభా. ౨ ఆ. ౬౮ ప.),
(విస్తర V) ఉ.....పుడుదేహము వెల్వడి తేజమంబరం | బెల్ల వెలుంగవచ్చి.
(సభా. ౨ ఆ. ౬౯.) క.....విద్యాధరసములు పురము వెల్వడిరి. (ఆర. ౧
ఆ. ౧౪౪.) ఉ.....కూ | ర్తమ్ము గడంగి నీర్వెడలి. (ఆమ. ౧ ఆ. ౨౩౩.)
(నీర్వెడలి = నీరిని వెడలి = నీరివలన వెడలి.). ఇ.....మృత్యువున్ | గావం
గోరు బహుప్రకారముల లోకంబు.....(నిర్వ. ౩ ఆ. ౬౯.) (మృత్యువున్
గావన్ = మృత్యువు వలనఁ గావన్. త్రాణార్థకపంచమి.)

ప్రయోగమైనఁ గలదా.). బహుళగ్రహణముచే నందు మీఁదయుండికి లోపంబు
కలుగదని యెఱుంగునది. ఈసూత్రము నిట్లు చెప్పుట కంద్వితరసప్తమ్యర్థకవర్ణకం
బులమీఁది యుండికి లోపంబు వచ్చుట ప్రయోజనంబు" (ప్రాధ. కార. ౧౧ సూ.)
పైరీతి నందువర్ణకముమీఁది యుండిలోపమును జూచిఁగొనక ప్రాధవ్యాకర్త
ప్రమాదపడి వ్రాసెను. గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త యీప్రాధవ్యాకరణవిషయములఁ
దనగ్రంథములో నెక్కించెను. "బహుళగ్రహణముచేత వనమందుండి వచ్చెను
ఇత్యాదులందలి యుండికి లోపంబు గలుగదు....." (బా. గు. ప్ర. కార.
౧౧ సూ. వ్యాఖ్య.)

విస్తర. V ౨౪౭ విషయము:—పయిరీతి నుండి శేనిస్థలములందు బహుళముగా
వలనకు ద్వితీయా సప్తమ్యాదేశములుగల ప్రయోగములు వెలయుచుండఁగాఁ
బేటికావ్యాఖ్యాత యీక్రిందిరీతిని వ్రాయుట కేవల మపరిశీలనమూలకము. "ఉండి
లేని వలన వర్ణకమున కీవిధి గలుగదని గ్రహించునది. (౨౭౭ పుట.). "ద్వితీయ
మీఁద నున్న యుండికిని సప్తవ్యర్థకముమీఁద నున్న యుండికిని లోపము ప్రాచీన
ప్రయోగములం దగపడమింజేసి (యు) సూరి త్రిలింగలక్షణ శేషమార్గము నాదరింపఁ
డయ్యెను.....ఇట్టి యుండి లోపించిన ప్రయోగములు తొలుతటి తెలుఁగు
గబ్బముల మృగ్యములయ్యె. నన్నయప్రయోగముల నుండి పరముగా సప్తమియే
దృష్టము." (౨౭౮ పు.) (బా. సా. వే. కార. ౧౧ సూ. వ్యాఖ్య.)

ఉండిపదం బొకానొకచో వలనవర్జకంబున కను
ప్రయుక్తం బగు. ౧౦.

హిమగిరివలననుండి గంగ వొడమె. నాకంబువలన
నుండి నారదుండు వచ్చె.

బాలవ్యాకరణ వివృతి. ఉండిశబ్దము పరంబగునపుడు వలనకు ద్వితీయాసప్త
ములు ప్రాయికంబుగ నగు. ౧౧.

౨౪౭ I విష. వనమునుండి వచ్చె, వనమందుండి వచ్చె, ఊరినుండి
వచ్చె, ఊరనుండి వచ్చె, వనమునుంచి - ధనమునుంచి
యని యుంచి శబ్దానుప్రయోగంబుతోఁ గొందఱు
వ్యవహరించెదరు. కాని యది సాధుకవిప్రయోగా
రూఢంబుగాదని యెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౪౭ I విష:—౧౦ సూ. వ్యాఖ్య:—వలన పై ననుప్రయుక్త
మగు “ఉండి” శబ్దమునకుఁ బ్రయోగములు మృగ్యంబులనియు నేదే నొకటి
రెండుస్థలములు దొరకినను నందలి ‘వలనన్’ అనునది యాపవిభక్తిక వలచుశబ్ద
సప్తమ్యంతరూపమే యనఁదగియుండుననియు నీవఱకు వ్రాయఁబడెను. (౨౪౭ విష.).
ఆ.వె. విష్ణుపదమువలన విధునివలన సూర్యు | వలన మేరురూపకలితుడైన | విష్ణు
వలనఁ ద్రిపురవిజయిమాళివలన | నుండి హిమనగమున నొలసె గంగ. (ఆను. ౨ ఆ.
౧౧౮ ప.). ఇందుఁ బెక్కు వలనల కొక్క యుండిశబ్దము నిల్పఁబడుటయు నిందలి
‘వలనన్’ అనునది ప్రత్యేకపదమనుటకు సహకారియగుచున్నది. వివిధసప్తమ్యంత
ముల మీఁదను ‘ఉండి’ శబ్దము నిల్పుచుండుటయు నద్దానితో నట్టి సప్తమ్యంతము
లన్వయించుచుండుటయు బహుప్రయోగప్రదర్శనపూర్వకముగా నీవఱకుదాహరింపఁ
బడెను. (౨౪౭ విష.). అట్టి విషయమునె “పరేషాన్ ద్యాదిశబ్దేషు | సప్తమ్యాద్యా
విభక్తయః” అను నధర్వణకారిక విశదీకరించుచున్నది.

౧౧ సూ. వ్యాఖ్య:—“వనమందుండివచ్చె - ఊరనుండివచ్చె” అనురీతి
సప్తమ్యంతప్రయోగములు మహాకవిసమ్మతములు నధర్వణసమ్మతములు (౨౪౭ విష.)
నయి యున్నవిగాని వానిలోని యందువర్జకము వలన కాదేశముగా వచ్చినదనుట
సరికాదు. ఉండిశబ్దముతో నన్వయించుచున్న యచటి ‘అందు’ వర్జక మధికరణార్థ
కము. సంస్కృతములోని యపాదానపంచమీస్థలములు పయిరీతిని ‘ఉండి’ శబ్దముతో
నన్వయించు నధికరణార్థకసప్తమిచేఁ దెలుగున వచింపఁబడునని యెఱుంగునది.
కా.....నన్నుఁ జూడఁ జనుదే వెన్నాళ్ళనో యుండి” (పాండు, 3 ఆ.)

అనురీతి ప్రయోగములందలి 'ఉండి' శబ్దము ప్రభృత్యర్థకముగానఁ బ్రకృతమగు నపాదానార్థస్థలవిషయకము కాదని కొందఱయాశయము. "ఉండి - అవ్య.....
౪. ప్రభృతి (మొదలుకొని) అనునర్థమును దెలుపును. ఉ.....సుధారసము చింది పయిం దిగువాఱ నంతనుం | డి న్నెల సన్నగిల్లు. (విజ. వి. ౧ ఆ. ౭.) (అంత నుండిన్.....అది మొదలుకొని) (అంతన్, అనునది ప్రథమాంత మెట్లగును?)" (సూ. రా. ని.). "నాటనుండి - నేటనుండి - ఇంతటనుండి - అంతటనుండి. అవని రాజ్యభరంబుఁ బూనిన యంతనుండి.....ఇత్యాది వచన మాచార్యస్య. అందుండి పలికి రప్పుడు ఇత్యాదౌ 'ఉండి' శబ్దస్య స్థిత్యేత్యస్య పర్యాయత్వమ్..." (అహో. 3౬౩ పు.) అని యహోబలపతి వ్రాసెను. పైవానియందును నుండిశబ్ద మునకు సప్తమితో నన్వయము కుదురకపోలేదు. ప్రభృత్యర్థకములకునుందుఁ బ్రథమ నిల్చుట యుక్తము. ఇంక "వనమునుండివచ్చె-ఊరినుండివచ్చె" అనురీతిని ద్వితీయమీఁద నుండిశబ్దము నిలిచి యపాదానపంచమ్యర్థమును వచించుప్రయోగ ములు ప్రాచీనమహాకవి గ్రంథములందుఁ గన్పట్టలేదు. "గుడినుండే గుడిరాళ్లు మ్రింగుట-అని రుక్మాంగదచరిత్ర ప్రయోగము కనబడుతున్నది" (బాలక. ౧౯౩ పు.). అని శరణ్యకర్తగారు వ్రాసిరికాని యీప్రయోగము ప్రకృతమగు నపాదాన పంచమిస్థలముకాదు. అధికరణార్థకము. ఏవేని యర్వాచీనప్రయోగములలో "వనమునుండివచ్చె - ఊరినుండివచ్చె" అనురీతిని బ్రయోగింపఁబడినను నచటి ద్వితీయ "ఇతరత్రచ ద్వితీయా" అనుచొప్పున సప్తమ్యర్థకమేకాని యపాదాన పంచమ్యర్థకముకాదని యచటి "ఉండి" శబ్దముతోడి యన్వయము విశదపఱుపఁ గలదు. వనమున్ = వనమందు, ఉండి = ఆవఱకునుండి, వచ్చె ననునర్థ మచట సుసంగతముగా నుండును. ఇట్లే యంతటను నెఱుంగునది. "నన్నుండి - నిన్నునుండి - వారినుండి - వీరినుండి - మమ్ముండి - మమ్మునుండి - అందుండి - ఎందుండి - ఇందుండి....." (అహో. 3౬౨ పు.) అని కవిశిరోభూషణమున నుదాహరింపఁ బడెను. వీనియందలి 'అందుండి' మున్నగునవి సప్తమ్యంతములే. 'నన్నుండి' మున్నగునవి కవిప్రయుక్తములయినచో నట "ఇతరత్రచ ద్వితీయా" అనుచింతామణి సూత్రముచొప్పున సప్తమ్యర్థమునవచ్చిన ద్వితీయలే యని చెప్పవలసి యుండును. "ఉండి - అవ్య.....౩ హేత్వర్థకము. క. నిన్నుండి వీనిరూపముఁ | గన్నులఁ జూడంగఁ గలిగె.....(అని. ౨ ఆ. ౧౩౭.) (నిన్నుండి = నీవు కారణ ముగా.....)" (సూ. రా. ని.). ఇచట "నిన్నున్ = నీయందు = నీసహాయ మందు, ఉండి = ఉండుటచేత" అని యర్థముచేసినచో హేత్వర్థకత్వము లభింపఁ

[బా. కార. ౧౨ సూ.] సూరి ద్వితీయాసత్తములువలనకాదేశములనకాదు 1023

గలదు. అజడస్థలములందును ద్వితీయవచ్చుటకవిప్రయుక్తమగుట నది విరుద్ధము కాదు. “ఓక్కొకచో భూతార్థకాసమాప్త్యయ హేత్వర్థకంబగు. ఉదా:-రాహు కంఠము దెగి దేహము ధరణిబడియె. (భార. ఆది. ౨ ఆ.)” (ప్రౌఢ. క్రియా. ౧౫ సూ.). “వనమునుంచి - ధనమునుంచి.....” అనువాక్యముచే సూరి ‘వనమునుంచి వచ్చెను’ ఇత్యాదివాక్యముల నంగీకరింపకుండుట యుక్తమేకాని కొన్నియెడల ద్వితీయమిది ‘ఉంచి’ శబ్దప్రయోగము సుసమన్వితమగుచుండుట చేత నట్టియెడల నర్వాచీనకవిప్రయోగములనుబట్టి సాధుత్వము నంగీకరించుట యుక్తము. ‘మంచమునుంచి దిగెను’ అనుచో మంచము నచట నుంచివేసి దిగె ననునర్థము సుసమన్విత మగుచున్నదిగదా. పరేషాన్యాదిశబ్దేష్విత్వాద్యధర్మా సూత్రములోని యాదిశబ్దముచే ‘ఉంచి’ శబ్దమును బ్రయోగానుసారముగ గ్రహించుట యావశ్యకము. “కాంచియుష్మంత్రి యెచ్చోటనుంచివచ్చె” (కృష్ణ రాయవిజయము. IV ౨౬౦ బాలక. ౧౯౪ పు.) (‘ఎచ్చోటనుంచి’ అనుపాఠము ముద్రణసంస్కర్తప్రమాదకృతము.). ౨౪౭ విషయమున “ఉండి - ఉంచి’ అను వానినిగుఱించి విపులముగ వివరింపబడెను. (విస్తర.)

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ కారి. అహో. ౪౨౩ పుట.)

అన్యారాదితరరైదిక్ శబ్దాశ్చుత్తర పదాబాహి యుక్తే. (౨-౩-౨౯.) ఏభిర్యోగే ఋషిమి స్యాత్. అన్యేత్యర్థగ్రహణమ్. ఇతరగ్రహణం ప్రపజ్ఞార్థమ్ - అన్యో భిన్న - ఇతరో వాక్యష్టాత్. ఆగాద్యనాత్ - ఋతేకృష్టాత్ - పూర్వోగ్రామాత్.....చైత్ర త్పూర్వః ఫాల్గునః.....ప్రాక్ ప్రత్యగ్వా గ్రా మాత్.....(సి. కా. ౫౯౫ సూ.)

కంటేనారాదాదేః. (ఆం. చిం. అజం. ౮ కారి. అహో. ౨౭౩ పు.)

విస్తర. ౨౪౭ I విష:- “ఉండిపదంబు పరంబగుచో వలన కందువర్ణక మట్లు నవర్ణకంబు నగు” (ప్రౌఢ. కా. ౧౦ సూ.). “వలన కాదేశంబగు ద్వితీయాసత్తముల మిది యుండికి లోపంబు బహుళంబుగా నగు.....బహుళగ్రహణంబుచే నందు మిదియుండికి లోపంబు కలుగదు.....” (ప్రౌఢ. కార. ౧౧ సూ.) అని యట్లు బాలవ్యాకరణమును సవరించుచుఁ ద్రిలింగలక్షణశేషకర్తయు ద్వితీయా సత్తములు వలన కాదేశమనియే వచించెను.

కల్పతరు. ౨౪౯ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము - పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే మూలము. అన్యారాదిత్యాది:—అన్య = అన్యశబ్దార్థకములగు 'ఇతర - భిన్న' మున్నగుశబ్దములయొగమందును, ఆరాత్ = దూరసమీపార్థశబ్దములయొగ మందును. ఇతర - ఋతే - దిక్ శబ్దార్థార్థకములగు - ఆచ్ - ఆహియుక్తే = 'ఇతర - ఋతే' అనుశబ్దములయు, ఆహ్వానార్థకములగు దిక్ శబ్దములయు, ఆచ్ - ఆహిప్రత్యయములయు, యొగమునందును బంచమీస్సాత్ = పశ్చిమీ విభక్తియగును. అన్యశబ్ద మన్యార్థకమగుటచే సూత్రములోని 'ఇతర' శబ్దమన్యార్థ కుల విస్తృతిని దెల్పును. ఉదా:—అన్యో - భిన్న - ఇతరోవాకృష్టాత్ = కృష్ట కంటే = కృష్టనకు - నన్యఁడు - భిన్నఁడు - ఇతరుఁడు. ఆరాద్యనాత్ = వనము కంటే = వనమునకు - దూరము సమీపము. ఋతేకృష్టాత్ = కృష్టనికంటే = కృష్టనకుఁ దప్ప, పూర్వోగ్రామాత్ = గ్రామముకంటే = గ్రామమునకుఁ బూర్వము. చైత్ర త్సర్వః ఫాల్గునః = చైత్రమునకంటే = జైత్రమునకు-బూర్వము ఫాల్గునము. ప్రాక్ - ప్రత్యగ్వా వనాత్ = వనముకంటే = వనమునకు - దూర్పు - పడమర. మొ. వైస్థలములందుఁ దెల్లన "కు" వర్ణకమునకును వాడుకగల్గుటంజేసి యట్లు చూపఁబడెను.

కంటే-అన్యారాదిత్యాది:—అన్యారాదాదేః = అన్యారాదిత్యాది పాణినీయ సూత్రసిద్ధమగు పంచమిచోట, కంటే = కంటేవర్ణకమగును. సంస్కృతమున ప్రాప్త వక్రములు లేమింజేసి భట్టారకునిచే "కంటే" అని ప్రయోగింపఁబడినను నచట 'కంటేన్' అనునదియే యుద్దేశింపఁబడినదని యెఱుంగునది. ఉదా:—రామునికంటే నితరుఁడు, వనముకంటే = వనమునకు దగ్గఱ. మొ. ప్రయోగములు:—చ..... అంబుజనాభునిఁ బ్రీతుఁడేయుకం । పెను హితమైనకృత్య మొకటి గలదే..... (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౫౮.) ఒకటి = వేటొకటి, ఒకటి యన్యార్థకము. "ఏకే ముఖ్యాన్య కేవలాః" అని యమరము. ఒకటిశబ్ద మేకశబ్దార్థకము. నీ. ఇంత । కంటేను గవ్యంబు గలదె యొందు. (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౯.) అధికహీనాదిశబ్దయొగమునందును "కంటే" వర్ణకమగును. ఉదా:—నీకంటే నధికుఁడు. మొ. ఇట్టి 'కంటే' వర్ణకముచోట 'కు' వర్ణ కము నిల్చుటయుఁ గలదు. "అధికశబ్దేనయోగేనప్రమీ పశ్చిమ్యావిష్యేతే." 'తస్మిన్నధికమ్' (సి. కౌ. ౧౮౪౬ సూ.) ఇతి, 'యస్తాదధికమ్' (సి. కౌ. ౬౪౫ సూ.) ఇతి చ సూత్రనిర్దేశాత్" (సి. కౌ. ౬౪౩ సూత్రపువివరణము.) అని సంస్కృతమునందును నధికశబ్దయొగమునఁ బంచమి యంగీకరింపఁబడెను. క.....ప్రజా । పరిపాలనంబు

కంటెను । ధరణీశ విశేష మొందు ధర్మము గలదే. (ఆర. ౧ ఆ. ౨౫౫.). పెక్కు శబ్దముల కొక్క 'కంటె' వర్ణకము నిల్పుటయుఁ గలదు. ఉ. సూతసుతుండు వీఁడనక సూనుల తమ్ములకంటె నాకు సం । ప్రితి యొనర్చి. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౩౯ స.) కువర్ణక స్థితికిఁ బ్రయోగము:—గీ.....జలపూర్ణమంగళకలశమునకుఁ । బాద్యమునకును గుళలసాప్రశ్నమునకు । మిగుల నొండు జనార్దను మెచ్చుగాదు. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౬౦.) ఉ.....ఉ । ర్వీనరుఁ డాత్తశక్తి కతిరిక్తములైన సముద్యమంబులన్. (శాంతి. ౩ ఆ. ౧౭౨.) క. విలువిద్య నొరులు నీక । గ్గలముగ లేకుండ నిన్నుఁ గఱపుదు.....(ఆది. ౫ ఆ. ౨౩౯.). కంటె వర్ణకమున కర్వాచీన రూపము 'కన్న' అనుచు. చ.....అ । న్నినదముకన్నఁ దిన్ననయి. (వసుచ. ౨ ఆ. ౫౬.) క. నిన్నుఁ జెఱఁగొన్న హైహయ । కన్నం దోర్విర్య మెక్కుడగు భార్గవు లీ । ల న్నిర్జి చినరాముని । కన్నను శూరుండు ముజ్జగంబులఁ గలఁడే. (చమత్కారరామాయణము. అప్పక. ౩ ఆ. ౨౩౮ స.)

కంటె వర్ణకం బన్యార్థాదియోగజంబగు పంచమి కగు. ౧౨.

బాలవ్యా. రామునికంటె నన్యండు ధానుష్కండు లేడు.

విపరణము. లోభంబుకంటె నితరంబు దోషంబులేదు. ఇచట

౨౪౮ I విషయము. షష్ఠీయు నగు. రామున కన్యండు ధానుష్కండు లేడు. అన్యము - ఇతరము - పూర్వము - పరము - ఉత్తరము ఇత్యాదు లన్యదులు.

సంజీవని. ౨౪౮ I విష:—అన్యార్థాదియోగజంబగు అన్యార్థాదిత్యాది పాణినీయసూక్ష్మశబ్దయోగమునఁ గల్గుపంచమికి "కంటె" వర్ణకంబగు నని యర్థము. ధానుష్కండు = ధనుర్విద్యాకుశలుండు. ప్రయోగాదులెల్ల ౨౪౮ విషయమున విస్తరింపఁబడెను.

సర్వవిభక్తి స్పంస్కృతకుల్యా. (ఆం. చిం. ౧౫ కా. హలం. అహా. ౪౨౩ పు.)

కన్నయా. కృష్ణమీవిభక్తి (౨-౩-౪౨.) విభాగోవిభక్తమ్. నిర్ధా

౨౪౯ విష. ర్యమాణస్య యత్ర భేద ఏవ తత్ర కృష్ణమీ స్యాత్. మాధురాః పాటలిపుత్రకేభ్య ఆధ్యతరాః. (సి. కా. ౬౩౯ సూ.)

కల్పతరు, అర్క విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే మూలము.

పఞ్చమీత్యాది:—విభక్త మనఁగా విభాగము. నిర్ధారణావధికిని నిర్ధారణ మాణమునకును నెచట భేదమె యుండునో యచట నిర్ధారణావధివాచకముకంటెఁ బంచమి వచ్చునని యర్థము. ఉదా:—మాధురాః = మధురాదేశీయులు పాటలి పుత్ర కేభ్యః = పాటలిపుత్ర వాసులకంటె, ఆధ్యతరాః = అధికధనవంతులు. ఇచట మాధురులు పాటలిపుత్ర వాసులును బరస్పరము భిన్నులు. నిర్ధారణమాణులు మాధు రులు. నిర్ధారణావధిభూతులు పాటలిపుత్రవాసులు. కాన నిర్ధారణావధివాచక పాటలిపుత్రశబ్దమునకంటెఁ బంచమి యయ్యెను. “అత్ర మధురాదేశీయత్వ పాటలి పుత్ర దేశీయత్వయోః గోత్వాశ్వత్వవత్ విరోధాత్ కథంచిదపి తద్రూపేణ నాఽభేదఇతి నిర్ధారణావధేః పఞ్చమీతిభావః” (బాలకు. వ్యాఖ్య. ౬౩౯ సూ.) “కాకాత్ గోకిలః కృష్ణః ఇత్యాది నిర్ధారణే పఞ్చమ్యేవ నతు షష్ఠీసప్తమ్యావితీ వక్తవ్యమ్” (ముగ్ధ. దుర్గా. ౩౧౩ సూ.) కాక గోకిలములు పరస్పరవిభిన్నములు గాన నిర్ధారణావధివాచకము పఞ్చమ్యంతమయ్యెనని భావము. షష్ఠీసప్తములు వచ్చెడి నిర్ధారణముగల “మనుష్యులలో శ్చ త్త్రియుఁడు శూరుఁడు” మున్నగుచోటు లందు శ్చ త్త్రియులును మనుష్యులే కాన నిట్టి కేవలభేద మచట లేదని తాత్పర్యము. వైరీతిని సంస్కృతమున “పఞ్చమీవిభక్తే” అనుసూత్రముచొప్పున “కాకాత్ గోకిలః కృష్ణః” మున్నగుచోట్లఁ బంచమియే వచ్చునుగాని తెలుంగున “కాకముకంటెఁ గోకిలము నల్లనిది. కాకమునకుఁ గోకిల నల్లనిది” అని యిట్లు పంచమియు షష్ఠీయుఁ బర్యాయమున నగును. క. భూరిగుణోన్నతు లనఁదగు|వారికి ధీరులకు ధరణి వల్లభు లకు వా|క్పారుష్యము సన్నె మహా|దారుణ మది విషముకంటె దహనము కంటెన్. (సభా. ౨ ఆ. ౧౭ ప.) ఆ.వె. కర్ణ నగవు లోకగర్హితుం డగు దుస్స. సేను చెయిది కంటె.....నామనంబు.....నేర్చుచున్నయది. (ఆర. ౧ ఆ. ౧౩౯.) క. నర సిద్ధసాధ్యవిద్యా | ధరసురకన్యకలకంటె దమయంతియ సుం | దరి.....(ఆర. ౨ ఆ. ౩౧,) చ. సుతజలపూరితంబులగు నూతులు నూటిటికంటె సూన్యత | వ్రత యొకబావిమేలు మఱిబావులు నూటిటికంటె నొక్కస | త్కృతు వది మేలు తత్కృతుశతంబునకంటె సుతుండు మేలు త | త్సుతశతకంబుకంటె నొకసూన్యత వాక్యము మేలు భూవరా. (ఆది. ౪ ఆ. ౯౪.) సీ. నీకంటె హరి బుద్ధిలేకయే నిజ నేత్రకమలంబు పూన్చి చక్రంబు గొనియె | మఘవుండు నీకంటె మరులైయె క్రతు

[బా. కార. ౧౩ సూ.] నిర్ధారణపంచమిచోట 'కు' నిల్చునని సూరిచెప్పలేదు. 1027

తతి, నర్పించి దేవేంద్రుడై వెలింగె । నిఖిలదేవాలియు నీకంటె నవివేకులయ్యయె
సేవించి భోగాత్తులెరి । (నన్ని. కు. ౨ ఆ. ౧౬౪ ప.) (ఇందు హరి
ప్రభృతులు నీకంటె నెక్కువవారని యర్థము నెన్నునది.) షష్టికిఁ బ్రయోగములు:—
తే.గీ. విత్తరక్షకుఁ గడుమేలు వృత్తరక్ష. (ఆర. ౪ ఆ. ౧౩౦.) క.....నాక
కాదీ । త్రిలోకముల కధికుఁ జూచితిమి యొకయెలుగున్. (ఆది. ౨ ఆ. ౨౬౫.)
క.....పుణ్య । వ్రతచర్యను నీవ యెల్లవారికి నత్యు । న్నతుఁడవు.....
(ఆర. ౨ ఆ. ౨౩౪ ప.) తే.గీ. సాధ్యులకు దేవతలకుఁ బ్రజాపతులకు । శాశ్వతుఁ
డితండ యని. (ఉ. హరి. ౬ ఆ. ౧౪ ప.)

కంటె వర్ణకంబు నిర్ధారణ పంచమికగు. ౧౩. .

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ఎచ్చట నిర్ధార్యమాణంబు జాత్యాదులచే భేదంబె
కలిగియుండు నచటం బంచమి యగు. ఆపంచమికిం
౨౪౯ I విషయము గంటె వర్ణకం బగునని యర్థము. జానపదులకంటె నాగ
రులు వివేకులు. మానహానికంటె మరణము మేలు.

సంజేనని. ౨౪౯ I విష:—జానపదులు పల్లెలయందు వసించువారు, నాగ
రులు = పట్టణవాసులు. జానపదత్వనాగరత్వములు పరస్పరము కేవలము విభిన్న
ములు. నాగరులు వివేకులుగా నిర్ధారణము చేయబడెను గాన నిర్ధార్యమాణ
నాగరులు జాతిగుణక్రియాద్రవ్యములచే నిర్ధారణావధిభూతజానపదులకంటె భేదమే
కలిగియుండుటంజేసి నిర్ధారణావధివాచకజానపదశబ్దము కంటె వర్ణకాంత మయ్యెనని
గ్రహింపవలయును. ఇట్లే యంతటను నెఱుంగునది. ఇందులకు మహాకవిప్రయోగ
ములు ౨౪౯ విషయమునఁ జూపబడెను. అట్టి ప్రయోగములనుబట్టి “జానపదులకు
నాగరులు వివేకులు - మానహానికి మరణము మేలు” అని షష్టియు నుండవచ్చును.
సూరి యట్లు వచింపకుండుటకుఁ గారణము తెలియకున్నది.

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం.
౧౫ కారి. అహో. ౪౨౩ పుట.)

విభాషాగుణేఽస్త్రియామ్. (౨-౩-౨౫.) గుణే హేతా
వస్త్రీలిక్లే పశ్చిమీవాస్యాత్. జాడ్యా జ్జడ్యేన వా
బద్ధః - గుణేకిమ్ - ధనేన కులమ్ - అస్త్రీయామ్ కిమ్.
బుద్ధ్యా ముక్తః - 'విభాషా'ఇతి యోగవిభాగాదగుణే
స్త్రీయాంచ క్వచిత్ - ధూమా దగ్నిమాన్ - నాస్త్రీ
ఘటోఽనుపలభే. (నీ. కౌ. ౬౦౨ సూ.)

నన్నయ.

౨౫౦ విష.

పట్టితితు పఞ్చమిగుణేహేతా. (ఆం. చిం. అజం. ౨
కారి. అహా. ౨౭౧.)

కేచిన్నాస్తాచ్చ గుర్వాదేర్ద్యక్షరా త్పట్టి మూచితే.
(ఐక్య. క్రియా. ౧౯ కారి. అహా. ౪౯౯ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౦. విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున
వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే
మూలము.

గుణే = గుణము, హేతా = హేతువగుచుండఁగా, అస్త్రియామ్ = స్త్రీలింగే
తరస్థలమున, పఞ్చమి = పంచమివిభక్తి, వాస్యాత్ = వైకల్పికముగా నగును.
ఉదా:—జాడ్యాత్ - జాడ్యేనవా బద్ధః = జాడ్యముంబట్టి, (లేదా) జాడ్యము
చేతను, బద్ధుండగుచున్నాఁడు. గుణేకమ్ = 'గుణము' అననేల? ధనేనకులమ్ =
ధనముచేత కులము గల్గునని యగునేకాని ధనముంబట్టి కులము గల్గునని సిద్ధింపదు.
అస్త్రియామ్ కిమ్? బుద్ధ్యా ముక్తః = అస్త్రియామ్ని చెప్పనేల? బుద్ధిచే ముక్తుడగును.
బుద్ధిశబ్దము స్త్రీలింగముగాన 'బుద్ధేః ముక్తః' అనురీతిని బంచమి కలుగదు. గుణవాచకే
తరస్థలములందును స్త్రీలింగవాచకస్థలములందును బంచమి "ధూమా దగ్నిమాన్ -
నాస్తి ఘటోఽనుపలభ్యే" అనురీతిని ప్రమోగింపఁబడుటంజేసి - ప్రకృతసూత్రమున
'విభాషా' "గుణేఽస్త్రియామ్" అని యోగవిభాగముచేసి యట్టివానిని సమర్థింప
నగునని "విభాషా" ఇతియోగవిభాగా"దిత్యాదివాక్యమునకుఁ దాత్పర్యము.
"విభాషా" (వ్యాఖ్య) హేతౌపఞ్చమివాస్యాదిత్యర్థః.....గుణేఽస్త్రియామ్
(వ్యాఖ్య)...గుణే హేతౌ వస్త్రీలిక్లే పఞ్చమి వాస్యా దిత్యుక్తోఽర్థః" (బాలమ.
వ్యాఖ్య. సి. కౌ. ౬౦౨ సూ.)

పట్టిత్యాది:—గుణేహేతౌ = గుణము హేతువగుచుండఁగా, వచ్చు
పఞ్చమితు = పంచమివిభక్తి, పట్టితి = 'పట్టి' అను ప్రత్యయముచే వాచ్యమగును.
"జాడ్యము+పట్టి - బద్ధుఁడు" అనుచో "అందు పట్టి కూర్చి విభక్తిషు" అను నధర్వణ
సూత్రముచొప్పున (౮౪ విష.) నుమ్మరాఁగా "జాడ్యము+ను+పట్టి = జాడ్యముం
బట్టి బద్ధుడగు" ననురూపము సిద్ధించును. సంస్కృతమునందలి యొక్కొక్కవిధమగు
విభక్తి యర్థమునఁ దెలుగున నొక్కొక్క ప్రత్యయమగునని చూపుట కిట్లు వచింపఁ
బడనేకాని తెలుగునఁ బ్రాయికముగా హేత్యర్థమునఁ దృతీయాపంచము లెట్లును
సిద్ధించునుగదా? గీ. విద్య యొసఁగును వినయంబు వినయమునను | బడయుఁ
బాత్రతపలన ధనము|.....

కేచిదిత్యాది - ద్వ్యక్షరాత్ = రెండక్షరములుగల్గినట్టియు, గుర్వాదేః = గుర్వక్షరము పదాదిని గల్గినట్టియు, నాంతాచ్చ = భావార్థక నకారాంతశబ్దమునకుఁ బరముగాను, కేచిత్ = కొందఱు, పట్టిమూచిరే = పట్టి విభక్తివచ్చునని పల్కిరి. నకారాంతమనఁగా నుజ్యంతమని యర్థము. నాంతపదము విభక్తియోగయోగ్యము కాకున్నను బ్రత్యేకవిధాన సామర్థ్యమున దాపైని 'పట్టి' మాత్రము నిల్చును. (విస్తర.) (30౯ విష. చూ.) ఉదా: నీవుగలుగంగఁబట్టి

పట్టివర్ణకంబు హేతువులగు గుణక్రియల కగు. ౧౪.

బాలవ్యా. జ్ఞానముంబట్టి ముక్తుండగు. నీవు వచ్చుటంబట్టి ధన్యుండఁగల. I విషయము. నయితిని. ఇచట వలన వర్ణకంబు నగు. జ్ఞానమువలన ముక్తుండగు.

సంజేవని. ౨౫౦ I విష:—సంస్కృతమునందె గుణవాచకేతరస్థలములందును బంచమి యంగీకరింపఁబడుటంజేసి యుఁ గ్రియ హేతువగునపుడును బంచమి ప్రయోగ దృష్టమగుటంజేసియు “హేతువులగు గుణక్రియలకు” అని సూరిగారు సవరించిరి. కాని దేనికిని మహాకవిప్రయోగము లభింపలేదు. గుణమునకు:—జ్ఞానముంబట్టి ముక్తుండగు. క్రియకు:—నీవు వచ్చుటంబట్టి ధన్యుండనైతిని. ఇట్టియెడల వలన వర్ణకమును వచ్చునని వివరించి ‘జ్ఞానమువలన ముక్తుండగు’ అని యుదాహరించిరి. బా. కార. ౪ సూత్రముచొప్పున ‘చేత’వర్ణకము నగునని యేల యుదాహరింపఁ జైరో తెలియకున్నది. జ్ఞానముచేత ముక్తుండగుననియు నుండనగును.

విస్తర. ౨౫౦ విష:—“కొన్నియెడల హేతువునం దన్నంత క్రియల మీఁదను బట్టివర్ణకంబు విభాషనగు. ఉదా:—గీ.....ఎట్లు సమకూరు వీరికి నీప్రభావ । మీవు గలుగంగఁబట్టి కాకిందువదన (కాశీ. 3 ఆ. ౪౪.) పక్షంబునఁ గలుగుటంబట్టి, మొ.” (ప్రౌఢ. కా. ౧౨ సూ.) ఈశ్వరీనాథప్రయోగమున క్రింది శంభుదాసప్రయోగము మూలము కానోపును. మ. గతవిద్యేహఁడు ధర్మనంద నుఁడు గల్లంబట్టి యిప్పాట దు । ర్గతికిందప్పితి. (ఆర. ౬ ఆ. ౬౧ ప.) ప్రాచీనకాలమున నిట్లు రెండక్షరములుగల క్రియలమీఁదమాత్రమే, పట్టివర్ణకము మాత్రమే భావార్థక నుజ్యంతములపై నిల్చుచుండుటంజేసి యధర్వణుం డట్లు వచించెనుగాని కాలక్రమమున, “విడువఁబట్టి” మున్నగురితిని త్ర్యక్షరాదుల మీఁదను “పట్టి” ప్రయుక్తము కాఁజొచ్చెను. భావార్థకమయ్యును నద్దానిపైఁ బట్టితరవిభక్తులు నిలువనేరవని పట్టివర్ణక ప్రత్యేకవిధానము నియమించుచున్నది. (చూడు. 30౯ విష.)

సర్వవిభక్తి స్పృశ్యతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం.
౧౫ కారి. అహో. ౪౨౩ పు.)

నన్నయా. షష్ఠి శేషే. (౨-౩-౫౦.) కారకప్రాతిపదికార్థవ్యతిరిక్తః
౨౫౧ విషయము. స్వస్వామిభావాదిసంబంధః శేషః. తత్ర షష్ఠీస్యాత్.
రాజ్ఞః పురుషః. (సి. కౌ. ౬౦౬ సూ.)

యొక్కచ శేషే షష్ఠి. (ఆం. చిం. అజం. ౮ కా.)

కల్పతరు. ౨౫౧ విషయము:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున
వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదే మూలము.

షష్ఠీత్యాది:—కారకప్రాతిపదికార్థవ్యతిరిక్తః = కర్తాదికారకవ్యతిరిక్తమగు
నట్టియుఁ బ్రాతిపదికార్థవ్యతిరిక్తమగునట్టియు, స్వస్వామిభావాదిసంబంధః = స్వస్వామి
భావము మున్నగుసంబంధము శేష మనిపించుకొనును. అట్టి యర్థమునందు షష్ఠి
యగును. ఉదా:—రాజ్ఞః పురుషః = రాజయొక్క పురుషుడు. రాజ స్వామి-
పురుషుడు వాని స్వము. కాన రాజపురుషులసంబంధము స్వస్వామిత్వరూపము.
“విశిష్టధీహేతుః సంబంధః - సచానేకప్రకారః - స్వస్వామిత్వ జన్యజనకత్వావయ
వావయవిత్వ ప్రతియోగ్యనుయోగి త్యాధారాధేయత్వాదిః. సంబంధసోభయనిష్ఠ
త్వేపి సంబంధస్య నిరూపకత్వాత్ స్వామ్యాదేః షష్ఠీస్యాత్. యదుక్తమ్ - భేద్యభేద
కయోః శ్లిష్టః । సంబంధోఽన్యోన్య మిష్యతేద్విష్టో యద్యపి సంబంధః । షష్ఠ్యత్పత్తిస్తు
భేదకాత్.” (ముగ్ధ. శ్రీరామతర్కవాగీశ వ్యాఖ్య. ౩౦౨ సూ.) సంబంధము ద్వితీ
యమైనను ననగా వస్తుద్వయమందును నుండునదెయైనను స్వామ్యాదిసంబంధివాచ
కముపై నే షష్ఠీప్రత్యయము నిల్చునని యర్థము. ‘రాజయొక్క పురుషుడు’
అనుచో రాజశబ్దము భేదక మనగా విశేషణము. పురుషశబ్దము భేద్య మనగా
విశేష్యము. రాజనిష్ఠస్వామిత్వనిరూపిత స్వత్వాత్తకసంబంధకాలి పురుషుడని శాబ్ద
భోధము కల్గును. ‘దశరథునియొక్క పుత్రుడు రాముడు’ అనుచో జన్యజనకభావ
రూపము సంబంధము. ఇట్లే యితరసంబంధములను నరయునది. కర్తాదివివక్షచేయక
సంబంధసామాన్యవివక్షచేయునపుడు శేషషష్ఠివచ్చునని యెఱుంగునది.

యొక్కచేత్యాది:—శేషేషష్ఠి = శేషార్థములం దనగా స్వస్వామిత్వరూపాది
సంబంధార్థమునఁ బాణినీయసూత్రమునవచ్చు షష్ఠి, తెల్లన - యొక్కచ = యొక్క
ప్రత్యయవాచ్యమును నగుచున్నది. చకారస్వారస్యముచేఁ బ్రాయశముగా యొక్క
ప్రత్యయము ప్రయోగింపబడదనియు ననగా లోపించుననియుఁ గొన్నియెడల
‘యొక్క’ అనుదానిచోట ‘కి-కు’ ప్రత్యయములు నిల్చుననియు, గ్రహింపవలయును.

(విస్తర.). సమాసమందుఁగాని వ్యస్తతయందుఁగాని యేకవచనమందయినను బహువచనమందైనను యొక్క ప్రత్యయము నిలువక లోపించుటయే ప్రాచీనవైయాకరణ కవీంద్రసంప్రదాయము. చ. ద్రుప్దతనూజాలం గెలిచి.....క | ద్ద్రుప్దకుట భీష్మలేమిని గురుండు మృతుండగుటం ధరాధిపా. (శల్య. ౨ ఆ. ౬౯ ప్రాసస్థలము.)

విస్తర. ౨౫౧ విష:—“యద్యపి యొక్కషష్ట్యర్థప్రతిసంవిధానం సమాస ఏవ, వాక్యస్య తు ప్రయోగః ప్రబద్ధేషు ప్రాయశోనదృశ్యతే. తథాపి తస్య ప్రయోగశ్చష్టవేవ, కళామధ్యేతత్ప్రాతేన ప్రయోగస్య జ్ఞాపి తత్త్వాత్. కి - కు ఇతి విభక్తిస్తు అసమానే కారకషష్టితి జ్ఞేయమ్.” (అహో. ౨౭౪ పు.) అను కవిశిరోభూషణవ్యాఖ్య సరికాదు. “ప్రాయశోన దృశ్యతే” అననేల? ప్రాచీనమహాప్రబంధములందు మచ్చునకేని యొక్క ప్రత్యయ ప్రయోగము లేదు. సమాసములందు సైతము విగ్రహమున నిల్చునేకాని సమాసమున “యొక్క” అనుదానిచోట “షష్టి భవే ద్ద్వితీయాతుల్యా | తత్పురుషసంస్థితా నామ్నామ్” అనుచొప్పున ద్వితీయా విభక్తి తుల్యమగునాకారమే నిల్చును. అట్టి ద్వితీయారూప‘ను’ ప్రత్యయసంబంధ ద్రుతము “ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమానేషు” అనుచొప్పున లోపించును; లప్రత్యయమును లోపింపదు. దానిద్రుతముమాత్రమే సమాసమున లోపించును; ఉదా:—రామునియొక్కగుణములు = రామునిన్ + గుణములు = రామునిగుణములు; రాములయొక్కగుణములు = రాములన్ + గుణములు = రాములగుణములు. వ్యస్త స్థితిలోను యొక్క లోపించును. “చ.....తన చిన్ని రామచంద్రుని నగు నగుమోము” (రాఘవ. ౨. ఆ. ౯.) (తనయొక్క + చిన్ని రామయొక్క + చంద్రుని నగు మోము. (భార.) తనయొక్క చిన్ని రామచంద్రునియొక్క + నగుమోము. (రామా.) అట్లయినఁ గళలలో యొక్కను బరిగణింప నేల యని యహోబలపతి శంకించెను. పైరీతి వ్యస్తప్రయోగములలో “చిన్ని రామ” అను లుప్తశేషము కళ యని తెలియుట, యొక్కకళాత్వకధనమునకుఁ బరమప్రయోజన మగుచున్నదిగదా. మఱియు, సంస్కృతవ్యాకరణోక్తవివిధవిధక్తులకును బ్రతిగా జాతి కొకటిగఁ దెనుఁగువిధక్తుల నుపదేశించుటకై యాంధ్రవ్యాకర్తలు యొక్కాదులగు కొన్నిటిని వచించిరేకాని యొక్కవిభక్తి నెవ్వరును బ్రయోగించియుండలేదు. “ఒడయందు షష్టియు (ఆం. భూ. ౬౭ గద్య.) ఒడయఁ డనఁగా స్వామిగాన దీనిచే స్వస్వామి భావాదిసంబంధమును దెల్పు యొక్కషష్టి చెప్పఁబడెనని యెఱుంగునది. ఇందు యొక్కషష్టికి “సుతునిధనము - సుతుధనము-సుతులధనము” అనునవి యుదాహరింపఁబడినవి. (ఆం. భూ. ౮౮-౯౯ ప.) “షష్టికిం గి కుకారంబులును యొక్క లోపల యనుశబ్దములును.....అయ్యె.” (కావ్యాలం. ౯౭ గద్య. ౫౩ పు.)

క. మనవారి కపుడు భీష్ముని | చనుటయుఁ గోదండగురుని సమయంబయినను గ | ర్జుని
పొలియుటయును గ్రొత్తై. (శల్య. ౧ ఆ. 3౦3.) క..... | తమమును చూపిన |
యాతం డగుటకు. (ఆర. ౪ ఆ. ౧౦౮.) చ. కురుకులజొందు పాండునకుఁ గుంతిఁ
బుత్తుఁడు.....(ఆది. ౬ ఆ. ౪౫.) ఇట్టివి వెక్కు విస్తరమునఁ జూపఁబడినవి.

యొక్క లోపించిన బ్రయోగములు:—“యొక్క కులోపంబు బహుళంబు.
క. నెమ్మినిధర్మజు నలుపురు. | తమ్ములు.....(సభా. ౨ ఆ. ౨౬౧.) (నలుపురు -
ప్రథమాబహువచనరూపము.) ఎ-గీ. ఆపుడు సమ్మెట కోలల యంకుశముల | చేటు
కోలల ప్రేటుల. (ద్రోణ. 3 ఆ. ౪౮.) క. నరగోమృగసింహంబుల | కరుణము
లగు.....స్వరములు. (హరి. పూ. ౬ ఆ.) ఉ. ఇమ్ముగ సర్వలోకజను లెవ్వని
యేని ముఖామృతాంశుబిం | బమ్మన.....(ఆది. ౧ ఆ. 22.)” (ప్రాథ. కార.
౧౬ సూ.) వీకత్వమునందును బహుత్వమునందును సమాసమునందును వ్యస్తత
యందును యొక్కవర్ణకము నిలువనేరదు. ఎ-గీ. వరుస | తోడ దుర్జునునియును
దుర్జునునియు | నిండ్లు గవలకు సంప్రీతి నిచ్చె నృపతి. (కాంతి. ౧ ఆ. 3౯౬.)
క.....తా | నచ్చట నంతర్హతుడై | యిచ్చఁ జనియెఁ దోచు నేటి యెల్లిటి
లోనన్. (విరా. ౫ ఆ. 3౦౧.) (ఇందలి ‘లోనన్’ అనునది యాపవిభక్తి లోను
శ్చరూపము.) వచ. ఇప్పాడవులయు ద్రౌపదియు వస్త్రంబు లపహరింపుము. (సభా.
౨ ఆ. ౨౨౯.) మ. విను నీ నా యెడఁబాటు నెల్లె. (ఆను. ౧ ఆ. ౨౬3 ప.)
ద్విపద. దాన సందియమె గౌతముని దధిచి | వ్యాసుని శాపంబు వహ్నిపాలైన |
భూసురులకు భక్తి వాలుపొంద నగునె. (బసవ. ౧ ఆ. ౪౯౨ ప.) సర్వజ్ఞ నెట్టన
శరణుల రాక | కు.....(బసవ. 2 ఆ. 2౫౯ ప.) “గీ.....మనుజునిభుని |
సరులు లేని దృక్పఞనశాబకములు.” (నైష. 3 ఆ. ప్రాథ. కార. ౧౬ సూ.) బహు
త్వమున:—సీ. అంగనాజనులయుత్తుంగసంగతకుచ, కుంకుమచందనపంకములయు | ...
.....నవపుష్పదామములయు |సురభినిశ్వాసములయు |
ధూపములయు | విలసితసౌరభావళులు దాల్చి. (ఆది. 3 ఆ. ౧౫౬.) చ.....
భూ | పతులయు విప్రముఖ్యుల సభన్.....(సభా. ౨ ఆ. ౧౦.) క. అనుజుల
తనుజుల చావులు | గనుఁగొని.....(ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౦౯.) క. మనవారల వారి
వారి మానము లధిపా. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౧౯.) క. వారి తమ కోలఁదు లెటుగరు.
(భా. స్త. యుద్ధ. ౧33.) క. నీ మాహృదయములు. (భా. స్త. యుద్ధ. ౧3౪.) “థాతుజ
విశేషణభావార్థక పూర్వవ్యవహితావ్యవహితకర్తృపద ప్రథమకుఁ దఱచుగ యొక్క
వస్థియగు” (౧.లో. ౧.) థాతుజవిశేషణపూర్వవ్యవహితకర్తృపద ప్రథమకు.....

తేలుఁగున శేషవృద్ధి యర్థవిశేషబోధకము నగుచున్నది. ఆ-వె. కఱకు దర్భ పూరి పఱపులు. (ఆది. ౭ ఆ. ౨౨౬.) దర్భయొక్క పూరి = దర్భపూరి = దర్భరూప చ. తన మును పడ్డబన్నములు.....(ఉద్యో. ౩ ఆ.)(౨లో౧.) భావార్థకపూర్వవ్యవహితకర్తృపదప్రథమకు.....వచ. మన పుట్టి బుద్ధి యెలుఁగుట మొదలు. (హరి. పూ. ౫ ఆ.) (౨లో౨.) భావార్థకపూర్వవ్యవహితకర్తృపద ప్రథమకు.....క.....పరీక్షి | జ్ఞనపాలు చనుట.....(ఆది. ౨ ఆ.) తఱచుగ ననుటచే బాహుకుండు రథంబు గడపు నేర్పునకు ఇత్యాదు లెలుఁగునది. క. మేము ప | తింపనిశాస్త్రములె మాఁగింపనిశ్రుతులే. (ఆము. ౬ ఆ.)” (ప్రార్థ. కార. ౧౫.) “యొక్కకు లోపంబు బహుళంబు.....బహుళగ్రహణంబుచే ధాతుజవిశేషణభావార్థకముల ముందటికర్తృపదంబుల యొక్కకు నిత్యంబుగ లోపం బని యెలుంగవలయు.” (ప్రార్థ. కార. ౧౬ సూ.) ఇట్లు వ్రాయుటకు మఱెచ్చట యొక్కలోపము గల్గినో తెలియకున్నది. ఇట్టి ప్రయోగము లింకను ననేకములు గలవు. క.....భీ | మునిచేసిన యది సంజయ | | విని పింపుము. (శల్య. ౨ ఆ. ౩౮౮ ప్రాసస్థలము.) క.....తమ మును చూపిన | యాతం డగుటకు (ఆర. ౪ ఆ. ౧౮౮.) చ. ద్రుపదతనూజులం గెలిచి..... క | ద్దుపడుట భీష్ములేమిని గురుండుమృతుం డగుటం ధరాధిపా. (శల్య. ౨ ఆ. ౬౯ ప్రాసస్థలము.) క. మనవారి కపుడు భీష్ముని | చనుటయుఁ గోదండగురుని సమయుట యును గ | ద్దుని పొలియుటయును గ్రొత్త.....(శల్య. ౧ ఆ. ౩౦౩.) (ప్రాస స్థలము.) ప్రథమ నిల్పుటకు:—సీ. రోదసీకుహరంబు రుదిరాంశుతలఁజేసి, యర్కుండు వెలిగించునట్టు లమృత | సందోహనిష్యందచంద్రికఁజేసి శీ, తాంశుఁ డానందించు నట్టు.....(సభా. ౨ ఆ. ౬.) (ఆనందించు = ఆనందింపఁజేయు.) ద్విప. నందీ శ్వరుఁడు చేయునవ్యతపంబు. (బసవ. ౧ ఆ. ౨౨౧.)

౩. కులు శేషవృద్ధ్యర్థమున నిల్పుటకు:—ఉ. ఈతఁడు మీకు నాపదలకెల్లను మూలము. (ద్రోణ. ౩ ఆ. ౧౮౩.) (మీకు నాపదలకెల్ల = మీయొక్క యాపదల కెల్ల.) చ. కురుకులజుండు పాండునకుఁ గుంతికఁ బుత్రుఁడు. (ఆది. ౬ ఆ. ౪౫.) సీ. నీవు రాజపురాక నీ కేను రాజనే. (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౩౪.) ఆ-వె.....యజ్ఞ మునకు | విఘ్న మాచరించె..... | బభ్రుభార్యఁ దనకుఁ భార్యఁజేసె. (సభా. ౨ ఆ. ౬౫.) క.....నాకుఁ జిత్త మూరడి యుండున్. (సభా. ౨ ఆ. ౨౮౮.) క.....కన్నుమూయదు నాకున్. (ఆర. ౧ ఆ. ౨౭౦.) ఇట్టి వింతవ్యవధానము గల ప్రయోగములును గన్పట్టుచున్నవి.

మగు గడ్డి. దర్భపూరియొక్క+పఱపులు = దర్భరూపమగు గడ్డితోనిర్మించిన పఱపులు. ఉ.....దృఢదీర్ఘ బాహువీ | ర్యమ్ములవారు.....(ఆది. ౭ ఆ. ౧౮౦.) బాహువీర్యమ్ములయొక్క+వారు = బాహువీర్యమ్ములు గలవారు. నీ.....కవలవారు.....(ఆది. ౭ ఆ. ౧౯౫.) కవలయొక్క+వారు = జంట జన్మము గలవారు = యమభులు. క.....నాగాయుత బలంబువాడు. (ఆది. ౭ ఆ. ౨౨౪.) అయుత = పదివేలు. నాగాయుత బలంబు యొక్క వాడు = పదివేల యేనుగుల బలము గలవాడు. క. కడుఁ జేదమనసు వా.డని | చెడనాడుదురు... (శాంతి. ౧ ఆ. ౧౧౭.) పేదమనసుయొక్క+వాడు = పేదమనస్సుగల వాడు = అనుద్ధతుడు. చ.....నృపుఁ డెట్టిభంగి వా | ని యెడ. (శాంతి. ౨ ఆ. ౩౫౦.) ఎట్టిభంగియొక్క+వానియెడ = ఎట్టిరీతిగలవానియెడ. మ. సుతువాఁడై వినయంబు నేకొనక.....(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౫.) సుతుయొక్క+వాడు = సుత పక్షపాతము గలవాడు. ఇట్టి షష్ఠీ సమాసమునె యధర్వణఁ డాభాస బహువ్రీహి యని వ్యవహరించెను. “త్రినేత్రః - పీతామ్బరః - ఇత్యాద్యనుసారేణ మూడు కన్నులవాడు - పీతాంబరమువాడు - పట్టుపుట్టముదొర - ఇత్యాద్యాభాస బహువ్రీహయః పుంసి. స్త్రీ త్వేతు - మూడుకన్నులయది - పట్టుపుట్టమునది. ఇత్యాద్యాః, స్యాదాభాసబహువ్రీహిః | ప్రథమాది ప్రయోగత ఇత్యధర్వణః - ప్రథమాంతశ్చాత్ర - తచ్ఛబ్ద శ్చాన్యశ్చబ్దశ్చ, వేడివెలుంగు ఇత్యాదావపి షష్ఠ్యర్థ వివక్షాయాం ప్రథమాంత ప్రయోగ ఇష్టవేద. వేడివెలుంగువాడు ఇత్యాది” (అహో. ౪౩౬ పు.)

డిః స్యా త్సంబన్ధార్థే | సర్వస్థా ద్యుష్టదస్త దాత్తభ్యః |

ద్వితీవర్ణకః. (ఆం. చిం. హలం. ౧౦ కా. అహో.

నన్నయా ౪౦౨-౪౦౩ పు.)

౨౫౧ I విషయము. ఏకత్వేచ బహుత్వేచ | సంబన్ధే ది వి వర్ణకా. (వికృ.

అజం. ౩౬ కారి. అహో. ౩౧౦ పు.)

క్వచిత్ప్రత్యయయోగేచ | తథాత్వ మభిధీయతే.

(వికృ. సంధి. ౨౫ కా. అహో. ౧౮౯ పు.)

కల్పతరువు. ౨౫౧ I విషయము:—సంబన్ధార్థే = శేషవష్ట్యర్థమున, సర్వస్థాత్ = ప్రాతిపదికము లన్నిటికంటెను బరముగ (ది.వి ప్రత్యయములనుబట్టి య మహత్త్వ మందనునర్థము వ్యక్తమగుచున్నది.) డిఃస్యాత్ = దిప్రత్యయమగును, యుష్టదస్త దాత్తభ్యః = నీ - నా - తా మన శబ్దములకంటెఁ బరముగ, ద్వితీవర్ణకః = ‘దు’ అను

ప్రత్యయమగును. అధర్వణుడు సవరించుచున్నాడు:—ఏక త్వేచ బహుత్వేచ = సంబంధివస్తువుల యేకత్వమునందును బహుత్వమునందును, సంబంధే = సంబంధార్థమున, ది వి వర్ణకా = 'ది-వి' అను ప్రత్యయములు వరుసగ నగును. సంబంధివస్తువుల యేకత్వమున 'ది' ప్రత్యయమును బహుత్వమున 'వి' ప్రత్యయమును నగును. సంబంధివస్తువులమహత్తులై యున్నపుడే యీ ప్రత్యయము లగునని యెఱుంగునది. యుష్షదస్తదాత్తశబ్దములకు నుభయార్థమునకును బరముగ సంబంధివస్తుబహుత్వమునఁ బ్రత్యయవిధానము లేదని విశదపఱచుట కధర్వణుడు 'దు'నిర్దేశకమును విడిచి 'ది'వర్ణకమును మాత్ర మనువదించెనని యెఱుంగునది.

క్వచిదిత్యాది:—క్వచిత్ = క్వాచిత్కముగ, ప్రత్యయయోగేచ ప్రాతిపదికము (ది-వి) ప్రత్యయములతోఁ గూడినపుడును, తథాత్వమ్ = షష్ఠి ద్వితీయా తుల్యాకారముతో నిల్పుట, అభిధీయతే = చెప్పబడుచున్నది. "షష్ఠి భవే ద్వితీయా తుల్యా తత్పురుషసంస్థితా నామ్నా" యనుసూత్రమునుండి పయియర్థము లభించును. 'నీ.నా.తా ముశబ్దములచోటి షష్ఠి ద్వితీయా కారమునందదు. (౨౭౦ విష.) ఉదా:— రామునియొక్క = రామునిన్ + ది = రామునిది (గుణము) 'ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమాసేషు' అనుచొప్పున నంతటను ద్వితీయా కారము తుదిని నిల్పిన తిజ్జఙ్గశాస్త్ర సిద్ధమగు ద్రుతము లోపించును. రాములయొక్క = రాములన్ + ది = రాములది (శక్తి) రామునియొక్క = రామునిన్ + వి = రామునివి (గుణములు) రాములయొక్క = రాములన్ + వి = రాములవి (అవతారములు). "దా | నిది కలరూపు" (ఆది. ౪ ఆ. ౩౦.) అనుచో దానియొక్క + కలరూపు = దానిన్ + ది + కలరూపు = దానిది కలరూపు" అని రూపసిద్ధి నెఱుంగునది. 'ది-వి-దు' అనునవి సంబంధార్థక ప్రత్యయము లనుటచేత షష్ట్యంతములవలెనే యీ ప్రత్యయములతోఁగూడిన శబ్దములు వ్యర్థములని గ్రహింపవలెను. ఇవి వ్యర్థములనుటకు "శబ్దేభ్యో యుష్ట దాదిభ్య | స్సరూపోఽపి గురు ర్భవే" తనుకారికయు విశదపఱచునగలదు. (చూ. ౨౭౧-౨౭౧ 1 విష.) నాయొక్క = నా + దు = నాదు. (గుణము) ఇచట 'యొక్క' స్థానమున 'దు' ప్రత్యయము నిల్పెను. ద్వితీయా కారము (నన్నున్) రా లేదు. (౨౭౦ విష.) ఇట్లే "మాదు (గుణము) నీదు (గుణము) మీదు (గుణము) తనదు (గుణము) తమదు (గుణము) మనదు (గుణము)" అనురూపములు సిద్ధించును. 'నాదుగుణములు' అనురీతి ప్రయోగములు భట్టారకునిమతమున సాధువులు కావు, ప్రయోగములు:—చ... ..దా | నిది కలరూ పెఱుంగ నవసీపరి... (ఆది. ౪ ఆ. ౩౦.) (దానియొక్క = దానిన్ + ది = దానిది = ఆశకుంతలది (కలరూపు) నీ... ..వారి

1036 'నీదుకొడుకులు' తిక్కన. ఇది నన్నయసమ్మతముకాదు. [అగ్ర 1 వి. కల్ప.]

వ ధమ్మిల్లభారావకలితదివ్యామోదననపుష్పదామములయు | వారివ.....నిశ్వా
సములయు | వారివ.....ధూపములయు.....(ఆది. 3 ఆ. ౧౫౬.)
(వారియొక్క = వారిన్ + వి + ఆ = వారివ.) (పుష్పదామములు.) మధ్యాక్షరము.
ద్వాదశమాసిక..... | నీదు మనోరథ మెట్లు సలుపంగనేర్తు.....(ఆది.
౮ ఆ. ౧౩౩.) నీ.....ఆ-వె.....నెమ్మి నడవె దనదు నేర్పు వేర్చి. (ఆది.
3 ఆ. ౧౧౦.) క.....తనదుకీర్తి వెలుంగన్. (ఆది. ౫ ఆ. 3౭.) చ. సదయమ
నీషఁ బంచశిఖసంయమిమోక్షముఁ దెల్పె నంటి నీ | హృదయము నాదు చొచ్చుటకు
నెంతయు రోసితి.....(శాంతి. ౬ ఆ. ౨౦౨.) శేషశస్తి విశేష్యముతోనె
యన్వయించునుగాన 'నీదు మనోరథము' మున్నగుచోట్ల 'మనోరథము' మున్నగుచవి
నిల్చినవి. కావున నవి(నాదుమనోరథము-మొ)షష్ఠీసమాసములని భ్రమింపరాదు. క...
జనంబులదయిన.....(సభా. ౨ ఆ. ౭౧.) మున్నగుస్థలములందువలెనే నీ.....
ఆ-వె. తనదైన దివ్యదీప్తి. (ఆర. ౧ ఆ. 3౪౮.) మున్నగుస్థలములందును 'తనది+వి'
అనియే పదచ్ఛేదము చేయవలెను. 'తనదు' అని ఛేదము చేయరాదు. 'తనదు' =
(తనయొక్క) అనునది విశేష్యముతో నన్వయించునేకాని 'అయిన' మొదలగు
థాతుజవిశేషణములతో నన్వయింపదు. తనయొక్కయైన 'దివ్యదీప్తి' అనురీతి
ప్రయోగములసంభవములుగదా. చ. అసుపమశౌర్య నీదుసముదగ్రగుణంబులు...
(ఆర. ౧ ఆ. 3౬౨.) అను నన్నయపద్యమునందలి 'నీదు సముదగ్రగుణంబులు'
అనుచో 'నీదుసముదగ్రగుణావళి' అని తాళపత్తమాతృకలలోఁ గన్పట్టుచున్నది.
అదియే నన్నయప్రయుక్తపాఠ మనఁ దగును. అది - అవిశబ్దముల తుదివర్ణములే
ది-వి-ప్రత్యయములనియుఁ బ్రాచీనకాలమందుఁ దెలుఁగున సైత ముండెడిదని
యూహింపఁదగిన "అదు" (= అది) అనుదాని సంక్షేపరూపమే 'దు' ప్రత్యయ
మనియు శబ్దతత్వశాస్త్రపద్ధతిని నెన్ననగును. నన్నయప్రయోగములలో నీపద్ధతికి
విరుద్ధములగు బలమయిన ప్రయోగములు కానరా లేదుగాని తిక్కయజ్ఞప్రయోగ
ములలో 'దు' ప్రత్యయము విషయమున వైరుద్ధ్యము కన్పట్టుచున్నది. "అదు-అవు"
(అది-అవి) అనురూపములు తెల్లనఁ గన్పట్టమింజేసి యట్టివాని యర్థస్ఫూర్తి తెలుఁ
గునఁ గల్గకపోవచ్చును. సంబంధిపదంబు మహద్వాచియగునపుడును బహువచనాంతమై
యున్నపుడును 'దు' ప్రత్యయమువచ్చుట కవిబ్రహ్మగారి ప్రయోగములలోఁ జూపట్టు
చున్నది. క. పాండవులవలని కీడొ | కొండును లే దధిప నీదు కొడుకులు
ధరణి.....(స్త్రీ. ౧ ఆ. ౮౩.) ఆ-వె. కోరియిచ్చె దనదుకూతుల మువ్వర.
(నిర్వ. ౨ ఆ. ౮౨.) తే-గీ.....నీదుగర్భమున వాడు.....(ఆది. ౪

ఆ. ౬౨.) అను నన్నయ ప్రయోగమునందలి 'నీదు' అనునది 'గర్భము' అనుదానితో నన్వయించుచున్నది. గాని 'వాడు' శబ్దముతో నన్వయింపలేదు గాన విరోధము లేదు. తర్వాతకవులు సోమయాజి ననుసరించిరి. ద్విపద. తమతమవీధులఁ దమదు లోఁగిళ్ళ. (రంగనా. రా. యుద్ధ. ౬౦౭ ప.) తే.గీ. తమదు పంచమములు తృతీయ ములు నగుచు. (అప్పక. ౩ ఆ. ౩౨౭ ప.) తే.గీ. అట్టిపని నీదుచే నేలయగు!... (స్త్రీ. ౧ ఆ. ౧౩౭.) అనుపాతము సరికాదు. దీనిటిప్పణములో "అట్టిపని యేల నీచిత నగు" అనుపాతాంతరము వాసిళ్ళవారిముద్రణమునఁ జూపఁబడెను. అట్లే తాళపత్రమాతృకలో నున్నది. కాన నదియే కవిప్రయుక్తపాతము కానోపును. అహోబలపతి యీసంవర్ణమునఁ బొరవడెను. "ప్రాతిపదికమాత్రా దస్యవిధిః" అనుట సరికాదు. (అహో. ౪౦౩ పు.) తానే యావ్యాఖ్యలోనే 'తనదుకీర్తి' అని యుదాహరించెను. ద్విపద. ముద్భక్తదేహంబు మాదుదేహంబు. (బసవ. ౪ ఆ. ౮౧౨ ప.) బాలవ్యాకీర్తి యీవిషయములను సంగ్రహింపలేదు.

శేషపక్షికి యొక్కయు నగు. ౧౫.

బాలవ్యా. ఇచట శేషం బనఁగా సంబంధంబు. రామునియొక్క
౨౫౧ || విష. గుణములు. నాయొక్క మిత్తుఁడు. వానియొక్క
తేమ్ముఁడు. కువర్జకంబును గొన్నియెడల సంబంధంబు
నందగు. నాకుం దమ్ముఁడు. మీకు నెచ్చెలి.

సంతేపని. ౨౫౧ || విష:—రామునియొక్కగుణము లనఁగా రాముని సంబంధమైనగుణములని సూరిగారియాశయము. వ్యస్తమందు 'యొక్క' శబ్ద ప్రయోగము ప్రాచీనప్రయోగగణివీంద్రసద్గుణము కావని కల్పతరువున విపులముగా వినరింపఁబడెను. అట్లయినను "తథాపి తస్య (యొక్కయ్య) ప్రయోగ ఇష్టవీన, కళా మధ్యే తత్ప్రాతన ప్రయోగస్య జ్ఞాపితత్వాత్....." (అహో. ౨౭౪ పుట.) అను సహోబలపతివాక్యములచొప్పున నాధునికులవాడుక ననురోధించి వ్యస్తతలో యొక్కశబ్దము నుదాహరించిరి. యొక్కస్థలమున "కి.గు.ల" ప్రయోగము కల్ప తరువునఁ జూపఁబడెను. నాకుందమ్ముఁడు = నాయొక్క తమ్ముఁడు - నీకు నెచ్చెలి = నీయొక్క నెచ్చెలి.

సర్వవిధక్తిః సంస్కృతకుల్యా. (ఆం. చిం. ౧౫ కా. అహో. ౪౨౩ పు.)

యతశ్చ నిర్ధారణమ్. (౨-౩-౪౧) జాతిగుణక్రియా
 నన్నయా. సంజ్ఞాభిః సముదాయాదేకదేశస్య పృథక్కరణం నిర్ధా
 ధర్వణీయము. రణం యత స్తతః షష్ఠీసప్తమ్యాస్తః. నృణాం నృషు
 ౨౫౨ విషయము. వా ద్విజః శ్రేష్ఠః. గవాం గోషు వా కృష్ణా బహు
 క్షీరా. గచ్ఛతాం గచ్ఛత్సు వా ధావన్ శీఘ్రః.
 ఛాత్రాణాం ఛాత్రేషు వా మైత్రః పటుః. (సి. కౌ.
 ౬౩౮ సూ.) (విస్తర. I) లోపల నిర్ధారణోద్భవా
 షష్ఠీ. (ఆం. చిం. అజం. ౮కారి. అహో. ౨౭౪ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౨ విషయము:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదికారిక ౨౩౪ విషయమున
 వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే
 మూలము. సముదాయాత్ = ఒకసమూహమునుండి, ఏకదేశస్య = ఆసముదాయము
 లోని యొకభాగమునకు, జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞాభిః = జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞలలో
 దేనిచేతనయినను, పృథక్కరణమ్ = వేరుచేయుట, నిర్ధారణమ్ = నిర్ధారణ మని
 పించికొనును, అట్టి నిర్ధారణము, యతః = దేనినుండి కల్గునో, తతః = దానికంటె
 బరముగ, షష్ఠీసప్తమ్యా = షష్ఠీసప్తములు, స్తః = అగుచున్నవి. జాతిచే:—నృణాం
 నృషు వా ద్విజః శ్రేష్ఠః = మనుష్యులలోపల (లేదా) మనుష్యులందు ద్విజుఁడు
 శ్రేష్ఠుఁడు. గుణముచే:—గవాం గోషు వా కృష్ణా బహుక్షీరా=గోవులలోపల(లేదా)
 గోవులందు నల్లనిగో వధికక్షీరములు గలది. క్రియలచే:—గచ్ఛతాం గచ్ఛత్సు వా

విస్తర I ౨౫౨ విషయము:—“ఈసందర్భమున సిద్ధాంతకౌముదిని గలయుదాహర
 ణములనెల్ల మక్కికి మక్కిగా నాంధ్రీకరించిన సూరి ‘నృణాం నృషు వా బ్రాహ్మణః
 శ్రేష్ఠః’ అను సుదాహరణమునుమాత్ర మట్లుచేయక ‘మనుష్యుల లోపల క్షత్రి
 యుండు శూరుండు’ అనిక్రొత్తదానిని సృజించుటంజేసి యీతఁడు బ్రాహ్మణద్వేషి
 యగుట స్పష్టమని యందు” (బా. సా. పే. ౨౮౬ పు.) అనునభిప్రాయము
 సరికాదు. ఇంతమాత్రమున బ్రాహ్మణద్వేషియనుట న్యాయముకాదు. మనుష్యులలో
 బ్రాహ్మణులె యుత్తములను ప్రాచీనాభిప్రాయమునందు వైమత్య ముండిన నుండ
 వచ్చును. “నరాణాం నరేషు నరేభ్యః క్షత్రియ శూరతమః. గవాంగోషు గోభ్యో
 వా కృష్ణా గౌః క్షీరిణీ. అధ్వగానా మధ్వగేషు అధ్వగేభ్యో వా ధావన్తః శీఘ్ర
 తమాః.....” (ముగ్ధ. ౩౧౩ సూ. శ్రీరాతర్కవాగీశవ్యాఖ్య.) అనురీతి
 సుదాహరించుటయుఁ బ్రసిద్ధమేకదా. మఱియు ద్విజుఁ డనఁగా బ్రాహ్మణుఁడు
 మాత్రమే యనరాదుగదా.

[బా. కార. ౧౬ సూ.] 'లోపు + ఉల = లోపల' 'బా - సా - పే' సరికాదు. 1039

థావన్ శీఘ్రః = పోవుచున్న వారిలోపల (లేదా) పోవుచున్న వారియందు పరుగిడు వాడు శీఘ్రగామి. సంజ్ఞచే:—చాత్రాణాం చాత్రేషు వా మైత్రః పటుః = శిష్యుల లోపల (లేదా) శిష్యులందు మైత్రుః డనువాడు బలమైనవాడు. నిర్ధారణమాణ వస్తువుసయిత మవధిభూతవస్తువులలోనిదే యగుచుండఁగా నిర్ధారణమాణవస్తువు నందలి విశేషధర్మముచుబట్టి వేటుచేయుట ప్రకృతసూత్రమునందలి నిర్ధారణమునకు లక్షణము. ఇట్టి నిర్ధారణమున నవధిభూతవస్తువాచకమునకుఁ బరముగా షష్ఠీ సప్తములలో నొకవిధక్తి నిల్చును. నిర్ధారణమాణవస్తు వవధిభూతవస్తువులలో నంతర్భూతముకాక వానికంటఁ గేవలము భిన్న మే యైయుండునప్పటి నిర్ధారణము అరక విషయములోనిది. అవధివస్తు నిర్ధారణమాణవస్తువులలో నిర్ధారణమాణ వస్తువు నాధిక్యముగాని హౌన్యముగాని పై రెండుస్థలములందును నిర్ధారితమగును. కాన నధికాదిశబ్దప్రయోగ మున్నను నీద్వివిధనిర్ధారణస్థలములందును అరక విష మునకుఁ బ్రసక్తి కలుగదు. "జాతిగుణక్రియాణా ముత్కర్షేణాపకర్షేణా వా సజా తీయా తృథకరణం నిర్ధారః. యథా మనుష్యాణాం బ్రాహ్మణః శ్రేష్ఠః. మను ష్యాణాం చక్షూలో హీనః" (ముగ్ధ. 3౦౨ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య.)

లోపలేత్యాది:—నిర్ధారణోద్భవా = యతశ్చ నిర్ధారణమ్తును పాణినీయ సూత్రముచొప్పునఁ గల్గు, షష్ఠీ = షష్ఠీవిధక్తి, లోపల = లోపలవిధక్తి ప్రత్యయ వాచ్యమగును. ఇందలి షష్ఠి యనునది సప్తమికిని నుపలక్షణము. 'లోపలన్-లోనన్' అనుశబ్దములు సయిత మాపవిధక్తికములగు 'లోపల - లోను' శబ్దముల సప్త మ్యంతరూపములే. ఉ.....కాలకేయులు బయల్పడి తోచి దానిలోపలన్. (ఆర. 3 ఆ. 3౯.) అట్లునను నిర్ధారణమునందలి సంస్కృతవ్యాకరణోక్తషష్ఠిని సుగ్రహించుటకై చింతామణికర్త 'లోపలన్' అనుశబ్దమును నిర్ధారణషష్ఠీప్రత్యయ ముగా నుపదేశించినవాడయ్యెను. కావున 'లోపలన్' అనువానిచరిత్రమునుబట్టి యీనిర్ధారణమున సంస్కృతవ్యాకరణోక్తరీతిని సప్తమియు వచ్చుననుట యుక్త ప్రాయమే యగుచున్నది. ఇట్లు 'అందున్' అనెడి సప్తమీప్రత్యయమేకాక 'నన్' అనుసప్తమీప్రత్యయమును, సప్తమ్యర్థకములగు ద్వితీయాప్రత్యయములును (బా. కార. ౨౨ సూ.) నీనిర్ధారణమున రావచ్చును. ఏకత్వార్థకముగు 'నన్' ప్రత్యయ మీనిర్ధారణమున నెట్లు సంభవించునని శంకింపరాదు. నన్ ప్రత్యయాంతసయాహ ర్థశబ్దము లీవిషయమునఁ బ్రయుక్తము లయియున్నవి. (విస్తర. II) ప్రయోగ

విస్తర. II ౨౫౨ విష:—“అందులవారనునట్టి ప్రాచీనరూపములందువలెనే లోపుశబ్దముపై 'ఉల' చేరి కలుగుబడిలో నుకార మకారమై వికృతినంది ప్రత్య

ములు:—సీ.....ఆ-వె. పూజనీయులైన పురుషులలోపల | నెవ్వఁ డయ్యె
 గృష్ణుఁడు. (సభా. ౨ ఆ. ౧౧.) పూజనీయులగు పురుషులలోపలఁ గృష్ణుఁ డెవ్వ
 డును గాఁడనఁగా నపూజ్యుఁడని భావము. సీ. బోధితిస్సులందు వర్ణుఁడు రవి
 భూతంబు, లం దగ్ని వరుఁడు విద్యులఁ బ్రధాన | సావిత్రి దేవతాసమితిఁ బ్రజాపతి,
 ఘనుఁడు వేదముల ముఖ్యంబు ప్రణవ | మనీలచయన్తునఁ బ్రాణ మగ్ర్యము ఛంద,
 ములను గాయత్రి యగ్గలము పశువు | లను మేటియజ మఖిలచతుష్పదములను,
 ధేనువు మిక్కిలి మానవులను. తే.గీ. బ్రాహ్మణుండు వరిష్ఠుండు పతులందు | శేష్న
 మధికంబు యజ్ఞవిధానముల హు | తంబు పెద్ద యుగములఁ గృతంబు మేలు | ధాతు
 వర్గములోన నుత్తమము పసిఁడి. (ఆశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౧.) సీ. యవలోషధులలోన
 నన్నంబు భక్ష్యభోజ్యములందు జలము పేయములలోన | నమరాచలము పర్వత
 ములలోఁ బ్లక్షంబు, దరువులలోన నూర్ధ్వంబు దిశల | జాహ్నవి నదులందు సాగరంబు
 సరస్సు, లందు గృహస్థత్వ మాశ్రమముల | నెక్కు డరయ నెక్కు డేను బ్రజాపతు
 లం దచింత్యాత్మకుం దైనయట్టి. తే.గీ. విష్ణుఁ డెక్కుడు నాకంటె వినుఁడు తెలియ |
 నీశ్వరుఁడు దేవతావళి నెల్ల నెక్కు | డతఁడు నా నేననఁగ విష్ణుఁ డనఁగ వస్తు |
 వొకఁడు మూర్తిత్రయంబున నుల్లసిల్లు. (ఆశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౨.) వీనిలో మొదటి
 పద్యమున “పశువులను మేటి యజము, చతుష్పదములను ధేనువు మిక్కిలి, మానవు
 లను బ్రాహ్మణుండు వరిష్ఠుండు” అను స్థలముల నజడస్తప్తమిచోట ద్వితీయలక్షణవిరుద్ధ
 మనుకొని కావలయును (ఇతరత్రచ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమాచ జ డ పతానాం
 స్యాత్. ఆం. చిం.) ముద్రాపకులు కుషష్ఠిని నిల్పిరి. “పశువులకు మేటి యజ మఖిల
 చతుష్పదములకు ధేనువు మిక్కిలి మానవులకు | బ్రాహ్మణుండు వరిష్ఠుండు.”
 (వావిళ్ళ. ముద్ర. ఆశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౧ ప.) అది సరికాదు. అజడవాచకస్తప్తమిచోట
 సంయతము ద్వితీయ మహాకవిసమ్మతము. (ప్రాధ. కార. ౧౦ సూ.) సీ.....
 గీ.....నలుగాలివాన గోవును.....మనుజుల విప్రుండు | సమధికత్వభాజ
 నము లంద్రు. (శాంతి. ౧ ఆ. ౭౧.) ఆ వె. వనజముఖులు పురుషులను దృష్టి
 బొందుట | గలుగ దంద్రు కోవిదులు మునీంద్ర. (ఆను. ౨ ఆ. ౧౭౫ ప్రాసస్థలము.)
 మఱియుఁ బై “పశువులను మేటి.....” మున్నగుస్థలములు ప్రకృతరుగు
 యత్వమునందిన శబ్ద మిది యని తోఁచెడి” (బా. సా. పే. ౨౮౬ పు.) ఈవ్రాత
 పొరపాటు. ‘లోపు’ శబ్ద మేకోశమందును లేదు. అందులశబ్దమున ‘ఉల’ చేరె ననుట
 సరికాదు. అందుశబ్దము మీఁదివిభక్తులకు లట్టురాఁగా “అందులకు” మున్నగునవి
 సిద్ధించును. వెలుపల మున్నగువానిలోవలెనే ‘లోపల’ శబ్దము లోనిది ‘పల’ శబ్దము.

“యతశ్చ నిర్ధారణ” మ్మను నిర్ధారణమునకు లక్ష్యములగుటంజేసి యట్టిమొడల ‘కు’ షష్ఠి ప్రాచీనవైయాకరణకవీంద్రసంప్రదాయవిరుద్ధమునునై యున్నది. చ. పురుష విశేషవిత్తముఁడు పూజ్యుఁడు రాజులలోన నీయుధి-ష్ఠిరుఁడు (సభా. ౨ ఆ. ౧౨ ప.) సీ. అప్పరో, గణములలో నగ్రగణ్యమైన | దాని మేనక.....(ఆది. ౪ ఆ. ౩౫.) క. అమరవరులందుఁ బురుషాత్తముఁ డెట్లు విశేషుఁ డట్లు ధరణిం గల తీర్థములందుఁ బుష్కరత్రిత | యము గరము విశేష మభిమతార్థప్రదమై. (ఆర. ౨ ఆ. ౨౪౮.) సీ. ఏవరయందును ద్రోవది ప్రీతితో, నొక్కొక్క నింటఁ దా నొక్కయేఁడు | క్రమమున నుండఁగ (ఆది. ౮ ఆ. ౧౧౫.) క. మాయం. దొక్కరు నభీష్టమతి వరియింపన్ | దోయజముఖఁ బ్రార్థింపుము. (ఆర. ౨ ఆ. ౪౫.)

నిర్ధారణషష్ఠికి లోపల వర్ణకంబగు. ౧౬.

జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞలచేత సముదాయంబునుండి యేక దేశంబునకుఁ బృథక్కరణంబు నిర్ధారణం బనంబడు. ఎద్దానివలన నిర్ధారణంబగు నచ్చటి షష్ఠికి లోపల వర్ణకంబగునని యర్థము. మనుష్యులలోపల శ్మత్రి ౨౫౨ I విషయము. యుండు శూరుఁడు. గోవులలోపలఁ గపిల బహుక్షీర. అధ్వగులలోపలం బాటువాఁడు శీఘ్రగామి. ఛాత్రుల లోపల మైత్రుండు సమర్థుండు. ఇట సప్తమియుఁ గలదు. మనుష్యులయందు శ్మత్రియుండు శూరుఁడు. ఇత్యాదు లెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౫౨ I విషయము:—ఇందలివిషయమెల్ల సంస్కృతవ్యాకరణోక్తమే. కాన నిందలి నిర్ధారణాదులవివరణము కల్పితరువునఁ గనందగు. అధ్వగులు = బాట సారులు, పాటువాఁడు = పరుగిడువాఁడు. ఈనిర్ధారణమున సప్తమివచ్చుట ప్రచురము.

సర్వవిభక్తి సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ కారి. ఆహా. ౪౨౩ పుట.)

ఆధారోఽధికరణమ్. (౧-౪-౪౫.) కర్తృకర్తృద్వారా తన్నిష్ఠ క్రియాయా ఆధారః కారక మధికరణసంజ్ఞం స్యాత్. (సీ. శా. ౬౩౨ సూ.)

సప్త మ్యధికరణేచ (౨.౩-౩౬.) అధికరణే సప్తమీ స్యాత్. బాపణ్ణేషికో, వైషయికో, లభివ్యాపక

శ్చేత్యాధార త్రిధా - కతు ఆస్తే - స్థాల్యాంపచతి.

మోక్షే ఇచ్చా అస్తి - సర్వస్తి న్నాత్తాస్తి.....

నన్నయా.

౨౫౩ విషయము. నిమిత్తాత్కర్తయోగే (వార్తి. ౧౪౯౦.) నిమిత్త

మిహ ఫలమ్. యోగ స్సంయోగ స్సమవాయాత్తకః.

చర్తణి ద్వీపినం హన్తి । దన్తయో వ్హన్తి కుజ్జరమ్ ।

కేశేషు చమరిం హన్తి । సీమ్ని పుష్కలకోహతః. ఇతి

భాష్యమ్. హేతౌ తృతీయాత్ర ప్రాప్తా. సీమా అన్తి

కోశః - పుష్కలకో గన్ధమృగః" (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ.)

విషయ నిమిత్తాదిజా తథై వాన్యా. (ఆం. చిం. అజం.

౮ కౌ. అహో. ౨౭౫ పుట.)

భావాదిజన్య జీవతుల్యః । సుసా స్యా దత్ర సర్వదా ।

సత్కర్థజా సప్తమీచ । వర్తమానాన్థతాం గతా. (విశ్వ.

అజం. ౧౮ కారి. అహో. ౨౭౬ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౩ విష:-సర్వవిభక్తిరిత్యాదికారిక ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే మూలము.

ఆధారిత్యాది - ఆధారః = ఆధారము, అధికరణమ్ = అధికరణ మనిపించు కొనును. 'ఘటమందు జలమున్నది' మున్నగువ్యవహారములలో జలాదికమునకు ఘటాదిక మాధారము. జలాదిక మాధేయము. కర్తృకర్తములును గ్రియ కాశ్రయ ములె. కానఁ గర్తృద్వారమునఁగాని కర్తృద్వారమునఁగాని కర్తృకర్తములందుండు క్రియ కాధారమగునది కారకమగుచు నధికరణసంజ్ఞగల దగునని కర్తృకర్తద్వారే త్యాదివృత్తికే దాత్పర్యము. ఇట్లు పరమ্পరగాఁ గ్రియ కాధారమగునది యధికరణ సంజ్ఞగలదని యెఱుంగునది.

అధికరణేచ = అధికరణమందు, సప్తమీ = సప్తమీవిభక్తి యగును. అధికరణ వాచకమునకుఁ బరముగా సప్తమీవిభక్తి యగునని యర్థము. ఆధారః = ఆశ్రయము, ఔషణ్ణేషికః = ఏకదేశసంబంధముగలది యనియు, వైషయికః = విషయతాసంబంధమున గోచరించునదనియు, అభివ్యాపకః = సర్వావయవములందును వ్యాపించి యుండునదనియు, త్రిధా = మూడువిధములుగలది. ఉదా:-ఔషణ్ణేషిక:- కర్తృద్వారమునఁ గ్రియ కాధారము:-కతు ఆస్తే = చాపయందున్నాడు. చాపయొక్క యేకదేశమున నున్నాడని యర్థము. కర్తృద్వారమునఁ గ్రియ కాధా

రము:—స్థాల్యాంపచతి = గిన్నెలో నేకదేశమున వంచుచున్నాడని యర్థము.
 వైషయిక:—మోక్షే ఇచ్చాస్తి = మోక్షము నిచ్చగలదు. కర్తయగు నిచ్చకు
 మోక్షము గోచరమగుచున్నది. అభివ్యాపక:—సర్వస్తి న్నాత్తాస్తి = అంతటను
 నాత్త గలదు. అన్నివస్తువులం దన్నియవయవములందును నాత్త వ్యాపించి యున్న
 దని యర్థము.

“వస్తు తస్తు ఉప సమీపే శ్లేషః, సంబంధః, తత్కృత మాపశ్లేషికమితి
 వ్యుత్పత్త్యా సామీపికమేవాధారత్వ మాపశ్లేషికమ్.....వసంచ కతు ఆస్తే...
 ...ఇత్యాదౌ గౌణ మప్యధికరణం సప్తష్యర్థవన” (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ. బాలమ.
 వ్యా.) “అభివ్యాపకఇతి - సకలావయవవ్యాప్తికృత ఆధారః.” (సి. కౌ. ౬౩౩
 సూ. బాలమ. వ్యా.) వైషయికసప్తమి మిక్కిలి విస్తృతము. “గోవిన్దః కేశౌ
 కుశలః=కేలివిషయే పటురిత్యర్థః.” (ముగ్ధ. ౩౦౯ సూ. దుర్గా. వ్యా.) “ఆకాశే
 శబ్దో జాయతే - ధర్తేవేదాః ప్రమాణమ్ - తీర్థేవసతి-గురౌవసతి-ఇత్యాది. ఆకాశ
 శబ్దయో రవినాభావ సంబంధః - ధర్తవేదయో ర్బోధ్యబోధకభావ సంబంధః-తీర్థవాస
 యో రాశ్రయాశ్రయిభావ సంబంధః. గురుశిష్యయో రుపానియోపాసకభావ సంబంధః-
 ఇతి సర్వన్యూత విషయతా.” (ముగ్ధ. ౩౦౯ సూ. శ్రీరామతర్కవాగీశవ్యాఖ్య.)
 ఆకాశే శబ్దోజాయతే = ఆకాశమందు శబ్దము పుట్టును = శబ్ద మాకాశగోచరమని
 యర్థము. ధర్తే వేదాః ప్రమాణమ్ = ధర్తవిషయమున వేదములు ప్రమాణము.
 తీర్థే వసతి = తీర్థవిషయమున వసించుచున్నాడు. గురౌ వసతి = గురుసేవావిషయ
 మున వసించుచున్నాడు. ఇట్లనేకస్థలములం దీవైషయికసప్తమి విలసిల్లుచుండును.

ఔపశ్లేషికాధారస్థలమున నాధారాధేయముల సంబంధము సంయోగ
 రూపముగాని సమవాయరూపముగాని కావలయును. ఘటమందు జలము సంయోగ
 సంబంధమున నుండును. శరీరమందు జీవుడు సమవాయసంబంధమున నుండును.
 ద్రవ్యద్రవ్యములసంబంధము సంయోగరూపము. అనయవావయవులకును, జాతి
 వ్యక్తులకును, గుణగుణులకును, గ్రియాక్రియావంతములకును గలసంబంధము సమ
 వాయరూపము. “రూపే రూపత్వమస్తి-శరీరే చేష్టాస్తీత్యాదౌ సమవాయేన
 ఔపశ్లేషికమాధారత్వ మిత్యాది జ్ఞేయమ్.” (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ. బాలమ. వ్యా.)

నిమిత్తాదిజ్ఞేత్యాది:—“నిమిత్త మనఃగా ఫలము. ఫలమునకుఁ గర్తృమందు
 సంయోగసంబంధమునఁగాని సమవాయసంబంధమునఁగాని వృత్తి యుండఁగా
 ఫలరూపహేతువాచకముకంటఁ బరముగా సప్తమి యగునని యర్థము. “కర్త
 యోగే హేతువాచకాత్ శబ్దాత్ సప్తమీ వాచ్యేత్యర్థః.” (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ.

బాలమ. వ్యా.) “నిమిత్తముతో నన్వయముగల క్రియయందు కర్తయగుదానితో సంబంధ మున్నప్పుడు నిమిత్తవాచకముకంటె సప్తమి యగును” (కౌముదీశరదా గమము. ౬౩౬ సూ.) హేతుతృతీయ ప్రాప్తిపఁగా నిది వచింపబడెను. చర్తణి = చర్తనిమిత్తమున, ద్వీపినమ్ = పులిని, హన్తి = చంపుచున్నాఁడు. దంతయోః = దంతములనిమిత్తమున, కుజ్జరమ్ = ఏనుగును, హన్తి = చంపుచున్నాఁడు. కేశేషు = కేశములనిమిత్తమున, చమరీమ్ హన్తి = చమరీమృగమును జంపు చున్నాఁడు. నీమ్ని = అండకోశమునిమిత్తమున, పుష్కలకః = గంధదృగము (బూతుపిల్లి) హతః = చంపబడెను. పులినిజంపుట చర్తముకొఱకుఁగాన నిటుఁ జర్తము నిమిత్త మనఁగాఁ గ్రియాఫలము. ద్వీపి కర్తము. ద్వీపిచర్తములకును నండ కోశగంధదృగములకును సంబంధము సమవాయము. తక్కినవాని సంబంధము సంయోగము. ‘చర్తమందు ద్వీపిని జంపెను’ అనురీతి సంస్కృతానుసార ప్రయోగ ములు తెనుఁగుకావ్యములందు లభింపలేదు.

విషయేత్యాది:—విషయనిమిత్తాదిజా = వైషయికాద్యధికరణవాచకముల కును, ‘నిమిత్తా త్కర్తయోగే’ అనువార్తికముచొప్పున నిమిత్తవాచకమునకును బరముగావచ్చు, అన్యాయా = ఈవఱకు వివరించినవిభక్తులకంటె భిన్నమైనసప్తమియు, తథైవ = ఆసంస్కృతవ్యాకరణోక్తప్రకారముగనే తెల్లనందును నగును. ఉవా:— విషయాది:—మోక్షమం దిచ్చగలదు. ఘటమందు జలమున్నది. అంతట నీశుఁడు గలఁడు. నిమిత్తాది:—చర్తమందు పులినిజంపెను = జర్తము విషయమునఁ జంపెనని యర్థము.

ఇట్లు సప్తమివచ్చునని చెప్పుటచేత, ‘అదున్ - నన్ - అన్’ అను సప్తమి ప్రత్యయములును, లోపలన్ - లోనన్ - లోన్ మున్నగు సప్తమ్యర్థకశబ్దములును సప్తమ్యర్థకద్వితీయాప్రత్యయములును యథాసంభవముగ నగునని గ్రహింపనగును. అనఁగా నుదంతజడవాచకముల యేకవచనమున నవర్తమును నొపవిభక్తికములపై ‘అన్’ అనునదియు నిట్లు యథార్థముగఁ దక్కినవియు నగునని యెన్ననగును. (విస్తర. I)

విస్తర 1 ౨౫౩ విష:—అహోబలపండితుఁ డిచింతామణిసూత్రమునకు వ్యాఖ్యచేయుటలో మిక్కిలి పొరపాటుపడెను. “విషయనిమిత్తాద్యర్థజా, అన్యాయా విభక్తిః, సప్తమిత్యర్థః. తథైవ = తేన ప్రకారేణ ప్రథమాంతత్వలక్షణేన తిష్ఠ తీత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన సత్యర్థసప్తమిగ్రాహ్యః. తద్విధాయకంచ శాస్త్రం యస్యచ భావేన భావలక్షణమిత్యాది. ఇతరయోర్యధాయకంతు నిమిత్తా త్కర్తయోగే.

ప్రయోగములు:—దౌష్ట్యశ్లేషికము—తే, గీ. ఎల్లయందును దా వసియించు
 టెల్ల | యదియుఁ దనయందు వసియించుట... (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౩౨౬.) ఇందు
 “ఎల్ల యదియుఁ దనయందు వసియించుట” అనునది యశాపశ్లేషికసప్తమీలక్ష్యము.
 విశ్వమెల్లయు వాసుదేవునిబొజ్జలో నేకదేశమునఁగదా వసించియుండును.

సత్త్వమ్యధికరణేచ. ఇత్యాదిశాస్త్రమ్.....భృత్యులవిషయము గౌరవమత్యంత
 చలంబు సత్య మవసీకులకున్. చర్తము నిమిత్తము ద్వీపిం జంపెన్ | వాలము
 నిమిత్తము చమరిం జంపెన్ |భృత్యుఁ డావులఁ బిదుకఁగ వచ్చెన్.....
 షష్ఠీచానాదరే - పుత్రుఁడు దుఃఖంప సన్న్యసించెన్ ఇత్యాది.....ప్రథమాస్త
 త్వంతు సర్వత్ర సమానమ్. విషయనిమిత్తశబ్దయోః ప్రయోగవీచాయం విధిః.
 అన్యత్ర మోక్షమునందిచ్చగలదు. ఇత్యాదిరూపం భవత్యేవ.” (ఆహో. ౨౭౫-౨౭౬
 పు.) ఆహోబలపండితుఁడు “ఆదిశబ్దేన సత్యర్థసప్తమీగ్రాహ్య” అని వ్యాఖ్యచేసి,
 చింతామణియం దొక్కనైషయికసప్తమీమాత్రమే సంగ్రహింపఁబడినట్లును నౌప
 శ్లేషికాభివ్యాసకాధారసప్తములు స్థిరంపఁబడనట్లును వ్యాఖ్యచేయుట పొరపాటు.
 చింతామణిలోని యాదిశబ్దముచే సంగ్రహింపఁబడకుండుటచేత నేకదా యధర్వణుఁడు
 సత్యర్థసప్తమిని సంగ్రహింపవలసెను. మఱియు నావైషయికసప్తమియందును ‘నిమిత్తా
 త్కర్తృయోగే’ అనువార్తికముచొప్పున వచ్చుసప్తమియందును ‘అంద్యాదిసప్తమీ
 ప్రత్యయములె యంతటను వచ్చుననిచెప్పక విషయనిమిత్తశబ్దప్రయోగమునఁ
 బ్రథమావిభక్తియే నిల్చుననుచు “తదైవ” అనుదానికి “ప్రథమాస్తత్వలక్షణేనైవ
 తిష్ఠతీత్యర్థః” అని వ్యాఖ్యచేయుటయు “భృత్యులవిషయము గౌరవమత్యంత
 చలంబు. చర్తమునిమిత్తము ద్వీపిని జంపెన్” ఇత్యాదిరీతి నుదాహరించుటయు
 మిక్కిలి ప్రామాదికములు. ‘తదైవ’ అనుచింతామణికి “ప్రథమాస్తత్వలక్షణే
 నైవ” అను నర్థమితని కెట్లు లభించెనో తెలియకున్నది. మఱియు విషయనిమిత్త
 శబ్దములప్రయోగమునందును సప్తమీస్థలములందు “విషయమున - నిమిత్తమున”
 అని ప్రయోగించుటే వైయాకరణసంప్రదాయము. కావున “భృత్యులవిషయమున
 గౌరవము, చర్తమునిమిత్తమున ద్వీపిని జంపెను” అనురీతినే యిట నుదాహరింప
 వలసియుండును. సంస్కృతమునందును “క్రీడావిషయే నిపుణః” (ముగ్ధ. దుర్గా.
 వ్యా.) అనియు ‘చర్తణే ద్వీపినం హన్తి అనియు సప్తమ్యంతముల’ నుదాహరించుటే
 సంప్రదాయముగాని ప్రథమాంతము నుదాహరించుట సమ్మతముకాదు. ఒకప్పుడు
 తెల్లన “అన్యస్యాః క్వచిద్భవే చ్ఛాన్యా” అనుపద్ధతిని “భృత్యులవిషయము” అని
 ప్రథమాంతవ్యవహార ముండుటచే నహోబలపతి యట్లు భ్రమించినేమో? మఱియు

సీ. ద్రోవది ప్రీతితో, నొక్కొక్క నింటఁ దా నొక్కయేడు | గ్రమమున నుండును
గమలాక్షి యెవ్వరియింటఁ దానుండె నయ్యింటివలనఁ | బెటవారు సనకుండ (ఆది. ౮
ఆ. ౧౧౫.) వ. ఇవ్వర్హాకాలంబు మాయందయుండి (ఆది. ౮ ఆ. ౧౮౦ వచ.)
(మాయంద = మాస్థలమునంద) గీ. ఆతఁధివై వచ్చి నీవు మాయంద కుడిచి (ఆర.
3 ఆ. 3౯౦.) క. పగవారియింటఁ గుడిచిన (ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౨౪.) గీ. ఇండు
మియందుఁ గలవస్తు వెద్దియైన (సభా. ౧ ఆ. ౨౩౯.) చ...రాజసూయమఖ

“నిమిత్తము - అర్థము - తదర్థము” మున్నగునవి ప్రథమాంతములుగఁ బ్రయుక్త
ములగునపు డవి ‘కొఱకు’ శబ్దార్థకములై తాదర్థ్యచతుర్థివాచకములగునేకాని
సప్తమ్యర్థకములుకావు. తే. గీ. ఏను గుర్వర్థ మర్థినై మానవేశ |... (ఆది ౧ ఆ.
౯౫ ప.) మత్తకోకిలము. నీతదర్థమ కాగ దెవనినిర్దితం బిది... (ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౮)
(౨౪౪ 1 విష.). సప్తమ్యర్థమున “అందున్” మున్నగు సప్తమ్యర్థక ప్రత్యయముతో
నిట్టినిమిత్తాదిశబ్దములు ప్రయోగింపబడుట సంప్రదాయము. “నీవును గుర్వర్థంబు
నందు ఋణవిముక్తుండ వైతివి.” (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౧ గద్యము.). కవిజనమండన
గాణపతవివరణకారాదు లీకవిశిరోభూషణమార్గమునె యనుసరించిరి. ఆంధ్ర
భాషాచరిత్రకర్తగా రీ “విషయనిమిత్తాదిజా తతైవాన్యా” అను చింతామణీసూత్ర
ము న వర్ణకవిధానార్థకమనిరి. “అన్యా” అనుపదము సప్తమిప్రత్యయమగు ‘న’
వర్ణకమును మాత్రము తెలియఁజేయునని తలంపవచ్చును.....అన్య ప్రత్యయము
‘న’ అనునది.....మహద్వాచకపదములపై ‘న’ వర్ణక మెప్పుడు చేరు ననునదియే
ప్రస్తుతసూత్రవిషయ మనుటకు సందేహములేదు.....విషయమునన్ - నిమిత్త
మునన్.....మొదలగు నవర్ణకయుతసప్తమ్యంతపదములతోఁ గలసియుండునని
యీసూత్రమున సూత్రకారుఁడు వివరించియున్నాఁడు. నీకృతమునఁ (శాసితరి
త్వయి) గౌరవాన్వయ ముక్తిప్రకీర్తి బ్రకాశితంబగున్ (ఆర. ౧ ఆ. ౫౧ ప.(
‘మొ.’) (ఆం. భా. చ. ౧౬౩౨ పుట.) ఇది విమర్శసహమై యుండలేదు. ‘అన్యా’
అనుదాని కన్యప్రత్యయమగు ‘నవర్ణకమని’ యర్థమట. ‘విషయనిమిత్తాదిజా’ అను
దానికి విషయమునన్ - నిమిత్తమునన్ - కారణమునన్ మొదలగుపదములు లక్ష్య
ములట. మహద్వాచకపదములపై ‘న’ వర్ణకము చేరునట. ‘నీకృతమునన్’ అను
(భారతపద్యమందలి) పదము సప్తమిప్రత్యయాంతమట. బొప్పెల్లెడి కాద్యధికరణ
సప్తమిని నన్నయాధర్వణులు స్థరింపనే లేదని యీసమన్వయమునఁ బర్యవసిత
మగుచున్నది. నన్నయాధర్వణులు నవర్ణకమును స్థరింపలేదని వీరియాశ యము.
అది సరికాదు. (చూడు. ౨౫౩ 11 విషయము.)

మున్నతిఁ జేసినధన్యు లింద్రునం | దునికియు (సభా. ౧ ఆ. ౮౯.) (ఇంద్రునందున్ = ఇంద్రుసన్నిధిని.)

వైషయికము:—చ. అనుపమకార్తుకాది వివిధాయుధ విద్యలయందుఁ గోవిదుం | డనఁగ... (ఆది. ౬ ఆ. ౯౬.) సీ. చారువిభూషణాహార విహారశయ్యాసన భోగంబులందు విముఖ (ఆర. ౨ ఆ. ౨౬.) క. ఇం దీవరలోచన నీ | యందే నభి నందితాత్మ నై నట్టులు నీ | నందనులయందుఁ బౌత్రుల | యందును నభినంద్య వగుమ యని దీవించెన్. (ఆది. ౮ ఆ. ౬.) వచన. నీమందులు మంత్రంబులు నాయందుఁ బనినేయవు (ఆది. ౨ ఆ. ౧౯౧.) వ. నీవును గుర్వర్థమునందు ఋణనిముక్తుండ వైతివి (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౧.)

అభివ్యాపకము:—తే. గీ. ఎల్లయందును దా వసియించుట... (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౩౨౬.) వ. ఎక్కడఁ జూచినం దానయై... (భీష్మ. ౨ ఆ. ౧౩౭.)

నిమిత్తాదిజప్తమి:—చర్మమం దేనుఁగును బులిని జంపెను. జర్మనిమిత్తమున బులినిజంపెను. మొ.

భావాదీత్యాది:—భావాదిజన్యజీప్ = “యస్యచ భావేన భావలక్షణమ్. (౨-౩-౩౭) యస్య క్రియయా క్రియాన్తరం లక్ష్యతే తతః సప్తమీస్యాత్ - గోషు దుహ్యమానాసుగతః...” (సి. కౌ. ౬౩౪ సూ.) అనునది మొదలగుసూత్రముల చొప్పున వచ్చుసప్తమి (‘జీ. ఓన్. సుప్’ అను సప్తమీప్రత్యయముల ప్రత్యాహారము ‘జీప్’ అనునది.) సుసా = ప్రథమావిభక్తితో (‘సు. ఔ. జస్’ అను ప్రథమా ప్రత్యయముల సమాహారము.) తుల్యః = సరియై, అత్ర = ఈ తెనుఁగుభాషయందు, సర్వదా = అంతటను బ్రయుక్తమగును. సత్యర్థ...గతా = ఇట్టిచో నీసత్యర్థజ సప్తమి వర్తమానార్థకమగును. ఇట్టియెడల భావలక్షణార్థక నుజ్యంతక్రియ యంత టను బ్రయుక్తమగును గాన దానిచే నచటి కర్తృకర్తము లభిహితము లగుటం జేసి యచటఁ బ్రాతిపదికాఢ ప్రథమయై కర్తృకర్తవాచకములకుఁ బరముగా వచ్చును. “భావాఢ్కాదియోగంబునం గర్తకుః బ్రథమయగు” అని సూరి సూత్రించెను. (బా. కౌ. ౩౨ సూ.) గోషు దుహ్యమానాసు గతః దేవదత్తః = గోవులు పిదుకఁబడుచుండఁగా దేవదత్తుఁడు వెడలినాఁడు. ఇది కర్తృవాచకమునకుఁ బరముగా సప్తమివచ్చినస్థలమున కుదాహరణము. కర్తృవాచకస్థలమునకు:— బ్రాహ్మణే ష్వధీయానేషు గతః = బ్రాహ్మణులు చదువుచుండఁగా వెడలినాఁడు. ఇట్టి యెడల సంస్కృతమునవచ్చు సప్తమి తెల్లనందలి ప్రథమకు సరియైయుండునని యధర్వణాశయము. సర్వదాయనుటచే నీసందర్భములోని సప్తము లన్నిటియెడలను

నిష్ఠే ప్రథమయే నిల్చునని విశదమగుచున్నది. “అర్హాణాం కర్తృత్వే నర్హాణా మ కర్తృత్వే తద్వైపరీత్యేచ” సత్పు తరత్పు అసన్త అసతే = సత్పురుషులు వెడలు చుండఁగా నసత్పురుషులు నిల్చుచున్నారు. (సి. కా. వా. ౬౩౪ సూ.) షష్ఠీ చానాదరే (౨-౩-౩౮.) అనాదరాధికే భావలక్షణే షష్ఠీస్తమ్యాస్తః. (పుత్రాదౌ) రుదతి రుదతోవా ప్రావ్రజీత్ = రుదన్తం పుత్రాదిక మనాదృత్య సన్న్యస్తవానిత్యర్థః = పుత్రాదులు శోకించుచుండఁగా (వారి ననాదరించి) తండ్రి సన్న్యసించెను. అధికరణ సత్తమిస్థలములందును నిట్టిభావలక్షణనుజ్యస్తప్రయోగము సత్యర్థజసత్తమిమూల మున సంభవించునని సూత్రములోని సర్వదా శబ్దస్వారస్యమున నెన్నునది. “ఉదితే ఆదిత్యేజుహోతీత్యత్ర తు సామీపిక మధికరణత్వం సత్తమ్యర్థః. ఉదితాదిత్యసమీప కాలే ఇత్యర్థః. ఆదిత్యోదయోత్తరసమీపకాల ఇతి పర్యవసన్నోర్థః.” (సి. కా. ౬౩౫ సూ. బాలమ. వ్యా.) ‘ఉదితే ఆదిత్యే జుహోతి = ఆదిత్యుఁ డుదితుఁ డగు చుండఁగా హోమముచేయుచున్నాఁడు’ అనుచోటి యధికరణసత్తమిస్థలమందును నీభావలక్షణను సత్తమ్యర్థక నుజ్యంత ప్రయోగము గల్గెనని యెఱుంగునది. (విస్తర II.)

విస్తర. II ౨౫౩ విష:—వికృతివివేకటికాకర్త యాయధర్వణకారికను ద్వి ద్వి యపార్థమునుజేసెను. “భావాదిజన్యజేప్తుల్య | సుస్సాస్యాదత్ర సర్వదా |..... టీక. అత్ర = ఈతెలుఁగునందు, సర్వదా = ఎల్లపుడు, సా = ప్రసిద్ధమైన, భావాది జన్యజేప్ = భావాద్యర్థమువలనఁ బుట్టిన, సత్తమివిభక్తి, తుల్యసుః = సమానమైన ప్రథమైకవచనముగలది. స్యాత్...తా. విషయనిమిత్త సత్తమ్యంబులఁబుట్టిన సత్తమి విభక్తి ప్రథమాతుల్యం బగును. అందు సతిసత్తమి వర్తమానార్థమును బొందును. భృత్యులవిషయముగారవ | మత్యంతచలంబుసత్య మవనీశులగున్. చర్తనిమిత్తము దుష్టిం జంపెన్.....(వికృ. అజం. ౧౮ కా.) చింతామణిలోని “విషయనిమిత్తాది జాతౌ వాన్యా” అను సూత్రవ్యాఖ్యయగు నహోబలపండితీయమున నీయధర్వణ కారికయుండుటచే నట్టి కవిశిరోభూషణగ్రంథము సరిగా నర్థముచేసికొనక యీతఁ డిరీతి నపవ్యాఖ్యాచేసినవాఁ డయ్యెను. ‘గోవులు పిదుకఁబడుచుండఁగా’ అనుచోటి ప్రథమాబహువచనమునైనఁ జూచికొనక సుప్రత్యయమాత్ర మను నపార్థము గలపాఠమును బ్రత్యేపించుట మిక్కిలి వింతగా నున్నది. చింతామణి సూత్రముచే సిద్ధింపని భావలక్షణార్థసత్తమి నధర్వణుఁడు వివరించుచున్నాఁడని గ్రహింపక చింతామణ్యుడాహరణములుసయిత మీయధర్వణసూత్రమునకు లక్ష్య ములని తలంచుట మిక్కిలి వింత.

ప్రయోగములు:—మ. కురువృద్ధల్ గురువృద్ధబాంధవు లనేకుల్ సూచు
చుండన్.....(సభా. ౨ ఆ. ౨౩౩.) మ. గురుభీష్మాదులు సూచుచుండ సభ
మీకుం గీడు నాడట్లు.....(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౩౬.)

“స్వామీశ్వరాధిపతి దాయాదసాక్షిప్రతిభూప్రసూతైశ్చ. (౨.౩-౩౯)
ఏతై స్సప్తభి ర్యోగే షష్ఠీసప్తమ్యాస్తః. షష్ఠ్యా మేవ ప్రాప్తాయాం సాక్షిక సప్త
మ్యర్థం వచనమ్. గవాంగోషు వా స్వామి” (సి. కా. ౬౩౬.) ఇత్యాదిసూత్ర
ముల లక్ష్యములందుఁ తెలుఁగున షష్ఠియే కన్పట్టుచున్నది. తెలుఁగున ‘గోవులకు
స్వామి’ అనియే ప్రయోగింపఁబడుట సహజము. గోవులయొక్కస్వామి. ఇట
శేషషష్ఠి యని యెఱుంగునది.

అధికరణంబునకు సప్తమియగు. ౧౭.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. అధికరణంబు నా నాధారంబు. ఔపశ్లేషికంబు - వైష
యికం బభివ్యాపకంబని యాధారంబు త్రివిధంబు,
౨౫౩ I విషయము. ఘటమందు జలమున్నది. మోక్షమం దిచ్చగలదు.
అన్నింటియం దీశ్వరుండు గలండు.

సంజీవని. ౨౫౩ I విషయము:—చింతామణిచెప్పిన వివిధసప్తములలో నధి
కరణార్థకసప్తమినిమాత్రము సూరి యిట్లు సంగ్రహించెను. ఔపశ్లేషికాదుల స్వరూ
పము ౨౫౩ విషయమున విస్తరించి వివరింపఁబడెను. ఔప:—ఘటమందు జల
మున్నది. వైష:—మోక్షమం దిచ్చగలదు. అభివ్యా:—అన్నింటియం దీశ్వ
రుండు గలండు.

నన్నయ. జేర్నః స్యా త్సోపి ముబ్బన్తం । వినా వుప్రత్యయా
న్వితమ్ । అమహన్నామ జడగం । చోదన్తం నాన్యతో
౨౫౩ II విష. విధిః॥ (వికృతి. ఆజం. ౧౬-౧౭ కారి. అహో.
౨౬౭.)

కల్పతరువు. ౨౫౩ I విష:—ఈకారికలు ౧౩౭ విషయమున వ్యాఖ్యా
తము లయ్యెను. ౨౨౭-౨౩౩ విషయమునందును నీవిషయము కొంత ప్రసంగింపఁ
బడినది.

బాలవ్యా. ఉకారాంతజడంబునకు ‘న’ వర్ణకంబగు. ౧౮.
౨౫౩ III విష. ఘటంబున జలంబున్నది - దేవదత్తునకు మోక్షమున
నిచ్చగలదు.

సంజీవని. ౨౫౩ III విషః—నవర్ణకము సైతము సప్తమీప్రత్యయమే
యగుటచేత నది పూర్వసూత్రముచొప్పున నధికరణార్థమున వచ్చునని వేఱ చెప్ప
నక్కఱలేదు. కాని ‘అందు’ వర్ణకమువచ్చుచోటులందెల్ల ‘న’వర్ణకము రానేరదు,
కావున ‘న’వర్ణకము వచ్చుస్థలము లిందు నిరూపింపబడినవి.

నన్నయ. అన్యస్యాః క్వచిద్భవేచ్ఛాన్యా (ఆం. చిం. హలం.
౨౫౪ విషయము. ౧౫౫ కా. అహో. ౪౨౭ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౪ విషః—బా. కా. ౧౯-౨౦ సూత్రములు కారకపరిచ్ఛే
దములోని విశేషణముల విభక్తివచనప్రసంగమున నుండుట యుక్తమని తోచి
వానిని బా. కా. ౨౬ సూత్రమునకుఁ బూర్వమున నిల్ప నెంచి యిచటఁ గ్రమము
తప్పించి యీ ౨౧ సూత్రపుమూలము నిల్పబడెనని యెఱుంగునది.

అన్యస్యాః = ఒకవిభక్తిచోట, అన్యా = మఱొకవిభక్తి, క్వచిత్ = ఒకా
నొకప్పుడు, భవేచ్ఛ = అగుటయుఁ గలదు. సంస్కృతవ్యాకరణసూత్రముల
చొప్పున నొకవిభక్తి రావలసియుండఁగా నద్దానిచోట వేఱొకవిభక్తివచ్చుటయు
నాంధ్రమహాకవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నదని యర్థము. చింతామణికర్త
సూరివలె సంస్కృతవ్యాకరణసిద్ధవిభక్తులకు భిన్నములగు విభక్తులు తెల్లనవచ్చుటఁ
గలదని యాయావిభక్తులస్థలములను నిరూపింపలేదు గానఁ జింతామణిసూత్రమున
కర్థముచేయుటలో సంస్కృతవ్యాకరణసిద్ధవిభక్తులచోట నితరవిభక్తులు తెల్లనవచ్చు
టయుఁ గలదనుటయే యుక్తము. అట్టివానిఁ గొన్ని తానె (చింతామణికర్త) వివ
రించును. “ఇతరత్రచ ద్వితీయా । తస్యాః ప్రథమాచ జడపదానాం స్యాత్”. మొ.
“ఉపయోగమునం దాఖ్యాతకుఁ దోడవర్ణకంబగు” (బా. కార. ౭ సూ.) “చతుర్థికి
మాటుగ వష్టియె.....కానంబడియెడి” (బా. కా. ౮ సూ.) “ఉదంతజడంబు
తృతీయకు నవర్ణకంబగు” (బా. కా. ౨౩ సూ.) మున్నగు సూరిచెప్పిన మార్పులెల్ల
నీచింతామణిసూత్రమునకు లక్ష్యములు కానోపును. అవ్విభుండు పాల మేగెను.
(వి. పు. ౭ ఆ. ప్రాథ. కార. ౧౩ సూ.) చ. చిరముగఁ బ్రవ్వాకుం దపముసేసి
(ఆది. ౨ ఆ. ౧౨౯.) మున్నగు బాలవ్యాకరణాసాధ్యవిభక్తులును దీనికి లక్ష్య
ములు కానోపును. ఇట్లు “క్వచి దన్యవిభక్త్యర్థే । ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే.”
(వికృ. అజం. ౮౭ కా. అహో. ౩౬౫ పు.) అను వికృతివివేకకారికకు లక్ష్యములు
వేఱయుండుటచేత నీక్రిందిప్రయోగములు ప్రకృతచింతామణిసూత్రమునకు
లక్ష్యములనుటయే యుక్త మనఁదగును. చ...దు । ర్భతులు.....తీర్థము

లాడనోపరు (ఆర. ౨ ఆ. ౨౮౬.) ఆ. వె. ఎటుకు నన్ను నుఱక నేసినశరములు? నెఱకులాడి...వేదనఁగావించు (ఆర. ౧ ఆ. ౩౧౪ ప.)

సంస్కృతవ్యాకరణాసాధ్యవిభక్తులును నీక్రిందిరీతిని దీనికి లక్ష్యములు కాదగును. “స్వాగతావృత్తము. ఆగిరింద్రసుత హర్షముతో శై | వాగమోదిత విధాయితో సు | స్వాగతాభిరుతవాక్యములం ద | భ్యాగతోచిత సపర్యలఁ దన్వేన్ (నన్ని. కు. ౭ ఆ. ౮౩౬.) శా...వరాంగములు సోకుం బుష్కరాగ్రం బునం | దాటోపం బొనరించు...(నన్ని. కు. ౧ ఆ. ౧౦౦.) గీ. మువ్వరముగూడ నీశిలీముఖమునందుఁ | దెగితిమి (భాస్కర. అయో. ౧౮౧ ప.)” (సూ. రా. ని. అందు శబ్దము.) ఈపద్యములందలి ‘అందు’ విభక్తికిఁ బైరీతిని వివక్షావశమునఁ బ్రయోగము నంగీకరింపక సూ. రా. నిఘంటుకర్తలు ‘అందు’ శబ్దమునకుఁ దృతీ యార్థమే కలదని వ్రాయుట సరికాదు. సంస్కృతమునందును నిట్లే వివక్షావశ మునఁ గారకవిశేషములను బ్రయోగించుటఁ గలదు. “ఏవం వివక్షావశా ద్యత్ర వస్తుతో దానం తత్రాపి న - సమమబ్రాహ్మణే దానం | ద్విగుణం బ్రాహ్మణబ్రువే | అధితే శతసాహస్ర | ఋనంతం వేదపారగే. ఇతి మనుః.” (ముగ్ధ. కార. ౨౯౪ సూ. వ్యాఖ్య.) “గృహే ప్రవిశతీత్యత్ర గృహస్య కర్తతయా ద్వితీయా ప్రాప్తౌ అధికరణస్య వివక్షయా సప్తమీ, వివక్షావశాద్ధికారకాణి భవంతీతి న్యాయాత్.....తపో వనేషు స్పృహయాభిరేషా ఇతి రఘుః ఇత్యాదౌ సంప్రదానే అధికరణవివక్షా. ఇత్యాదయో మహాకవిప్రయోగాత్ వివక్షయా సమాధానీయాః. స్థితేర్గతి శ్చింతనీయేతి న్యాయాత్. తేన స్వేచ్ఛయా—గృహే గచ్ఛతీత్యాది ప్రయోగోనకర్తవ్య ఇతి సంప్రదాయాః” (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౩౧౬ సూ.) ఇట్లే కవిప్రయుక్తములగు విభక్తులు వైవక్షికములని సమాధానము చేసికొనవలయును. మ. అభిజాతుండవు ధర్మశీలుడవు నీయం దైనసంబంధము (ఆది. ౮ ఆ. ౫౨.) సీ. కారవైశ్వర్యంబు గౌరవంబున సమర్పిత మయ్యె నీయంద పేర్చితోడ (సభా. ౨ ఆ. ౧౦౨.)

ఏకవాక్యమున నపునరుక్తముగఁ బ్రయుక్తమైన యొక్కపదమే రెండుచోట్ల నన్వయించునపు డందొక కారకమే రెండవదాని నడంచి నిల్చును. “ద్వయోర్యుగ పత్ ప్రాప్తౌ కర్తృకర్తాధికరణంకరణం సంప్రదానకమ్|అసాదానంచ సందేహాపరం పూర్వేణ బాధ్యతే ఇతి వచనా ద్యవస్థా. గంగాం గత్వా స్నాతి (గంగనుగూర్చి యేగి స్నానముచేయుచున్నాఁడు.) ఇత్యాదౌ అధికరణం బాధిత్యాకర్తప్రవృత్తమ్. గృహం ప్రవిశ్య నిస్సరతి (గృహమును బ్రవేశించి వెడలుచున్నాఁడు) ఇత్యత్ర

అపాదానం బాధిత్యా కర్త ప్రవృత్తమ్. వర మాహూయ కన్యాం దదాతి (వరు నాహ్వానించి కన్య నిచ్చుచున్నాడు). ఇత్యత్ర సంప్రదానం బాధిత్యా కర్త ప్రవృత్తమ్. అశ్వే స్థితో గచ్ఛతి (ఆశ్వమందుఁ గూర్చుండి పోవుచున్నాడు.) ఇత్యాదౌ కరణం బాధిత్యా అధికరణం ప్రవృత్తమ్. ఏవ మన్యద పూహ్యమ్” (ముగ్ధ. కార. 306 సూ. దుర్గా. వ్యా.) పై వానిలో ‘గంగనుగూర్చి యేఁగి గంగలో స్నానముచేయుచున్నాడు’ మున్నగురీతిగల వాక్యములలో సాధికరణము నడంచి కర్తకారకము నిల్పెనని యిట్లు గ్రహింపవలయును. సీ... సుందరి నీవతులందుః బ్రీతిఁ | బతిభక్తి యొప్పు నపత్యంబుఁ బడయుము. (ఆది. ౮ ఆ. ౪.) ఇటు “బతులందుఁ బతిభక్తి యొప్పుఁ బతులవలన నపత్యంబుఁ బడయుము” అనఁదగి యుండ నపాదనము నడంచి యధికరణము నిల్పినది. సీ... ఎద్ది చెప్పుఁ డిష్టంబు... (ఆది. ౮ ఆ. ౨౧.) ఎద్ది యిష్టంబు దానిని జెప్పుఁ డని యుండవలసియుండఁగాఁ గర్తకారకము నడంచి కర్తకారకము నిల్పినది. త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యిట్టి యెడలఁ బైరీతిని గ్రహింపక విభక్తి విపరిణామాన్వయము నంగీకరించెను. “కొన్నియెడల విభక్తి విపరిణామంబు గ్రాహ్యంబు ఉదాః—ఉ... ఈతనితో సాటి యనంగ మేలన... (నిర్వ. 3 ఆ.)... ఇక్కడఁ దృతీయకుఁ బంచమిగా మార్పు గలిగెనని తెలియవలయును. మొ.” (ప్రాథ. కార. ౨౬ సూ.) “ఈతనితోసాటి; ఇతనికంటె మేలు” అనుచో నేకవాక్యప్రయోగమునఁ బంచమి నడంచి సహృద్భృతీయ నిల్పెననుట యుక్తము. ఉ... నీ | యేపున కోర్వ దేవతల కేనియు దైత్యుల కేని రాదు పా | మ్మేపగతేని గెల్వము..... (శాంతి. ౨ ఆ. ౪౩౭.) ‘ఏపగ తెదిర్చిరేని వారిని గెల్వము’ అని యుండవలసియుండఁగా గర్తకారకము నడంచి కర్తకారము నిల్పినది.

ఒకానొకచో నొకవిభక్తికి మఱియొకవిభక్తియునగు.

బాలవ్యాకరణ ౨౧. మైత్రుండు గృహమును వెడలెను. గృహము

వివరణము. . నుండి యని యర్థము. వాడు వాహనమును దిగెను.

అగ్ర I విషయము. వాహనమునుండి యని యర్థము. వారు సుఖ

మున్నారు. సుఖముతో నని యర్థము. ఇత్యాదు

లెటుంగునది.

సంజీవని. అగ్ర I విషయము:—“అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్ఛాన్యా” అను చింతా మణిసూత్రమే దీనికి మూలమైనచు సంస్కృతవ్యాకరణోక్తవిభక్తులను నాంధ్ర మహాకవి ప్రయోగారూఢములగు సంస్కృతప్రసిద్ధవిభక్తివిలక్షణములగు విభక్తు

లను జాలవలయు సూరి సూత్రించినవాడగుటంజేసి సూరిగారి యీసూత్రమున కర్థము చేయునపుడు సంస్కృతవ్యాకరణోక్తవిభక్తులకును సూరి సంగ్రహించిన విభక్తి విశేషములకును విలక్షణములగు విభక్తులు వచ్చుటయుఁ గలదని వ్యాఖ్య చేయవలసియుండును. 'మైత్రుండు గృహమును వెడలెను' అనుచో నపాదాన పంచమి రావలసియుండుననియు నట్టియొడల "ఉండి" శబ్దానుప్రయోగమును బంచమీవిభక్తి వలనకు ద్వితీయాదేశముచు రాఁగా 'గృహమువలననుండి=గృహము నుండి' (బా. కా. ౯-౧౦-౧౧ సూ.) అని యేర్పడుననియు నట్లగుటచే నిట 'గృహమువలన' అను పంచమీవిభక్తికి మాటుగ నుండి శబ్దరహిత ద్వితీయయై ప్రకృతసూత్రముచొప్పున వచ్చెననియు సూరిగారియాశయము. ఇట్లే వాహన మును దిగె ననుచోటను గ్రహింపవలయును. వారు సుఖముతోనున్నారని సహార్థ తృతీయ రావలసియుండఁగా నద్దానికి మాటుగఁ బ్రథమవచ్చి ప్రకృతసూత్రము నకు లక్ష్యమగుచున్నదని యెఱుంగునది. సూరి 'కాలాధ్వములకుం బ్రాయుకం బుగఁ బ్రథమయగు' (బా. కా. ౨౫.) అనిమాత్రము సూత్రించుటచేత దేశ (ప్రదేశ) వాచకముల సప్తమ్యర్థక ప్రథమ సంగ్రహింపఁబడదయ్యె. అద్దానిని ప్రాథ వ్యాకర్త పూరించుటకై "ఒక్కొక్కచో జడంబు సప్తమికిం బ్రథమయు నగు (ప్రాథ. కా. ౨౦ సూ.) అని సూత్రించి తీర్థమాడి (తీర్థమందాడి = స్నానముచేసి) నెఱుకు లాడి (మర్తస్థానములందు గ్రుచ్చుకొని) పేరోలగముండి (పెద్దసభయందుండి) మున్నగువాని నుదాహరించెను. బా-గు-ప్రకర్త యట్టి కవిప్రయోగపద్యముల నెల్ల స్వీకరించి ప్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యములనుగా నుదాహరించెను.

సూరి పయిరీతిని వివరించెనేకాని "గృహమునుండి వెడలెను - వాహనము నుండి దిగెను" అనురీతి ప్రయోగములు మృగ్యములు. అపాదానపంచమ్యర్థమున వచ్చిన ద్వితీయకుఁ ('గృహమును వెడలెను' అనురీతివి) బ్రయోగములు గలవు. క... | కలి కర్కోటకవిషంబుఁ గ్రక్కుచు నొడలన్ వెలువడి (ఆర. ౨ ఆ. ౧౯౩.), 'సుఖముండె' అనుటకు "సుఖముండు మింక" (అది. ౭ ఆ. ౧౨౯ ప.) అనురీతి ప్రయోగములు గలవు.

నన్నయా. ఇతరత్ర చ ద్వితీయా (ఆం. చిం. అజం. ౧౫ కారి. ౨౫౫ విషయము. అహో. ౩౨౦ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౫ విషయము:—“అన్యస్యాః క్వచి ద్భవేచ్ఛాన్యా” అను సూత్రపు స్థలములనె కొన్నిటిని వివరించుచున్నాఁడు. జడపదానామ్ = జడవాచకములకు, (ఉత్తరసూత్రమునుండి యనువృత్తివచ్చును.) ఇతరత్ర = ద్వితీయేతర తృతీయాదివి

భక్తులచోట, ద్వితీయా=ద్వితీయావిభక్తి, స్యాత్=అగును. ఇట్టితరవిభక్తులన్నిటిచోటను ద్వితీయవచ్చునని చెప్పబడినను దృతీయాసప్తమివిభక్తులచోట మాత్రమే ద్వితీయ నిల్చుటవహాకవిప్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. అహోబలపండితుడు నిట్లే యభిప్రాయపడెను. “ద్వితీయావిభక్తిః స్వవిషయవ్యతిరిక్తవిషయేఽపి స్యాత్ రాముడు హేతి నమరాదుల నఱకెన్, రాముడయోధ్య నున్నవాడు. ఆద్యే (ఉదాహరణే)తృతీయాస్థానే “అమ్” (ద్వితీయ), ద్వితీయే(ఉదాహరణే)సప్తమిస్థాన ఇతి.వివేకః,పక్షే హేతిచే నఱకెన్ ఇత్యాదికం రూపం సంస్కృతన్యాయే.నజడవిషయ ఏవాయమ్.” (అహో. 3-౨౦ పు.) (పంచమిచోట ద్వితీయ యగుదు. ౨౫౭ I విష.) అందును బహువచనమునందే యంతటను ద్వితీయ నిల్చును. ఏకత్వమున నను దంతములకు మాత్రమే తృతీయాసప్తములచోట ద్వితీయనిల్చును. ఉదంతముల కన్ననో తృతీయాసప్తములచో ‘నన్’ అనునదియే నిల్చును. ఔపవిభక్తికములకు ‘అన్’ అనునది నిల్చును (బా. కా. ౧౮-౨౩ సూ. ఆచ్ఛి. 3౮ సూ. ౨౫౩ I విష. ౨౫౬ విష. ౨౨౭-౨౩౩ విష.). (విస్తర. I) ఉదా:—వనములన్ = వనముల చేతన్ - వనములందున్. త్రాడులన్ = త్రాడులచేతన్ - త్రాడులందున్ - హేతు

విస్తర. I ౨౫౫ విష:—త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యుదంతజడములకు నై తము కొన్నియొడలఁ దృతీయాసప్తములచోట ద్వితీయ యగునని వివరించెను. “ఒకానొకచో నేకవచనంబున నుకారంబుమీఁది ద్వితీయయుఁ దృతీయావిభక్త్యర్థక మయ్యెడునని తెలియవలయు. ఈయర్థమునకు ‘ఇతరత్ర చ ద్వితీయా’ అను స్థాననియమశూన్యవిధియు నవకాశ మిచ్చుచున్నది. ఉ:—ఎ. గీ. తండ్రి పనుపుజేసి.....(ఆది. 3 ఆ. ౯౫.) సీ. దాశకన్యాకేలి తప్పు:జేసి (స్వా. ౨ ఆ. ౭౩.) మొ. ఇట్లనుటచే ఇవ్విధము నాననముల్ గలవార (నిర్వ. ౪ ఆ. ౮౭.) అను నిట్టి ప్రయోగములును నిర్దుష్టము లగుచున్నవి” (ప్రాథ. కార. ౪ సూ.) ఇట్లే ఆ. వె. భీష్మపనుపుజేసి బేలవైతి. (సభా. ౨ ఆ. ౧౧.) అనిభట్టారకుడు స్థలాంతరము నందును బ్రయోగించెను. అరయ నరయ నీప్రయోగములందలి ‘చేసి’ శబ్దము ‘దుర్గబలంబునంజేసి’ (సభా. ౧ ఆ. ౧౭౬ గద్య) మున్నగుచోటులందువలెనే యన్వయశూన్యమై యనుప్రయుక్తమయ్యెననియు, ‘పనుపునన్ - తప్పునన్ -’ అను తృతీయలచోట ‘పనుపున్ - తప్పున్’ అను ద్వితీయ నిల్చుటచేత వానిపై నను ప్రయుక్తమయ్యెననియుఁ జెప్పుట న్యాయమని తోచునుగాని ‘ఉ’ దంతములపై మఱెచ్చుటను దృతీయార్థమున నిట్లు ద్వితీయ నిల్చు ననుటను నిర్వహింపఁజాలు ప్రామాణిక ప్రయోగములు లేమింజేసియు నీప్రయోగములకు మార్గాంతరమున

లన్ = హేతులచేతన్ - హేతులందున్. హేతిన్ = హేతిచేత్ - హేతి
యందున్. వనమునన్ = వనముచేతన్ - వనమునందున్. త్రాటన్ = త్రాటిచేతన్ -
త్రాటియందున్. మొ. ఉదంతములు సహజముగా నుకారాంతశబ్దములు కావ
చ్చును. లేదా “స్యా దమహతాం విభక్తౌ” “సర్వ త్రోదోతో ద్వ ర్భవతి మువత్”
అను చింతామణిసూత్రములచొప్పున వచ్చునాగమ ‘ము - వు’ లం గూడుటచే
నేర్పడు ‘ఉ’ కారాంతములును గావచ్చును. ఉదా:—చిగురునన్ - వనమునన్ -
తరువునన్ - మొ. చకారముచే నీసూత్రము పాక్షికమని గ్రహింపవలెను.
ఉ. లతన్ = లతచేతన్ - లతయందున్ - మొ. ఉదంతజడవాచకములయు నౌప
విభక్తికజడవాచకములయు ద్వితీయాంతరూపములకుఁ ద్వితీయాసప్తమ్యర్థములు
కల్గినేరవు. ఉదా:—వనమున్ = వనమును, త్రాటిన్ = త్రాటిని. మొ. ‘వన
మున్.’ అనుదానికి ‘వనముచేతన్ - వనమందున్’ అనియు, ‘త్రాటిన్’ అనుదానికి
“త్రాటిచేతన్ - త్రాటియందున్” అనియు నర్థములు లేవని యెఱుంగునది.

కొన్నియెడల బహుత్వమున నజడవాచకముల తృతీయాసప్తములచోట
సయితము ద్వితీయానిభక్తి నిల్పుట నన్నయేతరకవిప్రయోగదృష్ట మగుచున్నది.
సీ...తే-గీ. అనిన నలుగాలి పాన గోవురు సశేషశబ్దముల మంత్రమును లోహజాతిఁ
గాంచ | నమును మనుజుల విప్రుండు సమధికత్వ | భాజనము లండు వేదప్రపంచ
విదులు. (శాంతి. ౧ ఆ. ౭౧.) ‘మనుజులన్ = మనుష్యులయందు’ అని తిక్కయజ్ఞ
ప్రయోగించెను. స్థలాంతరములందును నిట్టి ప్రయోగములు గలవు. సీ...ఆ-వె.
వనజముఖులు పురుషులను దృష్టిబొందుట | గలుగదండు (ఆను. ౨ ఆ. ౧౭౫.)
సీ...పశువు | లను మేటి యజ మఖులచతుష్పదములను | ధేనువు మిక్కిలి మాన
వులను. తే గీ. బ్రాహ్మణుండు వరిష్ఠుండు పక్షులందు | శ్యేనము.....(ఆశ్వ. ౨
సమాధానము చూపట్టుచుండుటంజేసియు నీతిలింగలక్షణశేషకర్త యాశయము
నంగీకరించుట కవకాశము చాచున్నది. పై ప్రయోగము లీక్రిందిరీతిని సుసమా
ధేయములై యున్నవి. “తండ్రి పనుపున్ = తండ్రియాజ్ఞను, చేసి = నెఱవేర్చి”
“దాశకన్యాకేళి తప్పుఁజేసి = దాశకన్యాక్రీడ యనుతప్పిదము గావించి” “భీష్టు
పనుపుఁజేసి = భీష్టునియాజ్ఞను జరపి” అని యిట్లచటిద్వితీయలు చేసి శబ్దముతో
నన్వయించుచున్నవనుటలో తొలి కానరాదు. ఇట్లే “ఇవిధముయొక్క+ఆననముల్ =
ఇవిధమున్+ఆననముల్ = ఇవిధము నాననముల్ = ఈవిధముగల ముఖములు”
అని శేషషష్ఠీసమాసముచే (౨౫౧ విష.) నిర్వచనోత్తర రామాయణద్యమును
నిర్బాధమగుచున్నది.

ఆ. ౧౬౧.) (ఇందు - పశువులకు - మున్నగురీతిని నుస్థానమున 'కు' వర్ణకము ముద్రాణములందుఁ బ్రక్షిప్తములని యచటి ౧౬౧-౧౬౨ పద్యములలోని ప్రక్రమము విశదపఱుపఁజాలును. మఱియు నచట "యతశ్చనిర్ధారణమ్" అను పాణినీయ సూత్రముచొప్పున వర్తిల్లు నిర్ధారణషష్ఠికి (౨౫౨-౨౫౩ II విష.) 'కు' వర్ణకము వచ్చుట శాస్త్రవిరుద్ధము. (విస్తర. II) తృతీయాసప్తమ్యర్థక ద్వితీయకును, 'ఉ' దంతస్థలమున నవర్ణకమునకును బ్రయోగములు:—ఉ. ఆశ్రిత పోషణంబున ననంతవిలాసమునన్ మనీషి వి । ద్యాశ్రమ తత్త్వవిత్త్వమున దాన

విస్తర. II ౨౫౫ విష:—కొన్నియెడల నజడంబు తృతీయాసప్తములకును బహుత్వంబున ద్వితీయ చూపఁబడి. ఉదా:—తృతీయకు. ఎ-గీ..... । ఘనతరస్తన చక్రవాకముల నలరు । నంబను.....(హరి. ఉ. భా. ౭ ఆ.) సప్తమికి నీ...ఆ-వె. బలిమిఁ గొనినధనముఁ । బదివేలయొంటెలఁ । బెఱికిరాఁగ.....(సభా. ౧ ఆ. ౨౬౮.) మనుజుల విప్రుండు (భార. శాంతి. ౧ ఆ.) (ప్రౌఢ. కా. ౧౭ సూ.)

పయి యుదాహృతులలో మొదటి రెండును సరికావని యీక్రిందిరీతిని జేటి కావ్యాఖ్యాత వ్రాసెను "స్తనములందుఁ జక్రవాకత్వ మారోపిత మగుటంజేసి చక్రవాకనిష్ఠమగు నజడత్వమున కిటుఁ బ్రసక్తి యంతగ లేమిని స్తనధర్మము ననుసరించి చక్రవాకములనుగూడ జడములుగఁ దలంపనగుం గాన నిది యంతగా నీవిధి కుదాహరణము గాఁజాలదేమో? యని తోఁచెడి. 'పెఱికిరాఁగ' అనుక్రియల కొంటెలు కర్తలైనట్లు స్పష్టపడుచున్నది గాన నిట నొంటె లనునది సప్తమ్యర్థక ద్వితీయగాక ప్రథమాబహువచనాంతమని యనవలెను. కాన నిదియు నీవిధికి సరియైన యుదాహృతి కాఁజాలదనియే తోఁచెడి.....శబ్దరత్నాకరమున నొంటె లనునది గర్తర్థకముగనే యుదాహృత మయ్యెను. చూ. శ. ర. పెఱుకుశబ్దము. (౫౧౬ పుట) ఇంక మిగిలినది మనుజుల విప్రుం డనునదే" (బా. సా. పే. కార. ౨౨సూ. వ్యాఖ్య.) "మనుజులవిప్రుండు" అను సోమయాజిప్రయోగము నంగీకరింపక తీరనపు డింకఁ దక్కినవాని నేవేవో యపమాన్యముల నాశ్రయించి నిరాకరించుట వృథా ప్రయాసముగదా. ఇంక నట్టి నిరాకరణమును బ్రమాదభూయిష్ఠముగనే యున్నది. స్తనములందుఁ జక్రవాకత్వము నారోపించుటచేఁ జక్రవాకముల నజడములనుగా భావింపనగు ననుట కేవలము పొరపాటు. ఇట్లయిన నిక ముఖ చంద్రుఁ డనుచోఁ జంద్రుఁడును జడవాచకమె యగును గాన "ముఖచంద్రము" అనవలసినదేనా? ఆరోపితవస్తుధర్మావభాసమే యారోపణఫలమగుచుండ నద్దాని యందు విషయధర్మము లెట్లు భాసిల్లును?

గుణాభిరతిన్ సమస్త వ | శ్లాశ్రమ ధర్మరక్షణమహామహిమన్ మహి నొప్పు
సర్వలో | కాశ్రయః డాదిరాజనిభుః డత్యకలంకచరిత్రసంపదన్ (ఆది. ౧ ఆ.
౬ ప.) క. మనుజేంద్ర వానిః బెడచెవు | లను బెట్టుము వేటుగాఁ దలంపక
దయతో (కర్ణ. 3 ఆ. ౯3 ప.) ఉ. ధనార్థులఁ దన్ని దిక్కులన్ | నించె యశంబు...
(సభా. ౧ ఆ. ౧౭.) క. విమలమణిమయములగు దూ | లములం గంబముల గోడ
లను వేదులఁ గు | ట్టిమములఁ జొట్టినప్రాకా | రములను గరమొప్పుచుండ రచి
యించె సభన్. (సభా. ౧ ఆ. ౧౧.) నీ. సురుచిరహరినీలకిరణజలంబులఁ బద్మరాగా
రుణపద్మములను | రాజితరాజీవరాజహంసావళి నిర్మలసౌవర్ణకూర్తములను | కమ
నీయవైదూర్యకుముదంబులను వజ్రమీనమాక్తిక నవఘేసములను | మరకత
శైవలోత్కరముల విలసిల్లఁ గొలను (సభా. ౧ ఆ. ౧౩ ప.) ఈసూత్రమునకు
“ఆం - భా - చ - కర్తగారుచేసిన యపార్థము విస్తర. II ౧౪౫ విషయమున నిర
సింపబడినది.

జడంబు తృతీయాసప్తములకు ద్వితీయ బహుళంబు
గానగు. ౨౨.

బాలవ్యా. రాముఁడు వాలి నొక్కకోలం గూలనేసె. కోలతో
నని యర్థము. లంకం గలకలంబుపుట్టె. లంకయందని
౨౫౫ I విషయము. యర్థము. బాహుళకంబుచే నిక్తార్థం బుదంతంబునకు
బహుత్వమందె యగు. అర్జునుండు శత్రుసేనలను
బాణంబులను రూపుమాపె. బాణంబులచే నని
యర్థము. మీనంబు జలంబుల నుండు. జలంబులందని
యర్థము.

సంజీవని. ౨౫౫ I విషయము:—“ఒకానొకచో నొకవిభక్తికి మఱియొకవిభక్తియు
నగు” (బా. కార. ౨౧ సూ.) అనుసూత్రమునఁ జెప్పబడినరీతిని వచ్చువిభక్తి
వ్యత్యాసములను గొన్నిటిని వివరించుచున్నాఁడు. చింతామణికర్త “ఇతరత్రచ
ద్వితీయా” అని చెప్పినను నట్టి ద్వితీయ తృతీయాసప్తములచోటనే బహుళముగాఁ
గన్పట్టుటంజేసి యట్టిరీతిని సూత్రమును మార్చి యుపదేశించుచున్నాఁడు. జడము
లనఁగా నచేతనవాచకములు. అట్టివాని తృతీయాసప్తములచోట ద్వితీయావిభక్తి
వైకల్పికముగా నిల్చును. ‘ఒక్కకోలన్’ అను ద్వితీయ కొక్కకోలతో నని తృతీ
యార్థమును సూరిగాగే వివరించిరి. అట్లే “లంకన్” అను ద్వితీయకు “లంకయందని”
యర్థ మనుచు వివరించిరి. బహుళగ్రహణముచే నుదంతములకు నేకవచనమునఁ

దృతీయాసప్తమ్యర్థములు లేవనియు బహువచనమునందు మాత్రమే యట్టి యర్థములు ద్వితీయకుఁ గల్గుననియు "బాహుళకంబుచే" నిత్యాదివాక్యముతో వివరించి యుదాహరించిరి. 'బాణంబులను' అనుదానికి బాణంబులచే ననియు, 'జలంబులను' అనుదానికి జలములందనియు నర్థములని వివరించిరి. దీనినిబట్టి యుదంతములగు వీని ద్వితీయైకవచనముచోటఁ దృతీయాసప్తమ్యర్థములు లేవని స్పష్టమగుచున్నది. ఉః—“బాణంబున్ = బాణమును; జలంబురు = జలమును” అనియే యర్థము. తృతీయాసప్తమ్యర్థములు లేవు.

నన్నయా. అన్యస్యాః క్వచిద్భవేచ్ఛాన్యా. (ఆం. చిం. హలం.

౨౫౬ విష. ౧౫ కారి. అహో. ౪౨౭ పుట.)

కల్పతరు. ౨౫౬ విష:—ఈసూత్రమునకు ౨౫౪ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను.

బాలవ్యాకరణ ఉదంత జడంబు తృతీయకు నవర్ణకంబగు. ౨౩.

వివరణము. రాముఁ డొక్కబాణంబున వాలిం గూలినేసె. బాణ

౨౫౬ I విషయము ముచే నని యర్థము.

సంజీవని. ౨౫౬ I విష:—‘అందు - న - సప్తమి’ అని బా. తత్స. ౭ సూత్రమునఁ జెప్పఁబడుటచే ‘న’ వర్ణకము సప్తమివిభక్తి ప్రత్యయమాత్రమే యగుట చేత నిటు తృతీయార్థమునందును వచ్చునని సూత్రింపవలసెను. ఇట్లు నవర్ణకము వచ్చుట వైకల్పికమనియే యెఱుఁగునది. బా. కా. ౧౮ సూత్రముచే సప్తమ్యర్థమున నుదంతజడంబులకు ‘అందు’ విభక్తికిఁ బర్యాయముగా న వర్ణకమువచ్చునని యుపదేశింపఁబడెను. (౨౫౩ II విష.) అట్టిస్థలములందే తృతీయార్థమునందు నైతము న వర్ణకమువచ్చునని ప్రకృతసూత్రమున కర్థము. ఉదంతత్వము ‘చిగురు’ మున్నగువానియందు సహజము. ముగాగమ పుగాగమములచో నైతము (బా. తత్స. ౪౦-౪౯ సూ.) నుదంతత్వము నంగీకరించి వానిపై న వర్ణకమును నిల్పనగును. ఉ. ‘బాణంబునన్’ అనుదానికి ‘బాణముచే’ నని యర్థ మనుచు సూరిగారే వివరించిరి. ‘బాణమునన్’ అనుదానికి ‘బాణమందున్’ అనియు బా. కా. ౧౮ సూత్రము చొప్పున నర్థము సిద్ధించును. ఉదంతజడంబులకు నైతము ‘నన్’ ప్రత్యయము రానపుడు ‘బాణముచేతను - బాణముతోడను’ అనురీతిని ‘చేత - చే - తోడ - తో’ ప్రత్యయములును వచ్చును. ఈయుదంతములకు బహుత్వమున నవర్ణకము రానేరదు. ఉదా:—“బాణంబులన్ = బాణంబులచేతన్, తరువులన్ = తరువుల చేతన్, చిగురులన్ = చిగురులచేతన్” అని యిట్లు బా. కా. ౨౨ సూత్రము

[బా. కార. ౨౪ సూ.] అజడతృతీయకు 'న' వచ్చుననెడి ప్రాథనిరాధారము. 1059

చొప్పునఁ దృతీయాసప్తమ్యర్థములందు ద్వితీయయే వచ్చును. బా. కా. ౨౨ సూత్రమునందు బహుశగ్రహణముచే నుదంతముల దృతీయాసప్తములచోట ద్వితీయ రానేరదని వివరింపఁబడుటంజేసి యట్టి యుదంతజడములకుఁ బ్రకృత సూత్రముచేతను బా. కా. ౧౮ సూత్రముచేతను నవర్ణకము పాక్షికముగా వచ్చునని యుపదేశింపఁబడెను. (విస్తర.). ప్రయోగములు:—ఉ. ఆశ్రిత పోషణంబున ననంతవిలాసమునన్ మనీషి విద్యాశ్రమతత్త్వవిత్త్వమున.....మహి నొప్పు సర్వలో । కాశ్రయుఁడు.....(ఆది. ౧ ఆ. ౬ ప.) చ. అన విని యచ్చహీ రమణుఁ డాతని కిట్లును మీకు నాకతం । బున బహుదుఃఖముల్ గలిగె..... నీమనం । బునఁ గృపపుట్టి కాచినను బోయెద నిప్పుడ యేను గానకున్ (కర్ణ. ౩. ఆ. ౯౭.) (ప్రాసస్థలము.) క. విని క్రిడి.....డిరుతలము కరతలం । బున నప్ప లించె.....(శల్య. ౨ ఆ. ౨౭౨ ప.) (ప్రాసస్థలము).

నన్నయా. తస్యాః ప్రథమా చ జడపదనాం స్యాత్. (ఆం. చిం.

౨౫౭ విషయము. అజం. ౧౫ కారి. ఆహా. ౩౨౧ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౭ విష:—జడపదానామ్ = జడవాచకములయొక్క, తస్యాః = ఆద్వితీయకు ('ఇతరత్రచద్వితీయా' అను పూర్వసూత్రములోని ద్వితీయా' అనునది 'తస్యాః' అనెడి యీతచ్ఛబ్దముచే బరామృష్ట మగుచున్నది.) ప్రథమాచ = ప్రథమయు, స్యాత్ = అగును. చ కారముచేతఁ బ్రథమ వికల్పముగ వచ్చునని యెఱుంగునది. జడవాచకద్వితీయకుఁ బ్రథమ వికల్పముగ నాదేశమగు నని యర్థము. ఉదా:—నీరు త్రాగెను = నీటిని ద్రాగెను. ఇల్లు నేసెను = ఇంటిని నేసెను. మొ. ప్రయోగములు:—సీ. గరుడధ్వజం డప్పు కరుణాసమేతుడై యష్టాగధుల కెల్ల నభయ మిచ్చి (సభా. ౧ ఆ. ౨౧౫.) క...భరతా । మ్నాయులగు పాండ వేయుల । శ్రీ యిమ్మెయిఁ గొనిన నిన్నుఁ జీ యనరె యెరుల్ (సభా. ౨ ఆ. ౧౮౫.) (శ్రీ = శ్రీని - ప్రాసస్థలము.) చ. అనిలుఁడు పక్షయుగ్మ మమృతాంశుఁడు వీఁ పన లుండు మస్తకం । బినుఁడు సమస్తదేహమును నెప్పుడుఁ గాచుచు నీ కభీష్టముల్ ।

విస్తర. ౨౫౬ I విష:—“ఒక్కచో నుదంతంబగు నజడంబు తృతీయకును నవర్ణకంబు గానంబడియెడి. ఉదా:—ఉ ఏపునఁ గిట్టి యేసుఁగున నేసుఁగు వైచుచు వాజి వాజిచే । రూపడఁగంగ మోదుచును. (భాస్క. యుద్ధ.) దీనికిఁ బ్రయోగాంతరంబు మృగ్యంబు” (ప్రాథ. కార. ౧౭ సూ.) “ఉ. ఏపునఁ గిట్టి యేసుఁగుల నేన్గుల వైచుచు”అనియే గ్రంథకృత్ప్రయుక్తమన్నను తతిలేదుగాన నీప్రయోగము సమర్థముకాదు.

ఘనముగఁ జేయుచుండెడు జగన్నుత యున్నతియుం జయంబుఁ జే | కొనుమని యిచ్చె దీవనలు గోరి ఖగేంద్రునకుం బ్రియంబునన్ (ఆది. ౨ ఆ. ౫౭.) ఇందు 'దేహమును' అనుచోటి 'ను' అనునది సముచ్చయార్థక మనఁదగును. లేదా 'దేహమును' అనునది ద్వితీయయై యని యించి ద్వితీయాంతములును ద్వితీయార్థక ప్రథమమును నేకవాక్యమునఁ గలసియుండనోపునని యంగీకరించినను నంగీకరింప వచ్చును. ఈవిషయమును నిర్వహించు మార్పరానిప్రయోగము గలదు. ఉః—మాకు నతిప్రియుండవు సమస్తవిదుండవు చెప్పుమయ్య యీ | లోకములోని వర్తనములుం దగువారి నెఱుంగుదు.....(ఆది. ౭ ఆ. ౧౫౬.) ఇందు 'వర్తనములున్' అనుచో 'వర్తనములన్' అని సవరింపరాదు. 'వర్తనములు' అనుచోటి 'లు' అనునది యతిస్థలము.

జడంబు ద్వితీయకుం బ్రథమ బహుళంబుగా నగు. ౨౪.

వాఁడు పూవులు దెచ్చె = వాఁడు పూవులను దెచ్చె.

బాలవ్యా. ఆకె సొమ్ములు దాల్చె = ఆకె సొమ్ములను దాల్చె.

౨౫౭ I విషయము, వాఁ డిల్లు వెడలె = వాఁ డింటిని వెడలె. బాహు

ళకముచేఁ దృతీయాస్తములకు విధించిన ద్వితీయకుం

బ్రథమరాదు.

సంజీవని. ౨౫౭ I విషయము:—జడంబు ద్వితీయకు = జడవాచకముపై నున్న

ద్వితీయకు, ప్రథమ = ప్రథమావిభక్తి బహుళముగా నాదేశమగునని యర్థము.

ద్వితీయైకవచనమునకుఁ బ్రథమైకవచనమును ద్వితీయాబహువచనమునకుఁ బ్రథమా బహువచనమును నాదేశములగునని యెఱుంగునది. ఆకె = ఆమె. 'వాఁ డింటి

వలన వెడలె' అనుచోటి యపాదానపంచమికి, బా. కా. ౧౦ సూత్రముచొప్పున

'ఉండి' శబ్దానుప్రయోగమును, బా. కా. ౧౧ సూత్రముచొప్పున వలనకు ద్వితీ

యాదేశమును రాగా 'ఇంటినుండి వెడలె' అని సిద్ధించును. అట్టి ద్వితీయకు

'ఉండి' శబ్దముతోడి దానికిఁ బ్రకృతసూత్రముచేఁ బ్రథమావిభక్తి యాదేశము

రాగా 'ఇల్లు వెడలె' అనురూపము సిద్ధించును. ప్రథమాదేశము రానపుడు

"ఇంటినుండి వెడలె" అని యుదాహరించుటయై న్యాయము. కాని బాలవ్యాక

రణపుస్తకము లన్నిటియందును 'వాఁడింటిని వెడలె' అనురూపమే కన్పట్టుచున్నది.

ఉండిలోపమును సూరి వచింపలేదు. ఉండి పరమగునపుడె వలనకు ద్వితీయాదేశ

మును బా. కా. ౧౧ సూత్రము విధించుచున్నది. కావున "ఇంటిని వెడలె"

అనుచో 'ఇంటినుండి వెడలె' అని యుండనగును. అచటి 'ఉండి' శబ్దము ప్రథమ

[బా. కార. ౨౪ సూ.] పేటికావ్యాఖ్యచెప్పినది ప్రాథవ్యాకరణాశయము కాదు. 1061

ముద్రణమందె భ్రష్టమయ్యెను. లేదా “వాఁ డింటివలన వెడలె” అను పంచమ్యంత రూపమున కుండి పదానుప్రయోగము లేనిదానికి బా. కా. ౨౧ సూత్రముచొప్పున వచ్చెడి ‘ఇంటిని వెడలె’ అను ద్వితీయాంతరూపము సూరిగారిచే నుదాహృత మయ్యెనని యైన గ్రహింపవలయును. కాని సూరి యట్లు వివరింపలేదు. పంచమి కాదేశమయిన ద్వితీయకుఁ బ్రథమ యాదేశ మయినట్లై తృతీయాసప్తములకు బా. కా. ౨౨ సూత్రముచొప్పున నాదేశ మగు ద్వితీయకును బ్రథమ యాదేశమగుననియు ‘లంకఁ కలకలంబు పుట్టె’ అనుచో “లంక కలకలంబు పుట్టె” అను ప్రథమాఘటితరూపమును సాధువే యనియు భ్రమింపరాదనుచు సూరి “బాహుళకముచేఁ దృతీయాసప్తములకు విధించినద్వితీయకుం బ్రథమ రాదు” అని వివరించెను (విస్తర. I) సూరి యుదాహరించినస్థలము వంటిదె యనందగు నీక్రిందిచోటఁ బంచమీస్థలమున “అన్యస్యాః క్వచి” దిత్యాది సూత్రముచొప్పున వచ్చుద్వితీయస్థానమునఁ బ్రథమ కన్పట్టుచున్నది. ఉ...కూ! ర్థము గడంగి నీర్వెడలి (ఆను. ౧ ఆ. ౨౩౩ ప.) ‘నీటివలననుండి వెడలి’ అనుచో నపాదానపంచమి. నీటినుండివెడలి - అపాదానపంచమీస్థలమున వచ్చినద్వితీయ. అట్టి ద్వితీయచోట వచ్చినప్రథమః—నీరువెడలి=నీర్వెడలి. (విస్తర. II, III).

విస్తర. I ౨౫౭ I విషయము—ఇట్లు స్పష్టముగను గంతో క్తముగను సూరి వచించు చుండఁగాఁ బేటికావ్యాఖ్యాత “ఒక్కొక్కచో జడంబు సప్తమికిం బ్రథమయగు” (ప్రాథ. కార. ౨౦ సూ.) నని దీనిని సవరించుటను గమనించునది. దీనఁ దృతీయా సప్తములకుఁ గల్గినద్వితీయలలో సప్తమికిఁ గల్గినద్వితీయ ప్రథమాంతమై సప్తమ్యర్థ కముగావచ్చుననుట తేల్లము” (బా. సా. పే. కార. ౨౪ సూ.వ్యాఖ్య. ౨౯౬ పు.) అని యిట్లువ్రాయుట సరికాదు. ప్రాథ. కార. ౨౦ సూత్రమునందలి “ఒక్కొక్కచో” అనుదాని కందలి యుదాహరణముల స్వారస్యమునుబట్టి యుదంతస్థలము లందె యట్లు సప్తమికిఁ బ్రథమావిభక్తి వచ్చునని యర్థమనుచు వ్యాఖ్య చేయ వలసియున్నది. కావున నుదంతముల సప్తమికి (౨౫౭ I విష.) ద్వితీయవచ్చుట వైయాకరణ కవిప్రయోగసమ్మతము కామింజేసి పేటికావ్యాఖ్యాత యాశయము పరాస్తమగుచున్నది. మఱియు సప్తమికిఁ బ్రథమ వచ్చుస్థలములలో నొక్కట నైన ద్వితీయవచ్చిన ప్రయోగము మచ్చునకేని లేదుగదా. ఉదంతేతరశబ్దములందు సప్తమికిఁ బ్రథమవచ్చులక్ష్యములు ప్రా. కా. ౨౦ సూత్రమునఁ జూపబడలేదు.

విస్తర. II ౨౫౭ I విషయము—త్రలింగలక్షణశేషకర్త యీసూత్రమున రెండు విషయములు కొఱవడినవనుచు నీక్రిందిరీతిని బూరించెను.

“ఒక్కో చో జడంబు సప్తమికిం బ్రథమయునగు. ఉదా:—వాహికమునాఁగఁ
బరఁగు తీర్థమాడి మేధాసరున్వితులగుదురు. చ. వ్రతములు లేనివారు...తీర్థము
లాడనోపరు. (భార. ఆర. ౨ ౨౮౬ ప.) ఉర్విం గల్లుతీర్థంబు లెల్లను నే నాడుచు.
(హరి. పూ. భా. ౫ ఆ.) క. ఎటుకు నన్ను నుఱక యేసినశరములు | నెఱకులాడి...
(భార. ఆర. ౧ ఆ.) చ. పారిఁబారి మోము బాష్పజలపూరము గ్రమ్మఁగ.....
(భార. శల్య. ౧ ఆ.) ఆనమిడినఁ బగిలిపోవుటయు (భార. స్త్రీ. ౧ ఆ.) ఎ-గీ. ముట్టి
కందముల్ నడిఁ గత్తి పెట్టిపెట్టి (హరి. పూ. ౬ ఆ.) శా. భావంబుల్ భయ ముజ్జ
గించి చొరుఁ డీ.....(హరి. పూ. ౭ ఆ.) మ.....సురసంఘం బేకతం బుండఁగన్
(హరి. పూ. ౫ ఆ.) ఎ-గీ. లీలఁ బేరోలగంబున్న నీలవర్ణ (ఉ. హరి. ౪ ఆ.)
శార్ఙ్గగుణగాఢరవంబు నభంబు నిండఁగన్ (నిర్వ. ౩ ఆ.) అదియున్ మే నుచ్చి
(రా. ఆర. ౨ ఆ.) జనయిత్రి చిచ్చుఱికిన (జై. ౮ ఆ.) తే-గీ.....
పంకము గొరిజ దిగఁబడి పఱవ లేవు (స్వా. ౪ ఆ.) పశుంతరమునఁ దీర్థమందాడి. మొ.
ఇట్టి ప్రయోగములచేత ‘అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్ఛాన్యా’ అను శబ్దానుశాసనుల
సూత్రము సార్థకమగుచున్నది” (ప్రథ. కార. ౨౦ సూ.) ఈ ప్రథవ్యాకరణ
సూత్రములోని ‘ప్రథమయు’ అనుచోటి ‘యును’ అనుదానిచేత సప్తమియు నిల్పు
ననియుఁ బ్రథమ పాఠీకమనియు విశదమగుచున్నది. “సప్తమికిని” అనుచోటి
‘ను’ శబ్దము చేత బాలవ్యాకరణము కా-౨౪ సూత్రముచొప్పున ద్వితీయకేకాక
సప్తమికిని బ్రథమ వచ్చునను గ్రంథకర్త యాశయము స్పష్టపడుచున్నది. పరిశీలిం
పఁగా నేతత్సూత్రవిషయము - బా - కార - ౨౫ సూత్రమునకు సవరణముగాఁ
జెప్పుట యుక్తము. ఉత్తరసూత్రమున నిది వివరింపఁబడును.

విస్తర. III ౨౫౭ I విష:—“కొన్నియెడల నజడంబు ద్వితీయకును బ్రథమ
కానఁబడియొడి. ఉదా:—చ. అని లజవంబునం బఱచు నమ్మదనాగ మెదిర్చి
క్రమ్మరిం | చిన పరికాఁడువోలెఁ గురుసింహవరూధము నిట్లు క్రమ్మఱిం | చునె
(భార. ఆది. ౪ ఆ. ౨౦౭ ప.) చ. తన వారణేంద్రమగ్గురుకుల వీరుమీఁద నెస
కొల్పిన (భార. ఆర. ౬ ఆ.) తత్కృతుహయోత్తమ మొక్కెడఁ గట్టఁ బంపుచున్
(జై. ౫ ఆ.) మొ.” (ప్రథ. కార. ౧౯ సూ.) ఇట్లు చింతామణికి సరియగు
బాలవ్యాకరణసూత్రమును సవరించుటను నిర్వహింపఁజాలు ప్రమాణములుగ
నీలఙ్గములు కన్పట్టకున్నవి. మొదటి యుదాహృతిలో “అమ్మదనాగ మెదుర్పఁ
క్రమ్మఱిం | చిన” అని గ్రంథకృత్ప్రయుక్తపాఠ మన్నచో యిది కానరాదు. రెండవ
యుదాహృతిలో “తనవారణేంద్ర నగ్గురుకులవీరుమీఁద” అని గ్రంథకృదుద్దిష్ట

నన్నయా. క్వచి దన్యవిభక్త్యర్థే । ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే
విషయము. ౨ ౫౮ (వికృ. అజం. ౮౭ కా. అహో ౩౬౫ పు.)

కల్పతరువు. ౨౫౮ విష:—ఈకారికకు ౨౨౦-౨౨౮ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. అచట సమాసమందె దీని కుదాహరణములు చూపఁబడెను. ఇచట వ్యస్తతయందును సమాసమందును నుదాహృతులు చూపఁబడుచున్నవి. అన్య విభక్త్యర్థే = ఇతరవిభక్తులయర్థమున, ప్రథమాపి = ప్రథమావిభక్తియు, క్వచిత్ = కొన్నియెడల, ప్రదృశ్యతే = కనఁబడుచున్నది. అపిశబ్దముచే నీవిధి పాఠికమని గ్రహింపవలయును. I దేశాధ్వకాలవాచకముల సప్తమికే బ్రథమయు, II విశేషణ విశేష్యములలోఁ బ్రథమప్రయుక్తమునకు ద్వితీయాదిస్థానమునఁ బ్రథమయు, III విశేషణముల ద్వితీయాదిస్థానమునఁ బ్రథమయు బహుళముగా నగును. I ఉదా:—పేరోలగముండె. తీర్థములాడె, నిన్నవచ్చె, తేపు చనియె, శ్రోశమునడచె. II ఉదా:—మనుష్యులందఱకు దేవుఁడు పూజ్యుఁడు-పుస్తకములునాల్గిటిని దెమ్ము - III ఉదా:—తల్లి ద్రాపదితోడన్. మొ. ప్రథమరానపుడు పేరోలగమందుండె, తీర్థములందాడె (స్నానముచేసె) నిన్నటియందు వచ్చె. తేపటియందుఁ జనియె. శ్రోశమునందు నడచె. మనుష్యులకందఱకు దేవుఁడు పూజ్యుఁడు. పుస్తకములను నాల్గిటిని దెమ్ము. తల్లితో ద్రాపదితో. మొ. దేశాధ్వకాలవాచకములకు సంస్కృతమున ద్వితీయాసప్తములు వచ్చును. “అకర్తకథాతుభి ర్యోగే దేశః కాలో భావో గన్తవ్యోఽధ్వాచ కర్త సంజ్ఞక ఇతి వాచ్యమ్.....” (సి. కా. ౫౩౯ సూ. ౧౧౦౩-౧౧౦౮ వార్తి.) (నిస్తర. I ౨౩౫ విష.). “సప్తమ్యధికరణేచ (౨-౩-౩౬) (సి. కా. ౬౩౩ సూ.)” అనుచొప్పున దేశాధ్వ కాలవాచకములకు సంస్కృతమున ద్వితీయాసప్తములు వచ్చును. తెల్లనందన్ననో యట్టియెడలఁ బ్రకృతసూత్రమునఁ బ్రథమయుఁ బ్రథమ రానపుడు సప్తమియు నగును. ఉదా:—పేరోలగ ముండె. పేరోలగమందుండె. శ్రోశము నడచె. శ్రోశ పాఠమని చెప్పినఁ జెప్పునచ్చును. ఇట్టిపాఠమే వావిశ్వవారిముద్రణమునఁ గన్పట్టు చున్నది. మూడవయుదాహృతిలో “క్రతుహయోత్తము నొక్కెడఁ గట్టఁ బించినన్” అని గ్రంథకృదభిప్రేతపాఠమనుటలో బాధ చూపట్టదు. “అశ్వోత్త మున్ దవ్వలన్” (ఆది. ౨ ఆ. ౩౦.) అని యిట్టి ప్రయోగము మహాకవిసమ్మతమే యైయున్నది. పైరీతిని మార్పరానిప్రమాణాంతరము దీని నిర్వహించుటకుఁ గన్పట్టలేదు.

1064 సంస్కృతమునను నధ్వవాచకములకు సప్తమీ ప్రథమలగును. [౨౫౮ వి. కల్ప.]

మందు నడచె - నిన్నవచ్చె - నిన్నటిదినమందువచ్చె. ఇట్టియెడల సంస్కృతమందు వలె ద్వితీయ రానేరదు. (విస్తర I. II.).

దేశవాచకములకుఁ బ్రయోగములు:—విస్తర. II ౨౫౭ I విషయము నందలి త్రిలింగలక్షణశేషోదాహరణములెల్ల నిందలి దేశవాచకముల ప్రథమ కుదాహృతు లగుచున్నవి. ప్రాథవ్యాకర్త యాశయముచొప్పున బా-కా-౨౪ సూత్రమునకు సవరణముగా నయ్యది యుదాహృతమయ్యెనుగాని యది బా-కా-౨౫

విస్తర. I ౨౫౮ విష:—“కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగే. అనుదాని ననుసరించి యీసూత్రము గలిగెనని యనుమానింపఁదగును.” (బా. సా. పే. ౨౯౭ పు.). అను వేటికావ్యాఖ్య సరికాదు. అత్యంతసంయోగాభావమున సప్తమీద్వితీయలు పర్యాయముగా వచ్చును. తెలుఁగునందు సప్తమి పాక్షికముగా నయినవచ్చును. పై పాణినీసూత్రముచే నత్యంతసంయోగమున ద్వితీయ నిత్యమగుటంజేసి సప్తమియైనను పాక్షికముగా సయితము రానేరదు. ఇట్టి పాణినీయసూత్రము ననుసరించి ప్రకృతసూత్రము గలిగెననుట యసంగతము.

విస్తర. II ౨౫౮ విష:—అధ్వవాచకములకు మాత్రము సప్తమీ ప్రథమ లీక్రిందిరీతిని సంస్కృతమున వచ్చునని వోపదేవుఁ డుపదేశించియున్నాఁడు. “సీమాంతమార్గాత్ ప్రీచాంతే. ఉదా:—సోమనాథాచ్ఛతం క్రోశాః | కృష్ణః క్రోశేషుచాయుతే | గజ్జాయమునయో ర్త్వధ్యే | కతిక్రోశాశ్చ జాహ్నవీ.” (ముగ్ధ. కార. 3౧౪ సూ.) “అవధిభూతయో ర్త్వర్త్వర్త్వధ్వవాచినః ప్రథమా సప్తమ్యా స్యాతా మిత్యర్థః.” (ముగ్ధ. శ్రీరామతర్కవాగీశవ్యాఖ్య.) “సీమాద్వయమధ్యవర్తి మార్గ పరిమాణవాచకాత్ శబ్దాత్ అన్తే గమ్యమానే ప్రథమా - చకారాత్ సప్తమీ చస్యాదిత్యర్థః. అన్తగమ్యమానాభావేతు కేవలం ప్రథమాస్యాదిత్యర్థశ్చ వక్తవ్యః” (గిరిశచంద్ర విద్యారత్నవివరణము) అంతమం దనునర్థము గమ్యమానమగు చుండఁగా సరిహద్దులనడుమనుండు నధ్వ (మార్గ) వాచిశబ్దముకంటెఁ బరముగాఁ బ్రథమాసప్తములు పర్యాయముగ వచ్చునని యర్థము. ఉ. సోమనాథక్షేత్రము మొదలొకని నూలుక్రోశములు కృష్ణఁ డున్నాఁడు = నూలుక్రోశములతుదిని గృష్ణఁ డున్నాఁడని యర్థము. (ఆయూరి కీయూరు నాల్గుక్రోశములు, అనురీతి నెన్నునది.) పదివేలక్రోశములం దున్నాఁడనియుఁ జెప్పవచ్చును. ‘గంగాయము నలనడుమ గంగ యెన్నిక్రోశములు’ అని యుత్తరార్థమునకర్థము. “గంగాయమున యోర్త్వధ్యే జాహ్నవీ కతిక్రోశాః-కతిక్రోశాన్ వ్యాప్య తిష్ఠతీత్యర్థః - అత్ర కేవలం ప్రథమా” (గిరిశచంద్రవిద్యారత్న వివరణము.)

సూత్రమునకు సవరణముగాఁ బ్రథవ్యాకర్త సూత్రించుట యుక్తము. ఆసూత్రమును “ఒక్కొక్కచో నుదంతదేశవాచకములసప్తమికిని బ్రథమ వైకల్పికముగనగు” అని సూత్రించుట యర్హము. ప్రదేశవాచకములకుమాత్రమే యుదంతములకు మాత్రమే యట్టి ప్రథమ కొన్నియెడలఁ గన్పట్టుచున్నది. ఉదంతేతరశబ్దములందట్టిప్రథమ ప్రయోధృష్టము కాలేదు. వాఁడడవినుండె ననుచోట వాఁడడవి యుండె ననరాదుగదా. ఉదంతదేశవాచకములకు సైత మంతటను బ్రథమ నిలువదు. చంద్రుఁడు తూర్పునఁ గలఁ డనుచోఁ జంద్రుఁడు తూర్పు గలఁడని చెప్పరాదు గదా. మఱికొన్నిప్రయోగము లిటఁ జూపఁబడుచున్నవి:—మథ్యాక్షరము మాయన్నయాదేశమునఁజేసి సర్వతీర్థములాడుచు (ఆది. ౮ ఆ. ౧౩౩.) (తీర్థములు = తీర్థములందు, ఆడుచు = స్నానముచేయుచు.) ఆరణ్యసర్వ ద్వితీయాశ్వాసమున నిట్టివి యనేకప్రయోగములు గలవు. తే-గీ. కొల్వొందు బుద్ధి (విరా. ౫ ఆ. ౩౧౭.) గీ. వచ్చి యిమ్మెయిఁ దపమున్నవార మేము (ఆర. ౭ ఆ. ౧౯౨.) చ. కడువడి నాధనంజయుని కాంతిత మెక్కడ నక్కడెల్ల.....తేరుపఱపెన్ (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౨౪౮.) మ. తమదిక్కార్పులుఁ దూర్జనాదములు నత్యంతంబు శోభిల్ల (శల్య. ౧ ఆ. ౨౭౧.) సీ. అంత దేవాహితులు.....మంతనం బుండి (ఆది. ౨ ఆ. ౨౧.) (మంతనంబు = ఏకాంతము) ఇట్టివియుం గలవు. చ. వెలయఁగ నొక్కఁడున్ రిపుని వీ డవిశంకతఁ జొచ్చె (హరి. ఉ. భా. ౨ ఆ. ౧౩౫.) కాలవాచకములకు:— క. అనవిని యూరడి నిద్రా | జనితసుఖం బంది తేపు జనపతి యనికిం | జను టయు.....(భీష్మ. ౩ ఆ. ౯.) (తేపు = ప్రాతఃకాలమందు.) క.....వఱపు ధరిత్రీ | తాపంబుఁజేసె జనముల | పాపంబున వత్సరములు పండ్రెం డధిపా (శాంతి. ౩. ఆ. ౨౭౯.) చ.....సురాసురయుద్ధమునాడు దైత్యులన్ వెలయఁగ నోర్చి.....(ఆది. ౮ ఆ. ౨౮౭.) ఆ-వె...ముంద గింద్రుపంచిన మహా | నారు తాంబుధరశతంబుచేత (ఆది. ౮ ఆ. ౨౩౮.) (ముందర = ముందటిసమయమున) ఉ. జాను నెడంగ నీక్షణము చంపరె కోపఃరీతఃత్తులై (ఆర. ౨ ఆ. ౨౧౫.) అధ్వ వాచక:—“వచన - నీయుత్తరీయంబు పడినయెడ యిచ్చోటికి నొక్కయోజనంబు గలదు (ఆర. ౨ ఆ. ౧౭౩.) వచ. అది యిచ్చటికి లక్షయోజనంబులు గల దనుగు మనిన (ఆది. ౨ ఆ. ౭౯.) క. నరవరుఁడు నలుఁడు గా కె | వ్వరు శతయోజనము లొక్కవాసరమున వ | త్తురు.....(ఆర. ౨ ఆ. ౨౧౪.)

కాలాధ్వములకుం బ్రాయికంబుగాఁ బ్రథమ యగు.

బాలవ్యాకరణ ౨౫.

వివృతి. వాఁడు నిన్నవచ్చె. వీఁడు నేఁడు వోయె. మాపు
౨౫౯ I విషయము. నిలుపుము. తేపు పొమ్ము. వారు క్రోశము నడచిరి.
వీ రామడ వోయిరి.

సంజీవని. ౨౫౯ I విష:—నిన్న = పూర్వదినము, నేఁడు = ఈదినము.
మాపు = రాత్రి, తేపు = ముటుసటిదినము లేదా ప్రాతఃకాలము. ఇవి కాలవాచక
ముల ప్రథమ కుదాహరణములు. ప్రథమ రానపుడు 'వాఁడు నిన్నటిదినమందు
వచ్చె' అనురీతి నన్నిటను సప్తమి యగును. 'క్రోశము - ఆమడ' అనునవి యధ్వ
వాచకోదాహరణములు. ప్రథమ రానపుడు. 'వారు క్రోశమందు నడచిరి'
మున్నగురీతిని సప్తమివచ్చును. దేశవాచకములప్రథమను సూరి సూత్రింప మఱ
చుటచేతఁ ద్రిలింగలక్షణశేషకర్త (కార. ౨౦ సూ.) "ఒక్కొక్కచో జడంబు సప్త
మికిం బ్రథమయు నగు.....(విస్తర. II ౨౫౯ I విష.) అని సూత్రించెను.
(౨౫౯ విష.) (విస్తర.)

విశేష్యంబునకుంబోలే విశేషణంబునకును లింగవిభక్తి
వచనంబులగు. ౧౯.

బాలవ్యా. నందతనయుండు కృష్ణుండు నాకు దిక్కు. దేవకీపుత్రు
౨౫౯ విషయము. హరిని నుతింతు నెపుడు. శుభవిధాయుల రామ
కృష్ణులఁ భజింతు. భువనవంద్యును రుక్మిణిఁ బ్రస్తు
తింతు.

విస్తర. ౨౫౯ I విష:—“కాలపరిమితియందు నామంబులకు “కు” వర్ణక
మగునని ప్రాథవ్యాకర్త ఆటనెలలకు అను మొదలగునుదాహృతుల నిచ్చియుం
డుటను గమనించునది.” అనువేటికావ్యాఖ్య సరికాదు. ప్రాథ. కా. ౧౪ సూత్ర
మున కయ్యవిలక్ష్యములు. “ఁగొండొకసేపునకుఁ దెలిసి - వర్షావధికిఁ బెట్టంగల
యప్పనములు - పాద్మశిర మాటునెలలకుఁ ద్రెళ్ళు” అను తత్సూత్రలక్ష్యము లవధి
ప్రభృత్యర్థములందు వచ్చినవి. కావుననే యీయుదాహృతులచోటఁ బ్రకృత
సూత్రము చొప్పునఁ బ్రథమావిభక్తిని నిల్పుటకు వలనుపడదు. “ఁగొండొకసేపు
తెలిసి - వర్షావధి పెట్టంగల యప్పనములు - ఆటనెలలు త్రెళ్ళు” అనునవి సంగ
తార్థములు కావుగదా! “ఆమడకు నడచెను” అని చెప్పరాదుగదా! ఆమడ
నడచె ననియే వ్యవహార మగపడుచున్నది.

సంజీవని. ౨౫౯ విష:—విశేష్యలింగవిభక్తివచనములె విశేషణమునకు నగు. కృష్ణుండు పుంలింగము మహద్వాచకము ప్రథమావిభక్తి యేకవచనము నగుటచే విశేషణమగు 'నందతనయుండు' అనునదియు నట్లే పుంలింగము మహద్వాచకము ప్రథమావిభక్తి యేకవచనము నయియున్నది. ప్రథమావిభక్తిని మార్చి ద్వితీయావిభక్తిగల విశేష్యవిశేషణములను జూపుటకై దేవకీపుత్రు నిత్యాది ద్వితీయోదాహరణము చూపబడెను. బహువచనవిశేష్యవిశేషణములఁ జూపుటకయి శుభవిధాయుల నిత్యాది తృతీయోదాహృతి చూపబడెను. స్త్రీలింగవిశేష్య విశేషణములను జూపుటకయి నాల్గవయుదాహరణము ప్రదర్శింపబడెను. విశేష్య విశేషణము లిట్లు సమాసలింగవిభక్తివచనకములై సాధారణముగ నుండవలయు ననునది సంస్కృతభాషాప్రసిద్ధమగుటచే నన్నయాధర్వణులు వేటుగ నుపదేశింప లేదు. సూరి యట్టి విషయమును బైరీతిని సూత్రించెను. (విస్తర I.)

విస్తర. I. ౨౫౯ విష:—“నందతనయుండు. అనుపదార్థంబునకు 'కృష్ణుండు' అను ప్రథమా కారక ద్వారంబుననే క్రియాన్వయంబుకాని సాక్షాదన్వయంబు లేదనుకొని విశేషణంబుపైఁ బ్రథమాదివిభక్త్యాదులు ప్రాప్తింపకపోవుచుండఁగా నీసూత్రంబుచే నవి యపూర్వంబుగా విధింపబడినవి.” “శాస్త్రంబున నాలోచింపఁగా విశేష్యంబునకుంబోలే విశేషణంబునకును 'కృష్ణుండు దిక్కగున్' 'నందతనయుండు దిక్కగున్' అని ప్రత్యేకంబుగాఁ గ్రియాన్వయంబుకలదని యంగీకరింపక తీరదు. కావుననే గీర్వాణాదిభాషలలో విశేషణంబులపైనిఁ గూడఁ గారకవిభక్తి గలుగుచున్నది. కారకవిభక్తి పుట్టినపిమ్మట విశేషణవిశేష్యభావము కల్పింపవలెను.” (బా. గు. ప్ర. కార. ౧౯ సూ. వ్యాఖ్య.) అని గుప్తార్థప్రకాశికలో వ్రాయబడెను. దీని ననుసరించియే పేటికావ్యాఖ్యాతయు విశేషణంబులకు లింగవిభక్తివచనములు “సిద్ధింపవను నపోహమును నిర్మూలింపఁగ నీసూత్ర మారబ్ధమయ్యెనని (బా. సా. పే. ౨౮౮ పుట.) వ్రాసెను. కాని యిచట సూరిగారు విశేషణములక్రియాన్వయము విషయమున నేమియు వ్రాయలేదు. విశేషణవిశేష్యములు సాధారణముగ సమాసలింగవిభక్తివచనకము లయియుండు ననువిషయమును మాత్రమే సూత్రించిరి. అట్లు వదించుట గీర్వాణభాషయందును గలదు. “ఉదితే విధౌ=విధో రుదయక్రియానంతరం, అనేన విధావితి 'స్తీ'. (సప్తమీ. ముగ్ధబోధసంజ్ఞా.). ఉదిత ఇతి తద్విశేషణత్వాత్ 'స్తీ' (సప్తమీ.). యదుక్తమ్. విశేష్యస్యచ యల్లిజం । విభక్తివచనేచయే । తాని సర్వాణి యోజ్యాని విశేషణబదేష్వపీతి.” (మహామహాపాథ్యాయ శ్రీరామతర్కవాగీశ భట్టాచార్యవ్యాఖ్య. ముగ్ధ.

1068 సూరిపై 'బా - గు - ప్ర' చేసిన మాతృసము సరికాదు. [౨౫౯ వి. సంజీ.]

తెలుగున మహత్త్వమహాతీత్యామహత్త్వములె లింగమునకు మాటు
వాడఁబడుననియు నట్లగుటచేతనే మహద్వాచకవిశేషణములును మహత్తులె యని
యిట్లు విశేషణవిశేష్యముల మహత్త్వాదికమును దుల్యముగనె సాధారణముగా
నుండుననియు నీవఱ కుపదేశింపఁబడెను. (౧౨౫-౧౨౫ I - II - III - IV -
విషయములు.)

పయిరీతిని వ్యవహరింపఁబడు పుంలింగాదికమును మహత్త్వాదికమును విశే
షణవిశేష్యములకుఁ దుల్యముగా నుండుట సాధారణ నియమము. వానికి వ్యత్యా
సమును గలదు. లింగవ్యత్యాస మీవఱకుఁ గొన్నియెడల వివరింపఁబడెను. (౧౨౬-
౧౨౬ I - II - III - IV - విష.) అట్లే మహత్త్వామహత్త్వముల వ్యత్యాసమును
లింగవ్యత్యాసమును ౧౨౬-౧౨౬ I మొ. ౧౨౬ VIII వ. విషయములలో
వివరింపఁబడెను.

ఆచ్ఛికశబ్దములపట్ల లింగవ్యవహారములేమింజేసి యవి పుంలింగసరుములు
స్త్రీలింగసరుములు నపునకలింగసరుములు నని వ్యవహరింపఁబడుననియు వానివిష

వ్యాక. కార. 3౦౯ సూ.) ఇంతయేల ? “పాణి న్యమర జమనేన్ద్రా । జమన్ద్ర
ప్తాది శాబ్దికాః” అనుచొప్పున నాదిశాబ్దికులలో గణింపఁబడిన యమరసింహుఁడును
నిట్లే వచించెను. “స్త్రీ దారాద్యై ర్యద్విశేష్యం । యాదృశైః ప్రస్తుతం పదైః ।
గుణద్రవ్యక్రియాశబ్దా । తథాస్య స్తస్య భేదకాః” (నామలింగానుశాసనము. 3
కాం. విశేష్యనిఘ్నవర్గము. ౨ శ్లో.) వ్యాఖ్యః—“అస్తిన్వరే లిఙ్గజ్ఞానోపాయ
మాహ. యాదృశైః = యాదృశ్రూప లిఙ్గవచనవిభక్తియుక్తైః, స్త్రీదారాద్యైః =
స్త్రీదారః శత్రాదిభి స్సుబంతశబ్దైః, యద్విశేష్యమ్ = కర్తృత్వకరణత్వాద్యర్థ విశేష

సంఖ్యావచ్ఛిన్న మర్థస్వరూపం భార్యాదికమ్, ప్రస్తుతమ్ = ఉపస్థాపితమ్, తస్య =
తాదృశపదోపస్థాపితస్య తథా భూతవిశేష్యరూపార్థస్య, భేదకాః (విశేషణములు)
గుణద్రవ్యక్రియాశబ్దాః = గుణద్రవ్యక్రియా యోగోపాధిలక్షణస్వార్థద్వారేణ
అవచ్ఛేదకాః శబ్దాః, తథాస్యః = విశేష్యవాచకస్త్రీదారాదిశబ్దపత్ లిఙ్గసంఖ్యో
పాధికరూపవిశేషభాజోభవంతి.” (లింగయసూరి విరచితపదవృత్తి వ్యాఖ్య.) “యా
దృశైః = ఏలింగముగలవైన, స్త్రీదారాద్యైఃపదైః = స్త్రీదారః శత్రాదిపదములచేత,
యద్విశేష్యమ్ = ఏవిశేష్యమైన యర్థము, ప్రస్తుతమ్ = ఉపక్రమింపఁబడెనో,
తస్య = ఆవిశేష్యమునకు, భేదకాః = విశేషణములైన, గుణద్రవ్యక్రియాశబ్దాః =
గుణవాచక ద్రవ్యవాచక క్రియావాచకశబ్దములు, తథాస్యః = ఆవిశేష్యలింగము
గలవే యగును.” (గురుబాలప్రబోధిక. టీక.)

యమున విశేషణవిశేష్యములకు లింగసమత్వవిషయక సామ్యము నియతము కాదనియు వ్యత్యాసమే ప్రాయీకమనియు ౧౯౦-౧౯౦ I విషయములందును ౧౮౬ విషయమునందును వివరింపబడెను. కొన్ని సంస్కృతసమశబ్దములకును బులింగాది సమత్వ వ్యవహారముగలవని తత్సమ ప్రకరణమున ౧౬౪ మున్నగు విషయములలో నుపదేశింపబడెను. అట్టివాని విశేషణవిశేష్యముల లింగవ్యత్యాసము సయితము ౧౮౬ మున్నగువిషయములలో వివరింపబడెను. వివిధవిశేషణ విశేష్యవచనవిభక్తి వ్యత్యాసములు ౨౬౦ మున్నగు విషయములలో ముందు వివరింపబడును. (విస్తర II.)

విస్తర. II ౨౫౯ విష:—లింగవచనవిషయకములగు కొన్ని ప్రయోగవిశేషములు:—క.....నీవలి | గిన నడ్డమే పురహరాజకేశపు లైనన్. (ఆది. ౪ ఆ. ౧౮౫ ప.) క.....అడ్డంబగువా | రాయతభుజశక్తి నడ్డమగుడు.....(ఆది. ౪ ఆ. ౧౯౯.) తే.గీ. హరుడు వానికిఁ బ్రత్యక్షమయి (ఆర. ౪ ఆ. ౨౪౪.) క.....రావణుడు సమ్మఖమై (నిర్వ. ౫ ఆ. ౨౯.) సీ. అడఁగె నీ వాదిరుధ్యాంత మగుట (ఉ. హరి. ౨ ఆ. ౨౧౨.) క.....మదనుడు భస్మం బయ్యెన్ (నన్ని. కు. ౫ ఆ. ౫౨౯.) ఉ.....మీ | రెక్కడ మాయమైతిరి (నన్ని. కు. ౫ ఆ. ౫౫౯.) చ. హరునకు రెండు రెండొకొ గజాజినముం దహనాంబకంబు నాన్. చ. ...గంగయుఁ జంద్రుడు రెండురెండు నా | శిరమునఁ బొంది రబ్జపథసింధుసుధాకరు లద్భుతంబుగాన్ (నన్ని. కు. ౮ ఆ. ౨౬.) ద్వి. హరియును గిరియును నజుడును గిజుడు | సురలును గిరలును హరుని సమంబె (బసవ. ౬ ఆ. ౭౪౧ ప.) “సమానార్థ కంబులైన యీడెన సరిసాటి లోనగు దేశ్యవిశేషణశబ్దములును. (నిత్యైకవచనాంతములు.) సభలెల్ల.....దీనికి సరిగావు.....(సభా. ౧ ఆ.).....సరులులేని దృక్పంజన శాబకములు. అని యొకచోఁ బ్రయోగముకానంబడుచున్నది.....” (ప్రాథ. శబ్ద. ౩౨ సూ.).

“కొన్నియెడల విధేయవిశేషణమొండ బహువచనాంతంబయి విశేష్యంబులు పెక్కిటి కన్వయయోగ్యంబగు. క. ఇది దక్షిణాపథంబున | కిదియు విదర్భాపురమున కిది కోసలకిం | దిది యుజ్జయనికిఁ దెలుపులు.....(ఆర. ౨ ఆ. ౭౦.) బహువచనాంతముకాక యేకవచనాంతమైనచోఁ దెరువు లైదుండవలెను. (ప్రాథ. కార. ౨౫ సూ.) క. కరులకు నై రావతమును | హరులకు నుచ్చైశ్శ్రవంబు నవనీ ధిపై | నరులకు నృపతియు హిమగిరి | గిరులకు నేలు కుదధియుఁ గీర్తితభర్తల్ (హరి. పూ. భా. ౧ ఆ. ౯౬ ప.) ఉ. ఎవ్వతనేని ధాత సృజియించె దగన్ మగ

ఏకత్వం భేదకగతబహువచనానాంచ దృశ్యతే వికృతా

నన్నయా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ కారి.) (అహో. ౪౩౦.)

౨౬౦ విషయము. క్వచిదేకత్వమిష్టం స్యా | దప్రాణి స్త్రీవిశేషణే | సిద్ధ

వానిఁగాఁగ నా | కొవ్వమిఁజేసి యట్టి నిను నుగ్ధ లినేయఁగ నొల్ల.....శిఖండినీ
(భీష్మ. ౩ ఆ. ౩౨౨.) కం. నినుఁ గూల్చెదఁ | జూ యెవ్వత నైతి నేమి చూచెదు
నన్నున్. (భీష్మ. ౩ ఆ. ౩౨౫.) క. మానవపతి నన్నెక్కడి | దానవు నీవనియెనేని
ద్రౌపదికడ సన్తానంబువడసి మెలఁగుదు | నానగరుల నృత్యగురువ ననఁగలవాఁడన్
(విరా. ౧ ఆ. ౯౦.) (వేడియగు నర్జునువాక్యము.) చ. నలదమయంతు లిద్దఱు
మనఃప్రభవానల దహ్యమానలై.....(ఆర. ౨ ఆ. ౨౪.) “పుమాన్ స్త్రీయా.
(౧-౨-౬౭.) స్త్రీయాసహోక్తౌ పుమాన్ శిష్యతే - తల్లక్షణ ఏవ విశేషశ్చేత్.”
(సి. కౌ. ౯౩౩ సూ.) అనుచొప్పున ‘నలదమయన్త్యా’ అనుదాని విశేషణమగు
‘దహ్యమాన’ శబ్దము “దహ్యమానశ్చ - దహ్యమానాచ = దహ్యమానౌ” అని
పుంలింగముగనే నిల్చునుగాన “దహ్యమానులై” అని యుండవలయు ననుకొని
కొందఱు అట్టిపాఠమును బ్రక్షిప్తము గావించుచున్నారు. కాని “పరవల్లిజ్జం ద్వన్ద్వ
తత్పురుషయోః. (౨-౪-౨౬.) ఏతయోః పరపదస్యైవ లిజ్జం స్యాత్” (సి. కౌ.
౮౧౨ సూ.) అను సూత్రముచొప్పునఁ బరపదమగు దమయ స్త్రీశబ్దస్త్రీలింగమే కలు
గఁగా ‘దహ్యమానలై’ అనురూపమే యచట సాధునని యెఱుంగవలయును.
“కుక్కుటమయూర్యా విమే ఇతి. అయంచ ఇయంచ ఇమే ఇత్యత్ర.....
విశేష్యనిఘ్నతైవ.....ద్వన్ద్వవిశేషణస్య తత్పురుషవిశేషణస్య చానుప్రయోగే
తదేవలిజ్జమితి భాష్యకైయటయోః స్థితమ్. తతశ్చ - కుక్కుటమయూర్యా విమే
ఇత్యుదాహరణే ‘అయంచ ఇయంచ’ ఇతి విగ్రహే ‘పుమాన్ స్త్రీయా’ ఇతి పుంశే
షేపి ‘పరవల్లిజ్జమ్’ ఇతి విశేషణత్వాత్ స్త్రీలిజ్జత్యే.....” (సి. కౌ. ౯౩౪
సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య. ౪౧౬ పు.)

“ప్రకృతే ర్వికృతే ర్వాపి | యత్రోక్తత్వం ద్వయోరపి | వాచకః ప్రకృతే
స్సంఖ్యాం | గృహ్ణీయా ద్వికృతే ర్నతు || యథా ఏకోవృక్షః పశ్చినౌకా భవతి.
పశ్చివృక్షాః ఏకా నౌ ర్భవన్తీత్యాది” (ముగ్ధ. ౯౬౪ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) అను
చొప్పున తెల్లనందును “ఒకమ్రాఁకు పదిబల్లలగుచున్నది. పదిబల్ల లొకతెలుపగు
చున్నది” అని యిట్లు ప్రకృతి వికృతులలోఁ బ్రకృతియొక్క యేకత్వాదివచనమే
నిల్చును. దీనికి విరుద్ధప్రయోగములును గలవు. “ద్వాద్వా మాఘాదిమారా స్యా
దృతు స్తై రయనమ్” (నామలిం. కాల. ౧౩.) (చూ. ౧౧౯ విష.)

[బా. కార. ౨౦ సూ.] విశేషణవిశేష్యవచన వ్యత్యాసము. అధర్వణము. 1071

మృత్యుస్త్రీసమయో | సద్విశేష్యకయోస్తథా. (విక్ర.
హలం. ౧౫-౧౬ కా. అహో. ౪౩౦.)

కల్పతరు. ౨౬౦ విష:—విశేషణ విశేష్యముల లింగవ్యత్యాసము. ౧౦౬-
౧౦౭ II విషయములలోఁ జూపబడెను. వచనవ్యత్యాసము నుపదేశించు
చున్నాఁడు. భేదకగతబహువచనానామ్ = విశేషణగతబహువచనమునకు, ఏక
త్వమ్ = ఏకవచనము, దృశ్యతేచ=కవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నది. ఇట్టిది
సార్వత్రికముగా నుండరాదనుచు నది యుండెడిస్థలముల నధర్వణుఁడు చాఱ్ఱవివరణ
ముగాఁ జూపుచున్నాఁడు:—క్వచిత్ = ఒకప్పు డనఁగా నీక్రింద వివరింపబడిన
స్థలములందు, అప్రాణి=అప్రాణివాచక 'ము' వర్ణకాంతమగునట్టియు (మువర్ణ కాంత
త్వ ముత్తరార్థమునుండి యాకృష్టమగుచున్నది.) స్త్రీ = స్త్రీసమమగునట్టియు, విశే
షణే = విశేషణమందు, ఏకత్వమ్ = చింతామణిలోఁ జెప్పబడిన యేకవచన మనఁగా
విశేషణగతమగు బహువచనమునకు వచ్చు నేకత్వము, ఇష్టం స్యాత్ =
పాక్షికముగా నగుట సమ్మతమగును. “సిద్ధమృత్యుస్త్రీసమయో” అను
దానిచొప్పున “అప్రాణి స్త్రీవిశేషణే” అనుస్థలమందలి ‘అప్రాణి’ శబ్దమునకు
మువర్ణ కాంతజడవాచకమని యర్థము చేయబడెను. అట్టి మువర్ణ కాంతజడవాచ
కము తత్సమమయినం గావచ్చును. ఆచ్ఛికమైనను గావచ్చును. స్త్రీసమమనునది
యాచ్ఛికమే కావలయును. ఉదా:—ఇష్టమగుపదార్థములు. కులిశ ధారలు కుంతిత
మయ్యె. బా. తత్స. ౮౬ సూ. ౧౦౬ విష. చొప్పునఁ గులిశ ధారా శబ్దవిశేషణ
మగు కుంతితాశబ్దమునకుఁ బాక్షికక్షీబత్వము రాఁగాఁ బ్రకృతసూత్రముచే నేక
వచనము వైకల్పికముగఁ గల్గెను. అందమగువస్తువులు, మాటలు పెక్కేల?
“తాపహర్తలగు నువ్యానములు” అనుచో బా. తత్స. ౫౨ సూ. చొప్పున (౧౫౬
I విష.) “తాపహర్తలు” అను విశేషణమునకు స్త్రీత్వ మతిదిష్టమైనను నాచ్ఛికము
కామింజేసి యేకవచనము రానేరదు.

ఉత్తరార్థ వ్యాఖ్య:—సిద్ధమృత్యుస్త్రీసమయోరిత్యాది—సద్విశేష్యకయో:=
(సచ్ఛబ్దము ప్రాణిపరము.) ప్రాణివాచకము విశేష్యముగాఁగల, సిద్ధమృత్యుస్త్రీ =
సహజ (సిద్ధశబ్ద మాచ్ఛికమాత్రపరము) సిద్ధ‘ము’వర్ణకముతోఁగూడిన యనఁగా నపుం
సకలింగసమమగు విశేషణమునకును, (సిద్ధ) స్త్రీసమయో:=ఆచ్ఛిక స్త్రీసమ విశేషణ
మునకును, తథా = ఆప్రకారముగానే బహువచనమున కేకవచనము పాక్షికముగ
నగుట సమ్మతమగును. “తద్విశేష్యకయో రప్రాణి స్త్రీవిశేష్యకయో రిత్వభ్యః.
‘అందము - చొక్కము’ ఇత్యాదయః సిద్ధమృత్యుస్త్రీ - ఇంపు సొంపు ఇత్యాదయః

స్త్రీసమాః” (ఆహా. ౪౩౦ పు.) ఇందలి ‘తద్విశేష్యకయోః’ అనుచోటి ‘తత్’ అనునది ప్రక్షిప్తపాఠము. ఆహాబలపతి వ్రాతచొప్పున నద్దాని యర్థ మప్రాణి స్త్రీవిశేష్యకమనియై యంగీకరించినచో నది పూర్వార్థమునకే పునరుక్తమగుట నుత్తరార్థము వ్యర్థ మనవలసినచ్చును. కావునఁ బూర్వార్థ మప్రాణివిశేష్యపరమనియు నుత్తరార్థము ప్రాణివిశేష్యపరమనియు నర్థముచేసికొనుట యుక్తము. ఉదాః—పెక్కేనుంగులు - వనుంగులు పెక్కు. ఇంపయినజవరాండ్రు - “ఇంపయిన ప్రియురాండ్రు” (ఆహా. ౪౩౦ పు.) మొ. తత్సమప్రాణి విశేషణములకు రాదనునియమముచే “వంద్యములగు దైవతములు - జితసింహము లగు నేనుంగులు, జగద్భర్తలగు సురలు” (‘భర్త’ అనుదానికి స్త్రీత్వ మతిదిష్టము. బా. తత్స. ౫౨ సూ.) (౧౫౬ విష.) మున్నగుచోటులందు ‘వంద్యమగుదైవతములు’ మున్నగు ననిష్టరూపములు కల్గినేరవు. ‘అన్న - తండ్రి’ మున్నగు విశేష్యస్త్రీసమములు విశేషణములుగా వాడబడినపు డీవిధి వర్తిల్లనేరదు. ఉదాః— అన్నలగుమానుసులు - ఇట ‘అన్నయగుమానుసులు’ అనురీతి ననిష్టరూపము సిద్ధింపనేరదు.

మహాన్తహాతీవాచక స్త్రీసమవిశేష్యకతత్సమ విశేషణము (తల్లిసదయ-తండ్రి సదయుడు. మొ.) లకు “వికృతౌచస్త్రీలిజ్ఞాః స్త్రీలిజ్ఞక సర్వనామధేయాః స్యుః.” (౧౮౬ విష.) (౧౯౦ విష.) మున్నగుసూత్రములచొప్పున మువర్ణకాంతత్వమే సంభవింపదుగాన, మనోహరులగు కొడుకులు - మనోహరలగు నింతులు - బల్లిదు లగు కొడుకులు మున్నగుచోట్ల నీవిధికి బ్రసక్తియేలేదు. “ఏకత్వం భేదకగత బహువచనానాంచ దృశ్యతే షకృతౌ...ఇంపై నప్రియురాండ్రు - ఒప్పై ననీరులు. ఇత్యాది. వికృతి పదప్రయోగస్వారస్యేన శుద్ధాంధ్రే ష్వేవైకత్వ మాచార్యస్యసమ్మతమితి విజ్ఞాయతే...” (ఆహా. ౪౩౦ పు.) ఇదిసరికాదు. “గుణవర్గణో ద్విశీయైక వచనతుల్యో భవే ద్వికృతౌ” అని యిట్లు వికృతిశబ్దమును గేవల సంస్కృతసమశబ్ద విషయమునఁ జింతామణికర్త యుపయోగించుటచేతను “కులిశధారల్ కుఠితం బయ్యె” అని భట్టారకుఁడు ప్రయోగించియుండుటచేతను బై యహాబలపతి వ్యాఖ్య సరికాదనియుఁ బ్రయోగానుసారముగా నేకవచనమువచ్చునని చింతామణి వచింపఁగా నట్టి విషయము నధర్వణుఁడు వివరించెననియుఁ జెప్పుట యుక్తము. ప్రయోగములు:—లింగవిభక్తివచనసమతకు:—సీ. తనకుల బ్రాహ్మణు ననురక్తు నవిరళ, జఘహామతత్పరు విపులశబ్ద । శాసను సంహితాభ్యాసు బ్రహ్మాండాది, నానా

పురాణవిజ్ఞాననిరతుఁ | బాత్రు నాపస్తంబసూత్ర ముద్గలగోత్రజాతు.....నన్న
పార్శ్వఁ జూచి.....(ఆది. ౧ ఆ. ౯ ప.) ఉ. రాజకులై కభూషణుఁడు రాజ
మనోహరుఁ డన్యరాజతే | జోజమశాలిశౌర్యుఁడు.....రాజమహేంద్రుఁ
డున్నతిన్. (ఆది. ౧ ఆ. ౩ ప.) ఆ-వె.....వరుణేంద్ర దేవియ | పోనిదాని దేవ
యానిఁ గనియె (ఆది. ౩ ఆ. ౧౪౦.) ఉ. రాజకులగ్రగణ్య మృగరాజసరాక్రమ
రాజరాజ.....(ఆది. ఆ. ౧ ఆ. ౧౬౨.) కం. ఓంకారవామ్యనకు నన |
హంకార విరూఢభావనారాధ్యునకున్ |హరిహరనాథునకు.....
(విరా. ౧ ఆ. ౩౨ మొ. ౩౬ ప).

విశేషణవిశేష్యముల వచనవ్యత్యాసమునకు:—ఉ. యోధుల సింహనాదము
మదోత్కటవారణబృంహితంబు వే | గాధికవాజిహేషితమహారవమున్ రథనేమి
ఘోషమున్ | బాధితకర్ణరంధ్రమయి పర్వె.....(సభా. ౧ ఆ. ౨౬౬.)
చ.....అనివారితమై చెలఁగెన్ మదీయవా | హిని భటసింహనాదమాయహేషిత
సింధురబృంహితధ్వనుల్ (సభా. ౧ ఆ. ౧౮౬.) మ.....మూతై పోరుకర్ణాది
దు | ర్జనసంఘంబుల (సభా. ౨ ఆ. ౨౯౭.) స్తగ్ధర.....కులిశ ధారల్ గుంతితం
బయ్యె.....(ఆది. ౨ ఆ. ౮౨.) కం.....పెక్కులు పలుకుల్ | పలుకంగనేల
(సభా. ౨ ఆ. ౧౭౨.) సీ. మాటలు పెక్కేల మానిసిగుట్ట మేనుంగనుపేరెల్లఁ
ద్రుంగె (సౌప్తి. ౧ ఆ. ౨౦౨.) కం.....మాయట్టివారిమాటలు కొఱయే
(సభా. ౨ ఆ. ౧౯౦.) ప్రాణివిశేషణముల బహువచనమున కేకవచనప్రయోగ
ములు:—సీ. ఏనుంగు నెక్కి పెక్కేనుంగు లిరుగడ రాఁ బురవీధులఁ గ్రాలఁగలదె
(విరా. ౫ ఆ. ౨౦౪ ప.) (పెక్కు లేనుంగులు - ఏనుంగులు పెక్కు.) ఇంపైన
జవరాండ్రు. “మదికింపులు నింపుకలస్వనంబుతో” (వసు. ౨ ఆ. ౧౯.) అని యింపు
శబ్దమునకు బహుత్వప్రయోగమును గలదు.

“మ. అదె న క్తంచరులందు నిందును (ఆర. ౭ ఆ. ౨౫౫.)” (అరుగో న క్తంచ
రులని వ్యవహారము) మున్నగుచోటులందు ‘అదె’ అనుదానికి ‘చూడుము’ అను
నధ్యాహృతక్రియతో నన్వయముకాన నట్టివి దీనికి లక్ష్యములు కానేరవు
(౨౧౫ II విష.). ‘సరసములు+వచనములు’ మున్నగుచోట్లఁ బ్రకృతకారికలోని
పూర్వార్థముచొప్పున నప్రాణి మ్వంత విశేషణమున కేకత్వము రాఁగా “సరసము+
వచనములు” అని సిద్ధించును, పిదప “మోస్తువిభ క్త్యేకవచనకే పు-ంపూ” అను
చొప్పున ‘పు-ంపులు’ రాఁగా “సరసపువచనములు - సరసంపువచనములు” అనురీతి
రూపములు సిద్ధించును. (౯౪ విష.)

స్త్రీసమంబులగు విశేషణంబులయు మువర్ణ కాంత విశే
షణంబులయు బహువచనంబున కేకవచనంబు బహు

బాలవ్యా. శంబుగానగు. ౨౦.

౨౬౦ I విషయము. మాటలు పెక్కేల - మాటలు పెక్కులేల, కులిశ ధార

ల్కుంతితంబయ్యె, కులిశ ధార ల్కుంతితంబులయ్యె.

ఇష్టమగుపదార్థములు - ఇష్టములగు పదార్థములు.

సంజీవని. ౨౬౦ I విష:—“మాటలు పెక్కేల - మాటలు పెక్కులేల”

అనునవి స్త్రీసమవిశేషణోదాహరణములు. “ఇష్టమగుపదార్థములు - ఇష్టములగు

పదార్థములు” అనునవి ‘ము’వర్ణ కాంత విశేషణోదాహరణములు. ‘కులిశ ధారల్

కుంతితంబయ్యె’ (కులిశ = వజ్రయుధముయొక్క, ధారల్ = దారులు, కుంతిత

మయ్యె = మొక్కవోయెను = వ్యర్థములయ్యెను.) అనుచో బా. తత్స. ౮౬

సూత్రముచొప్పున మహతీతర స్త్రీలింగవిశేషణమగు కుంతితశబ్దమునకు వైభాషిక

గ్లీబత్వమురాఁగా “కుంతితములు” అనురూప మేర్పడెను. పిదప బ్రకృతసూత్ర

ముచే బహువచనమున కేకవచనము రాఁగా “కుంతితము” అనురూపము సిద్ధించెను.

బా. తత్స. ౮౬ సూత్రముచొప్పునఁ గ్లీబత్వము రానిపక్షమున బా. తత్స. ౮౫

సూత్రముచొప్పున స్త్రీలింగకులిశ ధారాశబ్దవిశేషణమగు కుంతితశబ్ద మాకారాంత

మగుచు రమాశబ్దమువలె రూపముల నంది ‘కులిశ ధారలు కుంతితలయ్యె’ అనియే

నిల్చును. కుంతితశబ్దమునకుఁ గ్లీబత్వము వచ్చిననుఁ బ్రకృతసూత్రముచే బహువచ

నమున కేకవచనము రానిపక్షమున “కులిశ ధారలు కుంతితములయ్యె.” అనురూపము

గల్గును.

సూరి యధర్వణవచనమునందలి ‘అప్రాణి’ శబ్దమును సూత్రమున సంగ్ర

హింపకుండుటచే “వంద్యములగుదైవతములు - జితసింహములగు నేనుఁగులు - జగ

ద్భర్తలగుసురలు” మున్నగుచోటులందును సూరి సూత్రముచొప్పున నేకత్వము

కల్గి “వంద్యమగుదైవతములు - జితసింహమగు నేనుఁగులు - జగద్భర్తయగుసురలు”

మున్నగు ననిష్ఠరూపములు దుర్వారము లగుచున్నవి. ఇట్లే “అన్నలగు మాను

సులు లేరె యితరుల్ నీలీలకుం బాత్రముల్” మున్నగుచోటులందును “అన్న

యగుమానుసులు - లేరె యితరుల్ నీలీలకుం బాత్రము” మున్నగురీతి ననిష్ఠరూప

ములు సూరి సూత్రమున దుర్వారము లగుచున్నవి.

గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త “ఈసూత్రంబునందు స్త్రీసమంబులును మువర్ణ కాంతం

బులును జడవిశేషణంబులై గ్రహింపవలెను.” (బా. గు. ప్ర. ౨౨౫ పుట. ద్వి.

[బా. కార. ౨౬ సూ.] ప్రకాశికయు సూరికవి తిమ్మకవులలక్షణములును సరికావు 1075

ము.) అని వ్రాసి యీక్రింది తిమ్మకవి సూరికవి లక్షణములను బ్రమాణముగాఁ జూపెను. ఈ బా-గు. ప్ర. పక్షమున “సుస్థితలగు కొండలు” అనుచో “సుస్థితి యగుకొండలు” అనెడి యనిష్టరూపము దుర్వారమగుచున్నది. ఈతనిపక్షమున వీనుంగులు వెక్కు - ఇంపై నప్రియురాండ్రు మున్నగురూపములెల్ల నసాధువులు కావలసివచ్చును. ఈతఁడు చూపిన సూరికవి తిమ్మకవి లక్షణములును సరిగా నుండలేదు. క. తెలుఁగునఁ బ్రాణిపదంబులు । వెలిగా బహువచనమునకు విస్పష్ట ముగా । నిలుచును విశేషణంబై । పాలుపొందఁగ నేకవచనము మఖధ్వంసీ (సర్వల. ౨ ఆ. ౧౧ ప. ౫౮ పు.) క. జడపదబహువచనములకు । నిడఁదగును విశేషణము లనేకవచనముల్ । మృదుని ఘనకీర్తులు బెడం । గడరెం దట్టరుయి దిశల నన్నవిధ మునన్ (కవిసం. ౧ తరం. ౨౦ లక్ష.) వీ రీవిధి పాక్షికమనకుండుటచేత “ఇష్టము లగు పదార్థములు” మున్నగురూపములె దుర్లభములగుచున్నవి. ఇంతియకాక వీరు స్త్రీసమముల కనువిషయమునె స్తరింపకుండుటచేత ‘మాటలు పెక్కేల’ మున్నగు తిక్కనాదులప్రయోగములును (సౌప్తి. ౧ ఆ. ౨౦౨.) నసాధువులె కావలసివచ్చును. మఱియు “మనోహరయగులతలు” అనురీతిగల యసాధు ప్రయోగములు సయితము వీరిలక్షణముచొప్పున సాధువులె యనవలసియున్నది.

బా. సా. పే. వ్యాఖ్య యీవిషయమున బొత్తిగాఁ బ్రమాదభూయిష్టమై యుండుటచే విస్తరభీతి నద్దాని విమర్శ ముపేక్షితమయ్యెను.

నన్నయా. క్వచిదన్యవిధ క్త్యర్థే । ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే (వికృ.

౨౬౧ విష. అజం. ౮౭ కారి. అహో. ౩౬౫ పుట.)

కల్పతరు. ౨౬౧ విష:—ఈకారిక. ౨౫౮ విషయమున వ్యాఖ్యాతము.

సర్వనామ సంఖ్యాభిధాన తద్విశేష్యంబులయం
దెయ్యది ముందు ప్రయోగింపంబడు దాని ద్వితీ
యాదులకుం బ్రథమ బహుళంబుగానగు. ౨౬.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. అన్ని గుఱ్ఱములకు = అన్నింటికి గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱము లన్నింటికి = గుఱ్ఱముల కన్నింటికి, సాహిణులు మువ్వరు.

౨౬౧ I విషయము. రెండుగుఱ్ఱములకు = రెండింటికి గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱ ములు రెండింటికి = గుఱ్ఱములకు రెండింటికి సాహిణులు నలుగురు, లక్షగుఱ్ఱములకు = లక్షకు గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱములు లక్షకు = గుఱ్ఱములకు లక్షకు రవుతులు లక్ష. ఇత్యాదు లెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౬౧ I విష:—ఇతరవిభక్తివిశేషణము ప్రథమాంతముగా నుండు స్థలము చూపబడుచున్నది. సర్వనామము దానివిశేష్యము నను జంటలో నేది ప్రథమప్రయుక్తమగునో యది ప్రథమాంతమై తక్కినది ప్రథమేతరవిభక్త్యంతమై యుండనగును. ఈవిధి బహుళముగానఁ బ్రథమప్రయుక్తము సైతము తక్కినదానితో సమానవిభక్తిక మయియున్నను నుండవచ్చును. ఉదా:—గుఱ్ఱము లన్నింటికి = గుఱ్ఱముల కన్నింటికి, అన్నిగుఱ్ఱములకు = అన్నింటికి గుఱ్ఱములకు, సాహిణు లనఁగా రవుతులు మువ్వు రనునది యన్వితవాక్యమగుటకయి నిల్పబడెను. సంఖ్యావాచకము తద్విశేష్యము నను జంటలో నేది ప్రథమప్రయుక్తమగునో యది ప్రథమాంతమై తక్కినది ప్రథమేతరవిభక్త్యంతమై యుండనగును. బహుళవిధిగానఁ బ్రథమ ప్రయుక్తము సైతము తక్కినదానితో సమానవిభక్తికమయి యున్నను నుండవచ్చును. ఉదా:—రెండుగుఱ్ఱములకు = రెండింటికి గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱములు రెండింటికి = గుఱ్ఱములకు రెండింటికి ‘సాహిణులు నలుగురు’ అను దానితో నన్వయము. తెలుఁగున సంఖ్యావాచకమెల్ల సర్వనామమే యైనను సంస్కృతమున నట్లు కామింజేసి తత్సమసంఖ్యావాచకములందును నీవిధి వర్తించుటకై ‘సంఖ్యాభిధాన’ శబ్దము సూత్రమున వచింపబడెను. అద్దాని కుదాహరణము:—లక్షగుఱ్ఱములకు = లక్షకు గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱములు లక్షకు = గుఱ్ఱములకు లక్షకు ‘రవుతులు లక్ష’ అనుదానితో నన్వయము. ‘రవుతులు లక్ష’ అనుచోటి మహద్విశేషణ లక్షశబ్దమునకు “లక్షసంఖ్యవారు” అని యర్థము. (౨౨౩ విష.). ద్వితీయాదుల కనెడి సూత్రములోని వచనముచొప్పున, “గుఱ్ఱము లన్నిటిని = గుఱ్ఱముల నన్నిటిని, గుఱ్ఱము లన్నిటియందు = గుఱ్ఱములం దన్నిటియందు” మున్నగులక్ష్యములను గ్రహింపనగును. సూరి యమహత్తులను మాత్రమే యుదాహరించినను సూత్రమున నట్టి నియమము లేమింజేసి “మనుష్యులందఱను = మనుష్యుల నందఱను, జనులందఱయందును = జనులయం దందఱయందును మొదలగులక్ష్యములను సైత మెన్న నగును.

‘రెండుగుఱ్ఱములు’ అనుదానిలోని రెండుశబ్దమును ‘అన్నిగుఱ్ఱములు’ అను దానిలోని ‘అన్ని’ శబ్దమును బ్రథమాంతములనుచు నుదాహరించుటంజేసి యవి వ్యస్తములే యను సూరియాశయమును గ్రహింపవలయును. అవి సమాసగతము లన్నచో, బ్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యములు కానేరవు. సూరి యట్లు సూత్రించినే కాని కొన్నియెడల నీవిధి వర్తిల్లనేరదు. ‘మూయిద్దఱలో = మాలో నిద్దఱలో’ అనుచో ‘మేయిద్దఱలో’ అనురీతి ప్రయోగములు గన్పట్టలేదు. ఇట్టి ‘మనయంద

[బా. కార. ౨౬ సూ.] 'ప్రాధవ్యా' దీనిని సవరించుచున్నదను పేటిక సరికాదు. 1077

అలో" అనుచో "మనమందఱలో" అని సిద్ధింపనేరదు. (వి స్తర.) ప్రయోగములు:—కం.....మన । కీచకులందఱను రాత్రి గీటడఁచె రవా । సోఁచిత..... (విరా. ౫ ఆ. 33౧.) ఉ. ఆరయ నీకు నాకుఁ గులమంతకు నీన్యపఱోటి కుర్వికిన్ (ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౬౨.) ఉ...పార్థివసూను లిద్దఱు । గ్రీడయపోలెఁ గిట్టి..... (ఆర. 2 ఆ. ౧౧౧.) నీ. దివ్య దేహోద్ధత దీప్తిసంతానంబు దిశలు పదింటను దీటు కొనఁగ (మహా. ప్ర. ౧ ఆ. ౪౮.) చ. అతఁ డొకరుండ లోకముల కన్నిటికిన్ మహనీయ దై । వతము.....(ఆను. ౫ ఆ. 3౧2.) తే.గీ. వానియన్నింటి కంటె మేలైనశాంతి (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౮౫.) క. మాయురుపురతోఁ గయ్యము । నేయ (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧3౫.) తే.గీ. ఏటికొను మీపు మాదేపురందు (శల్య. ౨

వి స్తర. ౨౬౧ I వివ:—“సంఖ్యాప్రయుక్తవిశేషణము.....అని సూత్రించి సూరియొక్క యీసందర్భమును ద్రిలింగలక్షణశేషకర్త సవరించుట నరయునది” (బా. సా. పే. కార. ౨౬ సూ. వ్యా. ౨౯౯ పు.) అను పేటికా వాఖ్య సరికాదు. సూరిగారి యీసందర్భమునకును ద్రిలింగలక్షణశేషకర్తగారి యాసూత్రములకును నేమియు సంబంధములేదు. ఆప్రాధవ్యాకరణసూత్రము బా. కా. ౨౬ సూత్రమును సవరింపలేదు. “ఒకటి = ఒకఁడు, ఒకండు.” అను శబ్దములయు ‘అర - పాపు - మున్నగు సంకర్థకశబ్దములయుఁ బ్రయోగము సమాస వ్యస్తతలలో నుండు వచనములరీతినిమాత్రమే యాప్రాధవ్యాకరణసూత్రము వివరించుచున్నది. అట్టి వివరణమునైతము చాలవఱకు నిరాధారము. (ప్రాధ. శబ్ద. ౪-౫ సూ.) ‘డెబ్బదియొక్క రథము’ అనవలెనుగాని ‘డెబ్బదియొక్క రథములు’ అనరాదట - వ్యస్తతలో ‘రథములు డెబ్బది యొక్కటి’ అని యిట్లు విశేష్యము పూర్వపదమే కావలెనట. ఇట్లనుట కాధారమేమో తెలియకున్నది. రెండున్నర రూపాయవంటి ప్రయోగములు బొత్తిగా లభింపవు. “సంఖ్యాప్రయుక్తవిశేషణ మేకాంతంబయి యమహద్విశేష్యకమయ్యు, తదంశాంతంబయి మహదమహద్విశేష్యకమయ్యు, సమస్తంబు వ్యస్తంబు నగుచో విశేష్యంబు క్రమంబుగ నుత్తర పదంబు నేకవచనాంతంబును, పూర్వపదంబు బహువచనాంతంబునగు. ఉదా:— డెబ్బదియొక్కరథము = రథములు డెబ్బదియొక్కటి; రెండున్నరమాసి = మాను సులు రెండున్నర; రెండున్నరరూపాయ = రూపాయలు రెండున్నర. మొ.” (ప్రాధ. శబ్ద. ౪ సూ.) ఇట్టిసూత్రము ప్రకృతసూత్రమును (బా. కార. ౨౬ సూ.) సవరించుననుట యెట్లు? “రథములు డెబ్బదియొక్కటి” అని ప్రకృతసూత్రము చొప్పున వచించుటకుఁ బ్రతిబంధ మేమున్నది!

1078 ఎల్లవిభక్తుల విశేషణములును బ్రథమాంతములు కానోపు. [౨౬౨ వి. కల్ప.]

ఆ. ౧౦౮ ప.) క. అనేకములు గలవు వాని యన్నిటిలోనన్ (అను. ౨ ఆ. ౧౩౮.)
క. తమ మువ్వరుఁ బూర్వజ పూ. | ర్వముగఁ బ్రమోదంబుతో వివాహంబైనన్
(నిర్వ. ౨ ఆ. ౮౩ ప.) ఇట్టియెడల “అవి యన్నిటికంటె-మే మిరువురతో-మే మేవు
రందు. అవి యన్నిటిలోనన్ - మున్నగురీతి బ్రయోగములు కన్పట్టలేదు.

షష్ఠీ విశేషణానామ్ | ప్రథమాస్యాత్ ఆం. చిం.

నన్నయా. ఆజం. ౧౮ కారి. అహో. ౩౧గి పు.)

౨౬౨ విషయము. విభాషయా సుసంతం స్యా | దత్ర షష్ఠీవిశేషణమ్
(వికృ. ఆజం. ౮౧ కారి. అహో. ౩౧గి పు.)

కల్పతరు. ౨౬౨ విష:—షష్ఠీ విశేషణానామ్ = షష్ఠ్యంతములకు విశేషణము
లగు శబ్దములకు, ప్రథమాస్యాత్ = ప్రథమావిభక్తి యగును. ఉవా:—సుగు
ణాభిరాముఁడు రామునకు వందనము. ఈవిధి పాక్షికమని చింతామణి చెప్పు
కుండుటంజేసి యధర్వణుఁడు సవరించుచున్నాఁడు:—అత్ర = ఈతెల్లుఁభాషయందు,
షష్ఠీ విశేషణమ్ = షష్ఠ్యంతవిశేషణము, విభాషయా = వైకల్పికతచేత, సుసంతం
స్యాత్ = ప్రథమాంతము నగును. ఉవా:—సుగుణాభిరాముఁడు రామునకు
నమస్కారము - సుగుణాభిరామునకు రామునకు నమస్కారము. “భాద్యధ్యధ్వవ
ధానేతు | భేద్యస్య నిఖిలం భవేత్ ” (౨౬౩ విష.) అను నధర్వణవచన స్వారస్య
ముచే షష్ఠీతరవిభక్త్యంతముల విశేషణములకు భాద్యధ్యధ్వవధానము లేనపుడు
౨౬౧. ౨౬౧ I విషయములచొప్పునఁ బ్రథమావిభక్తి నీల్పుట కొన్నిచోట్ల నగునని
యు షష్ఠీవిశేషణములుమాత్రము విభాషగఁ బ్రకృతసూత్రముచొప్పునఁ బ్రథమాం
తము లగుట సార్వత్రికములనియు గ్రహింపవలెను. చ. కురుకులజుండు పాండునకుఁ
గుంతికిఁ బుత్రుఁడు రాజధర్మ బం | ధురచరితుండు నీ వితనితోడ రణం బొనరించె
దేని (ఆది. ౬ ఆ. ౮గి ప.) చ. ముదుకఁడనైన నాదుబలముం జలముం వివిధాస్త్ర
సం | పదలును బోయి మీగురుఁడు భార్గవుచే వినుము. (ఉద్యో. ౮ ఆ. ౨౮౬.)
ప్రయోగము లిట్లుండ నహోబలపతి యాక్రిందిరీతిని వ్రాయుట సరికాదు.
“ఆద్యుఁడు హిరణ్యగర్భనం దంతకంటె - నిత్యాదికవిపితామహాద్యుక్తిస్తు నిర్హా
లైవ.” (అహో. ౩౧గి పు.) (బా. గు. ప్ర. కర్త. యిట నసంగతముగా వ్రాసెను.
చూ. ౨౩౬ పు. ద్వి. ము.) అనెడి కవిశిరోభూషణవ్యాఖ్య సాహసైకమూలము.
“క్వచిదస్య విభక్త్యర్థే | ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే” (౨గి౮ విష.) అని యధర్వణుఁ
డట్టిప్రయోగములను సంగ్రహించియున్నాఁడు. “కొన్నియెడల విశేషణంబు ద్వితీ
యాదులకును బ్రథమ చూపట్టెడి. చ అహీనబాహుబలసారథునుల్ మధుకైటభాది

[బా. కార. ౨౭ సూ.] ప్రాథ. కార. ౨౧-౨౩ సూత్రముల నావశ్యకములు. 1079

దై । త్యపతులనెల్లఁ ద్రుశ్యడఁచె (నిర్వ. ౫ ఆ. ౧౨ ప.) క. తండ్రి ఘటోత్కచుఁడు
మీ । తండ్రి గలుగఁగాదె తల్లి ద్రౌపదితోడన్ ।(జైమి. ౧ ఆ. ౯౭.)”
(ప్రాథ. కా. ౨౨ సూ.). ఆధర్వణమున కుదాహరణాంతరములు. ఎ-గీ. ఆద్యుఁడు
హిరణ్యగర్భునం దంతకంటె (ఆము. ౩ ఆ. ౮౦ ప.) క.చున । కీచకులందఱను
రాత్రి గీటడఁచె రహ । సోఽచిత.....(నిరా. ౫ ఆ. ౩౩౧.) క. మాతండ్రి
పరాశరసుతు । చేతం బడసితి ననుజ్ఞ (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౮౨ ప.) సీ. దివ్యదేహోద్ధత
దీప్తిసంతానంబు, దిశలు పదింటను దీటుకొనఁగ (మహా. ప్ర. ౧ ఆ. ౮౮.) మ...
ప్రయో । జన.....దుశ్చరిత్రకుం డాసు యో । ధను‘న్’.....(ఉద్యో.
౩ ఆ. ౯౮.) సీ.....ఆ-వె.....అస్త్రకళాస ము । జ్వలుఁడు పార్థతోడ (కర్ణ.
౨ ఆ. ౮౨.) ఉ.....పార్థివసూను లిద్దఱం । గ్రీడయపోలే.....(ఆర. ౭
ఆ. ౧౧౧.) బాల. కార. ౨౬ సూత్రమును ప్రాథ. కార. ౨౨ సూత్రమును
సంగ్రహించుచున్న పై యధర్వణకారికకుఁ బయ్యప్రయోగములు మూలమగు
చున్నవి.

సమాసపూర్వావయవగు షష్ఠ్యంతవిశేష్యమునకు విశేషణమయినను బ్రథ
మాంతరుగుట మహాకవిప్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. “విశేష్య స్యాభిన్న త్వేపి
ఇదం విశేషణమ్. ఉ. ప్రల్లదుఁడైన యొక్కకులపాంసను చేసినదానఁ దత్కులం
బెల్లను నిత్యా ద్యాచార్యోక్తి రత్ర మానమ్.” (అహో. ౩౧౫ పు.) ఈప్రయో
గము భ్వాద్యర్థవ్యవధానము గల్గియున్నది. ఇట్లుగాకున్నను బ్రథమాంతరుగుట
కలదు. “ఒక్కచో సమాసాంతర్గతవిశేష్యంబులకగు విశేషణంబుల షష్ఠీకిని బ్రథమ
చూపట్టెడి. ఉదా:-ఉ.....పార్థివ । ప్రాగ్రసరుండు ధర్మసుతుపన్నిది నీకు
నలంఘ్యము (ఆర. ౫ ఆ. ౮౧౬.) చ. లసదగణ్యగుణౌఘునిచిత్రుఁ డవ్వుహ । త్తు
చరితంబులు మ. ఉత్ఫుల్లలోచనుఁ డావిష్ణునిమూర్తితో (హరి. ఉ. ౫ ఆ.)
ఉ. విస్ఫురన్తహ । విక్రముఁ డైనదేవుఁడు త్రివిక్రముసొమ్ములు (హరి. ఉ. ౬ ఆ.)”
(ప్రాథ. కార. ౨౧ సూ.). క.భుజా । టోపభయంకరుఁ డర్జును । కోపానల
మడరి ముట్టికొనదే వారిన్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౮౬.). అహోబలపత్యాదుల యను
రోధమునఁ బయిరితిని వ్రామఁబడెనేకాని బాగుగఁ బరిశీలించినచో నట్లు చెప్పవల
సిన ప్రసక్తి యగపడదు. పైప్రయోగములందలి శేషషష్ఠ్యంత విశేష్యములేల్ల
యొక్కవిభక్తిలోపించిన వ్యస్తరూపములే యని చెప్పుటలో బాధ యగపడదు.
అట్టివి పెక్కుప్రయోగములు ౨౫౧ విషయమునఁ జూపఁబడెను. మఱియు నహో
బలపండితీయ త్రిలింగలక్షణశేషాదుల వ్రాతలచొప్పున “భుజా । టోపభయంకరుఁ

డల్లనకోపానలము” అనురీతి ప్రయోగములును సాధువులనవలసినచుచున్నది. అట్టివి సాధువులు కానేరవు, సిద్ధసమాసగతషష్ఠ్యంత విశేష్యముయొక్క విశేషణము నకుఁ బ్రథమవచ్చు ప్రయోగములు కానరావు. ఇచటి నారాయణేయగాణపత వివరణములును సరిగ్గ లేవు (నారా. ౨౦౭ కారిక. ౮ పద్య.).

“క్రియాన్వయంబున రెండుపదంబులకు స్వస్వామిసంబంధంబుగలచో సంబంధి పదంబు షష్ఠికి ద్వితీయయగు. క. గొన్ని వెడమాటలాడుచు | నన్ను నతఁడు చెట్టవట్టినన్ (విరా. ౨ ఆ. ౧౭౪.) ఉ. కట్టియ వైచె నెన్నుదురు గాఁడ భవత్తన యుండు మాద్రిలే | బట్టిని (శల్య. ౧ ఆ. ౩౭౭.) మ. రాముతమ్మున్ లవుం | డిరు మూఁడమ్ములఁ జాపముం దునుమ (జై. ౬ ఆ.) క. నరసూను నపుడు కర్ణజఁ | డిరుమూఁడు శిలీముఖము లెదసించిన (జై. ౭ ఆ.) మొ.” (ప్రాథ. కా. ౨౩ సూ.). ఈ ప్రాథవ్యాకరణసూత్రమునైత మనావశ్యకమె. రెండవయుదాహృతిలో “మా ద్రిలేబట్టి నుద్దేశించి కట్టియవైచె”నని యన్వయింపనగును. మొదటియుదాహృతిలో “నన్నుఁ గొన్ని వెడమాటలాడుచు నతఁడు చెట్టవట్టినన్” అని యన్వయింపనగును. మూఁడవయుదాహృతిలో “తమ్మున్ లవుండు” అనుచో ‘తమ్ముని’ అనునది ‘యొక్క’ షష్ఠి లోపింపఁగా మిగిలినవ్యస్తపదము. అట్లే నాల్గవయుదాహృతియందును “నర సూను” అనునదియు ‘యొక్క’ విభక్తి లోపింపఁగా మిగిలినవ్యస్తపదము. (౨౫౧ విష.) రెండిటియందును నజయ్యతాయాపార్థవిశేషబోధకచ్ఛాత్థక ‘ను’ శబ్దయోగ మున “రాముతమ్మున్ - నరసూనున్” అనురూపములు సిద్ధించును. (౨౪ విష.)

షష్ఠ్యంతవిశేష్యము ‘కు’ విభక్త్యంతమగునపుడు దానివిశేషణము జైకల్పిక ముగాఁ బ్రథమాంతమగుటలో వివాదమే లేదు. మ.....ఉద్దండగం | డక వేదండ వరాహవారిపుద్గవ్యాఘ్ర మీదుంచుకొం | డకు రాజెల్లునె (మనుచ. ౨ ఆ. ౧౬ ప. ప్రాసస్థలము.). “నన్నయ యారీతిగ ‘అయిన’ అగు మొదలగు థాతుజ విశేషణములతో వ్యవ్యవహితము లయినప్పుడే షష్ఠివిశేషణములకుఁ బ్రథమా విభక్తిని వాడియున్నాఁడు. ‘అనఘచరితుఁడు రఘునందనునకుఁ బ్రణతి’ అను నిట్టి ప్రయోగముల నాతఁడుచేయలేదు.” (ఆం. భా. చ. ౧౬౩౭ పుట.) అను భాషా చరిత్రవ్రాత కల్ల. క. ఆచార్యుఁడు ద్రో | ణునకున్ శిష్యుఁడ నెందును | నన వద్యుఁడ నేకలవ్యుఁ డనువాఁడ మహిన్ (ఆది. ౫ ఆ. ౨౩౭.) ఉ.....పార్థివ | ప్రాగ్రసరుండు ధర్మసుతు పన్నిది (ఆర. ౫ ఆ. ౪౧౬.) ఇట్లు నన్నయప్రయోగించి యున్నాఁడు.

ఒకానొకచో విశేషణంబుల వ్యక్తికిం బ్రథమ విభాష

బాలవ్యా. నగు. ౨౭.

౨౬౨ I విషయము. సుగుణాభిరాముఁడు రామునకు జోహారు వొనర్చెద-

సుగుణాభిరామునకు రామునకు జోహారు వొనర్చెద.

సంజీవని. ౨౬౨ I విష:—స్పష్టార్థము. ప్రాథ. కార. ౨౧ సూత్రము దీనిని సవరించుటకై యుపదేశింపఁబడినది. ఆవిషయమును బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాత యీసూత్రపుటకలో సవిస్తరముగా విమర్శించి సంస్కృతవ్యాకరణవిషయములను బెక్కిటి నెక్కించెను. వానినెల్ల బా. సా. పే. వ్యాఖ్యాత స్వీకరించెను. కల్పతరువులో వివరించినరీతిని “భుజాటోపభయంకరుఁ డద్భుతు కోపానలము” మున్నగుస్థలములు వ్యస్తములె యగుటచే వారివిమర్శమెల్ల వృథయగుచున్నది.

నన్నయా. భ్వాద్యర్థవ్యవధానేతు | భేద్యస్య నిఖిలం భవేత్

౨౬౩ విషయము. (వికృ. అజం. ౪౧ కారి. అహో. ౩౧గో పు.)

కల్పతరువు. ౨౬౩ విష:—భ్వాద్యర్థ = భూప్రభృతిథాతు పులరూపముల వ్యవధానేతు = వ్యవధానమందైనచో, విశేషణవిశేష్యములకు భూప్రభృతి థాతురూపముల యన్వయవ్యవధాన మున్నచో, భేద్యస్య = విశేష్యమునకు, నిఖిలంభవేత్ = సకలవిభక్తులు నగును. విశేషణము ప్రథమాంతముగాను విశేష్య మితరవిభక్తులుగలదిగాను వికల్పముగ భ్వాద్యర్థవ్యవధానమందు యథేష్టముగాఁ బ్రయోగింపవచ్చునని యర్థము. భ్వాద్యర్థవ్యవధానముచేయక విశేషణవిశేష్య ములను సమానలింగవిభక్తివచనములు గల్గునట్లును బ్రయోగింపనగును. భ్వాద్యర్థము లనఁగా, భూధాత్వర్థకమగు ‘అగు’ మున్నగుథాతువులు. ఆది శబ్దముచే ‘అను’ థాతువు మున్నగునవి గ్రాహ్యములు. అట్టిథాతువులనుండిపుట్టిన విశేషణరూపము లనఁగా అగు-కాని మున్నగు థాతుజవిశేషణములు. వ్యవధానమనఁగా విశేషణము థాతుజవిశేషణముతో నన్వయించుచుండఁగా నట్టి థాతుజవిశేషణము విశేష్య ముతో నన్వయించుటయని తాత్పర్యము. సమాపక క్రియలందలి తిజ్ఞుచే కర్తృకర్తాదు లభిహితము లగునపుడట్టి కర్తృకర్తాదివాచకములకుఁ దృతీయ ద్వితీయ మున్నగు నవిరాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమ వచ్చునట్లే థాతుజవిశేషణాన్వయమునందును గర్తృ కర్తాదులు కృత్తుచే నభిహితములగుచుగాన నట్టిస్థలములందలి కర్తృకర్తాదు లకును బ్రథమయేవచ్చునని “కర్తాదేః కర్తృత్వం ప్రథమాచ నవర్ణకశ్చ త ద్వత్ స్యాత్” అను చింతామణిసూత్రముపదేశించుచున్నది. (బా. సమా. ౨౬ సూ. ౨౭౮. విష.) కాననట్టిపద్ధతిచొప్పున విశేష్యమేవిభక్తితోనున్నను థాతుజవిశేషణ

న్వయమున విశేషణవాచకము ప్రథమాంతమెయగునని తాత్పర్యము. విశేష్యము
 లకువలెనె విశేషణములకును గ్రియాన్వయము సంస్కృతాంధ్రవైయాకరణ సమ్మ
 తమైయున్నది. (౨౫౯ విష.). ఇట్లుగుటంజేసి ప్రకృతాధర్వణకారిక సిద్ధాంతాను
 వాదకమెయని యెఱుంగునది. ఉదా:—సుగుణుడగు మనజునకు శ్రేయము
 గల్గును. సుగుణుడయిన మానవుని. సుగుణుడుకానిమనుష్యునకు శ్రేయస్సు
 దుర్లభము. మొ. ఇవి భూధాత్వర్థకముల కుదాహృతులు. ఆదిశబ్దముచే -
 పండితుడను ప్రసిద్ధిగలరామునికి - పండితుడని యెన్నికగన్నరామునిచే - పండి
 తుడు నాబరంగురాముని - పండితుడనబడని దేవదత్తునికై. మొ. ప్రయోగ
 ములు. చ.....ప్రసిద్ధులై విమలసద్గుణశోభితులైన పాండవో! తత్ముల
 చరిత్ర (ఆది. ౧ ఆ. ౧౪.) చ. ఆమలసువర్ణశృంగఖురమై కపిలంబగు గోశతం
 బును.....(ఆది. ౧ ఆ. ౧౫.) ఉ.....తనకిష్టుడున్ సహా! ధ్యాయుడు
 నైనవాడు. క. దేవసములైన యనుజుల! తో విప్రైలతో రథాలితో వచ్చి.....
 (ఆర. ౨ ఆ. ౫ ప.) క. వినుడే బుణ్యశ్లోకుం! డనంగ సదా యజ్ఞనిరతుఁ
 డనంగ ధరిత్రిం! దనరిన నలుభార్యను స! జ్ఞననుత దమయంతియనంగఁ జనియెడు
 దానన్ (ఆర. ౨ ఆ. ౯౯.) ఉ. తే! జోలలితుండు నిర్మలయశుండగు ధర్మత
 నూజాపాలికిన్ (ఆర. ౨ ఆ. ౨౯౨.)

భవత్యర్థవ్యవహితంబులగు విశేషణంబులకుం బ్రథమ
 యగు. ౨౮.

అగు మొదలగునవి భవత్యర్థములు. విద్యాశాలియగు
 పురుషుని సకలజనులు సంతానింతురు. భూతదయాళు
 రగు మహాత్ములకు శ్రేయంబుగలుగును. అతిమానుష
 మత్యద్భుత! మతిదుష్కరమయిన కేశవాష్టనకృతి.

భవత్యర్థకంబు సన్నిహితవిశేషణంబునకు
 నద్దాని ముందువిశేషణంబుల కయిపదంబును బహు
 శంబుగా ననుప్రయుక్తంబగు. ౨౯.

బాలవ్యాకరణ అతులుడయి యప్రమేయుడౌ హరిని గొలుతు.

వివరణము. అయిపదానుప్రయోగంబు లేనిచో దుది

౨౬౩ I విషయము. విశేషణంబునకేని విశేషణంబు లన్నింటికేని మీఁద
 సముచ్చయార్థంబు విభాషం బ్రయోగింపబడు. ౩౦.
 ఆద్యుఁ డప్రమేయుడు నగు హరినిగొలుతు.

ఆద్యుడు నప్రమేయుఁడునా హరినిగొలుతు.

ఆద్యుఁ డప్రమేయుండగు హరిని గొలుతు.

థాతుజవిశేషణవ్యవధానంబున విశేషణంబు

లన్నిటి కయి పదం బనుప్రయుక్తంబగు. 30.

బాలవ్యా. ఆద్యుడయి యప్రమేయుఁడై యఖిలసేవ్యుఁడై యెసఁ
అ.3. I విషయము. గెడు దేవుని నభినుతింతు. ఇచట మఱియుం
బ్రయోగవైచిత్ర్యంబు గల దది ప్రయోగంబుల
నెఱుంగునది.

భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుం బ్రథమ
యగు. 31.

రాముఁడు వచ్చుట, రాముఁడు రాగా లక్ష్మణుండు
గాంచె. రాముఁడు విల్లందినం ద్రిలోకంబు లాకు
లంబులగు. రాముండు పట్టినప్రతి న వారింపం
దరంబుగాదు.

సంజీవని. అ.3 I విష:—బా. కా. అ.మొ. 31 సూత్రమువఱకుఁగల
బాలవ్యాకరణవిషయములు సయితము సిద్ధార్థానువాదకములె యనఁదగునుగాని
వానివైఖరినిబట్టి చూడఁగా సూరి యట్లు తలంచెనని తోచకున్నది. భావార్థ
కాదిప్రత్యయములెల్ల బా. క్రి. రూ సూత్రముచొప్పునఁ గర్తృత్వమందును
గర్హితమందును విధింపఁబడిన వగుటంజేసి వానిచేఁ గర్తృకర్తార్థము
లభిహితములె యనఁదగును గాన నట్టి కర్తృకర్తవాచకములకుఁ బ్రతిపదికార్థ
ప్రథమయై వచ్చును. కావున “భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుం బ్రథమ
యగు” (బా. కా. అ.సూ.) అనుసూత్రము సిద్ధార్థానువాదకమె యనుటలో
సందేహములేదు. బా. కా. అ. సూత్రమునఁ జేర్కొనఁబడిన భవత్యర్థవిశేషణ
ములును 29-30-31 సూత్రములలోఁ జేర్కొనఁబడిన భవత్యర్థథాతుజవిశేషణ
ములును ‘అయి’ పదంబును భావార్థకాదులలోనివె (బా. కా. 31 సూ.) యగుటం
జేసి వానితో నన్వయించు విశేషణములును బ్రథమాంతములగుట సిద్ధార్థమేకాని
యపూర్వవిషయముకాదు.

అ. సూత్రపుటిక:—ఇందుఁ జేర్కొనఁబడిన భవత్యర్థము లనఁగా “అగు”
థాతుజన్యములగు విశేషణములుమాత్ర మె యని గ్రహింపవలయును. 29-30-
31 సూత్రములలో వచింపఁబడిన ‘అయి’ పదంబుసయితము భవత్యర్థకరూపమె

యయినను నద్దానిని సూరి యిం దుద్దేశింపలేదు. ౨౯-౩౦-౩౧ సూత్రములలో 'అయి' పదప్రయోగమునఁగల్గు వాక్యన్యాయసిద్ధవిషయములు వివరింపఁబడును. భాష్యార్థేత్యాద్యధర్వణ వచనమునందలి 'ఆది' శబ్దము నర్థము సూరిచే సంగ్రహింపఁబడనే లేదు. అగుధాతుజన్యములగు విశేషణములు విశేషణవిశేష్యములకు వ్యవధాయకము లగునపుడు విశేష్యమే విభక్తితో నున్నను విశేషణము ప్రథమాంతమగునని సూత్రార్థము. 'పురుషునిన్' అనువిశేష్యము ద్వితీయాంతమయినను 'అగు' అనెడి భవత్వర్థకవిశేషణముచే వ్యవధాపితమగు 'విద్యాశాలి' అనువిశేషణము ప్రథమాంతమైయున్నది. ఇట్లే తక్కినస్థలములందును లక్ష్య లక్షణసమన్వయమును గ్రహింపవలయును. అగుధాతుజవిశేషణము పెక్కు విశేషణముల కొక్కటియే వ్యవధాయక మగుటకు 'అతిమానుష' మిత్యాది భట్టారకపద్యభాగ ముదాహరింపఁబడెను. క. అతిమానుష మత్యద్భుత | మతిదుష్కర మైన కేశవాద్భుతకృతి గో | పతి చూచి మెచ్చి సురపతి | వృతు డయి చనుదెంచెఁ గృష్ణవిజయుల కడకున్ (ఆది. ౮ ఆ. ౩౧౯ ప) (గోపతి = స్వర్గపతి. 'కృతిన్' అనిభేదము.) "అతిమానుష మత్యద్భుత | మతిదుష్కరమైన కేశవాద్భుతకృతి ఇత్యాదిస్థలంబులయందు" (బా. గు. ప్ర. ౨౩౭ పుట. ద్వి. ము.) అని ప్రకాశికాకర్త యుదాహరించుట పొరపాటు. ఈవాక్యమున ద్రుతలోప మసంభవము.

౨౯ సూత్రపువ్యాఖ్య:—'అయి' అనునది యగుధాతుక్వార్థకరూపము. 'ఔ' అనునది 'అగు' ధాతుతద్ధర్తార్థకవిశేషణరూపము. కాన రెండును భవత్వర్థ రూపములు భావార్థకాదులలోనివియు నగుచున్నవి. అయిపదముతో నన్వయించు 'ఆద్యుడు' అనువిశేషణమును, 'ఔ' పదముతో నన్వయించు 'అప్రమేయుడు' అనువిశేషణమును బ్రాతపదికార్థప్రథమాంతములయినవి. 'అయి' అనుక్వార్థకము 'ఔ' అనుధాతుజవిశేషణముతోను నట్టిధాతుజవిశేషణమగు 'ఔ' పదము "హరిని" అనువిశేష్యముతోను వాక్య సామాన్యన్యాయసిద్ధముగా నన్వయించుచున్నవి. ఇట్టివాక్య న్యాయసిద్ధవిషయములను సూరి ప్రత్యేకముగా సూత్రించుట కేవల మనావశ్యకము. బహుళమనుటచే "ఆద్యుఁ డప్రమేయుఁడౌ హరిని గొలుతు" అనియు నుండవచ్చును. చ. అనిలజవాశ్వయుక్తమయి హాటక రత్నవిచిత్రతార్క్ష్య కే | తనమయి మేఘనాదమయి దారుకసారధి మైన దివ్యకాం | చన రథమెక్కి (సభా. ౨ ఆ. ౮౪.)

౩౦ సూత్రపువ్యాఖ్య:—పయిరీతిని 'అయి' పదప్రయోగము లేనపుడు ప్రథమాంతవిశేషణములు పెక్కులున్నచో వానియన్నిటి తుదిని సముచ్చయార్థక

‘ను’ శబ్దము నిల్చుటయు లేక ౮౪ I విషయములోని “అయతా వపి సంయుతౌ” అను నధర్వణసూత్రముచొప్పున యథాసంభవముగా ‘ను’ శబ్దము నిల్చుటయు వాక్యన్యాయసిద్ధములై యున్నవి. అట్టి విషయములను బ్రత్యేకముగా సూత్రించుట యనావశ్యకము. సూరి యిట్లు సూత్రించినేకాని తానే యుదాహరించిన “అతిమానుష మత్యద్భుత | మతిదుష్కరమైన కేశవార్జునకృతి (నీ)” (ఆది. ౮ ఆ. ౩౧౯ ప.) అను భట్టారకపద్యమున నొక్కటేని సముచ్చయార్థక ‘ను’ శబ్దము ప్రయోగింపఁబడలేదే! తానును ‘ఆద్యుఁడప్రమేయుఁడగుహరిని గొలుతు’ అని యుదాహరించెనుగదా. మొదటియుదాహృతిలోఁ దుదివిశేషణముమాత్రము ‘ను’ శబ్దాంతమై యుండునట్లును రెండవయుదాహృతిలో విశేషణములన్నియు ‘ను’ శబ్దాంతములై యుండునట్లును మూడవయుదాహృతిలో విభాష ననుదానికి సరిగ నొక్క విశేషణమేని ‘ను’ శబ్దాంతము కాకుండునట్లును సూరి తనసూత్రము నకు నుదాహరించెను.

౩౧ సూత్రపువ్యాఖ్య:—అగుథాతు భిన్నమగు వేఱొండుథాతువునుండి పుట్టినవిశేషణము వ్యవధాయకమగునపు డనఁగా నట్టి యితరథాతుజవిశేషణము విశేష్యమునకు సన్నిహితమయి దానితో నన్వయించునపు డట్టి విశేష్యపువిశేషణములెల్ల ‘అయి’ పదముతో నదుకునని యర్థము. ఉదా:—ఆద్యుఁడయి యప్రమేయుఁడై యఖిలసేవ్యుఁడై యెసంగెడుదేవుని నభినుతీంతు = ఇందు ‘దేవునిన్’ అను విశేష్యమునకు విశేషణములయ్యు - ‘అయి’ పదముతో నన్వయించున వగుటంజేసి ‘ఆద్యుఁడు’ మున్నగువిశేషణములు ప్రథమాంతములయ్యెను. అట్టి యగుథాతుక్త్యాంతరూపములగు ‘అయి’ పదంబులన్నియు ‘ఎసంగెడు’ అనుథాతుజ విశేషముతో నన్వయించుచున్నవి. అట్టి థాతుజవిశేషణము ‘దేవునిన్’ అను విశేష్యముతో నన్వయించుచున్నది. ఇట్టి వాక్య న్యాయసిద్ధవిషయములను సూరి ప్రత్యేకించి సూత్రించుట యనావశ్యకము. వాక్యమున నర్థవంతమయి ప్రత్యేకాన్వయముకల్గిన ‘అయి’ పదంబు ననుప్రయుక్తమని వచించుట సరికాదు. ఇంకను వివిధములగువంతలు మహాకవులవాక్యములందుఁ గలవనియు వాని నట్టి ప్రయోగంబుల నెఱుంగ నగుననియు సూరి యంతతో విరమించుట ప్రశంసార్హము.

ప్రయోగములు:—మథ్యాక్షరము - అని ననివృత్తులై పుణ్యచరితులై యాత్మప్రబోధ | వినిహితచిత్తులై సర్వధర్మార్థవిదులయి తృప్తి | దనరెడు రాజర్షి వరులకు.....(ఆర. ౧ ఆ. ౧౩౪.) మఱియుం బ్రయోగవైచిత్ర్యంబు:—

క. నీ యడిగిన యథాభి । ప్రాయములకు నుత్తరంబు పరువడిఁ జెప్పన్ । ధీయుత
 బ్రాహ్మణులకుఁ గా । కాయతమతులయ్యు నొరుల కలవియె చెప్పన్. (ఆర. ౪ ఆ.
 ౧౨౫.) 'ఆయతమతులయియు' అనురీతిని విశేషణ మయి పదాంతమయి యుండఁగా
 నొరులకు ననువిశేష్యమునకు ముందేదేని ధాతుజవిశేషణముకాని 'ఉండినను ము
 న్నగు సుగ్రహాన్వయముగల పదములుగాని లేకుండుట వింత. సీ. చక్రధరుండయ్యు
 జలరుహనాభుండు గాండీవధరుండయ్యుఁ బాండవుండు । నుండిరి. (ఆది. ౮ ఆ.
 ౨౬౧.) క. పంబి యజనాధ్యయనదా । నంబుల వర్తిలై బ్రాహ్మణప్రియమయి
 ధ । ర్శ్యంబయి క్షత్రియవైశ్యకు । లం బవిరతపుణ్యకర్తలాలసమగుచున్ (ఆది. ౮
 ఆ. ౮౫ ప.) వీనియందెల్ల 'అయి' పదప్రయోగ మున్నను విశేష్యమునకు
 ముందు ధాతుజవిశేషణప్రయోగము లేకుండుట విశేషము.

3౨ సూత్రపువ్యాఖ్య:—బా. క్రియా. 3౫ సూత్రము మొదలు ౪౭
 సూత్రమువఱకుఁగల విధులచేఁ జెప్పఁబడిన "ట - కజి - మిజి - ఇ - కజి - నజి -
 న - డును - చును - ఎడి - ఎడు - తల్లోపము - ఉన్న - కల - న - నిజి" అనువర్ణక
 ములును, బా - క్రి - ౧౨౨ సూత్రముచే విధింపఁబడిన నుజివర్ణకమును భావార్థ
 కాదులు. అట్టివర్ణకములయోగంబున ననఁగాఁ దత్తద్వర్ణకాంతములతో నన్వ
 యించు కర్తృవాచకమునకుఁ బ్రథమయగునని యర్థము. బా - క్రియా - ౪౮
 సూత్రముచొప్పున లడాదులును భావార్థకాదులును గర్తృకర్తార్థములందు విధింపఁ
 బడుటంజేసి కర్తృకర్తము లభిహితములగును గాన బా - కా - ౨-3 సూత్రముల
 చొప్పునఁ గర్తృకర్తవాచకములపైని దృతీయయు ద్వితీయయు నిల్వనేరవు.
 కావున నవి ప్రాతిపదికార్థప్రథమాంతములె యగునని ప్రకృతసూత్రము సిద్ధా
 ర్థానువాదక మగుచున్నది. సూరిగారి యుదాహృతులలో 'రాముఁడు వచ్చుట'
 అనునది టవర్ణకోదాహరణము. 'రాముఁడురాఁగా' అనునది భావలక్షణార్థక
 నుజికి నుదాహృతి. 'రాముఁడు విల్లండినన్' అనునది వృత్తంబగుభావలక్షణమునందలి
 నవర్ణకమున కుదాహరణము. 'రాముఁడు పట్టినప్రతిన్' అనునది క్తవదర్థకనవర్ణ
 కోదాహృతి. (ఒరులు) 'వారింప' అనునది తుమర్థకనుజికి నుదాహరణము. ఇట్లే
 తక్కినస్థలములకు నుదాహృతుల నరయనది. ౨౮ మొ. 3౨ వ. సూత్రముల రచ
 నము నరయఁగా నీ సూత్రములు పయిరీతిని బ్రత్యాభ్యేయములని సూరి తలంచి
 నట్లగపడదు. (౨3౪ I విష.). ప్రయోగములు:—తే.గీ. ఉత్తమజ్ఞానవృద్ధు నా
 నుండెనేని । బాలుఁడయ్యును బూజ్యుండు బ్రాహ్మణుండు (సభా. ౨ ఆ. ౨౫).
 ఉ.....వాయుసుతుండు వల్లయు । ధమ్మన నోర్చు నాతని నుదగ్రమహాభుజశక్తి

యేర్పడన్ (సభా. ౧ ఆ. ౧౬౨.) శా. ఆదుర్యోధనుః డుద్భవిల్లుఁడును.....
 (ఆది. ౫ ఆ. ౧౦౬.) మ.....కర్ణుఁడు దర్పహీనుఁడగుడున్ ద్రోణాత్మజుం
 డెయ్యి యా । త్తరథస్థుండుగఁజేసి యేసె విజయున్ (ద్రోణ. ౪ ఆ. ౩౦౨.) చ...నిన్ను
 శాశ్వతవిభుండుగ (నిర్వ. ౮ ఆ. ౧౫.) ఉ. భీమదృఢక్షురప్రచయభిర్నుతమండుగఁ
 జేసె నాతఁ డాభూమిపునిట్లు (భీష్మ. ౨ ఆ. ౩౦౯.) సీ. నిన్ను బాధితుండుగఁజేసె (అశ్వ. ౧ ఆ. ౮౪.) ఇట్లుగుఢాతు నుజ్యంతయోగమున విశేషణద్వితీయచోఁ బ్రథమ నిల్చు
 టయేకాక ద్వితీయయె నిల్చిన ప్రయోగములును గన్పట్టుచున్నవి (చూ. ప్రాథ. కార. ౨౮ సూ.) సీ. ఏపుణ్యురాలొకో యిప్పుడు నినుఁ బుత్రుఁగాఁ గాంచుటకు... (ఆర. ౭. ఆ. ౩౪౪.) ఉ.....మహాభుజంగము నద్భుతమంత్రనిరస్తదర్పముం । గా
 నొనరించునట్లు..... । (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౪౭.) క. ననుఁ దగియెడు నతిథింగా । (కర్ణ. ౨ ఆ. ౨౮౬.) ఇట్టియెడల 'కన్ - కాన్' అనునవి యను ప్రయుక్తములనియు
 (బా. క్రి. ౧౧౫ సూ.) విశేష్యవిభక్తి విశేషణమున కయ్యెననియు నెఱుంగునది.
 క. అనఘా యగ్నిపోముల । ననుఁగా భావింప..... (శాంతి. ౬ ఆ. ౪౩౦.)
 కొన్ని కృదంతములయోగమునందును నిట్టి ప్రయోగములు చూపట్టుచున్నవి.
 సీ.....చూడు । తే.గీ. మామహాత్ములు దక్కు నున్తార్గచదుల । దండితులఁ జేత
 వినమె..... (శాంతి. ౧ ఆ. ౧౦౮.) (చేత = చేయుట.) క. నకులము
 నులూకమును బోకకు సంతస మందియుండి గ్రక్కున నమ్మా । పికము.....
 (శాంతి. ౩ ఆ. ౨౧౦.) (పోకకు = పోవుటకు.) ఉ. ఏను సుమాలిహూతుర మునీ
 శ్వర మిష్టులఁ దండ్రిపంపునన్ । జూడఁగరాక యంచు (నిర్వ. ౩ ఆ. ౫౦ ప.)
 (రాక = వచ్చుట) ద్విపద..... । ఎసఁగ లంజెటికమే నీరాత్రి సేత (బసవ. ౩ ఆ. ౨౧౨ ప.) (చేత = చేయుట.) వలయాద్విక్రియా కర్తృభూతక్రియల నుజ్యంత
 ములతోడి యోగమునఁ గర్తృవాచకముపైని షష్ఠీవిభక్తియె భట్టారకప్రయో
 గములందుఁ గన్పట్టుచున్నది. అట్టి షష్ఠీ వలయాదులతోడి యన్వయమునఁ
 గల్గు ననఁదగును. ఉదా:—ఈపని నీకుఁజేయవలయును. ఇచటఁ బనిచేయుట నీకు
 వలయునని యన్వయము నెన్నునది. “ఈపని నీవు చేయవలయు.” అనుచో
 'నీవు' అనునది చేయుధాతువునకుఁ గర్తయగుటచే బ్రథమాంతమయ్యెనని యెన్ను
 నగును. షష్ఠీకి—ఉ.....ధర్మ వెఱుంగ వీనికిం । బోలునె (సభా. ౨ ఆ. ౨౨.)
 ఆ.వె..... । కాన యింక వేడఁగాదు నాకు (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౩) క. పితృ
 సంకల్పము సేయఁగ । సుతుల కవశ్యమును వలయు..... (సభా. ౧ ఆ. ౯౪.)

ప్రథమకు:—క.....నాకు నీవేమియుఁ జె | పును వలనదు.....(ద్రోణ. ౧ ఆ. ౯౪.) క. వినవలయు వానినెల్లను | జననాయక వింటి వీవు.....(అశ్వ ౧ ఆ. ౮ ప.) ఉ... | దైవముతోడృడన్ వలయు (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౭౩.)

అస్తద్యుష్టద్వాచ్ఛా | దేకత్వ ఇతో ని వీ పరేషాంతు |
ధర్తోత్తమమధ్యమవ, దృహమిషు న మధ్యవ దుతోచ్చ
సర్వేషు. (ఆం. చిం. హలం. ౧౪ కా. అహో. ౪౨౦.)

నన్నయా. ఇతో స్త ద్యుష్ట దర్థాత్ స్యా | న్నామ్నా ని ద్విశ్చ
౨౬౪ విషయము. వా క్వచిత్ | ఉభయార్థే విశేష్యేతు | భేదకాత్
స్యా స్తువర్ణకః. (వికృ. హలం. ౧౪ కా. అహో.
౪౧౯-౪౨౦)వాస పురోహితే | (వికృ. అజం.
౩౯ కా. అహో. ౩౧౧ పు.)

కల్పతరువు. ౨౬౪ విష:—అస్తద్యుష్టద్వాచ్ఛాత్ = అస్తద్యుష్టదర్థక
మగు ననఁగా నస్తద్యుష్టద్విశేషణమగు, ఇతః = ఇకారాంతమునకుఁ బరముగా,
వీకత్వే = వీకవచనమందు, నివీ = 'ని - వి' అనునవి యగును. అనఁగా నస్తదర్థక
విశేషణవాచకప్రథమాంతముపై 'ని' అనునదియు, యుష్టదర్థకవిశేషణవాచక
ప్రథమాంతముపై 'వి' అనునదియు నిల్చునని యర్థము. ఉదా:—నేను రవిని
(౧౩౪ విష.) నీవు రవిని. 'నేను, రవిని' అనునవి ప్రథమాంతములు గాన కళలు.
వీని తుదిస్వరము కవిభల్లటసూత్రముచొప్పున వికల్పముగ (౨౧౦ II విష.)
లోపించును. ఉదా:—నేన్, రవిన్. మొ. ఇవి ద్రుతాంతములు.

పరేషాంతు = ఇకారాంతవ్యతిరీక్తములగు నస్తద్యుష్ట ద్విశేషణవాచక
ప్రథమాంతములపై నేకవచనమున, ధర్తోత్తమమధ్యమవత్ = తద్ధర్తార్థకక్రియల
కుత్తమమధ్యమ పురుషైకవచనముల వచ్చుప్రత్యయములవంటివి యనఁగా 'ను - వు'
అనునవి వరుసగా నగును. అనఁగా నేకత్వమున నస్తద్విశేషణ ప్రథమాంతముపై
'ను' వర్ణకమును యుష్టద్విశేషణప్రథమాంతముపై 'వు' వర్ణకమును నిల్చునని
యర్థము. ఉదా.—నేను పండితుఁడను, నీవు పండితుఁడవు. ఇచట సైతము
'నేను - పండితుఁడను' అనునవి ప్రథమాంతములు గానకళలు. వీని తుది యుకా
రము కవిభల్లటసూత్రముచొప్పున (౨౧౦ II విష.) వైకల్పికముగా లోపించును.
ఉదా:—నేన్ బండితుఁడన్ - మొ. ఇపు డివి ద్రుతాంతములు. బహుషు =
బహువచనములందు, నమధ్యవత్ = మధ్యమపురుషేతరములగు నుత్తమప్రథమ
పురుషములందలి ప్రత్యయములవంటి వనఁగా 'ము - రు' లగును. బహువచన

మున నస్తదర్థకవిశేషణవాచక ప్రథమాంతముపై 'ము' వర్ణకమును యుష్టదర్థక విశేషణవాచక ప్రథమాంతముపైని 'రు' వర్ణకమును నగునని పర్యవసితార్థము. ప్రథమమధ్యమోత్తమపురుషము లనెడివరుసను మనంబున నిడికొని యహోబలపతి "నమధ్యవత్." అనుదానిచే బ్రథమోత్తమవత్తనునర్థము లభించుననియు నక్కారణమునఁ జింతామణిలోని "అస్తద్యుష్టత్త"ను వరుస యవివక్షితమనియు యుష్టదస్తదర్థకవిశేషణములకు 'రు - ము' లు వచ్చునని గ్రహింపవలయుననియు నీక్రింది రీతి నసంగతముగా వ్రాసెను. "సూత్రే అస్తచ్ఛబ్దస్య పూర్వనిర్దిష్టత్వ మవివక్షిత మితి యుష్టచ్ఛబ్దా దేవ ప్రథమపురుష 'రు' వర్ణక ఇతిధ్యేయమ్. ఆచార్యప్రబంధేషు ప్రయోగ శ్చాత్రమానమ్." (అహో. ౪౨౧ పు.) కాని భట్టారకుఁడు తత్తమ మధ్యమ ప్రథమపురుషములనెడి వరుస నీసందర్భమున నుద్దేశించెనని "అస్తద్యుష్ట ద్వాచ్ఛాత్త" నెడి ప్రక్రమమే విశదీకరించుచున్నది.

సర్వేషు = ఈసందర్భమునఁ జెప్పఁబడిన ప్రత్యయములెల్లఁ బరమగునపుడు, ఉతః = పూర్వస్థితోకారమునకు, అచ్చ = హ్రస్వాకారాదేశమును నగును. ఉదా:—పండితుఁడు+ను = పండితుఁడ+ను = పండితుడను. పండితుఁడు+వు = పండితుఁడ+వు = పండితుఁడవు. పండితులు+ము = పండితుల+ము - పండితులము, పండితులు+రు = పండితుల+రు = పండితులరు. 'ని - వి' అనునవి పరమగునపుడు పూర్వమున "ఉ" కారము (కవిని - కవిని.) లేమింజేసి వాని కిచటఁ బ్రసక్తిలేదు.

ఇతోఽస్తదిత్యాది:—అస్తద్యుష్టదర్థాత్ = అస్తద్యుష్టదర్థక విశేషణమగు, ఇతః = ఇకారాంతపదము తుదినున్న 'ఇ' కారమునకుఁ బరముగ, నిః - విశ్చ = నివర్ణక నివర్ణకములువచ్చుట, నామ్నః = తచ్చబ్దాను ప్రయోగములేని శబ్దములకు మాత్రమే. ఇట్లచుటచేత "ను - వు - ము - రు" అనునవి ద్రవ్య గుణవాచక విశేషణములకును గ్రియాజన్య విశేషణములకును బరముగా సంఘతము నిలుచుచుండునని వ్యక్తమగుచున్నది. ఉదా:—నేను రవిని నీవు రవిని, నేను గృష్ణుఁడను - నేను నల్లనివాఁడను - నేను వచ్చిన వాఁడను - వచ్చినాఁడను - నేను రానివాఁడను. మొ. వాక్యచిత్ = పఱిని వివరించినరీతిని యుష్టదస్తద్విశేషణములకు వచ్చెడి - "ని - వి; ను - వు; ము - రు." అను ప్రత్యయములు, క్వచిత్ = కొన్నియెడల, వా = వికల్పముగానగును. ఉదా:—గర్వగరిష్ఠుఁడగునిన్ను - గర్వగరిష్ఠుఁడగునిన్ను. మొ. (విస్తర. I.)

విస్తర. I ౨౬౪ విష:—ఇతోఽస్తదిత్యాద్యధర్వణకారికకు "ఇకారాంతము లకుమాత్రమే 'ని-వి' అనునవి వైకల్పికముగవచ్చునని యర్థముచేసికొని యహోబల

ఉభయాగ్ధ ఇత్యాది:—ఉభయార్థే = అస్తద్యుష్ట దుభయవాచకమగు “మనము” అనునది, విశేష్యేతు = విశేష్యమైయున్నపుడు, భేదకాత్ = వాని విశేషణమునకుఁబరముగా, మువల్లకః=‘ము’ అను ప్రత్యయము, స్యాత్ = అగును. ఉదా:—మనము పండితులము. దీనినిబట్టి, అన్యయుష్టదస్త్య త్వహ ప్రయోగమున నుత్తరోత్తరము బలీయమగునని విశదమగుచున్నది. ఉదా:—వాఁడును నీవును నేనును బండితులము. ఇట్టి బలిష్ఠత పురుషవిషయమున నిత్యమనియువచనవిషయమునఁ బాక్షికమనియు నెన్నునగును. పాక్షికతయనఁగాఁ గర్తృబహుత్వమున బలిష్ఠపురుషమునందు బహువచనమునిల్చుట యొకపక్షము. యుష్టదస్త్యదన్యతర సంబంధివచనముమాత్రమే నిల్చుట పక్షాంతరము. ఉదా:—నేనును నీవును బండితులము. వాఁడును నీవును బండితులరు. వాఁడును నీవును నేనును బండితులము. ఇవి మొదటిపక్షమునకు లక్ష్యములు. వజ్రము నీవును బిడికిటితాఁకున నొకగు దువు. (శాంతి ౪. ఆ ౩౯౮) ఏనును నాదళమును బెనఁగెదను. మొ. (విస్తర II.).

పతి యీక్రిందిరీతినివ్రాసెను. “ఇతోఽస్తద్యుష్టదగ్ధాత్ స్యా | న్నామ్నా నిర్విశ్చ వాక్వచిత్. ఇత్యధర్వణః. తేన నేమహాకవివచ్చితి నిన్నుఁజూడ ఇత్యాదిసిద్ధమ్” (అహో. ౪౧౯ పు.). క్వాచిత్కమగు నీవైకల్పికత “ని-వి” అనువానికేకాక యన్నిటి పట్లనుగలదని నావ్రాసినరీతినర్థముచేసికొనమింజేసి “పాండుభూవరునకుఁ గోడరైతి॥ (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౦౮.) ఇత్యాదివచనం త్వనాకరమేవ” (అహో. ౪౨౦.) అని యిట్లు కవిబ్రహ్మాదులప్రయోగముల నహోబలపండితుఁడు నిరసింపవలసినవాఁడ యొగును. ఇట్టి యీయహోబలుని యపవ్యాఖ్యనే కవిజనమండన నారాయణి యాదులును ననుసరించెను. “తే. అతివ, ‘వి-ను’ లిదంతనూ యుష్టదస్త్యదగ్ధ | (ఛందోభంగము.) భేదకములయందు విభాష వెలయు నొకెడ (నారా. కార. ౨౯౮ కారి. ౧౭ ప.)

ఈసందర్భమునందలి చింతామణిసూత్రములలోఁ దద్ధర్మక్రియా ప్రత్యయములవంటి వర్ణకములువచ్చునని చెప్పఁబడుటచే “నస్యాత్తద్ధర్మోతః” అనుచొప్పున వీనికి సంధిరాకపోవలసినవచ్చునని యహోబలపతి చర్చించెను. (అహో. ౪౨౧ పు.) ఇదియాతిదేశికవిధి యగుటచే నట్టి యనుపపత్తి కలుగదు. మఱియును దర్ధావృత్తములందలి ధాతూకారమునకుమాత్రమే సంధిని దత్సూత్రము నిషేధించునుగాన నీప్రత్యయముల యుకారమునకు సంధివచ్చుట నిర్బాధము (౭౩ విష.)

విస్తర. II ౨౬౪ విష:—మొదటిపక్షమునకుఁ బ్రయోగములు. తే.గీ...! విదురుఁడును నీవు నుండుఁడు ముదముతోడ (సభా ౨ ఆ. ౧౨౭.) క...రాధా |

తనయుని నరుఁ డేఁ గుంభజు | ననిఁ జంపుదు మేల వగవ నంబుజసేత్రా (ఆర. ౧ ఆ. ౧౪౫.) మ.....విజయుండు నేను దగ.....భూచక్రరా | జ్యమునేకొందుము... (ఆర. ౧ ఆ. 3౯౪.) క...పార్థుండు నీవు.....విజయా | స్పద బాహుల రగుడు ధర్మపరిరక్షకులై (ఆర. ౧ ఆ. 3౯౭.) చ. అనుపమశౌర్యవంతుల రసంతబలాధ్యుల రీవు నీజనా | ర్దనుఁడును.....(ఆర. 3 ఆ. ౧౬౫.) క. నీవును భీష్టుఁడు ద్రోణుఁడు | భూవినుత విశుద్ధధర్మబుద్ధుల రగుటన్ | (ఆది. ౮ ఆ. ౫౦.) పక్షాంతర మునకుం బ్రయోగములు:—చ.....నేను బుత్తులును బంధులుఁ దమ్ములు కొల్చి యుండెదన్ (విరా. ౫ ఆ. 3౪౮.) క. ఏనును నాదళమును ద్రుప | దానీకవి రాటనై న్యయాదవబల సం | తానములతోడఁ బెనఁగెదఁ | బూనుఁడు మీరెల్లఁ బాండుపుత్తుల గెలువన్ (భీష్మ. 3 ఆ. ౧౮౧ ప.) క.....వజ్రము నీవును బిడి | కిటితాఁకున నొఱగూ దేను కినిసితినేనిన్ (శాంతి. ౪ ఆ. 3౯౮.) ఆస్తదర్థమువంటి ప్రాబల్య మాత్తార్థమునకు నిత్యముగ గన్పట్టుచున్నది. క.....విహరించుచుండె సఖులుం దానున్ (ఆది. ౪ ఆ. ౪3 ప.)

ఈవిషయమునకు బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాత సంస్కృతముతోఁ బోలిక గలదనుచు “త్యదాదీనా మ్నిథ స్సహాకౌ యత్పరం తచ్ఛిష్యతే” (వార్తి. ౮౦౧. సి. కౌ. ౯3౮ సూ.) అను వార్తికపద్ధతితో దీనిని సమీకరించెను. “త్యదా దులు:—త్యద్ - తద్ (వాఁడు - అది) యద్ (ఎవఁడు - ఏది) ఏతద్ - ఇదమ్ - అదన్ (వీఁడు - ఇది) ఏక - ద్వి (ఒకటి - రెండు) యుష్మద్ (నీవు) అస్తద్ (నేను) భవత్ (నీవు).....ఈశబ్దార్థంబులకు సముచ్చయంబు సంభవించినప్పుడు పై గణ పాఠములోఁ జూపిన క్రమమున నేశబ్దంబు పరమో యదిశేషించి తక్కినశబ్దంబు లోపించు. ‘యూయమ్’ అనునప్పుడు ‘తేచ+యూయంచ’ (వారును మీరును) అన్నవృత్తి పైనిం జూపబడియె.” (బా. గు. ప్ర. బా. కార. 3౬ సూ. వ్యా. ౨౪౪ పుట. ద్వి. ము.) ఈవార్తికము ప్రకృతోపయోగికాదు. సంస్కృతమున “తేచ+యూయంచ = యూయమ్” అను నేకశేష మేర్పడినట్లు తెలుఁగున “వారును+మీరును” అనుచో ‘మీరు’ అని శేషింపదు. ‘వారును మీరునువచ్చితిరి’ అన వలెనుగాని సంస్కృతమందువలె నట్టియర్థమున ‘మీరువచ్చితిరి’ అని తెలుఁగునఁ బ్రయోగింపరాదుగదా. మఱియు సంస్కృతమునందుపైతము ‘రామశ్చ+త్వంచ’ అనుచోఁ బై వార్తికమునకుఁ బ్రవృత్తిలేదు. ఇట్లని ‘అన్యయుష్ట దస్తత్స హాక్తిలో నుత్తరోత్తరంబు బలీయము’ అనుపద్ధతి సంస్కృతమునలేదని నాయభిప్రాయము కాదు. “లిజ్జయుష్టదస్తదాం యుగపదుక్తౌ తిబాదిత్రయ, సిభా

దిత్రయ, మిబాదిత్రయాణాం యుగపత్ ప్రాప్తా యత్ పరంభవతి తదేవస్యాత్-
తథాపి సముదాయస్య సంఖ్యానుసారేణ ద్వివచనం బహువచనంచేతి. కిచ్చాత్రలిజ్ఞా
దీనాం పాతక్రమ మనాదృత్య భవిష్య ద్విభక్తీనాం పరత్వమేవ గ్రాహ్యమ్. (లిజ్ఞ
మనఃగా యుష్మదస్తద్భిన్నము.) (బా. కా. ౩౬ సూత్రమునకిదియే మూలమా
యనునట్లున్నది.).....అహంచ భాష్యకారశ్చ | కుశాగ్రీయధియా వుభౌ |
నైవ శబ్దామ్బుధేః పారం | కిమన్యే జడబుద్ధయ ఇతి - అత్ర 'నైవ' ఇతి క్రియా
పదమ్." (ముగ్ధ. ౯౬౪ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య.) లిజ్ఞయుష్మదస్తదామ్ = అన్య
యుష్మదస్తదర్థములకు, యుగపదుక్తౌ = ఒక్కటఁజెప్పఁబడుటలోను, తిబాది.....
యుగపత్ ప్రాప్తా = తిప్ మున్నగు పురుషత్రయవిభక్తులకు నొక్కటఁ బ్రాప్తికల్లు
చుండఁగా, యత్ పరంభవతి తదేవ స్యాత్ = వానిలోననఁగాఁ బ్రథమ మధ్య
మోత్తమపురుషములలో నుత్తరోత్తరము ప్రబలమై వర్తిల్లును. తథాపి.....
వచనంచేతి = కర్తృద్విత్వ బహుత్వములంజేసి ద్వివచన బహువచనములగును.
కిచ్చాత్ర.....గ్రాహ్యమ్ = అన్యయుష్మదస్తదర్థక ప్రయోగములోని వరుస
భేదమున మార్పేమియులేదు. అహంచేత్యాది = కుశాగ్రబుద్ధులమగు నేనును
భాష్యకర్తయు నను నిద్దళము శబ్దముద్రపారమును, నైవ = న+వివ ('ఇగతౌ' అను
ధాతువు, లఙుత్తమపురుషద్వివచనరూపము) పొందము = పొందలేదు - ఇతరజడ
బుద్ధులమాట మేమి?" అని తాత్పర్యము.

సంస్కృతమునలేని విశేషమొకటి యీవిషయమునఁ దెలుఁగునందుఁగలదు.
యుష్మదర్థకకర్తతోఁ బ్రథమపురుషకర్తలకు సహాక్తి గల్గునపుడు యుష్మదర్థక
కర్తకు సరిపడు పురుషవచనాదులతోఁ గ్రియయు విశేషణమును బ్రయోగింపఁ
బడుటయు నటఁ బ్రథమపురుషాదులకు సరిగఁ బ్రయోగములేకుండుటయు నట్లే
యస్తదర్థకకర్తతో నన్య యుష్మదర్థకకర్తలకు సహాక్తిగల్గునపు డస్తదర్థకకర్తకు సరి
పడునట్లు క్రియయు విశేషణమును బ్రయోగింపఁబడుటయు నటఁ బ్రథమపురుషాదు
లకుఁ బ్రయోగము లేకుండుటయుఁ బాక్షికముగాఁ గవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టు
చున్నది. ఆత్తార్థకము కర్తయగునపుడు పైపద్ధతి నిత్యముగాఁ బ్రాచీనమహాకవి
ప్రయోగములందుఁ జూడఁజూచుచున్నది. "ఒకానొకచో సహార్థంబున యుష్మదస్త
దర్థంబు లభిహితంబులగునపుడు క్రియలు తత్కర్తృకంబులు (అనుబం.) విభాషనగు
ఉదాః—ఉ. విప్రకులుండ వెల్వడుము వేగమ నీవును నీనిషాదియున్ (ఆది. ౨ ఆ.

అనుబంధము. విస్తర. ౨౬౪ విషయము—తత్కర్తృకంబులనఁగా యుష్మ
దస్తదర్థకములకు సరియగు పురుషవచనములుగలవిమనీయర్థము. బా. గు. ప్ర.

దాన ఇత్యాది:—సంబోధనాదికే = తదర్థకమగు 'ఆ' శబ్దముయొక్క యమ హద్రూపమగు 'అది' అనునది విశేషణములకు విధేయతావివక్షయం దనుప్రయుక్త మగునపుడు దాని సంబోధనరూపమందును నాదిశబ్దముచే యుష్మదస్తద్విశేషణ ములందును 'అది' శబ్దమునకు, దానః = దానాదేశమగును. ఉదా:—ఓచిన్న దాన - నేను చిన్నదానను - నేను వచ్చినదానను - నీవు చిన్నదానవు - నీవు వచ్చినదానవు - మొ. (అగ్రే I విష.)

ప్రయోగములు:—ప్రత్యయము వచ్చుటకు:—క. లోకోత్తరచరితుండగు! నాకావ్య తనూజ నీకు నారాధ్యమ నేఁ | బ్రాకటభూసురకన్యక | నీకట్టినమైల కట్ట నేర్తునె చెప్పుమా. (ఆది. 3 ఆ. ౧౩గీ.) క. అనవద్యధర్మచరితం | ఋన నున్నతుఁ డర.) క.....ముకుం | దుని నాశ్రయింపవయ్య య | తనిఁబొందినఁ బ్రదుకు దీవుఁ దమ్ములు సుతులున్ (ఉద్యో. ౨ ఆ. 3౨౧.) ఉ.....నేను నా | సేనయు దాడివెట్టెద విశృంఖలతన్ (హరి. ఉభా. 3 ఆ. ౯౪ ప.).....పక్షమున - మ.....మోహంధుండు భీష్ముండు కే | శవనీవుం గడఁగుండు. (సభా. ౨ ఆ. ౬౩.) (ప్రాథ. క్రియా. ౨౬.) “ఆత్తార్థం బభిహితంబగుచోఁ దల్లింగసంఖ్యాభిధాఁ యచనంబు ధాతువిశేషణంబుల కగు. రాముఁడు రావణుంబరిమార్చి సీతయుందాను సౌమిత్రిసహితంబుగఁ బుష్పకారూఢుండఁ యసాకేతంబునకేతెంచె” (బా. క్రియా. ౧౨౦ సూ.) ఇట్టిప్రయోగములు పెక్కుగలవు:— నీ..... | అను జులు దానును జనుదెంచె (ఆది. ౮ ఆ. ౬౩.) మొ. (చూ. 3౫౦ విష.)

కర్త యీసూత్రమునందలి ప్రయోగములను స్వీకరించి యట్టిప్రయోగములందు “పురుషవిపరిణామం బూహించుకొనవలయు”ననియు “భిన్నవాక్యంబుచేసి సమన్వ యించుకోవలయు”ననియువ్రాసి కర్తృబహుత్వమున్నను గ్రియ యేకవచనమం దుండుట గీర్వాణభాషయందునుగలదని యప్రసక్తముగఁ గొన్నిశ్లోకముల నుదా హరించెను. కాని పురుషవిపరిణామము నుదాహరింపఁజాలఁడయ్యెను. (బా. గు. ప్ర. ౨౪౬-౨౪౭ పుటలు. ద్వి. ము.) మఱియునట్టి ప్రయోగము తెలుఁగున సమృతముకాదు. పురుషభేదము లేనపుడుమాత్రమే కర్తృబహుత్వమున భిన్న వాక్యకల్పనముచేసికొని విరోధమును దొలఁగించికొనుట సంప్రదాయము (చూ. 3౦౨ విష.)

దైన నహుషపుత్రుడఁ బూరుం । డను మధ్యమలోకేశ్వరు । జనకుండ యయాతి
యనఁగఁ జనియెడువాడన్. (ఆది. 3 ఆ. ౨౧౪.) క. త్తత్త్రియలము పాండు
ప్రియ । పుత్రుల మేనగ్రజుండ.....(ఆది. 2 ఆ. ౨3౮.) ఉ. మాకు నతి
ప్రియుండవు సమస్తవిదుండవు చెప్పుమయ్య.....(ఆది. 2 ఆ. ౧౫౬.)
చ. భరతకులప్రసూతులరు భాసుర శస్త్రమహస్తవిద్యలం । గరము ప్రసిద్ధుడై
పరఁగు గౌతమశిష్యుల రిట్టిమీరు.....(ఆది. ౫ ఆ. ౨౧౦ ప.) సీ. వినవయ్యనహుషుఁ
డన్ జనపతి నేను మీ, పూర్వజులకునటఁ బూర్వజుండ! ననఘ సుత్రామునకెనయగు
వాడ.....ఆ-వె. కలశభవుఁ డగస్త్యుఁ డలిగి యత్యుగ్రాహి । వగుమనియును
శాప మొగిన యిచ్చె ।నవయుచున్న వాడ నాటఁగోలె (ఆర. ౪ ఆ. ౧౧౯
నన్నయపద్యము.) సీ.....పాండవులధర్మపత్నినై గోవిందు, చెలియలనై నీనిచేత
నిట్లు । పరిభూతనగుచు...ఆ-వె. ధన్యులార యేన దాసినే దాసినే । యెలుఁగఁజెప్పి
...(సభా. ౨ ఆ. ౨౪౪.) సీ. సర్వధర్మజుల దుర్విశవాజ్యుల ర్నోయ్య నిత్యసౌహార్ద
యుతుల । రగణితగుణయుక్తఁ బొగడంగఁదగువార లిట్టి మీకేవురకు.....
(ఆది. ౪ ఆ. ౯3.) ఇందు “మీరుపొగడంగఁదగువారలనిఁ బ్రత్యయములేకుండుట
ముద్రణసంస్కర్త సాహసకృతము. ప్రత్యయమునుమానుట భట్టారక భారత
భాగము దెచ్చటను లేదు. క. వలవదు చనుఁ డీరు చిటుతవారల రనినన్ (ఆర.
3 ఆ. ౨౪2.) ఇట్లెల్లయెడలను భట్టారకుఁడు ప్రత్యయమును బ్రయోగించుటయే
సంప్రదాయము. చ. అవినయబుద్ధివైహారికి నర్ఘ్య మయోగ్యమ యంటి నీవు
మూ । ర్భవు శిశుపాల.....(సభా. ౨ ఆ. ౨౪. ప్రాసగతము.) ఉ. పూజ్యుడ
వెల్ల వంశముల భూపతులందును ధర్మనిర్తల । ప్రాజ్యవిభూతి నద్ది విజపాలకునట్టిడ
నీకయొప్పె.....(సభా. ౧ ఆ. ౨౭౯.) ఇట “దివిజపాలకు నట్టిడ నీకయొప్పె”
అని కాని పాఠాంతరముగాఁ జూపఁబడినట్టియుఁ దాళపత్ర మాత్యలలోనున్నట్టియు
ప్రాజ్యవిభూతి యద్దివిజపాలకు నట్టిడ” అనునదికాని నన్నయప్రయుక్త మనఁ
దగును.

తిక్కనాదులప్రయోగములలోఁ బ్రత్యయాభావమును మిశ్రగతియు బహు
ళముగఁగలదు. తే-గీ. నరుఁడు నారాయణుండు ననంగఁబరఁగు । నిత్యపురుషులు
నీవును నేనుఁ జొమ్ము । భువనహితమాచరింపఁగాఁ బూని వేడ్క । వచ్చి యిమ్మహిఁ
బుట్టిన పారమనఘ (శాంతి. ౬ ఆ. ౪౧౯.) క. గురుఁడును నీవును ముద్ర । శ్వరుఁ
డును గర్జుండుఁ గృపుఁడు సౌబలుఁడు ననున్! ధర యేలింపఁగ నున్నా । రరు మీకుం

దగునె సంగరములోఁగలఁగన్ (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౧౧౧ ప్రాసస్థలము.) చ. జననుత మీరు
 దివ్యులరు సమ్మతి దేవహితార్థ మిమ్మహిన్ | జననము నొందినారరు.....(ఆర. ౪
 ఆ. ౧౦౧.) చ. వరమునఁ బుట్టితిన్ భరతవంశముఁజొచ్చితి నందుఁ బాండుభూ |
 వరునకుఁ గోడలైతి..... | సరసీజనాభ యిన్నిటఁ బ్రశస్తికి నెక్కినదాన నెంత
 యున్ (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౦౮.) ఉ. నీతలఁ పేను గంటి.....ఇంత బే | లైతి
 గదే.....(ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౧౯.) (బేల వైతివిగదే యని యర్థము. ప్రాస
 స్థలము.) చ. జననుత నీవు నిక్కముగ శక్రుడవో యల కాధిపుండవో | యన
 లుడవో సమీరుడవో యట్టులుగాక జగన్నుతుండు మ | జ్జనకుడు ధర్మదేవ
 తవో సత్కృపఁ జెప్పము నాకు నేర్పడన్ (ఆర. 2 ఆ. ౪౬౦.) ఇట్లు యుష్మదస్త
 దర్థకవిశేషణములకుఁ బ్రత్యయములు కొన్నిటఁ జూపట్టలేదు. ఆ-వె. ఎఱుఁగ
 వలయుదాని నెఱిగి కోవిదుడగు | నట్టి నీకు వగవనగునె పార్థ. (ద్రోణ. ౨ ఆ.
 ౨౫౮.) క. గురుడవుగాక పగతుడవె | దురమునఁ గుపితుడగు ని న్నెదుర్కొన
 (ద్రోణ. 3 ఆ. 23.) చ...ఇయ్యెడ నీవ యొక్కఁడుం | దక్క నొరుండు.....
 (ద్రోణ. 3 ఆ. ౨౭౯.) క.....బాహువిక్రమ | ఘురుడగు నాకాజి జయము
 గలుగుం జులుకన్ (కర్ణ. ౧ ఆ. ౫౮) తే-గీ. అతుల ధర్మశీలుండగు నన్ను.....
 (కర్ణ. 3 ఆ. 3౪3.) సీ...గీ. అది నిజంబుగఁ గొనక బేలైతి నాదు | బేలతనమున
 (కర్ణ. 3 ఆ. ౬౧.) ఉ.....నీ | వొక్కరుఁ డున్నవాడవు.....(శల్య. ౨
 ఆ. ౪౦౧.)

“అగు ధాతురూపములతోఁ జేరనపుడు ‘నీవు ధన్యుడు - నేను గృతా
 ర్థుడు - మేము పుణ్యాత్ములు’ అని ప్రయోగింపరాదు” (ఆం. భా. ఆ. కార. ౫2
 సూ. వివ.) అని యనుశాసనమున వ్రాయబడెనుగాని యది సరికాదు. “తే-గీ.
 నరుడు నారాయణుండు ననంగఁ బరఁగు | నిత్యపురుషులు నీవును నేను జుమ్ము |
 భువనహిత మాచరింపఁగాఁ బూని వేడ్కవచ్చి యిచ్చహిఁ బుట్టినవార మనఘ (శాంతి.
 ౬ ఆ. ౪౧౯.) చ.....నీదగుకూర్చి కేరు భా | జనమటె (కర్ణ. 3 ఆ. 3౮౯.)
 క. ఏ మిందఱుఁ దలఁప నొక్క యెత్తు కుమారా (శల్య. ౧ ఆ. ౫3.) మ.....
 ఏ మీమువ్యూరున్ మన్ననల్ | వడయంగాఁ దగునట్టివారము (ఉద్యో. ౨ ఆ.
 ౨౮౨ ప.)” అనురీతి నగు ధాతురూపములతోఁ జేరకున్నను ప్రత్యయములు
 నిల్వకుండుట కవి ప్రయోగసిద్ధమైయున్నది. ఉభయార్థకమునకుః—తే-గీ. నరుడు
 నారాయణుండు ననంగఁ బరఁగు | నిత్యపురుషులు నీవును నేను జుమ్ము | భువనహిత
 మాచరింపఁగాఁ బూని వేడ్కవచ్చి యిచ్చహిఁ బుట్టినవార మనఘ(శాంతి. ౬ఆ. ౪౧౯)

తే-గీ. నరుడు నారాయణుండు నాఁ బరఁగునాదిమునుల మిద్దఱి మందు నీ వనఘ న
 రుడ । వేను నారాయణుండ ననూనశక్తి । యుతులమై మర్త్యయోనిఁ బుట్టితిమి
 పేర్చి (ఆర. ౧ ఆ. ౧౩౧.) క. మన మిందఱు పైబడి (భాస్కర.యుద్ధ. ౨౯౮.)
 క..... । ఊమాయుతులమైన మనలఁ గౌరవులు (ఆర. ౧ ఆ. ౨౪౩.) ఆ-వె....
 అందఱుఁ దగ । వైనపనుల నిలుచు టభిరుతంబు. క. మనలోన.....(విరా. ౧
 ఆ. ౬౪-౬౫.) 'అందఱము' అనలేదు. ఆ-వె.....ఎవ్వరి । దాన వేమిపనికిఁ బూని
 యిప్పు । డు.....(విరా. ౧ ఆ. ౩౧౨.) (దానాదేశము ప్రాసయతిగతము.)
 తే గీ. నీవు దుర్జాతి గామికి నీవ సాక్షి । (విరా. ౨ ఆ. ౫౩.) చ. ఇనకులముఖ్యుఁ
 డుత్సుకత నెవ్వరివారల రీప్రబంధ.....(నిర్వ. ౧౦ ఆ. ౧౨౩.) చ.....
 ధన్యుడఁ బుణ్యుడగణ్యుడగునస్తు సం । భరణుడ నేన యంచు (హరి. పూ. భా. ౪-
 ౪౫.) ద్విపద - ముల్లోకములకెల్ల ముత్తవ వ్నాకు (బసవ. ౩ ఆ. ౩౯౯.) ఇట పు
 ప్రత్యయమునకై యశాస్త్రీయమగు వకారముమీఁది యుల్లోపము నంగీకరించుట
 ముద్రణ సంస్కర్తప్రమాదకృతము. 'ముల్లోకముల కెల్ల ముత్తవ్వ నాకు'
 అనియొ కవ్యభిప్రేత పాఠ మనఁదగును. పు ప్రత్యయము లేకుండుట విరుద్ధము కాదు
 గదా. ఆ-వె.....నిన్ను నధముడగుట ।ఎఱింగియుఁ దగ । నాపు
 లస్తు మనుమఁ డని తలంచి.....(నిర్వ. ౫ ఆ. ౧౫ ప.) (అధముడవగుట -
 మనుమఁడవని.) ఉ...నీకు మృత్యువై ।అయోనిజమూర్తిఁ దాల్చెదన్
 (నిర్వ. ౫ ఆ. ౧౯.) (మృత్యువనై.)

ప్రథమాంతంబులగు యుష్మదస్త్య ద్విశేషణంబుల కేక
 త్వంబున పు - ను - లును, బహుత్వంబున రు - ము -
 లు సంతాగమంబులు ప్రాయికంబుగ నగు. ౩౩.

ఈ యాగమంబులు పరంబులగునపు డుత్వంబున కత్వం
 బగు. ౩౪.

నీవు ధన్యుడవు - నేను ధన్యుడను - మీరు ధన్యు
 లరు - మేము ధన్యులము. ఇకారంబుమీఁది కు -

బాలవ్యాకరణ

వివృతి.

౨౬౪ I విషయము.

ను - పు క్రియావిభక్తుల యుత్వంబున కిత్వంబగునను
 సూత్రముచేత పు - ను - ల కిత్వంబగు - నీవు సుకృ
 తివి - నేను సుకృతిని. ఆర్తిహారుడవు నినుఁగొల్తు
 నంబుజాక్ష - గర్వగరిష్ఠుండగు నన్ను - మీరలు
 పెద్దలు - ఇద్యాదులు ప్రాయికగ్రహణముచే రక్షి
 తంబులయ్యె.

అది శబ్దంబునకు వు ను లు పరంబులగునపుడును సంజో

ధనంబునందును దానయను నాదేశంబగు. 39.

నీవు చిన్నదానవు - నేను జిన్నదానను - ఓచిన్నదాన.

సంజీవని. ౨౬౪ I విష:—33-3౪ సూత్రములవ్యాఖ్య:—యుష్మదస్తద్విశేషణంబులకు 'వు - ను' లగుననుటచే యుష్మద్విశేషణమునకు 'వు' వర్ణకమును నస్తద్విశేషణమునకు 'ను' వర్ణకము నగునని యర్థము నెఱుంగునది. అట్లే బహుత్వమున రు - ము లంతాగమములగు ననుటచే యుష్మద్విశేషణమునకు 'రు'వర్ణకమును, నస్తద్విశేషణమునకు 'ము' వర్ణకమును నంతాగమములగునని యర్థము గ్రహింపనగును. తెలుఁగున యుష్మదర్థకము 'నీ' శబ్దము. అస్తదర్థకము 'నా' శబ్దము. ప్రథమాంతంబులగు ననుటచే షష్ఠ్యర్థము నవచ్చు ప్రథమ యయినను నీసూత్రము వర్తిల్లునని యెఱుంగనగును. ఉదా:—మహాత్ముడవగు నీకు - మొ. నీశబ్దమునకుదాహృతులు - నీవు ధన్యుడవు - మీరు ధన్యులరు. 'ధన్యుడు+వు' అని యుండఁగా 3౪ సూత్రముచొప్పున 'డు' అనుదానిమీఁది 'ఉ' కారమునకు 'అ' కారాదేశముకల్గఁగా "ధన్యుడవు" అయ్యెను. అట్లే - "ధన్యులు+రు = ధన్యులురు = ధన్యులరు" అనురూపము సిద్ధించును. అస్తదర్థకమునకుదాహరణములు:—నేను ధన్యుడను - మేము ధన్యులము. వీనిప్రక్రియను బైరీతినె గ్రహింపవలెను. ఇకారాంతవిశేషణములమీఁద నేకత్వమున యుష్మదర్థకమునకుఁ దుదిని 'వు' అనునదియు నస్తదర్థకము తుదిని 'ను' అనునదియు నిల్చునపుడు బా. తత్స. ౨౬ సూత్రముచే 'వు ను' లు 'వి - ని' అనురూపమును వరుసగా నందునని "ఇకారంబు మీఁదీత్యాది"వాక్యముచే సూరియేవివరించెను. "నీవు సుకృతి+వు = నీవు సుకృతివి. సుకృతి+ను=సుకృతిని" అని ప్రక్రియ నెఱుంగునది. ఇట్లుదాహరణములుపూర్తియయినపిదప మరల 'ఆర్తిహారుడవు+ఁ' = 'ఆర్తిహారుడవొ' అను యుష్మదర్థకమును సూరియదాహరించెనని విశ్వసించరాదు. కాని బాలవ్యాకరణ ప్రథమముద్రణమునందునైత మిట్లేయున్నది. అట్లయినను బైకారణముచే నిట "ఆర్తిహారుడు+అవు = ఆర్తిహారుడవు" అనురీతినె సూరి వు ప్రత్యయరహితమునె ప్రాయశఃకగ్రహణ రక్షితముగ 'గర్వగర్విషుండగునన్ను' అను 'ను' ప్రత్యయవిరహితరూపమును వలెనె యుదాహరించెనని గ్రహించుటయుక్తము. ఇట్లుగుటచే బ్రత్యయరాహిత్యమున యుష్మదర్థకమునకు "ఆర్తిహారుడవు నిన్ను....." అనుదానిని నస్తదర్థకమునకు "గర్వగర్విషుండగు నన్ను" అనుదానిని సుదాహరించెనని తలంపనగును. మ.....

1098 అన్యయుష్టదస్త్రదర్శంబుల యుగపదుక్తిలోని విశేషములు [౨౬౪ II. వి. సం]

అను పద్యమునుండి తీసి “గర్వగరిష్ఠుండగు నన్ను” అనుదానిని సూరి యుదాహరించెను. అట్లే “ఆర్తిహారుడవు నినుఁగొల్తు నంబుజాక్ష” అను గీతిచరణము నేదేని కవిపద్యమునుండియే తీసి యుదాహరించెనని విశ్వసించనగును.

౩౫ సూత్రపువ్యాఖ్య:—క. జననత దమయంతియనఁగ జనియెడుదానన్ (ఆర. ౨ ఆ. ౯౯.) ఆ-వె.....ఎవ్వరి | దాన వేమి పనికిఁ బూని యిప్పుడె (విరా. ౧. ఆ. ౩౧౨. ప్రాసగతము.)

అన్యయుష్టదస్త్రతార్కర్యంబులం దుత్తరోత్తరంబు బలీ

బాలవ్యా. యంబు. ౩౬.

౨౬౪ II విష. వారును మీరును ధన్యులరు. మీరును మేమును ధన్యులము.

సంజీవని. ౨౬౪ II విష:—‘ఉభయాద్ధేవిశేష్యే తు | భేదకాత్ స్యాన్తు వర్ణకః’ అను (౨౬౪ విష.) నధర్వణకారికలో యుష్టదస్త్రదర్శకములలో నస్తదర్శకము నకుఁ బ్రాబల్యమునంగీకరించి ‘ము’వర్ణకమును విధించినస్వారస్యము నాశ్రయించి “లిజ్జయుష్టదస్త్రదాం యుగపదుక్తా.....యత్ పరం భవతి తదేవ స్యాత్..... (౨౬౪ విష.) అను సంస్కృతభాషా ప్రసిద్ధవిషయమును సూరిగారిట్లు సూత్రించిరి. అన్యమనఁగా యుష్టదస్త్రద్భిన్నము. పై సంస్కృతసూత్రములోని లిజ్జశబ్దమునకును యుష్టదస్త్రద్భిన్నమనియో యర్థము. లిజ్జయుష్టదర్శకముల యుగపదుక్తిలో యుష్టదర్శకమునకును లిజ్జయుష్టదస్త్రదర్శకములలో నస్తదర్శకమునకును సరియగు పురుషబోధక ప్రత్యయములు క్రియకును విధేయ విశేషణమునకును నగుననియు కర్తృబహుత్వ మూలకమగు బహువచనము గల్గుననియు గ్రహింపవలయును. ఉదా:—సమాపకక్రియకు:—రాముఁడును నీవును నేనును జదివెతిమి-విధేయవిశేషణమునకు:—రాముఁడు నీవు నేనును బండితులము. రాముఁడు నీవును బండితులరు-‘రాముఁడు నీవును జదివెతిరి’ అని క్రియాపక్షమునందలి యుదాహృతి. యుష్టదస్త్రదర్శకముల యుగపదుక్తి యందుఁ దెలుఁగున నుభయార్థక‘మన’ శబ్దమును దదనుసారి సమాపకక్రియయు విధేయవిశేషణమును బ్రయుక్తములగును. ఉదా:—నీవును నేనును ననఁగా మనము చదువుదము. నీవును నే ననఁగా మనము పండితులము. ఉభయార్థక కర్తృకస్థలమునఁ బైరీతిని విశేషరూపము గల్గుట “ఉభయాద్ధే భవే దత్వ మర్థభేదే క్వచిన్న తత్” అను నధర్వణకారికచొప్పున నర్థవిశేషమందుమాత్రమే యనఁగా “ఉభయప్రార్థనంబున దుగాగమంబున కత్వంబగు” (బా. క్రి. ౩౦ సూ.) అను చొప్పున నుభయకర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థములందుమాత్రమేయని యెఱుంగునది.

తక్కినచోట్ల నిట్టివిశేషములేదు. మనము లేక మేము చదువుదుము - చదివితిమి = చదువము. మొ.

వ్యవహితాశ్చ సర్వే స్యుః. (ఆం.చిం. అజం. ౧౪ కా. ఆహా. 3౧౬ పు.)

నన్నయా
ధర్వణీయము. వ్యవధానంచ సాధు స్యాత్ | ప్రకృతార్థప్రకాశకమ్ |
క్రియాయాస్తు ప్రయోగః స్యాత్ | త్కారకాద్యస్త
అఽగి విషయము. భాగయోః | మధ్యభాగే తత్ప్రయోగో | నసాధు
హృదయజ్ఞమః | (వికృ. అజం. ౪౨ కా. ఆహా. 3౧౬ పు.)

క్వచిత్కులకసంబంధోఽ | ప్యత్ర నాహితకృద్భవేత్ |
అధ్యాహారస్య సంయోగ | స్త్వత్ర నైవ సుఖా
వహః (వికృ. అజం. ౯౩ కారి. ఆహా. 32౨ పుట.)

కల్పతరు. అఽగి వివః—వ్యవహితా ఇతి. సర్వే = విశేషణ విశేష్యములే కాక వాక్యగతపదములేల్ల, వ్యవహితాశ్చ స్యుః = అన్వయక్రమముగా నుండక పరస్పరవ్యవధానముగల్గియు నుండవచ్చును. ఇట్లనుటచే నన్వయక్రమముగా నుండుట సహజమెయని తాత్పర్యము. “సర్వే = సర్వవిభక్తి విశేషణములును, వ్యవహితాశ్చ = విశేష్యముతో వ్యవధానము గల్గియును” (బాలస.) అని యిట్టి వ్యవధానాంగీకారము విశేషణ విశేష్యమాత్రవిషయకమె యని బాలసరస్వతులు వివరించినను “సర్వే శబ్దాః వ్యవహితాశ్చ భవేయుః చా దవ్యవహితాశ్చ. రాముః దలఁచెద సద్గుణారాము నెపుడు. రాము నభిరాము సద్గుణారాముః దలఁతు నిత్యా ద్యుదాహరణ” మ్మని యహోబలపతి వ్యాఖ్యానముచేసెను. “గీ. చను వ్యవహిత ముగచు విశేషణములేల్ల” (నారా. కార. ౨౦౭ కారి. ౪ పద్య.) అనురీతిగల బాలసరస్వతీయానుసారివ్యాఖ్యయు సరికాదు. “ఉ.....భ | గోర్నరుతరోరుఁ జేసెద సుయోధను నుగ్రరణాంతరంబునన్” (సభా౨౪ ౨౪౯) అనురీతిని బహుళముగనున్న భట్టారకాది ప్రయోగము లీవ్యవధానాంగీకారము విశేషణ విశేష్యమాత్రవిషయ కముకాదని విశదీకరించుచున్నవి. భారతాదినున్న మొదటిశ్లోకము మొదలుకొని ‘చళుక్యా న్వయాభరణుఁ డిట్టులనియెఁ గరుణతోడ” (ఆది. ౧ ఆ. ౯ ప.) అనుదా నితో ముగిసిన యేకవాక్యము దీని కుదాహరణము కానోపును. ఈవ్యవధానాంగీకారముచే వాక్యగతపదముల పూర్వోత్తరస్థితి వ్యత్యాసముసయిత ముక్తప్రాయ మగుచున్నది. పైనుదాహరించినవాక్యములో “కరుణతోడ నిట్టులనియె” అనుటకు

మాటుగా “ఇట్లులనియెఁ గరుణతోడ” అని ప్రయోగింపఁబడెను. ఇట్టి వ్యవధానాంగీకారము ఛందోనుకూలమునఁ సంభవించెనుగాన వచనములం నిట్టివ్యవధానము ప్రచురముకాదని యెఱుంగునది. అధర్వణఁ డీసూత్రమును సవరించుచున్నాఁడు.

వ్యవధానంచేత్యాది:—వ్యవధానంచ = అంగీకృతమగు వాక్యగతపదముల పరస్పర వ్యవధానముసయితము, ప్రకృతార్థప్రకాశకమ్ = ప్రస్తుతవివక్షితార్థప్రకాశకమగునదే, సాధుస్యాత్ = సాధువగును - ఇట్లునుటచే “రాముఁడు దండెత్తి చంపెను లంకపై గపిసేనతో రావణుని” అనురీతివాక్యములు సాధువులుకావని విశదమగుచున్నది. ప్రకృతార్థప్రకాశకమగు వ్యవధానమున కీక్రిందిభట్టాచకపద్యము నహోబలపతి యుదాహరించెను. “చ.....భవజ్ఞనకుఁ బరీక్షితున్ భుజగబాల్కుఁ డపహ్యా విషోగ్రధూమకే । తన హతిఁజేసి చేసె నతిదాంతుఁ గృతాంతనికేతనాఁధిన్. ఇత్యాద్యా వాగనుశాసనానాం వాచః.” (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౪ అహో. ౩౧౬ పు.) క. అక్కొడుకు నబ్జనాభుం । డక్కజముగ నెత్తికొనుడు నందలు చూడన్ । గ్రక్కున నొక్కట నడఁగెను । మిక్కిలి చేతులును వాని మిక్కిలి కన్నున్ (సభా. ౨ ఆ. ౫౭.) “అబ్జనాభుం డెత్తికొనుడు.....అక్కజముగ.....నడఁగెనని యన్వయక్రమమున నుండవలయును. ఉ. కర్తృఫలంబు సర్పితముగాఁ దగ నీశ్వరు నందుఁ జేత స । ధర్మము.....(శాంతి. ౧ ఆ. ౧౪౯.) ఈశ్వరునం దర్పితముగాఁ జేత సద్ధర్మము.” అనునది యన్వయక్రమము. ఉ.....ఆసరో । జాసనుఁ దొట్టి వారి తేఱఁ గారయ వచ్చి రమర్త్యు లందఱున్ (నిర్వ. ౫ ఆ. ౬౨ ప.) ఆసరో జాసనుఁదొట్టి యమర్త్యు లందఱును వారి తేఱఁ గారయ వచ్చిరని యన్వయక్రమము. సీ. వంశవృద్ధులు పుత్రవర్గవియుక్తులై, యున్నవా రేమిట సుష్టులింతురో యనుపు యిలోట నాయుధిష్ఠిరుఁడు ద,మ్ములకును దగు నమాత్యులకు నిష్ట । భృత్యులకును “మీరు ప్రీతియు భక్తియు, నాంబికేయునిదేవ సతిశయిల్ల । నారాజుపంచినయట్లుచేసి చరింపు, డతని నారాధించు టస్తదీయ. ఆ.వె. చిత్తమునకుఁ బ్రియముసేయుట యతనికి । మనసుగాని యట్టిపనియెనన్ను । టగ్గలంపుదుఃఖ మావహించుట”యని । యనుదినంబుఁ జెప్పు మనుజునాథ. (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౧౦.) ఇట్టివాక్యాంతర గర్భిత వాక్యములును మహాకవిఁష్టతములని యెఱుంగునది. (చూ. ప్రాథ. వాక్య. ౨౧సూ.)

క్రియాయాశ్చేత్యాది:—కారకాద్యైస్తభాగయోః = తనతో నన్వయించుచున్న కారకముల కాదియందుఁగాని యస్తమందుఁగాని, క్రియాయోః = క్రియ యొక్క, ప్రయోగశ్చ = ప్రయోగముసైతము, స్యాత్ = సమ్మతమగును, మధ్యభాగః = అట్లస్వాన్నిత కారకములననుసరించి, తత్ప్రయోగః = తక్రియయొక్క ప్రయోగము.

నసాధుహృదయజ్ఞమ! = మహాకవిసమ్మతముకాదు. దీని కహోబలపతి యీక్రిందిరీతి నుదాహరించెను. “నడచె నేనుఁగు గుఱ్ఱము, ఏనుఁగు గుఱ్ఱమునడచెను. ఇత్యాది పూర్వార్థ ఉదాహరణమ్. ఏనుఁగునడచెను గుఱ్ఱము ఇత్యాదిప్రయోగో న్న సాధు సమ్మతః” (అహో. 306 పుట.) ఇట్టికారికచే “గాలివీచెను జల్లగా - చల్లగా వీచెనుగాలి” అను సూరిగారి యుదాహృతులు దుష్టములగుచున్నవనియు “అధర్వణోక్తి ననుసరించి యిందలి యైదా టుదాహరణము లసాధువులగుచున్నవి” (బా. సా. పే. 307 పుట.) అనియు వ్రాసినవ్రాత పొరపాటు. ఆవాక్యములలో నట్టి కారకముల నడుమఁ గ్రియ నిల్వలేదు. ‘గట్టిగా’ అనునది కారకముకాదు.

క్వచిదిత్యాది:—కులకసంబన్ధోఽపి = ఏకవాక్య గతానేకపద్య సంబంధము నైతము, అత్ర = ఈ తెల్లుభాషయందు, క్వచిత్ = ఒకానొకచో, న - అహిత కృత్ = సమ్మతముకాకపోదు - దీని కహోబలపతి యీక్రిందిరీతి నుదాహరించెను. “ఉ.....తత్ఫలావళుల్ | వారలకెల్లఁ బెట్టి యనవద్యుఁడు దానొకపండుచెచ్చెరన్” క. కొని వ్రచ్చుడు,.....(ఆది. ౨ ఆ. ౧౯౯-౨౦౦ ప.) ఇత్యాచార్యస్య కులక మిష్టమేవ” (అహో. 32౨ పుట.) ఈ యహోబలపతి లక్ష్యములె గాణపత వివరణమున స్వీకరింపబడెను (గాణ. ప్రకీర్ణ. ౪౨౭ కారి. 2 ప.) త్రిలింగలక్షణ శేషకర్త పయివిషయములను వాక్య. ౨3 సూత్రమున వివరించెను. అహోబల పతి పైరీతి నిచట (32౨ పుటలో) వివరించియు ౪౧౧ పుటలో నీక్రిందిరీతిని వ్రాయుటవింత. “భాగవతే:—నృపకుమారులఁ జదివింప నేర్పుగలుగు. ఇతివిశేషణాంతర్వేన పద్యంసమాప్య - గురుజనంబులు విను మాఁడుకోట్లమీఁద” ఇతివిశేష్యాదిత్వేన పద్యోపక్రమః ప్రామాదిక ఇత్యవ ధేయమ్” (అహో. ౪౧౧ పు.) అని వ్రాయుట సరికాదనఁదగును. సంస్కృతమున నర్థర్చాంతమునందును శ్లోకాంతము నందును సమాసపదమును సమాసమును దెగిపోవలయునుగాని తెలుఁగున నట్టినియ మములేదు. ఉ. దైన్యముదక్కి దూతయుచితంబుగఁ బాండునృపాలుపాలు రాజన్య వరుండు ధర్మజుఁడు సమ్మతివేడెను నన్న లోకసామాన్యవిధిం దగంగ... (ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౨ ప.) ఉ. శ్రీయన గౌరినాఁ బరఁగు చెల్వకుఁజితము పల్లవింప భద్రాయితమూర్తి యై వారిహారంబగు రూపము దాల్చి విష్ణురూ | పాయ నమశ్శివాయయని పల్కెడు భక్తజనంబు వైదికి | ధ్యాయిత కిచ్చమెచ్చు పరతత్వముఁ గొల్చెద నిష్టసిద్ధికిన్ (విరా. ౧ ఆ. ౧ ప.) ఉ.....మనోహర | ద్యోతకగోస్త నీఫలమధుద్రవగో ఘృతపాయస ప్రసా | రాతరస ప్రసారరుచిర ప్రసరంబుగ సారెసారెకున్ (కవిపితా మహానసి యుత్పలమాలిక. ౨౫-౨౬ ౨౭ చరణములు.)

“ఛన్దోబద్ధపదంపద్యం । తే నై కేనచ ముక్తకమ్ । ద్వాభ్యాం తు యగ్గకం జ్ఞేయం । త్రిభిః శ్లోకై ర్విశేషకమ్ । కాలాఢకం చతుర్భిః స్యా । త్తదూర్థ్యం కులకం స్తృతమ్” (సాహిత్య. ౬ పరి. ౫౫౮ కారి.). “కులక - న. (కుల+అచ్ - సంజ్ఞాయాం కన్.) ఏకవాక్యతాపన్నే పఞ్చావిక శ్లోకసముదాయే.....” (శబ్దస్తో.) అని చెప్పబడియున్నను వెనుకనుదాహరించిన యహోబలసతి యుదాహృతులచొప్పున శ్లోకద్వయసముదాయము నైతము కులకముగానె యిటఁ దలంపబడుచున్నది. లేదా యధర్వణకారికలోని కులకశబ్దము యుగ్గకాదులకును నుపలక్షణమని గ్రహింపనగును.

శ్లో. శ్రీవాణీగిరిజా శ్చిరాయ దధతో వక్షో ముఖాజ్ఞేషు యే । లోకానాంస్థితి మావహన్త్యవిహతాం స్త్రీపుంసయోగోద్భవామ్ । తే వేదత్రయమూర్తయ స్త్రీపురుషాః సంపూజితా వ స్సు రై । రూఢయాసుః పురుషోత్తమామ్బుజభవ శ్రీకన్ధరాశ్చేయనే. (ఆది. ౧ ఆ. ౧.) అనునది మొదలు ౯ పద్యమువఱకుఁ గులక మె. అట్లే ఆది. ౩ ఆశ్వా. ౮ వచనము “ఆవై శంపాయనుండు.....” అనునది మొదలు ౧౧ పద్యము శా.....నానావేదవేదాంత విద్యా । యుక్తంబగుదానిఁ జెప్పఁ దొడఁగెం దద్భారతాఖ్యానమున్” అనుదానివఱకుఁ గులక మె. ఇట్టివి పెక్కు గలవు.

అథాహారస్యేత్యాదిః—అథాహారస్య = వాక్యమునఁ బ్రయుక్తములు కానిపదముల, సంయోగః = యోజన, అత్ర = ఈతెలుఁగునందు, నైవసుఖావహః = సమృతమైయుండదు. ఉదాః—వీడు దేవదత్తుడు - రాముడు బ్రాహ్మణుడు ఇది కర్తవ్యము - రాముడు వచ్చినవాడు - మున్నగువాక్యములలోఁ బీడు దేవదత్తుడై యున్నాడు - రాముడు బ్రాహ్మణుడగును - ఇది కర్తవ్యమగుచున్నది. రాముడు వచ్చినవాడై యున్నాడు మున్నగురితని సమాపకక్రియా అథాహారము తెలుఁగున హితముకాదని యెఱుంగునది. సుఖావహము కాదనుటచే ననఁగా నిషేధింపకుండుటచేతఁ గ్వాచిత్కముగా సుఖావహమగు నథాహారముండిన నుండుననునర్థము తోచుచున్నది. (విస్తర.) “సంస్కృతభాషాయామివాన్యయానుప పత్తిబలే నాత్రాథాహారస్య సంకల్పః సుఖావహో నైవభవతి” (ఆహా.

విస్తర. ౨౬౫ విషయము—సుఖావహములగు నథాహారములు కొన్ని త్రిలింగలక్షణశేషమునఁ జూపఁబడెను. “౧౧. కొన్నియెడలం దదాదులు విశేషణంబు అథాహార్యంబు లగు. క. కలకంఠకంఠి కన్నీ । రొలికిన సిరి యింట నుండ నొల్లదు సుమతీ (ఇంటన్ = ఆయింట). క. పురుషుండు రెండు తెఱఁగుల । ధర

32.1 పుట.) అని యహోబలపతి వ్రాసెనేకాని సంస్కృతమునందును నధ్యాహార విషయమున మతభేదములు గలవు. “ఊరాధిః - కా సీతా. ఇదం జ్ఞాన మిత్యాదౌ ఉక్తార్థత్వాభావేపి ల్యర్థే (ప్రాతిపదికార్థే) ప్రి. (ప్రథమా.). యేతు సర్వం హి వాక్యం క్రియయా పరిసమాప్యతే ఇతినన్యాయా దస్తీత్యా ద్యధ్యాహార స్తి తత్తతే

ను త్తముః ఉదాహరణః బరఃగు.....(రెండు తెలుగులన్ = ఈ క్రింది రెండు తెలుగుల చేత.) (ఉద్యో. 1 ఆ. ౪౧.). ౧౨ కొన్నియెడల సంబంధంబునం బూర్వవాక్యంబు నందలి పదం బధ్యాహార్యం బగు. ఉదాః—గొంతి సంకటపాటుః గోడలిబన్నంబు... ..(భార. భీష్మ. ౨ ఆ.) (గోడలిబన్నంబు = గొంతిగోడలిబన్నంబు.)..... దానవేశ్వరునకుః దమ్ములకును (నిర్వ. ౨ ఆ. ౮౨.) (ఆతనితమ్ములకని యర్థము.). ౧3 న్యూనవచోవాక్యంబునః దద్వచనంబు లధ్యాహార్యంబులగు. (న్యూనవచ నంబులు - ఐన - ఏని - ఎ - ఓ - మొ. ఉదాః—ఎత్తెలుగున ధర్మక్రియః | జిత్తం బునః జేర్పవలయు.....(ఎత్తెలుగునన్ = ఎత్తెలుగుననైనను లేక ఎత్తెలుగుననేని.).....కర్తములు మేలునిచ్చును (కర్తములు = కర్తములే.....).... ..౧౪. కొన్నియెడలం గర్తృకర్తక్రియ లధ్యాహార్యంబు లగు. ఉదాః— కర్తకుః—నన్నుః జూచి నగరె. (జనులు. కర్త. అధ్యాహార్యము) (భార. ఆర. ౨ ఆ.) చ. దవదహనం బుదగ్రతనుదాహము సేయుచు నున్నః జూచి..... (చూచి = దాహముచేయుటను జూచి-కర్త అధ్యాహార్యము) (భార. ఆర. ౨ ఆ.)” (ప్రౌఢ. వాక్య.). వీనిని గాణపతవివరణకర్త స్వీకరించెను (గాణ. ప్రకీ. ౪౨౭ కారి వివరణము. ౪౩౪-౪౩౫ సూ.). “ఒక్కొక్కచో సమాసగతపూర్వపదంబు వ్యవహితోత్తరపదం బొంటితోడను వానిపెక్కింటితోడను నన్వయించెడి. ఉదాః— రాహుకంఠము దెగి దేహము ధరణిః బడియె. (భార. ఆది ౨ ఆ.) క. ఒక్కొక్క కన్నును జెవియును | జెక్కును..... | అక్కజముగ మనుజశకల మపుడుద యించెన్ (సభా. ౧ ఆ.) క. పరులధనమునకు విద్యా | పరిణతికిం దేజమునకు బలమునకు మనం | బెరియఁగ.....(భార. ఉద్యో. ౨ ఆ.) క. నాయుంటం బదిగడవల | నేయఁ బెరుగుఁ బాలు ద్రావె.....(హరి. పూ. 3 ఆ.) (ప్రౌఢ. సమా. 3౪ సూ.)” దీనిని జాలవఱకు యథాస్థితముగ గాణపతవివరణకర్త స్వీకరించెను (గాణ. సమా. ౨౨౯ సూ.). పై వానిలోని “రాహు - ఒక్కొక్క - పరుల- పదిగడవల -” అను సమాసపూర్వావయవములు వ్యస్తపదములతో నన్వయించు చున్నవనుటకంటె నవి యాచార్యులచోటులం దధ్యాహార్యము లగుచున్నవనుట యుక్తమనితోచెడిని.

ల్యంధ్రగ్రహణమ్ (ప్రాతిపదికార్థగ్రహణమ్). కృష్ణః - శ్రీః - జ్ఞానమిత్యాదౌ ల్యంధ్ర
మాత్రప్రతీత్యాం స్త్రీ (ప్రథమా) విధానార్థమ్” (ముగ్ధ. ౨౦౦ సూ. శ్రీరామ
తర్కవాగీశవ్యాఖ్య. ౧౭౦ పుట.) (౨౩౪ విష. చూ.). “ఓరామః = ఎవఁడు
రాముఁడు? కా సీతా = ఎవతె సీత? ఇదం జ్ఞానమ్ = ఇది జ్ఞానమ్” మున్నగు
వాక్యములలో ‘అస్తి - భవతీ’ త్యాది క్రియాధ్యాహారము చేయనివారిపక్షమునం
దాఖ్యాతములేమింజేసి యుక్తాత్వములేకున్నను ప్రాతిపదికార్థప్రథమావిభక్తి -
‘కః - కా - ఇమ్’ మున్నగుచోట్లఁ గలుగనియు - “అస్తి - భవతీ” త్యాద్యధ్యా
హారపక్షమున ౨౩౪ విషయముచొప్పున నట్టియొడలఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథమ వచ్చు
ననియుఁ బై వ్యాఖ్యకుఁ దాత్పర్యము.

‘అస్తి - భవతీ’ త్యాద్యధ్యాహారపక్షమునను “ఆఖ్యాతే వాక్య
సమాప్తిః..... క్తవతు కృత్యే శ్చేత్యేకే ప్రాజ్ఞాః, కృత్యాః ప్రవ్యాదయః -
తథాహి - రామేణ వనం గతమ్ - రామో రావణం హతవాన్ - సాధుభిః రామః
స్తర్తవ్యః - ఏషు భవత్యాది క్రియాధ్యాహారో నాస్తి. రామో జగతాంకర్తా -
రామో జగతాం సంహారకః - రామేణస్తర్తః సుగమః - ఇత్యాదౌ భవతీత్యాది
క్రియాణా మధ్యాహారం వినా వాక్య సమాప్తి ర్నాస్తిత్వం.” (ముగ్ధ. ౩౧౬
సూ. దుగ్ధా. వ్యాఖ్య.) అనుచొప్పున - క్త ప్రత్యయాంతములయు ‘క్తవతు’
ప్రత్యయాంతములయు “తవ్య - ఆనీయ - య’ మున్నగు కృత్యప్రత్యయాంత
ములయుఁ బ్రయోగమున “అస్తి - భవతీ” త్యాదుల యధ్యాహార మక్కఱ
లేదనియుఁ దక్కిన తృనాదిప్రత్యయముల ప్రయోగమున ‘అస్తి - భవతీ’ త్యాదుల
యధ్యాహార మావశ్యకమనియుఁ గొంత ఊభిప్రాయపడుచున్నారు. వింతలగు
నధ్యాహారములును సంస్కృతమునఁ గలవు. “శ్లో. అనుభవతి శచీర్థం సాఘృతాచీ
ముఖాభి । ర్న సహ సహచరీ భి ర్నష్టవాష్ట ముచ్చైః । ఇతిమతి రుదయాసీ తృక్షణః
ప్రేక్ష్య భైమిం । విపిన భుని సఖిభిః సాథ మాబద్ధభేలామ్.” (నైష. ౨ స్క. ౧౦౯
శ్లో.) అత్ర, దమయంతీం ప్రేక్ష్య పక్షిణః మతి రుదయాసీ దిత్యన్వయః. సఖులతోఁ
గ్రిడించు దమయంతిని జూచి హంసకు శచీదేవియు నిట్టియానందము ననుభవింప
లేదనుమతి యుదయించెననియర్థము. “భైమిమ్ = భీమనద్దినీం, దమయంతీ
మిత్యర్థః, ప్రేక్ష్య = దృష్ట్వా; పక్షిణః = హంసస్య-ప్రేక్ష్యతి క్త్వా ప్రత్యయాంతస్య
అనన్తరక్రియయాసహ ఏకకర్తృకత్వనియమాత్ స్థితస్యేతి పక్షిణ ఇత్యస్య విశే
షణ మధ్యాహారమ్” (జీవానందవిద్యాసాగర భట్టాచార్యవ్యాఖ్య) దమయంతిని

జూచి పక్షి కట్టి బుద్ధి కల్గెననుచో “దదుయంతిని జూచియున్నట్టి పక్షిక”నురీతిని ‘ఉన్నట్టి’ (స్థితస్థ) అనునది యథార్థమని పై వ్యాఖ్యకుఁ దాత్పర్యము.

ఏకవాక్యంబునం దొకానొక్కండు దక్క సర్వపదం
బులు గ్రమనిరపేక్షంబుగం బ్రయోగింపంజను. 32.

బాలవ్యాకరణ వివృతి. పూర్వమిది పరమిది యను నియమ మపేక్షింపక వాక్య
మం దెల్ల పదంబులు వలచినట్లు ప్రయోగింపం దగును.

౨౬౫ I విషయము. ఏని ప్రభృతిశబ్దంబులు కొన్ని నియమ సాపేక్షంబు
లయియుండు. గాలి చల్లగా వీచెను. వీచెను జల్లగా
గాలి. చల్లగా గాలి వీచెను. వీచెను గాలి చల్లగా.
గాలి వీచెను జల్లగా. చల్లగా వీచెను గాలి.

ఇది కారకపరిచ్ఛేదము.

సంజీవని. ౨౬౫ I విష:—సూత్రములో “ఒకానొక్కండు దక్క” అను
దానిని “ఏని ప్రభృతిశబ్దంబులు కొన్ని నియమ సాపేక్షంబులయి యుండు” అను
వాక్యముతో సూరిగారే వివరించిరి. ‘ఏని ప్రభృతి’ అనుటచే - అగు - వలెను -
పోలెను - పోని - వంటి - అట్లు - కరణి - మున్నగుశబ్దములు గ్రాహ్యములు.
ఇట్టివి తమ సంబంధిపదముతోడి వ్యవధానమును సహింపవని గ్రహింపవలయును.
ఉ. ‘రాముఁడేని కృష్ణుఁడేని వచ్చెను.’ అనుచో ‘ఏని రాముఁడు వచ్చెను’ మున్నగు
రీతిని బ్రయోగింపరాదు. ఇట్లే తక్కినవానినిసయితము చూచుకొనవలెను.

పేటికావ్యాఖ్యాత యీసూరియుదాహృతులలోని “యైదా టుదాహరణ
ము లసాధువులని వ్రాయుట (బా. సా. పే. 3౧౫ పుట.) సరికాదనియు నటుఁ గార
కములనడుమ క్రియాప్రయోగము లేదనియుఁ గల్పితరువున విశదీకరింపఁబడెను.

సూరి తన సూత్రమునఁ బ్రకృతార్థప్రకాశకమగు వ్యత్యాసముండ నగునని
యధర్వణవచనమును సంగ్రహింపకుండుట సరికాదు. ఏన్యాయులకేకాక యెల్లపద
ములకును వివక్షితార్థప్రకాశనక్షమమగు స్థాననియమ ముండకతీరదు. ‘వలచి
నట్లు’ అనెడి సూరివచనముచొప్పున “రాముఁడు దండెత్తించంపెను లంకపైఁ గపి
సేనతో రావణుని” అని వాక్యము నిల్పరాదుగదా. అట్టివాక్యము “రాముఁడు
కపిసేనతో లంకపై దండెత్తి రావణునిజంపెను” అనువాక్యము నర్థము నీయఁజాలదు
గదా.

ఇది కారకపరిచ్ఛేదము = కారకపరిచ్ఛేద మింతటితో ముగిసినదని యర్థము.

కా ర క ప రి శి ష్ట ము

౨౬౫ II విషయము:—“భావార్థకవ్యవధానేతు । భేద్యస్యనిఖిలం భవేత్”
 అనునధర్వణవచనమును దానినివరణమే యనఁదగు “భవత్కర్తృకవ్యవహితంబులగు
 విశేషణంబులకుం బ్రథమ యగు.....విద్యాశాలియగు పురుషుని.....”
 “భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుం బ్రథమయగు.....రాముఁడు పట్టినప్రతి
 వారింపం దరంబుగాదు.....” (బాల. కార. ౨౮ మొ. ౩౨ వ). అను సూరి
 సూత్రములును సిద్ధాంతానువాదములెకాని యపూర్వములు కావని యాయా
 విషయములలో వ్రాయఁబడెను. అధర్వణుఁడుద్దేశించిన భావార్థకములెల్లఁ గృదంత
 రూపములు:—అగు - ఆయెడు - ఆయ్యెడి - అవుచున్న - అయిన = ఐన - కాఁగల -
 కాని - అయి = ని - కాక - అగుచున్ - అయినన్ - కాన్ - అగుట - కామి -
 అను - అనెడు - అనెడి - అనఁగన్ - అనిన - అనన్ - నాన్ - మొ. సూరి
 పేర్కొన్నభవత్కర్తృకములు పైనివ్రాసిన భూధాతుకృదంతరూపములె, భావార్థ
 కాదులుసయితము పైనివ్రాసినకృదంతములతుదిని నిల్చియున్నకృత్ప్రత్యయములు
 మాత్రమే.

పయినివ్రాసిన కృత్తుల వ్యవధానమున విశేషణముపయిని బ్రథమావిభక్తి
 నిల్చునని భావార్థక ఇత్యాద్యధర్వణవచనమునకు: దాత్పర్యము. భావార్థక
 వ్యవధాన మనఁగా భావార్థకకృదంతములతోడి యన్వయమున విశేషణము ప్రథ
 మాంతరుగునని యర్థము. అట్లే భావార్థకాదియోగమున ననఁగా భావార్థకాది
 కృత్తులతో నన్వయించుటచేతఁ గర్తృవాచకము ప్రథమాంతరుగునని సూరి
 సూత్రమునకును దాత్పర్యము. పైవానిలో “న - చున్న - కల - ని - ఎడి -
 ఎడు - తల్లోపము” అను విశేషణతాఘటకములగు కృత్తులు కర్తృకము లనుటలో
 విప్రతిపత్తియే లేదు. “కర్తరికృత్ (౩. ౪. ౬౭.) కృత్ ప్రత్యయః కర్తరిస్యాత్.”
 (సి. కౌ. ౨౮౩౨ సూ). అనుచొప్పున నవి కర్తృకము లనుటలో సందేహమేలేదు.
 రాముఁడు పట్టినప్రతి మున్నగుచోటులందలి ‘పట్టిన’ అనుక్తవదర్థక ‘న’ ప్రత్య
 యము కర్తృకమే యగుటచేత నట్టికృత్తుచే ‘రాముఁడు’ అనుకర్త యభిహితమగు
 టంజేసి కర్తృవాచకమగు ‘రాముఁడు’ అనునది తృతీయాంతము కానేరక ప్రాతి
 పదికార్థప్రథమాంతమయ్యెను. ఇట్లే ధాతుజవిశేషణములెల్లఁ గర్తృకకృదంత

ములె యగుటచేత వానితో నన్వయించుకర్తృవాచకము ప్రథమాంత షగుననువిధి సిద్ధార్థానువాదమె యనుటలో సందియ మేమున్నది?

ఈవిషయమున సంస్కృతాంధ్రములకుఁ జాలభేదము గలదు. సంస్కృతమున సాధారణముగా విశేషణవిశేష్యములు సమాసలింగవిభక్తివచనకము లయి యుండుటయు నట్టివిశేషణము విశేష్యముతోనె యన్వయించుటయు సంప్రదాయము. తెల్లన నట్లుగాక విభక్త్యంతములగు విశేషణములు క్రియాజన్యవిశేషణాదులతో నన్వయించుటయు నట్టిక్రియాజన్యరూపములు విశేష్యములతోఁగాని క్రియాంతరములతోఁగాని యన్వయించుటయు విశేష్యవిశేషణములు భిన్నవిభక్తివచనకము లయియుండుటయు ననెడిపద్ధతिसయిత మతిప్రచురముగ నున్నది. సీ. గుణవంతులగుచున్న కొడుకులుగలవాఁడు.....(ఆది. ౮ ఆ. ౨౫) ఉ. తన కిష్టుఁడున్ సహాధ్యాయుఁడు నైనవాఁడు. (ఆది. ౧ ఆ. ౨౫) క. దేవసములైన యనుజులతో (ఆర. ౨ ఆ. ౫ ప). ఇట్టి ప్రయోగము లనంతముగాఁగలవు. విశేషణము ప్రత్యేకముగాఁ గ్రియతో నన్వయించుపద్ధతి సంస్కృతమున వివాదగ్రస్తమైనను (చూ. అనభిహితసూత్రభాష్యము) దెలుంగున ధారాళముగా నున్నదని పయిరీతిగల ప్రయోగశతములు నిర్ణయించుచున్నవి. ఆట్లగుటచేతఁ బయిప్రయోగములలోని “అగుచున్న - ఆయిన - ఐన” మున్నగు కర్తృర్థకథాతుజనిశేషణముల తుదినున్న ‘చున్న - న’ మున్నగుకృత్తులచేత “గుణవంతులు - సహాధ్యాయుఁడు” మున్నగుకర్త లభిహితములగుటంజేసి యట్టి కర్తృవాచకములు తృతీయాంతములు గానేరక ప్రాతిపదికార్థప్రథమాంతము లయియున్నవనుట యుక్తముగాని యవివాచనికప్రథమాంతములనుట యుక్తముకాదుగదా. ఇట్లే యనేకస్థలములందుఁ బ్రసిద్ధమయియున్న సామాన్యపద్ధతిచే లభించుచున్న ప్రథమను విధించుట సిద్ధార్థానువాదకమెకాని యపూర్వవిధి కానేరదుగదా.

ఇంక - ట - అమి - క్త్వా - మున్నగు భావార్థకకృత్తులచే కర్తృత్వ మభిహితమయ్యె ననుట విరుద్ధమగుటంజేసి ‘రాముఁడువచ్చుట’ మున్నగుస్థలములందలి కర్తృవాచకప్రథమయైన వాచనిక మనకతీరదుగదాయని శంకింపరాదు. క్రియనిరాశ్రయమైయుండుట యసంభవమగుటంజేసి “రాముఁడువచ్చుట” అనుస్థలము నందలి గమనక్రియకాశ్రయఁడగు రాముఁడుకర్తతో నన్వయించుచున్న ‘వచ్చుట’ అనుస్థలమందలి భావార్థక‘ట’ ప్రత్యయాదిస్థలములం దాభాసకర్తృత్వ మంగీకార్యమగుచున్నది. ‘రాముఁడు చంపిన రావణుఁడు - గోవు సిచ్చిన విప్రుఁడు’ మున్నగుచోటులందు ‘చంపిన - ఇచ్చిన’ మున్నగువానికి లేని విశేషణత్వము

1108 భావార్థక 'ట'వర్ణకాదులచోటి యాభాసకర్తృత్వము [౨౬౫ II వి. కల్ప.]

నాభాసరూపముగా నంగీకరించి యట్టిస్థలములు “స్యా త్కర్తృధారయాభాసః కర్తృ
త్వే కారకాశ్రితే” అనుచొప్పున నాభాసకర్తృధారయములని యధర్వణాచార్యుఁ
డంగీకరించియుండలేదా?

చ. అమలసువర్ణశృంగఖురమై కపిలం బగుగోశతంబును.....(ఆది. ౧ ఆ.
౧౫) క. వినుఁ డేబుణ్ణ్యశ్లోకుం । డనఁగ సవాయజ్జనిరతుఁ డనఁగ ధరిత్రిం । దన
రిన నలుభార్యను స । జ్జననుత దమయంతి యనఁగఁ జనియెడు దానన్ (ఆర. ౨ ఆ.
౯౯) మ. కురువృద్ధుల్ గురువృద్ధబాంధవు లనేకుల్ సూచుచుండన్ మదో । ధ్ధరుఁడై
ద్రౌపది నట్లుచేసినఖలున్ దుశ్శాసనున్ లోకభీ । కరలీలన్ వధియించి తద్విపుల
వక్షఃశైలరక్తాఘని । ర్పుర ముర్వీపతి సూచుచుండ నని నాస్వాదింతు సుగ్రాకృతిన్
(సభా. ౨ ఆ. ౨౩౩) మున్నగుప్రయోగశతములందు “సువర్ణశృంగఖురమై - కపిలం
బగు - పుణ్ణ్యశ్లోకుఁ డనఁగ - యజ్జనిరతుఁ డనఁగ , దమయంతి యనఁగ - బాంధ
వులు చూచుచుండఁగా - ఉర్వీపతి చూచుచుండన్” అనురీతిగలచోటులందెల్లఁ
గ్రియలు నిరాశ్రయములనియు నచటి ప్రథమవాచనికమనియుఁ జెప్పుట యుక్తము
కాదుగదా.

క. పదపడి దుస్తరమగు నీ । పదుమూడవయేడు కడవబడుట యరిది...
(ఉద్యో. ౧ ఆ. ౯) మున్నగుచోటులందు “పద్య”నుబంధమనెడి నిపాతముచే గర్త
యభిహితమయ్యెనుగానఁ గర్తృవాచి ప్రాతిపదికార్థప్రథమాంతమయ్యెనని యెఱుం
గునది.

[బా. సమా. ౧ సూ.] సమాసలక్షణము - సామర్థ్యద్వైవిధ్యము.

ఆంధ్ర

వ్యాకరణసంహితా సర్వస్వము

సమాసపరిచ్ఛేదము

కల్పతరువు ౨౬౬ విషయము:—సమాసలక్షణము సంస్కృతవ్యాకరణప్రసిద్ధమే యనుతలంపునంగావలయు నన్నయాధర్వణులు వచింపలేదు. “దైక్యం సోఽన్వయే. ద్వయో ర్భవూనాం వా దానా మైక్యం ససంజ్ఞం స్యాత్ (ముగ్ధ. ౩౧౭ సూ). (‘ద=పద; స=సమాస.’ అనునవి ముగ్ధబోధవ్యాకరణసంజ్ఞలు) రెండుపదముల యైక్యముకాని వెక్కుపదముల యైక్యముకాని సమాస మనబడును. పరస్పరాన్వయముగలపదములు సముదాయశక్తిచే నేకార్థబోధకంబులగుట సమాసమని యర్థము. ఇచటిపదములనఁగా సుబంతములనియే యర్థము, కావున “వచ్చును+పోవును” మున్నగుస్థలములందు సమాసము కానేరదు. “దంపదమ్. తచ్చ స్వా (స్యా) ద్యంతమేవ.....అన్యథా లిఖతించ పఠతించ ఇత్యాదావపి సమాసాపత్తిః స్యాత్. అతఏవ ‘నామ్నాం సమాసో యుక్తార్థః | స్తత్ స్థా లోప్యా విభక్తయ’ ఇతి సర్వవర్తా. ప్రణమతి, నిషేధతీత్యాదౌ సమాసస్తు ‘వ్యస్య గ్యనుకారేత్యాది విధ్యంతరాత్.....” (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౩౧౭ సూ). నిషేధతి = నిషేధించు చున్నాడు మున్నగు చోట్ల సుబంత తిజంతముల సమాసము “వ్యస్య గ్యనుకారేత్యాది విశేషవిధిచే (ముగ్ధ. ౫౪౮ సూ). సంభవించునుగాన సామాన్యముగా సుబంతపదములకే సమాసమని యెఱుంగునది. (విస్తర). ‘రామునియొక్క+పుత్రుడు’ అనురీతి భిన్నభిన్నములగు పదములు సామర్థ్యముగలవై సముదాయశక్తిచే ‘రామసంబంధి పుత్రుడు’ అను నేకార్థమునుబోధించుచు ‘రామునిపుత్రుడు’ అనురీతి నేర్పడునని యెఱుంగునగును.

విస్తర. ౨౬౬ విషయము:—సుబంతములు తిజంతములతో సమసించువిశేషవిధి—
“వ్యస్య గ్యనుకార దాచ్చ్య కణేలంసంతనోఽదోస్తః పురోఽసం తిరస్ కారిణో ర్యాదేర్థా సః, వృత్తిః—“ఏషాం వ్యానాం (అవ్యయానామ్) థా (థాతా) పరదే

సామర్థ్యము రెండువిధములు. ౧ వ్యవేక్షాసామర్థ్యము. ౨ ఏకార్థి భావసామర్థ్యము. 'కాష్ఠములతో స్థాలియం దోదనమును వంచుచున్నాడు' అనురీతివాక్యములలో నాకాంక్షావశమునఁ బదము లన్వితములయియుండుట వ్యవేక్షాలక్షణసామర్థ్యము. పృథగ్భూతములగు నర్థములుగల పదములు సముదాయశక్తిచే నేకార్థప్రతిపాదకములగుట యేకార్థిభావలక్షణసామర్థ్యము. ఇవి సమాసములందే కల్గును. "సామర్థ్యం ద్వివిధమ్. వ్యవేక్షాలక్షణమ్ - ఏకార్థిభావ లక్షణంచ, తత్ర స్వార్థపర్యవసాయినాం పదానా మాకాంక్షాదివశా ద్యః పరస్పరాన్వయః తత్ వ్యవేక్షారూపం సామర్థ్యమ్.....ఇదం రాజః పురుష ఇత్యాది వాక్యవస భవతి.....ఏకార్థిభావలక్షణసామర్థ్యంతు ప్రక్రియాదశాయాం ప్రత్యేక మర్థవత్త్వేన పృథగ్భూతానాం పదానాం సముదాయశక్త్యా విశిష్టైకార్థప్రతిపాదక తారూపమ్.....ఇదంచ సామర్థ్యం రాజపురుష ఇత్యాది వృత్తావేస." (బాలమ. ౬౮౭ సూ. వ్యాఖ్య.). వాక్యగతపదములకును నన్వయముండునుగాని యందుఁ బరస్పరాకాంక్ష లేనివానికి సమాసము కలుగ నేరదు. "కాష్టైః స్థాల్యా మోదనం పచతీత్యత్ర పచన క్రియాయాః కరణం కాష్ఠమ్ - ఏవం పచనక్రియాయా ఆధి కరణం స్థాలీ. పచనక్రియాయాః కర్తృ ఓదనః, తేన కాష్టైః స్థాల్యా మోదన మితిత్ర యాణాం పరస్పరాకాంక్షాభావా న్న సమాసః." (ముగ్ధ. ౩౦౭ సూ. దుర్గా. వ్యా.)

(ఇరపదే) సః స్మాత్ (సమాసః స్మాత్)" (ముగ్ధ. ౫౪౮ సూ.) దీనివ్యాఖ్యః— "అత్ర సమాసః ఏకవిధిభావమాత్రమ్. ద్వన్ద్వాదిసంజ్ఞాస్తు స్వాద్యంతానామేవ.....". ప్రాదులకును షటికొన్ని యవ్యయములకును (గి+అనుకార+డాచ్+చ్యి+కణే+ఆలమ్+సత్+మనన్+అదన్+అస్తర్+పురన్+అస్తమ్+తిరన్+కారికా+ఉర్యాది) భాతువు పరమగుచుండగా సమాసంబగునని యర్థము. "ప్రణమతి - నిషేధతి - క్త్యాదౌ వ్యస్య గ్యేత్యాదీనా సమానేపి తిబాదే ర్న లోపః....." (ముగ్ధ. ౩౦౯ సూ. వ్యాఖ్య.).

"ప్రణమతి - నిషేధతి" అనునవి మున్నగునవి సమస్తపదములు కావనియు వ్యస్తములనియు నట్లు వ్యస్తములయినను వాసికట్టియేడలఁ బదాంతరవ్యవధాన ముండదనియుఁ బాణినీయుల సిద్ధాంతము. కాని యీపక్షమున "అనుభవించెను - ఉపసరించెను" మున్నగు కరిణతి సంవృతి క్రియారూపములందలి "అను - ఉప" మున్నగుప్రదలు తెల్లన వ్యస్తముగాఁ బ్రయుక్త మగుననట సరికామింటేసి యిట్టివి వైతని సమస్తపదములనుటయే యుక్తమనితోచుచున్నది.

సన్నయా సమాసయు గృహే దాద్య | ఆత్మాదిగ విభక్తిగః (విక్ర.
ధర్వణీయము. హలం. ౧౩ కారి. ఆహో. ౪౧౭ పు).

౨౬౬ I అభిన్నస్యాపి నాదేః స్యా | ద్భిన్నేనాపి సమన్వయః (విక్ర.
హలం. ౨౫ కా. ఆహో. ౪౫౩ పు).

కల్పతరఫ. ౨౬౬ I విషః—ఆత్మాది గ = 'తా' మున్నగుశబ్దములపై నిల్చిన, విభక్తిగః=విభక్తులతో నన్వయించునట్టి, ఆద్యః = సంస్కృతపదము, సమాసయుగృహేత్ = సిద్ధసమాసగతముగుటయుఁ గలదు. వ్యస్తములగు తనయొక్క - నీయొక్క-నాయొక్క మున్నగువానితో నన్వయించు సంస్కృతపదము సిద్ధసమాసాద్యవయవ మగుటయుఁ గలదని యర్థము. ఉ. తన నామమహిమ. అభిన్నస్యాపి, నాదేః = సమాసగతములగు నవర్ణకాంతాది విశేషణశబ్దములకు, భిన్నేనాపి సమన్వయః = వ్యస్తపదముతో సమన్వయము కలుగవచ్చును. ఉదా: నేనుజేసినపని - నేనుజేయుని పని - మొ. ఇచట 'నేను' అనువ్యస్తపదము 'చేసిన' అను సమాసపూర్వావయవముతో నన్వయించుచున్నది. దీని నేకదేశాన్వయ మందురు. "సీ. తనధర్మవిభవపు తతసంస్త వామోదపరిపూర్ణులైన భూసురులు గొలువ. ఇత్యాద్యాకారేణ సమాసో న కార్యః. వికారేతు, తతసంస్తవప్రీతిః బరిపూర్ణులైన. ఇత్యాద్యాకారేణ సమాస స్సాధు రేవ" (ఆహో. ౪౧౭ పు). దీనినిబట్టి - తన - నీ - నా మున్నగువానితో సమాసముందు నపుడు సమాసోత్తరపదము తన ప్రభృతులతో నన్వయించు నర్థసందర్భ ముండ వలయునని యహోబలపతి తలంచిన ట్లగపడుచున్నది కాని యట్టినిర్బంధము కవి ప్రయోగములలోఁ గానరాదు. సంస్కృతమందును నేకదేశాన్వయము గన్పట్టు చున్నది. సముదాయశక్తిచే నేకార్థబోధకములగు పదములలో నొకదానికి సమాస గతిలేనిచోఁ దక్కినవానికిని సమాసము గల్గినేరదు. "ఋద్ధస్య రాజ్ఞో మాతజ్ఞా ఇత్యత్ర ఋద్ధస్యేతి విశేషణస్య రాజ్ఞ ఇతి విశేష్యేణ సమాసాభావే రాజ్ఞ ఇతి పదస్య మాతజ్ఞా ఇతిపదేన సమాసో నస్యాత్. తేన ఋద్ధస్య రాజమాతజ్ఞా ఇతి నస్యాదితి. యత్ర ప్రతియోగిపద (ప్రతియోగః.....సంబంధః) (శబ్దా. చిం.) కారకపదయోరపేక్షా వర్తతే తత్రస్యాదేవ. యథారామస్య నామమహిమా-కృష్ణ మాశ్రితమనాః - బాణేన భిన్నహృదయః - రామేణ హతభర్తృకా - విప్రాయ దత్త భూమిః - వ్యాఘ్రా ల్లబ్ధభయః - సిన్ధౌ నిమగ్నసర్వస్వ ఇత్యాది. తథాచ - ప్రతి యోగిపదా దన్యద్ : యదన్య త్కారకాదపి | వృత్తిశబ్దైకదేశస్య | సంబంధ స్తేన నేష్యతే - ఇతి ప్రాజ్ఞః - ఏవం ఋద్ధస్య బాహో రపత్య మిత్యత్ర ఋద్ధస్య బాహవి రితి నస్యాత్ - వీరం పుత్ర మిచ్ఛతిత్యత్ర వీరం పుత్రకామ్య తీత్యపి నస్యాత్"

(ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౩౧౭ సూ). శ్రీరామతర్కవాగీశ భట్టాచార్యుఁడును నిట్లే యుదాహరించెను. “ప్రతియోగిపదా దన్య | దన్యదన్య త్కారకాదపి | వృత్తి శబ్దైకదేశస్య | సంబంధస్తేన నేష్యతే || యథా:—తరుణ్యో వృషలీభార్యః | ప్రవీరం పుత్రకామ్యతి | ఋగ్ధస్య రాజమాతజ్ఞా | ఇతి న స్యుః ప్రయుక్తయః || చైత్రస్య దాసభా ర్యేయం | లూనచక్రరథో మయా | శరైః శాతితపత్రోయం | వృక్షా దితి సతామృతమ్.....అసమానాధికరణ సాపేక్షస్య గమకత్వేన సాభ్యుపగమాత్ (సమాసాభ్యుపగమాత్) సమానాధికరణసాపేక్ష్య మసమ్మతం భవతీతి కశ్చిత్. అన్యేతు “సమస్త స్యాసమస్తేన | నిత్యాపేక్షేణ సంగతిః” (ముగ్ధ. శ్రీరామ. వ్యాఖ్య. ౩౧౭ సూ). సిద్ధసమాసగతవిశేష్యమునకు విశేషణము వ్యస్తముగా నుండరాదనియు శేషవృత్త్యంతపదముగాని కారకపదముగాని వ్యస్తముగా నుండ వచ్చుననియుఁ బర్యవసితార్థము. ఉదా:—ఋగ్ధృడయిన రాజయొక్క మాతం గములనుచో ఋగ్ధృడగు రాజమాతంగము లనరాదు. (ఋగ్ధృడగు రాజ మాతం గము లనుట నిర్బాధము.) దేవదత్తుని యుపాధ్యాయుని కులమునుచో దేవదత్తుని యుపాధ్యాయకుల మనవచ్చును. రామునియొక్క నామముయొక్క మహిమ యనుచో రాముని నామమహిమ యనవచ్చును. బాణముచే భిన్నమగు హృద యము గలవాడనుచో బాణముచే భిన్నహృదయుఁ డనవచ్చును (విస్తర.)

విస్తర. ౨౬౬ I విష:—“కొన్నియొడల సిద్ధసమాసమధ్యగతపదంబులతోఁ దద్భిన్నపదంబుల కన్వయంబు చూపఁబడి.....ఒకటిచే జనితాధరపీడయై..... (కథా. ౫ ఆ).” (ప్రథ. సమా. ౩౫ సూ). పైసూత్రము నుదాహృతులలోఁ బ్రథమార్థకర్త “వారి యస్తదీయోరు చమూసమూహములు (వారి. ఉ. ౨)” అనియుఁ బ్రామాదికముగా నుదాహరించెను. గాణపత వివరణకర్త యలవాటువొప్పున నట్టి యుదాహృతిని స్వీకరించి “లాఁకిచో సహిత మిందేకదేశాన్వయంబు చూప ఁబడి” (గాణ. సమా. ౨౨౮ సూ). అని సూత్రించి యాప్రయోగమును దానితో పాటు మఱికొన్ని ప్రామాదికోదాహరణములను నొసంగెను. “వారి = వారి యొక్కయు, అస్తదీయ = మాయొక్కయు, ఉరుచమూసమూహములని యర్థ మనియు, ‘వారియొక్క’ అనువ్యస్తవృత్త్యంతము ‘చమూసమూహములు’ అను సమానైకదేశమగు నుత్తరపదముతో నన్వయించుచున్నదనియుఁ బైవారియాశ యము. ఇట్టి ద్వంద్వసమానైకదేశము వ్యస్తముగానుండుట కేవలము నసంభ వము. ఇది కన్యభిప్రేతమునుగాదు. ఈవిషయము విశదపడుటకయి యుట పద్యము పూర్తిగాఁ జూపబడుచున్నది. ఉ. వైరి యవధ్యుఁ డాతనికి వారక

ప్రయోగములు:—శా. “ఆచారాయణసాండవేయగుణమాహాత్మ్యమల
జ్యోత్స్న (ఆది. 3 ఆ. ౨౧ ప). ఇత్యాదివచనమాచార్యస్య” (అహో. ౪౧౭ పు).
అని నన్నయ ప్రయోగమునుజూపి వెనుక వ్రాసినరీతిని సిద్ధసమాసోత్తరపదము “తన -
నీ - నా - ఆ - ఈ” అనురీతి శబ్దములతో నన్వయింపఁదగిన యర్థసందర్భము గల్గియుండ
వలయునని యహోబలపండితుఁడు తలంచెనేకాని యట్టియర్థసందర్భములేని యేక
దేశాన్వయములు నన్నయ ప్రయోగములందును గన్పట్టుచున్నవి. సీ. ఆ. వె.
అవనీశులెల్ల నీ | యనుజవీర్యవిజితులయి (సభా. ౧ ఆ. ౨౭౨). సీ...ఆ. వె. అతని
కరతల ద్వయావమర్దితములై | కందియును మహాసుగంధికుసుమ | తతులు.....
(ఆర. ౨ ఆ. ౧౯౭). క. నా వీర్యప్రభువులైన నలువురుసుతులన్ (ఆది. ౮. ఆ.
3౦౧). తే. గీ. నా యథాశక్తిజేసి యన్యాయపథముఁ | బరిహరించి (సభా. ౧
ఆ. ౫౭). చ...బహువేదఘోషములఁజేసి నిరస్తసమస్తశిల్పిఁ | త్కరులగు
చున్న ధన్యులు.....(ఆర. ౧ ఆ. ౧౧). సీ. హరుచేత సంప్రాప్తవరుఁడయ్యె నరుఁ
డని, యెఱిగి (ఆర. ౧ ఆ. 33౭). ఉ...ప్రధానవరులందు సమర్పితరాజ్య
భావఁడై (ఆర. 3 ఆ. ౨౦౦). క...ఇత్వాకుని | కులతలకుఁడు.....(ఆర. 3
ఆ. 3౨౫). శా. నీ కంఠార్పితకాలపాశము.....(భాస్కర. సుందర.) ద్విపద.
ఆ యగ్రహార మహాజనోత్తరుని | కాయపూజిత పాదకమలద్వయుండు (బసవ. ౧
ఆ. ౫౬ ప. ఇట్టి విచట నయిదాటుచరణములుగలవు). ఆ మహాత్ముని సముద్య
త్కృపాపూరి | తామృత హస్తకృతావతాదుండు (బసవ. ౧ ఆ. ౬౪ ప). ఇతని

యెన్నఁగఁ బెద్దనైన్యముల్; | సారబలోద్ధతిం దొడరి చంపుదుమీని ననేకవర్ష వి |
స్తారములందునుం దెగవు; సంక్షయమొందును వాలి యస్తదీ | యోరుచమూ
సమూహ; మిటులూరక యేటికి నిందుఁ జావఁగన్. (హరి. ఉభా. ౨ ఆ. ౧౦౫)
వ్రాలుధాతురూపాంతరము వాలు. ‘వాలి’యనఁగా యుద్ధమునకు దిగియని యర్థము.
యుద్ధమునకుఁగడగి సేనలు క్షయ మొందు ననెడి సముచితమైనయర్థము కవిప్రయుక్త
మనఁదగియున్నది. గాణపతసూత్రవివరణకర్తయు నిట్లుదాహరించెను. “లస
దగణ్యగుణౌఘ విచిత్రః డచ్చహాత్తు చరితంబులు. ఉత్ఫుల్లలోచనుఁ డా విష్ణుని
మూర్తితో, (హరి. ఉ. ౫ ఆ). భుజాటోపభయంకరుఁ డర్జును యోపానలము (భార.
ఉద్యో. ౧ ఆ).” ఇవి యేకదేశాన్వయోదాహృతులుకావు. ఇందలి “మహాత్తు -
విష్ణుని - అర్జును” అనునవి శేష షష్ఠ్యంతములై యనవచ్చును. (౨౬౨ విష). ప్రాథ
వ్యాకర్తయు నిట్టివి యేకదేశాన్వయోదాహృతులని తలంపలేదు. కావుననే వీనిని
వేటుసూత్రముతో సమర్థించెను (ప్రాథ. కార. ౨౧ సూ).

పాదోదకాయత సిద్ధిగాదె. (బసవ. 3 ఆ. ౮౭౭), సీ. ఆ పర్వతాగ్రహేమైక శృంగంబునా | నమరు జటానుకుటాది భాతి | ఆ తుంగశృంగ శిరావూర్ణసరసినాఁ బొంగారు..... | ఆ నిమ్మసరసి విహారమరాళికాపంక్తినా..... | ఆ. వె. ఆ మహామరాళికాబర్హిన్హాబొల్చు.....(నన్ని. కు. ౧ ఆ. ౨ ప). క. అనిపలుక సంత సిలి, యా | ఘనవిద్యాకలితుఁడగుచుఁ గౌసల్యానం | దనుఁడు.....వెలిఁగె..... (భాస్కర. బాల. ౨౧౭ ప). సీ...తే. గీ. అరయ భూమి కుచాగ్రహారాభమైన | శ్రీతేనాల్యగ్రహారనిర్ణేతవు (పాండు. ౧ ఆ. ౨౩). 'అసమానాధికరణసాపేక్షస్య గమకత్వేన సా (స = సమాస) భ్యుపగమా' తనుచొప్పునను (ముగ్ధ. 3౧౭ సూ. శ్రీరామ. వ్యా). 'ఆత్మాదిగ విభక్తిగః' అను నాధర్వణ విభక్తిదశ స్వారస్యమునను బయిరితిగల "ఆ రథాధిరూఢుఁడు" (ఆర. ౨ ఆ. ౧౮౩). మున్నగు సాధుసమానాధికరణ సమాసస్థలములు లక్షణాన్వితములు కాకున్నను మహాకవిప్రయుక్తములగు టచే బ్రమితము లనకతీరదు.

కావున ద్వి-అచ్చుగాఁ దాఁ జౌదశాబ్జంబు గడచి (బసవ. ౧ ఆ. 3౪ ప.) ద్వి-అల్లవో బరువయ్య ముల్లోకవంద్య (బసవ. ౧ ఆ. ౬౦౭.) మున్నగు సోమనారాధ్య ప్రయుక్తములగు సాధ్యకర్తధారయకలితములయిన "చౌదశాబ్జ - ముల్లోకవంద్య" ప్రభృతులును బ్రమితములెయనియు నవి బసవపురాణ పీఠికాకర్తగారు తలంచినట్లు (బస. పీ. ౯౭. ౯౮ పు.) వైరిసమాసములని భ్రమింపరాదనియుఁ దెలియనగును. ఇట్టి వింకను నిందుఁగలవు. ద్వి. ముల్లోకనాథుని ముట్టఁగొల్చియును (బసవ. 2 ఆ. ౭౬౮.) మొన్న(బల్కించిన ముల్లోకనుతుఁడు (బస. ౨ ఆ. ౯౦.). మఱొకవిధ మగు నేకదేశాన్వయము:—ద్వి - కఱకంతు (టు) శ్రీసాదకమలాంతరంగ (బస. 3 ఆ. 3౧౩.) అనుచో "అతనికరతల ద్వయామద్భితములై (ఆర. ౨ ఆ. ౧౯౭.) నావీర్యప్రభవులు (ఆది. ౮ ఆ. 3౦౧.)" మున్నగు నన్నయాదిప్రయోగముల చొప్పునను లాక్షణిక సమ్మతిచొప్పునను "కఱకంతు (టు)" అను వ్యవ్యంత వ్యస్త పదము సిద్ధసమాసగతపదములతో నన్వయించుట సాధువైయుండును. "కఱకంతు శ్రీసాదకమలాంతరంగ" అను వైరిసమాసచ్ఛందోధంగదోష దూషితపాతము ముద్రణసంస్కర్త ప్రమాదకృతమేకాని సోమనారాధ్య ప్రయుక్తముకాదని యెఱుంగునది. పయిరితిని భట్టారకుఁడే పెక్కుచోట్లఁ బ్రయోగించియుండఁగాఁ దిమ్మకవి - తన నీ నా శబ్దముల స్థలములందుమాత్రమే యేకదేశాన్వయము గలదని వ్రాయుట సరికాదు. క. తన నా నీ యను పదముల | కొన సంస్కృతశబ్దవితతిఁ గూర్చి సమాసం | బొనరింపఁజెల్లుఁ గృతులన్ | ధనపతిసన్నిత కరటివానవజైత్రా.

సీ. తనయశో విశదముక్తా సౌధపాలికి, నంబుదాయనము వాతాయనముగ
(వసుచరిత్ర) (పర్వల. ౨ ఆ. ౧౭ - ౧౮ ప.). కేతన యీ క్రిందిరీతి నొక్క 'నీ'
శబ్దము చోటుమాత్రముచూపుట మఱియు వింత. "క. 'నీ' సంస్కృతంబుతోడ
స | మాసించును నీ వినూత్నమణి నూపురశ | బ్ధాసక్త చిత్తహంస | త్రాసకరాం
బుదము నాఁగఁ దఱుచై యుగీకిన్ (ఆం. భూ. ౧౩౪ ప.)

అభిన్నస్యాపి నాదే రిత్యాది కుదాహృతులు:—చ...వాఁడు దానవికిఁ
జేసిననెయ్య మెఱింగి.....(ఆది. 3 ఆ. ౧౮౬.) చ...దానముచేసిన తత్ఫ
లంబు (ఆది. ౧ ఆ. ౧౫.)

కల్ప. ౨౬౬ II విష:—సమాసము సాధారణముగా నైచ్ఛికము—సుగు
ణాభిరామునకు రామునకు వందనము = సుగుణాభిరామరామునకు వందనము.
కొన్నియొడల సమాసముకల్గదు. ఉదా. నీత జానకి. కొన్నిట సమాసము నిత్యము.
ఉదా:..నమస్కరించెను. నమస్కారము. "సర్వ సుమాసో వికల్పితః.....చత్వారో
భుజా యస్య తస్మై నమః = చతుర్భుజాయ నమః. నీల ముత్పల మిదమ్ = నీలోత్పల
మిదమ్.....ఁజ్ఞాభి ర్గోభిః క్రితోయ మశ్వః = ఁజ్ఞాగు రశ్వః. కృష్ణ మధికృత్య
కథా = అధికృష్ణం కథా ఇత్యాది. క్వచిన్నిత్యః - యథాకృష్ణసర్పః. లోహిత
శాలిః ఇత్యాదౌ సమాసయోగ్యవాక్యం నతిష్ఠతీతి. క్వచిత్ సమాసో న స్యాత్ -
తేన - రామో జామ దగ్న్యః, వ్యాసః పారాశర్యః.....తథా చ - నిత్యో
ఽనిత్యో వికల్పశ్చ | సమాసః కర్తు రిచ్ఛయేతి ప్రాజ్ఞః" (ముగ్ధ. 3౧౭ సూ. దుర్గా.
వ్యాఖ్య.) "విభాషా. (౨. ౧. ౧౧.) అధికారోఽయమ్, (దీనినే మహావిభాషాధి
కారమందురు) తతశ్చ ఉత్తరత్ర సమాసవిధిషు ఏతదనువర్తతే. ఇతిలభ్యతే"
(సీ. కా. బాలమ. ౬౬౫ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౬౬ III విష:—సంస్కృతమఁదువలెనె తెల్లనందును నలుక
మాసములును గలవు. "ఇచ్చ విభక్త్యనిమిష్య జేరలిచ" అను చింతామణిసూత్ర
జ్ఞాపకముచే "చేతాదలకు" లోపములేదు. నాచేతిసొమ్ము - నీతోడిచెలిమి. వాని
వలనిభయము. నాయఁదలికరుణ. షష్ఠీ భవేద్ద్వితీయేత్యాది సూత్రసిద్ధద్వితీయకు
లోపము లేదు. ఉదా:— రామునిబాణము - గుణముల ప్రోక - మొ.

బాలవ్యాకరణ సమర్థంబులగు పదంబు లేకపదంబగుట సమాసంబు. ౧.
వివృతి. పృథగ్గూతంబులగు నర్థంబుల కేకార్థి భావంబు సామ
౨౬౬ IV విష. ర్థంబు. పృథక్ప్రసిద్ధార్థంబులగు పదంబుల కేకార్థము
నందు వృత్తి సామర్థ్యము.

1116 సమాసకము సమాసలక్షణము సంస్కృతవాక్యకృతిజ్ఞేయము [౨౬౭ వి. కల్ప.]

నంజీవనీ. ౨౬౬ IV విష:—సమర్థంబులగు = సామర్థ్యముగల, పదంబు లేక పదంబగుట సమాసంబనంబడు. వేర్వేరుగఁ బ్రసిద్ధములగు నర్థములుగల పదము లేకార్థమునందు వర్తించుట సామర్థ్య మనఁబడును. దీనినె భంగ్యంతరముగ సూరి వచించెను. పృథగ్భూతంబులగు నర్థంబుల కేకార్థి భావంబు సామర్థ్యంబు. ‘రాజ యొక్క+పురుషుఁడు’ అని వేర్వేరుగఁ బ్రసిద్ధంబులగు నర్థంబులుగల యాపదంబులు ‘రాజపురుషుఁడు = రాజసంబంధిపురుషుఁడు’ అను నేకార్థమును బోధించుట సామర్థ్యము. ఇట్టి సమాసములందలి సామర్థ్య మేకార్థి భావసామర్థ్యమనఁబడును. ‘రాముఁడు రావణుని జంపె’ ననురీతివాక్యములందలి సామర్థ్యము వ్యవేక్షాలక్షణ సామర్థ్య మనఁబడును.

ప్రాధవ్యాకర్త “సమాసమనఁగా సంయోగదశయందుఁ గలిగెడు విభక్తి లోపాత్త కపదస్వరూప సంగ్రహము, ఇది లుక్ సమాసవిషయము” అని లక్షణము చూపెను. “పశ్యతోహరుఁడు” మున్నగుచోటులందు విభక్తి లోపరూపసంగ్ర హములేదుగాన నీలక్షణము “అలక్ష్”మాసములయెడ సరిపడదని యాతఁడు తలంచెను.

నన్నయా కేవల వికృతిపదై ర్యః । సమాసకం తం బ్రువన్తి
ధర్వణీయము. వాక్యజ్ఞాః । సంస్కృత వైకృత శబ్దై ర్మిశ్రసమాసస్స
౨౬౭ విషయము. ఏవ విజ్ఞేయః. (ఆం. చిం. ౧౮ కారి. ఆహా.
౪౪౮ పు.)

కల్పతరువు. ౨౬౭ విష:—కేవల వికృతిపదైః = ఆచ్ఛాంధ్రపదములతోఁ బరస్పరముజరగు, యః = ఏసమాసముగలదో, తమ్ = దానిని, వాక్యజ్ఞాః = వైయాకరణులు, సమాసకమ్ = సమాసకమను సజ్జగలదానినిగ, బ్రువన్తి = వచించుచున్నారు. ఉదా:—౧. ముక్కంటి - ౨. ఆరపదిమోముల వేలుపు - మొ. సంస్కృత వైకృతశబ్దైః = సాంస్కృతికాద్భిక్తముల మిశ్రణముగాజరగు సమాసమేది గలదో, సవేవ = అదియే, మిశ్రసమాసః = మిశ్రసమాసమని, విజ్ఞేయః = తెలియఁ దగినది. ఇంక కేవల సంస్కృతపదములతోఁ జరగుసమాసము సాంస్కృతికమని యర్థసిద్ధ మగుచున్నది. మిశ్రసమాసము రెండువిధములుగ నున్నది. ౧. శుద్ధ సంస్కృతవిభక్త్యంత మాచ్ఛికపదముతో సమసించునది. ఇది కవిప్రయుక్తరీతి గలది మాత్రమే సాధువు. ఉదా:—సిద్ధ+అన్న = సిద్ధన్న = సిద్ధన - మొ. ౨. తత్సమ పద మాచ్ఛికముతో సమసించునది. తెల్లయశ్వము. సరసపుమాట. ఇవియెల్ల సాధ్యసమాసములే. ఇంక సాంస్కృతికమును రెండువిధములే. ౧. సంస్కృత

వ్యాకరణముచొప్పున సంస్కృతమందే సిద్ధించునది. ఇయ్యది సిద్ధసమాసమనఁబడును. ౨. తెలుఁగువ్యాకరణపు విధులచొప్పున సాధింపఁదగినది. ఇది 'సాధ్యసాంస్కృతికము' అనఁబడును. ఉదా:—సాంస్కృతికము . సిద్ధము:— రాజపురుషుఁడు - సరసవచనము - మొ. సాంస్కృతికము సాధ్యము:—రాజపురుషుఁడు . సరసపువచనము - మొ.

సాంస్కృతికాచ్చిక మిశ్ర భేదంబుచే సమాసంబు త్రివిధంబు. ౨.

సాంస్కృతికంబని యాచ్చికంబని మిశ్రంబని సమాసంబు త్రివిధంబు. అందు సాంస్కృతికంబు సిద్ధంబని సాధ్యంబని ద్వివిధంబు. కేవల సంస్కృతశబ్దంబుల సమాసంబు సిద్ధంబు నాఁబడు. రాజాజ్ఞ. తటాకోదకము. లక్ష్మీవల్లభుఁడు. సంస్కృతసమంబుల సమాసంబు సాధ్యంబు నాఁబడు. రాజనాజ్ఞ - తటాకంబు నుదకము, లక్ష్మీవల్లభుఁడు. తక్కినతెనుఁగుల సమాసం బాచ్చికం బనంబడు. తేనియానతి - చెఱువునీరు - సిరిచెఱువుఁడు. ఉభయంబులు గూడినది మిశ్రం బనంబడు. రాజముదల - చెఱువునుదకము. సిరివల్లభుఁడు.

సంజీవని. ౨౬౭ I విష:—సాంస్కృతికేత్యాది వాక్యమునకు "సాంస్కృతికంబని....."అను వాక్యముతో సూరిగారే వివరణము వ్రాసిరి. కేవల సంస్కృత శబ్దంబులనఁగా సంస్కృతవిభక్త్యంత శబ్దములని యర్థము. కావున "రాజయొక్క + ఆజ్ఞ, రాజనాజ్ఞ" మున్నగునవి సిద్ధసమాసములు కావనియు, "రాజ్ఞః + ఆజ్ఞ = రాజాజ్ఞ" (దీనితత్సమము రాజాజ్ఞ) అనునదిమున్నగురితివే సిద్ధము లనిపించుకొనుననియుఁ దాత్పర్యము. అర్థభేదము లేకున్నను బదముల భేదములచే సిద్ధత్వ సాధ్యత్వ సాంస్కృతికత్వాదిభేదములు కల్లుటను సూరిగారు నిపుణముగా నుదాహరించిరి. 'రాజాజ్ఞ - తటాకోదకము - లక్ష్మీవల్లభుఁడు' అనునవి సంస్కృతవిభక్త్యంత విగ్రహములచే నేర్పడినవిగాన సిద్ధసమాసములని భావము - సమాసార్థబోధక వాక్యము విగ్రహమనఁబడును. రాజ్ఞః (రాజయొక్క) ఆజ్ఞ (ఆజ్ఞ) 'రాజాజ్ఞ' ఇది సిద్ధసమాసరూపము. దీని తత్సమరూపము 'రాజాజ్ఞ' అనునది. వీని సాధ్య సమాసరూపములు 'రాజనాజ్ఞ' మున్నగునవి. ఇవి యాంధ్రవిభక్త్యంతములయి

నను (రాజయోక్క+ఆజ్ఞ) సంస్కృతశబ్దములె యగుటచే సాంస్కృతికములె. 'తేనియోక్క+ఆనతి = తేనియానతి' మున్నగునవి మూఁడును గేవలాచ్ఛికపద ఘటితములగుటచే నాచ్ఛికసమాసము లనిపించుకొనును. ఇంక 'రాజయోక్క ముదల' అను రీతి విగ్రహములుగల 'రాజముదల' మున్నగు మూఁడును సంస్కృతాచ్ఛిక మిశ్రితములగుటచే నవి మిశ్రసమాసము లనబడును. సూరి చింతామణి వచించిన 'సమాసక'మను నాచ్ఛికసమాససంజ్ఞను వివరింపలేదు. విభక్తిలోపాదిక విషయమున సమాసకములకును సమాసములకునుగల కొన్ని భేదములను సూరి గ్రహించినట్లుగ పడదు. ఆవిషయములు మున్ముందు విశదీకరింపబడును. "సాధ్యములుగాని మిశ్రములుగాని తత్పురుషకర్తృధారయములె యయ్యెడిగాని యితరములుగాఁజాలవు" (బా. సా. పే. ౩౧౮ పు.) అను పేటికావ్యాఖ్య సరికాదు. ముల్లోకములు - మున్నగు ద్విగుసమాసములు సంయతము మిశ్రములగు సాధ్యములగుటలో విప్రతిపత్తి యేమున్నది? ఖటియు నితఁడు 'సాధ్యములుగాని మిశ్రములుగాని' అనుట సరికాదు. మిశ్రములు సాధ్యములేకదా? ఇంతియకాక సాధ్యములు "ముక్కంటి - తల్లిదండ్రులు" అనునవి వరుసగా బహువ్రీహి ద్వంద్వము సంయమున్నవిగదా. తెలుఁగుపదముల విగ్రహమునుండి యేర్పడు సమాసము సాధ్య సమాసమనంబడును.

ద్విగు కర్తృధారయా త, త్పురుష ద్వన్ద్వో బహు
వ్రీహిః | అన్యేచ కేచి దుపమా; నోత్తర పదలోప రూప

సన్నయా కాఖ్యాద్యాః. పరిదృశ్యా ఇహ.....(ఆం. చిం.

౨౬౮ విషయము. హలం. ౧౬ - ౧౭ కా.) (ఆహా ౪౩౧).

పూర్వత్వ క్షపరత్వం స్యా | స్వామ్నాం నేతు
ప్రయోగతః. (వికృ. హలం. ౨౨ కా. ఆహా.
౪౪౪ పుట.)

కల్పితరువు. ౨౬౮ విషయము:—ద్విగు కర్తృధారయా = ద్విగుసమాసమును గర్తృధారయ సమాసమును, తత్పురుష ద్వన్ద్వో = తత్పురుషసమాసమును, ద్వన్ద్వసమాసమును, బహువ్రీహిః = బహువ్రీహిసమాసమును, అన్యే = ఇతరములైన, సంస్కృతభాషా ప్రసిద్ధములగు, ఉపమానోత్తరపదలోపరూప కాఖ్యాద్యాః = 'ఉపమితము, ఉత్తరపదలోపము, రూపకము' అను పేర్లుగలవి, ఆద్యాః = మొదలగు, కేచిత్ = ఖటికొన్ని, సమాసములును, ఇహ = ఈ యాంధ్రభాషయందును, పరిదృశ్యాః = కనబడుచున్నవి. సిద్ధసమాసములెట్లును వెలయుచునే

యుండును. 'ఇహచ' అను దశము స్వారస్యముచే నామాసమాసముల లక్షణములు సంస్కృతవ్యాకరణోక్తముల ప్రాయశముగా నిందును గ్రాహ్యములని విశదమగుచున్నది. ద్విగుప్రభృతులను జెప్పి యవ్యయాభావమును వచింపకుండుటచేఁ దెలుఁగున నవ్యయాభావసమాసములేదని విశదమగుచున్నది. అట్లయినను సిద్ధసమాసములద్వారమున దానికిఁ దెల్లవ ప్రయోగము గలదు. ఉదా:—ప్రతిదినము వచ్చును. (దినేదినే = ప్రతిదినమ్.)

సేతు = సమాసగుండు, నాన్నామ్ = శబ్దములకు, ప్రయోగతః = కవి ప్రయోగానుసారముగ, పూర్వత్వమ్ = సమాసపూర్వావయవమగుటయు, అపరత్వమ్ = సమాసోత్తరావయవమగుటయు, స్యాత్ = అగును. సంస్కృతమందె పూర్వనిపాతాదిశాస్త్ర మనిత్యమని యంగీకరింపఁబడెనుగాన నట్లే యాశ్చిక సమాసములందును సమాసపదముల పూర్వాపర్యము కవిప్రయోగానుసారముగ నెన్నవలెను. (చూ. ౨౬౮ VII విష.)

కల్ప. ౨౬౮ I:—సయిరీతిని ద్విగుప్రభృతిసమాసములు తెల్లవఁ గలవనిమాత్రమే చెప్పఁబడెనుగాని యా ద్విగుప్రభృతుల లక్షణములు నన్నయాధర్వణీయమున వివరింపఁబడలేదు. “శాస్త్ర మపాదుష మాద్యమ్.....” అను చింతామణి కారికచొప్పున నట్టిలక్షణములు సంస్కృతవ్యాకరణమునుండి తెలిసికొనవలసినదే యని నన్నయాధర్వణుల యాశయము. కావున వానిలక్షణముల నిట దిజ్ఞాత్రముగా వివరించుచున్నాను.

“కృత్తదిత సమా నైకశేష సనాద్యస్తథాతురూపాః పఞ్చ వృత్తయః - పరాధాభిధానం వృత్తిః । వృత్త్యధావబోధకం వాక్యం విగ్రహాః. సద్విధాః— లోకోఽలోకశ్చ, పరినిష్ఠితత్వా త్సాధు ర్లోకికః । ప్రయోగానర్హోఽసాధు రలోకికః- యథా - రాజ్ఞః పురుషః (ఇది లోకికవిగ్రహము). రాజన్ + జన్ + పురుష + సు, ఇతి (ఇది యలోకికవిగ్రహము) - అవిగ్రహో నిత్యసమాసః - అస్వపదవిగ్రహోవా” (సి. కౌ. ౯౩౯ సూత్రము తరువాయి. సర్వసమాసశేష ప్రకరణము). “విగ్రహ వాక్యావయవపదార్థేభ్యః పరః అన్యః యోయం విశిష్టైకార్థః తత్ ప్రతిపాదికా వృత్తిరిత్యర్థః, (బాలమ. ౪౦౭ పుట.) వృత్త్యవయవ పదార్థములకంటె భిన్నమగు నర్థముతోఁ గూడిన స్వార్థమును (వృత్త్యవయవ పదార్థమును) బోధించునది వృత్తియని తాత్పర్యము. “కృద్వృత్తిః... భజన్త ఇతిభక్తాః.....తద్ధితవృత్తిః... ..అదితే ర పత్యాని పుమాంసః = ఆదితేయాః.....(సమాసవృత్తి ముందు వివరింపఁబడును) సనాద్యస్తథాతువృత్తిః..... వైరమాచ రతివైరాయతే.

ఏకశేషవృత్తిః.....మాతాచ పితాచ = పితరా." (సమాస కుసుమావళి.)
 కృద్వృత్తియందు "భక్+క్త" భక్త అను ప్రాతిపదికమేర్పడును. తద్ధితవృత్తి
 యందు "అదితి+జన్+వయ=ఆదితేయ" అనుచో "సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః"
 (సి. కౌ. ౬౫౦ సూ.) అనుచొప్పున 'జన్' అనుసుప్పు లోపించును. సనాద్యస్త
 ధాతువృత్తియందు "వైర+అమ్+య" అనుచో "అమ్ము" (ద్వితీయైకవచనము)
 "సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః" అనుచొప్పున లోపించును.

కృదాదివృత్తు లయిదిటియందును, వృత్త్యవయశబ్దములలోఁ బ్రధానశబ్దము
 గాని యప్రధానశబ్దముగాని యన్యతరశబ్దార్థసంవలితమగు స్వార్థమును బోధించు
 చుండుననియు గ్రహింపనగును. రాజపురుషశబ్దములలో నొక్కటే యితరశబ్దార్థ
 సంవలితస్వార్థమును బోధించునని సంప్రదాయము. శబ్దసముదాయరూప సమాస
 మందలి యభిధాక్తియే వృత్తియనఁబడును. అట్టిశక్తికి లేదా వృత్తి కాశ్రయ
 మగుటచేత సమాసము వృత్తి యనఁబడుచున్నది. కాన వృత్త్యాశ్రయము సమాస
 మని ఫలితార్థము.

సమాసవృత్తి యింక వివరింపఁబడుచున్నది. "సమాస శ్చతుర్థేతి
 ప్రాయోవాదః. అవ్యయీభావ తత్పురుష బహువ్రీహి ద్వన్ద్వాధికార
 బహిర్భూతానామపి 'సమాసుపా' ఇతి (సి. కౌ. ౬౪౯ సూ.) విధానాత్. పూర్వ
 పదార్థప్రధానోఽవ్యయీ భావః. ఉత్తరపదార్థప్రధాన స్తత్పురుషః; అన్య
 పదార్థప్రధానో బహువ్రీహిః. ఉభయపదార్థప్రధానో ద్వన్ద్విః." ఇత్యపిప్రాయో
 వాదః = ప్రాయోఽభిప్రాయః. సూపప్రతి - ఉన్తత్తగజ్ఞ సూపస్య లేశః = సూప
 ప్రతి, (సి. కౌ. ౬౬౩ సూ.) ఉన్తత్తగజ్ఞాయస్తిన్ సదేశః = ఉన్తత్తగజ్ఞమ్ (సి.
 కౌ. ౬౭౫ సూ.) మిత్యాద్యయీభావే, అతిమూలాదౌ తత్పురుషే, ద్విత్వాః
 (ద్వౌవాత్రయోవా) ఇత్యాది బహువ్రీహా, దన్తోష్ఠమి (దన్తానామోష్ఠయోస్స
 మాహారః) త్యాదిద్వన్ద్వేచాభావాత్. (పూర్వపదార్థప్రధానాది లక్షణములు
 లేవనిభావము) తత్పురుషవిశేషకర్తృధారయః - తద్విశేషోద్విగుః - అనేకపదత్వం
 ద్వన్ద్వ బహువ్రీహ్యోరేవ. తత్పురుషస్య క్వచిదేవేత్యుక్తమ్. (సి. కౌ. బాలమ.
 ౪౦౮ పుట.) (ద్వే అహనీజాతః = ద్వయజాతః - ఇట్టివి త్రిపద తత్పురుషము
 లగుదు.)

అవ్యయీ భావాదులు నాలుగే సమాసములగుటయుఁ బూర్వపదార్థ
 ప్రధానమవ్యయీ భావమనునది మొదలగువాని లక్షణములును బ్రాయోభి
 ప్రాయమునఁ బెద్దలచేఁజెప్పఁబడినవనియు నవి విరుద్ధసహములు కావనియు భట్టాచార్యుని

దీక్షితులవారు వచించిరి. అట్లయినను నిందు సంక్షేపముగాఁ దేలుపఁదలఁచి యుండుటచేత నిట నట్టి ప్రాయోవాదమే చూపఁబడుచున్నది. ఇటఁ బ్రాధాన్య మనఁగాఁ గ్రియాన్వయిత్యమని యెఱుంగునది. “యథాశక్తి వచించెను” అను నన్వయిభావమునందుఁ బూర్వపదీభూత యథాశబ్దార్థము క్రియతో నన్వయించుచున్నది. కర్తృధారయమును దదంతర్భూతమగు ద్విగువును దత్పురుషాంతర్భూతములె కావున నమ్మాఁటియందును—“రాజపురుషుఁడు - నీలోత్పలము - త్రిలోకములు” అను మూఁడిటియందును—ను త్తరపదము క్రియతో నన్వయించును. ఉదాః—తత్పు - రాజపురుషుఁడు వచ్చెను. కర్త - నీలోత్పలమును జూడుము. ద్విగు - త్రిలోకములు భీతిల్లెను - మొ. వ్యధికరణము తత్పురుషము. రాజత్వము రాజునందును బురుషత్వము పురుషునందును వర్తిల్లునుగాన నిది వ్యధికరణ సమాసము - కర్తృధారయము సమానాధికరణము. ‘నీలోత్పలము’ అనుచో నీలత్వమును నుత్పలత్వమును నుత్పలమునందే వర్తిల్లునుగాన నిది సమానాధికరణ సమాసము. ‘త్రిలోకములు’ అనుచోఁ ద్రిత్వమును లోకత్వమును లోకమందే వర్తిల్లునుగాన నిదియు సమానాధికరణ సమాసమే. సంఖ్యావాచకము మొదటఁ గల్గియుండుట కర్తృధారయముకన్న నిందలి విశేషము. బహువ్రీహియందు సమాస పదములలో నొకదానికిని ప్రాధాన్యముండదు. ‘పీతాంబరుఁడు వచ్చెను’ అనుచోఁ బచ్చని యంబరముగల ‘విష్ణువు’ అనునదే క్రియతో నన్వయించుచున్నది. ద్వంద్వ సమాసమున సమాసపదములన్నియుఁ గ్రియతో నన్వయించును. ‘బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరులకు నదుస్కరింతును’ అనుచో మూఁడుపదములును క్రియతో నన్వయించుచున్నవి. “హరిహరా విత్యాది ద్వంద్వేతు పరస్పరసాహిత్యమే వాన్వయః” (ముగ్ధ. 302 దుర్గా. వ్యా.) అనుచొప్పున సమాసగతపదార్థముల సాహిత్యమే ద్వంద్వసమాసమందలి యేకార్థిభావలక్షణసామర్థ్యమని గ్రహింపనగును.

“ప్రథమానిర్దిష్టం సమాస ఉపసర్జనమ్ (౧. ౨. ౪౩.) సమాసశాస్త్రే ప్రథమానిర్దిష్ట ముపసర్జనసంజ్ఞం స్యాత్. ఉపసర్జనం పూర్వమ్. (౨. ౨. 30) సమాసే ఉపసర్జనం ప్రాక్ ప్రయోజ్యమ్” (సి. కా. ౬౫3 - ౬౫౪ సూ.). సమాసవిధాయక సూత్రములలోఁ బ్రథమావిభక్తితో నిర్దేశింపఁబడినది సమాసమునఁ బూర్వపదముగాఁ బ్రయోగింపఁదగును. “విశేషణం విశేష్యేణ బహుళమ్” (౨. ౧. ౫0) అనుచొప్పున నగు నీలోత్పలాదిస్థలములలో విశేషణము సమాసపూర్వావయవ మగుచున్నదిగదా.

“సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః. (౨. ౪. ౭౧) ఏతయో రవయవస్య సుపో లుక్ స్యాత్.” (సి. కా. సమా. ౬౫0 సూ.) అనుచొప్పున ధాతువునకుఁగాని

ప్రాతిపదికమునకుఁగాని యవయవములగు సుబ్విభక్తులు లోపించును. “రాజన్ + జన్ + పురుష + సు” అను నలౌకిక ప్రక్రియావాక్యమున నేకార్థి భావసామర్థ్యవివక్షచే సమాసము సంభవింపఁగా నట్టి సమాసరూపమగు (కృత్యద్ధిత సమాసాశ్చ - అనుచొప్పున) ప్రాతిపదికమున కవయవములగు సుబ్విభక్తులు లోపించునని వైయాకరణసంప్రదాయము. అట్లులోపింపఁగా ‘రాజపురుష’ అను ప్రాతిపదికము నిల్చును. “కృత్యద్ధితసమాసాశ్చ (౧-౨-౪౬) కృత్యద్ధితాన్తా సమాసాశ్చ ప్రాతిపదికసంజ్ఞాః స్యుః (సి. కౌ. ౧౭౯ సూ.) అను సూత్రముచొప్పున “రాజన్ + జన్ + పురుష + సు” అను సమాసమునకే ప్రాతిపదికసంజ్ఞకలుగునని గ్రహింపనగును. ‘ఆత్మనః పుత్రమిచ్ఛతి’ అను వది మున్నగు నామధాతుస్థలములందు “పుత్ర + అమ్ + యు” అను రీతిగలచోటులందు ధాత్వవయవమగు సుప్యలోపించి ‘పుత్రీయతి’ మున్నగురూపములు సిద్ధించును. “స్వాజసమాట్ఛష్టాభ్యాంభిన్ జేభ్యాంభ్యన్ జిసిభ్యాంభ్యన్ బసోసాం జ్యోసుప్” (౪.౧. ౨) (సి. కౌ. ౧౮౩ సూ.) అను సూత్రముచొప్పున నట్టి సమాసాదిరూప ప్రాతిపదికముపై సుబ్విభక్తులు నిల్చునని యెఱుంగునది.

అవ్యయిభావము

కల్పతరు. ౨౬౮ II విష:—“అవ్యయం విభక్తి సమీప సమృద్ధి..... (౨. ౧. ౬) అవ్యయం సమర్థేన సహ సమస్యతే. సోఽవ్యయిభావః.” (సి. కౌ. ౬౫౨) అను సూత్రముచొప్పున సత్తమీవిభక్త్యర్థమును, సమీప సాదృశ్య వీచ్ఛా పర్యంతాద్యర్థములును, గలయవ్యయము సామర్థ్యముగల పదముతో సమనీచును. అట్టి సమాస మవ్యయిభావ మనిపించుకొనును. అందుఁ బ్రథమానిర్దిష్టమగుటంజేసి యవ్యయము సమాసమునఁ బూర్వావయవమగును. “దినేదినే = ప్రతిదినమ్ = ప్రతిదినము” దినదినమందును నని యర్థము. “అవ్యయిభావశ్చ (౨. ౪. ౧౮) ఆయం నపుంసకమ్ స్యాత్” (సి. కౌ. ౬౫౯ సూ.) అనుచొప్పున నవ్యయిభావ సమాసము నపుంసకమగును. “అవ్యయిభావశ్చ” (౧. ౧. ౪౧) (సి. కౌ. ౪౫౧ సూ.) “అవ్యయసంజ్ఞాః స్యాది తిశేషః” (బాలమ. వ్యా.) అను సూత్రముచొప్పున నవ్యయిభావసమాస మవ్యయమే యగును గాన “అవ్యయా దాప్ సుపః (౨.౪.౮౨) అవ్యయా ద్విహిత స్యాపః సుపశ్చ లుక్ స్యాత్” (సి. కౌ. ౪౫౨ సూ.) అను సూత్రముచొప్పున నవ్యయముమీఁది సుబ్విభక్తులు లోపించుటంజేసి దానికి నపుంసకత్వవిధాన మేలయని శంకింపరాదు. “అధిగోపమ్” మున్నగుస్థలములందుఁ బ్రాతిపదికదీర్ఘమునకు హ్రస్వమువచ్చు ప్రయోజనముగలదుగదా. (సి. కౌ. ౬౫౯ సూ.) “అవ్యయిభావశ్చ. (౨. ౪. ౧౮.) ఆయం నపుంసకమ్ స్యాత్” “హస్వో

నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య.” (సి. కౌ. 30౮ సూ.) (గోపాశబ్దము ‘ఆ’కారాంతము - విశ్వపా శబ్దమువంటిది.) అనుచొప్పున హ్రస్వమయ్యెను.

అవ్యయీభావమందు హ్రస్వమువచ్చెడి వేటొకస్థలము:—“దిశయోర్త ధ్యే= ఆపదిశమ్” = అపదిశము = రెండుదిక్కుల నడిమిభాగము. విదిక్కనియర్థము. అపదిశమ్మనుచో “గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య. (౧. ౨. ౪౮.) ఉపసర్జనం యో గోశబ్దః స్త్రీప్రత్యయాంతంచ తదంతస్య ప్రాతిపదికస్య హ్రస్వః స్యాత్” (సి. కౌ. ౬౫౬ సూ.) అను సూత్రముచొప్పున ‘దిశా’ శబ్దమునకు హ్రస్వము వచ్చును. (విస్తర.)

ఇటమథ్యార్థకమగు “అప” అను నవ్యయము సమసించినది.

పయిరీతి నవ్యయములగు నవ్యయీభావసమాసములు తత్సరుములగునపుడు వానిపై మరలఁ దెనుఁగువిభక్తులు నిల్చుటయుఁ గలదు. (౧౧౨ విష.) నాయథాశక్తిఁజేసి. (సభా. ౧ ఆ. ౫౭.) మొ. అవ్యయీభావసమాసము తుదిని ‘ఆ’ ప్రత్యయము సమాసాంత మగును. ఉదా:—“అఙ్ఞోః సమీపమ్=సమక్షమ్ (సమ్ + అక్షీన్ + ఆ) సమక్షము (కన్నులయెదుట). నీసమక్షమున మొదలగురీతి ప్రయోగముల నరయునది, సాధ్యసమాసము లవ్యయీభావము లుండనే యుండవు. సిద్ధసమాసములందును మహాకవి ప్రయుక్తములే ప్రయోజ్యములని యెఱుంగనగును.

కల్పతరు ౨౬౮ III తత్పురుషము. ఉత్తరపదము క్రియతో నన్వయించు చుండఁగాఁ బూర్వపదము విభక్త్యంతమగుచు నుత్తరపదముతో నన్వయించుట

విస్తర. ౨౬౮ II విష:—ఇట నుపసర్జనమనఁగా సాధారణముగా లోక ప్రసిద్ధమయిన యప్రధానరూపము కాదనియు విగ్రహవాక్యమున నియతవిభక్తి గలది యుపసర్జన మనఁబడుననియుఁ బాణినీయుల సిద్ధాంతము. (చూ. “ఏకవిభక్తిచా పూర్వనిపాతే. (౧. ౨. ౪౪.) విగ్రహే యన్నియత విభక్తికం త దుపసర్జనసంజ్ఞం స్యాత్ నతు తస్య పూర్వనిపాతః.” సి. కౌ. ౬౫౫ సూ.) బాల. వ్యాఖ్య:—“ప్రకృతేచ దిశయో ర్తధ్యే, మధ్యం మధ్యేవేత్యాది విగ్రహవాక్యేషు దిశా శబ్దస్య నియతవిభక్తికత్వాత్...”. ‘దిశయోర్త ధ్యే’ అనుచో దిశాశబ్దము నియత వ్యవ్యంతముగానే నిల్చును. కాని యీనిర్వచనమునైతము లోకసాధారణనిర్వచనమునకు సాధారణముగా సరిపడుచునేయుండును. ముగ్ధబోధవ్యాకరణమున నిట “అప్రధాన”రూపమెయని సూత్రింపఁబడెను. “గవా బాదేః స్వోన్తే గౌణ్యేనీయ సః. (వృత్తి) అన్తే స్థితస్యగోః, ఆప-తప - ఉపశ్చ స్వః (హ్రస్వః) స్యాత్. అప్రధానత్వేన - నత్యీయసః” (ముగ్ధ. 33౦ సూ.)

సాధారణముగా నిందు సంభవించుచుండును. ఇందుఁ బూర్వోత్తరపదార్థములకు సామానాధికరణ్య ముండదు. కాన దీనిని వ్యధికరణసమాస మందురు. రాజపురుషుఁడు వచ్చుచున్నాఁడు. ఇట 'రాజయొక్క పురుషుఁడు' అన్నది పక్షీతత్పురుష (లౌకిక) విగ్రహము. రాజత్వము రాజునందును బురుషత్వము పురుషునందునే యుండును. కావున రాజత్వపురుషత్వములు సమానాధికరణములు కావు. విభిన్నాధికరణములు.

“ద్వితీయా శ్రితాతీత పతిత గతాత్యస్త ప్రాప్తాపన్నైః (౨-౧-౨౮) ద్వితీయాంతం శ్రితాదిప్రకృతికైః సుబన్తైః సమావాసమస్యతే. కృష్ణం శ్రితః=కృష్ణ శ్రితః (కృష్ణు నాశ్రయించినవాఁడు). దుఃఖ మతీతో దుఃఖాతీతః=(దుఃఖము నతిక్రమించినవాఁడు).....” (సి. కౌ. సమా. ౬౮౬ సూ.) సమాసవిధాయక సూత్రమున శ్రితాది శబ్దములు తృతీయాంతములుగ నుపదేశింపఁబడినవిగాన నవి సమాసమున నుత్తరపదములుగ నిల్చును. ద్వితీయాంతము సమాస పూర్వపదమై యుండును. ఇట్లే యంతటను బూర్వోత్తరస్థితి నరయుచుండునది. ఇంకను నీవిషయమునఁ బెక్కు సూత్రములున్నవి. విస్తరభీతి నొక్కొకటిమాత్రమే చూపెదను.

‘పూర్వ సదృశ సమోనార్థ కలహ నిపుణ మిశ్ర శ్లక్షణైః” (౨-౧-౩౧) తృతీయాంత మేతైఃప్రాగ్వత్. మాసపూర్వః (మాసముచేఁ బూర్వుఁడు) ‘మాసేన + పూర్వః’ అని విగ్రహము. మాతృసదృశః, (మాత్రా + సదృశః = తల్లితో సదృశుఁడు)” “అవర సోపసంఖ్యానమ్ (వార్తి). మాసేన అవరో మాసావరః = (నెలచేతఁ జిన్నవాఁడు) (సి. కౌ. సమా. ౬౯౩ సూ.). ఇచట కారకసూత్రములచేఁ గొన్నియొడలఁ దృతీయకుఁ బ్రాప్తి లేకున్నను నీసూత్రవిధానమునఁ దృతీయ వచ్చును. మాసపూర్వుఁడు మొ. “అన్నేన వ్యజ్ఞానమ్. (౨-౧-౩౪) సంస్కారద్రవ్యవాచకం తృతీయాంత మన్నేన ప్రాగ్వత్. దధ్నా + ఓదనః = (దధి + ఓదన) దధ్నోదనః (దధ్నా = పెరుగు చేతఁ దడుపఁబడిన, ఓదనః = అన్నము) ఇహాంతర్యుతాపనేక క్రియాద్వారా సామర్థ్యమ్”=(దధ్నోదనములకు నంతర్యుతమగు నుపనేక క్రియ మూలమున నేకార్థ భావసామర్థ్యమును గ్రహింపవలెను). (సి. కౌ. ౬౯౬ సూ.)

“చతుర్థి తదర్థార్థ బలిహిత సుఖ రక్షితైః (౨-౧-౩౬) చతుర్థ్యన్తార్థాయ యత్ తద్వాచినా, అర్థాదిభిశ్చ చతుర్థ్యంతం వా ప్రాగ్వత్ యూపాయదారుః = యూపదారుః” (యూప స్తంభమునకై యగుదారుఁడు). (సి. కౌ. ౬౯౮ సూ.) ఇచట యూపము కొఱకగు దూలమని యర్థము. సూత్రమున బలి రక్షితశబ్దముల పృథగ్గ్రహణజ్ఞాపనముచే ('భూ లేభ్యో + రక్షే' = భూలేములకు జలి. జలి, తదర్థార్థమే

గదా). తదర్థశబ్దమునఁ బ్రకృతివికృతిభావమును గ్రహింపవలయును. యూహము వికృతి - దారువు ప్రకృతి. ఇట్టి జ్ఞాపకముచేత 'రస్దనాయస్థాలీ' (వంటకొఱకగు గిన్నె యనుచోఁ బ్రకృతి వికృతిభావము లేమింజేసి చతుర్థితత్పురుషసమాసము కల్గ నేరదు. బలిరక్షితశబ్దములకుఁ బృథగ్విధానముచేత సమాసము గల్గును—'భూతే భోజ్యబలిః = భూత బలిః' (భూతములకొఱకు బలి) మొ. "అర్థేన నిత్యసమాసో విశేష్యలిజ్జతాచేతి వక్తవ్యమ్" (సి. కౌ. వార్తి. ౬౯౮ సూ.). చతుర్థిత్యాదిసూత్ర ములోని 'అర్థ' శబ్దముతోడి సమాసము నిత్యము - మహావిభాష దీనియందు వర్తిం పదు. నిత్యసమాసములందలి విగ్రహము 'అస్వపదము'. అనఁగా సమాసగతపద ములకన్న భిన్నమైనపదములును విగ్రహమున నిలుచును. మఱియు నిందు విశేష్య లింగము వర్తిల్లును. అనఁగా "పరవల్లిజ్జం ద్వన్ద్వ తత్పురుషయోః. (౨-౪-౨౬) ఏతయోః పరపదస్యైవ లిజ్జం స్యాత్" అనుచొప్పునఁ దత్పురుషసమాసమున సుత్తర పదలింగమే వర్తిల్లునన్న నియమముచొప్పున, నర్థశబ్దముతోడి సమాసమున సుత్తరపదీ భూతార్థశబ్దముయొక్క పుంలింగము నిలువదనియు విశేష్యలింగమే కల్గుననియు భావము. 'ద్విజాయ + అయమ్ = ద్విజార్థః సూపః' = (పప్పు) 'ద్విజాయ + ఇదమ్ = ద్విజార్థమ్ పయః' = (పాలు) ఇచటఁ బయశ్శబ్ద నపుంసకత్వమే యర్థశబ్దమునకుఁ గల్గినది.

"పఞ్చమీ భయేన (౨ - ౧-౩౭)" పఞ్చమ్యంతము భయశబ్దముతో ననఁగా "భయ భీత భీతి భీ భిరితి వాచ్య" మ్మనుచొప్పున భయ - భీత - భీతి - భీశబ్దములతో సమసించు నని యర్థము. 'చోరాత్ + భయమ్ = చోరభయమ్.' (సి. కౌ. ౬౯౯ సూ. (ఇట్లే చోరభీతి మొ.). "అపేతా పోథ - ముక్త-పతితాపత్రస్తై రల్పశః (౨-౧-౩౮) (అపేతాదిశబ్దములతోఁ బంచమ్యంతములు కొన్నిమాత్రమే సమసించును) సుఖాత్ + అపేతః = సుఖాపేతః" సుఖమునుండి తొలఁగినవాఁడు. కొన్నిపంచమ్యంతము లనుటచేతఁ బ్రాసాదపతితుఁడను సమాసము లేదు. (సి. కౌ. సమా. ౭౦౦ సూ.)

"షష్ఠీ" (౨-౨-౮) "షష్ఠ్యంతం సుబన్తేన సమస్యతే, సతత్పురుష ఇత్యర్థః. రాజ పురుషఇతి రాజన్ + జన్ + పురుష + సు-ఇత్యర్థాకికవి గ్రహవాక్యే సమాసేసతి సుప్ లుకి అన్తర్వర్తినీం విభక్తిం ప్రత్యయలక్షణేన ఆశ్రిత్య నలోః (నకారలోపము)" (సి. కౌ. ౭౦౨ సూ. బాలమ.) అని షష్ఠీతత్పురుషవిధి. "పూర్వాపరాధరోత్తర మేక దేశి నై కాధికరణే. అవయ వినాసహ పూర్వాదయః సమస్యతే. ఏకత్వసంఖ్యా విశిష్టశ్చేదవయవీ. షష్ఠీసమాసాపవాదః-పూర్వం + కాయస్య=పూర్వకాయః..." "సర్వోపేక్యకదేశోఽహ్న సమస్యతే."...మధ్యాహ్నః (అహ్నాదుధ్యమ్). కేచిత్తు

సర్వవకదేశః కాలేన సమస్యతే-నత్వహ్నావ...మధ్యరాత్రః (మధ్యం రాత్రేః)" (సి. కౌ. ౭౧౨ సూ.). ఏకత్వ సంఖ్యావిశిష్టమగు నవయవితో పూర్వాదులు సమసింఛును. పూర్వకాయము = శరీరపూర్వభాగమని యర్థము. 'అహన్' శబ్దముతో సమస్తములగు నేకదేశవాచకములు సమసింఛును. కొందఱు 'అహన్' శబ్దముతో నననేల? కాలవాచకముతో నేకదేశవాచి సమసింఛు నందురు. మధ్యాహ్నము = అహమయొక్క మధ్యభాగము. కాలమునకు:—మధ్యరాత్రము = రాత్రియొక్క మధ్యభాగము. ఈయేకదేశసమాసము వర్జితసమాసమున కపవాద మనఁగా నిందు షష్ఠ్యంత ముత్తరపదమై యుండును. ప్రథమాంతమగు నేకదేశవాచకము సమాస పూర్వపదమై యుండును. ఇట్లుగుటచే నిది ప్రథమాతత్పురుషమనియు 'కృష్ణా శ్రితుఁడు' మున్నగునవి ద్వితీయాదితత్పురుషములనియు సమాస కుసుమావళి కారుఁడు వ్యవహరించెను. "తత్పురుషోఽష్టాధోఽధూ | తృతీయాదివిభక్తి సభో కృతై ర్భేదైః...ప్రథమాతత్పురుషః...ఉత్తరః + కాయస్య = ఉత్తరకాయ..." (సమాసకుసుమావళి ౧౦౪ పుట.) ఇందు సమాసపూర్వపదము క్రియతో నన్వయించును. కావుననే "పూర్వపదార్థ ప్రధానోఽవ్యయిభావః - ఉత్తరపదార్థ ప్రధానస్తత్పురుషః" ఇత్యాదిలక్షణములు ప్రాయికములని చెప్పబడెను. అహో బలపండితుఁ డిట్టివాని నేకదేశసమాసములని వ్యవహరించెను. "ఆదిశబ్దేన - ఆరగన్న - క్రేగన్న - సామేను - కొనచేయి - పెడతల - ఇత్యాద్యా ఏకదేశసమాసా గ్రహణః" (అహో. ౪౪౪ పుట.)

"సప్తమీశౌణ్డః, సప్తమ్యంతం శౌణ్డాదిభిః ప్రాగ్వద్వా - అక్షుశౌణ్డః = అక్షశౌణ్డః = (పాచికలయాటయందు సమర్థుఁడు). ఇది సప్తమీతత్పురుషము. విభక్తి కొకటిరెండుసూత్రములుమాత్రము పైరీతిని దిక్షాత్రముగఁ జూపితినిగాని యిట్టివి పెక్కువిధులు గలవు.

కల్ప ౨౬౮ IV వివః—కర్తృధారయము:—"తత్పురుషః సమానాధికరణః కర్తృధారయః" (౧-౨-౪౨)(సి.కౌ ౭౪౫ సూ.). సమానమైన యాధారముగల పదార్థములు సమానాధికరణము లనిపించుకొనును. అట్టిపదములు సమసింఛు తత్పురుష మనఁగా నుత్తరపదార్థప్రధాన్యము ప్రాయికముగాఁగల సమాసము కర్తృధారయ మనిపించుకొనును. ఉదా:—నీలోత్పలము. (నీలంచ తత్ ఉత్పలంచ=ఉత్పలమందు నీలత్వమును నుత్పలత్వమును నున్నవి.) 'నీలోత్పలము వికసించెను' అనుచో నుత్తర పదము క్రియతో నన్వయించుచున్నదిగదా. "విశేషణం విశేష్యేణ బహుళమ్ (౨ - ౧ - ౫౭). భేదకం సమానాధికరణేన భేద్యేన బహుళం ప్రాగ్వత్ (సమస్యతే). నీలముత్పలమ్ = నీలోత్పలమ్, బహుళగ్రహణాత్ క్వచిన్నిత్యమ్ - కృష్ణసర్పః.

క్వచిన్న - రామో జామదగ్న్యః" (సి.కౌ. 232 సూ). కర్తృధారయమునఁ బ్రాయికముగా విశేషణము సమాసపూర్వావయవమై యుండు ననుటకై యీవిధియందు విశేషణశబ్దము ప్రథమాంతముగ నిర్దేశింపఁబడెను. "పూర్వాపర ప్రథమ చరమ జఘన్య సమాస మధ్య మధ్యమ వీరాశ్చ (2-౧ ౫౮). పూర్వనిపాతనియమార్థమిదమ్. పూర్వవైయాకరణః.....అపరస్యార్థే సశ్చ భావో వక్తవ్యః (వార్తి. 3౨౫3). అపర శ్చాసా వర్థశ్చ=పశ్చార్థః. కథ మేకవీరశ్చితి.....బహుళగ్రహణా ద్భవిష్యతి" (సి.కౌ. 232 సూ). ఇట్లు కొన్ని కర్తృధారయములందు విశేషణము సమాసోత్తరపదమయి యుండుటయుఁ గలదు. ఇందు 'పూర్వా'దిశబ్దములు ప్రథమావిభక్తితో నిర్దేశింపఁబడుటచే వానికిఁ బూర్వనిపాతత్వము నియతమని తాత్పర్యము. వైయాకరణశబ్దము విశేషణముగా వివక్షితమయినను "వైయాకరణపూర్వః" అనరాదని తాత్పర్యము.

"శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభిః (2 - ౧ - ౫౯). శ్రేణ్యాదిషు చ్వ్యర్థవచనం కర్తవ్యమ్. (వార్తి. ౧౨౯౬). ఆశ్రేణయః శ్రేణయః కృతాః శ్రేణీకృతాః" "చ్యుప్రత్యయార్థేఽభూతతద్భావే గమ్యే శ్రేణ్యాదీనాం సమాసోవక్తవ్య ఇత్యర్థః. శిల్పేన పణ్యేన వా జీవినాం సమాహారః శ్రేణయః....." (సి.కౌ. 23౮ సూ. బాలమ.) అభూతతద్భావమనఁగా పూర్వమున లేకయుండుఁ ద్వారతఁ గల్గుట. అభూతతద్భావార్థమున "చ్యు" ప్రత్యయము తద్ధితప్రకరణమునఁ జెప్పఁబడును. పూర్వము శిల్పముచే జీవించుట కసమర్థు లిపుడు దానిచే జీవింప సమర్థులుగాఁ జేయఁబడిరి యనునర్థమున "ఆశ్రేణయః శ్రేణయః కృతాః." అనువిగ్రహముగలదై "శ్రేణీకృతాః" అను సమాసము సిద్ధించునని భావము. ఇటు శ్రేణీశబ్ద మికారాంతము. చ్యుప్రత్యయ మిటు వచ్చినచో "చ్వాచ" అనుచొప్పున దీర్ఘమువచ్చును. 'శ్రేణీకృతాః' అను నిత్యసమాస మేర్పడును. (చూడు. "కు గతి ప్రావయః" (2-౨ ౧౮) (సి.కౌ. 2౬౧ సూ).

"శాకపార్థివాదీనాం సిద్ధయే ఉత్తరపదలోప సోపసంఖ్యానమ్ (వార్తి ౧3౧౦ - 23౯ సూ)." "శాకః ప్రియః యర్యుః శాకప్రియః..... శాకప్రియశ్చాసా పార్థివశ్చేతి విగ్రహే బహువ్రీహిగర్భో విశేషణసమాసః. తత్ర పూర్వఖణ్డే బహువ్రీహా ఉత్తరపదస్య ప్రియశబ్దస్యలోపః. దేవబ్రాహ్మణశ్చితి. దేవాః ప్రియాః యర్యు స దేవప్రియః, సచాసా బ్రాహ్మణశ్చేతి విగ్రహః. పూర్వదుత్తరపదలోపః. దేవపూజకో బ్రాహ్మణశ్చితి వా విగ్రహః" (సి.కౌ. 23౯ సూ. బాలమ.) శాకపార్థివుఁ డనఁగా శక్తి ప్రియ మైనదిగాఁగలరాజని యర్థము. ఇందు

ప్రియశబ్దము లోపించినది. దీని సుత్తరపదలోపసమాసమనియే నన్నయ వ్యవహరించెను. దీనిని మధ్యమపదలోప సమాసమనియు వాడుదురు. ఈసమాసము పెక్కుస్థలములం దుపచరింపవలసిన విస్తృతవ్యాప్తి గలది. “లోకశబ్దోఽత్ర లోక సముదాయపరః. త్ర్యవయవో లోక స్త్రీలోకఇతి మధ్యమపదలోపీ సమాసః. ఏతచ్చ ‘ద్విగో ధ్లు గనపత్యే’ ఇతి సూత్రే భాష్యే పృష్టమ్. షోడశపదార్థానా మిత్యత్రతు ‘షోడశస. ఖ్యాకాః పదార్థాఇతి మధ్యమపదలోపీ సమాస ఇత్యలమ్” (సి. కౌ. ౭౨౭ సూ. బాలమ.) (విస్తర)

“ఉపమానాని సామాన్యవచనైః. (౨ - ౧ - ౫౫) ఘన ఇవ శ్యామో ఘన శ్యామః. ఇహ పూర్వపదం తత్సదృశే లాక్షణిక మితి సూచయితు లాకవిగ్రహే ఇవశబ్దః ప్రయుజ్యతే. పూర్వనిపాత నియమార్థం సూత్రమ్” (సి. కౌ. ౭౩౪ సూ.)

విస్తర I ౨౬౮ IV విష:—“శాకపార్థివాద్యాః—శాకపార్థివాద్యా నిపాత్యస్తే. శాకః శక్తిః ప్రధానం యస్య సః శాకప్రధానః పార్థివః = శాకపార్థివః. మేరునామా మహీభృత్ = మేరుమహీభృత్. సుగ్రీవనామా కపిః = సుగ్రీవకపిః, శ్రీహర్షనామా నృపతిః = శ్రీహర్షనృపతిః, ముఖయుక్తా నాసికా = ముఖనాసికా, త్రిగుణీకృతా జగతి = త్రిగతి, అర్థావశిష్టం ఘృతమ్=అర్థఘృతమ్. ఇత్యాది శాకపార్థివాది రాకృతిగణః”(ముగ్ధ ౩౪౯ సూ. శ్రీరామతర్కవాగీశ వ్యాఖ్య.) “పక్షే శాకపార్థివాదిత్వా దధికపదస్య లోపే ద్విచత్వారింశత్. శాకపార్థివాది ర్యథాః—శాకప్రధాన శ్చాసౌ పార్థివశ్చేతి శాకపార్థివః, అత్ర ప్రధానశబ్దస్య లోపః. శాకః శక్తిః (అనుబంధ) ఏవం దధ్నా మిత్రితః ఓదనః=దధ్నోదన ఇత్యాది” (ముగ్ధ. ౩౫౧. సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) “ద్వి అధికా దశ ఇతి శాకపార్థివాదిత్వాత్ అధికశబ్దలోపే ద్వాద్యాదేశః. ఏవం ద్వావింశతిః - త్రయోవింశతిః - అష్టావింశతిః - ద్వాత్రింశత్ - త్రయస్త్రింశత్ - అష్టాత్రింశత్ - ద్వాచత్వారింశదిత్యాది...” (ముగ్ధ. ౩౫౧ సూ. శ్రీరామ. వ్యాఖ్య.) ఇట్లే - శతాబ్దము మున్నగునవియు సాధ్యములగును - (చూడు. విస్తర. II ౨౯ IV.)

అనుబంధము-విస్తర I ౨౬౮ IV:—“జవ్యాదినెట్టి పచ్చళ్ళబాచిత మొకలైనవి యుత్తరపదలోపములు” (బాలసరస్వతీయ టీక. ద్విగుకర్తృభారయానిత్యాది కారిక). “జవ్యాదినెట్టి - పచ్చళ్ళబాచిత - గాజలనెట్టి ఇత్యాద్యా ఉత్తరపదలోపాః...” (ఆహా. ౪౪౪ పుట.) పైవ్యాఖ్యలలోని ‘పచ్చళ్ళబాచిత’ అను నుదాహృతి నరయఁగా బాలసరస్వత్యహోబలపండితులు “శాకపార్థివుఁడ”నుదానికే “గూరలు ప్రియమైనదిగాఁగలవాఁడ”ని యర్థము చేసికొన్నట్లు తోచుచున్నది.

ఉపమానవాచిపదములు సాధారణధర్మవాచకపదములతో సమసించును, ప్రథమా నిర్దిష్టమగు నుపమానవాచిపదము సమాసపూర్వావయమై యుండును. 'ఘనః = మేఘము, శామ్యః = నల్లనివాడు' అనుచో నేకార్థిభావలక్షణ సామర్థ్యములేదు గావున నద్దాని సిద్ధికై "ఘనసదృశుఁడు శామ్యముఁడు" అని యర్థము నెన్నవలెను. అనఁగా ఘనశబ్దము ఘనసదృశార్థమును లక్షణాశక్తిచే నొసంగునని గ్రహింప వలెను. ఈవిషయమును విశదపఱచుటకే "ఘన ఇవ శామ్యః" అను లాఠివిగ్రహ మేర్పడినది. 'ఘనసదృశ - శామ్య' అను రెండిటిలో నొకటిమాత్రమే విశేషణమును టకు వినిగమకము లేనందున నుపమానవాచిపదమునకుఁ బూర్వనిపాతనియమమును బ్రథమానిర్దేశముచే సూత్రకర్త విశదపఱచెను.

"ఉపమితం వ్యాఖ్యాదిభి సామాన్యాఽప్రయోగే. (౨ - ౧ - ౫౬). ఉప మేయం వ్యాఖ్యాదిభి స్సహ ప్రాగ్భూత్ (వా సమస్యతే) సాధారణధర్మ స్యాఽప్రయోగేసతి. పూర్వనిపాతార్థం సూత్రమ్. పురుషవ్యాఘ్రః, నృసోమః, వ్యాఖ్యాది రాశృతిగణః - సామాన్యాప్రయోగేకిమ్-పురుషో వ్యాఘ్రు ఇవ శూరః" (సి. కా. ౩౩౫ సూ.) ఉపమితమనఁగా నుపమేయము. ఉపమానోపమేయ సమభివ్యాహార మున నుపమానమే విశేషణమగు ననునియమము చొప్పునను "విశేషణ విశేష్యేణ బహుళమ్" అను విశేషణ సమాస విధాయకశాస్త్రముచొప్పునను "వ్యాఘ్రపురు షుఁడు" అను ననిష్టరూపము కలుగకుండుటకయి యీసూత్ర ముపదేశింపబడినది. కావునఁ బ్రథమానిర్దిష్టమగుటచే నుపమేయమే పూర్వపదమైయుండునని యెన్న నగును. వ్యాఘ్రశబ్దమునకు వ్యాఘ్రసదృశుఁడని యర్థము. 'శూరః' మున్నగు సాధారణధర్మవాచకము ప్రయోగింపబడునపుడు సమాసము కానేరదు. 'పురు షుఁడు వ్యాఘ్రమునలెఁ గ్రూరుఁడు' అనియే ప్రయోగింపవలయును.

'వ్యాఘ్రమువంటి పురుషుఁడు = వ్యాఘ్రపురుషుఁడు' అనురీతి సమాసము సాధువుకాదని యీసూత్రమే విశదపఱచుచున్నది. ఉపమానోపమేయ శబ్దము లకు సమాసముగల్గినపు డుపమేయవాచియే సమాస పూర్వపదమై యుండునని కదా ప్రకృతసూత్రమునకుఁ దాత్పర్యము. (విస్తర II) "భాష్యాభిః క్వాతిగమ్భిర ఇతికై యట ప్రయోగస్తు షయుర వ్యంసకాదిత్వా త్సమాధేయః - భాష్యమే

విస్తర II ౨౬౮ IV విషః—కొంద తాంధ్రకవు లుపమాన పూర్వపదకర్త ధారయములను బ్రయోగించిరి. ద్వీపద - బింబోష్ఠములు చంద్రబింబాననములు (రంగ. రా. యుద్ధ ౫౩౩౪ పద్య, ౫౨౪ పు. ౬ పం. యూ. ముద్ర). కం..... పసిడి కంబము అనఁగాఁ | గరమొప్పు నగతనూజకుఁ | గరభోరులుఁ బొలుచు

వాద్ధిరితి రూపకం వా.” (సి. కౌ. ౭౩౫ సూ. బాలదు. వ్యాఖ్య). ‘అతిగంభీర మగు భాష్యాద్ధి యెచ్చట’ అని పై కైయటప్రయోగమున కర్థము. సాధారణ ధర్మప్రయోగ ముండుటచే నుపమితసమాసము కానేరదనియు మయూరవ్యంస కాదులలోఁజేర్చి సాధుత్వము నెన్ననగుననియుఁ దాత్పర్యము.

“మయూరవ్యంసకాదయశ్చ (౨ - ౧ - ౭౨). ఏతే నిపాత్యస్తే, మయూరో

మదనకరికరలీలన్. (నన్ని. కు. ౩ ఆ. ౨౯౧), సీ. అలికేశి లక్ష్మకా ధరపాదతలములు నమృతాంశు ముఖశుక్తికాంఘ్రియుగము । కంబుకంధర వ్రీహిగర్భాభ జంఘలు బిసహస్త రంభోరు లసితరుచియుఁ । బూర్ణకుంభస్తన పులిననితంబంబు హరిదుఢ్య వేదిమధ్యాభినుతియుఁ । గుంభికుంభనితంబ కోక స్తనములు కరభోరు మృదు లతా కరయుగంబు. ఆ. వె. కామశరధిజాను క్రముకకంతంబును । గమతపాద వికచ కమలముఖముఁ । బల్ల వాంఘ్రితల సుబర్హిణాలకములు । నజానకై నఁ బొగడ నరిది గాదె. (నన్ని. కు. ౮. ఆ. ౧౮ ప). చ. సరసిజశస్త్ర హస్తములఁ జంద్రనిభాస్యముఁ గంబుకంతమున్... గ్రసించిరి మాంసభక్షకుల్. (భాస్క. రా. ఆరణ్య. ౨ ఆ. ౨౭౨ ప). పయివానిలోని “అలికేశి-అదృతాంశుముఖ-మున్నగు నుపమానపూర్వ పద బహువ్రీహులు నిర్దుష్టములు, అట్లే సరసిజశస్త్ర హస్తములు మున్నగు నుప మానసాధారణ ధర్మసమాసములును లక్షణసమంచితములే. ఇంక - రంభోరులు - కోక స్తనములు కంబుకంతము మున్నగు నుపమానపూర్వపద కర్త ధారయములు లక్షణసమృతములు కానేరవు. ఇట్టిప్రయోగములు కవిత్వయమువారు నాచన సోముఁడు శ్రీనాథుఁడు మున్నగువారి గ్రంథములలోఁ గానరాలేదు కాని కాలి దాసే యిట్టి ప్రయోగమును జేరియున్నాఁడు. “అముం పురః పశ్యసి దేవదారుం । పుత్రీ కృతోసౌ వృషభధ్వజేన । యో హేమకుద్భుస్తన నిస్సృతానాం । స్కన్ధస్య మాతుః పయసాం రసజ్ఞః” ‘ఏ దేవదారువృక్షము సార్వలీదేవిచేతఁ బుత్రునిగాఁ చేయఁబడినదో యట్టిదాని నెదుటఁ జూచితివా’ యని తాత్పర్యము (రఘువంశము. ౨ సర్గము ౩౬ శ్లో.) (దేవదారువృక్షమునః—“హేమ్నః కుమ్భ ఏవ స్తనః తస్మాన్ని స్సృతానాం పయసౌ మమ్బూశాం రసజ్ఞః”. (ఝన్దపక్షమున) “హేమకుమ్భ ఇవ స్తన ఇతి విగ్రహః పయసాం షీరాణామ్.....ఝన్దసమానప్రేమాస్పద మితిభావః...” (మల్లినాథవ్యాఖ్య) ఇట్టియెడల “చంద్రసదృశం ముఖమ్” = చంద్రముఖము అను రీతిని మధ్యమలోపసమాసమును బై మహాకవు లంగీకరించిరా యని యాలోచింప వలసియున్నది.

వ్యంసకః=మయూరవ్యంసకః. వ్యంసకో ధూర్తః,..."(సి. కౌ. 2౫౪ సూ). "వ్యంసక శ్చాసౌ మయూరశ్చ" అని విగ్రహము. ధూర్తమగు నెమిలి. విశేష్యమునకుఁ బూర్వనిపాతము సిద్ధించుటకయి సూత్ర ముపదేశింపఁబడెను. "ముఖమేవ పఙ్కజమ్ = ముఖపఙ్కజమ్" = "ముఖపంకజము" అనుచో ముఖమువంటిపంకజమని విగ్రహము చేయరాదు. ఇంక, పంకజమువంటి ముఖమని యుపమితరూపకమును గాని 'ముఖమనెడి పంకజము' అని రూపకసమాసమునుగాని గ్రహింపవలయును. ఆ రూపకములందలి సందర్భమునుబట్టి యుపమితరూపకములను నిర్ణయించుకొనవలయును. (విస్తర III) 'మయూరవ్యంసకాదయశ్చ' అను ప్రకృతసూత్రమే రూపక సమాసవిధాయకశాస్త్రమును నని గ్రహింపవలయును.

"నా స్తి కించన యస్యసః=అకించనః, నా స్తి కుతో భయం యస్య సః=అకుతో భయః" అనునవి మొదలగు నన్యపదార్థప్రధానములు సయితము బహువ్రీహి కపవా

విస్తర III. ౨౬౮ IV విషః—"ముఖచన్ద్రం పశ్యామి త్యత్ర కిం ముఖం చన్ద్ర ఇవే త్యుపమా. ఉత ముఖమేవేతి రూపక మితి సన్దేహః. సాధకబాధకయో ర్ద్వయో రేకతరస్య సద్భావే పునః న సన్దేహః. యథా 'ముఖచన్ద్రం చుచ్ఛతి' ఇత్యత్ర చుచ్ఛనం ముఖస్యానుకూల మిത്യుపమాయా సాధకమ్. చన్ద్రస్య తు ప్రతికూలమితి రూపకస్య బాధకమ్. "ముఖచన్ద్రః ప్రకాశతే" ఇత్యత్ర ప్రకాశా భ్యో ధర్తః రూపకస్య సాధకో ముఖే ఉపచరితత్వేన సద్భుతీతి నోపమాబాధకః... ..'సున్దరం వదనామ్బుజమ్' ఇత్యాదౌ సాధారణ ధర్తప్రయోగే 'ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి సామాన్యాప్రయోగే' ఇతి వచనాత్ ఉపమా సమాసో న సంభవ తీతి ఉపమాయా బాధకః - ఏవం చాత్ర మయూరవ్యంసకాదిత్వా ద్రూపకసమాస ఏవ" (సాహిత్యదర్పణము ౧౦ పరి. 2౫2 కారిక. ౬౨3 - ౬౨౪ పుటలు), పయిరితిని సాధకబాధకముల పరిశీలనమునకు వలనుపడకుండునట్లుగ నుపమారూపక ముల సాంకర్యమును మాఘకవి ప్రయోగించియున్నాఁడు—లిలజ్ఞయిషతో లోకా । నలజ్ఞా నలఘ్నయసః । యాదవామ్భా నిధీన్ రున్ధేపేలేవ భవతః క్షమా (శిశుపాలవధ. ౨ సర్గము. ౫౪ శ్లో), యాదవులనెడి సముద్రములను నీయోర్తి చెలియలికట్టవలె నరికట్టుచున్నదని యర్థము. "జలపూరణముచే లోకముల నాక్రమించునవి సముద్రములు. పరాక్రమముచే లోకముల నతిక్రమించునవి యాదవ నైన్యములు" అనురీతిగల సాధారణ ధర్తప్రయోగముచే నుపమితము బాధితము గాన యాదవులనెడి యంభోనిధులని రూపకసమాసమును గ్రహింపవలయును గాని "వేలేవ"=చెలియలికట్టవలె నను కంతో క్తమగు నుపమ నంగీకరింపకతీరదు "వస్తుతస్తు

సాధారణధర్మప్రయోగా తత్త రూపక మేవ. వేలేవే త్యుపమైవ.” (అహో రరగ పు) (అనుబం) “యాతవ్యపార్జిగ్రాహాది । మాలాయా మధికద్యుతిః । ఏకార్థతస్తు ప్రోతాయాం । నాయకో నాయకాయతే” (శిశు, ౨ స. ౯౩ శ్లో) ఇందును ‘నాయకాయతే’ అనేది యాచారార్థ క్షజ్ఞుచే నుపమను గ్రహింపకతీరదు. ఏకార్థతస్తు ప్రోతాయా మ్మచుదానిచే మాలికయందే గ్రుచ్చబడుట సరియగుచు గాన రూపక మున కనుకూలత గలదు. కాన నిందును రూఢకోపమసంకరము చెప్పదగియున్నది. ద్వాదశరాజమండల మనెడి మాలికయందు విజిగీషువు నాయకమణివంటివాఁ డని తాత్పర్యము. “ఏకార్థతన్వి త్యత్ర రూపకత్వే ఆధిష్ఠాన తిరోధానేన ఆరోప్య మాణ తస్తుత్వస్మైవ ఉపాద్యులకత్వా త్తో తత్వసిద్ధిః. తద్బలాదేవ పార్జిగ్రాహాది మాలాయామి త్యత్రాపి రూపకమేవ. నాయకాయత ఇత్యత్ర తూపమైవ. అన్యథాను శాసనవిరోధాత్.” (అహో. రరగ పు). (సి. కా. క్యజ్ఞవిధి ౨౬౬గీ సూ). ఇట్టి యెడల నరసింహసంకర మనఁదగు నని విన్నకోట పెద్దన వచించెను. “నరసింహ సంకరము,.....మ. పనితో దగ్రుఁడు విశ్వనాథుఁ డనిలోఁ బర్జన్యుచందంబు నన్ । గనుపట్టున్ బటహారవంబు మొరయం గర్జోపమానోద్ధతిన్ । దనరించున్ రుధిరాపగా నికరముం దదోద్ధబాహుభ్రమ । ధ్వజకోదండపయోధర ప్రవిగళ మ్మాడవలీవర్షముల్” (కావ్యాల, ౬ ఉల్లా. ౧౦ ప) రూఢకోపమాసంకరము.

అనుబంధము. విస్తర III ౨౬౮ IV వివ:—ఈక్రింద నుదాహరింపబడు యాతవ్యేత్యాది శ్లోకమందువలెనే యింథును నుపమారూపక సంకరమును మల్లికా థుఁడు వ్రాయకుండుట సరికాదని యహోబలపతి చర్చించెను (అహో. రరగ పు).

ఇట్టియెడల శబ్దసాధర్మ్యమేకాని యర్థసాధర్మ్యము లేమింజేరి సాధారణ ధర్మప్రయోగము లేదనియే తలంచి యుపమిత సమాసము చేయనగునని వైయా కరణులు చెప్పుచున్నారు—“సాధారణధర్మస్యానుగామిత్య మేవేతిమతే, నాత్ర విశేషణ స్యానుగామిత్యమ్. ఏకత్ర లఙ్ఘనం జఙ్ఘానే నాక్రమణమ్. అన్యత్ర విజయ ఇత్యాద్యర్థభేదస్య విద్యమానత్వాత్. అత ఏవ భ మ్మాభిః క్వాతిగమ్భిరః, క్వచాల్పవిషయా మతిరితి కైటాక్తా ఏకత్ర గాంభీర్యం దుష్ప్రవేశత్వమ్, అన్యత్ర దుర్విజ్ఞేయత్వమితి నానుగామిత్య మిత్యభియుక్తై రుక్తమ్. మనోరమా యాంతు ‘అత్ర గామ్భిర్యేణ సాదృశ్యం న విషయితం. కంతు వితతమరవగాహ త్యాదినా, తస్య ప్రయోగోనా స్త్యేవేతి సమాసో నిర్బాధ ఏవేత్యుక్తమ్. అత్రిత్య శబ్దమాత్రం సాధర్మ్య మిహాపి సంభవతీత్యాలంకారికమితమ్.....” (అహో రరగ పు).

దములగుచుఁ ద్రిపదతత్పురుషములనువేర దీనికి (మయూరవ్యంకాదిశాస్త్రమునకు) లక్ష్యములగుచున్నవి. “న బ్రాహ్మణో² బ్రాహ్మణః” (బ్రాహ్మణుఁడు కానివాడు.) ‘న అశ్వః=అనశ్వః’=అశ్వము కానిది. ఇత్యాదులు నష్టతత్పురుషములు “అతి క్రాంతో మాలా మతి మాలః” మాల నతిక్రమించినవాడు. మున్నగునవియు (పూర్వపదార్థ ప్రధాన తత్పురుషములు) “ప్రగతః ఆచార్యః=ప్రాచార్యః” (ప్రాదిసమాసములు) మున్నగునవియుఁ (కుగతిప్రాదయః. సి. కౌ. 2౬౦ సూ.) దత్పుష భేదములె. “పుంవత్కర్తృ ధారయజాతీయదేశీయేషు (౬-3 ౪౨) కర్తృధారయే జాతీయదేశీయయోశ్చ పరతః భాషితపుంస్కాత్పరః ఊజభావోయస్తిం స్తథా భూతం పూర్వం పుంవత్..... మహానవమీ (మహాతీ నవమీ) కృష్ణచతుర్దశీ (కృష్ణాచ సా చతుర్దశీ).” (సి. కౌ. 2౪౬) ఇత్యాదిసూత్రములచొప్పునఁ గర్తృధారయమునఁ బుంవద్భావమగును. మహచ్ఛబ్దతకారమునకు ‘ఆ’కారాదేశ మగును.

భాషితపుంస్క మనఁగాఁ బున్న పుంసకత్వములందుఁగాని పుంస్త్రీత్వములందుఁ గాని (తుల్యప్రవృత్తినిమిత్తకము) యర్థభేదములేక వర్తించునది. (౨౬౮ IV. బహువ్రీహి). ఉదాః—“శుక్లః పురుషః - శుక్లాస్త్రీ. మృదుః పురుషః - మృదు వస్త్రమ్.” ఇట్లు శుక్ల - మృదు ప్రభృతిశబ్దములు భాషితపుంస్కములు. ‘శుక్లాచ సా తనుశ్చ = శుక్లతనుః. (శుక్లయగు తనువు = శుక్లతనువు) ఇందు స్త్రీలింగశుక్లా శబ్దము పుంలింగమువంటిరూపముతో నిల్చెను. ఇట్లే వైనుదాహరించిన “కృష చతుర్దశీ - మహానవమీ” అనుస్థలములందును పుంవద్భావము నరయునది. ఊజస్త్రమునకుఁ బుంవద్భావము రాదు. ఉదాః—“వామోరూభార్యః”=వామోరు వగు ననఁగా రమ్యమగు “ఊరు” వనఁగాఁ దొడగలభార్యగలవాఁడు=వామోరూ భార్యుఁడు. మొ. “రాజాహస్సభీభ్యష్టచ్ (౫-౪-౯౦) ఏతదంతాత్ తత్పురుషాష్టచ్ స్యాత్ - పరమరాజః - అతిరాజః - కృష్ణసఖః (సి. కౌ. 2౮౮ సూ.)” ఇత్యాది విధులచొప్పునఁ దత్పురుషసమాసమున ననఁగాఁ దత్పురుష కర్తృధారయ ద్విగువుల ననేకములగు సమాసాస్తప్రత్యయములు మున్నగునవి వచ్చును. విస్తరభీతిని వివరింపలేదు.

కల్ప. ౨౬౮ V విషః—ద్విగుసమాసముః—సమానాధికరణతత్పురుషసమా సములలో సంఖ్యావాచక పూర్వపదకసమాసములు ద్విగుసమాసములు. ౧. తద్ధితార్థ ద్విగువు. ౨. ఉత్తరపదద్విగువు. 3. సమాహారద్విగువు.

“సంఖ్యాపూర్వోద్విగుః. (౨-౧-౫౨) తద్ధితార్థ (2౨౮ సూ.) ఇత్యత్క్రొక్తః త్రివిధః సంఖ్యాపూర్వోద్విగుః స్యాత్.” “బాలమః—తద్ధితార్థే విషయే, ఉత్తరపదేచ

పరతః, సమాహారేచ వాచ్యే ఇత్యేవం త్రిప్రకారో యః సంఖ్యాపూర్వః సమాస ఉక్తః స ద్విగురితియావత్.” (సి. కౌ. ౨౩౦ సూ.) “తద్ధితార్థో త్తరపదసమాహారేచ” (౨-౧-౫౧) అనుసూత్రమునఁ, (సి. కౌ. ౨౨౮ సూ.) దద్ధిత ప్రత్యయార్థమువిషయ మగునపుడును ను త్తరపదము పరమగునపుడును సమాహారమందును (సమాహారము- మొత్తము) దిగ్వాచక సంఖ్యావాచకములు సమానాధికరణపదముతో సమసించునని చెప్పబడెను. అట్టి మూడువిధముల స్థలములందలి సంఖ్యాపూర్వపదస్థలములు ద్విగుసంజ్ఞగలవని యర్థము. ఉదా;—“పఞ్చభి ర్గోభిః క్రీతః = పఞ్చగుః.” ఇది తద్ధితార్థద్విగువు, ఇందు “క్రీతః” అనునర్థమును ద్విగుసమాసము చెప్పుచున్నది గానఁ దద్ధిత ప్రత్యయము నిల్వలేదు. (ఉక్తార్థానా మప్రయోగః). ఇంక ను త్తరపదపరక ద్విగువు;—“పంచ గావో ధనం యన్యేతి త్రిపదే బహువ్రీహౌ అవాన్తరతత్పురుషస్య వికల్పే ప్రాప్తే - ‘ద్వన్ద్వ తత్పురుషయో రుత్తరపదే నిత్యసమాసవచనమ్’ (వార్తి. ౧౨౮౭). పఞ్చగవధనః” = పంచగవధనుడు = విరుగోవులు ధనముగాఁ గలవాడు. ఈబహువ్రీహిలోని ‘పంచగవమ్’ అనునది తత్పురుషము. మహావిభాషచే నట్టితత్పురుషమునకు వైకల్పికత్వము కల్గుచుండఁగాఁ బై వార్తికము చొప్పున నిత్యత గల్గినది. కాఁగా నట్టి యుత్తరపదపరకమగు సమాస ముత్తరపద పరద్విగువున కుదాహరణమగుచున్నది. సమాహారద్విగువునకు:—“ఁఞ్చానాంగవాం సమాహారః = పఞ్చగవమ్ = అయిదుగోవుల మొత్తముని యర్థము. “ద్విగురేక వచనమ్. (౨-౪-౧) ద్విగ్వర్థః సమాహారః ఏకవత్ స్యాత్” (సి. కౌ. ౨౩౧ సూ.). “స నపుంసకమ్. (౨-౪-౧౭) సమాహారే ద్విగు ర్ద్వన్ద్వశ్చ నపుంసంస్యాత్. పరవల్లి జ్ఞాపవాదః - ఁఞ్చగవమ్.” (సి. కౌ. ౨౨౧ సూ.) అనుసూత్రముల చొప్పున సమాహారద్విగువు నపుంసకము నేకవచనాంతము నగును. (విస్తర I) ఁఞ్చ గవము=అయిదుగోవుల సమాహారము. “అకారాన్తోత్తరపదో ద్విగుః స్త్రీయూ మిష్టః” (వార్తి. ౧౫౫౬ ౨౨౧ సూ.) ద్విగువులోని యుత్తరపదము ‘అ’కారాంత మగునపు డాద్విగువు స్త్రీలింగమగును. “ద్విగోః. (౪-౧-౨౧) అదంతా ద్విగోర్ద్విప్ స్యాత్” (సి. కౌ. ౪౭౧ సూ.). స్త్రీత్వమునం దదంతద్విగువునకు జీప్సృత్యయము

విస్తర. I ౨౬౮ V విష:—ఆంధ్రలాక్షణికులు పై మూడువిధములలోఁ జేరనిచోటులందును సంఖ్యాపూర్వపదకర్తృభారయమును (ముల్లోకములు) సంఖ్యా పూర్వపదమధ్యమపదలోపి సమాసములను పైతము (ముప్పది) ద్విగువులని వ్యవహరింతురు. (విష. ౨౮౩) “ద్విగో రమిశ్రతాయాంతు । ప్రాయ ఏకత్వ మిష్యతే । మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్యాత్” (అధర్వణుడు). (చూ. ౨౮౪ విష).

వచ్చును. "త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః 'త్రిలోకీ'" = త్రిలోకములు "పశ్చా
నాం నలానాం సమాహారః = పశ్చా + నల = పశ్చానలీ" "పాత్రాద్యస్తస్య న" (వా. ౧౫౫౯. సూ. ౮౨౧.). "బాలమః—పాత్రాదిర్గణః—తదస్తస్య సమాహారద్విగోః న
స్త్రీత్వమితి వక్తవ్య మిత్యర్థః" (సి. కౌ. ౮౨౧ సూ.). పాత్రాదులగు 'అ'కారాంత
శబ్దము లుత్తరపదములగునపు డాద్విగువు స్త్రీలింగముకాదు. ఇంక నప్రంకమే
యగును. ఉదాః—ద్విపాత్రము - త్రిపాత్రము - త్రిభువనము. మొ.

పఋరీతిని మున్విధములగు స్థలములందే ద్విగుసమాస మంగీకరింపబడుట
చేత చతుర్ముగములు - త్రిపురములు - త్రిలోకములు - పంచపాండవులు - శతాబ్ద
ములు మున్నగునవి ద్విగువులు కానేరవు. అయ్యవి తత్పురుష భేదములే (కర్తృభార
యములే) యనవలయును. (వి స్తర. II)

వి స్తర. II ౨౬౮ V విషః—చతుర్ముగములు మున్నగు సమాసములే
యసాధువులని కొందఱ యాశయము. 'తద్ధికార్థోత్తరపద సమాహారేచ' (సి. కౌ.
౭౨౮ సూ.) అనుసూత్రమునఁ జెప్పబడిన మూడువిధములలోను బఋవాని
సమాస మేదియుఁ గాకుండుటచేత వానిద్విగుసమాసమునకే సాధుత్వము లేదని వారి
యాశయము. "దిక్ సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్. (౨-౧-౫౦)" "బాలమః—దిక్ సంఖ్యే
సమానాధికరణేన సుబన్తేన సమన్యేతే స తత్పురుష ఇత్యర్థః" (సి.కౌ. ౭౨౭ సూ.).
అనుచొప్పున దిగ్వాచకములు సంఖ్యావాచకములును సంజ్ఞావాచిత్యమందే సమా
నాధికరణమగు సుబంతముతో సమసించునని చెప్పబడుటచేత నవి "సప్తర్షయః =
సప్తర్షులు" అనుదానివలెనే సంజ్ఞావాచకములే యనఁదగును. (చతుర్ముగములు =
కృత త్రేతా ద్వాపర కలియుగములకే సంజ్ఞ). కాన వానిసమాసము సాధువనఁ
దగును. చతుశ్శ్రుతులు నేకయున్నవి నాకు శక్యమే (నిర్వ. ౧ ఆ. ౧౮ ప.)
మ.....వినరు నెవ్వారు ద్రిలోకంబులన్. (ద్రోణ. 3 ఆ. ౧౬౨.) 'చ. కొను
మిదె నీమనఃప్రియుని గోమలి వీడు చతుశ్శతాబ్దముల్ । మను నిటమీడ.....
(ఆర. ౭ ఆ. ౨౫౧.) 'చతుశ్శతాబ్దముల్' అనునది తక్కినవానివలె సంజ్ఞావాచి
కాదనక తీరదు. కాన నిట "చతుశ్శతసంఖ్యాః అబ్దాః" అనురీతి విగ్రహముగల
యుత్తరపదలోప దనఁదగును. (చూడు. వి స్తర II ౨౯ IV విష.) (౨౬౮ IV
విష.) "షోడశపదార్థానా మిత్యత్ర తు షోడశసంఖ్యాకాః పదార్థా ఇతి మధ్యమ
పదలోపీ సమాసః" (సి. కౌ. ౭౨౭ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య.) ఇంకఁ బాత్రాదుల
లోనిదగు 'త్రిభువనమ్' అనుదానికి "త్రిభువనీ" అనుయాప మెట్లు సిద్ధించునని
యాలోచింపవలసియున్నది. చ.....కలిత ప్రభవస్థితి సంహృతిక్రియా । నిరతి,

ఇవి సంజ్ఞావాచకములు కావు గాన “దిక్ సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్” (౨-౧-౫౦) సి. కౌ. ౨౨౭ సూ.) అనుసూత్రముచొప్పునః గర్త ధారయములు కానేరవనియు “త్రిసంఖ్యాకాః లోకాః త్రిలోకాః” అనురీతిని మధ్యమపదలోప సమాసము నంగీకరింపనగుననియుఁ బ్రామాణికుల యాశయము. “త్రిలోకశబ్దస్య అసంజ్ఞా త్వాత్ త్ర్యవయవోలోకః ఇతి మధ్యమపదలోపీ సమాసః” (సి. కౌ. ౨౨౭ సూ. బాలము. వ్యాఖ్య.) ఇట్లు ‘శతాబ్దములు - శతాబ్దము’ అనురూపములును సాధువు లగుచున్నవి. “శతసంఖ్యాకాః అబ్దాః శతాబ్దాః = (శతాబ్దములు) శతావయవో అబ్దః శతాబ్దః = (శతాబ్దము)” దీనివలన ‘శతాబ్ది’ అనుసమాహారద్విగర్భము నిర్వ హింపబడుచున్నది. “దిక్ సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్” అనుసూత్రముచేః కర్త ధార యసమాసము రాగా “త్రయశ్చ తే లోకాశ్చ | త్రిలోకాః-(త్రిలోకములు)..... అనురీతిని నీశబ్దములు పాణినీయముచేతనే సాధితములై నవి” అనెడి బ్ర॥ త్రి. పోతుకుచ్చి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారివ్రాత వైసందర్భమునుబట్టి సరికాదనుట స్పష్టము (పాణినీయము - కావ్యవాఙ్మయము. ౪౧ పు.).

కల్ప. ౨౬౮ VI. విష. బహువ్రీహిసమాసముః—సమానాధికరణములగు పదముల కన్యపదార్థ బోధకత్వమునఁ గల్గునది బహువ్రీహిసమాసము. ఉదాః— “పీతమ్+అద్భురమ్+యస్య సః=పీతాద్భురః” = (పీతాంబరుఁడు . దృష్టానివస్త్రముగల వాఁడు. ఇది తద్గుణసంవిజ్ఞానబహువ్రీహి యనబడును. పీతాంబరుఁడు వచ్చె ననుచో, పీతాంబరునితో నంబరము సయితము వచ్చును. “దృష్టః సాగరోయేనసః= దృష్టసాగరః” = దృష్టసాగరుఁడు = చూడఁబడిన సాగరముగలవాఁడు. ఇది యత ద్గుణసంవిజ్ఞాన బహువ్రీహి యనబడును. దృష్టసాగరుఁడువచ్చె ననుచో దృష్ట సాగరుఁడు మాత్రమే వచ్చును. సాగరము రానేరదుగదా. బహువ్రీహిసమాసము సమానాధికరణములగు ప్రథమాంతములకే కల్గును. అయ్యది ప్రథమేతరమగు ద్వితీయాదులయర్థమును జెందుచుండును. ద్విపదబహువ్రీహి బహుపదబహు వివ ర్తితత్రిభువనీ మహనీయుని, వైత్యమర్ది.....(శల్య. ౧ ఆ. ౨౬౫). సగ్ధర. భువనీ చక్రాచలేంద్రాంబుధి కుహరదిశాపూర్ణమై.....(భరీరవ) (నన్నె. కు. ౧౧ ఆ. ౬౩౩). ఇట్లు భువనీశబ్దము వెలయుచుండుటచేత “త్రిసః భువన్యః = త్రిభువన్యః - తాసు మహనీయః.” అనురీతి నర్థము చేయనగును. మ. ధరణీనాథ.....ఈ | యరదం బెక్కి వధింపు మీవును మదీయస్సారసా రధ్యని | ర్భరభంగిన్ దశకంధరుం ద్రిభువనీభంగోన్న మత్కంధరున్. (ఆర. ౭ ఆ. ౧౪౭ ప.)

వ్రీహీయు నుందును. ఉదా:—“ఆరూఢో వానరో యం సః = ఆరూఢవానరో వృక్షః.” (వానరము దేని నధిరోహించెనో యది యనఁగా నట్టివృక్షము “ఆరూఢవానరము” అనిపించుకొనును. ఇట్లు తృతీయాంతమునందు:—“ఊఢో రథో యేన సః = ఊఢరథః = ” (ఊఢరథము వృషభము). దేనిచే రథము వహింపఁబడెనో యది యూఢరథ మనిపించుకొనును. ఇట్లు ద్వితీయాంతవిభక్త్యంతాన్యపదార్థముల బహువ్రీహులు సంభవించునని పాణినీయుల యాశయము. కాని ప్రథమావిభక్త్యర్థమందును బహువ్రీహిగలదని ముగ్ధబోధవ్యాకరణగాశయము. “ద్వితీయాంతాన్యన్యపదార్థా బహువ్రీహాయ ఇతి పర్వే మన్యజే. పృథ్వీతేషు ప్రథమాంతాన్యపదార్థోపి, యథా సహ మాత్రా వర్తతే యోగం సమాన్యేః” (ఎవఁడు తల్లితోఁ గలసి యున్నాఁడో వాఁడు సమాన్యకుఁడని పించుకొనును) ఏనం సమపక్షకః - సనామకః” (ముగ్ధ. 328. దుగ్ధ. వ్యాఖ్య). పాణినీయులమతమున వ్యధికరణ పద బహువ్రీహి సమ్మతముకాదు. “సమానాధికరణానాం బహువ్రీహి ర్వక్తవ్యః. కింప్రయోజనమ్. వ్యధికరణానాం మాధూతిరి. కచ్చిరి భుక్త మన్యేతి” (మహాభాష్యము. 2. ఆ. 2. పా. 2. ఆహ్వా. 840. పు.) . ‘సప్తమీ విశేషేణే బహువ్రీహా’ (2. 2. 37). “సప్తమ్యంతం విశేషణంచ బహువ్రీహా పూర్వం ప్రయోజ్యమ్. కణ్ఠేకాలః. అతఏవ త్పూర్వకా వ్యధికరణపదో బహువ్రీహిః” (సి. కౌ. 1000. సూ). అను పక్షములవారినప్పటికొప్పున వ్యధికరణపదబహువ్రీహి పాణినీయసమ్మతమే కాదా యని శంకింపరాదు. “సప్తమ్యుపమాన పూర్వపద స్యాత్తరపదలోపశ్చ. సప్తమ్యంతం ఉపమానంచ యస్య తస్య పదాంతరేణ సమాను ఉత్తరపదలోపశ్చ భవంత్యర్థః. కణ్ఠేకాలః యస్య సః కణ్ఠేకాలః. ఉపముఖమివ ముఖం యస్య సః ఉపముఖః.....” (2. ఆ. 2. పా. 2. ఆహ్వా. 840. పు. ప్రదీపోద్ఘోషితపహిత మహాభాష్యము). (తాలమనోరమాసహిత. సి.కౌ. అనేక మన్యపదార్థే. (2. 2. 28.) పుట. 430. సూత్రమునొద్ద). అనుచొప్పునఁ బాణినీయు లట్టియొకటి సామానాధికరణమునే పంపాదించుచున్నారు. “యద్యపి కణ్ఠేనశబ్దః ప్రథమాంత ఏవాత్ర బహువ్రీహా పూర్వపదమ్. తస్య కాలశబ్దేన సామానాధికరణ్య మన్యేతేతి (వి. భా. 1) కథం సప్తమీగ్రహణం వ్యధికరణపద బహువ్రీహి జ్ఞానమ్. కించ విశేషణ్యా దేవీర్థే కిం వా సప్తమీగ్రహణేన.”

విస్తర. 1. 200. VI వివి:—ఇట్టిస్థితిలో ల్పవ్రీహి పాతుకుచ్చి సుబ్రహ్మణ్య శాస్త్రులుగారు “మనుమూర్ఖా” అనుచు..... ‘ఉష్మముఖః’ అనుదానివలె సమానాధికరణబహువ్రీహిగానే పాధిరిమైనది. దీనిని శ్రీశాస్త్రిగారు వ్యధికరణ

(బాలము. సి. కౌ. ౮౯౮. సూ. వ్యా.). పయిరీతిని వ్యధికరణబహువ్రీహి నంగీకరింప నక్కఱలేకున్నను బాణివ్యాచార్యసూత్రములోని సప్తమీ గ్రహణము వ్యర్థము కావలసివచ్చు ననుభీతిచేతఁ బాణినీయవ్యాఖ్యాతలు వ్యధికరణబహువ్రీహినిసయిత మంగీకరించిరి. పాణినిమునిసూత్రములోని సప్తమీశబ్దము సప్తమ్యంతబహువ్రీహి యనుట ప్రమాదము. వ్యధికరణబహువ్రీహులు కంతేకాలాదులు.” (పాణినీయము, కావ్యవాఙ్మయము 3౯. పుట). అని యెట్లు వ్రాయఁగడంగిరో తెలియకున్నది. వెనుక నుదాహరించిన మహాభాష్యోపాహరణములనుబట్టి “ఉష్ణముఖః” అనుదానివలెనె “కణ్ఠేస్థః కాలో యస్యస్థః కణ్ఠేకాలః” అనునదియు సమానాధికరణబహువ్రీహియనుటలో విరోధమేమియుఁ గన్పట్టదు. ఇట్లు “సప్తమీ విశేషణే బహువ్రీహా” అను పాణినిసూత్రములో సప్తమీ గ్రహణమున సప్తమ్యంతపద ఘటితోపపదసమాసమునకే పూర్వనిపాతము విధింపఁబడెనని గ్రహింపవచ్చును. వ్యధికరణబహువ్రీహి జ్ఞాపిత మగుచున్నదని వ్యాఖ్యాతలు వ్రాసేరేకాని మునిత్రయమువారు వచింపలేదు. ఇట్లు “ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యా” (వార్తి. ౧౮౨౫). “(వాహితాగ్న్యాదిషు.” (౨. ౨. 32) అను సి. కౌ. ౯౦౦. సూత్రమునొద్దది). మున్నగుస్థలములందును “దణ్డః పాణిగతః యస్యస్థః దణ్డపాణిః” అనురీతిని విగ్రహము నంగీకరించి సామానాధికరణ్యమును సంపాదింపనగును. ఇట్టి వానినిబట్టి సప్తమ్యంతపదఘటితోపపదసమాసమునకుఁ బరనిపాతము జ్ఞాపితమగుచున్నదని వ్యాఖ్య చేయవలసియుండును. ఇట్టిస్థితిలో వ్యధికరణబహువ్రీహి పాణినీయసమ్మతముకాదని నేను వ్రాయుటలో (చిం. వి. ప. ౧౧౫. పు. ౮౧. విష). నేమి విరోధ మున్నదో తెలియకున్నది.

ఇట్లుగుటచేత నీక్రిందిరీతిని వ్రాసిన శ్రీసుబ్రహ్మణ్య శాస్త్రులుగారివాక్యములు సరికావని గ్రహింపవలెను. “శ్రీశాస్త్రిగారియూశయ మేమో నాకుఁ దెలియదు. పాణినీయానుశాసకులగు ముగ్గురు మహర్షులును నేకకంతముగా వ్యధికరణబహువ్రీహి పాణినీయసమ్మతమని చెప్పియున్నారు.” (పాణినీయము - కావ్యవాఙ్మయము. 32 పుట.) మహాభాష్యకర్త సామానాధికరణ్యమును జూపుచు వివరించిన “సప్తమ్యుపమాన పూర్వపద స్థోత్తరపదలోపశ్చ” “సప్తమ్యంతం ఉపమానంచ యస్య తస్య పదాంతరేణ సమాసః ఉత్తరపదలోపశ్చ భవతీత్యర్థః. కణ్ఠేస్థః కాలో యస్యస్థః కణ్ఠే కాలః.....” (మహాభాష్యము. ౨ ల. ౨ పా ౨ అన్నీ. ౪౫౦ పుట. ప్రదీపోద్ద్యోతసహితమహాభాష్యపుస్తకము.) అనుభాష్యపంక్తులను గొంత మార్చి స్వవాదానుకూలము లనుకొనుచు సుబ్రహ్మణ్య శాస్త్రులుగా రుదాహరించుట వింతగ నున్నది. వీరి మఱికొన్ని యుపసద్ధాంతములు:—

“త్రిలోకీ - త్రిలోకాః - త్రిభువనమ్ - త్రిభువనీ - త్రిభువనాని” ఇవెల్ల మహాకవిప్రయుక్తములగునపుడు పాణినీయసూత్రములతో సమర్థించుటకయి యిట్టివెల్ల సంజ్ఞావాచకములని బ్రహ్మశ్రీ. సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రుగారు ధారాళముగా వచించిరి. (పాణినీయము - కావ్యవాఙ్మయము ౪౦ పు.) “త్రిలోకశబ్దస్య అసంజ్ఞా త్వాత్” (బాలమ. వ్యా. సి. కౌ. ౭౨౭ సూ.) అని వాసుదేవదీక్షితులవారు చెప్పిరి. (చూ-విస్తర II ౨౬౮ V విష.) సామాన్యధర్మప్రయోగమునందును నుపమిత సమాసములు మహాకవిప్రయుక్తము లుండుటయు, నపాణినీయములగు కుంభస్తనములు మున్నగు నుపమానపూర్వపదకర్తృధారయములు మహాకవిప్రయుక్తము లగుటయు నీవఱకుఁ బ్రదర్శింపఁబడెను. (౨౬౮ IV విష. విస్తర II, III). శ్రీసుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రుగారు స్వవాదానుకూల్యమునకయి వింతవింతలు వ్రాసిరి: కావ్య కర్తలు ప్రమాదపడినపుడు శాస్త్రకర్తలు గౌరవార్థమై వానిని ఛాందసములు నార్పములు నని చెప్పుదురట! మహాకవిప్రయోగములను బ్రయోగశరణులగు వైయాకరణులు దప్పులనిచెప్పుట యెట్లు పాసఁగును! (పాణి. కావ్య. ౬౮-౯౦-౯౧ పు.)

పాణినీయమునకు మంచివ్యాఖ్యలు పుట్టనికాలపుఁబ్రాచీనమహాకవులు సాధువులనుకొని కొన్నియపప్రయోగములను జేసిరట! (పాణి. కావ్య. ౪౬-౫౭ పుట.) సూత్రములను గల్పించి పిత్తులగు ప్రత్యయములను విధించి గాత్రనేత్రాదిశబ్దములను సాధించికొన్నచో జీష్ప్రత్యయము సుప్రాపమగునట! (పాణి. కావ్య. ౫౦-౫౧ పుటలు.) ఒక్కొక్కవ్యాఖ్యాత యొక్కొక్కరీతి సూత్రములను సమన్వయించునపుడందు దేనిచేతఁ బ్రయోగము సరిపడినను సరిపడిన దనుకొననగునట! అందేదియు శాస్త్రవిరుద్ధ మనరాదట! దేనిచేఁ గుదిరినప్రయోగమును దానిచే సాధించుకొనవలసినదే. (పాణి. కావ్య. ౪౭ పుట.) పాణిని సంయోగోపధములకు జీష్ప్రత్యయము రాదని చెప్పి యైదిటికిసూత్రము వచ్చు ననెను. (ఓష్ఠ. జఙ్ఘ. దస్త. కర్ణ. శృణ్ణ). కాత్యాయనుఁడు పుచ్చశబ్దమునకును వచ్చు ననెను. ఇంకను “అజ్ఞ - ఆస్త్ర - నేత్ర - గాత్ర - కణ్ఠ” అనునవి కొఱవడినవి. పైరీతిని బాణినిచెప్పని యాటిటిని జేర్కొనునపుడు క్యాజ్యచిహ్నములనడుమ నిల్పి పుచ్చశబ్దమును నేను జేర్కొనఁగా “పుచ్చాచ్చ” అనునది వార్తకమని తెలియక వ్రాసినట్లుగ నిరసించిరి. అది కాశికాకారునిసూత్రమనియే నేను దలంచియున్నచో దానిని గాశికావాక్యములఁ జేర్చక వేటుపంక్తిలోఁ ద్యాజ్యచిహ్నములనడుమ నిల్పుదునా? (చిం. వి. పరి. ౧౧౧ పుట.) పాణినిసూత్రములు కానివాని నచటఁ బ్రదర్శించుటయే యచటి నాయుద్దేశము.

“పుపుతీత్రీయియిషిషతి. (ముగ్ధ. ౮౫౯ సూ.) యనుదానివంటి ప్రయోగములు లేవనుట యెట్లు? ఎచట బ్రయోగింపబడెనో? చూచితిరా? సర్వవేద పారిషదం హీదం శాస్త్రమ్.....సప్తద్వీపా వసుమతీ. త్రయోలోకాః, వాకో వాక్య మితిహాసః పురాణం వైద్యకమ్మని మహాభాష్యకర్త శాస్త్రమనకు విషయమును జూపెను. ఈనాడు వైదికవాఙ్మయమున బాహ్యచాదులలో నొక్కశాఖ యైనను లభింపకున్నది. లోకవాఙ్మయమున నైనను సప్తద్వీపా వసుమతీ యని యతః దుదాహరించెను. సప్తద్వీపములలోని భాషమాట యటుండ సప్తద్వీపములలోని యొక్క ద్వీపమునైనను శ్రీశాస్త్రిగారు చూడలేదు. (వీరి యీ యభిప్రాయమును బట్టి పాణినీయసాధితశబ్దములను దెలిసికొనవలెనన్న దేశాంతరములను ద్వీపాంతరములను దిరుగుటయేకాక స్వర్గమునకుఁ బోవలయునని పర్యవసిత మగుచున్నది. అట్టి పండితుఁడు దుర్లభుఁడుగదా.) తుద కిప్పటికి సంస్కృతమునకుఁ జేసవడియున్న నేపాళకాశ్చీరాదిదేశములనైన వీరు చూచియుండరే. ఏయేదేశమున నెట్టిశబ్దము లెట్టివ్యవహారమునఁ గలవో? ఎంత వాఙ్మయ మెక్కడ నెక్కడ దిగబడియున్నదో? శిథిలమైపోయిన వాఙ్మయ మెంతకలదో వీరి కెట్లు తెలియును?.....” (పాణి. కావ్య. ౧౩౦ పు.) అని వ్రాసిరి. ఇంకఁ బాణినీయసాధితరూపములకుఁ బెక్కిటికిఁ బ్రయోగములు లేవనుట తప్పుకాదా? ఇంక “మేకాధీశా శబ్దార్థ శతకోటి”లోని ప్రయోగములపిషయమున సయిత మప్రయుక్తతా శంకాఁకూరమునకైనఁ బ్రసక్తి యుండఁబోదు. దానిరీతి దిక్పాత్రముగఁ జూపెదను. “ధీశాః = అనుభవబుద్ధిమత్తః - వ్యా. లోమాదిత్వాత్ ‘శ’ప్రత్యయః” (౩ పుట.) “మూ. మేకాధీశా మేకాధీశా - పదచ్ఛేదముః—మేకా.ధీశాః, మేకాధీశ—ఆ. (మేకాధీశేత్యస్య తన్వేణ ఆవృత్తిః). వ్యా. హేమేకాధీశ = మేకావంశాధినాథ, ఆ = ఆనన్దః - ధీశాః = ధీశా ఇతి విభక్తిః, మేకా = ఋషిమీవిభక్తిః, అనుపదం వ్యాఖ్యాత మేతత్—మశ్చ+ఆశ్చ+ఈశ్చ = మయః, మదాగమ డట్ ప్రత్యయ జీప్సృత్యయా; తే, ఏ = ఆల్లదే, యస్యాస్స = మేకా = మదాగమ డట్ ప్రత్యయ జీప్సృత్యయ పురస్సరా, మ+సు, అ+సు, ఈ+సు, ఇత్యైరాకే విగ్రహే సుపాలుకి, మే ఇతి కాలే తతః, మే+జన్, అ+జీ ఇతిస్థితే సుపాలుకి పూర్వరూపే శేషా ద్విభాషేతి కప్ - టాపి సుప్రత్యయే లుకిచ - మేకా ఇతి రూపనిష్పత్తిః - యద్యప్యత్రమదాగమ డట్ ప్రత్యయ జీప్సృత్యయ పురస్సరత్వం ఋషిమీవిభక్తౌ నాస్తి. పరం తు ఋషిమీ విభక్తిప్రతిపాదకఋషిమీటదే వర్తతే. తథాపి ద్వైరేఫో భ్రమర ఇతివత్ లక్షితలక్షణయా ఋషిమీపదప్రతిపాదక మేకాపదేన ఋషిమీవిభక్తి ర్లక్ష్యతే. ఏవంచ ధీశానాం =

పదఘటితోపపదసమాసపదపరమని వారేల తలంపరైరో తెలియకున్నది. పయిరీతిని వ్యధికరణబహువ్రీహి సంగీకరించుపక్షమునఁ బ్రథమాంతములకే బహువ్రీహియను తమసిద్ధాంతమును బాణినీయులు విడిచిఁగొనవలసినదే. ఇంతమాత్రమే కాదు. వెనుక నుదాహరించినరీతినున్న “సమానాధికరణానాం బహువ్రీహిర్వక్తవ్యః. కిం ప్రయోజనమ్. వ్యధికరణానాం మా భూదితి” (అ. అ. ౨. పా. ౨. ఆహ్వా. ౪౫౦. పుట. ప్రదీపాద్వ్యోతసహిత మహాభాష్య పుస్తకము). అను మహాభాష్యసిద్ధాంతమును నైతము విడిచిఁగొనవలసినదే. ఈ క్రిందిరీతిని బాలమనోరమావ్యాఖ్యాత వ్రాసెను. “తథాపి ‘స్థ’ పద మనాదృత్య కణ్ఠే ఇత్య స్యాధికరణత్వం. తస్యచ కాలయాపే ఉత్తరపదార్థే ఉపసంక్రమః. తదా కణ్ఠే ఇత్యుక్త్య అప్రథమాంతత్వాత్ బహువ్రీహిరప్రసక్తః తత్ర స. క్తమ్యుక్త్య పూర్వ నిపాతవిధి రభితిచిత్రాయితః స్యాత్. తతశ్చ సక్తమీ గ్రహణాత్ అప్రథమాంతపి బహువ్రీహిః క్వచిద స్థితి విజ్ఞాయతే ఇతి యోజ్యమ్. తేన సచ్ఛాస్త్రజన్తాహి వివేకలాభః ఇత్యాది సిద్ధమ్” (బాలమ. సి. కౌ. ౪౯౦. సూ. వ్యాఖ్య). “సచ్ఛాస్త్రజన్తాహి వివేకలాభః” అనుచో నైతము “సచ్ఛాస్త్రగతమగు జన్తముగలది,” అనురీతిని సామానాధికరణ్యము సుఘటమే యగుచున్నది.

బహువ్రీహిసమాసమునందు భాషితపుంస్కములకుఁ (విశేష్యనిఘ్నశబ్దములకు)బుంవద్భావము వచ్చును. “స్త్రియాః పుంవద్భాషితపుంస్కా దనూజ్ సమానాధికరణే స్త్రియా మపూరణే స్త్రియాదిషు. (౬-౩-౩౪) తుల్యే ప్రవృత్తినిమిత్తే యదుక్త పుంస్కం తస్మాత్పరః ఉజ్జోభావో యత్ర తథా భూతస్య స్త్రీవాచకస్య పుంవాచకస్యేవ యావం ప్యాత్ సమానాధికరణే స్త్రీలక్ష్ణే ఉత్తరపదే. న తు పూరణ్యాం స్త్రియాదౌ చ కరతః” (సి. కౌ. ౪౩౦ సూ.) స్త్రీత్వమందును పుంస్త్వమందును దుల్యప్రవృత్తినిమిత్తకమగునది (విశేష్యనిఘ్నము) భాషితపుంస్క మనఁబడును. (చూ. కర్తృభా.) ఏయర్థమునఁ బురుషుఁడు చెప్పఁబడునో యాయర్థము

పట్టితానామి, అః = భావః = ధీశాః = పాణ్డిత్యమ్, అకారః ప్రశ్నివ్యతే - తస్మాత్ - ధీశాః = పాణ్డిత్యా దితి తదర్థః. హాహావత్ పశ్చిమ్యుక్తమిదమ్. ఏవంచ న వ్యాకరణవిరోధ ఇతి తదాశయ ఇతి సిద్ధాంతః” (౧౧-౧౨ పుటలు.) “చూ. మేకాధీశా.” పదచ్ఛేదః—చూ+ఇ+కా+ధీశ+అ. వ్యాః—ఇ ఇతి సంబోధనే. ధీశ = హేపణ్డిత, చూ = మితిః = అనుమితి, పూర్వోక్త, మేకాః - ధీశాః - ధీశా ఇత్యనుమితిః, కా = కథమ్ - అ = అదృతమ్. సాధ్యపేర్వోరైక్యా దియ మనుమితిః నోపపద్యత ఇత్యాశ్చర్యమితి” (౧౨ పు.)

భాషితపుంస్కపదార్థము. భాషితపుంస్కశబ్దమునకుంటె బరమగు, “ఉ” ప్రత్యయములేని స్త్రీవాచకశబ్దమునకుఁ బూరణీ ప్రియాది భిన్నమగు స్త్రీలింగశబ్దము పరమగుచుండఁగాఁ బులింగమునకువలె రూపము కల్గునని సూత్రార్థము. ఉదా:— “చిత్రాః గావో యస్యసః (చిత్రవర్ణమగు గోవులుగలవాఁడు.) = చిత్రగుః,” ఇచటఁ జిత్రశబ్దము పుంస్త్వమందును స్త్రీత్వమందును (తుల్యప్రవృత్తినిమిత్తకము) నర్థభేదము లేక వర్తించును గాన నది భాషితపుంస్కము. (చూ. ౨౬౮ IV విష. కర్తృభా.) కాన నది పులింగమువంటి రూపముతో నిల్చెను. పదప “గోస్త్రియోరుప సర్జనస్య. (౧-౨-౪౮) ఉపసర్జనం యో గో శబ్దః స్త్రీప్రత్యయాంతంచ తదన్తస్య ప్రాతిపదికస్య హ్రస్వః స్యాత్” (సి. కౌ. ౬౫౬ సూ) (ఉపసర్జనత్వమున గోశబ్దమునకును స్త్రీప్రత్యయాంతమునకును హ్రస్వమగును. (ఓకారమునకు హ్రస్వము కారమే.) అనుసూత్రముచే బైస్థలమున హ్రస్వము రాఁగా “చిత్రగు” (చిత్రగో) అనురూపము సిద్ధించినది. “రూపవతీ భార్యా యస్యసః=రూపవద్భార్యః” (రూపవతి యగుభార్య గలవాఁడు.) ఇట్టి పుంపద్భావవిధులు పెక్కుగలవు.

సమాసాంతప్రత్యయములును గలవు:—“నద్యృతశ్చ. (౫-౪-౧౫౩) నద్యృతరపదా దృదన్తోతరపదాచ్చ బహువ్రీహేః కప్స్యాత్” (సి. కౌ. ౮౩౩. సూ.), నదీసంజ్ఞగల (ఈదన్తములును ‘ఉ’దన్తములును నగు నిత్యస్త్రీలింగశబ్దములు నదీసంజ్ఞగలవి.) శబ్దము తరపదముగాఁ గల్గినట్టియు ఋదన్తము తరపదముగాఁ గల్గినట్టియు బహువ్రీహికంటె బరముగా ‘కప్’ ప్రత్యయ మగును. “బహవః కర్తారః యస్యసః = బహుకర్తృకః (అనేకు లగు కర్తలు గలది.) పూజితా గౌరీయేన సః = పూజితగౌరీః. (పూజింపఁబడిన గౌరీగలవాఁడు.)” “సమాసాన్తవిధి రనిత్యః. పూజిత గౌరీః” (నిత్యముగా విధింపఁబడిన సమాసాన్తప్రత్యయములు సైతము కొన్ని యెడల రాకుండుట గలదు.)

“శేషాద్విభాషా (౫-౪-౧౫౪). అనుక్రమాంతా చేషాధికారస్థా దృహు వ్రీహేః కప్స్యాత్. షహయశస్కుః షహయశః.....” (సి. కౌ. ౮౯౧. సూ. షతోకసమాసాన్త ప్రత్యయము చెప్పఁబడనట్టియు శేషాధికారముతోని దగునట్టియు బహువ్రీహికంటె బరముగా ‘కప్’ప్రత్యయము వైకల్పికముగ నగును. ‘షహత్ + యశః + యస్యసః’ = అనుచో ‘షహయశస్కుండు = షహయశుండు’ అను ద్వివిధరూపములు గల్గును. (సమాసాధికరణసమాసములలో ‘షహత్’ అను షాని తకారము ‘అ’కార మగును.) ఇంక సమాసాన్తములును ననేకములు గలవు.

‘దశానాం సమీపే’యే సత ఉపదశాః=పదిసమీపమున నుండు సంఖ్యలు. తొమ్మిది - లేదా పదునొకండని యర్థము. ‘ఆసన్నవింశాః’ = వింశతికి సమీపగతములు. ‘ద్వా వా త్రయో వా ద్విత్రాః’ = రెండుగాని మూడుగాని. “వార్థే బహువ్రీహిః” (బాలమ. సి. కౌ. ౮౮౬. సూ). ఇట్టివానికి బహువ్రీహిసంజ్ఞ మాత్రముగలదు కాని యివి యన్యపదార్థ ప్రధానములుగావు. ‘దక్షిణస్యాశ్చ పూర్వస్యాశ్చ దిశో రన్తరాశం = దక్షిణపూర్వా.’ (ఆగ్నేయదిక్కు) సర్వరాదుము లకు వృత్తిమాత్రమునఁ బుంసద్భావము గల్గును గాన ‘దక్షిణాపూర్వా’ అని కానేరదు. “కేశేషు కేశేషు గృహీత్వా ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం తత్ కేశాకేశి - దక్షైశ్చ దక్షైశ్చ ప్రహృత్య ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం తత్ దక్షాదక్షి,” ఇట్టివి వ్యతీ హారబహువ్రీహులు, “ముష్టాముష్టి ఇతి పూర్వపదాంతస్య ఆత్మ మపాణినీయమ్” (సి. కౌ. ౮౮౬. సూ. బాలమ. వ్యా). ‘ముష్టిముష్టి’ అనురీతిని బూర్వస్వరదీర్ఘము మాత్రమే సాధువని తాత్పర్యము. కాని ముగ్ధబోధవ్యాకర్త “ముష్టాముష్టి” అను దానికిని సాధుత్వమును సూత్రించెను. “వ్యతీహారే చిః పూర్వో ఘ్నోన చ్యావా. (వృత్తి) వ్యతీహారే యో హః (బహువ్రీహిః) తస్మా చ్చిః స్యాత్. పూర్వస్య చ దీర్ఘః స్యాత్ - ఆ. వా, నత్వచి” (ముగ్ధ. ౩౮౯. సూ). “యుద్ధా దన్యత్రాపి దృశ్యతే. కర్ణాకర్ణి జపన్తి హస్త నిభృతమితి మహానాటకే. పరస్పర మేకజాతీయ క్రియాకరణం వ్యతీహారః” (దుర్గా. వ్యాఖ్య). క. భీమాసుర వీరులము! స్థాముష్టి రణచ్ఛటాచ్ఛటా శబ్దంబు | ద్దామంబై.....(ఆర. 3. ఆ. ౩౯౫. ప) “పుత్రేణ సహవర్తత ఇతి సపుత్రః (ఇందు సహశబ్దమునకు ‘స’ అనునది వికల్పముగ నాదేశమగును) సహ పుత్రః. అవిద్యమానః పుత్రో యస్య సః = అపుత్రః = అవిద్యమాన పుత్రః = (పుత్రులులేనివాడు) ప్రవతితం పల్లం యస్తాత్ సః = ప్రపల్లః = ప్రవతితపల్లః” (రాలిన యాగు గలచెట్టు) అనురీతి వివిధబహువ్రీహులును గలవు. విస్తరభీతిని వాని లక్షణములను వినరింపలేదు.

కల్పతరువు. ౨౬౮ VII విషః—ద్వంద్వసమాసము:—“చార్థే ద్వంద్వః. (అ. ౨. ౨౯.)” (సి. కౌ. ౯౦౧. సూ). చార్థమందు వర్తించు సుబన్తములకు వైకల్పికముగా సమాసము కల్గును. అది ద్వంద్వసంజ్ఞ గలదగును. సముచ్చ యావ్యాచ యేత రేతరయోగ సమాహారములు చార్థములు. పరస్పరనిరపేక్షములగు సనేకపదముల కొక క్రియయందువేర్వేలుగ నన్వయము సముచ్చయము. ఉదా:—‘ఈశ్వరం గురుంచ భజస్య’ అనుచో, ‘ఈశ్వరుని భజింపుము - గురునినైతము భజింపుము’ అని యర్థము. భజనక్రియయందు సహన్వయము లేదు ‘ఈశ్వరం గురుం’ అనువానికిఁ

బరస్పరాపేక్ష లేదు. భజనక్రియతోఁగర్తముగా 'ఈశ్వరమ్' అనునది యన్వయించిన పిదపఁ గ్రియయొక్క యావృత్తిచే 'గురుమ్' అనునదియు నన్వయించును. కావుననే సముచ్చయమం దేక 'చ' శబ్ద ప్రయోగము మాత్ర ముండును. రెండువస్తువులలో నొకటి ప్రధానమై మరొకటి యప్రధాన మగునపు డాచశబ్దార్థ మస్వాచయ మనఁబడును. (భిక్షా మట - గాం చానయ) భిక్ష కేగుము - గోవును నైతము తెచ్చు. ఇచట భిక్ష కేగు మనునదియే ప్రధానము. ఆ క్లేశనపుడు మార్గమున లభించెనేని గోవును నైతము తెచ్చుని తాత్పర్యము. ఈసముచ్చయస్వాచయములు రెండిటియందును నేకార్థిభావలక్షణరూపసామర్థ్యము లేమింజేసి సమాసము కానేరదు.

పరస్పరాపేక్షగల యనేకపదార్థముల కొకక్రియయం దన్వయ ముండునపుడు చార్థ మితరేతరయోగము. పరస్పరసాహిత్యసూచనమునకై యందు 'చ' శబ్ద ద్వయ ప్రయోగ ముండును. "ఇతరేతరయోగంలక్షయతి. మిళితానామితి పరస్పరాపేక్షితానాం సముదితానా మేకస్తిన్ క్రియాపదేఽన్వయో యత్ర, తత్రేతరరేతరయోగః. పరస్పరసాహచర్యం చార్థః ప్రత్యేతన్య ఇత్యర్థః. యథా ధవశ్చ ఖదిరశ్చ ధవఖదిరావితి. అత్ర పరస్పరసాహిత్యసూచనాయ చకారద్వయప్రయోగః" (బాలమ. వ్యాఖ్య. సి. కౌ. ౯౦౧ సూ.) కొన్నియెడల ద్వంద్వఘటితపదార్థముల సాహిత్యము శబ్దబోధమునందుమాత్రమే వర్తిల్లును. క్రియానిష్పత్తియం దద్దానికీ బ్రసక్తి లేకపోవచ్చును. "మాతాపిత్రోర్భృతేహనీతిన ద్భోధే సాహిత్యం న తు క్రియానిష్పత్తై" (వృద్ధిసూత్ర ప్రదీపోద్యోతము.) ఇందు మాతాపితృమరణముల కేక కాలికత్వము వక్తృతాత్పర్యసిద్ధము కాదుగదా. శబ్దబోధమందును సాహిత్యము కొన్నికవిప్రయోగములందుఁ బాటించఁబడలేదు. 'రామలక్ష్మణులు రావణేంద్రజిత్తులను వధించిరి.' అనువ్యవహారమున రావణేంద్రజిత్తుల హననమున రామలక్ష్మణు లిద్దఱకు సహవాక్యపారము భాసిల్లుటచే రాముఁడు రావణుని లక్ష్మణుఁ డింద్రజిత్తును వధించిరను ప్రత్యేకార్థము లభింపనేరదు. భాష్యసమ్మతము కాకున్నను బ్రయోగానురోధమున యథాసంఖ్యాన్వయమును వేటుగ వ్యాఖ్యానించుకొనవలసినదె యని యెఱుంగునది. ఇతరేతరద్వంద్వము బహుపదఘటితమును గావచ్చును. ఉదా:— 'రాముఁడును+లక్ష్మణుఁడును+భరతుఁడును+శత్రుస్ముఁడును= రామలక్ష్మణభరత శత్రుస్ములు.' ఇందు 'చ' శబ్దార్థము సమాసశక్తిచే బోధ్యమగునుగాన విగ్రహ వాక్యములోని చశబ్దములు సమాసమున లోపించును. సమాసఘటితపదార్థముల సంఖ్యనుబట్టి యందు వచన మేర్పడును. సమాసచరమావయవశబ్దముయొక్క

లింగము నిల్చును. "సీతాచ+రామశ్చ = సీతారామా" = సీతయు రాముడను = సీతారాములు, ద్వంద్వంతమున నిల్చుశబ్దము ద్వంద్వఘటితపదము లన్నిటితోను బ్రత్యేకముగ సంబంధించును. ఉదా:—కృష్ణాక్షున ప్రభావము వర్ణనాతీతము = కృష్ణప్రభావము నర్జునప్రభావమును వర్ణనాతీతములు. ద్వంద్వఘటితపదముల పౌర్వాపర్యము విషయమున వైయాకరణులు పెక్కునియమములను వచించిరి. కాని యెల్లఁ బ్రాంతములు. అట్టినియమములకు విలక్షణములగు ప్రయోగములును గలవు. అట్లయినను వానిలోఁ గొన్ని యిటుఁ బ్రదర్శింపఁబడుచున్నవి. "ద్వంద్వే ఘి (౨-౨-౩౨) ద్వంద్వే ఘి సంజ్ఞం పూర్వం స్యాత్ - హరిశ్చ+హరశ్చ = హరిహరా" (సి. కౌ. ౯౦౩ సూ.) నదీరంజ్ఞికములు కాని (స్త్రీ ప్రత్యయాంతములు కాని) యిమదంతములు ఘిరంజ్ఞికల వగును. సఖశబ్దమునకు ఘిసంజ్ఞ లేదు. రవి - హరి - గురు-విష్ణు - మొ. "అనేకప్రాప్తా వేకత్రనియమోఽనియమ శ్చేషే (వార్తి. ౧౮౧౦) హరిగురుహరాః - హరిహరగురవాః" - పెక్కు ఘిరంజ్ఞికము లున్నపు డొక్క చోటనే యీనియమము చెల్లునని వార్తికార్థము. (సి. కౌ. ౯౦౩ సూ.)

"అజా ద్యదంతమ్ (౨-౨-౩౩) ఇదం ద్వంద్వే పూర్వం స్యాత్. ఈశకృష్ణే, బహుష్వినియమాః. అశ్వరథేన్ద్రాః=ఇన్ద్రాశ్వరథాః". "ఘ్నంతా దజా ద్యదంతం విప్రతిషేధేన (వార్తి. ౧౮౨౬) ఇన్ద్రాగ్ని" (సి. కౌ. ౯౦౪) అచ్చు పదాదియందును 'అ'కారము పదాంతమందును గలది యజాద్యదంత మనిపించుకొనును. అట్టిది ద్వంద్వమునఁ బూర్వపద మగును. ఘ్నంతముకన్నను నజాద్యదంతము పూర్వపద మగును. ఈశకృష్ణులు - ఇంద్రాగ్నులు. "అల్పాచేతరం పూర్వమ్. (౨-౨-౩౪) (అల్పసంఖ్యాకస్వరములు గలది మొదట నిల్చును. శివకేశవులు.) శివకేశవౌ..... లఘుక్షరం పూర్వమ్ (వార్తి. ౧౮౧౩) కుశకాశమ్ - అభ్యర్హితంచ. (వార్తి. ౧౮౧౨) తాపసస్త్వితౌ (పూర్వాత్తము = శ్రేష్ఠము = అభ్యర్హితము - కృష్ణాక్షులు) - (మాతాపితలు (గర్భధారణసామాభ్యాం | పితృర్మాతాగరిమసీ, (సి. కౌ. ౯౦౫ సూ.) "మాతాపితరా పితృదాహరతా ప్రాయేణ ద్వంద్వే స్త్రీలింగనైవైవ పూర్వస్థితి రితి సూచితమ్. తేన.....నధూవరో ఇత్యాది. క్వచిన్న..... తేన "సోధవ ద్వంద్వధూ సమాగమః.....ఇతిరథా" (ముగ్ధ. ౩౨౧ సూ. దుగ్ధా. వ్యాఖ్యి.)

కల్పతరు. ౨౬౮ VIII సమాహారద్వంద్వము:—సమాహార మనఁగా సమాహము. ద్వంద్వఘటితపదార్థముల సమాహము సమాహి ద్వారమునఁ గ్రియతో నన్వయించును. ప్రధానమగు సముదాయ మొక్కటే సమాసబోధ్య మగుటచే నిది

యేకవచనాంతమే యగును. “స నపుంసకమ్. (౨-౪-౧౨) సమాహారే ద్విగుర్ద్విద్వత్సృ
 నపుంసకం స్మార్త్ - ఖరవల్లి జ్ఞాపవాదః.” (సి. కౌ. ౮౨౧ సూ.) వయిసూత్రము
 చొప్పున సమాహారద్వంద్వ మేకవచనాంతము నపుంసకలింగము నగును. “ద్వద్వత్సృ
 ప్రాణితుర్య నేనాక్తానామ్ (౨-౪-౨) ఏషాం ద్వద్వత్ ఏకవత్ స్మార్త్. పాద
 పాదమ్.” “(పాణ్యోః పాదయోశ్చ సమాహారః) అని విగ్రహము. ఇది
 ప్రాణ్యం గోదాహరణము) ‘మూర్ధ్వికపాణవికమ్’ (ఇది తూర్వాగ్విదాహరణము.
 ‘మూర్ధ్వికపాణవికయో స్సమాహారః’ అని విగ్రహము. మృదంగవాదక వణవ
 వాదకుల సమాహమని య్థము) ‘రథికాశ్శారోహమ్’ (ఇది నేనాం గోదాహర
 ణము. ‘రథికానా శ్శారోహాణాం సమాహారః’ అని విగ్రహము. రథికు
 లయు నశ్శారోహులయు సమాహమని య్థము.) (సి. కౌ. ౯౦౬ సూ.) ఇట్లు
 ప్రాణ్యంగ తూర్వాంగ నేనాంగముల కేకవచ్ఛాన మవగా సమాహారద్వంద్వము
 నెన్నునగును. బహువచనసమాహారమును నుండును. రథగజశురగపాదాతము.
 “సమాహార మేకయామే కాస నవట నేకవచ్ఛానము నీర్థమగుచుండ సమాహార
 ద్వంద్వవిషయకమగునీర్థకరణము నియమాత్మ మగును. ప్రాణ్యంగాదుండు సమా
 హారముండే సమాస మగునుగాని యితరేతరయోగమున లేదని నియమస్వరూపము”
 (కౌము.శర. ౩౪౨ పుట.) “విభాషా వృత్త ర్మగ తృణ థాన్య వ్యజ్ఞానపతు శకు న్యశ్వ
 బడబ పూర్వారాధరోత్తరాణామ్. (౨-౪-౧౨) వృతాదీనాం సప్తాణాం ద్వద్వత్,
 ఆశ్వబడబేత్వాది ద్వద్వత్త్రయంచ ప్రాగ్భాష్యా (ప్రాగ్భాత = సమాహారద్వద్వత్,
 ఏకవత్ స్మార్త్) స్థిత్యన్యగోధమ్, స్థిత్యన్యగోధాః, (వృతాశ్చ న్యగో
 దాశ్చ అని విగ్రహము) (వృత్). దురువృషతమ్ దురువృషతాః (మృగ). శశకాశను-
 కుశకాశాః (శ్పిణ). వ్రీహియవమ్ - వ్రీహియవాః (థాన్య). దధిఘృతమ్ - దధిఘృతే
 (వ్యజ్ఞాన). గోమహిమమ్ - గోమహిషాః (శకు). శుకబకమ్ - శుకబకాః (శకుని)...”
 (సి. కౌ. ౯౦౬ సూ.) ఇట్టి యేకవచ్ఛానవిధులు పెక్కుగలవు.

సమాసాస్తవిధులు-సమాసాశ్రయవిధులును నీద్వంద్వమందుం బెక్కు గలవు.
 “ఆనబ్బుతో ద్వద్వే (౬ - ౩ - ౨౫). విద్యాయోని సంబంధవాచినాం ఋదచ్ఛానాం
 ద్వద్వే ఆనబ్ స్మార్త్ ఉత్తరపదే.....మాతాఽతరా పితాపుత్ర. హోతృపోతృ
 నేష్టోదాతారః - హోతాపోతానేష్టోదాతారః” (పుత్రేన్యతరస్యామ్నసు సూత్రము
 నుండి మంతుకశ్చతచే పుత్రశబ్ద మనున ర్తించును) (సి. కౌ. ౯౨౧. సూ.). విద్యా
 సంబంధనాచకములు యోనిసంబంధనాచకములు నయిన ఋదంతశబ్దములకు ద్వం
 ద్వముం దట్టిసంబంధమేగల ఋదంతముగాని పుత్రశబ్దముగాని యుత్తరపద మగు

నపుడు 'అనజ్ఞా'దేశ మగును. "మాతాచ పితాచ = మాతాపితరా" అనుచో, ఋత్రిత్వాదనమందు వారికి యోనిసంబంధము గలదు. 'అనజ్ఞ' అనునది ఋత్వస్థానమున నాదేశమయ్యెను. జకార మిద్వంద్వము - అకార ముచ్చారణ్యాదు-నకారము సమాసమున లోపించును. 'పితాచ పుత్రశ్చ = పితాపుత్ర' అనుచో వారికి జన్యజనకభావరూపము గు యోనిసంబంధము గలదు గాన నానజ్ఞు వచ్చినది. "హోతాచ+పోతాచ+నేష్టాచ+ఉద్గాతాచ = హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః" అనుచో వారి కేకదృజ్జమునందు విద్యాద్వారమున ఋత్విగ్రూపసంబంధము గలదు గాన 'అనజ్ఞు' వచ్చినది. హోత = హోమముచేయువాడు - పోత = ఋత్విజులలో నొకఁడు - నేష్ట = ఋత్విజులలో నొకఁడు - ఉద్గాత = ఋత్విజులలో సామవేదకర్తృము నడపువాడు. వీనిలో సుత్తరపదపరకత్వము నేష్టశబ్దమునకే గలదు గాన దానికి మాత్రమే 'అనజ్ఞు' వచ్చినది. "హోతాచ+పోతాచ = హోతాపోతారా, నేష్టాచ+ఉద్గాతాచ = నేష్టోద్గాతారా, హోతాపోతారాచ + నేష్టోద్గాతారాచ" అనుద్వంద్వ ద్వయగర్భముగు ద్వంద్వసమాసమున నన్నిటికిని సుత్తరపదపరకత్వము సంభవించునుగాన మూఁడుచోటులందును 'అనజ్ఞు' రాగా 'హోతాపోతానేష్టోద్గాతారః' అనురూపము సిద్ధించును.

"దేవతాద్వంద్వేచ (౬ - 3 - ౨౩) (సి. కౌ. ౯౨౨). విద్యా యోనిసంబంధములు ఋదంతత్వము లేమింజేసి యీసూత్ర మారంభింపబడెను. వేదమందుఁగాని లోకమందుఁగాని సుప్రసిద్ధులుగు సంబంధముగల దేవతావాచకద్వంద్వమందు నట్టి దేవతావాచియగు సుత్తరపదము పరమగుచుండఁగా 'అనజ్ఞు'వచ్చును. ఉదాః— 'మిత్రశ్చ+వరుణశ్చ = మిత్రవరుణౌ' 'సూర్యశ్చ+చంద్రమాశ్చ = సూర్యాచంద్ర మసౌ' మొ. "మాతరపితరావృదీచామ్. (౬ - 3 - 3౨), మాతరపితరా" (సి. కౌ. ౯౨౯). "మాతాచ+పితాచ" అనుద్వంద్వమున 'మాతరపితరా' అనియు రూపము గలదని తాత్పర్యము. అనజ్ఞువచ్చుటచే 'మాతాపితరా' అనురూపమును సిద్ధించుచున్నది.

"ద్వంద్వో చ్చుదషహంతా త్సమాహారే (౫ - ౪ - ౧౦౬). (సి. కౌ. ౯౩౦.) చవర్గాంతములకన్నను దకార షకార హకారాంతములకన్నను సమాహార ద్వంద్వమున 'టచ్' ప్రత్యయ మగును. "వాక్చ+త్వక్చ తయోస్సమావారః = వాక్ త్వచమ్. త్వక్చ+స్రక్చ - తయోస్సమాహారః = త్వక్స్రజమ్. శమీదృషదమ్ - ఛత్రోపానహమ్" మొ. ఇట్టివి పెక్కుగలవు. అహోరాత్రము వాజ్ఞన సము - మొదలగునవి పెక్కుసమాసాంత ప్రత్యయాంతములు గలవు - విస్తీర్ణభీతి నుదాహరింపలేదు.

కల్పతరువు. ౨౬౮ IX విషయము:—ఏకశేషవృత్తి:—ఏకశేషవృత్తి ద్వంద్వంబు
వాదము. ఏకశేషమునకు ద్వంద్వసంజ్ఞయు సమాససంజ్ఞయు లేవు. 'రామశ్చ+
రామశ్చ' అనుచో 'రామరామా' అని కానేరదు. ఇంక 'రామా' అనియే రూప
సిద్ధి కల్గును. అట్టి యేకశేషస్థలములు విశదీకరింపబడుచున్నవి. "సమాపాణా మేక
శేష ఏకవిభక్తౌ (౧-౨-౬౮) ఏకవిభక్తౌ యా ని సమాపాణ్యేన దృష్టాని తేషా మేక ఏవ
శిష్యతే.....రామా (రామశ్చ+రామశ్చ). (సి. కౌ. ౧౮౮ సూ.)" ఎట్టి
విభక్తులందును సమాసరూపమే కల శబ్దములలో నొకశబ్దమే యగును. "రామశ్చ+
రామశ్చ=రామా" (రాముఁడును+రాముఁడును=రాములు) అని రూప మేర్పడును.
కొన్నివిభక్తులందు రూపభేదము లేకున్నను నెంచెని భేదమున్నచో నేకశేషము
కానేరదు. "మాతాచ + (పరిచ్ఛేత్త) (కొలుచువాఁడు) మాతాచ (౩ల్లి) మాతృ
మాతరా" అని ద్వంద్వమే యగును. "మాతా - మాతరా - మాతరః" అని
జననీవాచకత్వమందును 'మాతా - మాతారా - మాతరః' అని పరిచ్ఛేత్తవాచ
కత్వమందును బ్రథమావిభక్తియందు రూపభేదము వీరికి గన్పట్టుచున్నదిగదా.
"మాతృశబ్దస్తావ జ్ఞననీవాచీ. పరిచ్ఛేత్తవాచీవ, తత్ర మాతృభ్యా మితిభ్యామాదౌ
క్వ చిత్సారూప్యే సత్యసి, బౌజసాదిషు మాతరా - మాతారావితి వైరూప్యదర్శ
నాత్ నైకశేషః" (బాలమ. వ్యా. సి. కౌ. ౧౮౮. సూ.) "పుమాన్ స్త్రీయా.
(౧ - ౨ - ౬౭). స్త్రీయా సహాక్తౌ పుమాన్ శిష్యతే, తల్లక్షణ ఏవ విశేషశ్చేత్ -
హంసీచ హంసశ్చ = హంసౌ" (సి. కౌ. F33 సూ.) స్త్రీవాచకముతోడి సహాక్తి
యందుఁ బుంవాచకము శేషించును. ఆరెండిటికిని బుం స్త్రీస్త్రిత్య భేదముమాత్రమే
యున్నపుడె యట్లు సంభవించును. "హంసశ్చ వరటాచ - హంసవరటే" అనుచో
నేకశేషము కానేరదు. వరట యనఁగా హంసి యనఁగా నాఁడుహంసము. "ఏతా
మాత్రా. (౧ - ౨ - ౭౦). మాత్రా సహాక్తౌ ఏతా వా శిష్యతే - మాతాచ
ఏతాచ = ఏతరా - మాతాఏతరా" (సి. కౌ. F34). మాతృశబ్దముతోడి సహాక్తి
యందు పితృశబ్దము వైకల్పికముగా శేషించును. "ఏతరా = మాతాఏతరా =
మాతరపితరా" = తల్లిదండ్రులు. ఇచటి లింగవిశేషములనుగూర్చి ౨౫౯ విష.
విస్తర II చూడవలెను. "గ్రామ్యపశుసంఘే వ్యతరుణేషు స్త్రీ (౧ - ౨ - ౭౩) ఏషు
సహ వివక్షాయాం స్త్రీ శిష్యతే. పుమాన్ స్త్రీయే త్య స్యాపవాదః. గావ ఇమా" (సి. కౌ. F3౯. సూ.) అనేకశబ్దములగు గ్రామ్యపశువుల సంఘములలో (లేతవి
కానపుడు) పుంలింగములతోడి సహాక్తియందు స్త్రీలింగము శేషించును. "గావశ్చ
(ఎద్దులును) గావశ్చ (ఆవులును) గావః" అని యగును. అట్టి 'గావః' అనునది

స్త్రీలింగమని విశదీకరించుటకు 'ఇమాః' అనునది నిల్పబడెను. ఆశ్వము లేకశఫ
ములు (ఒకడెక్కగఁవి) గాన నవి గ్రామ్యపశుసంఘములైనను నీవిధి వర్తింపదు.
“అశ్వాశ్చ + (మగగుట్టములు) అశ్వాశ్చ = (అడుగుట్టములు) అశ్వా ఇమే” అని
యగును. పుంలింగము శేషించెనని తెల్పుటకై 'ఇమే' అనునది నిల్పబడెను. “నపుం
సక మనపుంసకే నైకవ చ్ఛాన్యతరస్యామ్. (౧ - ౨ - ౬౯)” (సి. కౌ. ౯౩౫
సూ.) నపుంసకమునకు నపుంసకేతరములతోడి సహవినక్షయండు నపుంసకమే శేషిం
చును. ఇట్టి నపుంసకశిష్టత నిత్యమే యగును. ఆ శేషించినది యేకవచనాంతము
వైకల్పికముగ నగును. వానికి లింగకృతమగు భేదమునూత్రము గల్గునపుడె యీవిధి
వర్తిల్లును “శుక్లశ్చ + (పటము) శుక్లాచ+(పటి) శుక్లంచ = (పటమ్) శుక్లమ్—
శుక్లాసి” అని రెండువిధములుగాను శేషించును.

కల్పతరు. ౨౬౮ X విష:—అలుక్ సమాసములు కొన్నియెడల సమాస
విభక్తికి “సుపోధాతు.....” అను (౨౬౮ I విష.) సూత్రముచొప్పున
లోపము కల్గకుండుటయుఁ గలదు. అలుక్ సమాసనిధాయకసూత్రములు సుపో
ధాత్విత్వాది కపవాదములు. అట్టివి “అలుక్ సమాసములు” అనఁబడును. అట్టివి
తెల్లన “సి. వనజేక్షణాక్షనోధన పశ్యతో హరుండు” అనురీతిని బ్రయోగింపఁబడు
చుండును.

“పుంసానుజో జనుషాన్ధ ఇతిచ (వార్తి. ౩౮౮౧.) యస్యాగ్రజః పుమాన్
సపుంసానుజః (పురుషునిచేత ననుజుండు = పురుషుఁ డగ్రజుండు గాఁగలవాఁడు) జను
షాన్ధో = జాత్యన్ధః” (జనుషా = జన్మముచేతనే, అన్ధః = అంధుండు) (సి. కౌ. ౯౬౦
సూ.) “వైయాకరణాఖ్యాయాం చతుర్థ్యాః (౬-౩-౨) ఆత్తనః. ఇత్యేవ ఆత్తనే
పదమ్” (సి. కౌ. ౯౬౮ సూ.) “పరస్యచ (౬-౩-౮) పరస్మై పదమ్.....”
(సి. కౌ. ౯౬౫.) “వాగ్దిక్ పశ్యద్భ్యః యుక్తిదండహరేషు. (వార్తి. ౩౮౯౨
షష్ఠ్యాఅలుక్. వాచోయుక్తిః (యుక్తియుక్తమగుమాట). దిశోదణ్డః (దిక్కుయొక్క
దండము=దిక్కునందలి దణ్డము) పశ్యతోహరః” (పశ్యంత మనాదృత్య హరతీత్యర్థః)
= (చూచుచున్నవానిని వంచింది దొంగిలించువాఁడు) (సి. కౌ. ౯౭౯ సూ.)
“ఋతో విద్యాయోని సంబన్ధేభ్యః (౬-౩-౨౩)” (సి. కౌ. ౯౮౧ సూ.) ఋదంతము
లగు విద్యాయోనిసంబంధవాచకములకంటెఁ బరముగనున్న షష్ఠి విద్యాయోని
సంబంధవాచకములు పరమగునపుడు లోపింపదు. “పితు రన్తేవాసీ (తండ్రికిఁగిష్యుండు).
పితుః పుత్రః” (తండ్రికిఁగఁమారుండు). అన్యతరపరత్వ మంగీకృత మగుటచేత
“హోతుః పుత్రః” (హోతయొక్క పుత్రుండు) అనియు నలుక్ సమాసము సాధు

110 సర్వవిధముల సమాసముల తుదినివచ్చు ప్రత్యయములు [౨౬౮ XII ౨. కల్ప.]

వగును. “భ్రాతృజాయా” మ్తును మేఘసందేశప్రయోగము ‘పితామహః పితృపితా’ అనునమరోక్తియు వీని కన్యధాత్వమును జూపుచున్నవి. పితూఃస్వర (మేనత్త)నూతుః స్వర (పేనత్తల్లి) ‘పితృష్వస-మాతృష్వస’ అనుపాఠీకరూపములును వైయాకరణసమ్మతములు. “ఇవేన సమాసోవిధ క్త్యలోపశ్చ (వార్తి. ౧.౨౩౬ ౧౩౪౧) తీమాతస్యేన” (మేఘమునకువలె) (సి. కౌ. ౬౫౦ సూ.) ఈసమాసము వైకల్పికమనుట భావ్యమైతము కావుననే ‘ఉద్బాహురివ వామనః’ (ఋషు. ౧ సర్గ.) అనుకాలిదాస వ్యస్తప్రయోగము సాధువగుచున్నది. దేవానాం ప్రియఃఘోష = మూర్ఖఘోష (బౌద్ధులబిరుదము.) దాస్యాః పుత్రుఘోష = నింద్యఘోష మొదలగునవియును వైయాకరణసమ్మతములు. “అమూర్థ మస్తకాత్ స్వాజ్ఞాదకామే (౬-౩-౧౨) కణ్ఠేకాలః” (కంఠమున నల్పుగలవాఁడు = శివుఁడు) (సి. కౌ. ౯౭౦ సూ.) (విస్తర II. ౨౬౮ VI విష.) మూర్థమస్తకశబ్దభిన్నములయిన స్వాంగవాచకములకంటెఁ బరమగు సప్తమికే గామశబ్దేతరము పరమగుచుండఁగా సంజ్ఞయందు లోపము కల్గదని సూత్రార్థము. కంఠేకాలుఁడు. మొ. “హలదంతా త్సప్తమ్యా స్పంజ్ఞాయామ్. (౬-౩-౯)..... యుధిష్ఠిరః (యథి+స్థిరః = యుద్ధమందు స్థిరుఁడు) హలస్తమునకంటెను ‘అ’దస్తము కంటెను బరమగు సప్తమికే సంజ్ఞయందు లోపము కల్గదని యర్థము. దివిజాలు - నరసిజము మున్నగు పెక్కులగు నలుక్కు లింకను గలవు. విస్తరభీతిని జూపలేదు.

కల్పతరు. ౨౬౮ XI విష:—సర్వసమాసాంతప్రకరణము:—ఆయాప్రకరణములం దాయాసమాసములందు వచ్చు సమాసాంతప్రత్యయము లీవఱకుఁ జూపఁబడెను. ఇందు సర్వసమాసముల తుదిని వచ్చు ప్రత్యయములు మిశ్రముగఁ జెప్పుఁబడుచున్నవి. “ఋక్ పూర్వధూః పథా మానత్తే (౫-౪-౭౪) అ-అనత్తే ఇతి ఛేదః. ఋగాద్యస్తస్య (ఋక్. పూర్. అప్. ధూర్. ఇథిక్) సమాసస్య అప్రత్యయోఽంతావయవః స్యాత్. అత్తేయాధూస్తవస్తస్య తు న. అర్ధర్చః.... విమలాశం సరః.” (సి. కౌ. ౯౪౦ సూ.) “అర్ధ+ఋచ్+అ = అర్ధర్చః. (ఋక్కులో సగము) విమల+అప్+అ = విమలాశమ్ = (నిర్మలజలముగలది సరస్సు.) పిష్టు+పూర్+అ = పిష్టుపూర్మ్. రాజన్+ధూర్+అ = రాజధూరా (రాజ్యభారము) రమ్య+పథన్+అ = రమ్యపథః” అని రూపము లేర్పడును. ఇట్టివి పెక్కుగలవు. “స్త్రీచ+పుమాంశ్చ = స్త్రీపుంసమ్. వాక్ చ+మనశ్చ = వాజనసమ్ - పురషస్య+అయన్ = పురుషాయుషమ్” మున్నగు నిపాతములు నింకననేకవిశేషములునుగలవు. విస్తరభీతి నుదాహరింపలేదు.

కల్పతరువు. ౨౬౮ XII విష:—సమాసాశ్రయః ధూలు:—సమాసపదముల నడుమ జరిగెడి పెక్కుకార్యవిశేషములు సంస్కృతవ్యాకరణమున నుపదేశింపఁబడినవి. అట్టివిట దిక్ ప్రదర్శనముగఁ జూపఁబడుచున్నవి.

“ఇకో హ్రస్వోఽజ్యో గాలవస్య (ఓ-3-౬౧) ఇగ న్త స్యాజ్య వస్య హ్రస్వో వాస్యాత్ ఉత్తరపదే. గ్రామణీపుత్రః - గ్రామణీపుత్రః” (సి. కౌ. ౯౯౯ సూ.) జ్యన్తము కాని యిక్ ప్రత్యాహారాన్తముల (ఇ-ఉ-ఋ) కుత్తరపదము పరమగు చుండఁగా హ్రస్వము వైకల్పికముగ నగును. “గ్రామణి యగు పుత్రుఁడు లేదా గ్రామణియొక్క పుత్రుఁడు” అని కర్తృధారమునుగాని తత్పురుషముగాని గ్రహింప వలయును. గ్రామణీశబ్దములోనిది ‘సీ’ ధాతువుయొక్క ‘ఈ’కారమేకాని జీప్రత్యయసంబంధి కాదు. “గ్రామణీః+పుత్రః = గ్రామణీపుత్రః” అని రూపము కల్గినది. “జ్యాపోః సంజ్ఞా ఛన్దో ర్భవశమ్ (ఓ-3-౬3) రేవతిపుత్రః - అజక్షీరమ్” (సి. కౌ. ౧౦౦౧ సూ.) జ్యన్తమునకు నాబంతమునకు కుత్తరపదము పరమగుచుండఁగా సంజ్ఞావాచిత్యమునను ఛందస్సునందును హ్రస్వము కల్గును. “రేవత్యాః+పుత్రః = రేవతిపుత్రః” అనుచొప్పున సిద్ధించిన రేవతిపుత్రుఁడనునది యొకనిపేరు. అజాయాః+క్షీరమ్ = అజక్షీర మ్మనునది తైత్తిరీయమున సంజ్ఞగాఁ బ్రయోగింపఁబడెను. “జ్యోతిష్సనపదరాత్రినాభిరామగోత్రరూపస్థానవర్ణవయో వచనబద్ధమ్ (ఓ-3-౮౫) ఏషు ద్వాదశ సూత్తరపదేషు సమానస్య సః స్యాత్. సజ్యోతిః” (సి. కౌ. ౧౦౧౩ సూ.) జ్యోతిః ప్రభృతులు పరమగునపుడు పూర్వపదమగు ‘సమాన’ అనుదానికి ‘స’ అనునది యాదేశమగును. “సమానం గోత్రం యస్య సః = సగోత్రః” = (సమాన గోత్రజాతుఁడు) “సమానం వయః యస్య సః సవయస్కుః” (సమానమగువయస్సు గలవాఁడు.) అనురీతిని విగ్రహముల నెన్నునది. “విశ్వస్య వసురాటాః (ఓ-3-౧౨౮) విశ్వశబ్దస్య దీర్ఘోవాదేశః స్యాద్ద్రా రాట్శబ్దేచ పరే విశ్వం వసు యస్య సః = విశ్వావసుః.....విశ్వారాట్” (సి. కౌ. ౩౭౯ సూ.) విశ్వావసు వనువాఁ డొకగంధర్వుఁడు. విశ్వావసు వనున దొకసంవత్సరము “విశ్వారాజ్ విశ్వేషాం రాజని పరమేశ్వరేచ” (శబ్దస్తో) “మిత్రే చక్షా” (ఓ-3-౧౩౦) విశ్వమిత్రః. ఋషేకిమ్ - విశ్వమిత్రోమాణవకః” (సి. కౌ. ౧౦౪౯ సూ.) మిత్రశబ్దము పరమగు చుండఁగా ఋషి యథమగుచుండఁగా బూర్వపదమగు విశ్వశబ్దమునకు దీర్ఘమగునని సూత్రార్థము. “పృషోదరాదీని యథోపదిష్టమ్. (ఓ-3-౧౦౯) పృషోదరప్రకారాణి శిష్టై ర్యథోచ్చారితాని తక్తై వ సాధూని స్యుః - పృషత్+ఉదరమ్ (పృషోదరము) తలోఽః-వారివాహాః కలాహాకః - పూర్వపదస్యః - ఉత్తరపదాదేశ్చ లత్వమ్...” (సి. కౌ. ౧౦౩౪ సూ.) పృషోదరశబ్దమువంటివి శిష్టప్రయాగమునుబట్టి యే సాధువు లగును. “పృషతః+ఉదరమ్ = పృషోదరమ్. షష్ఠీరమానే సుబ్లుకి తలోపే - ఆద్గుణః ఇతిభావః.” (బాలమ.) అనురీతిని వీనిరూపసాధనప్రక్రియ నూహించుకొననగును.

సమాసాశ్రయవిధులు వ్యాకరణమున ననేకములు గలవు. విస్తరభీతి నుదాహరింపలేదు.

పయిరితి సిద్ధసమాసములు సంస్కృతవ్యాకరణమున సవిస్తరముగా విశదీకరింపబడెను. ఎంత చెప్పినను గొంత యుండక తీరదు “కృత్తులు - తద్ధితములు - సమాసములు” అనువానిలక్షణము పూర్ణముగఁ జెప్ప శక్యముకాదు. “కృత్తద్ధిత సమాసానాం మభిధానం నియాయకమ్ | లక్షణం త్వనభిజ్ఞానాం | తదభిజ్ఞాన సూచకమ్. ఇతి ప్రాశ్నః” (ముగ్ధ. ౧౧౮౩ సూ. వివ.)

అక్షర XIII విషయము:—కొన్ని సిద్ధసమాసాదివిశేష ప్రయోగములు.—తే.గీ. మున్న కొనివచ్చు గణికాసమాహితోడ. (నన్ని. కు. ౩ ఆ. ౩౫౧.౧౦ ఆ. ౩౮౫. ౩౮౬ ప.) ద్విపద - భక్తసమాహితే బసవయ్యమహిమ. (బసవ. ౨ ఆ. ౬౪౭ ప.) పనిఁగొని సకలభక్తసమాహిత చూడ. (౭ ఆ. ౯౪౪ బసవ.) సమాహితశబ్దము దుష్టమగు వైరిపదమువంటి యసాధారణప్రయోగముగ బసవపురాణపీఠికలో నుదాహరింపబడెను. (బసవ. పీ. ౯౯ పు.) కాని యిది సాధువె యనందగును. “సు ప్నజాతాణి స్తాచ్చీర్ణే. (౩-౨-౭౮) అజాత్యగ్ధే సుపి థాతోర్ణిని స్స్యాత్ - తాచ్చీర్ణే ద్యోత్యే, ఉష్ణభోజీ. (ఉష్ణం భోక్తుంశీల మర్హం).....ఇహ వృత్తి కారణ ఉపస్థభిన్న ఏవ సుపి ణిని రితి.....తచ్చ భాష్యవిరోధాదుపేక్ష్యమ్, ప్రసిద్ధ శ్చోషసర్గే ణిని-స బభూ వోపడివినామ్, అనుయాయవర్గః, పత త్యభోధాదు విసారి. నవశ్చినీయాః ప్రభవోనుడివిభి త్యాదౌ” (సి. కొ. కృత వ్ర. ౨౯౮౮ సూ.) “భాష్యవిరోధాదితి - సుబ్దగ్రహణ ముపస్థగ్రహణానువృత్తి నివృత్తిర్థమ్ - ఉపస్థరే అనుపస్థరేచ సుబన్తే ఉపపదే థాతోర్ణిని రిత్వేచ భాష్యే ఉపాహృతత్వా దితిభావః” (బాలమ.) అనురీతిని ‘సమాహితం పరస్పర మేకీభవితం శీలమస్య - సంఘస్య సమాహితే’ అనువ్యుత్పత్తివొప్పున సమాహితశబ్దము నీర్ధించుచున్నది. ఏకీభవించు శీలముగల సంఘ మని యర్థము.

౨ ద్విపద. మణియును విను బెజ్జ మునా దేవి యనంగ (బసవ. ౩ ఆ. ౩౮౩). ఇట్టిచోటులందలి మహాశబ్దము మహచ్ఛబ్దభవ మని (మహాశబ్దమువలెనె) బసవ పురాణపీఠికలో వ్రాయబడెను. (బస. పీ. ౧౦౨ పు.) ఇది సరికాదు. మహాశబ్దము మహచ్ఛబ్దభవమైన స్త్రీపరుషేయైవో ‘తెల్ల+వాడు’ మున్నగురీతిని ‘మహావాడు’ మున్నగు ననిష్టరూపములు దుర్వారములు కావలసివచ్చును. కావున ‘అ’కారాంత మగు మహాశబ్ద మిట్టియెడల కవ్యభిప్రేతమని యెన్నవగును. “మహ - పు. (మహ+ ఘృణార్థే క) శత్రువే సతతానందజనకవ్యాపారే. తేజరి - యజ్ఞే.....” (శబ్దరత్న.).

[బా. సమా. 3 సూ.] ప్రయోగవిశేషసమర్థనము

‘శ్లో. మహై! ర్నన్దస్సన్ మమహన్దసాహి రయతే సార్థాభిధా మన్వహమ్’ (వేంకట పతిరాయల శాసనము.) “మహా = తేజో యుక్తయగు దేవి. లేదా ఆనందయుక్త యగుదేవి” అని మధ్యమపదలోపసమాసము సంగీకరింపనగును. ‘మాకేమి పట్టుము మహాలింగదేవ’ (బసవ. 2 ఆ. ౬౫౦) అని యిట్లు వెక్కుచోట్ల దీనిని సోమ నారాధ్యుఁడు ప్రయోగించి యున్నాఁడు. పయిరీతి మధ్యమపదలోపసమాసములును సోమనారాధ్యునకు సమ్మతములే. “అనుకాగచిత్తుఁడు (బసవ. ౧ ఆ. ౧౫౪-౬౧౧ ప.) ఆశ్చర్యహృదయుఁడై (౫ ఆ. ౧౬౮). సంతోషచిత్తుఁడై (౫ ఆ. ౨౨). సంతాప చిత్తులై చయ్యన నేగి (2 ఆ. 3౯౪) (2 ఆ. 2౪3-2౮2.)

3 ద్వి. ఇది సుమహత్తత్వము..... (బస. ౧ ఆ. ౨౬౮). ఇట ‘సుమహా తత్వ’మని సవరింప నగునుగాని సోమనారాధ్యునకు “మహత్” అనుదానిని గర్వ భారయమునఁ బ్రయోగించుట యభిలషితము. ద్వి. ‘ప్రొద్దతసూత్రమహద్గు పుత్ర | మండలిలో భవన్తహవాజ్ఞ... మండితా) అని ప్రాసాదిస్థలములలోఁ బ్రయోగించినాఁడు (బస. పీ. ౯౯ పు.) అట్లైన “ఆన్తహతః సమానాధికరణజాతీయ యోః (౬-3-౪౬) మహతః ఆకాశోఽన్తావేశః స్వాత్ సమానాధికరణే ఉత్తర భద్రే, జాతీయేచ పరే, మహావేదః.....” (సి. కౌ. ౮౦2 సూ.) అనుచొప్పున ‘మహాతత్వము - మహాగురుపుత్ర’ అనురీతిని నాకారాదేశము రావలదా యని శంకింపరాదు. ఇచటిది విపులస్పృహ దృఢక మహచ్ఛబ్దము కాదు. ఇంకఁ బయిరుదాహరించిన యుత్సవతేజః ప్రభృత్యర్థక మహాశబ్దమునుండి యేర్పడిన యాచార్యకర్తృబంతనామ ధాతువుయొక్క శత్రంతరూపము. “సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్వి బ్వా వక్తవ్యః” (వా. ర్తి. ౧2౨౨) (సి. కౌ. ౨౬౬౫ సూత్రమునొద్ద) అనుచొప్పున “మహాశవాచరతి = మహతి = నిత్యానందినలె నొప్పుచున్నాఁడు. దీని శత్రంతరూపము. ‘మహత్’ అని యేర్పడును. నిత్యానందియగుచున్న యని యర్థము. తేజోవన్త మగుచున్న యనియు నర్థము చెప్పవచ్చును. ఇట్టి నిరవద్యములగు వింతప్రయోగములచే యనియు నర్థము భ్రమింపఁజేసి ధిక్కరించుట వీరజైవమతాచార్యుఁడగు సోమనారాధ్యున కభిలషితము. ఇట్టి యీతనిప్రయోగము లిం దనేకము లీవఱకుఁ జూపఁబడెను. ఇంగను జూపఁబడును. ఆచార్యకర్తృబంతనామధాతుప్రయోగములు:— “శ్లో. వాదీ మాకతి రజ్జుతి క్షీతిపతి రైశ్వానర శ్శీతతి | క్రోధి శామ్యతి దుర్జన స్సుజనతి క్షిప్రానుగః భజ్జతి | గర్వి భర్వతి సర్వనిచ్చ జడతి త్వన్తస్త్రణాయన్త్రితః | శ్రీనిత్యే వనజన్తభి ప్రతిదినం కల్యాణేతుభ్యంనమః” (ముగ్ధ. లిధు. ౮౪౮ సూ. దుగ్ధ. వ్యా.) మఱిగొందఱు మహాకవులును నిట్టిప్రయోగము సంగీకరించి

యున్నారు. దళితాంభోరుహసక్తపత్ర సుమహత్కాశానౌఘంబు.....
(నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౭౬౯ ప). సీ. దహనకుండోపమ మహదక్షి నివ
 హంబు (భాస్క. యుద్ధ. ౧౯౯౫ ప.) క. అక్షతపారుషనిధి హ | ర్యక్షపరాక్ర
 ముఁడు మహదహంకృతితోడన్. (భాస్క. యుద్ధ. ౨౦౩౧ ప.) క. కంతీరవముఖ
 వివరా | కుంతకతోరారవాతిఘూర్ణితస్వహతో | త్కంతేభదహనరుహదుప | కంతము
 వై దేహి దటిసి కళవళపడుచున్. (జై. అశ్వ. ౬ ఆ.)

౪. మ.....నా | దమో నా దిగ్బధిరీకృతం బగుచు నిత్యంబున్
 జెలుగుం బురిన్. (నన్ని. కు. ౭ ఆ. ౯౬౨) క. మునితతి కరముగుళితులై | విను
 తించుచు.....(నన్ని. కు. ౭ ఆ. ౯౧౪). చ.....శంఖకాహళా | దికనిన
 దంబు లెల్లఁ గడు దిగ్బధిరీకృతమై చెలంగఁగా. (నన్ని. కు. ౮ ఆ. ౨౪.) 'బధిరీకృత
 దిక్కము - మగుళితకరము' అనురీతిని 'క్త'ప్రత్యయాంతము బహుప్రహిని బూర్వ
 పదమై యుండుట సామాన్యవిషయము. "వాహితాగ్న్యాదిషు. (౨-౨-౩౭)"
 (సి. కౌ. ౯౦౦ సూ.) అనుచొప్పున నది సమాసోత్తరపదమై 'అగ్న్యాహితః'
 అనున ట్లండుట విశేషప్రయోగము. "అహితాః = ఆధానేన సంస్కృతాః
 అగ్నయః యేన సః = అగ్న్యాహితః = ఆహితాగ్నిః" అని ద్వివిధప్రయోగ
 ములును శాస్త్రసమ్మతములే.

౫ మ. ఆళిధమ్మిల్ల మృణాలహస్తః గమనీయావర్తనాభిన్ మహా | త్వల
 గంధిం గలహంసయాన విలసద్బంధూకరక్తోష్ణ సు | త్వలనేత్రం గమలాస్య నంగజర
 సాంభః పూర్వః దత్పార్వతిన్ | జలజావాసముఁ జొచ్చి యాడక మనోజాతానలం
 బాటునే (నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౮౨౪.) 'పార్వతిన్ జలజావాసమున్ = పార్వతియనెడి
 సరస్సును' అని వ్యస్తరూపకము నెన్నునది. ఇటు 'పార్వతీ జలజావాసము' అని
 రూపకసమాససాతము నంగీకరించి బ్రహ్మ. శ్రీ. మానవల్లి రామకృష్ణకవిగా రీక్రింది
 రీతిని టిప్పణమున వ్రాసిరి. "ఉపమానోపమేయవిపర్యయమును విశేషణవిశేష్య
 లింగభేదమును దోషములుగా గ్రహించి వానిఁ దొలఁగింపననికాబోలును తెన్నాలి
 రామలింగకవి తనకందర్పకేతువిలాసములో నిట్లు మార్చి పద్యమును గూర్చు
 కొనెను. మ. లలితాస్యాంబురుహంబు నీలకచరోలంబంబు నేత్రాసితో | త్వలముచ్చై
 స్తనకోక మోన్మదిలసద్బంధూక ముదల్లత్కటి | పులిసం బుగ్గతచిత్తజాతరసవాః
 పూర్వంబు ప్రాణేశ్వరీ | జలజావాసము సొచ్చి యాడక మనోజాతానలంబాటునే||
 ఇది సరికాదు. టిప్పణకర్తగాదు టెంకణాదిత్యునిపద్యమున దోషము లున్నవని
 తలంచిరేకాని రామలింగకవి యట్లు తలంచియుండఁడు. ఆతఁడు రచనాభేదమున

నన్నిచోడునిపద్యము ననుకరించెను. మఱియుఁ డిప్పణకర్తగా రసకొన్నదోషములు వారంగీకరించిన 'పార్వతీజలజావాసము' అనెడిపాఠమున నున్నవి. నన్నిచోడుఁ డందు వ్యస్తరూపకము నంగీకరించెను. "అలిధమ్నిల్ల - మృణాల హస్త" మున్నగుచోటులందు "అళులవంటి ధమ్నిల్లముగలది. మృణాలమువంటి హస్తములుగలది" అనురీతి నుపమానపూర్వపదబహువ్రీహి నన్నిచోడ కవిప్రయుక్తము. ఆపక్షమున దోష లేకమునులేదు. అయాస్థలములందలి యుపమానములనుండి యారోపితవస్తు సహధర్మము లుపచరితములు కాఁగలవు. టెంకణాదిత్యుని పద్యమున నుపమారూపకాలంకారములు రెండును వర్తిల్లును. రామలింగకవిపద్యమున రూపకాలంకారముమాత్రమే విలసిల్లును. "పార్వతీన్ = పార్వతిననెడి, జలజావాసమును," "అనుచో 'ఏవార్థక' మధ్యాహ్నతమగునట్టె 'ఉమః=ఉమయనెడి, బోఁటి=స్త్రీ' అనుచో 'ఇత్యర్థక' మధ్యాహ్నతమగును. ద్విపద. ఉమబోఁటి యాత్మలో నుత్తలపడఁగ. (బసవ. 3 ఆ. 228 ప.) (చూ-269 విష. దానివిస్తరము).

తత్పురషాదులకు లక్షణంబు ప్రాయీకంబుగ సంస్కృతోక్తం బయగు. 3.

తత్పురుషబహువ్రీహిద్వంద్వంబులని సమాసంబు లెల్లం ద్రివిధంబు లయియుండు. అవి ప్రాయీకంబుగా నుత్తరానోభయపదార్థప్రథానంబు లయియుండు. అందుఁ దత్పురుషంబు వ్యధికరణంబని సమానాధికరణంబని ద్వివిధంబు. ద్వితీయాదులకు మీఁది పదంబుతోడ సమాసంబు వ్యధికరణంబు నాఁబడు. నెలతాల్పు - నెలతమ్మవవాడు - దేవరమేలు - దొంగభయము. రామునిబాణము - మాటనేర్పరి. విశేషణంబునకు విశేష్యంబుతోడ సమాసంబు సమానాధికరణంబు నాఁబడు. ఇదియొ కర్తృధారయంబు నాఁబడు. సరసపు వచనము - తెల్లగుట్టము - మందిరాజు; ఇది సంఖ్యా పూర్వకంబు ద్విగువునాఁబడు. ముజ్జగములు - ముల్లోకములు. ఓహువ్రీహి-ముక్కంటి-చలివెలుఁగు. ద్వంద్వము - తల్లిదండ్రులు. అన్నదమ్ములు. ప్రాయీకంబుగా ననుటచే సంస్కృతలక్షణంబు తొడరని సమా

తాలవ్యాకరణ

వివరణము

269 విషయము.

సంఖ్యం గలదని సూచింపబడియె. దానంతేనీ చిగురఁ
 గేలు - జంటిమోవి యిత్యాదులయిన యుపమాన
 పూర్వపదకర్త ధారయంబులు గ్రాహ్యంబులు. ముఖ
 పద్ధము చరణకమలములు. ఇట్టియుపమానోత్తరపదం
 బులు గలవుగాని వివరీతంబులు సిద్ధంబులు లేనని
 యెఱుంగునది. సిద్ధంబు సర్వంబు గ్రాహ్యంబు. రాజ
 పురుషుఁడు - నీలోత్పలము - పీతాంబుఁడు - రామ
 లక్ష్మణులు. కేవలసంస్కృతశబ్దము కిక్కురికీబిమ్మతోడ
 సమసింపదు. దానంతేనీ యనేమూలు లల్పనందు
 లిత్యాదులు దుష్టములని తెలియునది.

సంజీవని. ౨౬౯, వివ:- తత్పురుషాదులకు లక్షణంబు ప్రాయీకంబుగ
 సంస్కృతోక్తం బనిచెప్పియు “సిద్ధంబు సర్వంబు గ్రాహ్యంబు” అనిచెప్పియు సూరి
 గారు సిద్ధములగు తత్పురుషాదులకు వరుసగ “రాజపురుషుఁడు - (తత్పు.) - నీలో
 త్పలము (కర్త.) పీతాంబుఁడు (బహు.) రామలక్ష్మణులు (వ్యంజ్య.)” అని యుదాహ
 రించిరి. సిద్ధద్విగువునకు “త్రిలోక” అనియు నవ్యయాభావమునకు ‘యథాశక్తి’
 అనియు నెల యుదాహరింపలేదో తెలియకున్నది. మఱియు “ద్విగుకర్త ధారయా”
 విత్యాదికారికలను భట్టారకుఁ డాచ్చికసమాసముల విషయమున నుపదేశించిన
 కాని తదితరసాధ్యసమాసముల విషయమున— ‘సాధ్యసాంస్కృతిక సమాసము ..
 మిశ్రసమాసము’ అనువానివిషయమున— నుపదేశింపలేదు. సూరి యాకారికలను
 వివరించునదేశముతోనే ప్రకృతసూత్రమును దీనివివరణమును వ్రాయసాగెనుగాని
 యీసూత్ర వివరణములలో నాచ్చికములనే కాక “రామనిబాణము—రసప్రసవ
 నము’ అను సాధ్యసాంస్కృతికములను “దొంగభయము - ముజ్జగములు - ముల్లకోక
 ములు” అను మిశ్రసమాసములను పైత ముదాహరించినవాఁడయ్యెను. అవ్యయా
 భావము నజ్ఞగించుట యుపమారూపకాదులను బ్రసంగించుట మున్నగువానినిబట్టి
 ద్విగుకర్త ధారయావిత్యాదికారికల ననుసరించియే యీసూత్రమును దీనివివరణ
 మును నుపదేశించిననుటలో సందియములేదు. తత్పురుషభేదముల నుదాహరించు
 టలో సూరి యహోబలపతినే యనుసరించెనుగాని యొకటరెండుచోటులందు సవ
 రింపఁబోయి పొరవడెను. చింతామణియాశయముచొప్పున ద్విగుకర్త ధారయా
 విత్యాదికారికల కాచ్చికసమాసములనే యుదాహరించుట యుక్తమగుటంతేనీ
 యహోబలపతి యట్లే యుదాహరించెను. “ఒడగతాల్పు. లేనెరిండి (ఒడగను

[బా. సమా. 3 సూ.] సూరిచూపిన తత్పురుషోదాహృతులు

దాల్చనది - తేనెను తినునది) ఇత్యాదౌ ద్వితీయాతత్పురుషః - అత ఏవ ధరిత్రి
 చాచుగరుతాల్చిన కేల నిత్యాదయః కవీనా ముక్తయఃసంగచ్ఛన్తే. పట్టుపుట్టుముతాల్పు
 ఇత్యాదౌ వలుగ్ద్వితీయాతత్పురుషః. (వి స్తర I) ఉలితునుక-నెలత్కవ బిడ్డ ఇత్యాదౌ
 తృతీయాతత్పురుషః - '(ఉలిచేతః దునుక. నెలచేతః దక్కువ.' అని విగ్రహములు)
 దేవరమేలు ఇత్యాదౌ చతుర్థితత్పురుషః..... దొంగయలుకు
 ('దొంగవలనన్ + అలుకు = భయము' అని విగ్రహము) ఇత్యాదౌ పంచమీతత్పు
 రుషః. దొరమాసిని - తేటిపిల్ల - మల్లెపూవు - జాబిల్లి - వెన్నెల - గట్టుపట్టి - రాచ
 కొలము - నేలిముంత - కూటితుండ - ఇత్యాద్యాః షష్ఠీతత్పురుషాః - మాటనేర్పరి
 ఇత్యాదౌ సప్తమీతత్పురుషః" (అహో ౪౩౪ పుట). ఇట్లంతటను నాచ్చికసమాస
 ములనే యహోబలపతి యుదాహరించెను - అట్టియహోబలపతి యుదాహృతులనే
 స్వీకరించి యుదాహరించుటలో సూరి యించుక సవరించెను. ముద్రితాహోబలపండి
 తీయమున 'దొంగయలుక ఇత్యాదౌ పంచమీతత్పురుషః' అని ప్రమాదముగఁ బడి
 నది. భద్రాద్రిశాస్త్రి గారిటీకయందును నల్లె యున్నది కాన సూరి చూచిన కళిరోధూష
 ణమునందును నల్లెయుందునని తోచెడిని. "అలుక = కోపము" అనుదాని కట్టి
 పంచమీతత్పురుషములో సుదర్భము లేనందున సవరించి "దొంగభయము" అను

వి స్తర. I ౨౬౯ విషః—తిండిశబ్దమునకు "తినువాడు" అనునర్థము కాన
 రాదు. తినుట యనియే యర్థము కన్పట్టుచున్నది. కాన ద్వితీయావిభక్తి కిచటఁ
 బ్రసక్తిలేదు. "తేనెతిండి = తేనెతిండిగాఁగలది తుమ్మెద" అనువిగ్రహమున నది
 బహువ్రీహి యనవలెను. లేదా "తేనెతిండి = తేనెయొక్క+తిండి = తేనెతిండి" అని
 యర్థము చేసినచో షష్ఠీతత్పురుషము కావలెను. అట్లే "పట్టుపుట్టుముతాల్పు" అనుచో
 'పట్టుపుట్టుమును+తాల్పు = ధరించువాడు' అనినచో ద్వితీయ లోపించిన తత్పురు
 షమే యగును. అలుక్సమాసముకాదు. లేదా "పట్టుపుట్టుముయొక్క+తాల్పు"
 అనినచో షష్ఠికాదేశము గావచ్చిన ద్వితీయావిభక్తిరూపము లోపింపలేదనియు
 ద్రుతమాత్రము లోపించెననియుఁ జెప్పినచో నలుక్ షష్ఠీతత్పురుషునకుట
 యుక్తము. "పట్టుపుట్టుముయొక్క+తాల్పు=(పట్టి భవే ద్వితీయాతుల్యా తత్పురుష
 సఽస్థితా న మ్నామ్' అనుచొప్పున ద్వితీయాతుల్యరూప మాదేశము కాఁగా) "పట్టు
 పుట్టుమునున్+తాల్పు" అగును. "నిరమో మహతాం లుక్చ స్యా" త్రనచొప్పున 'ను'
 వర్ణకలోపమును "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్సమానేషు" అనుచొప్పున ద్రుతలోపమును
 కాఁగా "పట్టుపుట్టుముతాల్పు" అని యేర్పడునుగాన ద్వితీయ లోపింపలే దనుట
 సరికాదు. షష్ఠి లోపింపలే దనవలెను.

దానిని సూరి నిల్పెనని విశ్వసంపగగును. సమాసకముల ననగా నాచ్ఛికసమాసములను మాత్రమే యీకారికలచోట నుదాహరించుట యావశ్యకమని తలంపనివాడగుట చేతనే సూరి రామునిభాణము మున్నగువానిని సైత ముదాహరించినవాడయ్యెను. (విస్తర II).

సమానాధికరణాదుల స్వరూప మీవఱకు విశదీకరింపబడెను. (౨౬౯ IV విష.) 'చిగురుఁగేలు' మున్నగువానినంటి యుపమానపూర్వపదకర్త ధారయములు సంస్కృత

విస్తర II ౨౬౯ విష:—చింతామణిపద్ధతులచొప్పున 'దొంగభయము' అను పంచమీతత్పురుషసమాసము సాధువు కాదు. సమాసకమునందుమాత్రమే సమాస విభక్తికి లోపమును జింతామణి యుద్దేశించినది. తక్కిన సాధ్యసాంస్కృతికము లందును మిశ్రసమాసములందును సమాసవిభక్తిలోపమును జింతామణి యుద్దేశింప లేదు. తత్పురుషములలో షష్ఠీతత్పురుషమునుమాత్రమే సాధ్యసాంస్కృతికమిశ్ర సమాసములలో “షష్ఠీ భవే ద్వితియాతుల్యా తత్పురుషసంస్థితా నామ్నామ్” అను సూత్రమున నంగీకరించెను. ఎల్ల కారకములందును శేషషష్ఠీ వివక్ష నిర్బాధము గావున “దొంగయొక్క+భయము = దొంగనున్ = దొంగన్+భయము” అని యుండఁగ ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమానేషు” అనుచొప్పున ద్రుతలోపము రాఁగా 'దొంగభయము' అనుషష్ఠీతత్పురుషముమాత్రము సిద్ధించును. అచటి షష్ఠీ ద్వితియాతుల్యరూపముతో నిల్చి లోపింపమింజేసి “అలుక్ షష్ఠీతత్పురుష” మనఁ దగును. బాలవ్యాకరణకర్త యట్టి చింతామణియాశయమును గ్రహింపలేక “సమాసవిభక్తికి లోపంబగు లట్టునకుఁ గాదు” (బా. సమా. ౨౫ సూ.) అని యిట్లు సాధ్యసమాసముల విభక్తులకెల్ల లోపమును విధించెను. కావున “దొంగ వలనన్+భయము = దొంగభయము” అను సాధ్యమిశ్రపంచమీతత్పురుషము బాల వ్యాకరణపక్షమున సాధు వగుచున్నది. కాని యీసూరిరచనమునందు “నెలయ వరుఁడు (నెలచేతన్+అవరుఁడు) నెలప్రభవుఁడు. (నెలవలనన్+ప్రభవుడు=బుధుఁడు) మున్నగు ననిష్టరూపములు దుర్వారములగును. మరియు “సమాసవిభక్తికి లోపం బగు.....” (బా. సమా. ౨౫ సూ.) అనెడి సూరిసూత్రము నిర్మూల మగుటం జేసి యశాస్త్రీయము. “లోపశ్చ విభక్త్యాదేః శబ్దేషు స్యా త్సమాసశాబ్దేషు” అని యిట్లు చింతామణి సమాసకములందే విభక్తిలోపమును వచించెనుగాని తక్కిన సాధ్యసమాసములలో విభక్తి లోపము నంగీకరింపలేదు. సమాసకవిభక్తి లోపము సైతము కవిప్రయుక్తములందే చెల్లును. ఈసందర్భమున నూతనపద్ధతి నవలంబించిన సూరిమార్గము కేవల మపమార్గమని ముందు నిరూపింపబడును.

తమునందును బ్రయుక్తమయ్యెననియు నట్టి సిద్ధసమాసము లాంధ్రకవిప్రయుక్తములు గలవనియు నీవఱకు విశదీకరింపఁబడెను. (విస్తర. II ౨౬౮ IV విష.) కేవల సంస్కృతశబ్దము వికృతశబ్దముతోడ సమసింపఁ దనఁగా నాంధ్రవిభక్త్యాదుల నందని సంస్కృతశబ్ద మట్లు సమసింపదని యర్థము. కాన 'అనేకమాలులు' అనునది యసాధువు. 'అనేకముమాలులు' అను తత్పురుషముల సమాసము సాధువగును. ఇట్లే 'అల్పపుదందులు' అనురీతిని నైతము సాధువె యగును.

లోపశ్చ విభక్త్యాదేః శబ్దేషు స్యాత్పురూపకాజ్ఞేషు.

(ఆం. చిం. హలం. ౧౭ కారి. అహో. ౪౪౭ పు.)

షష్ఠీ భవే ద్వితీయా, తుల్యా తత్పురుష సంస్థితా నా మ్నామ్. (ఆం. చిం. ౧౩ కారి. అహో. ౪౧౭ పు.)

స్యాదుత్తరస్య లోపేపిద్వితీయా నియతా మతా ।

వన్నయా. అన్యత్రాపి తదిష్టి స్యాత్ । ప్రయోగ స్తత్ర కారణమ్॥ (వికృ. హలం. ౨౦ కారి. అహో. ౪౪౪ పు.)

క్వచిత్ ప్రత్యయయోగేచ । తథాత్వ మభిధీయతే. (వికృ. సంధి. ౨౫ కారి. అహో. ౧౮౯ పు.)

క్వచిదన్యవిభక్త్యర్థే । ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే. (వికృ. ఆజం. ౮౭ కారి. అహో. ౩౬౫ పు.)

కల్పతరు. ౨౭౦ విష:—సమాసకాజ్ఞేషు = ఆచ్ఛికసమాసావయవములగు (సమాసక = ఆచ్ఛికసమాస) ననఁగా నాచ్ఛికసమాసరూపప్రాతిపదికమునకు నవయవములగు, విభక్త్యాదేః = సుద్విభక్తులు. ఉత్తరపదములు మున్నగువానికి, లోపశ్చ= లోపమునయితము, స్యాత్ = అగును. చశబ్దముచే నీలోప మరుదుగను బ్రయోగానుసారముగను గల్గును. ఈసూత్ర మిక్రిందిసంస్కృతవ్యాకరణవిషయముల నుద్దేశించుచున్నది. కావున నట్టిసంస్కృతస్థితిజే సమాసవిభక్తిలోపము నుత్తపదాది లోపమును జేయవలయునని దిశ్చాత్రముగా నుపదేశింపఁబడెను.

“సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః. (౨-౪. ౭౧) (వృత్తి.) ఏతయో రవయవస్య సుపో లుక్ స్యాత్. (సి. కౌ. ౬౫౦.) శాకష్ఠావాదీనాం సిద్ధయే ఉత్తరపదలోప స్తోకసంఖ్యానమ్. (వార్తి. ౧౩౧౦-౭౩౯ సూ.)” మున్నగుసూత్రములచేత సమాసోత్తరపదాదిలోపమును వచింపఁబడెను. అలౌకవిగ్రహమునందే సామానాధికరణ్యాదివివక్షచేత సమాససంజ్ఞ కల్పఁగా నట్టి సమాసమునకు “కృత్తదిత సమాసాశ్చ (౧-౨-౪౬) కృత్తదితాంతా సమాసాశ్చ ప్రాతిపదికసంజ్ఞాః సుఖ్యః” (సి. కౌ. ౧౭౯ సూ.)

అనుసూత్రముచొప్పునఁ బ్రాతిపదిక సంజ్ఞ కల్లఁగా నట్టి ప్రాతిపదికమున కవయవ భూతములగు శబ్దములలోని సుబ్విభక్త్యాదులు “సూపా థాతు ప్రాతిపదియోః” అను సూత్రముచొప్పున లోపించును. లోపింపఁగా మిగిలిన ప్రాతిపదికముపైని వాక్యాన్వయయోగ్యములగు సుబ్విభక్తులు నిల్చును. ఇట్లే తద్ధితాదివృత్తులందును విభక్త్యాదిలోపము నరయునది. ఆచ్ఛికసమాసాదులందును బైరీతినే ‘కృతద్ధితసమాసాశ్చ’ అనుచొప్పునఁ బ్రాతిపదికత్వము గల్గిన సమాసక తద్ధితాద్యవయవములగు శబ్దములందలి విభక్త్యాదులు ప్రకృతమగు “లోపశ్చవిభక్త్యాదేః శబ్దేషు స్యాత్ప్రమాసకాజ్ఞేషు” అనుసూత్రముచే లోపించుటయు మిగిలిన ప్రాతిపదికసూపశబ్దముపైని వాక్యాన్వయయోగ్యసుబ్విభక్తులు నిల్చుటయు సంభవించును. వేల్పు+ఆమ్+దొర+సు = (వేల్పులయొక్కదొర) అనుచో సమాససూపప్రాతిపదికావయవములగు ‘ఆమ్ సు’ అనునవి లోపింపఁగా “వేల్పుదొర” అనుప్రాతిపదికభాగము నిల్పెను. దొంగ+భ్యన్+అలుకు+సు = (దొంగవలనియలుకు) అనుచో “దొంగయలుకు” అనుప్రాతిపదికభాగము లుప్తశేషమగును. మాండు+జన్+కన్ను+జన్ (మాండుకన్నులెననికీగలవో వాడు) ‘మాండుకన్ను = ముక్కన్ను+ంటి = ముక్కంటి’ అనుప్రాతిపదికము నిల్చును. ప్రయోగసిద్ధములగు గొన్నియాచ్ఛికసమాసములందును గొన్నిజ్ఞాపకసిద్ధసమాసముల (శోకార్తపుటాడలులతో) యందును దప్పఁ దక్కినసాంస్కృతి కాచ్ఛిక మిశ్రసమాసములం దీసంస్కృతవ్యాకరణప్రసిద్ధ సమాససామాన్యపద్ధతి యుపచరింపదు. “రాజన్+జన్+ఆన్+సు అనుచో “రాజయాన” అను ననిష్టసూప మేర్పడును. కావుననే యట్టిచోటులందు నన్నయాధర్వణులు “షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయాతుల్యేత్యాది చొప్పున మార్గాంతరమున రూఁసిద్ధి నుపదేశించిరి.

లోపశ్చ విభక్త్యాదేరిత్యాది కాంక్షికరణమగు “లోపమును సమాసకగత మా పదములవయి విభక్తికి.....” అనుదానికి గాణపతవివరణకర్త “ఉత్తరాంతోదాహృతి.....తమ్మునికొడుకు - ననలదండ - వేల్పులదొర. విభక్తి పరమగునపుడు ప్రకృతికి విధింపఁబడిన ‘ని-ల’లు విభక్తి సంబంధులుగాక ప్రకృత్యవయవములగుటంజేసి వానికి లోపమురాదు” అని వివృతివ్రాసెను. (గాణ. 30ర కారి. ౭ పద్య) ఇది సరికాదు. ఆలోకవిగ్రహవాక్యములోనే సమాససంజ్ఞ కల్లఁగా నట్టిసమాససూపప్రాతిపదికమున కవయవములగు సుబ్విభక్తులు లోపించుటచేత ‘ని-ల’లు వచ్చుటకుఁ బ్రసక్తిలేదు. దీక్షియు గాణపతవివరణకర్త యిచ్చిన యుదాహృతులు “షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయాతుల్యే” త్యాదిసూత్రమునకు లక్ష్యములుగాని

లోపశ్చ విభక్త్యాదే రిత్యాదిసూత్రమునకు లక్ష్యములు కానేరవు. అలౌకికవిగ్రహమునందే సుబ్బిభక్తులు లోపించుటచే “తమ్ముకొడుకు - ననదండ - వేల్పుదొర” అనియే సిద్ధించును. ఇట్లే “కన్ను+ఓస్+కవ+సు” అనువిగ్రహమున సుబ్బిభక్తులు లోపింపఁగా “కన్నుఁగవ” అని సిద్ధించును. “ఉ.....మున్నుఁగొంటి మేవన్న నదండ యొక్క మగవాఁ డిద.....” (ఆము. ౧ ఆ. ౧౪), మథ్యా..... ఉవిద కన్నుంగవ మొగిచి తెఱవక యుండె భయమున. (ఆది. ౪ ఆ. ౨౫౪) ఉ... ..క | న్నుంగవ యాక్రమించుకొనునో ముఖచంద్రునటంచు.....(మను. ౨ ఆ. 3౨.)

సమాసకములం దిట్లు విభక్తిలోపము గల్గుసమాసములు మహాకవి ప్రయోగానుసారముగ నెన్నవలెను. “షష్ఠీ భవే ద్వితీయా తుల్యేత్యాదిసూత్రము (చిం. హలం. ౧3 కా) చొప్పున నన్ననో సాంస్కృతిక మిశ్రసమాసములేకాక యాచ్ఛిక సమాసములును భారాళముగా నేర్పడును. ఉదా:—తమ్మునికొడుకు - ననదండ-వేల్పులదొర - కన్నులకవ మొ. ఇట్టియెడల “కన్ను+ఓస్+కవ+సు” అనునపుడు షష్ఠీ భవే దిత్యాదిచొప్పున రూపసిద్ధి చికిత్సితమగునపుడు సమాసరూపప్రాతిపదికము యొక్క యనయవములోని “ఓస్” ప్రత్యయము లోపింపక దానిచో “ఔట్” ప్రత్యయరూపద్వితీయాకారము నిల్చును. కవ శబ్దముమీఁది సుప్రత్యయము మాత్రములోపించును - కాఁగా “కన్నులకవ” అని రూప మేర్పడును.

సమాసకేతకస్థలములందు “షష్ఠీ భవే”దిత్యాద్యుత్తరసూత్రసిద్ధ షష్ఠీతత్పురుషమునకుఁ దప్పఁ దక్కినతత్పురుషకర్తృభారయాదులకు సాంస్కృతికమిశ్రరూపసాధ్య సమాసస్థితి లేదని పయిసందర్భమువలనఁ తోచుచున్నను - “సరళే పరుషే చైవ... వికారాచ్చాపి కేవల” (౮౮. విష). “దారాద్ధేత ఉదపి రో మోస్తు విభక్త్యేకవచ నకే పుంపూ” (౯3. ౯౪. విష). “సామానాధికరణ్యేషు.....” (౯౧. విష). “ద్విగో రమిశ్రతాయాఁతు | ప్రాయ ఏకత్వ మిష్యతే | మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్యా దన్యత్రాపి క్వచి ద్భవేత్” (౨౮౪. విష). “ఇచ్చ విభక్త్యన్తిమస్య.....” (౧౦౫. విష). అనునవి మొదలగు విధులచేత నితరవిధములగు తత్పురుషకర్తృభారయ ద్విగువులకును సభ్యచుజ్ఞ తత్తద్విధానసామర్థ్యమున జ్ఞాపిత మగుచున్నది. కావున నట్టి జ్ఞాపకసిద్ధసమాసములందుఁ దత్తద్విధుల కనుకూలముగాఁ దత్తద్విధుల ననుసరించి కాన్త్రకవిప్రయోగవిరోధము లేనిరీతిని విభక్తిలోపాదికమును “సుపాధాతుప్రాతిపదికయోః” (నీ. కా. ౬౫౦. సూ). అనురీతిని ననుక్తన్యాయమునఁ

గల్పించికొనవలయును. “సుపో ధాతు ప్రాతిపదిక యోః” అనుదానినే యుద్దేశించుచున్న “లోపశ్చ విభక్త్యా దేః.....” (చిం. హలం. ౧౭. కా) అనుసూత్రముపై రీతినమాసములందును “శోకార్తపుటాడలులతో-చేసిన తత్ఫలము” మున్నగు కవిప్రయోగజ్ఞాపకసిద్ధ సాంస్కృతికాచ్చిక మిశ్రసమాసములందునుమాత్రమే యుపయోగింపనగునుగాని యెల్లయెడలను నుపయోగింపరాదు. జ్ఞాపకసిద్ధములందు “రామ+జీ+భక్తి+సు” అనుచో ‘రామునందలిభక్తి’ అనునర్థమును వివక్షించునపుడు “జేరలిచ” అనుసూత్రపుజ్ఞాపకమున నందలి ‘జీ’ లోపింపదు. ‘సు’ప్రత్యయము లోపించును. జ్ఞాపకసిద్ధసమాస స్థలములం దిట్లాయా సూత్రముల ననుసరించి దీని నుపయోగించుకోవలెను. నీ. ఉల్లతెల్లని తురగోత్తము వాలంబు (ఆది. ౨. ఆ. ౩౪. ప). క. శోకార్తపుటాడలులతో (స్త్రీ. ౨. ఆ. ౧౨౪. ౪. ప). మున్నగు ప్రయోగములనుబట్టియు, “సామానాధికరణ్యే షావంతానాం టుగాగ మోచి స్యాత్..... మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుంపూ” మున్నగువిధులనుబట్టియు సాంస్కృతికమిశ్రరూప సాధ్య సమానాధికరణ సమాసము లభ్యనుజ్ఞాతము లగుచున్నవని యెఱుంగునది. సమాసకములందేకాకి సాంస్కృతిక మిశ్రసమాసములందును విభానసామర్థ్యమున జ్ఞాపకసిద్ధసమాసములు చెల్లును. వానిప్రక్రియను బయిరీతినే గ్రహింపవలెను. శోకార్త+జన్+ఓడలు+జన్ = శోకార్త+జన్+ఓడలు = శోకార్తములు+ఓడలు = శోకార్తము+ఓడలు = శోకార్తపుటాడలు - శోకార్తపుటాడలులతో. ఆ+జీ+పురుష+జీ = ఆపురుష—ఆపురుషానందు = అప్పురుషానందు-మొ. పుంలింగములును బుంలింగసమములునగు సంస్కృతములు సమాసపూర్వావయములు కారాదు. శోకార్తమగఁడు’ అనరాదు. అట్టిప్రయోగములులేవు. వేల్పులనొర - కొమరుని పేర్చి మున్నగుచోటులందలి వృత్తి ద్వితీయాకారమున నిల్చియుండుటచే నట్టివి “అలక్ వృత్తిసమాసములె” అని చెప్పనగును. (౨౭౦. విషయము). వానితోడన్+ఇ+చెలిమి = వానితోడిచెలిమి. వీనియందున్+అలి+పేర్చి = వీనియందలి పేర్చి. (౧౦౫.విష). ఇట్టివి తృతీయాద్యలుక్ సమాసలు. “ఇవేన సమాసో విభక్త్యలోపశ్చ” అనుచొప్పున (౨౬౮. విష). నుపమానవాచకములతోడి సమాసమున విభక్తిలోపాభావము సాధ్యసమాసములందును గలదు. “క... | తిరముగ వాక్య సమాసా | చరణంబుల ద్వివిధ యగుచు శ్రౌతియుఁ దనరున్ (నరస. ౫. ఆ. ౧౦. ప). కా = నీదోఃఖడ్గమహేంద్రుఁడో యనఁదగు న్నీదివ్యతేజోధరం | బాదిత్యుండును బోలెఁ బొల్చు.....”(నరస. ౫. ఆ. ౧౮. ప). ఇటఁ బ్రథమావిభక్తి ‘ఇవార్థకము

తోడి, సమాసమున లోపింపలేదు. (విస్తర). తలన్ + పోయు + ప్రాలు = తలంబ్రాలు-
ఒడిన్ + కట్టు + ప్రాలు = ఒడిబ్రాలు. ఊరన్ + తిరుగు + పంది = ఊరబంది. మొదలగు
మధ్యమపదలోపి సమాసములందును (౨౭౦. విష) ద్వితీయాది ద్రుతము కొన్ని
యెడల లోపింపక “అపరాంత” ఇత్యాదిచే బిందువుకాగా ‘తలంబ్రాలు’ మున్నగు
నలుకసమాసములు సిద్ధించును. (౮౨. III. ౮౭. FO. FO I విష). సప్తమి

విస్తర. ౨౭౦. విష:—వలె ప్రభృతిశబ్దములతోడ సమాసము గల్గునపుడు
తెలుగునఁ గొన్నివిశేషములు గలవు. సంస్కృతమున ‘ఇవ’ శబ్దముతోడి ప్రయోగ
మున నుపమానోపమేయములు సమానవిభక్తికములుగనె యుండును. “ముఖం
చంద్ర ఇవ భాతి - ముఖస్య చంద్రస్యేవ విలాసః” అనురీతినే యుండును. తెల్లన
నట్లుకాదు - ఉపమేయము ప్రథమేతరవిభక్తులతో నున్నపు డుపమానమును నట్టి
విభక్తులతోనె యుండును. ఉపమేయము ప్రథమాంతమైయున్నపు డుపమాన
మీక్రిందిరీతిని వ్యవహరింపబడును. సంస్కృతమునందు సదృశాదిశబ్ద
ములతోడి సమాసమున నిట్టిభేదమే యుండును. “ముఖం చంద్రసదృశమ్ = చంద్రేణ
సదృశమ్ = చంద్రస్య సదృశమ్” మొ. ఈవిషయమునఁ ద్రిలింగలక్షణశేషకర్త
యీక్రిందిరీతిని సూత్రించియున్నాఁడు. “అట్లు - పోలే, బలె - వలె శబ్దంబు
లివార్థకంబులు. ఉపమేయము ప్రథమాంతమగునపు డట్లు పరంబగుచో నుపమానం
బులగు నామతదస్తద్యుష్టదాత్తార్థములకు వృత్తియు, పోలే బలె లు పరంబు
లగుచో నామ తచ్చబ్ధార్థములకుఁ బ్రథమయు; నస్తదర్థప్రభృతులకు ద్వితీయయు,
వలె పరంబగుచో నామతచ్చబ్ధార్థములకు వృత్తియు, నస్తదర్థాదలకు వృత్తిద్వితీయల
యం దే దియే నొక్కటియు, గ్రమంబుగ నగు. ఉపమేయము ద్వితీయాద్యంతమగు
నపుడు పోలే ప్రభృతులు పరంబులగుచో నుపమానంబుల కుపమేయ విభక్తుల
యగు. పోలినయెడఁ దచ్చబ్ధమే తదాదులకు నుపలక్షణముగా గ్రహించునది. అట్లు
కరణ్యాదులకు గ్రాహకము” (ప్రాథ. సమా. 3౮. సూ). ఉదా:—మీరు
బకు నట్లు చతురు. మీరు బకునికరణిఁ జతురు. ఉపమేయము ద్వితీయాద్యంత
మగునపుడు ‘అట్లు-కరణి - మున్నగువాని వాడుక వీలుపడదు. ముఖము పద్మము
వోలే (పద్మముబలె) నున్నది. నేను నినుంబోలే, (నినుంబలె) విన్నాను. ముఖము
చంద్రునివలె నున్నది. వాడు నావలె (లేదా) నన్నువలె నున్నాఁడు- భీరులబోలే
మమ్మునేల వెఱపించెడు. మొ.

“ప్రథమాంతములమీది పోలే - బలె - పోనిశబ్దంబులు ద్రుతపూర్వకం
బులు విభాషనగు”. (ప్రాథ. సమా. 3౯. సూ). ఉదా:—నిధిఁ గన్న పేదయుఁ

బోలె. ఇది యాగముకాదనియు నర్థవిశేషబోధకమనియు నీవఱకు వ్రాయబడెను. (౮౪. I విష). పేదవోలె - పుణ్యజరాఖ్యములె - పుణ్యజరాఖ్యబలె - మన్త ఘండునుంబోనివాని - వీండ్లును వాండ్లును బలె. మొ. "కొన్నియొడల నుపమానంబులు పెక్కులగుచో నివి కడదాని కొక్కటిగ చూపట్టెడి (ప్రాధ. సమా. ౪౦)."

"అట్టి - పోని - బోటి వంటి - శబ్దములు వదర్శకంబులు. బోటి దనంతఁ బ్రత్యయార్థంబునగు. అట్టి ప్రభృతులు పరంబులగుచో నట్లు ప్రభృతిపరకనామాదులకుంబలెఁ బూర్వపదంబులకు విభక్తులు త్రివిధంబులం బరఁగు, అందు బోటి వంటులు సమానంబులు. అవి పరంబులగుచో నాత్వార్థమునకు నామతచ్ఛబ్దంబులకుం బోలెఁ గార్యంబు. పోని పరంబగుచో దువర్తకంబుమీఁద ద్రుతంబు నిత్యంబు". (ప్రాధ. సమా. ౪౩. సూ). ఉదాః—రామునియట్టి - నీయట్టి, మన్త ఘండునుంబోని వాని - దేవివోని - దేవియుంబోనిదాని - నన్నుబోని - తన్నుబోని - నిన్నుబోని వానికి - రామునిబోటి - రామునివంటి - వానిబోటి - వానివంటివానికి - నాబోటి - ననుబోటి - నీబోటి - నినుబోటివాఁడు. తనబోటివాఁడు - తనవంటివానికి ('తన్ను వంటి' అనరాదు). మముబోట్లకు - పల్కులవంటి = పల్కుల్వంటి (పాండు. ౧. ఆ. ౨౯. ప). వీనికిఁ బ్రమాణములగు కవిప్రయోగములు త్రిలింగలక్షణశేషంబున నాయాసూత్రంబులకడఁ జూపబడెను - ఈసూత్రము విషయము లుపమేయ మే విభక్తిలో నున్నను వర్తిల్లును - ఉదాః—"నాబోటివాఁడు. నాబోటివానికి - నాబోటివానిచే మొ. పోనిశబ్దము పోలనిశబ్దసంక్షేపరూపము కానోపును. కావుననే దానికి ముందు'ను' శబ్దస్థితి యంతటను నిత్యమై యుండుట యావశ్యకముగ నుండును. మన్త ఘండునుంబోనివాని = మన్తఘండు సైతము పోలఁజాలనివాని నని యర్థము. నాయకరత్నంబునుంబోని రాజమహేంద్రవరంబునన్ (ఆది. ౧. ఆ. ౮).

కొన్నివిశేషప్రయోగములుః—ఇవశబ్దముతోడి సమాసము సంస్కృతము నందె నిత్యముకామింజేసి (౨౬౮ X విష.) తెల్లనందును నివార్థకశబ్దములతోడి సమాసమున కనిత్యత సంగీకరించుట వింతకాదు. మరియు 'అదిత్యుండునుబోలె. మన్త ఘండునుంబోనివాని' మున్నగుచోటులందలిది ద్రుతాగమము కాదనియు నర్థ విశేషబోధక నుశబ్ద మనియుఁ (౮౪ I విష.) జేసిన సిద్ధాంతము సైతము దీనివ్యస్తతను నిర్ణయింపఁజాలును. కావున నివార్థకములతోడి ప్రయోగములందవధారణార్థక శబ్దప్రయోగమును దుష్టము కానేరదు. 'నదివోలె' మున్నగుచోటులందలి వాదేశమును నిచటి వ్యస్తతను దెల్పును. క.....హిమమయాఖుడ పోలెన్. (ఆది. ౩ ఆ. ౧౨౫.) చ.....వైశ్యులపోలె వైశ్యులై. (సఖా. ౨ ఆ. ౯౬.) చ. అన

విని సూతసూనుఁడు భయం బెడఁ గూరినవాఁడవోలె నై । వెనుక కొదింగి. (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౧౦౬.) మ.....అటంగల దీపమట్లతఁడు మందుంగాక (కర్ణ. ౩ ఆ. ౪౯.) ('దీపమట్లు' అనుచో ఎక్ష్మీరమాస నువ్వు రాలేదు). క. అనిన.....అమృత ధారాపాతం । బునుబోలె నైన. (ఆర. ౨ ఆ. ౧౫). (ను శబ్దము ప్రాసగతము) సీ. రంగదుత్తుంగతరంగహస్తంబుల నాడెడునదివోలె.....వఱలెడునదివోలె తొడరెడునదివోలె నగియెడునదివోలె ఓపనియది వోలె నుచ్చభీమ. (ఆ.వె.) నినదమగుచునున్న నీకధియొద్దకు..... (ఆర. ౩ ఆ. ౩౮ ప.) 'అనుచో అగుచునున్న' అనుదానికర్త 'సంద్రము' అను నుపమేయము ప్రథమాంత మధ్యాహ్నాంత మగుచున్నదిగాన బాధలేదు. సీ. అనఘ సోమము లేని యధ్వరంబును శశి లేని రాత్రియు రవి లేని నభము । పుష్ప సంపదలేని భూజమునుబోలె. (ఆను. ౨ ఆ. ౧౦౬.) ఇట్లు పెక్కిటి కొక్కవాచకమును బ్రయోగించుట గలదు. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౪౯ ప.) క. వెనుమంట సుటుకు శలభం । బును బోలెన్.....(ద్రోణ. ౪ ఆ. ౧౧౬.) (ను శబ్దము ప్రాసగతము.) సీ. త్రాసులుంబోని చిత్తంబులతోడుత.....(శాంతి. ౨ ఆ. ౩౭౪). మ....,విరావతం । బునుబోలెన్. (నిర్వ. ౭ ఆ. ౪౭.) చ.....మలపఁగనున్న కల్పలత, మన్మథునారి నమర్పనున్న కో । మలతరపుష్పబాణ మ, హిమద్యుతిఁ జూడఁగ నున్న పద్మకు । ట్లల, మలరంగనున్న మధుమఁజరి, నా మధుజ్యంభితాంగదో । వాలరుచి నొప్పె గౌరి...(నన్ని. కు. ౩ ఆ. ౨౦౩ ప.) (పెక్కిటికొక్కనాన్ శబ్దము) (ప్రాథ. క్రియా. ౩౦ సూ. చూ.) తే.గీ. విగతజీవుఁడై పదియన్న వేదమూర్తి । యతనిచేత సంజీవితుఁడై వెలింగె । దనుజమంత్రి యుచ్చారణదక్షుచేత । నభిహితం బగుశబ్దంబు నట్లవోలె. (ఆది. ౩ ఆ. ౧౨౭.) (వాచకద్యయ) ఆ.వె. అతనిమేను కుంతి యట్టుల కైవడి । యరయ నేను జూచి...(శాంతి. ౧ ఆ. ౧౨ ప.) గీ. ఆర్తుఁడైనట్లు వోలె. (హరి. పూ. భా. ౫ ఆ. ౧౫౦.) 'ద్వి. వచ్చు వహిత్రంబు వదువునుబోలె.' (బసవ. ౨ ఆ. ౨౫౫.) కరమర్థి నందిచ్చుకరణియబోలె. (బస. ౨ ఆ. ౨౭౦). ఆ.వె.....అర్చన లిచ్చుపగిదివోలె. (నన్ని. కు. ౧ ఆ. ౪౯.) తే.గీ. బలనీ కుల గిడులో కొలువున్న భంగివోలె. (నన్ని. కు. ౩ ఆ. ౨౫౬.) శారద నీరద సమూహి చాడ్పునబోలెన్. (నన్ని. కు. ౧౦౮. ౩౪౫). సీ.....ఉదయించువదువవోలె ।కరణివోలె ।అట్లువోలె । రుద్రుణవోలె ।తెఱఁగు వోలె ।(నన్ని. కు. ౩ ఆ. ౨౭౨). అట్టిప్రభృతులకు:—ఉ. ద్వైత వనఁబు నట్టి సుఖవాగము గోవుల గెదు గెదు (ఆర. ౫ ఆ. ౩౬౦). గీ. అ

నవర్ణకము లోపింపని మధ్యమపదలోపిసమాసములును నలుక్సమాసములుగ నెన్ను
దగును. ప్రాథవ్యాకరణమున నివి వేర్వేరువిధములుగ సూత్రింపఁబడినవి:—కొన్ని
యొడల సప్తమీతత్పురుషమునందు నవర్ణకంబునగు (అలుక్సమాసము) ఉదా:—
కువలయంబునవారు మొ. కువలయంబునన్+గల+వారు = కువలయంబునవారు.
ఇట్లే వారాణావతంబునవారు - చిత్తమునదుఃఖంబుల్ - మొ. (ప్రాథ. సమా.
32. సూ). షష్ఠీతత్పురుషంబులందు నగాగమంబు విభాషనగు. ఉదా:—ఎలజ
న్యనంబున విలసనంబు (ప్రాథ - సమా. ౧. సూ) 'జన్యనంబునన్+కలుగు+విలస
నంబు' అనురీతిని వీనిని సప్తమ్యులుక్కులుగానె సమర్థింపనగును. ఒకానొకచో మకు
బర్ధంబున నవర్ణంబు చూపఁబడి. ఉదా:—క. అనిజ.....ఇట్టి దివ్యతేజంబున
వాఁ డధమాన్వయమునఁ బుట్టునె...(ప్రాథ తత్తి. ౧౯. సూ). ఇట్టి వి సైతము
నలుక్కులుగానె గ్రహింపనగును. దివ్యతేజంబునన్+వెలుంగు+వాఁడు = దివ్యతే
జంబునవాఁడు. ఇట్లే సీ. వర్ణత్రయంబునవలనను సప్తాంగములయందుఁ జిత్తంబు
మెలఁగుచుండ.....(శాంతి. ౬. ఆ. ౨౦౦. ప). మున్నగు ప్రయోగాంతరము
లందును నలుక్సమాసము నెన్నునగును. 'వర్ణత్రయంబునన్+గల+వలనను' (వలను=
నేర్పు). అనురీతిని సమర్థింపనగును.

షష్ఠీభవేదిత్యాది:—తత్పురుషసంస్థితా = తత్పురుషసమాసగతమగు, నా
మ్నామ్ = ప్రాతిపదికములపయి నిల్చునున్న, షష్ఠీ = షష్ఠీభక్తి, ద్వితీయాత్మల్యా =
ద్వితీయావిభక్తితుల్యమగు నాకారముగలది, భవేత్ = అగున. లోపశ్చ విభ
క్త్యాదేరిత్యాదిసూత్ర మాచ్ఛికసమాసమాత్రవిషయకము జ్ఞాపకసిద్ధసమాసవిష
యకము నగుటచేతఁ దక్కినసాంస్కృతిక మిశ్రయాస సాధ్యసమాసముల విభక్తిలో
పము చింతామణి సమ్మతముకాదు. అట్టియొడల సర్వకారకబాధకమగు శేషషష్ఠీ
నంగీకరించి యట్టిసమాసముమాత్రము చేయనగుననియు నట్టి షష్ఠీ ద్వితీయాత్మల్యా
కారమునంది నిల్పుననియు, నట్టియొడల ద్వితీయకు లోపము ప్రకృతసమాసవిధిచే
గల్గనేరదనియు నచోటి ద్వితీయాసంబంధియగు తిచ్చధ్యశాస్త్రసిద్ధమగు ద్రుతము
మాత్రము (౪౨ విష.) 'ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్సమాసేష' (౮౭ విష.) అను
మాబోలులకుఁ బ్రియంబైనపనికి. (ఆర. 2 ఆ. 3౬౮.) సీ.....తే.గీ. సిద్ధ
లకు ననుబోంట్లకుఁ జెప్పనేల. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౧౩౯). తే.గీ. అలిగి జమునాలుకయుఁ
బోని యతులశక్తి (కర్ణ. 3 ఆ. ౧౬౨ ప.) సీ. గిరిశృంగములబోని కరిశరముల
(కర్ణ. 3 ఆ. ౧౭౬). ఆ-వె. 'తన్నపోనిదానిఁ దన్వి' అనుచో 'తన్నపోలుదానిఁ
దన్వి'యని కవిప్రయుక్తమైయుండు. (ఆది. ౪ ఆ. ౨౩౪.)

సూత్రముచొప్పున లోపించుననియు నెఱుంగనగును. ఉదా:—రామునియొక్క+
 బాణము = రామునిన్+బాణము = రామునిబాణము. రాముయొక్క+బాణము=
 రామున్+బాణము = రాముబాణము. రామునియొక్క+కొడుకు = రామునిన్+
 కొడుకు=రామునికొడుకు. రాముయొక్కకొడుకు = రామున్+కొడుకు = రాము
 కొడుకు. మొ, “లోపశ్చనిభక్త్యాదేః” అనునది సార్వత్రికముకాదు. సమాసకము
 లందు పైతము విభక్త్యాదిలోపము సార్వత్రికముకాదు. (౨౭౦ విష) అయ్యది
 సమాసకములందును జ్ఞాపకసిద్ధసమాసములందును బ్రయోగానుసారముగాఁ జెల్లును.
 ఉదా:—‘కొమరునియొక్కయునికి = కొమరయునికి’ అని యుండనేరదు. ‘కొమరుని
 యునికి’ అనియే నిల్పును. కావున సమాసకములందును మిశ్రాదిసమాసములందును
 నెల్లయెడల నీషష్ఠీభవేదిత్యాదిసూత్రము వర్తిల్లును.

సూత్రమునందలి ‘ద్వితీయాతుల్యా’ అనుదానికి: దంత్రముచే నావృత్తి
 నంగీకరించి, షష్ఠీ, ద్వితీయాతుల్యాకారము గలదగునపుడే, ద్వితీయాతుల్యా =
 అట్టి ద్వితీయాంతమువంటి రూపముతో నిల్చునని వ్యాఖ్య చేసిగొనవలయును.
 అనఁగా ‘యొక్క’ లోపించిన షష్ఠీరూపము తిచ్చధ్యసూత్రముచేత ద్రుతముచేరక
 ముందటి ద్వితీయాంతరూపమును బోలియున్నపుడే యీసూత్రము వర్తిల్లునని
 తాత్పర్యము ఉదా:—సీతయొక్క+శక్తి = సీతనున్+శక్తి = (పాక్షికనులోపము)
 సీతన్+శక్తి = సీతశక్తి. ఇట్లే రూపసిద్ధి నంగీకరింపవలయునుగాని ‘సీతనుశక్తి’
 మున్నగు ననిష్టరూపసిద్ధి నంగీకరింపరాదు. ‘సీతనున్’ అనుద్వితీయారూపములోని
 ‘ను’ అనునది “ఒక్కొక్క” త్రను సూత్రముచొప్పున విభాషను లోపింపఁగా (చూడు.
 ౧౩౧ విష.) ‘సీతన్’ అనియేర్పడును. అట్టిరూపములోని తిచ్చధ్యసూత్రసిద్ధద్రుతము
 చేరక ముందటి ‘సీత’ అనునది ‘సీతయొక్క’ అనుదానిలోని ‘యొక్క’ లోపించినదానిని
 బోలియుండు నేకాని ‘సీతనున్’ అనుదానిలోని ద్రుతముచేరక ముందటి ‘సీతను’ అను
 నది యద్దానినిబోలి యుండదుగదా. కాన నిట్టి ద్వితీయాతుల్యాకారము (సీతనున్)
 నిల్వనేరదు. ఇట్లే నీ-నా-తా-మనశబ్దములయొక్క విభక్తి లోపించిన షష్ఠీరూపములు
 ‘నీ-నా-తా-మన’ అనునవి వానిద్వితీయారూపములను, ‘నిన్ను-నన్ను-తన్ను-మనల’
 అను వానిని బోలియుండమిచేత ‘నీ-నా-తా-మన’ శబ్దములయెడల ప్రకృతమగు షష్ఠీ
 భవేదిత్యాదిసూత్రము వర్తిల్లనేరదు. మనలన్ - ద్వితీయ. (ఆది. ౬ ఆ. ౧౫౭ ప.)
 మనయొక్క షష్ఠీ. (ఆది. ౨ ఆ. ౩౪). (౨౧౯ I విష.) ఉదా:—నావాఁడు-మావాఁడు-
 తనమాట - తమమాట - మనవాఁడు - మనవినత. తక్కినసర్వశామములచోట ద్వితీ
 యాతుల్యతయే గల్గును. ఉదా:—వానిమాట - వారిమాట. మొ. ‘నీయొక్క

పుత్రుఁడు' మున్నగుచోటులందలి వష్టికి ద్వితీయాతౌల్యము లేనపుడు 'యొక్క'కు సాంస్కృతిక మిశ్రసమాసములలో లోప మెట్లు కల్లునని శంకింపరాదు. 'శబ్దభోక్త' యుష్టదాదిభ్య ఇత్యాది సూత్రము విశేషవిధిగ వానికి 'యొక్కలోపము' కల్లుట కధర్వణునిచే సూత్రింపబడెను. (౨౭౧ విష.) ఇట్టిచోట్ల "యొక్క చ శేషేషష్ఠీ" అనుచోటి చ కారముచేత "యొక్క" నిల్వదన్నను ననవచ్చును. కావున నీయొక్క+ పుత్రుఁడు = నీపుత్రుఁడు' మున్నగురూపములు నిర్బాధముగా సిద్ధించును. వష్టి ద్వితీయాకారముతో నుండువానికే యీవిధి చెల్లునపు డింక ద్వితీయాతుల్యాకార విధానము చేయ నేల యని శంకింపరాదు. సాధ్యములగు సాంస్కృతికమిశ్ర సమాసములలో సమాసావయవపదముల విభక్తులకెల్ల సమాసకమందువలెనే లోపము నంగీకరించినచో 'రామునియొక్క+కొమారుఁడు' అనుచో రామకొమారుఁడు" అనురీతి ననిష్టరూపము లుద్భవిల్లును. (విస్తర II ౨౬౯-౨౭౦-౨౭౧ విష.) యొక్కవిభక్తి వ్యస్తతలోను నిత్యముగా లోపించుచుగాన రామునికొడుకు మున్నగురూపములకై షష్ఠీతత్పురుషమునుమాత్ర మంగీకరింపనేల యని శంకింప రాదు. రాజయొక్క+ఆజ్ఞ = రాజాజ్ఞ మున్నగుచోట్ల సామాన్య 'ను' మాగ మము సమాసాంగీకారములేక సిద్ధింపనేరదుగదా. మఱియు నుత్తరపదలోప రూప కాదుల యర్థముల సిద్ధికి సమాసాంగీకార మత్యావశ్యకముగదా.

స్యా దుత్తరస్యేత్యాది:—ఉత్తరస్యలోపేపి = ఉత్తరపదలోపమందును సమాసపూర్వపదమునకు, ద్వితీయా అనియతా=ద్వితీయా తుల్యాకారము నియతము కానిదై యనగా, గొన్నియెడలమాత్ర మువచ్చునని యర్థము. మకా=సమ్యక్మగును. అన్యత్రాపి=ఉత్తరపదలోపేతరసమాసస్థలములందును, తదిష్టిఃస్యాత్ = ఆద్వితీయా తుల్యాకారస్థితి గొన్నియెడల సమ్యక్మగును. తత్ర=ఆవిషయమున, ప్రయోగః = మహాకవి ప్రయోగమే, కారణమ్=మూలము. ఉదా:—'జవ్వాది యచ్చకపు నెట్టి = జవ్వాదిన్+నెట్టి = జవ్వాదినెట్టి. ఊరన్+తిరుగు+పంది = ఊరబంది. ఇట ద్వితీయ రూపములేదు. రెండువేలధికమగు నలువది = రెండువేలన్+నలువది = రెండువేల నలువది. ఇట్టివి నైత ముత్తరపదలోపసమాసోదాహృతులే. మో మనెడి తమ్మి = మోముతమ్మి. తీగెనంటి కొను = తీగెకొను. వ్రేపల్లె యను వాడ = వ్రేపల్లెవాడ. ఇట్టివెల్ల 'అన్యత్రాపీత్యాది గువాహరణములు. క్వది త్ప్రత్యయేత్యాదికారిక ౨౭౧ I విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. ఉదా:—వష్టి ద్వితీయాకారముతోనె నిల్పు టకు:—దానియొక్క+కలరూపు = దానిన్+ది+కలరూపు = దానిదికలరూపు. వారి యొక్క+నిశ్వాసములు = వారిన్+వి+నిశ్వాసములు = వారివి నిశ్వాసములు.

రామునియొక్క+శక్తి = రామునిన్+ది+శక్తి = రామునిది శక్తి. తథాత్వ మ్మనుట చేత “సీతనుదిశక్తి - నిన్నుదుశక్తి” మున్నగు సనిష్టరూపములు గల్గజేరవు. ‘సీత యొక్క+శక్తి = సీతన్+ది+శక్తి = సీతదిశక్తి’ అనురీతినిమాత్రమే రూపసిద్ధి కలుగు. నీ-నా-తా-మనశబ్దములచోటనైతము షష్ఠి ద్వితీయాకారముతో నిల్వదు. కాఁగా ‘యొక్క’ విభక్తివలెనె వానికి ‘దు’ ప్రత్యయము చేరును. ఉదా:-
 నీయొక్క+శక్తి = నీదుశక్తి - మీదుశక్తి. మొ.

కృచిదన్యవిభక్త్యర్థ ఇత్యాదికారిక ౨౨౦ మొ ౨౨ర విషయమున వ్యాఖ్యాత తము. ‘ఇరువది యధికమగు నొకటి’ అనువిగ్రహముగల యుత్తరపదలోపిసమా సమున షష్ఠిచోట ద్వితీయాకారము నిల్వక ప్రథమయొక్క యాకారము నిల్చును. ‘ఇరువదియొకటి’ అనియే యగును. ఇరువదిటియొకటి యని కానేరదు. ఈసూత్రము “స్యాదుత్తరస్య లోపేః.....” అనుసూత్రమున కపవాదము. ఉత్తరపదలోపి సమాసమున షష్ఠి ద్వితీయాకారమున నిల్వక ప్రథమాకారమున నైతము నిల్చునని యర్థము.

బాలవ్యా. సమాసవిభక్తికి లోపం బగు లట్టునకుఁ గాదు. ౨౫.
 ౨౨౦ I రామునిబాణములు. సరసపువచనములు. వేవెలుఁగు.
 విషయము. గుణముల ప్రోక.

సంకీర్తన. ౨౨౦ I విష:-—రూపాసావయవపదముల విభక్తికి లోపంబు గలు గును. బా. తత్స. ౩౧ సూత్రముచే విభక్తికి లడాగమంబు విధింపఁబడుటచే ‘లట్టు’ నైతము విభక్తిగ గణింపఁబడునుగాన దానికిని లోపము ప్రకృతసూత్రముచే సూరిమతమునఁ బ్రాప్తించుచుండఁగా నట్టి లట్టునకు లోపంబు గలుగదని వచింప వలసెను. “రామునియొక్క+బాణములు” అనుచో ‘రాముని’ అనుదానియందలి ‘సీ’ అనునది బా. తత్స. ౨౩ సూత్రముచే బ్రకృతికి విధింపఁబడినది గాన నయ్యది లోపింపదని సూరి యాశయము. కాన ‘రామునిబాణములు’ అనుచో విభక్తులకు లోపము రాఁగా ‘రామునిబాణ’ అనుదానికిఁ బ్రాతిపదికత్వముకలిగి ప్రథమా విభక్తి రాఁగా ‘రామునిబాణములు’ అనురూపము సిద్ధించె నని సూరి తాత్పర్యము. ఇట్లు ‘సరసములు వచనములు’ అనుచో విభక్తిలోపము కల్లఁగా ‘సరసము వచన ములు’ అని సిద్ధించెను. ముగాగమము ప్రకృత్యవయవము గాన నయ్యది లోపింప దని సూరితలంపు. బా. సంధి. ౩౨ సూత్రము చొప్పున ముగాగమ, మువర్ణ మునకు ‘వు’ వర్ణాదేశము రాఁగా ‘సరసపువచనములు’ అనురూపము సిద్ధించెను. ‘వే+వెలుఁగులు (గలవాఁడు)’ అనుచో బహువ్రీహిని బ్రథమావిభక్తిలోపముకల్గి

ప్రాతిపదికత్వము కల్లఁగా ప్రథమావిభక్తి యుదయించి 'వేవెలుఁగు' అనురూపము సిద్ధించెను. 'గుణములయొక్క ప్రోక' అనుచోఁ బయిరితినె రూపసిద్ధి నెన్నునది. ప్రకృతసూత్రముచొప్పున లట్టునకు లోపము కల్గలేదని యెఱుంగనగును. సూరి 'ల' అనుదానినిఁ జింతామణిచొప్పున ద్వితీయావిభక్తి ప్రత్యయముగా నంగీకరింప కుండుటచేతను 'టా'ది పదకత్వమునఁ బ్రకృత్యాగమముగా నంగీకరింపకుండుట చేతను 'షష్ఠీ భవే ద్వితీయాతుల్యేత్యాదికమగు ప్రక్రియను మాన్యుటచేతను బయిరితినీ సూత్రించుకొనవలసివచ్చెను. ఈమాన్యులోని యనుసవత్తు లీవలకే కొన్ని చూపఁబడినవి. (విస్త. II ౨౬౯-౨౭౦ విష.)

అలాకికవిగ్రహవాక్యములోనే సమాససంజ్ఞకల్గి యట్టి సమాసమునకుఁ బ్రాతిపదికత్వము సిద్ధించి తదవయవీభూత సుబ్విభక్తిలోపము కల్గునపుడు 'లట్టునకుఁ బ్రాప్తి యెట్లు? "లట్టునకుఁ గాదు" అనువిధానము సామర్థము చేనది రాఁదగినచోటి విభక్తులు లోపింపవన్నచో నందును ననుపత్తులు తోచుచున్నవి. లట్టు లోపింప నపుడు దాని మూలములగు విభక్తులును లోపింప వనక తీరదుగదా. ఇంక లట్టు రానిస్థలముల సమాసవిభక్తులే లోపించునని సూత్రమున కర్థముచేయవలసివచ్చును. 'గుణములప్రోక' అను నుదాహరణమునుబట్టి విభక్తిప్రత్యయము లోపించి 'ల' మిగులు ననుట దుర్ఘటము. 'ల' అనుదానితోఁగూడిన మొత్తము విభక్తియగునపు డందుఁ గొంతభాగము లోపించునను నర్థ మెట్లు లభించును. ఉదాహృతినిబట్టి యంగీ కరింతమన్నను 'గుణములప్రోకలతో' అనుచో "గుణములప్రోకల" అనుదానిఁ బ్రాతిపదికత్వము సిద్ధించి యనిష్టదూపోత్పత్తి దుర్వారమగును. సమాసపూర్వపద విభక్తి లోపముమాత్రమే సూరికి సమ్మతమన్నచో నుత్తరపదస్థ విభక్తితోఁ గూడిన భాగమునకే యనిష్టమగు సామాసికప్రాతిపదికత్వము సిద్ధింపవలసివచ్చును. సమాస మున నుత్తరపదస్థవిభక్తియే లోపింపదన్నచో సముదాయమున కేకపదీభావమే దుర్ఘటమై సమాసమునకుఁ బ్రాతిపదికసంజ్ఞ లేకపోవలసివచ్చును. మఱియు మధ్యమ పదలోపిసమాసమున నుత్తరపదలోపము నుపమానవాచకలోపము మున్నగునవి సిద్ధింపమింజేసి యనేకములగు కవిప్రయోగము లీసూరిమార్గమున సంగ్రహింపఁ బడనేరవు. కాన నీసూరిమార్గ ముపమార్గ మనకతీరదు.

తత్పురుష కర్తృధారయ ద్విగు సమాసవిధులు.

అందుఁ దత్పురుషసమాసము.

శబ్దా త్తచ్ఛబ్దాతః. (ఆం. చిం. సంధి. ౪ కా. ఆహా

౧౯౩ పుట)

నన్నయాభ. సంబంధే క్వచిదర్థః స్యాత్ | దసంబంధే విలక్షణః (వికృ.
 ౨౭౧.విష. సంధి. ౨౬. కారి. అహో. ౨౨౪. 3౮౬. పు).
 శబ్దభోగ్యో యుష్మదాదిభ్యః | సమాసోపి గురు ర్భవేత్.
 3౭. (వికృ. అజు. ౧౯. కా. అహో. ౨౭౮. పు)

కల్పతరు. ౨౭౧ విష:—‘శబ్దాత్.....’ అను నన్నయకారికయు
 ‘సంబంధే.....’ అను వికృతివివేకకారికయు ౧౦౭ విషయమున వ్యాఖ్యాత
 ములు. పశ్యంతపదములకుః దచ్చబ్ధార్థకము లుత్తరపదములగునపు డట్టి తచ్చబ్ధా
 ర్థకములగు “అది - అవి” శబ్దములు స్వార్థమునె యనఁగా నచటి సంబంధార్థమునే
 బోధించుననియు వాని ‘అ’ కారము బహుళముగా లోపించుననియు నట్లే కొన్ని
 విశేషణములు తచ్చబ్ధార్థకములతో గర్తధారయ మగునపు డట్టివిశేషణములు
 విధేయకొటి సధిరోహించుననియు నట్టియెడల సైతము ‘అది - అవి’ శబ్దముల
 ‘అకారము’ వికల్పముగ లోపించుననియు “శబ్దాత్.....సంబంధే.....”
 అనుకారికలకుః దాత్పర్యము. ఉదా:—రాముని+యొక్క+అది = రామునిది,
 తెల్ల+అది = తెల్లది మొ. ‘తెల్లది’ మున్నగునవి కర్తధారయాభాసములు. తెల్లది-
 తెల్లదానిన్ - తెల్లదానిచేన్ - చిన్నవి - చిన్నవానిచేన్. చదువుచున్నవాడు -
 చదువుచున్నవానిచేన్ - మొ. ఆ. వె.....స్వయం | వరము చేయుచున్న
 వాడు వాడు (ఆది. ౭. ఆ. 3౬). “నల్లనివాడు.....నల్లనియది.....
 ఇత్యాద్యాః కర్తధారయాభాసాః”. (అహో. ౪౩౩. పు.) కడు మొదలగు కొన్ని
 విశేషణముల కిట్టి సమాసము చూపట్టలేదు.

శబ్దభ్యో ఇత్యాది:—యుష్మదాదిభ్యః = ‘నీ - నా - తా - మన’ అనెడి, శబ్దే
 భ్యః = శబ్దములకంటె బరముగ నున్న శబ్దములకు, సమాసోపి = సమాసము
 సైతము, గురు ర్భవేత్ = సాధునగుచున్నది. యుష్మదాదిశబ్దముల పక్షి ద్వితీయా
 కారమున నుండదుగాన వీని పక్షిసమాసము “పక్షి భవే ద్వితీయాతుల్యా.....”
 అనువిధికి (౨౭౦. విష.) విషయము కాదు. సమాససామాన్యపద్ధతీచొప్పున నలె
 కికవిగ్రహమునందె సమాససంజ్ఞ కల్గెడిపద్ధతి చొప్పునఁ బ్రక్రియ నడచినచో -
 మీయొక్క+ఆన - తదయొక్క+ఆన” మున్నగుచోటులందు “నీయాన -
 తాయాన” అనురీతి నగ్రహములు గల్గవలసినచ్చును. మరియు మిశ్రసమాసము
 నన్నయాధర్వణీయసమృతము కామించెనీ నీ యాజ్ఞ మున్నగునవి సాధువులు కాక
 పోవలసినచ్చును. కాఁగా వాని సమాస విట్లు ప్రత్యేకముగ నుపదేశింపఁబడినది.
 ఇట్టి ప్రత్యేకవిధానజ్ఞాపకముచేత ‘నీయాన’ మున్నగు సమాసకములేకాక ‘నీయాజ్ఞ’

మున్నగు మిశ్రసమాసములును సిద్ధించుచున్నవనియు, వీనియొకటి సమాససామాన్య పద్ధతి సయితము వర్తిల్లనేరదనియు (వర్తిల్లినచో 'మియాజ్జ' యనుచోట 'నీయాజ్జ' అని యేర్పడవలసివచ్చును) నిదియునొక జ్ఞాపకసిద్ధసమాసము యనియు, వీని యీ సమాసవిధి యపి శబ్దముచే బాహ్యకమనియు, నీసమాసవిధానము సప్రయోజన మగుటకై సమాసవిభక్తిలోపము మాత్రము జరగుననియు విశదమగుచున్నది. ఉదా:- నీయొక్క+ఆజ్జ = నీయాజ్జ. నీయొక్క+ఆస = నీయాస. మియొక్క+ ఆజ్జ = మియాజ్జ - మియొక్క+ఆస = మియాస, మొ. ఇట్టిసమాసము కలుగని పక్షమున 'నీయొక్కశక్తి = నీదశక్తి - నీశక్తి మిదశక్తి - మిశక్తి మున్నగు వ్యస్తరూపములును సమ్యతములగును. వ్యస్తతయందును యొక్క విభక్తి లోపించుచుగాన 'నీశక్తి - మిశక్తి' మున్నగునవి వ్యస్తరూపములును నగుచున్నవి. ఇట్టిరూపములు సిద్ధించునపు డింక నేతత్సమాసవిధాయకసూత్ర మేల యని శంకింపరాదు. వీనిసమాసమునే యుపదేశింపనిచో 'నీయొక్క+అది = నీది - మియొక్క+ అది = మిది - నాయొక్క+అవి = నావి మున్నగుస్థలములందు "శబ్దాత్తచ్ఛబ్దాత్" (౧౦౭ విష. ౨౭౦. విష.) అనుసామాసికసంధిశాస్త్రము వర్తిల్లమింతేసి 'అది - అవి' శబ్దముల 'అ' కారమునకు లోపము సంభవింపకపోవలవచ్చును. మఱియు సంబంధే క్వచి దిత్యాదిచొప్పున నిష్టార్థసిద్ధియుఁ గల్గకపోవలసివచ్చును. (విస్తర) వీనిసమాసము వైకల్పికముగాన సమాసాభావపక్షమునఁ బయి నుదాహరించిన

విస్తర. ౨౭౧విష:- ఆహోబలసండితుఁడు "శబ్దేభ్య" ఇత్యాదికారికయొక్క యుపయోగమును సరిగ గ్రహింపక దీనిని "విషయ నిమిత్తాది జేత్యాది చింతామణి సూత్రసందర్భమున నుదాహరించెను. అట్లయినను 'నీ నా తా మన' శబ్దముల సమాసమునకు సాధుత్వ మెట్లని శంకించుకొని (షష్ఠీ భవే ద్వితీయాతుల్యేత్యాది చొప్పున ద్వితీయాతుల్యాకారము లేదు. సమాసక మనుటకు విభక్తిలోపము ప్రాతిపదికము నిల్చుట మున్నగునవిలేవు.) నన్నయప్రయోగములనుబట్టి వానిసమాసము సాధునని యాక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "నీ నిమిత్తంబున నిత్యాది తత్పురుషసమాసోఽపి సాధుః నీ । కారణంబునఁ జేసి సర్వజగంబులోఁగల భూపతుల్, తనకుల బ్రాహ్మణు. తమ తమకులముల్ ఇత్యాద్యాచార్యప్రయోగాత్. సమాసస్య తత్పురుషత్వే వారల కారణమునఁ నెగ్గుచుట్టెఁ గౌంపులకున్. ఇత్యాద్యాచార్య ప్రయోగ ఏన - ఆధర్వణాచార్యేణ తు - శబ్దేభ్యో యుష్మదాదిభ్యః । స్సమాసోపి గురు ర్భవే దిత్యుక్తమ్" (ఆహో. ౨౭౦ పుట.) కవిజనదండకర్త పైయహోబల కంకుల తాత్పర్యమును సరిగఁ జెప్పక పోయి కంకులమునకుఁ బూర్వముననున్న

[బా. సమా. ౮-౧౧ సూ.] కవిజనమండనాదల యపవాద్యాభిలు

“నీశక్తి - మీశక్తి - నీదుశక్తి మీదుశక్తి” అనువానికలె “నీయది - నాయది - మీయది - మాయది - తమయది మున్నగురితిని “శబ్దాత్తచ్ఛబ్దాతః” అనుసూత్రము (౧౦౮ విష) చొప్పున ‘అ’ కారలోపము కల్గని రూపములు సిద్ధించును. నీదుశక్తి - మీదుశక్తి” అనునవి సమాసరూపములని భ్రమింపరాదనియు “నీశక్తి - మీశక్తి” అనురీతిని మాత్రమే సమాసరూపములన్న ననవచ్చుననియుఁ బ్రకృతశబ్దభిలక్షితాదిసూత్రమే విశదీకరించుచున్నది. దువర్ణకాంతములు వ్యస్తములగుటచేతనే స్వరపరకసంధిలో “షష్ఠ్యా ఉతోఽచి నుమ్ నేచ” అను సామాసిక నుమ్ము రానేరదు. ఉదా:—నీదు+అజ్ఞ = నీదాజ్ఞ. నీదు నాజ్ఞ అని కానేరదు. చ.....నీదయ సదుగ్రత యాపరిపాటి యేదునన్ (రాఘ. ౧ ఆ. ౪౪ ప.) ‘నీదు+అయసదుగ్రత+ఆపరిపాటి (అయ శృభావహోవిధిః)’ అని భారతపక్షమున ఛేదము. ‘నీయొక్క+దయ యొక్క+సదుగ్రత’ అని రామాయణపక్షమున సర్థ మెచ్చునది. మఱియు ‘ది.వి.దు’ ప్రత్యయములు ‘యొక్క’ విభక్తి పర్యాయములు గాన నివి సవా విశేష్యముతోనె యన్వయించును. క.....తనదుకీర్తి వెలుంగన్. (ఆది. ౫ ఆ. ౩౭.) నీ..... వారివ ధమ్నిల్ల భారావకలిత దివ్యామోద నవపుష్ప దామములయు!.....వారివవారివ (ఆది. ౩ ఆ. ౧౫౬.) ఇందు “వారి+వి+అ = వారివ” అనురీతి

“యుష్మదాదిశబ్దములకంటెఁ బరమైన సమాసమందును నిమిత్తపర్యాయపదంబులకు సర్వవిభక్తుల ప్రయోగము శ్రేష్ఠమగును. ఉదా:—నీ నిమిత్తంబునన్ - ఇచ్చటఁ దృతీయ - నీ! కారణంబునఁజేసి సర్వజగంబులోఁ గలభూపతుల్ - ఇచ్చటఁ బంచమి. అలుక్సమాసమందును గలదు. వారల కారణమున నెగ్గు పుట్టెఁ గౌరవ్యులకున్ - ఇత్యాదులు గ్రహింపవలయును.” అని యిట్లు శబ్దభిలక్షితయుష్మదాదిభ్య ఇత్యాది కారికకు వ్యాఖ్యచేయఁబడెను. (వికృ. అజం. ౧౯ కారితాత్ప.) నారాయణీయాంధ్ర, వ్యాకరణగాణపతవివరణకర్తలు పయ్యయహోబలపండితీయపంక్తులనె యనుసరించిరి. “తే.గీ.....! సాధువు సమాసమున్ యుష్మదాదులపయి” వివృతి = ‘..... నీ! కారణంబునఁజేసి సర్వజగంబులోఁ గలభూపతుల్. వారలకారణమున నెగ్గు పుట్టుఁ గౌరవ్యులకున్’ మొ. (నారా. గాణ. ౩౦౦ కారి. సమా. ౩ పద్య. ౨౬౦ పుట.) “వారలకారణమున.....” ఇత్యాదిపద్యభాగ మిట నహోబలపండి తీయమునఁ బడియున్నదని యొక్కింపఁబడెనేకాని దీని కిటఁ బ్రసక్తిలేదు. ‘వారలన్’ అనునది యుష్మదాదులలోఁ జేర్పఁదగినది కాదు. దానిని ‘షష్ఠీ భవేద్విధియే’త్యాది చొప్పున ‘వారలయొక్క+కారణము = వారలన్+కారణము = వారలకారణము’

నవధారణార్థకశబ్దవ్యవధానము నైతము వీని వ్యస్తతను విశదీకరించుచున్నది.
(చూడు. ౨౫౧ I విష.).

సర్వశబ్దంబులు సంబంధంబునందుఁ దచ్చబంబుతోడ
సమసించును. ౮.

నావాఁడు - నాయది. ఇంటివాఁడు - ఇంటిది, రాముని
వాఁడు - రామునిది.

ధాతుజవిశేషణంబులకు విభక్తి వివక్షించునపుడు
తచ్చబంబు బనుప్రయుక్తంబగు. F.

బాలవ్యాకరణ. వచ్చినవాఁడు - వచ్చినది. రానివాఁడు - రానియది.

వివరణము. ఎల్లయెడల ధాతుజవిశేషణంబుల కట్టి యను పదంబు

౨౭౧ I విషయము. విభాష ననుప్రయుక్తంబగు. ౧౦.

వచ్చినట్టిరాముఁడు - వచ్చినరాముఁడు - వచ్చునట్టి
వాఁడు - వచ్చువాఁడు.

యుష్ట దస్త దాత్తార్థకంబుల కుత్తరపదంబు పరంబగు
నపుడు దుగాగమంబు విభాష నగు. ౧౧.

నీదుకరుణ - నీకరుణ - నాదు నేరిమి - నా నేరిమి.

తనదు రూపు - తనరూపు.

సంజీవని. ౨౭౧ I విష:—సమస్తపదములును సంబంధార్థమున తచ్చబౌద్ధ
కములగు “అది - అవి - వాఁడు” మున్నగుపదములతో సమసించునని యర్థము.
శేషషష్ఠ్యంతపదము సంబంధార్థకమే యగుచుండఁగా మరల నట్టి యర్థమందే
తచ్చబంబు సమసించు ననఁగా నట్టి తచ్చబంబు మచట స్వార్థమునే బోధించునని
తాత్పర్యము. ‘నాయొక్క+వాఁడు = నావాఁడు’ మున్నగు నుదాహరణులలో
“సమాసవిభక్తికి లోపంబగు.....” (౨౭౦ I విష.) అను ౨౫ సూత్రముచే
యొక్కవిభక్తి లోపమును జేయనగునని సూరి యాశయము. ‘ఇంటియొక్క+అది =
ఇంటి+అది’ అని యేర్పడఁగా, బా. సంధి. ౪౫ సూత్రముచొప్పున ‘అది’ శబ్దాకార
లోపము రాఁగా ‘ఇంటిది’ అనురూప మేర్పడును. ఇట్లే “రామునియొక్క+అది =
రామునిది” అనియు సిద్ధించును. ఇంటిది మున్నగువానినుండి ‘ఇంటిని - ఇంటి
దానిన్ - ఇంటిదానిచేతన్’ మున్నగురూపముల నూహించునది.

F సూ.వ్యాఖ్య:—ఆచ్చికవిశేషణములకు విభక్త్యంతరూపభేదములుండవు.
అవి స్త్రీసమములు గాన వానికిఁ బ్రథమైకవచనలోపము కల్గి పదత్యము సిద్ధించును.

అట్టి విశేషణము విశేష్యముతోఁ గర్తృధారయముగ సమసించును. ఉదా:—చదివిన పుస్తకము. మొ. ఇట్లే ధాతుజవిశేషణములు తచ్చబద్ధకములగు 'అది - అవి - వాఁడు' మున్నగువానితో సమసించును. కాని యంతలి తచ్చబద్ధకమున కర్థవిశేష ముండదు. ఉదా:—వాఁడు వచ్చినవాఁడు = వాఁడు వచ్చినాఁడు. మొ. ఇంక నిట్టి తచ్చబద్ధకముతోడి సమాసముమూలమున నట్టి ధాతుజవిశేషణమునకు విభక్తి యోగయోగ్యత వాక్యమున విధేయ మగుట మున్నగుప్రయోజనములు గల్గును. ఉదా:—వచ్చిన+అది = వచ్చినది. (బా. సంధి. ౪గి సూత్రముచే 'అ' కారలోపము) దీనినుండి 'వచ్చినవి - వచ్చినదానిన్ - వచ్చినదానికిన్ - వచ్చినదాన' మున్నగురూపము లేర్పడును. "అది వచ్చినది" అనుచో "అది వచ్చెను" అను రీతిని విధేయతయుఁ గల్గును. ఇట్లే 'రానివాఁడు - రాని యది' మున్నగువాని నరయునది. బా. సంధి. ౪గి సూత్రముచొప్పున 'అది' శబ్దపు 'అ' కారము లోపింపనపుడు 'రాని యది' అనురూప మేర్పడును. సూత్రములోని "ధాతుజ విశేషణంబులకు" అనునది వెక్కువీశేషణంబుల కుపలక్షణము. ఉదా:—చిన్న+వాఁడు = చిన్నవాఁడు - చిన్నవానిన్. చిన్న+అది = చిన్నది-చిన్నదానిన్ - రెండవది - రెండవదానిన్ - రెండవవాఁడు - రెండవవానిన్. మొ.

౧౦ సూ-వ్యా:—అట్టిశబ్దము తాదృశార్థకమగు విశేషణము. అయ్యది ధాతుజవిశేషణముల తుది నర్థవిశేషబోధము లేకయే విభాషగ నిల్చునని యర్థము. ఉదా:—వచ్చినట్టివాఁడు - వచ్చినవాఁడు. వచ్చినట్టిది = వచ్చినది. సీ. అనవుడు నడేవి యాదరభరితయై బాలార్కబోధితపద్మజాత | యైనట్టి దాన శ్రీయన లక్ష్మీ నా భూతి యనఁగ వెలుంగుదు. (శాంతి. ౫ ఆ. ౮ ప. సూ. రా. ని.). అట్టి - ఇట్టి-ఎట్టి శబ్దములు మహద్వాచకతచ్చబద్ధముతో సమసంపఁగాఁ దచ్చబద్ధలోపమున "అట్టిఁడు - అట్టిరు - ఇట్టిఁడు - ఇట్టిరు - ఎట్టిఁడు - ఎట్టిరు" అనురూపములు సిద్ధిం చును. (౨౧౦ VIII విష.) 'అట్టిది' అనుదానినుండి 'అట్టియందు' ఇట్లే 'ఇట్టియందు' అని యేర్పడును. (౨౧౦ VIII విష.) ఉ.....దుష్టనిగ్రహము పూని జగంబులు గాచునట్టి తోఁ | బుట్టువు. (ఉద్యోగ. 3 ఆ. ౧౧౮.) ధాతుజవిశేషణములకు 'అట్టి' శబ్దమువలెనె "ఇట్టి" శబ్దమును 'అది' శబ్దమునలెనె 'ఇది' శబ్దమును ననుప్రయుక్తము లగుట గలదు. తే-గీ. అనఘ యూర్వశి యిచ్చిన యట్టిశాప | ము.....(ఆర. ౧ ఆ. 3౬౭.) సీ. ఒక్కకర్ణంబు నీలోత్పలశ్యామమై తను వెల్ల శశిహంసధవళమైన | యిట్టిగుఱములు వే యిక్కనృకుంకువ.....(ఆర. 3 ఆ. ౧౩౨.) క. ఏ నిన్ను మాదు యనియెడు | దీనికిఁ దగ నిమ్ము భారతీకనృక (నిర్వ. ౧ ఆ. 3.) ప్రయోగ

ములు:—థాతుజవి శేషణములమీది. తచ్చబ్బానుప్రయోగమునకు:—క.....
 వీని విడువుచు | యని నోడినవాని హీనునయశోవీర్యున్. (ఆది. ౭ ఆ. ౪౭.) ('వీనిన్'
 అనునపుడు 'ఓడినవానిన్' అనుచోటి తచ్చబ్బ మర్థవంతము కానేరదుగదా) వ. వీరి
 నిందఱి రక్షించుట నీకుఁ బ్రియంబేని.....తే.గీ. వీరి సుఖసుప్తులై యున్న
 వారి నిద్ర | నెడఁగ బోధింపనోప.....(ఆది. ౬ ఆ. ౧౯౯). ఉ.....వాఁ
 డిట వచ్చువాడొ యే | నఁదుల కేగుదాననొ.....(ఆర. ౨ ఆ. ౨౦౩.).
 విధేయశోటి సధిరోహించునపుడేకాక విశేషణ మగునపుడును దచ్చబ్బనకార
 లోపము గలదు. క. మున్నిట్టి భవదనుగ్రహ | మెన్నఁడు గన్నారు గలరె యెవ్వ
 రలు.....(హరి. ఉ. భా. ౮ ఆ. ౫౪ ప.) క. ఎంత యెటుక గలవారును దు |
 ర్వారవికారముఁబొందెడు | వారు.....(ఆర. ౧ ఆ. ౩౨.) చ.....తీర్థ
 యాత్ర చనువాఁడు పరాశరుఁ డన్తునీండు.....(ఆది. ౩ ఆ. ౩౬.) (చను
 పరాశరుఁ డని యర్థము.), విశేష్యమును దొలి నిలిపి కొంతవాక్యము నడువనిచ్చి
 విలంబాసహనమునఁ దద్విశేషణమును దద్ధర్తార్థకముగను దచ్చబ్బానుప్రయోగము
 గలదానిగనుఁ బ్రయోగించుట నన్నయసంప్రదాయము. "అయ్యుదంకుండు గురు
 కార్యధురంధరుండై గురుపత్నీనియోగంబునఁ బౌష్యం డనురాజు దేవికుండలం
 బులఁ బ్రతిగ్రహించి తేరం బూని వనంబులో నొక్కరుండ చనువాఁ డెదుర.....
 నొక్కదివ్యపురుషుం గని.....(ఆది. ౧ ఆ. ౯౪. ఇట్టిదె ఆది. ౧ ఆ. ౧౦౨
 పద్యమునఁ గలదు.) ఇతరులవాడుకలో నిచట చనువాఁ డనుచో 'చనుచు' నని
 ప్రయోగింపఁబడును. (ఇట్టి దింకను ఆది. ౭ ఆ. ౩౭. ఇందు రెండుస్థలములు
 గలవు.) నీ.....న మరుదెంచు | వారము త్రైలోక్యవర్తి నంబుజభవప్రభవు
 నారదుఁ గని (ఆది. ౮ ఆ. ౧౬౧.). నీ.....ఆ.వె. కోమలాంగి యిపుడు
 గుఱుగొని పాంసుల | స్థలమునందు నిద్రతగిలినదియు. (ఆర. ౨ ఆ. ౭౭ ప.) (తగిలి
 నది=తగిలెనును) ఆ.వె. నీముఖంబు దీర్ఘనిశ్వాసధూమరుం | హతులఁజేసి కలుషమైన
 యదియు (సభా. ౨ ఆ. ౯౨) (కనుషమైన యదియు=కలుషమయ్యెనును.) విశేషణ
 ములకుఁ దచ్చబ్బానుప్రయోగము:—ఉ. ఒక్కొక్కవానివాకిట. (భాస్క. యుద్ధ. ౧౬ ప.)
 ఒక్కొక్కవాని (భాస్క. యుద్ధ. ౩౦౫ ప.) ఆ.వె. ఇట్టిదేని మనకు నిం
 దుండఁగా నేల (ఆది. ౬ ఆ. ౧౫౪.) ఆ.వె. చెలఁగి లేవ నేడ్చు చిలుకుకదాని.
 (ఆది. ౪ ఆ. ౪౭.) ఉ. మానముకంటెఁ బ్రాణములు మంచివియే.....(ఉ. హరి. ౬ ఆ. ౧౩౭.)
 అదిశబ్దానుప్రయోగములేని విశేషణప్రయోగము మత్తకోకిలము:—
 ...పూజనీయులు వీరిలోఁ | వ్రీతి నెవ్వఁడు సన్దఱఁబులఁ బెద్ద యట్టి మహాత్ము...

[బా. సమా. ౮-౧౧ సూ.] 'నీదుకరుణ' 'దు'వర్ణకము షష్ఠి, సమాసముకాదు. 1177

(సభా. ౨ ఆ. ౪ ప.) క...వెద్దల | చరితం బల్లులకు నెలుగ శక్యమె యెందున్.
 (సభా. ౨ ఆ. ౧౯ ప.) ఉ...సూర్యబాణమే | నేసితి నింద్రుఁ దొట్టి సుర లెంతయు
 సంతస మందఁగా జగ | త్రాసి తమిస్తరాళి నిహతంబుగ దిక్కులు తెల్లగా మహా
 గ్రాసురు లాహవంబున భయంపడ మాతలి మెచ్చి యార్వఁగాన్. (ఆర. ౪ ఆ.
 ౭౨ ప.) (తెల్లగా = తెల్లవికాఁగా.)

౧౧ సూ-వ్యాః— యుష్టదస్త దాత్తార్థకంబుల కనఁగా నీ-నా-తాశబ్దంబుల
 కు శ్తరపదంబు పరంబగునపు డనుటంజేసి సమాసము దనునర్థము లభించుచున్నది.
 సూరి యుదాహృతులందును 'నీదుకరుణ = నీకరుణ' అని దుగాగమరహిత పాఠిక
 సమాసరూప ముదాహృతమగుటయు దుగాగమము సమాసాశ్రయవిధియే యని
 విశదపఱచుచున్నది. 'నీయొక్క+కరుణ' అనుచో బా - సమా. ౨౫ సూత్రము
 చొప్పున 'యొక్కవిభక్తి లోపింపఁగా, యుష్టదస్తకాచ్చికశబ్దమునకు 'నీ' అనుదాని
 కంత్యావయవముగా 'దు' అనునది యాగమంబుకాఁగా 'నీదుకరుణ' అని యగును.
 దుగాగమాభావపక్షమున 'నీకరుణ' అని యేర్పడును. ఇట్లే 'నాదు నేరిమి' మున్నగు
 తక్కినవాని ప్రక్రియ నెఱుంగునది.

'నీదుకరుణ' మున్నగు రూపములు సమాసములని సూరి తలంచుటసరికాదు.
 'దు' అనునది యాగమరునుటయు సరికాదు. చింతామణి "దిః స్యాత్ సంబంధార్థే,
 సర్వస్తా; ద్యుష్ట దస్త దాత్తభక్తిః | ద్వితివర్ణకః" అని 'ది-దు' అనువానిని సంబంధార్థక
 ప్రత్యయములుగా నుపదేశించెను. అధర్వణాచార్యుఁడును "ది-వి-వర్ణకా" అని
 వీరిని ప్రత్యయములనియే వచించెను. కాఁగా నివి "యొక్క చ శేషే షష్ఠి"
 అనుదాని కపవాదములగు ప్రత్యయములనుట స్పష్టము. కాన 'దు' అనునది సమా
 సాశ్రయ విధికాదు. నీదు-నాదు మున్నగునవి షష్ట్యర్థకములగుటంజేసి యవి సమాస
 గతములే యన్నచో "నీదు+అజ్ఞ" మున్నగుచోట్ల "షష్ఠ్యా ఉతోచి నుమ్ నేచ"
 అనుచొప్పున సుమ్మురాఁగా "నీదు నాజ్ఞ" అనురీతి ననిష్టరూపములు గలుగవలసి
 వచ్చును. "చ.....నీదయ సమగ్రత యాపరిపాటి యేమనన్. (రాఘ. ౧ ఆ. ౪౪.)
 "నీదయ+యొక్క+సమగ్రత" అని రామాయణార్థము. "నీదు+అయసమగ్రత"
 అని భారతార్థము. (మా. ౨౫౧ I విష.) క. ఆదట నీ-నా-తనయను | చో
 దుత్వము గలుగు షష్ఠి చూపెడు నెడలన్ | నాదు కళాసంపదయును | నీదు వివే
 కంబుఁ దనదు నిపుణతయు ననన్. (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౧౩౨ ప.) అని 'దు'
 అనునది షష్ఠివిభక్తి యనియె పెద్దిరాజు వచించెను.

స్వస్వవిభక్తి వికారై | ర్భూవశ్చ యథాతథం సమ
స్యన్తే. (ఆం. చిం. హలం. ౧౯ కా. అహో. ౪౫౩ పు.)
సంస్కృతాన్ధ్ర పదాన్యత్ర | సమస్యన్తే యథాతథమ్ |
శ్రుతిరజ్ఞాన మాదాయ | విభక్త్యుపవిభక్తిభిః. (వికృ.)

నన్నయ.

౨౭౨ విషయము హలం. ౨౪-౨౫ అహో. ౪౫౩ పుట.)

పూర్వత్వ మపరత్వం స్యా | న్నామ్నాం నేతుప్రయో
గతః. (వికృ. హలం. ౨౨ కారి. అహో. ౪౪౪ పు.)

కల్పతరువు. ౨౭౨ విషయము:— బహువశ్చ = అనేకములయైన శబ్దములు, స్వస్వ
విభక్తివికారైః = నవనగు విభక్తులు మున్నగువాని వికారముతోఁ గూడినవై,
యథా తథమ్ = యథేచ్ఛముగా సంస్కృతము లాచిక్విములతోను నాచిక్విములు
సంస్కృతములతోను యథేచ్ఛముగ సమస్యన్తే = సమసించుచున్నవి. అధర్వణుఁడు
దీనియర్థము విస్తరించి వివరించుచున్నాఁడు. సంస్కృతాన్ధ్రపదాని = తత్సమాచిక్వి
పదములు, అత్ర = ఈతెనుఁగుభాషయందు, విభక్త్యుపవిభక్తిభిః = సుబ్విభక్తుల
తోడను నుపవిభక్తులతోడను సంకలితములై, శ్రుతిరజ్ఞాన మాదాయ = పండిత
కవీంద్ర సప్తతముగ, యథాతథమ్ = యథాచ్ఛముగా, సమస్యన్తే = సమసించు
చున్నవి. సమాసగతపదముల పూర్వనిపాత (పరనిపాత) విషయము సంస్కృత
వ్యాకరణమందే నిర్ణయింపరాదయ్యెను గాన సాధ్యరమాసములందును బ్రయో
గానుసారముగా నిల్ప నగునని యధర్వణుఁ డుపదేశించుచున్నాఁడు. నేతు =
సమాసమందును, నామ్నామ్ = శబ్దములయొక్క, పూర్వత్వమ్ = పూర్వస్థితియు,
అపరత్వమ్ = ఉత్తరపదస్థితియు, ప్రయోగతః = పండితకవీంద్రప్రయోగానుసార
ముగ, స్యాత్ = అగును. ఉదా:— తటాకము నుదకము - తటాకమునీరు -
చెలుపు నుదకము - చెలువునీరు - అంచల గాయఁడు - రాయంచ. మొ. (౨౬౭-౨౬౮
I విష.) (౨౬౮ I విష.) ఆంధ్రవిభక్త్యుపవిభక్తివిహితములు కాని శుద్ధసంస్కృత
పదము లాచిక్విములతో సాధారణముగ సమసించనేర వని తాత్పర్యము. “బహు
వ శ్చానేకశబ్దాశ్చ యథా తథం వైకృతా స్సంస్కృతై స్సంస్కృతా వైకృతైశ్చ
స్వస్వవిభక్తిభి రౌపవిభక్తికవికారైశ్చ మిలిత్వా సమస్యన్తే. మేటిమునిరాజు-
బ్రహ్మదండపుఁ గైదువు - తెలితమ్మికంటి గేహిని పుట్టినింటి సంపత్తి పెంపు - కలువకంటి
కటాక్షంపు గుంపులు. ఇత్యాదయో జ్ఞేయాః, ఏతేన. పాపరాజే (పాములయొక్క+
రాజు) పాపవిషము (పాముయొక్క+విషము) వేరుగంధము (వేముయొక్క+గంధము)
ఇత్యాది సమాసా ఆపి సాధవః” (అహో. ౪౫౩ పు.) “ప-ప-ప” అను నౌపవిభక్తి

[బా. సమా. 300౯ సూ.] శుద్ధసంస్కృతపదమాచ్ఛికముతో సమసింపదు. 1179

కములు సమాసమందే, వచ్చునని యీవఱకు వివరింపబడెను. ఇనుపముక్క - వేప
చెట్టు - అంపశయ్య - ఎంపముక్క. మొ. (౨౨౭ మొ. ౨౩౩ వ. విష.)

సంస్కృతమునందువలెనే తెలుగుసమాసములందును ననేకవిధములగు
సమాసాశ్రయవిధులు గలవు. పైని వివరింపబడిన వేపచెట్టు మున్నగుచోటులందు
వచ్చు 'ప.పంప' అనునవి సమాసాశ్రయకార్యములే. అట్లే ౮౭ విషయమునందలి
సామాసిక ద్రుతలోపము ౮౮ II విషయమునందలి 'సింగపుఁగొదమ' మున్నగు
చోటులందువచ్చు ద్రుతాగమము, ౯౬ విషయమునందలి నుమ్ము, (రాజునాజ్ఞ)
౧౦౫ విషయమందలి 'ఇ'దాగమము 'అ'ల్యాగమము (నీతోడిచెలిమి) (నాయందలి
కరుణ), ౧౦౭ విషయమునందలి తచ్చబ్బాకారలోపము (నాది), మున్నగునవెల్ల
తత్పురుషమున వచ్చు సమాసాశ్రయవిధులే యనఁదగును. ఇట్లే యాయాస్థలము
లందలి సమాసాశ్రయవిధులు మున్తుందుఁ జూపబడును.

కేవల సంస్కృతశబ్దము వికృతిశబ్దముతోడ సమ
సింపదు. దానంజేసి యనేకమాటలు అల్పదం డిత్యా
దులు దుష్టము లని తెలియునది. (బాల. సమా. 3
సూ. వివృతి.)

బాలవ్యాకరణ కొండొకచో సమాసంబులందు నామ్వాది కనుమ్వా
వివరణము. దుల మువర్ణంబులు పఞ్చవర్ణంబులగు. ౧౯.

౨౭౨ I విషయము. నాఁపచేను - పాఁపతేడు, కనుపపులు - జనుపనార,
నాము - పాము, ప్రేము - వేము, అమ్ము - ఎమ్ము. ఇవి
నామ్వాదులు. కనుము - ఇనుము, ఉడుము, ఎనుము -
జనుము - మినుము, ఇత్యాదులు కనుమ్వాదులు.

సంజేవని. ౨౭౨ I విష:—కేవల సంస్కృతేత్యాదికము బా - సమా - 3
సూత్రము వివరణములోని వాక్యము. ఆయ్యది ౨౬౯ విషయమున వ్యాఖ్యాత
మయ్యెను. ఆంధ్రవిభక్త్యాదిచిహ్నితము కాని శుద్ధసంస్కృతశబ్దము వికృతిశబ్దముతో
సమసించినచో దానిని వైరిపదమందురు. క. తుద వేటుచేసి మఱి చిక్కదనపుఁ
దెనుఁగున నమర్చి కలవంబుజముల్ | పదియు ననక కల వంబుజపది యని కృతిఁ జెప్ప
వైరిపద మనఁబరఁగున్. (కవిజనా. దోషా. ౨౨ ప.) క. క్షీరార్ణవకూతురు
సం | సారార్ణవయోడ శుభ మొసగు మీ కనఁగా | వైరిపదంబగుఁ, దెనుఁగునఁ |
గూరని సంస్కృతమఁ దెనుఁగుగూర్చుటచేతన్. (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౧౩౫ ప.)
క. దినకరకొడుకునకును సరి | యనిమిష మొదవునకు సాటి యని యిబ్బంగిన్ |

1180 సోమనారాధ్యుడు వైరిపదమును బ్రయోగించెనరాదు [౨౭౨ I వి. సంజీ.]

దెనిగింప సంస్కృతములం దెరుగులు సంధించిరేనిఁ దెగడుమ రాధ్యుల్. (ఆం. భూ. ౧౩౧ ప.) ఇట్లు లాక్షణికులెల్ల వైరిపదదోషమును నిరాకరించియున్నారు. పాల్కురికి సోమనారాధ్యుడు తనపండితా రాధ్యచరిత్రమున “వైరిపద. జల్లి పూరక మపశబ్ద మక్రమము.....వైకల్య ముక్తుక్తి వైరిపదము.....ద్రాభ ఛందోవిరుద్ధం బాదియగు ప. లాభ ప్రలాపోక్తి లాఘవం బసక. మపి గూర్పు కృతులు...బిలిబి లిక్పతుల్ కృతులె” అని వైరిపదమును నిరసించియున్నాఁడు. ఇట్టి సోమనారాధ్యుఁడె తనబసవపురాణమున వైరిపదదోషదూషితప్రయోగములు చేసె నని బసవపురాణపీఠికాకర్తగా రిట్లు వ్రాసిరి. “సోమనారాధ్యుఁడు బసవపురాణ మున మాత్రము ప్రయోగించిన వైరిపదములఁ జూపుచున్నాఁడను. పుట ౬ దీప గంభంబులు. పుట ౧౫ చౌదశాబ్జంబు. పు - ౨౬ ముల్లోకవంశ్య - పుట ౩౦ ముల్లోకనుతుఁడు - పు - ౨౪౦ ముల్లోకనాథుని - పు - ౪౪ నిత్యనేమము పు. ౫౫ నిత్యపడి. పుట ౧౩౪ నిత్య; (ఇట్టివి పెక్కుమాట్లు) పు - ౫౫ పుడమిశ. పు - ౬౦-౬౩ సర్వాంగకచ్చడము - పు - ౧౨౪ భక్తకూటువలు. పు - ౧౭౪ మజ్జనబావి. పు - ౨౦౧ ఇతరవేల్పులు. పు - ౪౫-౨౦౫ తవనిధి. పు - ౨౪౦ తవరాజు. పు - ౧౫౪ తవరాజవల్లభుఁడు - పు - ౨౦౧ సీరిమహాదేవాదిసురలు - పు - ౧౪౦ కర్మకవిలె. ఇత్యాదులు.” (బసవ. పీఠిక. ౯౭-౯౮ పుటలు.) సోమనారాధ్యునివఁటివాఁడు తాను నిరసించిన వైరిపదమును పలుచోటులఁ బ్రయోగించె ననుట విశ్వసనీయము కాదు. పై నుదాహరింపఁబడినవానిలో ‘దీపగంభము’ అనుచో గణారాదేశము ముక్తగా స్థానిత్యమనియు ‘కంభ’శబ్దము సంస్కృతమునఁ గలదనియు నీవఱకు వివరింపఁ బడెను. (విస్త. ౬౦ II విష.) నిత్యనేమము మున్నగుచోటులందట ‘నిత్య’శబ్దము ‘నిత్య’శబ్దభవమగు నాచ్ఛికము. (కన్యాశబ్దము కన్య యయినట్లే) (విస్త. ౬౦ III విష.). పుడమిశబ్దము సంస్కృతమని యీవఱకు నిరూపింపఁబడెను. (విస్త. ౬౦ II విష.) ‘సర్వాంగకచ్చడము’ అనునది ముద్రణసంస్కారలోకకృతము - రెండు స్థలములందును వరుసగ ‘కచ్చట - కచ్చటిక’ అనునవి కవిప్రయుక్తము లననగును. “కచ్చా కచ్చటికా కక్షా పటి - కాపీన మిత్యపి” అని యదురము (త్రికాండ శేషము). “కట్టితి సర్వాంగకచ్చట యనుచు” “అంతఃపదగిన సర్వాంగకచ్చటిక” అని కవి ప్రయుక్తపాఠములు కానోపును. ‘భక్తకూటువలు’ ముద్రణసంస్కారలోప కృతము. ‘భక్తకూటుములు’ అని కవిప్రయుక్తము కానోపును. ‘మజ్జనబావి’ అను చోటి జకారము దంత్యమనినచో నది తద్భవమే యగును. ‘ఇతరవేల్పునకు’ అనుచో ‘ఇతరు వేల్పునకు’ అనినయుడల వైరిపదదోషము లొలగును. ఇతరమతము

[బా. సమా. 300౯ సూ.] సోమనారాధ్యుని వింతపోకడలు.

వాని వేల్పున కని యర్థము. “కాన కర్తల కర్త మానీలగఁగుడు” (బసవ. ౬ ఆ. 222 ప.) అని యిట్లు ‘తనవేల్పు - ఇతరునివేల్పు’ అనురీతి వాడుక కవి కభి మతము. ‘తవనిధి-తవరాజు - తవరాజవల్లభుఁడు’ అనురీతి వానిలో ‘తప’ అను సంస్కృతశబ్దమును దాని తద్భవమగు ‘తవము’ అను శబ్దమును గ్రహించి సమర్థింప నగును. తపధాతువుమీద ‘పచాద్యచ్’ ప్రత్యయమును నిల్పినను “తప” శబ్దము మీద ‘అర్క ఆద్యచ్’ ప్రత్యయమును నిల్పినను ‘తప’ అను ‘అ’ కారాంతశబ్ద మేర్పడును. కాన “తపనిధి - తపరాజవల్లభుఁడు - తపరాజు” అనునవి సుసాధము లగును. “భువి జను లెల్లను బొగడుచు నుండఁ | ద్రవనిది తేడరదాసయ్యకీడె. (బస. ౬ ఆ. ౮౯౮.) అను నీ ప్రాసస్థలమున ‘తపనిధి’ శబ్దభవము ‘తవనిది’ యని సమర్థింప నగును. ‘తపస్వి’ అనుదానికిఁ దద్భవము ‘తపసి’ అనియు ‘కపిల’ అనుదానికిఁ దద్భవము ‘కపిల’ అనియు భట్టారకుఁడె ప్రయోగించెనుగదా. (౬3 III విష.) (తద్భవవికృతులు. విస్తర. ౬౦ II విష. విస్తర. ౬౦ III విష. చూచునది.) ‘ధర్మ కవితె’ అనునది ముద్రణసుస్కారలోపకృతము. ‘ధర్మకపిల’ అని కవిప్రయుక్త మనం దగును. “మీద త్రి మీ ప్రాత విధాధర్మకపిల” (బసవ. ౮ ఆ. ౧౦౨3 ప.) ధర్మ ర్థము విడిచిన (వృషోత్సర్జనము) కపిలధేనువు. దీని తద్భవరూపము ‘దమ్మకపిల’. ‘అవుదల ల్వంచుచు నయ్య మీ దమ్మ | కపిలల మంచును గడుదైనన్యపడుచు’ (బస. 2 ఆ. 3౯2.) ధర్మకపిల నెవ్వరును హింసింపరు. ‘దమ్మకవితె’ అనిచెప్పి ‘ధర్మముల చిట్టాపుస్తకము’ అనుటయు సుసంగతముగా నుండదు. (విస్తర. IV ౬3 III విష.) ఇంక ‘చౌదళాబ్జంబు-ముల్లోకవంద్య - ముల్లోకనుతుఁడు - ముల్లోకనాథుని-సిరిమహా దేవాదిసురలు.’ మున్నగువానిలోని ‘చౌ - సిరి’ మున్నగునవి ‘చతుర్ - శ్రీ’ మున్నగువాని వికృతిరూపములు - మూఁడు అనునది దేశ్యము. ఇవి సాధ్యసమా నాధికరణసమాసగతములయి సిద్ధసమాసపూర్వావయవముతో నన్వయించుచున్నవి. కాన వైరిపదదోషమునకుఁ బ్రసక్తి లేదు. ఇట్టివి సాధువులే యని నిర్ణయించు నేకదేశాన్వయవిషయ మీవటకు వినరింపఁబడెను. (౨౬౬ I విష.) పాల్కురికి సోమ నారాధ్యుని వైద్యము వర్ణనాతీతము. ఆతఁడు నియమొల్లంఘనము చేయువాఁ డని భ్రమింపరాదు. మతవిషయమునందువలెనే భాషావిషయమునందును నాతని పోకడలు వింతవింతలుగా నుండును. (చూ. విస్తర. ౬౦ II విష. విస్తర. ౬౦ III విష. తద్భవములు. విస్తర. IV ౬3 III విష. మాటుమాలశబ్దముల ప్రయో గములు.)

బా. సమా. - ౧౯ సూ - వ్యాఖ్య:—నామ్యాది కనుమ్యాదులకు సమాసము లందుమాత్రము చూపట్టు పజ్జ-ప-వర్ణకము లొపవిభక్తికములే యని నన్నయాధర్వ

జీయాశయము. (౨౭౨ మొ. ౨౩౩ వ. విష.) తక్కిన యాపవిభక్తికములవలె నివి విభక్తులకు ముందు నిలువవుగాన వీరివిధి సమాసాశ్రయవిధులలోని దనుటయే యుచితమని సూరి యాపవిభక్తి ప్రకరణమున వీని నుపదేశింపక యిటు సమాస ప్రకరణమున వచించెను. నాము+చేను = నాఁపచేను (లేతచేను) జేత్తుబిందు పూర్వక మగునుగాన నామ్నాదులకు వచ్చు పవర్ణము బిందుపూర్వకమైయుండును. 'నాఁపచేను' అనుచో దీర్ఘపూర్వకమగుటచే పూర్ణపూర్వకత్వము లేదయ్యెను. ఇట్లే 'అమ్ము+శయ్య = అంపశయ్య. ఎమ్ము+ముక్క = ఎఁపముక్క.' అనుచో మువర్ణస్థానమున షబ్దురాగా నుడి తొలియచ్చుమీఁది దగుటంజేసి ఖండబిందువురాదయ్యెను. పూర్ణము రాగా 'అంపశయ్య' అని సిద్ధించెను. ఇట్లే యంటతను నెఱుంగునది. 'కనుము+పులు' అనుచో మువర్ణస్థానమున 'ప' అనునది నిర్వేగ 'కనుపపులు' (రెల్లుగడ్డి) అని యేర్పడెను. ఇత్యాదులు కనుమ్నాదులనుటచే కనుమ్నాదు లాకృతి గణమని తెలియనగును. నామ్నాదులు కనుమ్నాదులు స్త్రీసమములె యని తోచెడిది. "నాము = దే-వి-జొన్న లోనగువాని కొయ్యగాలునఁ జిగిరించిన మొలక. దీనిని పసులు తిన్నను మృతినొందును" "జనము-వై-వి-ఒకవిధమైవపైరు. 'ద్వి—జనము గలంగె రాజనము మలంగె. (విష్ణు. పూ. ౩ ఆ.) (దీనికట్టెలమందు నారతీయు దురు.)" (శ-ర) 'జనుము' అనునది కోశములందు లేదు. పైప్రయోగములోని శబ్దాలంకారనియమమునుబట్టియు శబ్దశబ్దప్రకృతినిబట్టియు 'జేనము' అనియే యుండవలయునని కోశకారుల యాశయము. పంకారణములచే నిదిమాత్రము నపుంసకసమ మనవలసియున్నది. కాని "జేనమ్ము - జేనఁబు" అనుప్రయోగములు కానరావు. "శబ-పు. (శబ-అచ్) స్వనామఖ్యాతే తుపభేదే" "తుప-పు (తు+ఁక)" ప్రాస్యశాఖాశిఫాయుక్తే కాభోటాదిద్రుమే" (శబ్దస్తో) అనునొప్పున పాట్టికొమ్మలును నూడలును గలచెట్టు జనుము (జనము) కామింజేసి శబ్దభవము జేన మనుట విశ్వసనీయమై యుండలేదు. కాన 'జనుము' అని యుకారమధ్యమే యాశబ్దమనియు నిదియు స్త్రీసమమే యనియుఁ దోచెడిది.

క ర్తృ ధా ర య ము

సంస్కృతపదేన పరిమిత, మాన్ద్రీపదం కర్తృధారయో భవతి. (ఆం. చిం. హలం. ౧౯ కారి. అహా. ౪౫౨ పుట.)

ద్యక్షక్షరాది చతుర్వర్ణ । పర్యస్తజననామసు । లోపః

సన్నయా. స్యా ద్వాదివర్ణానాం । శబ్దే రా (యా) జాదికే పరే ।

౨౭౩ విషయము. క్వచి దత్త్వం క్వచి చాత్త్వం । క్వచి దిత్త్వం క్వచి

త్పతా । క్వచి న్తత్వం యథాయోగ । మన్యచ్ఛ వ్యవ
హారతః. (వికృ. అజం. ౧౦౮-౧౦౯-౧౧౦ కారి.
అహో. 32౬ పు.)

కల్పతరు. ౨23 వివ:- పరిమితమ్ . ఆధ్రిపదమ్ = అల్పాక్షరములుగల
యాచ్ఛికపదము, సంస్కృతపదేన = ఆంధ్రవిభక్తిచిహ్నితముకాని శుద్ధసంస్కృత
పదముతో, కర్తృధారయో భవతి = కర్తృధారయముగ సమసించును. ఉత్తర
సూత్రమందలి “స్వస్వవిభక్తి వికారైః” అనుదాని స్వారస్యముచే నిందలి సంస్కృత
పద మాంధ్రవిభక్తిసంపర్కము లేని దనున్యము లభించును. ఉదా:- గాక్ష+సు+
అన+సు = రామన (౬= I వివ.) భీమ+అన = భీమన. పరగెను దొల్లి శ్రీశతి పండి
తయ్య (పండితా) భక్తశ్శ బసవ. ౪ ఆ. ౧౦౪.). మొ. ‘ఆధ్రిపదమ్’ అనునది
యుపసర్జన సంజ్ఞకలదనియు సమాసపూర్వానయనము కావలెననియు వన్నయ
యుపదేశింపలేదు. అన. అశ్శ మున్నగునవి పూజ్యతావాచకములు. రామన =
పూజ్యుడగు రాముడు. శ్రీశతి పండితయ్య = శ్రేష్ఠుడగు శ్రీశతిపండితుడు.
ఈసూత్రమున కహోబలపతి వేలువిధముగ వ్యాఖ్యచేసెను. అది సరికాదు.
“స్వల్పం కేవలవికృతిపదం సంస్కృతపదేన సమస్య కర్తృధారయసమాసో భవతి-వేడి
పయోధారలు - వాడివయూఖములు - కలికి భుజంగకన్యకలు - వేల్పువీరభట
వర్గము ఇత్యాది. కఱమ దర్భపూరితపులు. (ఆది. 2 ఆ. ౨౨౬ ప.) ఇత్యాచార్య
ప్రయోగే ‘దర్భపూరితపులు’ ఇత్యేవ పాఠః - నాచులతలు ఇతి ప్రయోగే
వష్టితత్పురుషేణ కథంచి త్సాధుత్వ మున్నేయమ్.....స్వల్పత్వంచ షడ్వర్ణపరి
మిత మితి నియమః. ఆధ్రిం షడ్వర్ణపర్యంతం । పదం స్యా త్కర్తృధారయే ఇత్యా
ధర్వణవచనాత్. తేన - అతనిఁ దాఁకె, వేయిమున్నూలు దంతావళములు ఇత్యాది
తిక్కయజ్వాదికవిజనవచనాని సాధూని.” (అహో. ౪౫౨-౪౫3 పు.) ఈయపవ్యా
ఖ్యనే “బా.గు.ప్ర” వ్యాఖ్యాతయు (బా. గు. ప్ర. ౨౬౧ పు.) గణపతవ్యాఖ్యా
తయు (3౦౮ కా. ౧౧ ప. సమా.) ననుసరించిరి. ఈయహోబలవ్యాఖ్య సరికాదు.
అహోబలపతి యిచ్చిన యుదాహృతులెల్ల నాంధ్రవిభక్తికార్యచిహ్నిత సంస్కృతపద
ముల సమాసములే యగుటంజేసి యవెల్లి “స్వస్వవిభక్తివికారై గృహవశ్చ యథా
తథం సమస్యస్తే” (౨2౨ వివ.) అను నుత్తర సూత్రమునకును దానివివరణమగు
సంస్కృతాంధ్రపదాన్యత్ర । సమస్యస్తే యథా తథమ్.....” ఇత్యా ద్యధర్వణకా
రికకును లక్ష్యము లయియున్నవి. “వాడి-వేడి” మున్నగునవియు వయూఖములు-
పయోధారలు మున్నగునవియు నాంధ్రవిభక్త్యంతములే. ఈసూత్రములోని

సంస్కృతపదశబ్దము తెనుఁగు విభక్తుల సంపర్కములేని శుద్ధసంస్కృతపరము. 'వేయి మున్నూట' అనునది మైదక్షరములది గాన దాని సమాసము సాధు వననేల ? 'తొమ్మిదివేల తొమ్మన్నూట యెనుబదిశ్లోకములు' (ఆది. ౧ ఆ. ౩౫.) "నాలుగువేల మున్నూట పదునొకొండు శ్లోకంబులు. (ఆది. ౧ ఆ. ౩౭.) ఇట్టి వీసందర్భమున ననేక ప్రయోగములు గలవు. ఇవియెల్ల సాధువులు కావా ? 'కటికి చీకటి తిండి కరములు' అను కవిపితామహా ప్రయోగము సాధువుకాదా ? మఱియు సాంధ్రవిభక్త్యంతముల సమాసములతోఁ గర్తృభారయమే యననేల ? తత్పురుషద్విగువులు మాత్రము సాధువులు కావా ? వేయి మున్నూట దంతావళము లనెడిది ద్విగు సమాసమేకదా ? పయినదాహరించిన తొమ్మిదివేల తొమ్మన్నూట యెనుబదిశ్లోకంబులు మున్నగునెల్ల ద్విగువు లేకదా ? 'పంటచెలిపట్టికూతు మహిమ' ఇత్యాదులగు తత్పురుషములు సాధువులు కావా ? కావున సంస్కృతపదే నేత్యాదిసూత్రములోని సంస్కృతపదము తెల్లవిభక్తుల సంపర్కమునందని సంస్కృతపదముల పరమే యనుటలో సందేహములేదు (వి. స్థర.) అట్టిచో - రామన-భీమన - సీతమ్మ - కృష్ణరాయఁడు మున్నగునవి యీసూత్రమునకు లక్ష్యములనియు నీ విశేషవిధిచేతనే యిట్టి సామాన్యశాస్త్రవిరుద్ధమగు శుద్ధసంస్కృతపదముతోడి మిశ్రసమాసము సాధునని విశద మగుచున్నదనియు నెఱుంగనగును.

అధర్వణునిసవరణము:—ద్వ్యక్షరాది = రెండక్షరములు మొదలొని, చతుర్వ్యక్తపర్యంత = నాల్గువ్యక్తములవఱకుఁ బరిమితిగల, జననామసు = జనుల

విస్తర. I ౨౭౩ విష:—పేటికావ్యాఖ్యాత పైశ్చింతము నంగీకరించినను నిటఁ బక్షాంతరము యుక్తతర మనుచు నీ క్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "నిపుణముగఁ బరిశీలింప నన్నయ తాఁ బ్రయోగించిన 'కపిలకన్నులు - కపిలజడలు - కపిలగడ్డము' అను మొదలగు సాంధ్రవిభక్తి చిహ్నితములుకాని శుద్ధసంస్కృతపదములకుఁ తెలుఁగు పదములతో నైన కర్తృభారయసమాసములను సంగ్రహించి సాధుత్వ మొసంగ నీసూత్రము ప్రత్యేకించి యారంభించెనేమో యని యనుమానము గలిగెడి" (బా. సా. పే. ౩౨౬ పు.) ఇట్లునుమానించుట సరికాదు. ఇట్లుంగీకరించినచో నింక శ్వేతకన్నులు - విశులగడ్డము మున్నగు ననంతము లగు ననిష్ఠరూపములు దుర్వారము లగును. ఇంక వైదికపదము దోషమే కాదనవలసివచ్చును. సంస్కృతపదేనే త్యాది నన్నయసూత్రములోని పరిమితశబ్దమే నిష్ఫల మగును. ఇంతకును నన్నయ కపిలకన్నులు మున్నగువానిని బ్రయోగింపనే లేదు. (౬౩ III విష.) అని యనింద్య గ్రామ్యములు కావు. కేవలము నింద్యగ్రామ్యములు.

బిరుదరామములలోని, రాజా (యా?) దికే - శబ్దే = రాజు - రావు - రాయడు -
 అన్న - అన - అమ్మ - అమ - దేవి - శాస్త్రి - నెట్టి మున్నగు పూజ్యతను
 శ్రేష్ఠ్యమును దెలుపుటకై, పరే = పరమైయుండఁగా, ద్వాదినన్తానామ్ = సుబ్బిభ
 కులకు, లోకః = లోపము, స్కాత్ = కలుగును. (ద్వాదు లనునది మూలభూత
 సుస్పలకే వాచకము) వానితోఁ బూర్వపదము తుదిని - క్వచిత్ = కొన్నియెడల,
 అత్త్వమ్ = అత్త్వమును, క్వచిచ్ఛ = మఱికొన్ని చోటులందు, ఆత్త్వమ్ = ఆకార
 మును, క్వచిదిత్వమ్ = వేతొక కొన్నియెడల 'ఇ'కారమును, క్వచిత్ = ఇంకొక
 కొన్ని చోటులందు, పతా = పవర్ణము, క్వచిత్ = కొన్నియెడల, మత్వమ్ = మవర్ణ
 మును, వ్యవహారతః = పండితవ్యవహారానుసారముగ, అన్యచ్ఛ = ఇతరకార్యజాత
 మును, యథాయోగమ్ = యథార్హముగ నగును. సంస్కృతపదేన పరిమిత
 మిత్యాది చింతాదుచేసూత్రసిద్ధ కర్త ధారయములు జననామములందె కన్పట్టు
 చుండుటచే నధర్వణుఁ డిట్లు వివరించెను. సామానాధికరణేష్వ స్విత్వాదిసూత్ర
 ముచే సమానాధికరణ సాంస్కృతిక మిశ్రసమాసము లభ్యనుజ్ఞాతము లగు
 చున్నను (చూ. ౨౭౦ విష.) నితరశుద్ధసంస్కృతశబ్దము (తెలువిభక్తిసంపర్కము
 లేనిది) మహత్ పుంలింగముగాని మహత్ పుంలింగసమాచ్ఛిశబ్దముగాని కర్త
 ధారయసమాస పూర్వావయవముగ నిల్చు ప్రయోగములు లేమింజేసి యట్టి సమా
 సము లట్లు జ్ఞాపకసిద్ధములు కానేరవని యీవఱకే వ్రాయఁబడెను. (చూ. ౨౭౦
 విష.) "శ్లోకార్థ+సు+మగ+సు = శ్లోకార్థమగడు" అనరాదు. అట్టి కవి
 ప్రయోగములేవు. అవి వైరిపదసమాసములు. కాని బిరుదజననామములం
 దట్టి వైరిపద సమాసములును కవిప్రయోగదృష్టము లగుటచే సాధువులే
 యని విశదపఱచుటకై ప్రకృతసూత్ర మారంభింపఁబడెను. 'అ.ఆ.ఇ.ప.మ'
 మున్నగునవి యట్టిసమాసమునందలి పూర్వపదాంతమున నిల్చుననియు వచిం
 చెను. పురుషవాచకముల తుదిని 'అను.అప' అనునవి నిల్చెననుట సరికా
 దనియు, 'కృష్ణమరజు' మున్నగురీతిని 'అను' మున్నగువానిపై మరల
 'రాజు' మున్నగునవి నిల్చుట సరికాదనియుఁ దలచి కావలయు, పత్య మత్వముల
 నుపదేశించినవాఁడయ్యెను. ఉదా:—రామ+సు+(రాముడు) అన+సు+ = రామన.
 భీష+సు+అన+సు=భీషన. కృష్ణ+సు+రాయ+సు = కృష్ణరాయడు, సుబ్బ+సు+
 శాస్త్రిన్+సు = సుబ్బశాస్త్రి - సుబ్బశాస్త్రి. రామ+సు+రెడ్డి+సు = రామరెడ్డి -
 రామారెడ్డి - రామిరెడ్డి. అప్ప+సు+నెట్టి+సు = అప్పనెట్టి. సుబ్బ+సు+నెట్టి+సు =
 సుబ్బనెట్టి - సుబ్బ+సు+రాయ+దు = సుబ్బరాయడు - సుబ్బరాయడు. శంకర

దాసు+సు+మ+అయ్య = శంకరదాసమయ్య. కృష్ణ+సు+రు+రాజు+సు = కృష్ణమరాజు. వెంక+సు+ప+శాస్త్రిన్+సు = వెంకపశాస్త్రి. మొ. ద్వి. కట్టుగ్రవీల శంకరదాసమయ్య. (బసవ. ౪ ఆ. ౩౩౫.౪ ఆ. ౩౩౨.౬ ఆ. ౨౨౨.౫ ఆ. ౧౨౫.) కృష్ణమరాజు నున్నతిన్. (కళా. ౧ ఆ.). పడి నన్న శకణుండు శంకరదాసి. (బసవ. ౪ ఆ. ౨౨౩.) కాక శబ్దభవము కాకి యయినట్లే దాసశబ్దభవము 'దాసి' కానోపును. పిదప 'శంకర+సు+మ+దాసి+సు = శంకరదాసి' అనురీతిని పరూపము నెన్ననగును. లేదా 'కాలిదాసు' అనురీతిని 'శంకరదాసు' అను తత్పరమాసమునె (వృద్ధ-వంటిదె దాసు.) యంగీకరింపవచ్చును. (విస్తర II.) కర్తృభారయమున బూర్వావయవముగ మహత్పుంలింగములు పుంలింగపరూచ్ఛికశబ్దములును వెల్పుట లాక్షణిక కవిసమ్మతము కామింజేరి యిట్టివానిస్థితియి యిట్టి విశేషవిధి యత్యావశ్యమని యెఱుంగునది. 'నన్నపాఠ్యండు' తిక్కనామాత్యుండు మున్నగునవి యీసూత్రములకు లక్ష్యములు కావు. అట్టియెడల 'నన్న+అప = నన్నప - తిక్క-+అప=తిక్కన' అనువానిని సంస్కృతములుగ పరిగణించి 'నన్నప శ్చాసా వామ్యాశ్చ-తిక్కన శ్చాసా వమాత్యశ్చ' అనురీతిని సిద్ధపరూపములుగ సంగీకరింపవచ్చును. "లక్ష్యమావరతనయా" (పాండు. ౧ ఆ. ౨౪ ప.). పైసందర్భమునుబట్టి "ఆర్థ్యం పద్వర్ణపర్యంతం | పదం స్యా త్కర్తృభారయే" ("ఆర్థ్యః పద్వర్ణపర్యంతం | సంస్కృతేన సమస్యతే" పాఠాంతరము.) అనుకారిక యధర్మగాభిప్రేత ప్రక్రియాలింకణ మగుటంజేరియు దర్శితరాదీత్యాదికారికను బునదుక్తమే యవదగుటంజేరియు

విస్తర. II ౨౨౩ విష:—పంపివయములను. బాలవ్యాకరణార్థ మంగ్రహింపకుండఁగాఁ బ్రాథవ్యాకర్త యీక్రిందిరీతిని సంగ్రహించెను.

౨ "కర్తృభారయంబు బిరుదాద్యుత్తరపదంబగునేని ద్వ్యక్షరాంతస్త్రీపుం సంజ్ఞావాచకంబగు పూర్వపదంబు సంజ్ఞాక్షరంబున కంతట వీర్భంబు బహుళింబుగా నగు, అంతట ననఁగా సాంస్కృతికాదులు మూడు నని యర్థము. ఉ. రామా శాస్త్రి - సుబ్బాశాస్త్రి. రామారెడ్డి - సుబ్బారెడ్డి"

౩ "ఇటఁ బూర్వపదంబు నత్యంబున కిత్వంబు. బహుళంబుగ నగు. ఉ. సుబ్బి నాయుండు - ఎల్లిసెట్టి."

౪ "శాన్నియెడల సిచ్చో నరాపామాయాగమంబులగు. తిక్కన సోమయాజి."

౫.....౬ "కర్తృభారయం బియ్యది మిశ్రంబు సిద్ధపరూపం బట్లయగు. ఉ.....కృష్ణరాయండు. రామరావు.....మొ." (ప్రాథ. పరూ.)

సధర్మణ ప్రోక్తము కాదనియు సధర్మణకారికలను సమగ్రముగా నెఱుంగనట్టియు
 క్షోణిని కారికలను బండితపరిపఠాయతముగ వచ్చినవానిని మాత్రమే యెఱింగి
 నట్టియు బాలసంస్కృత్యాదులచేఁ బ్రక్షిప్తము చేయఁబడినదే యనియు గ్రహింప
 నగునా. (మా. చిం. వి. ప. ౫౬, విష.). (విస్తర. III)

విస్తర. III ౨౭౩ విష:—అహోబలపండితుఁడు భిన్నమార్గగామి గావున
 "ద్వ్యక్ష రాదీత్యాది" కారిక "సంస్కృతపదేనేత్యాదికారికకు సవరణమని గ్రహింప
 లేదు. ఇతఁడు ద్వ్యక్ష రాదీత్యాదికారికలు విరుదశామాత్మరవిషయకములని గ్రహిం
 పక సమాసపూర్వపదీభూత సంజ్ఞానామవరములుగాఁ బలంచి యుదాహరించెను.
 "ద్వ్యక్ష రాదిచతుర్వ్యక్త!.....ద్వ్యక్ష రేషు రామరాజు.....త్ర్యక్ష రేషు-
 బరసరాజు.....బరససీమ.....చతురక్ష రేషు - నరసింగరాజు....."
 (అహో. ౩౭౬-౩౭౭ పు.) ఈయహోబలపంతులే యన్యూశానతిరిక్తముగ
 నారాయణీయగాణఁతవివరణకర్తలచే స్వీకరింపఁబడెను. "తే.గీ. సంస్కృతపదం
 బుతోఽనూద సాధ్యి పరిమి । తమగు నాంధ్రపదము కర్తృధారయ మగు ।
 ఆఱు వ్రాలకు మీఱని యాంధ్రపదమి । తనకుఁ గావలె ననియె నధర్మణుండు.
 వివృతి - వేడిపయోధారలు - వాఁడిమయూఖములు - కలికిభుజంగకన్యలు.
 మొ. ఉత్తరార్థ - అతనిఁ దాఁకె వేయి మున్నూఱు దంతావళములు
 ఒక్కచో నాఱువ్రాలకు మీఱిన పూర్వపదములు గనుపట్టుచున్నవి. కటికిచీకటి
 తిండికిరముల గిలింత..... (మను. ౧౮.) పాలకడలి పట్టి రామణీయకము..."
 (నారా. గాణ. ౩౦౮ కారి. సమా. ౧౧ పద్య.) "తే.గీ. రాయఁడు మొదలైన
 నుడల్ పరంబులైన । రెండు మొదలు నాల్గువఱకు నుండు.....వివ. రెండు
 లిపులుగల.....రామరాయఁడు.....మూఁడు లిపులు.....బసవ
 రాజు.....నాలుగు లిపులుగల:- నరసింగరాజు....." (నారా. గాణ.
 సమా. ౩౧౬ కారి. ౧౯ పద్య.) ఈయహోబలపత్యాదులవివరణముల చొప్పున
 నింక "వీర వేంకటనరసింగరాజు" మున్నగునవి లక్షణసమ్మతములు కావనవలసి
 వచ్చునుగదా !

ఆంధ్రభాషాచరిత్రకర్తగా రిచటఁజేసిన విమర్శమెల్ల నపరిశీలనమూలకమే
 యని పై సందర్భమువల్ల విశదమగుచున్నది. వారి విమర్శవాక్యముల నిట మచ్చు
 నకై యొండు రెండు చూపెదను. "ఆంధ్రః షడ్వర్ణపర్యంత" మనుకారిక యధర్మ
 ణునిగ్రంథములో నుండుట చింతామణి యాశయమునకు విరుద్ధమగుటకుఁ గారణ
 మేమి ?.....కృష్ణరాయఁడు - అంచయాన - కఱకంతుఁడు (కలగాయపులగ
 ముగ నుదాహరించిరి.)

ఆర్యామ్యాదిశబ్దాః స్యుః | శ్రేష్ఠతావాచకా యతః |
తతస్తదంతశబ్దభ్యోః | నైవ శ్రేష్ఠత్వగోచరాః. (విష్ణు.
ఆజా. ౧౧౧ కారి. అహో. ౩౭౭ పుట.)

నన్నయా. ముఖ్యాంతా నపి శబ్దాచ్చ | ముఖ్యశబ్దా ప్రయోజ్యతే.
౨౭౪ విష. (అహో. ౩౭౮ పుట.)

ఉపమానానువాదేతు | విధి కన్యత్య పక్షతః | స్యా
ద్విశేషవివక్షాయాం | పునరుక్తిః క్విచిద్ధిగా. (విష్ణు.
హలం. ౧౯. ౨౦ కా. అహో. ౪౪౦ పుట.)

కల్పతరు. ౨౭౪. విష:—ఆర్యామ్యాదిశబ్దాః = “అయ్య-అయ్య” మున్నగు
శబ్దములు, యతః = ఏరామమునకు: బరముగానట్టి శ్రేష్ఠతావాచకాః = శ్రేష్ఠత్వ
మును దెలుపునవి, స్యుః = అగుచున్నవో, తతస్తదంతశబ్దభ్యోః = అట్టి - “అయ్య - అయ్య
అన్న - అన - అయ్య - అయ్య” మొదలగు శబ్దములు మిదివిగలశబ్దములనంటి: బర
ముగ, శ్రేష్ఠత్వగోచరాః = శ్రేష్ఠతావాచకములు, నైవ = మరల: ప్రయోజ్య
ములు కావు. ఉదా:—కోన+అయ్య = కోనయ్య. దీనిని సంస్కృతముగా ననుకరించి
“అయ్య” శబ్దమును జేర్చుగా “కోనయ్య” అని యేర్పడును - ఇట్టివి ప్రాచీన
మహాకావ్యములలో లేవు. ఆర్యాచీనమహాకవు లట్టివానిని ప్రయోగించిరి. క. లేద
మున రాఘవుని యంభోజేక్షణ తప్తమాంబః బోల్పందగునా (పాండు. ౧. ఆ. ౫౫.)
క..... శ్రీరంజితకొండమాంబ చిరపుణ్యముల (పాండు. ౧. ఆ. ౫౬). మొ. ప్రభు
శబ్దాదులు సంఘతము శ్రేష్ఠతావాచకములే యనుచు నహోబలకతి యట్లు వ్రాసెను.
“రామయ ప్రభుఃకు-రామయమంత్ర - రామయ ప్రభాకుడు - కోనమాంబ” ఇత్యాద
యో న ప్రయోగార్హాః శబ్దాః, కింతు-రామ ప్రభుఃకు కోనాంబ ఇత్యాద్యాకారేణ
ప్రయోగార్హాః.....” (అహో. ౩౭౮. పుట.) ఇది సరికాదు. ఈవిధమున “నన్న
పాద్యుడు నన్నయభట్టు - తిక్కనామాత్యుడు మున్నగునవిమాద లక్షణవిరుద్ధ
ములే యనవలసినచ్చును. కావున, “నన్నయప—తిక్కనయ్య” మున్నగు సారా
మ్యాదిశబ్ద పానరుక్తిమాత్ర మి సాధువు కాదని యభర్వణాశ మమును గ్రహించి
వలయును. సీ.....అనఘలు కేశన, మల్లన నీధరామాత్యవరుల (విరా. ౧.
ఆ. ౧౦. ప.) సీ.....గీ.....నన్నపాద్యు... (ఆది. ౧. ఆ. ౯ ప.)

ఇత్యాదిసమాసములు ‘సంస్కృతవైకృతశబ్దాః.....’ అనుసూత్రమునః శ్లోక
బడిన మిశ్రసమాసముల కుదాహరణములగును.” (ఆం. భా. చం. ౧౬౬౩ పుట.)

ముఖ్యాన్తా దపి శబ్దాచ్చ=ఉత్తమప్రధానాదిశబ్దములు తుదినిగల శబ్దములపై
మరల - ముఖ్యశబ్దః = ఉత్తమప్రధానాదిశబ్దములు, ప్రయుజ్యతే = ప్రయోగింపఁ
బడుచున్నది. ఉదా:-ఉత్తమోత్తముఁడు - ఈకారికలోని ప్రయుజ్యతే అనునది
యహోబలపండితీయమున లేదు, సందర్భమునుబట్టి నాచే జేర్పబడినది - "ముఖ్యా
న్తాదపి శబ్దాచ్చ ముఖ్యశబ్ద ఇతివచనంతు సంస్కృతసిద్ధాంతానువాదకమ్. ముఖ్యా
న్తాత్ ముఖ్యాదిత్యైః. ఎట్టి యావరవచ్చిన గట్టిపడుచుఁ జిత్త ముండుట యత్యు
త్తమోత్తముంబు ఇత్యుదాహరణమ్....." (ఆహా. 32౮. పు.) ఇట్లుగుటం
జేసి కవిజనమండన తీకాకర్త ప్రక్షిప్తముచేసిన "న ముఖ్యాన్తపవాద్యుక్తం | కర్తృ
(కర్తృమే? = ప్రయోక్తృనా) ప్రభృతికం సదా | ఏషార (గ?) తిస్సదా గ్రాహ్య |
సావధానం విచక్షణై" (విశ్న. ఆజా. ౧౧౨. కారి) అనుకారిక యాధర్వణముకాదని
యెన్నునగును. ఈకారిక యహోబలపండితీయమున లేదు. వికృతివివేకటీకాకర్త పయి
యహోబలపండితీయ ముత్తలను వివరించుటకయి యిట్లు ప్రక్షేపించె ననియు,
దోచుచున్నది. ఈప్రక్షిప్తకారిక యర్థవంతమును గాదు. న ముఖ్యాన్తేత్యాది
పూర్వార్థము ముఖ్యాన్తాదపీత్యా ద్యధర్వణకారికకు విరుద్ధము కావుననే దానిని
కవిజనమండనకర్త ప్రసీదుచును సుత్తరార్థమును ప్రక్షేపించి యిట్లు దానికే
దాత్పర్యము వ్రాసెను. "ముఖ్యాన్తపదముకంటెః బరమందుఁ బ్రభృదివాచక
ప్రయోగము యుక్తమైనదిగాదు; ఈపంయోగము పండితులచేత నిష్కలముగా
గ్రహింపఁబడినది. ఉదా:-రామయప్రభుండు - రామార్థప్రభుండు ఇత్యాదులు.
సంస్కృతసిద్ధాంతానువాదక ముఖ్యాన్తవాచకంబుకంటెః బరంబునఁ బ్రయోగింప
వచ్చును. గీ. "ఎట్టి యావరవచ్చిన గట్టిపడుచుఁ | జిత్త ముండుట యత్యుత్తమోత్త
ముంబు" ఇత్యాదులు. రామప్రభుండు ఇత్యాదులు నిర్వివాదంబులు....." (విశ్న.
టీక. ౧౨౬. ౧౨౭. పుటలు). నారాయణీయగాణపతవివరణకర్త లీకవిజనమండనము
లోని యవలంకములనెల్ల స్వీకరించి యీప్రక్షిప్తకారికను వివరించిరి. "తే-గీ.
వలదు ముఖ్యాన్తమునయిఁ బ్రభృతికర్త | లిద్ది సావధానముగ గ్రహింపవలయు...
ఉదా:-రామప్రభువు మొ. రామయప్రభువు ఇత్యాదులు తగవు. (ఇట్లు తగవని
కవిజనమండనకర్త వ్రాయలేదు)....." (నారా. గాణ. సమా. 3౧౮. కారి.
౨౧. పద్య.)

ఉపమానేత్యాది:-ప్రసక్తానుప్రసక్తముగ నిట యుపమానపౌనరుక్త్య
విషయముగను సధర్వణకారిక వివరింపబడుచున్నది. ఉపమానానువాదేతు = ఉప
మానము ననువదించునపుడు, అన్యన్యవిధిః = మరొకయుపమానమును ప్రయో

గించుట, సమృతః = సమృతమగును. ఉవాః—చంద్రుని నగు మోముతామరసికులు (రాఘ. ౨. ఆ. ౯. ప.) మొ. (రామచంద్రు నగుమోము తామర. (రామాయ) తన చిన్ని రామ=మాద్రి. చంద్రుని నగు మోము తామర. (భారత) విశేషవివక్షాయామ్= గుణవిశేషమును వివక్షించునపుడు పునరుక్తిః = బానితోడనే మరలఁ బోల్పుట, క్వచిత్ = ఒకానొకచో, హితా = సమృతమగును. ఉవాః—ప్రసన్నచంద్రునిఁబోలు నాపె ముఖచంద్రబింబము. ప్రసన్నత - వర్ణలత్వము ననెడి సమానధర్మములభేద ముచే నీటఁ బునరుక్తి లేదు—“నను నెత్తెములతెమ్ము శైవ కనుదమ్ముల నిత్యాదేః కవివచనస్య పౌనరుక్త్యగ్రస్తత్వాత్కథం సాంగత్య మితచేత్ ‘ఉపమానువాదేషు విధి రన్యస్య సమృతః । స్యా ద్విశేష వివక్షాయాం । పునరుక్తిః క్వచిద్భిత్’ ఇత్య ధర్వణోక్త్యా తత్సాగుత్వ మవధేయమ్. విశేషవివక్షాయాం గుణవిశేషవివక్షాయా మిత్యర్థః. ప్రకృతే వైపుల్యలక్షణగుణవిశేష వివక్షాయాం పునర్విశేషణ ప్రయోగ ఇతి న పౌనరుక్త్యమ్. తన చిన్ని రామచంద్రుని నగుమోము తామరసికుల్ ఇత్యా దికం (రాఘ. ౨. ఆ. ౯). కవివచన మనువాద ఆశ్చర్యవినామ్. ఉభయప్రాస స సంస్కృతకవీనా మస్వరః. ముఖఃకృజం భవతి చంద్రనిర్మలభమ్..... ప్రసన్నేస్తుని భ స్తస్యా స్తవాసీ స్తుభవన్ద్రీమా ఇత్యాది” (అహో. ౪౪౦. పు.)

నన్నయ.
౨౭౫. విషయము.

భవే ద్బిరుదశబ్దేషు । యథేచ్ఛం వర్ణకల్పనా । గ్రామ
మానుష్య బిరుద । శబ్దానామపి సో మతః । గ్రామ
నామ్నః సమానేషు । వికారోపి క్వచిద్భిత్ । క్వచిత్
స్యా దత ఈదిచ్చ । యత్ చాన్యస్త్వినే న యన్మతః ।
స్వరూపత స్సమాస స్స్యా । ద్వికారస్య శ్రుతావపి ।
క్వచి దన్తిమవర్ణస్య । సమానే స్యా త్పరిగ్రహః ।
క్వచి దేదస్తతాయాం తు । స్వాదవ్యయ సమస్థితః ।
క్వచి దాన్ధ్రవికారస్తు । సమానే స్యా ద్విరోధకృత్ ।
(వికృ. హలం. ౯. మొ. ౧౩. కా. అహో.
౪౪౦. పు.)

కల్పతరు. ౨౭౫. విషః—బిరుదశబ్దము ప్రసిద్ధసంస్కృతకోశములలోఁ గాన రాదు—“గద్యపద్యమయీ రాజ । స్తు తి ర్విరుద ముచ్యతే.” (సాహి. ద. ౬. పరి. ౫౭౦. శ్లో) “వ. బయో రభేదః” అనుచొప్పున ‘బిరుద’ శబ్దము నంగీకరింపనగును. “బిరుదము. సం. వి. ఆ. పుం. సామర్థ్యచిహ్నము” (శ. ర) “బిరుదు (వికృతి) - (శూరుఁడు. సమర్థుఁడు - శూరచిహ్నము) బిరుదః ప్రకృత (వైకృతదివిక.)” “బిరుదు -

[బా. సమా. 3. ౧౯ సూ.] విరుదశబ్దవిమర్శము.

వై. వి. ౧. సామ్యశబ్దము.....౨. శౌర్యశబ్దము.....విజ. ౧.
 సమ్యక్తు - సమ్యక్ము.....౨. శూరుడు....." (శ. ర) విరుదశబ్దము నర్థ
 ములకు శబ్దరత్నాకరమున భారత ప్రయోగములు చూపబడెను. "సీ. నవ్వెడు తల
 లను గ్రొవ్వారుచేతుల విరుదులు వెట్టిన చరణములను (భార. కర్ణ. 3. ఆ)" (శ. ర.)
 మొ. కాని ప్రామాణిక సంస్కృతకోశములలో విరుదశబ్దము కన్పట్టలేదు. "క. విరు
 శబ్దంబు విరోధో. త్కరము మహాగాష్ట్రభావః దత్ప్రదవిధులన్ | విరుదములనఁ
 జనువానిన్ | ధర విరుదావళి యొకప్పుడగు నంద్రు బుధుల్. ౨౫. చ. అతులకుల
 క్రమాగతములై, భుజవిక్రమభంభంబులై | ప్రతిపదస్థాకంబులయి పార్థివకర్ణ
 కరోకంబులై | వితరణశబ్దపూర్వకృత్వివరచిహ్నములై తనర్పు నుద్యతవిరువాళిచేత
 విరుద్ధము చేర్చుట యొప్పు నెప్పుడున్. ౨౬. క. వివరుభుజవిక్రమక్రమ | ఘనవి
 తరణరణవిహారకనుగాదికరాజనవర్ణులగు గుణముల | బెరుపొందఁగఁ జెప్పవలయు
 విరుదావళిన్. ౨౭." (కావ్యాలం. ౪. ఉద్ఘా.) ఇట్టి పెద్దిరాజువివరణ
 మునుబట్టి విరుదశబ్దమునకు విరోధమును బుట్టించునది యనఁగా నొకవీరుని శూరతా
 చిహ్నమునుగాని శూరకా ప్రతిపాదకశబ్దముగాని మఱొకవీరునకు హృదయభేదక
 మగుచు విరోధమును బుట్టించునది యని యర్థము విశద మగుచున్నది. కాఁగా
 'వైరద (పం) = విరుద (మహాగాష్ట్రప్రాకృత) = విరుదు. (తె. తద్భవ)' అనురీతి
 నద్దానిచరిత్రము నరయఁగదాని తోచెడిని. ఇట్లుగుటనే యిది (విరుద) ప్రసిద్ధ
 సంస్కృతకోశములలో లేకయ్యె ననియుఁ దోచుచున్నది. అట్టినిఘంటువున "విరుదః-
 దం. Proclaiming. 2. Crying aloud. 3. Panegyric laudatory poem;
 గద్యపద్యరూపా కాద | స్తుతి ర్విరుద ముచ్చతే. (G. D. ౫౭౦.) నదన్తి మద
 దన్తివః పరిలసన్తి వాదప్రళాః | కతన్తి విరుదావళీ మహితరున్దిరే వన్దివః. (R. G.)"
 అని యున్నది. ఈపదమున విపూర్వక'రుద్' ధాతువునుండి 'విరుద'శబ్ద మేర్పడిన
 దనుట సరికాదు. 'రుద్' అశ్రువిమోచనే' (సి. కా. తత్వ. అదాది. 3౭౯. పు)
 'రుద రోదనే' (శబ్దప్ర.) అనుచొప్పున 'రుద్' ధాతువుతోడి రూపము ప్రకృతార్థ
 బోధనక్షమముగ నగపడదు. ఇంక 'వి' పూర్వక'రు' ధాతువునుండి 'విరు' అను క్విబన్త
 రూపమును సాధించి 'విరు+ద=విరుద' అనురీతి సమర్థింపవలసియున్నది. అప్పుడు "రు-
 ధ్వనా. అదా...." (శబ్దప్ర.) అని 'రు' ధాతువున కర్థమగుటంజేసి "రాజస్తుతిరూపధ్వని
 నిచ్చునది విరుద మనునర్థము సంగతము కాఁగలదు. క్విబన్త విరుశబ్ద మప్రసిద్ధమగు
 టంజేరి పైని వివరించినరీతిని "వైరద"శబ్దమాలకత్వము నంగీకరించుటయే యుక్త
 మని యొప్పు నగును.

భవేదిత్యాది:—బిరుదశబ్దేషు = పౌరుషశామములం దనఁగా గ్రామ-మను
 ష్యాదుల సామ్యగ్గాది స్తావక సంజ్ఞలందు, వర్ణకల్పనా = అక్షరములవ్యత్యాసము,
 యథేచ్ఛమ్ భవేత్ = వక్త్రముచ్చాససారముగ నిల్పనగును. అట్టి సంజ్ఞలయందు
 వృత్పత్తి సరికడకున్నను తుతిలేదని భావము. ఈసిద్ధాంతముచేతనే “అహోబలుఁడు
 అధర్వణుఁడు మున్నగువని నిర్విచిత్రముగ గ్రాహ్యములని యెఱుంగనగును.
 గ్రామమానుష్యబిరుదశబ్దానామపి = అట్టి లక్షణాతిక్రమవర్ణవ్యత్యాసకలిత
 వృత్పత్తివిదూర బిరుద భాషాంతరశబ్దములకును, సః - మతః = సిద్ధసమాసఘటన
 కవిసమ్మతము. ఈసమాసములందును వైరిపదవోషములేదని తాత్పర్యము.
 ఉదా:—మనుమన్వపతి - మన్వభూపాలుఁడు తిరమలమహారాయాగ్రణి - సిరంగ
 రాయవసుధేంద్రుఁడు - చౌహాన్తమల్లుఁడు - జగనొబ్బగండఁడు (జగదేకవీరుఁడు).
 జగదేవదండనాయకుఁడు (బసవ. ౭ ఆ. ౭౫౪ ప.) ‘గ్రామనామ్నః’ అనునదిమున్నగు
 వానితోడి సహచరితన్యాయమున నిచటి బిరుదశబ్దము సంజ్ఞానామమాత్ర
 పరమును ననవచ్చును. సమాసేషు - సమాసములయంద, గ్రామనామ్నః = గ్రామ
 నామములకు, వికారోపి = ఆంధ్రవిభక్త్యుపవిభక్తిరూపవికారముసయితము, క్వచిత్ =
 ఒకప్పుడు, హితః = సమ్మతమగును. ఇందలి గ్రామశబ్దము మనుష్యాదిశబ్దములకును
 నుపలక్షణము. భాషాంతరసంజ్ఞ లనుకృతములయి సంస్కృతమున వాడంబడునపు
 డట్టి గ్రామాదిశామములం దాంధ్రభాషాసహజములగు విభక్త్యుపవిభక్త్యాదుల
 సమ్మేళనము సిద్ధసమాసములయందుఁ గల్గినను గల్గవచ్చునని తాత్పర్యము. ఉదా:—
 మాగల్లుపురము - మాగంటిపురము. అట్టి ప్రితిని విస్తరించి చూపుచున్నాఁడు.
 క్వచిత్ = ఒకానొకచో, ఉతః = నామము తుదినున్న ‘ఉ’కారమునకు ఈచ్ + ఇత్ +
 చ = ఈకారము - ఇకారమును, యణ్ + చ = యణాదేశమును. స్యాత్ = అగును.
 ఉదా:—విరూరివేదాద్రిపతి-రూమూరిపురి. తెనాల్యగ్రహారము. మొ. అన్యస్థిన్ =
 అచ్చికపదాద్యచ్చు పరమగునపుడు, సయణ్ - మతః = యణాదేశము సమ్మతము
 కాదు. తెనాలి యనుపురము. తెనాల్యునపుర మనరాదు. వికారస్య = ఆంధ్ర
 వికారముయొక్క, శ్రుతావపి = శ్రుతియందును, స్థలాంతరములం దాంధ్రవికారము
 ప్రయుక్తమైయున్నను, స్వరూపతః = ఆంధ్రవికారముచేరని స్వస్వరూపముతో,
 సమాసః స్యాత్ = సమాసమగుటయుఁ గలదు. ఉదా:—మాగంటిపురము =
 మాగల్లుపురము. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, అంతిమవర్ణస్య = పదాంతముం
 దుండెడి ‘ము’ వర్ణకాదికముయొక్క, కరిగ్రహః = ప్రయోగమును, సమాసే =
 సిద్ధసమాసమందు, స్యాత్ = సంభవించును. ఉదా:—గుట్టమువఁశము - బమ్మల

వంశము. మొ. క్వచిత్ = ఒకప్పుడు ఏద న్తతాయాంతు = హ్రస్వమగు 'ఎ'కారము
 పరమందుఁ గల్గుట సంభవించుచుండఁగా, సంస్కృతమున 'ఎ' అను హ్రస్వము
 లేమింజేసి 'ఏత్త' న్నును 'ఎ' అని య్దముచేయు సాప్రదాయమును గలదు.
 'ఏద న్తతా చ నామ్నామ్' అని నన్నయ వాడెను. అవ్యయసమస్థితిః=అవ్యయముతో
 సమానస్థితియు, స్థాత్ = అగును. అవ్యయమును యథాస్థితముగా నిల్పినట్లే దానిని
 పైతము 'ఎ' కారముగా మార్చక సిద్ధసమాసముందును 'ఎ'కారమే నిల్పబడునని
 తాత్పర్యము. ప్రేపల్లెవాడనగరి. తెనాల్యగ్రహారము. క్వచిత్ = ఒకప్పుడు-సమానే =
 సిద్ధసమాసమున, ఆన్ధ్రవికారస్తు=ఆంధ్రభాషాసహజమగు వికారము, విరోధకృత్ =
 కవిసమృతివిరుద్ధము, స్థాత్ = అగును. ఉదా:—'తిర్తలరాయఁడు వంశభూష
 ణుఁడు' అనరాదు. 'తిర్తలరాయవంశభూషణుఁడు' అనవలయును. మొ. ప్రయో
 గములు:—శా.....విరూరిపట్టణపతిన్ వేదాద్రిమంత్రిశ్వరున్. (పాండు ౧
 ఆ. ౧.) నీ:.....తే-గీ..... | భద్రగుణసీరి విరురివేదాద్రిశౌరి (పాండు.
 ౧ ఆ ౨౮ ప.) చ.....మన్తభూ | వరుఁడు ధగంగ.....(నిర్వ. ౧
 ఆ. ౨ ప.) ఎ-గీ.....మనుమనృపతి. (నిర్వ. ౧ ఆ. ౪ ప.) శా.....నీ | తా
 భామాఁలి ప్రోచుతన్ దిరుమలేంద్ర శ్రీచుహారాయునిన్. (వసు. ౧ ఆ. ౧.)
 'తిరు - మల - రాయ' అనునవి యాచ్చికములె యైనను సంస్కృతములుగా ననుక
 రింపబడి సిద్ధసమాసగతములైనవి. మ.....తిర్తలమహారాయక్షమావల్లభున్.
 (వసు. ౧ ఆ. 3 ప.) బత్తిపాదిరాగములు (బసవ. 3 ఆ. ౯౧౬) చ.....
 ఆరఘురాధనృపాలు కూర్చిపో | దరుఁడు సిరంగరాయ వసుధావరుఁ డాత్త.....
 (వసు. ౧ ఆ. 2౧ ప.) "మాగంటి పట్టణ మహేశమ్.....మానూరిపట్టణం
 గత:.....అధికొండవీడు రిపవ:.....అగ్రహీత్ కొండవీడొ.....జమ్మల
 వంశపావనుఁడు. గుట్టమువంశపావనుఁడు.....రేపల్లెవాడనగరి....."
 (అహో. ౪౧3 పు). (అహోబలపండితీయోదాహృతకవిప్రయోగములు.).

సంస్కృతపదేనేత్యాదిసూత్రలక్ష్యములందువలెనె (౨23 విష.) యీబిరుద
 శబ్ద సమాసములందును వైరిఁదవోషములేదని వైసందర్భమునుబట్టి పర్యవసిత
 మగుచున్నది.

నన్న కా. హ్రస్వోఽదీర్ఘ సమానేపి | క్వచిన్ జీషః ప్రయోగతః.
 ౨2౬ విష. (వికృ. ఆజం. ౧౯ కారి. అహో. ౨౯౯ పు)
 కల్పతరు. ౨2౬ విష:—అదీర్ఘ సమానేపి = పొడుగయినదికాని సిద్ధసమాస
 మనఁగా పొట్టిసమాసముందును, జీషః = జీప్సిత్యయమునకు, (ఇది 'జీష్' మున్నగు

వానికి నుపలక్షణము) క్వచిత్ = క్వాచిత్కముగా, ప్రయోగతః = మహాకవి ప్రయోగానుసారముగ, హ్రస్వోఽపి = హ్రస్వమువచ్చుటయు సన్వతరుగును. నీర్ధసమాసమందుఁ జెప్పెడి దేమి యని భావము. ఇట్లు నీర్ధసమాసాశ్రయవిధుల నాంధ్రవైయాకరణు లుపదేశించుట మిక్కిలి యరుదు. (మా. ౨౮౬ విచ.) ఉదా:—క. నది సుతగురు కర్ణశల్కనాగపురీశుల్. (ఆది. ౧ ఆ. ౬౯ ప.) ఈపద్యము కొన్ని తాళపత్రమూత్యకలలో లేదనియు “తరల:—పదిదినంబులు భీష్మః డాహవభారకుండు.....” (ఆది. ౧ ఆ. ౬౮.) అనుపూర్వపద్యమున కిది పునరుక్తి యనియు నిది ప్రక్షిప్తమనియు: గొందలు గలంచుచున్నారు. అది సరికాదు. ఇది పునరుక్త మనుభ్రాంతిచే గొందలు తాళపత్రమూత్యకాలేఖను దీనిని వ్రాయ మానియుండవచ్చునుగాని యిది ప్రక్షిప్తము కాదు. మహాకవు లుక్తాద్యమునె భంగ్యంతరముగాఁ బునరుక్తిచేయుట సంప్రదాయమై యున్నది. “స్వకేరిలే శస్తిత నిర్జితేస్తునో | నిజాంశదృక్ తర్జిత పద్మసంపదః | అతద్వయ్యానిర్జితసుద్ధరాస్తరే | న తన్తుఖస్య ప్రతిమా చరాచరే. సరోరుహం తస్య దృశైవ నిర్జితం | జితాః స్థితే నైవ విధోరపి శ్రియః | కుతః పరం భవ్య మహా మహీయసీ | తదానన సోఽపమితో దరిద్రతా” (శ్రీహర్ష. నైషధము ౧ పర్వము. ౨౩-౨౪ శ్లోకములు.)

తే.గీ. ఎంతయును సంతసంబునఁ గుంతిదేవి. (ఆది. ౬ ఆ. ౬ ప.) అని కేటాక నన్నయప్రయోగము కన్పట్టుచున్నదిగాని హ్రస్వేకారాంత కుంతిశబ్దమును జూపట్టుచున్నది. “కుంతిః - స్త్రీ - యుధిష్ఠిరాదిపాణ్డవానాం మాతరి.....(శబ్దా. చిం.) కుంతి.....యుధిష్ఠిరాది మాతరి-స్త్రీ - వాజీప్”.....(శబ్దస్తా) వనవాస క్లేశంబున కోపదు కుంతిదేవి.....(సభా. ౨ ఆ. ౨౮౧) ఇట్లయినను హ్రస్వో దీర్ఘసమాసే పీత్యాదికి మూలముగ నన్నయప్రయోగము కేటాకటి లేకపోలేదు. క.....! త్రిదశాలయమునకు మాద్రీ దేవియుఁ దానున్. (ఆది. ౫ ఆ. ౧౫౪) నీ..... సింధు | వారకంకేళి ఖడ్జూరశాల్మలిఘన, సారచంపః బీజపూరదేవ | దారు సల్లకికర వీర.....(నన్ని. కు. ౪ ఆ. ౪౬౫ ప.) “సల్లకి. స్త్రీ.....గౌరాదిత్యాత్ జీప్”.....(శబ్దస్తా) “సల్లకి. స్త్రీ.....గౌరాది (శబ్దా. చిం.)” క..... గం | గానదితీరమునఁ గాంచె గౌరీవనమున్. (నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౭౪౪ ప.) దీనిని బట్టి నన్నిచోడుడు ‘నది సుతగురుకర్ణశల్కేత్యాది పద్యభాగము నన్నయప్రయుక్తమని తలంచుచుండు నని తోచకమానదు. ఆ-వె. గౌరీవనమునందు గౌరీదేవి. (నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౭౪౬.) “గౌరీదేవి - మాద్రీదేవి” మున్నగుచోటులందు “జ్యాపో స్సంజ్ఞాచ్ఛవసో బృహుశమ్. (౬.౩-౬౩)” (సి. శా. ౧౦౦౧ సూ.) అను

పాణినిసూత్రముచొప్పున ప్రాస్వము వచ్చుననుట సరికాదు. జీవంతములగు గౌరీ -
 మాద్రీశబ్దములె సుజ్ఞావాచకములు. దేవీశబ్దముతోడి సమూహమున సంజ్ఞాత్వము
 కల్గలేదు. “జ్యాసోః - ఉత్తరపదే ప్రాప్యః స్యా దితి శేషః - రేవతిపుత్ర ఇతి - కస్య
 చి త్సంజ్ఞేయమ్.....” (బాలమ. వ్యా.).....విషంచినమంచితము. (జై. ౧ ఆ.)
 సీ. భాషజ్ఞులకుః బరాసశ్యంతి మధ్యమా.....(జై. ౧ ఆ. ౪ ప.) సీ.....
 తే-గీ. ప్రళయసంరంభకుంభదారభటిపటిమ | భయదఫాలాక్షభాలసంభవదభంగ |
 దహనమహనీయదిత్యప్రతాపవిసర | దసగుజయహారి నొడ్డయ యశ్యశౌరి. (కాశీ. ౧
 ఆ. ౨౦ ప.) సగ్ధర. జంభారాతీభశో భాచకచకనిభముల్ శాంభవీయాట్టహాసా |
 రంభావప్తంభ రేఖారభటిపటిమముల్.....యశః శ్రీనధూవిభ్రమంబుల్. (కాశీ. ౧
 ఆ. ౪౬.) “ఆరభటి - స్త్రీ (ఆరభ్యతేనయా - ఆ+రభ+అటి+జీప్) నాశ్యే -
 రచరాభేదే” (శబ్దస్తో.).

సంస్కృతమునందే యిట్టి ప్రాస్వప్రయోగము కన్పట్టుచున్నది. “రతిదూతి
 పదేషు కోకిలాం | మధురాలాపనిసర్గమజ్ఞుశామ్. (కుమా. సం. ౪. స. ౧౬. శ్లో)”
 “జీబంతస్యాపి దూతీశబ్దస్య ఛన్దోభజ్జభయా ధ్రస్వః - అపి మాషం మషం కుర్యా
 ఛన్దోభజ్జం త్యజే ద్గిరామ్ ఇతి కేచిత్ - ఉణాదయో బహుళమితి బహుళగ్రహణా
 ధ్రస్వ ఇతి వల్లభః” (మల్లినాథసూరి సంజ్ఞీవనీవ్యాఖ్య) కాలిదాసు ఛందస్సు కుదురక
 ప్రాస్వప్రయోగము చేసె ననుట పరిహాసనీయము. ఉణాదుల బాహుళ్యము స్త్రీప్రత్య
 యపాక్షికతను ఘటించునా? సంస్కృతకోశకారులు కాలిదాసప్రయోగప్రామాణ్య
 మున ప్రాస్వాంతదూతీశబ్దమును నైత మంగీకరించిరి. “దూతి (తీ) స్త్రీ. దూ+క్తిచ్,
 వాజీప్.....రతిదూతిపదేషు ఇతి కుమారః” (శబ్దస్తో) “దూతి - స్త్రీ...గౌరాది-
 జీప్” “దూతిః - స్త్రీ - దూతికాయామ్ (దూయతే - దూజ్ + క్తిచ్)”
 (శబ్దా చిం.) “షిద్ధౌరాదిభ్యశ్చ” (౪ - ౧ - ౪౧) (౪౯౦. సూ) అనుసూత్రము
 పాక్షికము కామింజేసి కోశకారాధుల ‘దూతి’ శబ్దకల్పనము సరియని తోచదు.
 కావున నిట్టియెడల నధర్వణునిమార్గమే సముచితమని యెన్నునగును. ఈవిషయమున
 నహోబలపతి యాక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. “దీర్ఘాణాం ప్రాప్యః స్యాన్న చ దేశ్యపదే న
 చైకవర్ణేపి (ఆం. చిం.) వ్యాఖ్యి.....అత్రేయం చింతాః—ప్రాస్వవిధాయకం
 శాస్త్రం (రమా = రమ - విశ్వపా = విశ్వప - మ్) భిన్నవిషయకమేవ నతు సమా
 సవిషయకమపి. సమానే తాదృశప్రయోగ స్యాదృష్టత్వాత్, న చ గ్రామణీపుత్ర
 ఇత్యాది స్తద్విషయ ఇతి వాచ్యమ్. ఇకో ప్రాస్వో జ్యో గాలవస్య. (జీప్రత్యయాం
 తము కానట్టి యిగంతమున కుత్తరపదము పరమగుచుండఁగా ప్రాస్వము వికల్ప

ముగా నగును. గ్రామణీపుత్రుఁడు గ్రామణీపుత్రుఁడు) (సి. కౌ. ౯౯౯ సూ. ౬. ౩. ౬౦ సూ.) ఇతి శాస్త్రేణ తత్ప్రద్యే:.....తస్మి-నది సుతగురుకర్ణశల్యనాగపురీ శుల్. ఇత్యాదౌ కథం ప్రాస్య ఇతిచేత్ ప్రాస్యో దీర్ఘసమాసేపి క్వచి నీః ప్రయోగతః - ఇత్యధర్వణోక్తేః ప్రాస్యః - న చాత్ర ద్వితీయాతుల్యతా ప్రతిపాదకశాస్త్ర ప్రవృత్తిః-యత్ర సమాసాంతగతపదర్య వష్కన్తే నాన్వయ స్తత్రైవ తత్ప్రసృతే. న చ జ్యాపో స్సంజ్ఞాచ్ఛన్దసో ర్భవూళ మితిసూత్ర (జ్యంతములకు, ఆబంతములకును సంజ్ఞయందు ఛందస్సునందును నుత్తరగతము పరమగుచుండఁగా బహుళముగా ప్రాస్యమగును) మత్రవర్తతే. శబ్దస్యాప్య సంజ్ఞాత్వేన రేవతిపుత్రాదివత్ ప్రాస్యవిషయత యాద్యప్రకృత్యాం వ్యవహారాభావాత్. అధర్వణవచనం చాత్రమానమ్. ప్రయోగత ఇత్యనేన స్థితి నిర్వాహార్థమిదం వచనమ్ - నాపూర్వశబ్దకల్పచాక్ర మపీత్యయ మర్థోద్యోత్యతే. వాగనుశాసన స్యాప్యత్ర దుచిర స్థితిజ్ఞాయతే ఆదిపర్వణి । చ - నలినరజస్సుగంధియమునానదితుంగతరంగసంగతా । నిలశిశిరస్థగాంతరవినిర్భిత నిర్మలహర్త్యరేఖలన్ ఇతి పాఠస్య బహుషపు స్తకేషు దగ్ధచాత్" (అహో. ౨౯౯. పు.) (ఈయాదిపర్వపద్యమున నేటిముద్రణములందు "యమునానదితుంగ....." అనుచో "యమునాప్రాదతుంగ" అని యున్నది (ఆది. ౮. ఆ. ౨౩౨. ౪.) ఇట 'నది' అను ప్రాస్యప్రయోగము సరికాదని ముద్రణసంస్కర్తలు 'ప్రాద' అని ప్రక్షిప్తము చేసియుందురని విశ్వసింపనగును. (క. నది సుతగురుకర్ణ...ఆది ౧ ఆ ౬౯).

సంస్కృతమునందువలెనే తెలుఁగునందును సమాసాశ్రయవిధులు గలవు. (౨౭౭ విష) పయినదాహరించిన సామాసిక ప్రాస్యము మున్నగునవి సమాసాశ్రయ విధులె యనఁదగును. సంధిప్రకరణమునందలి సమాససంధి కార్యములెల్ల సమాసాశ్రయవిధులె, యనఁదగును. ౯౬ విషయమునందలి నుక్కు (రాజాశాజ్జ) ౧౦౫ విషయమునందలి 'ఇన్ - అలి' అనునవి ౧౦౭ విషయమునందలి యది యవి శబ్దముల 'అ' కారలోపము (నీచేతిరక్షణము - నీవలనిరక్ష - నీతోడిబాంధవము-నాయందలి కరుణ - రామునిది - రామునివి మొ.) తత్పురుషాశ్రయవిధులె.

ఆ - ఈ - ఏ - యను సర్వనామంబులు త్రికంబునాఁబడు. ౪.

బాలవ్యాకరణ కర్తృధారయంబు త్రికస్త్రీసమ ముగంత ధాతుజరిశే
వివరణము షణ పూర్వపదంబయి యుండు. ౫.

౨౭౭ విషయము. ఆచందము - ఈచందము - ఏబృందము, వాఁడినూట - పోఁడినూట - బెడిదపుటడిదము. మడిసెడుదడములు.

ఈనియమముచే బల్లిమడు - మల్లుడు - కావలుడు -
రావలుడు - ఇత్యాదుల సమాసంబు లేదు.

సంజీవని ౨౭౭ వివ:—‘ఆ - ఈ - ఏ’ అనుమాడు సర్వనామశబ్దములకుఁ
ద్రికమని సంజ్ఞను సూరి కల్పించెను. కర్త ధారయసమాసమునందలి పూర్వపదము
త్రికములో నొకటిగాని స్త్రీసమముగాని మువర్ణక ముగాగమాంతములలో నొకటి
గాని క్రియాజన్యవిశేషముగాని కావలయును. తద్విచ్ఛిన్నశబ్దము కర్త ధారయమునఁ
బూర్వావయవమై యుండరాదని భావము. ఇట్లునుటచేతఁ బుంలింగసమాదికము
పూర్వావయవము కారాదని తాత్పర్యము. ఈనియమమునే “ఈనియమముచే”
నిత్యాదివాక్యమున సూరియే వివరించెను. కావున ‘బల్లిదల్లుడు - కావల రావ
లుడు’ మున్నగునవి సాధువులు కావని తాత్పర్యము. త్రికపూర్వకత్వమునకు:—
ఆచందము - ఈదిందము. ఏబృందము. స్త్రీసరుపూర్వకత్వమునకు:—వాడిమాట -
పోడిమాట. (వాడి = తీక్షణము, పోడి = ఒప్పిదము) ముగ న్తపూర్వకత్వము
నకు:—బెడిదము+అడిదము = బెడిదపుటడిదము. (సంధి. ౩౨. సూత్రముచొప్పున
‘పు’వర్ణాదేశము, సంధి ౨౮ సూత్రముచొప్పున ‘టు’గాగమము వచ్చెను) ఇవటిది
మువర్ణకము. ‘బెడిదము+అడిదములు = బెడిదపుటడిదములు’ అనునది ముగన్తోదా
హరణము - కావున సూత్రమునందలి ‘ముగంత’ శబ్దము ‘మువర్ణకాంతము’నకు
నుపలక్షణము. ధాతుజవిశేషణపూర్వకత్వమునకు:—మడిసెడుదడములు. సూరిపక్ష
మున ధాతుజవిశేషణములు స్త్రీసమములు కావు కావుననే వేలుగ సూత్రమునఁ
బేర్కొనఁబడెను. ఇట్లుగుటంజేసియే (౮౮ IIవివ.) బా.సంధి ౨౫ సూత్రముచొప్పున
‘మడిసెడుదడములు’ అనుచో. నుక్కు రాలేదని యెఱుంగునది. ‘మడిసెడుదడ
ములు’ అనునది యనిష్టరూపమని సూరి తలంపు. ౪. సూత్రములోని ‘ఆ - ఈ -
ఏ’ అనువానికి సంధిచేసి హరికారికాకర్త “అయే” అని వచించెను. (ఆ+ఈ =
ఏ+ఏ = అయే) అతడు త్రికసంజ్ఞను గల్పింపలేదు. “ముగన్త, సర్వనామామయే,
స్త్రీసదృగ్ధాతు భేదకైః | సపూర్వపదకః కర్త | ధారయోహ్యత్ర దృశ్యతే” అని
తెలిగించెను. (హరికా. సమా. ౩ కా. బా. గు. ప్ర. ౫౫౭ పు. ద్వి. ము.) ఈ
స్థితినిబట్టి హరికారికావళియే మూలగ్రంథమనియు సూరి యిట్లు సవరించి తెలిగించె
ననియు బా. గు. ప్రకర్త యొకదుర్బలయుక్తిని జూపెను (బా. గు. ప్ర. ౫౨౨
పు. ద్వి. ము.) తత్త్వోర్థయమున కిది యొకయుక్తి యగురా? త్రికసంజ్ఞను సూరి
మఱి రెండుచోటులందుమాత్ర మే (బా. సమా. ౧౪. ౧౫. సూ.) యుపయో
గించుకొనెను. ఈమాత్రమునకు నూతనసంజ్ఞావిధానగౌరవ మేల యని హరికారి

కాకర్త యుపేక్షించుట యర్హముకాదా? "ఆచి శ్చ ధాతుభ్రవాం య్యో రియజు వజౌ. (౬. ౪. ౭౭) (సి. కౌ. ఆజన్త. ౨౭౧ సూ.) అను పాణినీమూర్తము ననుసరించి (ఇ+ఉ = యు. దీని షష్ఠీద్వినచనము = య్యో) యా త్రికమునకు సుధిని ఘటించుట సుసంభవమేకదా.

ఈసూత్రద్వయమునకును నన్నయాధర్వణీయమూలము చూపట్టదు. ఇది సూరిగారు కల్పించినదే. ఇం దయిదవసూత్రము (కర్తృభారయంబుత్రిక...) సరిగా నున్నట్లగపడదు. పదములకు సమాసము సమ్మతముకాని 'ఆ-ఈ-ఏ' అను ప్రాతిపది కములకు సమసించు నర్హతలేదుగదా. సూరిత్రికము విభక్త్యంతమని యెచ్చటను నిరూపింపలేదు (౨౮౦ విష.). బా. తత్స ౪౧ సూత్రముచొప్పున మువర్ణకమున కేదేని కార్యము విధించుటయు ; ట్రికార్యము ముగాగమమునకును నగుటయు నర్హమై యుండఁగాఁ బ్రకృతసూత్రమున 'ముగంత'ము నుపదేశించుట సరికాదు. 'వాఁడి - పోఁడి'మున్నగు విశేషణములేతోపాటుగ ధాతుజవిశేషణములును స్త్రీసమములే యైయుండఁగా వానిని వేటుగ వచించుటయు సరికాదు. మఱియుఁ గర్తృభారయమే యననేల? మూఁడులోకములు, నాలుగువిధములు మున్నగు ద్విగు పులు సయిత మిట్లుదాహరింపఁదగినవేకదా, ఇంతియకాక సూరి యీసూత్రమున కాచ్చికసమాసములనే యుదాహరించుటలో నభిప్రాయమేమో తెలియకున్నది. సరస పుటలుక (బా. సుధి. ౨౮ సూ.) సరసపువచనము (బా. సుధి. ౩౨. సూ.) మున్నగు వానిని గర్తృభారయములుగ నీవఱకుదాహరించుచుండెనే. మఱియు 'వాఁడి-పోఁడి' మున్నగు విశేషణములు మాత్రమే స్త్రీసమములనుటయెట్లు? "విక్రితౌ సర్వేశ భా. స్త్రీవత్ స్యుః స్త్రీసమాః" (౧౮౯ విష.) అనుచొప్పున 'వాఁడి-పోఁడి' అనురీతి విశేషణములేకాక మడిసెడు - మడియుచున్న మడిసిన మున్నగు ధాతుజవిశేషణ ములు ఇది తుదికి చేసి - చేయక - చేసినన్ మున్నగు లాక్షణికావ్యయ ములు కటకట - అక్కట - బొర - ఆహా మున్నగు ప్రతిపదోక్తావ్యయములును స్త్రీసమములేకదా? వానికి స్త్రీసమత్వము నంగీకరించి స్త్రీలింగ ప్రథమైవచన లోపముచేయనిచో నది పదములే యనిపించుకొనక వాక్యప్రయోగార్హములే కాకపోవును (౪౨ I విష. ౧౧౯ I విష.). ఇట్లుగుటండేసి కర్తృభారయమున స్త్రీసమ మాత్రము పూర్వానయవమై యుండనగుననుట సరికాదు. ఇంక సామానాధిక రణ్యమునఁ గర్తృభారయ మగుననుటయే యుక్తము కాఁగలదు. విశేషణములే యగు దుమంతములు పూర్వపదములు కారాదన్నచో నట్లు విశేషవిధి నంగీక రించుట యుక్తము.

[బా. సమా. ౫ సూ.] సాధ్యసాంస్కృతిక మిశ్రసమాసస్థలములు.

నన్నయాధర్వణీయమున “లోపశ్చ విభక్త్యాచే, శ్శబ్దేషు స్యా త్సమాసకా శ్చేషు” అనుచొప్పున సమాసకములం దనఁగా నాచ్చికసమాసములందుమాత్ర మే విభక్త్యాదిలోపము నదింపఁబడుటంజేసి సాధ్యసాంస్కృతిక మిశ్రసమాసముల స్థితి కవ కాశము లేకున్నది. అట్లయినచో “స్వస్వవిభక్తి వికారైః.....” “సంస్కృతాన్ధ్రప్రదాన్యత్ర.....” అను (౨౭౨ విష.) విధులు నిర్విషయములు కావలసివచ్చునని శంకింపరాదు. “షష్ఠీ భవేద్విధిమాతులే” త్యాదిచే (౨౭౦ విష.) సార్వత్రికముగా షష్ఠీతత్పురుష మంగీకరింపఁబడుచుండుటచే సాధ్యసాంస్కృతిక మిశ్రషష్ఠీసమాసములు నైతము నన్నయాధర్వణాభ్యనుజ్ఞాతము లగుచున్నవి. “ఇద మద ఏత ద్భక్త్యచ్చబ్రాః...” (౨౮౦ విష.) అనుసూత్రమును “నుమోచ్చ తః పరుషే సరశే చైవ । సమానే ను మతో భవేత్.....స్వరసాత్..... వికారాచ్చాపి.....” అను (౨౮౧ విష.) సూత్రములును “దారాగ్ధేత ఉద పిరో, మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుంపు” (౨౮౩-౨౮౪ విష.) అనువిధులును “సామా నాధికరణ్యే । మాదంతానాం టుగాగమోఽచిస్యాత్” (౨౮౫-విష.) అనువిధియు మిశ్రాదికర్తృభావ సమాసస్థితి కభ్యనుజ్ఞ నొసఁగుచున్నవి. “ద్విగో రమిశ్రతా యాంతు । ప్రాయ ఏకత్వ మిష్యతే । మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్యా । దన్యత్రాపి క్వచి ద్భవేత్” (౨౮౬ విష.) అను సాధర్వణాకారిక మిశ్రద్విగువును గంతోక్తముగ నంగీకరించుచున్నది. “ఇచ్చ విభక్త్యన్విమస్య । జే రలిచ” “అల్యా గమస్యై దం ద్వింద్యో । గృవే దిన్ జరిచేతయోః ।.....” (౨౮౭ విష.) అనుసూత్రములచే నలుక్ తృతీయాదితత్పురుషములును మధ్యమపదలోపసమాసమును సాధ్యసాంస్కృతికమిశ్రసమాసములందు సంయతము నభ్యనుజ్ఞాతము లగుచున్నవి. కావున ‘స్వస్వవిభక్తివికారై’ రిత్యాది (౨౭౨ విష.) సూత్రములు నిర్విషయములు కానేరవు. ఇంకను బయిరితి కర్తృభావయాభ్యనుజ్ఞా జ్ఞాపకసూత్రములు పెక్కు గలవు. (౨౭౮ విష. అభిన్న స్యాపీత్యాది. చూ.). మువగ్గ కాంతముల సమానాధి కరణసమాసములు చికిత్సితము లగునపుడు సమాసావయవపదములను బ్రథమాంత ములుగా విగ్రహము నిల్పి సామాసిక ప్రాతిపదికమును సంపాదించి పిదప దత్తద్వా క్యానుకూలవిభక్తివచనములతోడి రూపములను యథాసంభవముగా గ్రహింప వలయునని “మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుంపు” అను నన్నయవచనము జ్ఞాపకము చేయుచున్నది. అట్టి సమానాధికరణసమాసము లో సమాసపూర్వపదవిభక్తి “సుపా థాతు ప్రాతిపదికయోః” అనుదానిరీతిగల “లోపశ్చ విభక్త్యాచే” రిత్యాది సూత్రము చొప్పున (౨౮౮ I విష.) లోపింపదనియు దానిచోట ‘ము’వర్ణకమును దానిచోట

‘పుం-పు’ లును నాదేశము లగుననియు, “మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుం-పు” అను ‘పుం-పు’ల విధానము జ్ఞాపకముచేయుచున్నది. ఉదా:—‘సరస+సు+వచన+సు’ అను నరొకవిగ్రహమున సమాససంజ్ఞ కల్గి దానికిఁ బ్రాతిపదికత్వము కల్గఁగా ‘లోఃశ్చ విభక్త్యాదేరిత్యాదిసూత్రముచే నుత్తరపదస్థవిభక్తి లోపించి పూర్వపద విభక్తిచోట మువర్ణకము దానిచోట “పు”వర్ణాదేశము రాఁగా “సరసపువచన” అనుప్రాతిపదిక మేర్పడును. దానినుండి సరసపువచనము - సరసపువచనములు - సరసపువచనముచేన్ మున్నగురూపములు సిద్ధించును. ‘సరస+జన్+వచన+జన్’ మున్నగు నరొకవిగ్రహస్థలములందుఁ బూర్వపదవిభక్తి “మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుం-పు” అనుజ్ఞాపకముచొప్పున లోపము కల్గినేరదు. దుఃఖియు ౨౬౦ విషయము చొప్పున బహువచనమున కేకత్వమును గల్గును. కాన ‘సరస+సు+వచన’ అనుప్రాతిపదిక మేర్పడును. కావున దానినుండి ‘సరసపువచనములచేన్’ ఇత్యాదిరూపములు సుసాధము లగును. ఇట్లే “శోకార్తపుటాడలులతో” (స్త్రీ. ౨ ఆ. ౧౨౪.) మున్నగుస్థలములందును రూపసిద్ధి నరయునది. ఇట్లే జ్ఞాపకసిద్ధిములగు “మూఁడు లోకములు - ఆచోటులందు - ఆపురుషుఁడు - ఆపురుషులచే” మున్నగురూపములను సాధించికొనవలెను. వైచోట్ల “ఆ+సుప్+చోటు+సుప్” అనురీతి నరొకవిగ్రహమును, గల్పించికొనవలెను. గుణవంతురాండ్రు మున్నగుచోటులందు ‘గుణవంత+జన్+ఆలు+జన్’ అనురీతి నరొకవిగ్రహమును, గల్పింపవగును. ఇట్లు సమానాధి కరణసమాసములు సాధ్యములగును. కాని యిట్టి కర్తృధారయములలో మహత్పుం లింగములు మహత్పుంలింగసమములు మున్నగునని కవిప్రయోగాభావముచే సమాసపూర్వపదములు కానేరవని గ్రహింపవలయును.

కర్తాదేః కర్తృత్వం, ప్రథమాచ నవర్ణశ్చ తద్వత్
స్యాత్ (ఆం. చిం. హలం. ౧౨ కా. అహో. ౪౦౬
పుట.)

నన్నయ భూతార్థే ప్రతిషేధార్థే । నశ్చ నిశ్చ భవేత్క
భర్తృణీయము. మాత్ । కర్తాదికర్తృకాయాం చ । క్రాత్రియాచ విశే
౨౭౮ విషయము. వణమ్ । (వికృ. హలం. ౮-౯ కారి. అహో. ౪౦౮ పు.)
స్యాత్ కర్తృధారయాభావః । కర్తృత్వే కారకా
శ్రితే । (వికృ. హలం. ౧౭ కారి. అహో. ౪౩౩ పు.)
అభిన్నస్యాపి నాదేః స్యా । ద్భిన్నేనాపి సదున్వయః ।
(వికృ. హలం. ౨౫ కారి. అహో. ౪౫౩ పు.)

కల్పతరు. ౨౭౮ విష:—కర్తాదే: = కర్తాదికారకములకు, కర్మత్వమ్ = ఆభాసకర్మత్వమును, ప్రథమాచ = యథార్థమగు కర్మవాచకమునకుఁ బ్రథమా విభక్తియును, తద్వత్ - నవర్ణకశ్చ - స్యాత్ = 'భూతార్థానాం తు న: క్రియాణాం స్యాత్' అనుపూర్వసూత్రముచొప్పున యథార్థముగాఁ గ్రియయొక్క కర్తకు విశేషణ మగునపుడు వచ్చు నవర్ణకమువలెనే (సామానాధికరణ్యేపి సమాస: సాధు: - తేన 'ఇంతుల నేచుపాతక మదింతటఁ బోవదు సుమ్ము పాంథలోకాంతక - దీనులఁ బ్రోచు పుణ్యము.....అహో, ౪౧౦. పు.) యాయాభాసకర్మకువిశేషణమగు క్రియకు నవర్ణకమును నగును. 'రాముఁడు రావణుని జంపెను' అనునపుడు హాసన క్రియాశ్రితుఁడు రాముఁడుగాన "రావణుని జంపిన రాముఁడు" అని యట్టియర్థమున వ్యవహరించినను గర్మత్వమునకును క్రియకును సామానాధికరణ్యము సరిగనే యుండును. అట్టియెడలఁ గర్తకారకము విశేష్యముగను క్రియ విశేషణముగను నుండునట్లు, "రాముఁడు చంపిన రావణుఁడు" అను రీతిని నైతము తెలుంగున వ్యవహరించుట ప్రసిద్ధము - ఏ రావణుని రాముఁడు చంపెనో యా రావణుఁ డని యావాక్యమున కర్థము. అట్టియెడల నావాక్యమున విశేషణమగు క్రియకును విశేష్యమునకును సామానాధికరణ్యము సరిపడమింజేసి (చంపిన రావణుఁడు—రావణుఁడు చంపలేదు గదా) యచటి విశేషణవిశేష్యభావ మాభాసరూపమే యనియు నచటి సమాసము కర్మధారయాభాసరూపమే యనియు నట్లయినను సహజసామానాధికరణ్యముగల స్థలములందువలెనే యచట నైతము క్రియ భూతార్థక నవర్ణకాంతమగుననియుఁ దాత్పర్యము. కావున నిచట "కర్తాదే: కర్మత్వ మిత్యాదిసూత్రములోని కర్మత్వ మనఁగాఁ గర్తాదికారకములకుఁ గర్మగతక్రియతో సమానాధికరణాన్వయము మాత్రమే యనఁగా విశేషణవిశేష్యభావము శాబ్దముమాత్రమే యని యర్థము. ఇచట సయితము గర్మత్వము భూతార్థక ప్రత్యయముచే నభిహితమే కావునఁ గర్మకుఁ దృతీయ రాక ప్రథమయే వచ్చునని తాత్పర్యము. ఇట్లే "ఎట్టి సాధ్వ్యులకును బుట్టినయిండ్లను బెద్దకాల ముగిసి తద్ద తగదు (ఆది. ౪ ఆ. ౬౬ ప.) అనుచోట "ఇంటఁ బుట్టిన సాధ్వ్యులు" అను సహజమగు సామానాధికరణ్యముగల స్థలమందు వలెనే యధికరణమునకు విశేష్యత్వము (కర్మత్వము) గల్గునట్లు "సాధ్వ్యులు పుట్టిన యిండ్లను" అనుసామానాధికరణ్యాభాసముగలచోట (ఏయిండ్లను సాధ్వ్యులు పుట్టిరో యాయిండ్ల నని యర్థము) (కర్మధారయాభాసస్థలమునందు) నైతము క్రియ 'న'వర్ణకాంత విశేషణ మగుటయు నధికరణమునకుఁ గర్మత్వము (విశేష్యత) గల్గుటయుఁ గర్మకుఁ బ్రథమ వచ్చుటయు సంభవించునని యెఱుంగునది. ఇట్లే కర్మగతము

నందునచ్చు 'న'వర్ణ కాంతస్థలములందేకాక, కర్తార్థమునవచ్చు 'న'వర్ణ కాంత విశేషణస్థలములందును రూపసిద్ధి నెఱుంగునది, "రాముఁడు పశ్యములో నన్నము తినెను" అనుచోఁ గర్తార్థమున, "పశ్యములో నన్నము తినినవాడు" అను యథార్థమగు సామానాధికరణ్యము గల రూపమును "రాముఁడు నన్నము తినిన పశ్యము (ఏపశ్యములో నన్నము తినెనో యాపశ్యమని యర్థము)" అనియు, "రాముఁడు పశ్యములోఁ దినిన యన్నము" అనియుఁ గర్త ధారయభాసరూపములును వెలసి నట్లే కర్తార్థమునందు "వానిచే నన్నము తినఁబడిన పశ్యము" "వానిచేఁ బశ్యములోఁ దినఁబడిన యన్నము" అను నాభాసకర్త ధారయరూపములు వెలయుచుండును. అనఁ బలపండితుఁడును జాలవఱకు దీని కిట్లే వ్యాఖ్యచేసెను. "కర్తాదికారకాధారాం కర్తార్థతా స్యాత్, కర్తార్థతాప్రయుక్తా మా స్పృశీయాయాః ప్రథమాచ స్యాత్. తద్వద్భూతార్థే న వర్ణకశ్చ స్యాత్. కర్తార్థతాయాం (ఇట 'కర్తార్థతామ్' అని తప్పుబడినది. 'భద్రాద్రిశాస్త్రిగా రాతప్పునకే టీక వ్రాసిరి) చద్వయం త్రయాణాం సముచ్చయద్యోతకమ్ (కర్తృత్వము ప్రథమ నవర్ణకము) ఇతరత్రతు ద్వయో స్సముచ్చయద్యోతకమ్. కర్తృత్వం చాత్ర కర్తృగతక్రియా ('వాచక్రియా అని యిట నధికముగాఁ బొరపాటు పడినది) సామానాధికరణ్యం వివక్షితమ్. నీచేత నుతింపఁబడిన రాజు ఇత్యాదయః కర్తార్థాః. ఆదిన్ గాధితనూజాదీ సకము సేయం బడ్డ మిన్నేఱు. ఇత్యాద్యాః కవీనాంవాచః, 'కర్తృణ్యనుబద్ధః స్యా త్పరిధాతు రితి సూత్రేణ 'పదు'ఇతి పరిధాత్వార్థస్య కర్తృణ్యనుబద్ధతా. త్వయా రాజానుత ఇత్యాదౌ ప్రకృత్యా మావ్యాయాం యథా కర్తృణిక్త విధానాత్ క్తప్రత్యయేన రాజాదిపద గతార్థ కర్తృత్వేఽభిహితే కర్తృకరణయో స్పృశీయేతి తృతీయా 'ప్రతిపదికార్థేతి సూత్రేణ ప్రథమాచ భవతి తథాత్రాపి పదుధాతురా కర్తృత్వేఽభిహితే విభక్తి ద్వయమ్" (అహో. ౪౦౬ పు.). 'నీచేత' అనుచోఁ దృతీయయు. 'రాజు' అనుచోఁ బ్రథమయు వచ్చెనని భావము. కర్తృత్వమునందలి "నీవు నుతించిన రాజు" అనురీతి యుదాహృతినిగాని యందువచ్చెడి కర్తృత్వ ప్రథమా నవర్ణకముల వివరణముగాని యహోబలపతి చూపకుండుట మిక్కిలి వింతగానున్నది. మఱియు నీతఁడిచ్చిన ప్రయోగముసయితము కర్త ధారయభాసోదాహరణము కాదు. సహజమగు సామానాధికరణ్యమే యందు వెలయుచున్నది.

చింతామణిలోని పూర్వసూత్రమందుఁ "ప్రతిషేధవాచినాం ని । యృతార్థా నాంతు నః క్రియాణాం స్యాత్" అని నవర్ణక నివర్ణకములు రెండు చెప్పఁబడి యుండుఁగా నొక్క నవర్ణకమునకే చెప్పవలయుని యధర్వణుడు 'ని' వర్ణకస్థలము

లందును నిట్టికార్యములు గల్గునని పూరించుచున్నాడు. భూతార్థ ఇత్యాది:—
 భూతార్థే - ప్రతిషేధార్థే = భూతార్థమునందును వ్యతిరేకార్థమునందును,
 క్రమాత్ = వరుసగా, నశ్చ - నిశ్చ = నవర్ణకము నివర్ణకము నగునుగాన, కర్తాది
 కర్తృతాయాంచ = కర్తాదికారకములకుఁ గర్తృత్వమునఁగాఁ గర్తృగతక్రియా
 సామానాధికరణ్యముగల్గు నపుడు సైతము, తేచ = ఆ నవర్ణక నివర్ణకములను
 'చ'కారముచే 'ఉన్న' మున్నగువానిని బొంది, క్రియా = క్రియ, విశేషణమ్ =
 విశేషణమగుటయు సంభవించును. కర్తాదికారకములకుఁ గ్రియ విశేషణమగుట
 శాబ్దమేకాని యర్థసిద్ధముకామింజేసి యట్టిచో వచ్చు నవర్ణక నివర్ణకములు పృథ
 గుక్తములు కావలసివచ్చెనని యెఱుంగునది.

అధర్వణుఁడు 'ఉన్న' అను వర్తమానార్థకము 'జెందిన' అనుదానిరూపాం
 తరమే యనుచు 'క్వచిన్నవర్ణే జేర్లోఁడు | క్వచి డ్దోశ్చ తథా భవేత్ | క్వచి త్తదర్థే
 డచుగం | క్వచిన్నస్యేచ్చ లోపవాన్" (విశ్వ. వాలం. 2-౮ కారి. అహో. ౪౦౮
 పుట. 3౧౫౬ష.) అని మున్ముందు వివరించును. తద్ధర్తార్థక విశేషణములను "ద్దోశ్చ
 భేదకతాపి స్యా" తని ముందు (విశ్వ. క్రియా. ౧౦ కారి. అహో. ౪౦౭ పు.)
 (3౧.౬ షష.) వివరింపనున్నాడు. 'కలుగు' అనుదాని రూపాంతరమే కలయను,
 విశేషణము, కావున నిట్టి ధాతుజవిశేషములచోటులందెల్లఁ బ్రకృతసూత్రోక్త
 ప్రయోగవిశేషములు సంభవించును. అట్లగుటంజేసి వై యధర్వణకారికలోని నవర్ణక
 నివర్ణకములు తక్కిన ధాతుజవిశేషణములకెల్ల నుపలక్షణములని యెఱుంగునది.
 "క్రియాజన్యవిశేషణే ప్యేవం ప్రయోగః - దానిం బుచ్చుకొనువిధంబు - సుతుల
 విద్యాప్రవీణతఁ జూచువేడ్క - ఇత్యాద్యాచార్యవచన మత్ర మానమ్" (అహో.
 ౪౦౯ పు.) 'క్రియాజన్యవిశేషణేపి' అనునది సరికాదు. నవర్ణక నివర్ణకాంతములు
 మాత్రము క్రియాజన్యవిశేషణములు కావా ?

"కర్తాదేః" అనుటచేఁ గర్తాదికారకస్థలములందేకాక షష్ఠీస్థలమునందు నిట్టి
 ప్రయోగము గలదు "క. తెక్కలు విఱిగినపులుఁగులు.....ఇతి నవర్ణకే
 షష్ఠ్యా ముదాహరణమ్" (అహో. ౪౦౭ పు.) "గీ. నీదుపదభక్తి లేని యన్నీ
 చమతికి.....ఇతి (నివర్ణకే) షష్ఠ్యా ముదాహరణమ్." (అహో. ౪౦౯ పు.)
 తే.గీ. 'నీదు పదభక్తి లభియించు నిర్మలులకుఇతి (తద్ధర్మవిశేషణే)
 షష్ఠ్యా ముదాహరణమ్?' (అహో ౪౧౦ పుట).

ఇట్లు సామానాధికరణ్య మయధార్థమై శాబ్దమాత్ర మగుటచే నిది కేవలము
 కర్తృధారయ మనిపించుకొనదని యధర్వణుఁడు వచించుచున్నాడు - స్యాత్కర్తృధా

రయేత్యాది:—కర్తృత్వే = కర్తృగతక్రియా సామానాధికరణ్యరూప కర్తృత్వము, కారకాశ్రితే = కర్తాది కారకగత మగుచుండఁగాఁ గ్రియకర్తాది కారకములకు విశేషణమగుచుండఁగానని యర్థము. కర్తృధారయాభాసః = కర్తృధారయ మాభాస రూపమైనది, స్యాత్ = అగును. ఉదా:—'వాఁడన్నము తినిన శ్యము' అనుచో 'తినినశ్యము' అనెడి పల్లెరము తినుట యథార్థము కామింజేరి యచటి విశేషణ విశేష్యభావ మాభాస రూపమని తాత్పర్యము - అహోబలఁతి యిక్కారిక నీసందర్భమున నుదాహరింపక స్థలాంతరమున నుదాహరించుట సరికాదు. "నల్లనివాడు - తచ్చబ్ధిత్ర పురుషవాచకః - నల్లనియది-అదిశబ్దః స్త్ర్యాదిపరః. ఇత్యాద్యాః కర్తృధారయాభాసాః-స్యాత్ కర్తృధారయాభాసః | కర్తృత్వే కారకాశ్రిత ఇత్యధర్వణోక్తే" "కన్నులు మూఁడు గలవాడు ఇత్యాదౌ కర్తృధారయాభాస ఏవ" (అహోర ౩౩-౪౩౬ పుట). 'నల్లనివాడు, నల్లనియది' మున్నగు చోటులందు "కర్తృత్వే కారకాశ్రితే" అనుదానికి సంగతియే లేమింజేరి యటదీనిని బ్రమాణముగాఁ జూపుట కేవలము నసంగత మనకతీరదు. కాని యిట్టిని యాభాసకర్తృధారయములు కావనరాదు, విశేషణములకు విభక్తియోగమును సంఘటించి విధేయతా సూరత్తిని గల్గించుటే యిచటి తచ్చబ్ధివిశేష్యతకు ఫలముగాన నిచటి విశేషణవిశేష్యభావ మాభాస రూప మనుటకు సందియములేదు. (౨౭౮ విష) కావున "స్యాత్ కర్తృధారయాభాస ఇత్యాదికారిక యిట్టివాని కుపలక్షణ మనుట యుక్తము. నీ...ఆ. ౩౬... తత్స్వయం | వరము నేయుచున్నవాడు వాడు. (ఆది. ౨ ఆ. ౩౬) ఇందలి రెండవ వాడుశబ్దము విశేష్యమగుటంజేరి మొదటివగు 'వాడు' శబ్దము విశేష్యాభాసమే యన నగునుగదా. చ...సు | వ్రతుడయి తీర్థయాత్ర చనువాడు పరాశరుఁడన్నునీంద్రుఁడ | య్యతివ (ఆది. ౩ ఆ. ౩౬) నీ...తన్ వినుచున్నవారల | కభిరుత శుభకరం బయినదాని.... (ఇందిట్టి "అయినదాని" అనునవి వెక్కు) చ...విదితంబగుదాని సభాంతరంబులన్. కా...వేవాంతవి | ద్యాయుక్తం బగుదానిఁ జెప్పఁదొడఁగెన్ దద్భారతాఖ్యానమున్ (ఆది. ౩ ఆ. ౯-౧౦-౧౧ పద్య.)

అభిన్నస్యాపీత్యాది:—దీక్షిణతక ౨౬౬ I విషయమున వ్యాఖ్యచేయఁబడెను. తాతుజవిశేషణములు విశేష్యములతోఁ గర్తృధారయముగ సమనీంచుననియు నట్టిసమాసపూర్వాయవములతో వ్యస్తములగు పదము లన్వయింపనగుననియు (నేను జదివినపాఠము - వాఁడన్నముఁ దినిన పశ్యము మొ,) నీకారికకుఁ దాత్పర్యము - ఈకారికచే సంగీకరింపఁబడిన సమాస మాచ్ఛికమే కావలయుననుటకు

సూచనము లేమింజేసియు నీక్రింది నన్నయాది ప్రయోగములంజేసియు సాధ్యసాం
స్కృతిక విశ్రూపకర్త ధారయమును కమ్మతమగుచున్నది. ప్రయోగములు:- చ...
దానము చేసిన తత్ఫలంబు...(ఆది. ౧ ఆ. ౧౫ ప). చ...వాఁడు దానవికిఁ జేసిన
నెయ్య మెఱింగి (ఆది. 3 ఆ ౧౮౬). ఆ. వె. ఎట్టిసాధ్యులకును బుట్టినయింద్లను |
బెద్దకాల మునికి తద్ద తగదు (ఆది. ౪ ఆ. ౬౬). క.....ఎఱుంగని నాఁడెల్లపాట
నెఱింగింపఁదగున్ (ఆది. ౪ ఆ. ౭౨) క. నా యెఱిగినట్ల యిన్నియు | నీ యిచ్చిన
వరము నెఱుఁగు (ఆది. ౪ ఆ. ౮౧)ఉ.....ఓడతోఁ | గట్టిన యోడవోలే
(సభా. ౨ ఆ. ౪౦) నీ. అర్జును నోర్చెద ననిలోన నేనని, యతనితోఁ బలికిన ప్రతి
నెఱవ.....జమదగ్నిసుతు కృపాశ్రయమునఁ బడసిన విలువిద్య కలయాపు
వెలయఁజేయఁ ||ఆ-వె|| గనుట...(విరా. ౪ ఆ. ౨౦౫) క.....చేవ చెడిపోయి
నప్పుడు (విరా. ౪ ఆ. ౨౧౧). క. నిను నీవ పొగడికొని పల్కిన పల్కులు పెక్కు
గలవు (విరా. ౫ ఆ. ౨౨) ఉ.....సుతులు చేరని చెందని యట్టిచోట...
(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౨౦ ప.)

కర్తాదులకుఁ బ్రాధాన్యవిషయందు ధాతుజ విశేష
కాలవ్యాకరణ జంబులు కర్తతోడంబోలే వానితోడ సమసించు. ౨౬,
వివరణము. రాముఁడు రక్షించిన భృత్యుఁడు - రాముఁడు
౨౭౮. I విష. వాలి నేసిన బాణము, రాముఁడు గోవు నిచ్చిన
విప్రుఁడు రాముఁడు వెడలిన వనంబు. రాముఁడు
వసించిన పర్ణగృహము. రాముఁడు వసించిన చోటు.

సంజేసని. ౨౭౮ I విష:—వాక్యమునందుఁ గ్రియ ప్రధానము. తర్వాత నట్టి
క్రియతో నన్వయించునది ప్రధానము. ('ఉత్తరపదార్థ ప్రధానస్తత్పురుషః' ౨౬౮
I విష.) కాఁగాఁ గర్తాదికారకములు క్రియతో నన్వయించును గానఁ గర్తాదికారక
ముల యపేక్షచేఁ గ్రియయే ప్రాధాన్యము గలదగుచున్నది. అట్టిక్రియకన్నఁ గర్తాది
కారకములకే ప్రాధాన్య ముండునట్లు వివక్షించుట యనఁగాఁ గర్తాదికారకములతోఁ
క్రియ యన్వయించునట్లు ప్రయోగించుట యని యర్థము. క్రియ విశేషణముగను
గారకము విశేష్యముగను నుండునట్లు ప్రయోగించుట యని పర్యవసితార్థము.
అట్టిప్రయోగము తెల్లన సుప్రసిద్ధము - అట్టివివక్షయం దట్టిధాతుజవిశేషణములు
కర్తతోడంబోలే ననఁగాఁ గర్తతో సహజముగా నర్థవంతముగా సమసించినట్లే
వానితో ననఁగాఁ గారకములతో సయితము సమసించు ననియర్థము. ఉదా:-
'రాముఁడు భృత్యుని రక్షించెను' అనుచో 'భృత్యుని రక్షించిన రాముఁడు' అని

ప్రయోగించుటలో వింత లేదు - ధాతుజని శేషణ మిట్లు కర్తతో నన్వయించి సరు
 సించినట్లు కారకములతో సమసించుట యీసూత్రమునఁ జెప్పబడిన విశేషము.
 కర్తకారకముతో సమసించునపుడు 'రాముఁడు రక్షించిన భృత్యుఁడు' అనురూప
 మేర్పడును. ఇట్లు వాచనికమగు నన్వయము వెలసినను రక్షించినవాఁడు భృత్యుఁడు
 కామింజేసి యీవాక్యమందలి విశేషణ విశేష్యభావము కుదురుపడి యుండలేదు.
 (వి. సర) ఇట్లుగుటచేతనే యధర్వణాచార్యుఁ డిట్టిపరూషమును గర్తధారయా
 భాసమని వచించెను. (౨౭౮ విష.) సూరియట్లు నన్నయాధర్వణుల యాశయమును
 సంక్షేపముగా వచించినేకాని నన్నయాధర్వణులు తలచిన యీప్రయోగముల
 లోని యనుపపత్తులను గ్రహించినట్లగపడదు. గ్రహించియున్నచో 'న'వర్గకాదుల
 ప్రాప్తిని సయితము విధించియుండఁదా?

వి. సర. ౨౭౮ | విష:—బా-గు-ప్ర-వ్యాఖ్యాత కర్తృగతక్రియావ్యాపాః ము
 కర్తాదలం దారోపితమగుచున్న దనుచు నీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "కర్తముఖ్యముగా
 నెఱవేర్చునట్టి వ్యాపారంబు కర్తాదికారకంబులపై దారోపింపబడినచో ధాతుజ
 విశేషణంబులు కర్తకుంబలెఁ గర్తాదికారకములకును విశేషణంబగునని యర్థము."
 (బా. గు. ప్ర. ౨౮౫ పుట. ద్వి. ము.) వాచనికమగు విశేషణ విశేష్యభావ మా
 భాసరూపముగాఁ జెల్లునని నన్నయాధర్వణులు వచించిరేకాని క్రియావ్యాపార
 దారోపిత మగునని వచింపలేదు. 'రాముఁడు రక్షించిన భృత్యుఁడు' మున్నగు
 వాక్యములం దారోపణము భాసిల్లలేదు. రాముఁ డేభృత్యుని రక్షించెనో యీ
 భృత్యుఁడని యీవాక్యమునకుఁ బ్రామాణికమహాకవి వివక్షితార్థమేకాని యందా
 రోపణ మేమియు లేదు. ఇట్లు 'రాముఁ డన్నము తినిన పల్లెరమ'ను వాక్యమునకు
 "రాముఁ డేపల్లెరమున నన్నముతినెనో యీపల్లెర మని యాంధ్ర వ్యవహారములు
 వివక్షించు నర్థము.

పేటికావ్యాఖ్యాత, బా-గు-ప్ర-వ్యాఖ్యావిషయములను సూరి వాక్య
 ములను నూతగాఁ గొని ప్రాధాన్యశబ్దమునే యంతటను వాడుచువచ్చెను.
 ఆతఁ డీసందర్భమును సరిగా నవగాహించినట్లగపడదు. "రాముఁడు వారి నేసిన
 బాణము - రాముఁడు బాణముచే నేసిన వారి యనునది సహజవాక్యము. ఇటు
 బాణముచే నను కరణమునకుఁ బ్రాధాన్యము వివక్షిత మయ్యెఁ గాన బాణము
 ప్రథమాంతమై యేసిన యను ధాతుజని శేషణముతో సమసించుటంజేసి కంఠ
 ప్రయోగము గలిగెనని గ్రహించునది" (బా. సా. పే. ౩౫౭ పు.) "ధాత్వర్థ
 వ్యాపారాశ్రయః కర్తా" అనుచోఽపూర్వఁ గర్తకుఁ దర్క్రియాజన్య విశేషణము లేదక

నవర్ణకాదే తద్ధర్మాత్ । క్వచిత్ స్యా ద్వ్యవధానతా ।
నిర్ధారణాదౌ మాత్రం స్యాత్ । క్వచి న్నాత్రాచ కథ్యతే ।

నన్నయా. (వికృ. హలం. ౨౩ కారి. అహో. ౪౫౦ పు.)
౨౭౯ విష. విశేషణ సమాసోఽపి । క్వచి దిష్టో భవే న్నరు. (వికృ.
అజం. ౭౪ కారి. అహో. ౩౫౬ పు.)

కల్పతరువు. ౨౭౯ విష:—నవర్ణ కాదే: = భూతాగ్ధక నవర్ణకము మున్నగు దానికంటెను, తద్ధర్మాత్ = తద్ధర్మాగ్ధకవిశేషణముకంటెను, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, వ్యవధానతా = విశేష్యమునకు శబ్దాంతరముతో వ్యవధానమునైతము, స్యాత్ = కలుగును. (చూ. విస్తర. ౨౭౯ విషయ) నిర్ధారణాదౌ = నిర్ధారణాద్యర్థములందు, మాత్రంస్యాత్ = మాత్రశబ్దము నపుంసకముగును, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, నాత్రాచ కథ్యతే = స్త్రీలింగమాత్రాశబ్దమును బ్రయుక్తమగును. ఉదా:—“ఎ. గీ. గగనమును రుద్రభూమి నేకతమ తిరుగునదరు లుమినెమ కొఱవిదయ్యంబు వీడె (నైష. ౨ అ)” అనురీతి ప్రయోగము లధర్వణునిచాటికే విసమ్మతములయ్యె నేమో యని యాలోచింపవలసియున్నది. “ఇచ్చినయంతమాత్రము.....చచ్చిన యంతమాత్రలోన్ - ఇచ్చుమాత్రలోన్.....తత్ క్షణమాత్రనె ముక్తజీవుడై - దీనిమాత్రము-ఒక్కమాత్రలోన్ ఇత్యాదయో వాగనుశాసనానాం వాచః”(అహో. ౪౫౦). ‘మాత్రమ్’ ప్రత్యయమేకాక (౨౯౩ విష). ‘మాత్రమ్ మాత్రా’ అను పదములును సంస్కృతమునఁ గలవు. “మాత్రమ్-న ‘కార్యేన్ద్ర్య యథా-జీనమాత్రం నహింసేత’ అవధానదే - యథా - పయోమాత్రం భుజ్ కే.....”మాత్రా- స్త్రీ - కర్ణధూషణే - విత్తే - ద్రవ్యే - మానే - ఆక్షరావయవే, హస్త్యశ్వాదౌ పరిచ్ఛదే - స్వల్పే.....” (శబ్దా - చిం).

మగునపుడు మాత్రమే సహజవాక్య మేర్పడును. కావున గర్తృభిన్నుడగు వారి విశేష్యమగు నపుడు సహజవాక్య మెట్లేర్పడును. ‘ఏసిన వారి’ అనుచో నేసిన వాడు వారి కాఁడుగదా. ఏసినవాడు రాముఁడుగదా. అది సహజవాక్య మెట్లుగును? మఱియు “బాణము ప్రథమాంతమై యేసిన యను ధాతుజనిశేషణ ముతో సమసింతుంటేసి” అనుట కేవలము పొరపాటు. బాణము ప్రథమాంతమేల కావలయు! ‘రాముఁడు వారి నేసిన బాణమందు శక్తిగలదు’ మున్నగు రీతిని బ్రథమేతరనిభక్తులు తత్తద్వాక్యానుకూలముగా నుండుటలో బాధ యేమున్నది? “కర్తాదే: కర్తృత్వం ప్రథమాచేత్యాది చింతామణి సూత్రములోని ప్రథమాశబ్ద మింతని క్లిష్టభ్రాంతిని గల్గించియుండును. అచటఁ గర్తకుఁ బ్రథమ వచ్చునని చెప్పబడెను గాని కర్తాదికారకములకుఁ బ్రథమవచ్చునని చెప్పబడలేదు,

విశేషణ సమాసోఽపి = విశేషణోభయపదకర్తృభారయము సముతము,
 క్వచిత్ = క్వాచిత్కముగా - మరు=నాకు (అథర్వణునకనుట.) ఇష్టః భవేత్ = సమృత
 మగును. ద్విగుకర్తృభారయా విత్యాదికారికలోని 'రూపకాఖ్యావ్యాః' అనుచోటి
 యాద్యశబ్దముచేతనే సుస్కృతమున 'స్నాతానులిప్త' ఇత్యాదిస్థలములందుఁ బ్రసిద్ధ
 మయ్యున్న యీవిశేషణసమాసము సిద్ధించుచున్నను స్పష్టప్రతిపత్తికయి యథ
 ర్వణుఁ డిట్లు ప్రత్యేకముగ వివరించెనని యెఱుంగునది "విశేషణసమాసోఽపి । క్వచి
 దిష్టో భవేత్తమ. ఇత్యధర్వణనచనాత్ విశేషణసమాసః - మేల్తనివలుదపాదుఁగు-
 వినని కనని మహిమలు-చంస్కృతభాషావిదో విశేషణస్యాపి విశేష్యత్వ వివక్షామాం
 స్నాతానులిప్త ఇత్యాదౌ 'విశేషణం విశేష్యేణ బహుళ' మితిసమాస నిర్వాహాఇతి
 వదన్తి, సూరిచేతోరుచిరాబ్జబోధనఃతుండగు దివ్యు నిత్యాదౌ ప్రయోగా దాచార్య
 స్యాపి సమృతవనాయం సమాసః—" (అహో. ౩౫౬ పు) (స్నాత = స్నానము చేసిన
 వాఁడు. అనులిప్త = చందనము పూసికొనినవాఁడు అని యెందుచు విశేషణములే)
 ప్రయోగములు:—క. హృదయరోచనములగు నేకః ప । ర్వంబులను భీష్మచర్వము ।
 (ఆది. ౧ ఆ. ౪౬) క... ద్రోణాభిషేక మాదిగఁ గల య । యైవిదికి చర్వములను...
(ఆది. ౧ ఆ. ౪౮) ఆ. వె.....శల్యాదికములేన నాల్గుచర్వముల
 వినంగఁజాలి...(ఆది. ౧ ఆ. ౫౨). ఉ.....సుతులు చేరని చెందని యట్టిచోట...
(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౨౦). ఉ.....కదులియ్యని కమ్మని పండులు.....
 (ఆర. ౨ ఆ. ౧౧) (విస్తర.)

విస్తర. ౨౭౯ వివ:—“అయీత్యాదిఘటితంబులు విశేషణోభయపదకర్తృభార
 యంబులు. ఉదా:-అయీ, నేరములు” (ప్రాథ. సమా. ౧౭ సూ). ఈ యా దేశం బన
 నేల (స్వా. ౧ ఆ.).....“కొన్నియెడల విశేషణోభయపదంబులు త్రికర్త్రయా
 జన్యవిశేషణ ఘటితంబులు సందర్భయోగ్య పదవ్యవహితంబులగు. క - ఈ కన్నులు
 తెలువని శిశు । వేకిదొనరించె.....(భోజ. ౬ ఆ). నీ.....గీ.....
 నెలులుగల మరునీలంపు టురుల నీకుల । నరులుగొఁజాలి నరులను మరులు గొలుపు
 నిరులు గెలిచిన తుమ్మెద గలులఁ దెగడు । కురుల నులికిర్చి విరులిడి కొప్పువెట్టి(భాగ.
 ౧౦ స్కం ఉ). ఎ - గీ - గగనమను రుద్రభూమి నేకతమ తిరుగు । నదరులు మినెడు
 కొఱవిదయ్యంబు వీఁడె. (నై. ౨ ఆ) చ. బలిమిఁ గుజేనునిం గెలిది బాగుగఁ గొన్న
 రవిప్రకాశమై । యలరుచునున్న పుష్పకమునందు రమింపుము కోర్కూలారఁగన్ (రా.
 ఆర. ౧౦. ౨ ఆ).....క. చిక్కని చక్కని నున్నని । సుక్కని తోలూద్యః
 బడని ఛల్లినెగలచే । నొక్కబడని దండంబులు । తక్కక యుపనయనవేళఁ దాల్చుగ

ఆకారంబున కామ్రేడితంబునకుం దదర్థంబున కయి
యాంబు యను శబ్దములు విభాష నగు. ౨౧.

బాలవ్యా. వక్ష్యమాణవిధిచేత నయి యను దాని కైకారాదే
వివరణము. శంబు నగు. ఆయంబుకాలము - ఆయాంబుకాలము.

౨౭౯ I విషయము. అయ్యయికాలము - అయ్యయికాలము - ఆయై
కాలము - అయ్యైకాలము - ఆయాకాలము - ఆయ
క్కాలము - అయ్యకాలము - అయ్యక్కాలము.

పరిశీలన. ౨౭౯ I విషయము:—విశేషణోభయపద కర్తృధారమును నిరూపింప
కున్నను నేతత్సూత్రము విశేషణోభయపదకర్తృధారయ విషయకమే యనఁ
దగును. ఈసూత్రము మొదలు గర్తృధారయ సమాసాశ్రయవిధు లుపదేశింపఁబడు
చున్నవి. 'ఆ+ఆ+ఈ = ఆయాంబు' అనుదాని సంక్షేపరూపములే 'ఆయాంబు-
ఆయంబు' అనురూపములని తోచెడిని. ఈయా దేశంబుననేల (స్వా. ౧ ఆ.)
మున్నగురీతి ప్రయోగములు గలవు. శా. ఆయావేళల నాసరోజముఖి నాయా
వీలలం దేల్చి (పారి. ౧౩ ౪౦. సూ. రా.) ఆయాంబు విషయములు మున్నగు
వాడుకలునుగలవు. సూరి శబ్దస్థిత్యనుసారముగాఁ బ్రక్రియ చూపుచున్నాడు.
'ఆ+ఆ' అనుచో నామ్రేడిత తదర్థకము రెండవ 'ఆ' శబ్దము. దానిచోట
'ఆంబు' అనియు, 'అంబు' అనియుఁ బర్యాయముగా నాదేశములు వికల్పముగా
నగును. బా - క్రియా - ౧౦౩ సూత్రముచొప్పున 'అంబు' అనుదానికి 'బ' అను
నాదేశము వైకల్పికముగా నగునని వక్ష్యమాణవిధిచే నిత్యాదివాక్యమున సూరియే
వివరించెను. ఉదా:—'ఆయాకాలము (తత్తక్కాలమని యర్థము.). 'ఆయాంబు
కాలము - ఆయంబుకాలము - ఆయైకాలము' అనునవి ప్రకృతసూత్రముచే
సీద్ధించును. పిదప నంతటను బా - రమా - ౧౩-౧౪ సూత్రములచేత వేర్వేరుగఁ
ద్రుకస్వర పరహల్లునకు ద్విత్వమును ద్రికప్రాస్వమును రాగా "ఆయాకాలము -
అయ్యకాలము - ఆయక్కాలము - అయ్యక్కాలము - అయ్యయికాలము -
అయ్యయికాలము - అయ్యైకాలము" అనురూపములు సీద్ధించును. (విస్తర.)

వలయున్ (విజ్ఞా. ఆచా) (శబ్దప్రయోగములు కవిత్రియమువారి గ్రంథముల
యందు దొరకినవికావు)" (ప్రాథ. సమా. ౧౦ సూ).

విస్తర. ౨౭౯ I విషయము:—త్రిలింగలక్షణశేషమునఁ గొన్ని కర్తృధారయ
విషయములు చూపఁబడినవి. (విస్తర. IV ౯౦ I విష. చూ.). త్రోత్తాదులు లుప్త
శేషంబులు దేశ్యంబులతోడంబలెఁ దత్సంబులతోడం గొన్నియెడలఁ గర్తృ

ప్రయోగములు. ఉ.....తదీ । యానుమతిం దగం బదనీ యయ్యయ్యచోటుల
నాచరింపరే (ఆను. ౨ ఆ. ౩౯౪.) క. అయ్యై కర్తంబులదెస । నెయ్యైం బెరలార...
(ఆను. ౩ ఆ. ౩౦౬ ప.). ఆయా యి లోకంబులు. (కాశీ. ౩ ఆ. ౧౪౧.) కా. ఆయా
వేళల నాసరోజనుఖ నాయాలిలలం జేల్చి. (నారి. ౧ ఆ. ౪౦ సూ. రా. ని.).

ఇద ఒద వీత ద్యత్తి । చ్చబ్బా శ్చబ్బాత్తరాత్తయే బహు

శమే । ప్రాస్యం ప్రపద్య ద్విధా । ఇత్త్య యిత్త్య

నన్నయా. రస్య జనయన్తి (ఆం. చిం. పాలం. ౯. కా. అహో.

౨౦౦ విష. రంగ పు.)

ఉష్టరేఫా నిర్వాన్ ద్విత్వ । మయు క్తస్య హలో దతమ్ ।

ధారయంబగు. ఉదా:—క్రొంబులకలు. క్రొంబులకల్ జరించె సభకున్. (తి. రా.
౬ ఆ.) క్రొన్నారాచములు. క. క్రొన్నారాచములు మూడు గొని నుదురేయన్.
(రా. ఆర. కాం. ౧ ఆ.) నెత్తునము చ. అనుసమయోగలిల నదృశాంబుధియం
దుదయించు దేవు నె । మ్మనమున నావహించి.....(లక్ష్మి. ౩ ఆ.) పెన్నగము.
వీడు పెన్నగములు సంచలించె.....(రా. ఆర. కాం. ౨ ఆ.) ముంగోపము.
ఆ-వె. మొగముఁ బొదువలేని ముంగోప మిడ నెప్పుడు. (ఉ. రా. ౩ ఆ.) వింజా
మరము. ఎ-గి. రమణ శ్రీదేవి వింజామరంబు వీర. (శేష. ౫ ఆ.) ఇది ౨౦౦ విషయ
మునఁ జేరఁదగినవె.....(ప్రథ. సమా. ౨ సూ.). థాతుజనిశేషణంబులు
తథార్థకావ్యయంబుతోడం గర్త ధారయంబగు. ఉదా:.....చదువునట్లు.....
(ప్రథ. సమా. ౮ సూ.). ఇది యనావశ్యకము. 'అట్లు' అనునది యవ్యయము
కాదు. అదియు విశేష్యమే. (౨౧౧ విష. దాని విస్తరము.). సమాసఘటితం వీకల్బం
బొక్కచో సూచనార్థకం బగు. ఉదా:—ఈయున్న పౌష్యపాలికః । బోయి
(ఈయున్న = ఇదిగో నున్న యని యర్థము.) (భార. ఆది. ౧ ఆ.). ఒకా నొకచో
గుణవాచక థాతుజనిశేషణంబు లవయవనిశేష్య పూర్వకంబులై యవయవితో
సమసించెడి. ఉదా:—ఒకలు తెల్లని తురగోత్తము వాలంబు. (ఒకలు తెల్లని =
తెల్లని యొకలుగల యని యర్థము.) (భార. ఆది. ౨ ఆ.). తనువు మీన్ పొల వల్పు
జాలరిదాన(తనువు మీన్ పొల వల్పు=మీన్ పొల వల్పు తనువుగల యని యర్థము.)
(భార. ఆది. ౩ ఆ.). తమ్ముఁ గుట్టలు - చిలుక మొకరి యిత్యాదులు విశేష్యపూర్వ
పద కర్త ధారయంబులు. ఉదా:—తమ్ముఁ గుట్టలు నీవుఁ దగ వివినంబున । కరిగిరిరి.
(భార. ఆర. ౨ ఆ.) క. ప్రభావతి । మోదము.....చిలుక మొకరిం బలికెన్.
(శుక. ౨ ఆ.). (ప్రథ. సమా. ౧౬ సూ.)

ఋకారంచ విముచ్యస్యా | త్ప్రాణానాం ద్విత్వ
సంగతిః. (వికృ. హలం. ౬-౭ కా. అహో. ౪౦౧ పు)

కల్పతరువు. ౨౮౦ వివ:- హలంతములగు నిద మాదిశబ్దముల కర్తృధారయ
రూప మిశ్రసమాసమున కభ్యనుజ్ఞ నొసఁగుచుఁ దదాశ్రితవిధుల నుపదేశించు
చున్నాఁడు. శబ్దాంతరాన్వయే = తత్సరు తద్భవదేశ్యములతో దేనితోనైనను సమా
నాధికరణ సమాసము నందునపుడు, ఇదమ్.....శబ్దాః = ఇదమాది సంస్కృత
శబ్దములకుఁ బర్యాయములగు 'ఆ. ఈ. ఏ' అను నాచ్చికశబ్దములు, దీర్ఘాః = దీర్ఘ
రూపములగు తమతమ ప్రాతిపదికరూపములతో ననఁగా 'ఆ. ఈ. ఏ' అనురూపములతో
సమాసపూర్వావయవములై నిల్చి, బహుళమ్ = బహుళముగా, హ్రస్వం ప్రపద్య =
హ్రస్వరూపమునంది, ఉపర్యక్షరస్య = ఉత్తరపదాది హల్లునకు, ద్విత్వమ్ = ద్విత్వ
మును, జనయన్తి = పుట్టించుచున్నవి. "శబ్దాంతరాన్వయే" అనుచు శబ్దమాత్రముతో
సమసించు పుడని పచించుటచేత సమాసకడందేకాక మిశ్రసమాసమందును నిట్టివిధి
వర్తిల్లునని జ్ఞాపిత మగుచున్నది. 'ఇదమ్ - అదస్ - ఏతద్' అనుమాటకిని దెల్లున
నొక్క 'ఈ' శబ్దమే పర్యాయముగలదని తెల్పుటకయి వానిమాటని జేర్కొనెను.
ఇట్టి మిశ్రసమాసము నంగీకరించుట కీక్రిందిరీతి ప్రయోగములు ప్రమాణములగు
చున్నవి. క. ఈయన్ని దేవుడనురకు | | ఆయనుర నన్ను... (ఆది. ౧ ఆ.
౩౪ ప.) రీ. అప్పురుషం డిం ద్రుఁ డయ్యుక్ష మైరావతంబు... అయ్యార్వరు|| ఆ. వె||
ఆ తురంగదుగ్ని..... (ఆది. ౧ ఆ. ౧౧౯). ఇట్టియెడల "ఇతఁడు + అగ్ని దేవుఁడు =
ఈయన్ని దేవుఁడు" అనురీతిని సమానాధికరణ విగ్రహము నెన్నునది.

బహుళశబ్దార్థము నధర్వణుఁడు వివరించుచున్నాఁడు. (విస్తర.) ఊష్ణరేఫాన్
విరా' = రేఫఋకారములను శవసహలను విడువఁగా, అయుక్తస్య హలః = హలం
తర సంయుక్తము కాని హల్లునకు, ద్విత్వమ్ = ద్విత్వము, మతమ్ = కవిసమ్మతము,

విస్తర. ౨౮౦ వివ:- "బహుళగ్రహణా దేకాక్షరేపి ద్విత్వమ్. ఎద్ది అద్ది-
ఇద్ది - ఏది - ఇత్యాది" (అహో. ౪౦౧ పు.) అను కవిశిరోభూషణ వివరణము
సరికాదు. ప్రకృతసూత్రము త్రికసమాసనిషయకము మాత్రమే. 'అ+ది' మున్నగు
వానిలోని 'ది' వర్ణము ప్రత్యయము గాన 'శబ్దాంతరాన్వయే' అను భట్టారక
వచనమునకు విషయము కానేరదు. అద్ది మున్నగువానికే కాక 'అవి-ఇవి-ఎవి'
మున్నగువానికిని, ఉయ్యేల = ఉయ్యేల, ఆయన్ = అయ్యన్, ఏలికము = ఎల్లి
దము. (బా. ప్రకీ. ౬ సూ.) మున్నగువానికిని "అద్విత్వంచ భవేద్ద్విత్వం | దీర్ఘ
ప్రాప్త్యేకేషుచి" (అహో. ౪౦౨ పు.) అనునది గణితమునకు యుక్తము.

ఋకారంచ = ఋ౪వర్ణములను సైతము విడువగా, ప్రాణానామ్ = అచ్చుల కనగా సంధికానిచోట్ల నచ్చులకు ముందునిల్చు లఘు యకారమునకును, ద్విత్వసంగతిః = ద్విత్వము, స్యాత్ = అగును. పూర్వస్థితద్రుతలోపామల విషయమున ఋ౪వర్ణములకు హల్లుల్యత కవిప్రయోగసమ్మత మగుచున్నను, నీద్విత్వఃషయమున హల్లుల్యత లేదనియు ఋ౪సరకత్వమున లఘు యకారాగదుమే రావనియు శివపటుచుటకై ఋకారంచేత్యాదిక ముసదేశింపబడెను. ఉవాః—ఆ+ముదితను = అమ్మదితను. ఉ. అమ్మదితన్ విభీతపారిణాక్షి కలాపవిభాసి కేశభా | రమ్మన నున్నదాని (సభా. ౨ ఆ. ౨౪౭.) ఆ+అమలాత్త = అయ్యమలాత్త. ఏ+అది = ఎయ్యది. ఉ. అయ్యమలాత్తతోడఁ బవనాత్తజాఁ డిట్లును ధర్మపుత్రు నీ | వెయ్యది యుక్త హేతువుగ నిమ్మెయి బాసెను నీదు పన్నుకం | గయ్యమునేసి భూపతి సకాయములం బరిమార్చెఁ దల్లి నీ | కిమ్మన లక్ష్మీనూది చరియింపక యిప్పుడు వాముఁ బాడియే. (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౧౫౯.) క. అమ్మానిసి ప్రయ్యలు గని | యమ్మదితలు వెఱది వీని నాత్తజాడని నె | య్యమ్మన నెట్టులు చూపుదు | మిమ్మనుజిక్కిరియ కనుచు నె.తయు లజ్జన్. (సభా. ౧ ఆ. ౧౪౬) ఉ.....ఎజ్జగఁబులన్. (విరా. ౧ ఆ. ౨౯౫.) మ.....ఎక్కాలము.....(విరా. ౫ ఆ. ౨౪౭.) యల్ ప్రత్యాహార వర్ణములు ద్విరుక్తము లగునపుడు వానిలోని మొదటివర్ణమునకు జస్త్వ చర్త్వములుస్వాభావికముగఁ గల్గును. “యలాం జశ్ యశి. (౮-౪-౫౩) యలాం స్థానే జశ్ స్యాత్ యశిచరతః. (సి. కౌ. ౫౨ సూ.) ఖరిచ (౮-౪-౫౫) ఖరి యలాం చరః స్యుః. (సి. కౌ. ౧౨౧ సూ.). క. వృద్ధు లొక లక్షయున్నను | బుద్ధిమె యివ్వరికిఁ పారిఁ బూజింపంగా | నిద్ధరణీశులలో గుణ | వృద్ధని పూజించితమి త్రివిక్రము భక్తిన్. (సభా. ౨ ఆ. ౨౭.) ఈ+ధరణీశులలో = ఈ+ధ +ధరణీశులలో = ఈ+ద్+ధరణీశులలో = ఇద్ధరణీశులలో. మొ. కా..... | అద్ధిరాగ్రణి గెల్పు టుత్సవము నం దయ్యెన్.....(ఆ. ము. ౪ ఆ ౬ ప.) ఇట్టి భట్టారకాది ప్రయోగములను జూచికొనక బా-సా-వే-వ్యాఖ్యాత “వర్ణద్విరీయములకును జతుర్థములకును సాధారణముగా ద్విత్వరాహిత్యమే శ్రావ్యమై గనుపట్టుటంచేసి వలసినయెడల నదియు బహుళఫలము క్రిందనే యాదరించుట తగును.” (బా. సా. వే. ౩౩౯ పు.) అని వ్రాయుట పొరపాటు.

అసంయుక్త హల్లునకే యట్లు ద్విత్వము వచ్చుననుచు సధర్మణుఁడు వదించి నను దర్పాతికవులు సంయుక్త హల్లునకును ద్విత్వమును ప్రయోగించిరి. తే.గీ. వఱలు నచ్యుత సఖ్యాతి వర్ణితాతు | లప్పిదీప్తి నిట్లలరు నీవిప్పుభావ |

మొందుఁ బెట్టని కోటగా నెసఁగుచు.....(రాఘ. ౨ ఆ. ౧౦౪ ప.) ఇందు రామాయణార్థమున “నీ+విప్రభావము = విప్రత్వము = బ్రాహ్మణత్వము.” అని పదచ్ఛేదము. భారతార్థమున “నీవు+ఈ+ప్రభావము = నీవు+ఇష్+ప్రభావము = నీవిప్రభావము” అని పదచ్ఛేదము. ‘ప్రభావము’ అనుచోటి పకారము రేఫ సంయుక్తమై యున్నను బ్రకృతసూత్రము చొప్పున ప్రాస్వద్విత్వములు వచ్చినవి. రామాయణార్థమున ‘విప్ర’ శబ్దములోని పకారమునకును దాని ప్రాసయతి స్థలమగు ‘అతిలప్రదీప్తి’ అనుచోటి పకారమునకును ద్విత్వము ‘అనచిచ’ అను పాణినీయ సూత్రముచే లభించును. “అనచిచ (౮-౪-౪౭) అచః పఠస్య యరో ద్వే వా స్తో నత్వచి.” (సి. కౌ. ౪౮ సూ.) లేదా ౧౯౯ I విషయము చొప్పునఁ ద్రికసంధిలో వచ్చిన ద్విత్వములోని యొకహల్లునకు లోపము నంగీకరించియైన నిచటి యర్థాంతరమును సమర్థించుకొన నగును. ఉదాః—ఆ+ప్రమద = ఆ+ప్+ప్రమద = అప్రమద = అప్రమద. మొ. ఇట్లు సంయుక్తాక్షరమునకు ద్విత్వము కల్గుట ద్వ్యర్థి కావ్యములందు మాత్రమే యని బా - సా - పే వ్యాఖ్యాత వ్రాయుట సరికాదు. “ద్వ్యర్థి కావ్యప్రయోగములందు సంయుక్తము తొలిదానికిని ద్విత్వము త్రికము మీఁద నగపడెడి.” (బా. సా. పే. ౩౩౯ పు.) ద్వ్యర్థి కావ్యములందే కాక స్థలాంతరములందును విదుర్మకు లంగీకరించుచున్నారు. బసవపురాణమునందును సోమ నారాధ్యుఁడు ప్రయోగించెనని యిట్లు చూపబడెను. ద్విపద. అక్షతధూప దీపాదులొనర్చి । యక్షణంబునఁ బంచభక్తి ముల్ గుడిచి. (బస. ౧ ఆ. ౩౦౮ ప.) ఆ+క్షణంబునన్ = ఆ+క్+క్షణంబునన్ = అక్షణంబునన్. ఇందలి ‘క్ష’ అనుదాని ప్రాసస్థానమగు ‘అక్షత’ శబ్దములోని కకారమునకు ‘అనచిచ’ అనుపాణిని సూత్రముచే ద్విత్వముచేసి ప్రాసమును సమర్థించుకొన నగును. ఇట్లే సోమనారాధ్యుఁడు స్థలాంతరమునందును ప్రయోగించెను. ద్వి. అక్షణమాత్ర నెయ్యంబుతోఁ దనదు । వక్షంబుదెఱచి యా వరలింగ మూర్తి. (బస. ౬ ఆ. ౬౭౨.) శారదామూర్తియుఁ బ్రయోగించెను. “అనుచు నక్షత్రకులసిత” (హరిశ్చంద్ర. నలో. ౩ ఆ. ౨౬.) (హరిశ్చం. నక్షత్రకు+లసిత. నలోః—ఆ+క్షత్రకులసిత=ఆ+క్+క్షత్రకులసిత యని యర్థద్వయము నెన్నునది.) “అక్షత..... । ఆక్షణంబున” అని యిట్లు కవిప్రయోగించెనన్నను క్షతి కానరాదు. ఉష్ణరేఫా నివసేత్యాది చొప్పున ‘అశంభుఁడు - ఈ మండుఁడు - ఏ సాధువు - ఆ హయము - ఆ రాముఁడు - ఈ తెక్క - ఆ ఋషి’ అనురీతి స్థలము లందు ప్రాస్వద్విత్వములు రానేరవు. ఇచటి రేఫశబ్దముచే శకటమును గ్రహింప నగును.

ద్విరుక్తంబగు హల్లు పరంబగునపు డాచ్చికంబగు
దీర్ఘంబునకు ప్రాస్వంబగు. ౧౩.

త్రికంబుమీఁది యసంయుక్త హల్లునకు ద్విత్వంబు
బహుళంబుగా నగు. ౧౪.

కాలవ్యా.

వివరణము.

అక్కనన్య. ఆకనన్య, ఇక్కాలము - ఈకాలము, ఎల్లో
అం I విషయము. కము - ఏల్లోకము, అయ్యశ్వము - ఆయశ్వము,
బాహుళకముచే నూత్నరేఫంబులకు ద్విత్వంబు గలు
గద. ఆరూపము - ఈశబ్దము - ఏషడము. ఆసు
కృతి - ఆహయము.

సంజీనని. అం I విషయము:—౧౩ సూ. వ్యాఖ్య:—త్రికసమాస్థలములందే
కాక ముజ్జగములు ముల్లోకములు మున్నగుస్థలములందును, బా. ప్ర. ౬ సూత్రము
స్థలములగు - ఊదేల - ఉద్యేల = ఆయేన్ = అయ్యేన్ - ఏలికము = ఎల్లి
దము మున్నగు సమాసపదములందును నీప్రాస్వద్విత్వములు వచ్చునని విశేషముట
కయి మార్గాంతరముగ సూరి సూత్రించుచున్నాఁడు. అచ్చికదీర్ఘమునకు ప్రాస్వము
కల్గుననిమాత్రమే చెప్పటచేత మిశ్రసమాసమునందును ననఁగా సంస్కృతసమశబ్దపు
హల్లుపరమైనను ప్రాస్వముకల్గుట నిర్బాధము - 'అక్కనన్య - ఇక్కాలము' అను
సూరి యుదాహృతులును బయివిషయమున కనుకూలముగ నున్నవి. ఈవిధి బహుళ
ముగాన 'ఆకనన్య'మున్నగు రూపములును నిల్చును.

౧౪. సూ-వ్యాఖ్య:—బా. సమా. ౪ సూత్రముచొప్పునఁ ద్రికదునఁగా—
'ఆ-ఈ-ఏ'. అనశబ్దములు. త్రికంబుమీఁది యసంయుక్తహల్లున కనఁగా సమా
నాధికరణ సమాసమందలి త్రికంబుమీఁది హల్లున కనియే యర్థము. సమానాధికరణ
సమానేతరస్థలమునఁ ద్రికమునకు బ్రయోగమే యుండదుగదా. సమానాధికరణ
సమాసమందును విశేష్య మవ్యవహితముగాఁ బరమగునపుడే ప్రాస్వద్విత్వములు
గల్గునుగాన "ఈ చంద్రుని నగు మోము" అనుచో "ఇచ్చంద్రుని నగు మోము" అని
కానేరదు. ఇటు 'ఈ'శబ్దము 'మోము' అనుదానికి విశేషణము. కాని 'చంద్రుని'
అనుదానికి విశేషణము కాదుగాన 'చంద్రుని' అనుదానిలోని 'చ' కాము
నకు ద్విత్వము రానేరదు - ద్విత్వమే రానపుడు పూర్వస్థదీర్ఘమునకు ప్రాస్వ
ప్రసక్తియే లేదు. 'ఈ చంద్రుని నగు మోము' అనియే నిల్చును. (అర్థ
విష. విస్తర). అకాదిశబ్దరకత్వమున సంధిలోనిల్చు యకారమునకే ద్విత్వము
కల్గి పూర్వస్థదీర్ఘమునకు ప్రాస్వము కల్గునని విశేషముటకయి 'ఆయశ్వము=అయ్య

బాపడు కౌరవసేన యేడ యొం । టిసనుట యేడ (విరా. ౫౭. ౨౩౪). ('ఆడ-ఈడ' అనువానికిట్టి భారతప్రయోగములు లభింపలేదు) ఆ.వె. ప్రాకటముగఁ గృతుల నాకడ నీకడ । యనుచుఁ బల్కుచోట నాడ నీడ । యనినవర్ణలోప మగు..... (సర్వల. ౧ ఆ. 3 ప. ౮ పుట.) అను తిమ్మకవి పద్యము నుదాహరించి వాని సాధు త్వమునకుఁ బయి భారతపద్యములు బా-గు-ప్రవ్యాఖ్యాతచే నుదాహరింపఁబడెను. పయిభారతపద్యములచే 'ఏడ' అనుశబ్దము సాధువని నిర్ణీతమగునుగాని యిట్టియే మియు నిర్ణయింపఁబడదు. సూ-రా-నిఘంటువ్రనందును 'ఆడ - ఈడ - ఏడ' అను శబ్దములు 'ఆకడ - ఈకడ - ఏకడ' అనువాని సంతేపరూపములనియే చూపఁబడెను గాని 'ఆడ' మున్నగునవి 'ఆయెడ' మున్నగువాని సంతేపరూపములనుట యుక్త మని తోచుచున్నది.

భాషేయ మమితా తత్ర । దేశ్యా చిత్ర స్వభావయాక్
తద్భిత్తతాను మంతవ్యా । పూజ్యపాద సుభాషితే॥

కన్నకూ. (విశ్వా. క్రియా. 3౬ కారి = అహో ౫౧౩ పు.)
అం ౧ వి. భూయసీ దేశ్యశబ్దేషు । లోపవర్ణాగమ శ్రుతిః (విశ్వా
అజం. ౯౪ కా. అహో. 3౭౨ పు.)

కల్పతరువు. అం ౧ విష:—ఈ కారికలకు ౮౮ I ౨౧౯ విషయములలో వ్యాఖ్యచేయఁబడెను. కర్తృభారయాది సమాసాశ్రయవిధులు కొన్ని సూరిచే నీక్రిందిరీతిని జూపఁబడెను. అట్టివానికెల్లఁ బైయధర్వణకారికల మూలమని యెఱుంగునది.

కృతప్రాస్యంబగు త్రికంబుమీఁది చోటుశబ్దంబు
నోత్పంబున కర్తృప్రాస్యంబులు విభాషవగు. ౧౫.

అచ్చోటు - అచ్చటు - అచ్చోటు, ఇచ్చోటు -
ఇచ్చటు - ఇచ్చోటు, ఎచ్చోటు - ఎచ్చటు -
ఎచ్చోటు. నీని ద్విత్వంబునకు వక్ష్యమాణ విధిచే

అం ౧ I విషయకూ. బాహికంబుగ లోకంబగు. అచటు - అచోటు, ఇచటు -
ఇచోటు, ఎచటు - ఎచోటు, ముచ్చోటులు - ముచ్చ
టులు - ముచ్చోటులు - అనురూపంబులు ప్రయో
గంబులం గానంబడియెడి.

సంజీవని. అం ౧ విష:—కృతప్రాస్యంబగు..... బా - సమా - ౧౩.౧౪
సూత్రముల చొప్పున ద్విత్వప్రాస్యములు గల్గిన స్థలమునందలి చోటు శబ్దపు 'చో'

అనుదాని యోత్వము పోయి యచట “ఒత్వము” గాని ‘అ’త్వముగాని పర్యాయముగా వికల్పమున నిల్చునని యర్థము. హ్రస్వమనఁగా ‘ఒత్వము’ వచ్చునపుడు ‘అచ్చోటు - ఇచ్చోటు - ఎచ్చోటు’ అగును. ‘అత్వము’ వచ్చునపుడు ‘అచ్చటు - ఇచ్చటు - ఎచ్చటు’ అని యేర్పడును. అత్వహ్రస్వములు రానిపక్షమున ‘అచ్చోటు - ఇచ్చోటు - ఎచ్చోటు’ అను త్రికసమాస సంధిరూపములె యథాస్థితముగ నిల్చును. వక్ష్యమాణనిధిచే ననఁగాఁ బ్రకీర్ణము ౮ సూత్రముచొప్పున జడ్డకుఁ బాక్షిక లోపము కల్గఁగా ‘అచ్చోటు - ఇచ్చోటు - ఎచ్చోటు - అచటు - ఇచటు - ఎచటు’ అనురూపము లేర్పడును. కృతహ్రస్వంబగు త్రికంబుమీఁది చోటు శబ్దంబుచుటచేఁ ద్రికమునకు హ్రస్వము కల్గని పక్షమందలి, ‘అచ్చోటు - ఈచ్చోటు - ఏచ్చోటు’ అనువాని చోటు శబ్దము నోత్వమున కత్వహ్రస్వములు రానేరవు గాన “అచ్చోటు - అచటు” మున్నగు ననిష్టరూపములు కల్గనేరవు. “అచ్చోటు - ఇచ్చోటు - ఎచ్చోటు” అను నత్వహ్రస్వములురాని రూపములు ‘అక్కటాదులలోఁ’ జేరమిం జేసి ‘అచ్చోటు - ఇచ్చోటు - ఎచ్చోటు’ అను ననిష్టరూపములు కల్గనేరవు. “మూఁడు + చోటులు = ముచ్చోటులు = ముచ్చోటులు = ముచ్చటులు = ముచ్చట్లు” అనురూపములు ప్రయోగదృష్టము లగుచున్నవనుచు సూరివ్రాసెనేకాని యట్టిప్రయోగములను జూపలేదు. త్రికముమీఁదనేకాక మూఁడుశబ్దముమీఁద నిల్చునపుడు నైతము చోటు శబ్దము నోత్వమున కత్వహ్రస్వములు గలవని సూరి యాశయము. “హ్రస్వతః స్థానాథా చోట్టోః హ్రస్వః స్యా ద్వా త్రిసంఖ్యార్థతః” అను సూరిగారి సంస్కృతసూత్రాంధ్రవ్యాకరణ సూత్రమున హ్రస్వము మాత్రమే విధింపఁబడెను. సూరిగారి యాంధ్రశబ్దానుశాసనమున “ముచ్చోటులు - ముచ్చోటులు - ముచ్చటులు” అను నిపాతసూత్రమున ‘ముచ్చటులు’ అనెడి “అత్వ” రూపము నైతము చేర్పఁబడెను. పరిశీలింపఁగా సూరిగారు వ్రాసికొనుచున్న యాంధ్రనిఘంటువును శిష్యులగు బ. సీతారామాచార్యులుగారు స్వీకరించి శబ్దరత్నాకరమును రచించిరను సూరిగారి చరిత్రము చొప్పున సంగ్రహించిన యాక్రిందిప్రయోగము శబ్దరత్నాకరమునఁ జేర్పఁబడెనని తోచెడిని. “ముచ్చట్లు. దే - వి - బ. (మూఁడు + చోట్లు) మూఁడు ప్రదేశములు. తే. చరణములు కేళ్ళు గడిగి ముచ్చట్లు చఱచి. పీతమున నుండి కాళ్ళుఁ దాఁ బృథివి మోపి. యర్థి నాపోశనమును బ్రాణాహుతులును. గొని గృహస్థుండు మానియై గుడువవలయు (ఇచట చఱచుటకు తుడుచుట యర్థము.) విజ్ఞా. ఆచా. కాం” (శ.ర). ఈశబ్దరత్నాకరోదాహృతినె బా.గు.ప్ర.వ్యాఖ్యాత స్వీకరించి యుదాహరించి యుండును. (బా. గు. ప్ర. ౨౭౨ పు.) పై విజ్ఞానేశ్వరీయ

పద్యములోని 'ముచ్చట్లు' అనునది 'మూడుచోటులు' అనుదాని సంక్షేపముని
 స్పష్టముగాఁ దోచుకుండుటచేఁ గావలయు నద్దానిని బా - సా - పే - కర్త స్వీకరింప
 లేదు. "చరణములు కేళ్యం గడిగి ముచ్చట్లుచటివి । (విజ్ఞా - ఆచా - కాం.) శుద్ధి
 యగు ముచ్చట్లున్. (విజ్ఞా - ఆచా - కాం - ౬౦.) ముచ్చాటులనియు నొకచోఁ
 జూపట్టెడి - ము । చ్చాటులు చటవంగవలయు సద్ధర్మగతిన్. (విజ్ఞా - ఆచా - కాం -
 ౭౯.)" (గాణ. సమా. ౨౪౪ సూ. వివ. ౨౭౭ పు.) ప్రయోగములు:—క. చోటు
 చోటనఁ బొడ పడ యె । క్కటి యొక్కొటి.....చోటు:—క. కటకట పేరిన
 పెన్నె । త్తుట బొత్తిలియున్న మోముతోడం గొడు కె । చ్చటఁ బడి యున్నాఁడో
 య । చ్చోటు చూపెడువారు లేరె చూచెద వానిన్. (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౫౧ ప.)"
 (సర్వల. ౨ ఆ. ౬౪-౬౫.) "మోముతోడఁ గొడుకే చ । క్కటిఁ బడి" అని నేటి
 ముద్రణముల పాఠము. బా - గు - ప్ర కర్త యీ ప్రయోగమును జూపుటలో
 "మోముతోడం గొడు కె । చ్చటఁబడి" అని యుదాహరించుట నరయఁగా నతఁడు
 తిమ్మకవి ప్రయోగమును స్వీకరించెనని తోఁపకమానదు. క. సము । త్కట కాంచన
 రాసులు న । చ్చటఁ బొడమెన్ జూడ నక్కజంబగు భంగిన్. (ఆశ్వ. ౧ ఆ.
 ౨౩ ప.) చ. అచటన యండి లోకముల నన్నిటి.....అట్లుగాన నా । కచటు
 నివాసమయ్యె విను మనన్యతలంబులు దానిఁ బోలునే. (ఆను. ౪ ఆ. ౪౩౮). మ.
 ఇటకుం దోఁసొని రమ్మ నావును నతం దేలెంచి విచ్చేయు మ । చ్చొటికిన్ నిన్ను
 విభుండు రమ్మనియె నంచుం జెప్ప నాశీర్వచ । స్ఫుటనాదంబులతో సుమిత్రకొడుగుం
 భూపుత్రియుం దాను నొక్కొటఁ దేరెక్కి నృపాల ఫాలముల మ్రొక్కుం గేలుదో
 యొప్పుగన్. (భాస్క. ఆయో. ౩౧ ప.) క.....యూరక । చను టధి పతి
 నరసి తా నిచట గానక యా । తని (విరా. ౪ ఆ. ౨౫౯).

ఉత్తరపదంబగు చోట శబ్దము మాత్రమునకు
 లోపంబు విభాష నగు. ౧౬.

బాలవ్యా. చోటు శబ్దం బొపవిభక్తికంబు గావున దాని'యంతి
 వివరణము. మాత్రంబు స్తవమ్యాదేశమయిన యకారంబుతోడం
 అంగ II విషయము. బాహికంబుగ లోపించునని యర్థము. అచ్చో
 నున్నాఁడు - అచ్చోట నున్నాఁడు. ఒకచో నుండె -
 ఒకచోట నుండె.

సంజీవని. అంగ II విషయము:—'ఉత్తరపదంబగు' అనుటచేతఁ ద్రికసమాస
 మాత్రమందె కాక యెల్లయెడలను సమాసమాత్రమం దుత్తరపదమయినం బాలు

నను నర్థము లభించుచున్నది. ఉదా:—ఒకచోన్ - ఎల్లచోన్ - వచ్చినచో. మొ. చోట శబ్ద మనుటచేత నౌపవిభక్తికములకు సప్తమియందు వచ్చు (ఆచ్చి. 3౮ సూ.) 'అత్వముతోఁ' గూడిన శబ్దమున కను నర్థము లభించుచున్నది. ఉదా:—ఆచోటన్ = ఆచోన్. మొ. టాక్షరమునకు లోపమనుటచేత నట్టి యత్వమునకును శబ్దగత టకారమునకును బాక్షికలోపము కల్గునని విశదమగుచున్నది. ఉదా:—అచ్చోటన్ = అచ్చోన్ - ఇచ్చోటన్ = ఇచ్చోన్ - వచ్చినచోటన్ = వచ్చినచోన్ - ఆచోటన్ = ఆచోన్. మొ. చోట శబ్ద టాక్షరమునకు లోపమనుటచేత. "అచ్చోటన్ - అచ్చటన్" మున్నగు శబ్దములలోని టాక్షరములకు లోపమురాదని విశదమగుచున్నది. బా - ఆచ్చి - 3౮ సూత్రమునందలి 'అత్వము' తృతీయా సప్తములలో విధింపఁబడినను "ఉరు చోటు మేన్వాదులకుఁ దృతీయయం దత్వము ప్రయోగ దృష్టము కామింజేసి (౨33 విష.) సప్తమ్యాదేశమైన యకారంబని సూరి వివరించెను. భట్టారకునకును నీ టాక్షరలోపము సమ్మతమె. ప్రయోగములు:—
 నీ.....ఆ-వె. అతని । యున్నచోన ప్రీతి నుండుద మిందుండ । నేలయనుచుఁ బారులెల్లఁ దెరలి. (ఆది. ౬ ఆ. ౧౪3.) చ.....తా జరణ మెత్తె సభన్ సహ దేవుఁ డట్టిచో । నుడిగి సఖాసదుల్ వలుకకుండిరి తద్దయు భీతచిత్తులై. (సభా. ౨ ఆ. 3౦.) క. దేవతలకైన నొక్కొకచో వలయునకాదె శత్రుసూదనవిధి..... (విరా. ౧౮. ౫3.) ఉ. తా వెనుఁ బోవునపు బలదర్పసమగ్రులు పాండుపుత్రు లచో వసియింపకున్కిఁ దనచూచినకార్య మతండ్రినరెచ్చ..... (సౌప్తి. ౧౮. ౨౧౦.) కా.....ఇ । చోనుండన్ సమకూరునే మనకు నంచున్. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౬౫ ప.) ద్విపద. అచోన పోవిడ్చి యవల వైచుడును. (బస. ౪ ఆ. ౯౧౪.) చొచ్చె నగ్గుడియ తా నెచోకొ యడఁగె. (బసవ. ౧ ఆ. ౬౦౪.) 'ఎచ్చనో యడఁగె' అనునది ముద్రణసంస్కర్త ప్రమాదకృతమగు తప్పుపాఠము.

నన్నయా. నివర్ణకః స్యా ద్బహుళ । మదంతా ద్గుణవాచకాత్.

౨౮౨ విష. (వికృ. అజం. ౬౯ కారి. అహో. 3౫3 పు.)

కల్పితరువు. ౨౮౨ విష:—అదంతాత్ = అకారాంతమగు, గుణవాచకాత్ = గుణవాచకమగు శబ్దముకంటెఁ బరముగా, బహుళమ్ = బహుళముగా, గర్వ భారయ సమాసమునందు, నివర్ణకః స్యాత్ = నివర్ణకమగును. ఉదా:—తెల్లని యశ్వము - తెల్లయశ్వము. మొ. "నివర్ణకః స్యా ద్బహుళ । మదంతా ద్గుణవాచకాత్ - గల్లనికలువ - గల్లకలువ, తెల్లనికలువ - తెల్లకలువ, తెల్లనితమ్మి - తెల్లతమ్మి, బహుళగ్రహణాత్ చక్కనివాడు ఇత్యేవ. ఉదంతాదపి క్వచిత్ : సవరనివాడు -

1220 'చక్కచాయ' సాధువు. 'బా - సా - పే' వ్యాఖ్యభాగింతి [౨౮౨ వి. కల్ప.]

ఇతిరూపమ్. తత్రోకార స్యాత్వంచ, అదంతా దిత్తుక్తే. వెలిదమ్మ - వెలిదామర -
ఇత్యాదౌ న నివర్తకః" (అహో. ౩౫౩ పు.) అని యిట్లహోబలపతి వివరించెను.
దీని ననుసరించి యధునాతన వైయాకరణులు వెక్కురు "చక్కశబ్దముకంటె ని ప్ర
త్యయము నిత్యమని వ్రాయసాగిరి. "బహుళగ్రహణమువలన చక్కనివాఁ డిత్యా
దుల నివర్ణలోపంబు లేదు." (కవిజనమండనవ్యాఖ్య. ౯౬ పుట.) "బహుళంబని
చెప్పుటచేత చక్క - చిక్క - ఇత్యాదిగుణవాచకంబుకంటె నిగాగమంబు నిత్యంబు."
(బా. గు. ప్ర. ౨౬౯ పుట.) "బహుళ మనుటంజేసి యీ నిగాగమము చిక్క -
చక్క మున్నగు గుణవాచకములకంటె నిత్యముగా నగుటయు....." (బా.
సా. పే. ౩౩౬ పు.) "బాహుళకముచే జక్కనివాఁ డిత్యాదుల నివర్ణకము
నిత్యము" (గాణ. ౨౭౪ పుట) "బహుళమనుటచే చక్క శబ్దమునకు నిత్యము.
చక్కనిమాట - చక్కనిమొగము." (ఆం. భా. ఆ. సమా. ౩౩ సూ. విన.)
ఇట్లహోబలపతివ్రాత విస్తరించినది. కాని చక్క శబ్దమునకు 'స'వర్ణకరాహిత్యము
కవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నది. "సీ. చక్క చాయఁ జరింప సదుకూర
కుండుట, నిడఁ బింగళను గాలి యెక్కు డిగ్గు. (కాశీ. ౨ ఆ. ౧౨౧). వ.....
అప్పు డర్కుని రథంబు చక్కచాయ నడచె.....(కాశీ. ౨ ఆ. ౧౫౯) (సూ.
రా. ని. చక్కశబ్దము). "నిగాగమమునందెడు గుణవాచకములకగు సమాసములు
కర్తృధారయములుగాక కర్తృధారయాభాసములని 'స్యాత్ కర్తృధారయాభాసః ।
కర్తృత్వే కారకాశ్రితః (తే) అని యధర్వణుఁడు పేర్కొనఁటను గమనించునది"
(బా. సా. పే. ౩౩౬ పు.) అను పేటికావ్యాఖ్య భాగింతిమూలకము - నల్లనిగుట్టము
మున్నగునవి కర్తృధారయములే - అవి కర్తృధారయాభాసము లేంతమాత్రము
కావు. పేటికావ్యాఖ్యాత యాక్రింది యహోబలపండితీయ సంక్షులుచూచి
సరిగా నర్థముచేసికొనక భ్రమిందినట్లు తోచుచున్నది. "నల్లనివాఁడు తచ్చబ్ద"
త్ర పురుషవాచకః - నల్లనియది - అదిశబ్దః స్త్ర్యాదిపరః - ఇత్యాద్యాః కర్తృధారయా
భాసాః - స్యాత్ కర్తృధారయాభాసః । కర్తృత్వే కారకాశ్రితే ఇత్యధర్వణోక్తే"
(అహో. ౪౩౩ పు.) నల్లనివాఁడు మున్నగునవి కర్తృధారయాభాసము లనఁదగును.
ఇటు విశేషణములకు విభక్తి వివక్షించి తచ్చబ్దము ప్రయోగింపఁబడెను గాన వాఁడు
శబ్దము సరియగు విశేష్యము కానేరదు. కావున నెవటి కర్తృధారయ మాభాసయాభ
మనుట యుక్తము. (౨౭౧-౨౭౪ విష.) పై కవిరోధాపణకంక్షులలోని కారకా
శ్రిత ఇత్తుక్తే" అనుచోట "కారకాశ్రితః" అని ప్రామాదికముగాఁ బదచ్ఛేదము
చేసికొనుటయుఁ గేవలము పొరపాట.

గుణవచనంబులగు నల్లాదులకుం గర్తధారయంబు
 బాలవ్యాకరణ. నందు నిగాగమంబు బహుళంబుగా నగు. ౧౨.
 వివరణము. నల్లనిగుఱ్ఱము - నల్లగుఱ్ఱము, నల్ల - తెల్ల - పచ్చ -
 ౨౦౨ I విషయము. ఎఱ్ఱ - చామ - తియ్య - కమ్మ - పుల్ల - విన్న - తిన్న -
 అల్ల - ఇత్యాదులు నల్లాదులు.

సంజీవని. ౨౦౨ I విషయము:—అదంతా ద్గుణవాచకాత్తని యుపదేశించినను
 “వెద్ద - చిన్న” మున్నగు కొన్ని యదంతగుణవాచకములకుఁ బరముగ నిగా
 గమము రామింజేసి నల్లాదులనుచు సూరి యొక యాకృతిగణమునకు నిగాగమము
 వచ్చునని నేర్పుగా వివరించెను. ఇట్టి సూరి జాగ్రత్తను దెలిసికొనక గుప్తార్థప్రకా
 శికాకర్త “మూలంబునందు నదంతగుణవచనంబులనుట యావశ్యకంబు-అందున. తెలి
 దమ్మి వెలిదామర ఇత్యాదులందు నిగాగమంబులేదు.” (బా. గు. ప్ర. ౨౬౯. పు.)
 అని వ్రాయుట సరికాదు.

బాలవ్యాకరణమున నల్లాదిగణము ప్రకృతసమాససూత్ర వివరణమందును
 దద్ధితప్రకరణమునందలి యాటవసూత్రపు వివరణమునందును బరింపఁబడెను. అహా
 బలపత్యాదులు చక్క శబ్దమునకు నిగాగమము నిత్యమని యుద్ఘోషించుచుండఁగా
 సూరి దానిని బ్రకృతసూత్రపుగణమునఁ జూపనేలేదు. ఇంక “ఇత్యాదులు” అను
 దానిచే దానిని సంగ్రహించికొనవలయును. ఇట్లే తద్ధితసూత్రపు నల్లాదిగణమున
 నుదాహృతములగు ‘చప్ప - ఒయ్య - తిమ్మ - వ్రేఱ’ శబ్దములును బ్రకృతసూత్ర
 మునఁ జూపఁబడలేదు. ఒక్కగణమునె యిట్లు పరస్పర భిన్నముగాఁ బరించుట
 వింత. చిక్క - నున్న - మున్నగు మఱికొన్ని శబ్దములు రెండిటను జూపఁబడలేదు.
 వానినెల్ల నాది శబ్దముచే సంపాదించికొనవచ్చును. రెండుచోటులందును నల్లాది
 గణ మాకృతి గణముగనె సూరిచేఁ జూపఁబడెను. “సవురు (సవురని) మనోజ్ఞము”
 అను నహాబలపత్యంగీకృతశబ్ద ముకారాంత మగుటచేతను సూరిపఠించిన వెల్ల
 నకారాంతములే యగుటచేతను నది సూరిచే నుపేక్షితమేమో? సూరిగారు
 తద్ధి. ౬ సూత్రమున నధికముగఁ బఠించిన ‘ఒయ్యన’ శబ్దము ప్రత్యాభ్యే
 యమె యనఁదగును. “ఒయ్య - ఒయ్యని” అను విశేషణరూపములుగాని
 ‘ఒయ్యన’ అను విశేష్యరూపముగాని ప్రయోగదృష్టముకాలేదు. ‘ఒయ్యన్ -
 ఒయ్యనన్’ అను క్రియావిశేషణరూపములు మాత్రమే ప్రయోగములందుఁ
 గనపట్టుచున్నవి. శబ్దరత్నాకరకర్త దీనిని విశేష్యమని పొరపాటుగా వ్రాసినను
 దానికిఁ బ్రమాణముగాఁ జూపిన ప్రయోగము క్రియావిశేషణమనియే నిరూ

పించును. కావుననే సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు 'ఓయ్యన్ - ఓయ్యనన్' అను క్రియావిశేషణరూపములనే యనఁగా నవ్యయములనే చూసిరి. అట్లే 'ప్రేక్షన' అను దానిని సయితము తద్ధిత సూత్రోదాహృతులనుండి తొలగించుట యుక్తమని తోచెడిని. 'ప్రేక్ష' అను విశేషణరూపమే లేనపుడు దానిపై నిలువవలసిన నవర్ణకములకుఁ బ్రసక్తియొట్లు? 'ప్రేక్షము' అను విశేషణరూపమును, (ప్రేక్షపుగీడు. వై. ౧ ఆ. శ-ర) ప్రేక్షన (ధరిత్రికంఠ ప్రేక్షనయగుదాని. ఆర. 2 ఆ.) యను విశేష్యరూపమును ప్రేక్షగుఢాతుజన్యము లుండుట విరుద్ధముకాదు. 'ప్రేక్షని బంధి వానికిని - ప్రేక్షని మోపు' అని శబ్దరత్నాకరణమునఁ (తెల్లగొంటు శబ్దమునొద్ది) గేతనపద్యభాగముల నుదాహరించుట పొరపాటు. ఆరెండుచోటులందును 'చామన చాయ' అనురీతి నే 'ప్రేక్షన' అను ప్రేక్ష గు ధాతుకృదంతరూపము నంగీకరించుటయే యుక్తము. "ప్రేక్షనయొక్క+మోపు = ప్రేక్షనగలమోపు = ప్రేక్షనమోపు. చామనయొక్క+చాయ = చామనగలచాయ = చామనచాయ" అనురీతి నీరెండుచోటులందును నాభాస బహువ్రీహి నంగీకరింపనగును. సూరిగారు సమాస తద్ధిత సూత్ర వివరణములు రెండింటను చామశబ్దము నుదాహరించిరేకాని 'నల్లనగు' అనునర్థముగల "చామ - చామని (చాయ)" అను విశేషణరూపములను నిర్వహించు ప్రయోగములుగాని ప్రామాణికలాక్షణికోదాహృతులుగాని లేవు. శబ్దరత్నాకర సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువులందును నట్టి విశేషణరూపములు లేవు. "చామన చాయ-వి. (చామన+చాయ) ౧ శ్యామనవర్ణము - ఆకుబచ్చ" (సూ. రా. ని.) శబ్దరత్నాకరకర్త యీ నిగాగమవిషయమున భిన్నమార్గమును బ్రదిర్పించెను. "తియ్య - దే - విణ - మధురము....." (శ-ర) "తియ్యన - దే - వి - తియ్యః దనము. మాధుర్యము. (విశేషణమగుచో తియ్యనిపలుకులు. మొ. చూ. అలకిన)" (శ-ర) "అలకిన దే - వి - సూక్ష్మత - విణ - సూక్ష్మము. 'అలకినతెల్వి' వారి. ఉ. 2 ఆ. 'అలకినీజీబు.' స్వా. ౬ ఆ. (విశేషణమైనప్పుడు సమాసమునందు కడపటి అకారమునకు ఇకారము వచ్చెడి.)" (శ-ర). ఈశబ్దరత్నాకరోదాహృతులనుబట్టి 'తియ్య - తియ్యన - తియ్యని' అను క్రమము 'మధుర - మాధుర్య - మాధుర్మిన్' అనురీతిని స్ఫురింపఁ జేయుచున్నది. ఈశబ్దరత్నాకరమార్గము స్వరసము కామింజేసియే యాధునిక వైయాకరణు లెవ్వరును దీని నంగీకరింపలేదు. తుదికి సూ-రా. నిఘంటుకర్తలును నధర్వణుని సిగాగమమార్గమునె యాదరించిరి. "తియ్య = తియ - తియ - విణ. (త.తీయం) ౧ మధురమైనది. (దీనికి కర్తృధారయమందు నిగాగమము వైకల్పికము.)" (సూ. రా. ని). ఇట్లు కర్తృధారయసమాసమున వచ్చు నొక

యాగమమే యీ 'ని' అనునదియని సర్వసమ్మతమైయున్నది. నివర్ణకస్థితికిఁ బ్రయోగములు:—క. కొని వ్రచ్చెడు లోపల నల్లని క్రిమియై.....(ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౦ ప.) చ. అనయము.....ధర్మసూతి మెత్తనిపులి.....(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౪.) క.....ఎ | జ్ఞానికన్నులునై యశుచి | త్వనిరూఢుం డొకఁడు...
.....(శాంతి. ౨ ఆ. ౨౦౬.) మ. అని కోపంబున.....అ | ల్లని నవ్వాప్పుగ...
.....(శాంతి. ౩ ఆ. ౩౯౧.) క.....ప్ర | న్ననితలము చందమునఁ దోచి | చిన నూయింబోలె.....(ఆను. ౪ ఆ. ౪౦౯.) క. చిక్కని చక్కని నున్నని | సుక్కని.....దండంబులు. (విజ్ఞా. ఆచా.) నివర్ణకము చేరనివియుఁ గలవు. సీ. పరపైన చెలువంబు గరగరికయుఁ దియ్య తెలిసీరు గలిగిన దీర్ఘికలును. (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౯౩.) క.....కల్ల నవ్వనఁ | దనవదనము వింతచెన్ను దలకొనఁగా...
హరి. ఉ. ౬ ఆ. ౧౦౯. (సూ. రా. ని. అల్ల శబ్దమునొద్ద.) క. నరుఁ డలుక వొడమియును సు | స్థిరుడై తనయెఱ్ఱ సెరల చెలువున.....(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౩౨.) ఇట్టి 'ని' వర్ణకము ద్రుతమనియు "తెల్లని - నల్లని" మున్నగునవి వ్యస్తములగు ద్రుతప్రకృతికములైన విశేషణములనియు సమాసమున దీనికి లోపము గల్గుననియు నట్టిలోపము గల్గినను బరస్థిత పరుషములు సరళములుగా మాటుననియు "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమాసేషు" అను సూత్రము ద్రుతలోపమునకు మూలమనియు నప్పకవి మిక్కిలి ప్రామాదికముగా నీక్రిందిరీతిని బ్రసంగించెను. "ద్రుతలోప సమాసములు:—మా. సూ:—ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమాసేషు. తే-గీ. వనధితనయేశ యయినటువంటి యనుచుఁ | బరపదవిశేషణము తేటపఱచుకొనుచుఁ | తొలుతటి పదంబు కొననుండు ద్రుతముగుడియు | సమరసమునందుఁ జెందులోపములు కృతుల. (అప్పక. ౫ ఆ. ౧౬౪.) పరపదము విశేష్యమనుట యుక్తముగాన "పరపద విశేష్యతను దేటపఱుకొంటు" అని ద్వితీయచరణపాఠముండుట గ్రంథకృదభిప్రేతమనఁదగును. క. కడపలిద్రుతమును గుడియును | బొడవడఁగినఁ బయిని బరుషములు సరళములొ | జెడవుపెఱి హల్లులెల్లను | సడలక ప్రాణంబులెల్ల సంధులు గాంచున్. ౧౬౫. తే-గీ. జగతిఁ జప్పనికూరకుఁ జప్పకూర | చనును జక్కని చాయకుఁ జక్కజాయ | హెచ్చుపచ్చని టోపికిఁ బచ్చడోపి | గరిమఁ గమ్మని తావికిఁ గమ్మదావి. ౧౬౬. ఆ-వె- చల్లగాలి తీయ విల్లు నా సరళ స్థిరాక్షరములు తొల్లి టట్లు నిలుచుఁ | బంచబాణజనక పచ్చావు నల్లావు | ననుచు నచ్చులెల్ల నదుకు నిట్లు. ౧౬౭. (అప్పక. ౫ ఆ. శ్రీ గిడుగువారు సవరించిన ముద్రణము.) 'తెల్లని' మున్నగునవి వ్యస్తపదములనుట కేవలము తప్పు. 'తెల్ల - నల్ల' మున్నగు విశేషణ

ములకుఁ గర్తృభారమునఁ బాక్షికముగ వచ్చునది యీ ‘ని’ వర్ణకముని యధర్వణుఁడు వచ్చించుచుండఁగా నప్పకవి యిట్లు వచ్చించుట కేవలము పొరపాటు, వ్యస్తతలో‘ని’ వర్ణకము నిల్వనే నిల్వదు. “తెల్లనివస్త్రము” అనుదానికిఁ బదచ్ఛేదము చేసినచో “తెల్ల+వస్త్రము” అని నిల్చుటయే యధర్వణాశయము. “ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్సమా నేషు” అను చింతామణిసూత్రమున కిట్టివి లక్ష్యములు కావు(చూడు. ౮౭.౯౦ విష.). ఇట్టి సమాసాశ్రయవిధి సిద్ధమగు ‘ని’ వర్ణకము ద్రుతమనుట యొకతప్పు. ఆదేశసరళ పరకత్వమంగును ద్రుతలోపము గల్గెననుట రెండవతప్పు. “ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమానేషు” అనుచోప్పున నీ ‘ని’ వర్ణకము సమాసమున నిత్యముగా లోపించు ననుట మూడవతప్పు. ‘చక్కజాయ’ మున్నగురీతిగల కళోపరిస్థగజడదబా చేశస్థితి నంగీకరించుట నాల్గవతప్పు. ఇట్టి ప్రమాదస్థితి యప్పకవినంటివాని కెట్లుతోఁచెనో తెలియకున్నది. ప్రకృతసూత్రోక్త (౨౮౨ విష.) ని వర్ణకము యొక్కయు బా - తద్ధి ౬ సూత్రమున విధింపఁబడిన నవర్ణకముయొక్కయు స్వరమునకు లోపము క్వాచిత్కముగఁ గలుటయు నట్టియొడల ద్రుతకార్యములు గలుటయుఁ గలదు. (చూ. ౪౪-౪౨ III విష.) “గుణవాచకంబులు కొన్నింటి నిగాగమంబునకుఁ బరమంబులు పరంబులగునపుడు బిందువగు. ఉదా:—కమ్మందేనె - కమ్మందేనె. మ. మరువాలారు శరంబులం దొరఁగు కమ్మందేనె.....(నైష. ౨ ఆ. ౯౯ ప.)” (ప్రాధ. సమా. ౧౩ సూ.) ఇట్లు నివర్ణకమునకు బిందువు గల్గుయామంబులు భారతమునఁ గన్పట్టలేదు. “గుణవాచకంబు క్రియావిశేషణం బగుచో నొక్కడ నవర్ణకంబునకు బిందువు గానంబడియెడు. ఉదా:—మ. సనీ చక్కంగఁ ద్రియంబు వర్ధిలుటకై.....(కాశీ. ౨ ఆ.)” (ప్రాధ. సమా. ౧౪ సూ.) (చక్కన+కన్ = చక్కంగన్.) క....మాకుం గుడు మిం | డిదె మీరు వ్రక్క గొనుఁడని | చదు రడి చిన మనసుపాందు చక్కంబడునే (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౧౨.) క. వారలంగొని | యే చక్కంబెట్టువాఁడ నేఁ బాండవులన్ (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౧౦.) తెల్లంగన్ - నల్లంగన్” మున్నగు ప్రయోగములు భారతాదిప్రాచీన ప్రబంధములం దెందును గాన రావు. తెల్లంగ - తెల్లంగలుర - నల్లంగలుర - మున్నగురీతిని సంయతము ప్రబంధము లందుఁ జూపట్టలేదు - తెల్లగన్ మున్నగునవి (తెల్ల = తెలుపు. నల్ల = నలుపు) మున్నగు విశేష్యములకు నుజ్యంతమగు నగు ధాతురూపము చేరుటచే నేర్పడెనని యెఱుంగునది.

సంకీ. ౨౮౨ II విషయము:—ధ్వన్యనుకరణశబ్దములకు విశేషణత్వ వివక్ష చే నీ నిగాగమము వచ్చుట గలదు. “ధ్వన్యనుకరణశబ్దంబులు కొన్నింటి కిందు నిగాగమం

బగు. (ఇందున్ = కర్తృభారయసమాసమందని యర్థము.) ఉదా:—గనగనని నిప్పులు. (స్వా. ౪ ఆ.) తళతళని తరణిమెలుగులు. (గి ఆ.) నిగనిగని కుందనపు: దగదు. (౪ ఆ.) మొ." (ప్రౌఢ. సమా. ౧౨ సూ.).

పయినదాహరించినవె కాక సంధి ప్రకరణమందును ననేకములగు కర్తృభారయ సమాసాశ్రయవిధులు వివరింపఁబడెను.

౭౬ విష. ద్విగుక్త టకారవిధి, (కుట్టుసురు.) ౮౭ I విష - ద్రుతలోపవిధి, (ఇది సమాసాశ్రయవిధి యనఁదగును.) ౮౭ IV విష:—నుకూగమవిధి, ౯౦ విష - టుగాగమవిధి, ౯౩ విష - నుగాగమవిధి, ౯౪ విష:—పుంస్వాదేశవిధి, ౯౫ విష:—సంధినిషేధవిధి (నుగాగమవిధి), ౯౮ విష:—ప్రాతాదిసంధివిధి, మున్నగునెల్లఁ గర్తృభారయ సమాసాశ్రయవిధులె యని యెఱుంగునది.

ద్విగుసమాసము

అద్విత్వంచ భవే ద్విత్వం | ద్విర్లో ప్రాస్వశ్చ కేషుచిత్.

సమ్మయాశ. (వికృ. అజం. ౩౭ కారి. అహో. ౩౧౦. పు.)

అ౮౩.విష. భూయశీ దేశ్యశబ్దేషు | లోపవర్ణాగమశ్రుతిః |

(వికృ. అజం. ౯౪. కారి. అహో. ౩౭౨. పు.)

కల్పతరువు అ౮౩. విష:—ఈకారికలు ౮౮ I విషయమున వ్యాఖ్యాతము లయ్యెను (అ౧౯. అ౮౧. అ౧౫. అ౧౫ I విష. చూ.). వీనిచొప్పున మూడుశబ్ద మునకు సమాసాధికరణమగు నుత్తరపదము పరమగునపుడు, చిందుపూర్వక దువర్ణ కమునకు లోపమును బరిశిష్టమగు 'మూ' అనుదానికి ప్రాస్వమును నుత్తరపదాది హల్లునకు ద్విత్వమును బహుళముగ నగునని గ్రహింపనగును. ఉదా:—మూడు + లోకములు = ముల్లోకములు - మూడు + ఏడుమాటులు = ముయ్యేడుమాటులు - పక్షంబున మూడులోకములు - మొ - ఇట్టియెడల నేకదేశాన్వయము కవిప్రయుక్త మగుచున్నదని యానఁతు వివరింపఁబడెను. (అ౭౨ I విష. అ౬౬ I విష.) బహుళమును వ్యాఖ్యచే - మిశ్రతలో ప్రాస్వద్విత్వములు కవిప్రయుక్తములు మాత్రమే సాధువులని యెన్నవలెను.

కాలవ్యా. సమాసాధికరణంబగు నుత్తరపదంబు పరంబగునపుడు మూడుశబ్దము డువర్ణంబునకు లోపంబును మీఁది

అ౮౩ I హల్లునకు ద్విత్వంబు నగు. ౧౭.

విషయము. మూడు+జగములు = ముజ్జగములు, మూడు+లోకములు ముల్లోకములు.

సంజీవని. అం 3 I విష:—విశేషణుగు ను త్తరపదము పరమగుచుండగా విశేషణుగు మూడుశబ్దపు దుశ్చక్రంబున కేవలగా చిందుపూర్వక దుశ్చక్రమునకు లోపంబగుననియు (వి స్తర I-II)ను త్తరపవాది హల్లులకు ద్విత్వము కల్లుననియు వ్యము. అట్టి ద్విరు క్తహల్లు పరమగునపుడు పూర్వస్థులు 'మూ' అనుకాని ద్విత్వమునకు బా - సమా - ౧౩ సూత్రము చొప్పున ప్రాప్యము కల్లునని సూరి తలచిన ప్రక్రియ వసము నది. ఉదా:—మూడు+జగములు - మూ+క్+జగములు - ముజ్జగములు. ఇట్లు యంతటను ప్రక్రియ నెమ్మనది. సూరి యిట్లు ప్రాప్యము వచ్చుట పాఠ్యత్రికమని సూత్రించినను నన్న యాధర్వణీయకథతి చొప్పున: బాడితకవీంద్ర లాక్షణి ప్రసిద్ధిగను సారముగ ప్రాప్యము కల్లునని యెఱుగువది. (మా. అం. I వివ. విస్తర. అం 3 I విష.)

విస్తర I అం 3 I విష:—“కొన్ని పాఠ్యంబులలో మూలసూత్రంబునందు “దుబ్బర్లకంబునకు” అని పాఠము కలదు. అయ్యది ప్రామాణికంబు. వకావాది మైన యు త్తరపదంబు పరంబగునపుడు పూర్వపవాతిను ద కారంబునకు వకారంబగు. ఉదా:—రెన్నాళ్ళు (రెండు+నాళ్ళు) మూన్నాళ్ళు (మూడు+నాళ్ళు).....” (బా. గు. ప్ర. సమాస. ౧౭ సూ. వ్యాఖ్య.) (ఇట్లు ప్రాథ. సూధి. ౧౫ సూత్రము స్వీకరింపబడెను.) “కొన్ని బాలవ్యాకరణప్రతులలో దుబ్బర్లమునకని పాఠ మగపడెడి. కాని త్రిలింగలక్షణశేషము ముందు చెప్పివరికిని ద కారమునకని యనుటను (ప్రాథ. సూధి. ౧౫ సూ)..... దీనిని దుశ్చక్రమని ప్రథమైకవచన ప్రత్యయమునలె జేర్చుగా వ్యవహరింప నాధారములు లేనివి..... దుశ్చక్రము టయే యుచితము..... ఏరో ద్విత్వముండును.....” (బా. పా. వే. సమా. ౧౭ సూ. వ్యాఖ్య. ౩౪౩ పు.) ఇట్టిదలు వ్యాఖ్యాతలును గ్రంథకృత్ ప్రయుక్త పాఠమును దువర్ణంబునకని ద్విత్వేసిరి. ఏరోకొన్ని బాలవ్యాకరణప్రతులలో “దుబ్బర్ల” మను పాఠమున్నదన నేల! ఎల్లప్రతులలోను ‘దుబ్బర్ల’మను పాఠమే యున్నది. ఏరో యిట్లు ద్విగనుట సాహసము. అంధసాహిత్యపరిషత్తువారి యొద్దనున్న ట్టియు సూరిగారి జీవితకాలములో ముద్రితమయినట్టియు: బ్రథమముద్రణములోను నాయొద్దనున్న ద్వితీయముద్రణములోను దుశ్చక్రమను పాఠమే కలదు. ప్రథమైకవచనము దుశ్చక్రము. ఇది దుశ్చక్రము. ఖండిమిదుసహితముగ లోపించుటకై బా.తత్ప-౧౯ సూ.జేర్చు చిందుపూర్వంబగునను బాలవ్యాకరణ సంప్రదాయానుకూలముగ సూరి దుబ్బర్లమని యుపదేశించె ననుటయే సహజము - సత్యము - నిర్బాధము.

ఆంధ్రభాషామహావాసనమున “సంఖ్యావాచక శబ్దము పూర్వమందున్న కర్త ధారయము ద్విగుణనంబును.” సప్తసముద్రములు - ఏడులోకములు.....” (ఆం. భా. అ. సమా. ౩౫. సూ.) అని సూత్రించినది “కర్త ధారయమున మూడు లోని డువర్ణమునకు లోపమును డాకారమునకు హ్రస్వమును మీదిహల్లునకు ద్విత్వమును బహుళముగా నగును. ముజ్జగములు.....” (ఆం. భా. అ. సమా. ౪౦. సూ.) అని సూత్రించుట సుసంగతముగాఁ గన్పట్టదు. సంస్కృతవ్యాకరణ సిద్ధాంతము చొప్పున సప్తసముద్రములు మున్నగునవి కర్త ధారయ సమాసములె యనవలసి యున్నను “ఏడుసముద్రములు” మున్నగువానిని నాంధ్రవైయాకరణులు ద్విగువులెరుని వ్యవహరింతురు. (విస్తర. 1 ౨౬౮ V విష.) (౨౬౮ V విష.). “ద్విగోరమిత్రతామాంతు । ప్రాయ ఏకత్వవిష్యతేమిత్రతాయాం బహుత్వంస్యా దన్యత్రాపి క్విదృశ్యేత్” (౨౮౪ విష.) నునధర్వణాకారిక చొప్పున “ఏడుసముద్ర ములు - మల్లోకములు” మున్నగు మిత్రసమాసములు ద్విగువులని కంతోక్తముగ నంగీకరింపబడిన వానికీదు. సూరి యుపదేశింపకున్నను నీవిధి బహుళమే యనఁ

విస్తర II ౨౮౩ I విష:—“రెండు మొదలగు సంఖ్యలు బహుత్వబోధకము లగుటంజేసి.....ద్విగుసమాసమున సుతరపద మేకవచనాంతమే యగునని శాసించుట ప్రసక్తమయ్యె.....” (బా. సా. పే. ౩౪౩-౩౪౪ పు.) అని యిట్లు పేటికావ్యాఖ్యాత యి సందర్భమునఁ గొన్నిసంప్రదాయ విరుద్ధవిషయము లను వ్రాసెను. ‘ముచ్చిచ్చు’ మున్నగుచోట్లు సమాహారద్విగువులనియు, నక్కా రణమున నచట ‘మూడుచిచ్చుల మొత్తము’ అని విగ్రహమనియుఁ దలంపక ‘మూడుచిచ్చులు’ అని యర్థముచేసికొన్న వాడగుటచే నీతిఁడు పయిరీతిని ప్రాయ వలసినవాడయ్యెను. సంస్కృతభాషావాసనచే సమాహారద్విగువునందుఁ బ్రాచీన మహాకవులు “ద్విగు రేకవచనమ్.” (౨౬౮ V విష.) అను పాణినిసూత్రము చొప్పునఁ బ్రాయీకముగ నేకవచనముగఁ బ్రయోగించుచువచ్చిరి. ప్రాచీనలాక్షణికు లట్లే యనుశాసించుచువచ్చిరి. మిత్రద్విగువున సమాహారవిగ్రహము సందర్భ పడమింజేసి యద్దాన బహువచనము నంగీకరించిరి. మహత్సంఖ్యావాచకములగు “మువ్వరు . నలువురు” మున్నగువానితుదినున్న ప్రథమాబహువచన రువర్ణకము లోపించుటయు “ద్విగు రేకవచనమ్” “న నవుండుమే” (౨౬౮ V విష.) అను ద్విగు సమాసలక్షణములు గల్గుటయు నసంభవమగుటంజేరి మహాకవిప్రయోగదృష్టము కాకుండుటచేత “ద్విగువు మహద్దర్శకుటితం బదృష్టంబు” (ప్రథమ ముక్తలక్షణవివేచ నము ౯౫ పు.) అని త్రిలింగలక్షణశేషమున సూత్రింపబడెను.

దగును. ప్రాస్వద్విత్వాదులు దులోపము రాకుండుటకు:—క.....ఉ | ద్వామభుజ
వీర్యసంపద | తోమూడుజగములు నోపుదురు సాధింపన్ (సభా. ౧. ఆ. ౧౧౫)
తే-గీ. అనఘ యేము మువ్వరము మూడుగ్నులట్లు |(సభా. ౧ ఆ.
౧౨౬). చ..... | కమలహితుండు నేనునయి కాచితి మొక్కట మూడువర్ష
ముల్ |(ఆర. ౨ ఆ. ౨౧౭). తే||గీ మూడులోకంబులందు నెవ్వూడు
(విరా. ౨ ఆ. ౫౬). ద్విపద - మూడుదినంబులు ముక్కంటియచట | లేదొ...
లేమి...(బసవ ౬ ఆ. ౩౭). మఱియు - మ - పదుమూడేడులు నీవునుం దిరిగి రా
బాలికపోవచ్చునే (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౯౩ ప.) ఇట్టిచోటులందు “పదుముయ్యేడులు”
అనురీతి రూపములు సమ్యతములు కావనియు నెన్న నగును. దులోపప్రాస్వ ద్విత్వములు
వచ్చుటకు:—శా.ముల్లోకంబుల మూర్తులన్ బటములన్ ముద్రించి—(ఉ-హరి. ౫.
ఆ. ౧౩౫). ఉ.....భీము నొంచి ము | చ్చిచ్చును నేర్చునట్టులుగ (భీష్మ. ౨ ఆ.
౨౭౭) ఆ-వె. పార్వతుండు శక్తి బరగింప నతడు ము | త్తునియఁ జేసె మఱియు
ద్రుపదసుతుడు (భీష్మ. ౨ ఆ. ౫౩ ప.) క.....పశువులు మున్నూ | అలఘు
యశోమహిత.....(ఆశ్వ. ౪. ఆ. ౧౦౧ ప.) ద్విపద - నల్లవో బసవయ్య
ముల్లోకవంద్య (బసవ. ౧ ఆ. ౬౦౩) (నల్లోవో = బౌరా). ముప్పుట నిష్కార్గమునఁ
జరింపంగ (బసవ. ౬ ఆ. ౧౩ ప). ఉ. దక్షిణ యిచ్చె ముజ్జగము దానగుణప్రవణం
డతండు.....(కాశీ. ౪ ఆ. ౧౭౯).

ఈ దుజ్లోప ప్రాస్వ ద్విత్వములు కొన్నియెడల నిత్యముగ వచ్చుటయుఁ
గలదు. “౧౬ ముయ్యేడ్వాదులందు ప్రాస్వ ద్విత్వంబులు నిత్యంబులు. ఉదా:—
రాముఁ డలుకన్ ముయ్యేడుమాటల్ రణ | పీఠిన్ వైరిధరాతలేశ్వరులఁ జంపెన్
బల్వరన్ (ఆది. ౧ ఆ. ౭౯.) క. ముయ్యాటమార్గణంబుల (రా. యు. కాం.)
సీ. దీని ముష్టుడుదగు; గణము (ఆది. ౧ ఆ. ౮౧ ప.)” (ప్రాథ. సమా. ౧౦
సూ.) ముయ్యేడ్వాదులు మధ్యమపదలోపసమాసములు - మూటిచే గుణితమగు
నేడు = మూడు+ఏడు = ముయ్యేడు = ఇరువదియొకటి.

నన్నయా ద్విగో రమిశ్రతాయాంతు | ప్రాయ ఏకత్వవిష్యతే
ధర్వణీయము. మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్యాదన్యత్రాపి క్వచిద్భ
అర విషయము. జేత్ (వికృ. హలం. ౧౬-౧౭ కారి. అహా.
౪౩౧ పు.)

కల్పతరువు. అర విష:—ద్విగోః = సమాహారద్విగువునకు, ఆమిశ్ర
తాయామ్=మిశ్రత లేనపుడనగా నాచ్ఛికసమాసమందు - ప్రాయః = తలుచుగా,

ఏకత్వమ్ = ఏకవచనము, ఇష్యతే = సమ్యతమగుచున్నది. సంస్కృతమునందలి “ద్విగు రేకవచనమ్” అను సూత్రముచొప్పున సమాహారద్విగువునఁ గల్గు నేకవచన మాచ్చికసమాసమందుఁ బ్రాయికముగఁ గల్గుననియుఁ బ్రాయికమగుట నాచ్చిక సమాసమందును గ్వచిత్కముగా బహువచనము వచ్చుట గలదనియుఁ దాత్పర్యము. ఉదా:—ముచ్చిచ్చు - (మూడగుల సమాహారము) నల్లడ = నాలుగుదిక్కుల మొత్తము - నల్లడలనియుఁ గ్వచిత్కముగాఁగలదని యెఱుంగునది. ఇట్టిది ద్విగుమాత్రమే. సమాహారము కా నేరదు. ముచ్చిచ్చు మున్నగుచోటులందు, మూడశబ్దమునకు సబిందుక డులోపము, లుప్తశేషమునకు హ్రస్వము, పరహల్లు నకు ద్విత్వమును, (౨౮౩-౨౮౩ I విష.) (కవిప్రయుక్తస్థలములందు మిశ్రతలోఁ గల్గును) గల్గునని తెలియునది. మిశ్రతాయామ్ = మిశ్రద్విగువునందు, బహుత్వం స్యాత్ = బహువచనమే యగును. ఉదా:—ముల్లోకములు - మువ్విధములు - నాల్గుదిక్కులు - అన్యత్రాపి = సమాహారద్విగుసమానేతరమగు సమాహారద్వద్వము నందును, క్వచిద్భవేత్ = క్వచిత్కముగ నేకవచన మగును - ఉదా:—“తః కూ డుసీరకై కాంచన మడిగి ఇత్యాదయ స్తిక్కయజ్వాదికవిప్రయోగా స్సాననః” (అహో. ౮౩ ౨ పుట.) ప్రయోగములు:—ఆచ్చిక ద్విగువునందు:—మ...తూలశక లాకారంబులై వారిద | ప్రతతుల్ సాల్పడి నల్లడన్ జెదరఁగా.....(ఆది. ౨ ఆ. ౯౨.) ఇట సమాసాశ్రయవిధి సిద్ధము గనడదవాదేశము. (౭౮ IV. ౭౯ విష.) చ.....భూరిశిఖావళి ఖాండవంబు న | ల్లడఁ గడుఁ బర్వఁగాఁ బెరఁగి కాల్యఁ దొడంగె (ఆది. ౮ ఆ. ౨౫౯.) ఉ. చిచ్చున నేయి వోసిన విశేషము దోచఁగ భీము నొంచి ము | చిచ్చును నేర్చునట్టులుగఁ జేసెఁ దదూర్జితసేన నంత.....(భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౭౭.) చ...అక్కిజం | బుగ వెస మాగధుం దునిమె భూస్థలి నయ్యగ పీనుఁగుం బడన్ (భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౦౯.) ఆ. వె. పార్వతుండు శక్తిఁ బరఁగింప నతఁడు ము | త్తునియఁ జేసె.....(భీష్మ. ౨ ఆ. ౫౩ ప.) చ.....త్రిగర్తనా | థులు నిరుదేరుఁ దద్రథముతో గదియించి.....(నిరా. ౩ ఆ. ౨౦౦) చ. అనుటయు భీతి వేడికొని యావులు వేయును నెడ్డు లాటునూ | అను రథముల్ శతం బును.....దంతిసప్తకముం గొని శాంతిఁ బొందవె | యసినను మానడయ్యె... ..(కర్ణ. ౨ ఆ. ౯౧ ప.) (ప్రాసస్థలము.) క. నలుగాలివాన, బతుల | ... | పొలిచెం బశువులు మున్నూ | అలఘు యశోమహిత..... (అశ్వ. ౪ ఆ. ౧౮౧ ప.) ఉ.....నల్దెసఁ దూలి పాటఁగన్ (హరి. ఉ. ౨ ఆ. ౧౨౮.) ఆచ్చికమునబహుత్వము:—చ.....నల్ | గడలను విసుల్లింగ ములు గప్పఁగ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౫.) క. ఉటుముచు మెటుముచుఁ బిడుగులు | వఱలఁ

గ నలుగడలఁ బడ నవారిత వృష్టుల్ | గుఱుకొని.....(ఆది. ౮ ఆ. ౨౭౦.)
 క. వెలయంగ నశ్వమేధం | బులు వేయును నొక్కసత్కమును నిరుగడలం | దులనిడి
 తూఁపగ.....(ఆది. ౮ ఆ. ౯౫.) మిశ్రద్విగువున బహుత్వమునకుః—శా. పడ
 తొహిణు లెన్నఁ బాండవబలం | బు.....(ఆది. ౧ ఆ. ౭౦.) తరల - పదిదినం
 బులు భిష్టుఁ డాహవభారకుండు.....(ఆది. ౧ ఆ. ౬౮.) ఉ..... | ఆది
 దొడంగి మూఁడుకృతు లాంధ్రకవిత్వ విశారదుండు వి | ద్యాదయితుం డొనర్చె...
(విరా. ౧ ఆ. ౬ ప.) శా. ముల్లోకంబుల మూర్తులం బటముల స్తుదించి
 (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౧౩౫.) తే. గీ. అక్కునూరుండు నలుదిక్కులందుఁ గాంచు
 (మువ్వీధములు మొదలగుచోటులందువలెనె 'నాల్గు'నకు 'నలు'నిల్పెను) (నైష.
 ౩ ఆ. ౮౮.) (విస్తర.) ౨౨౦ మొ. ౨౨౮ విషయపుఁ గల్పతరువునఁ పదనాకండు -
 పండ్రెండు - పదుమూఁడు - పదునాలుగు - పదునేను - పదునాఱు - పదునేడు -
 పదునెనిమిది. పందొమ్మిది - ఇరువది - ముప్పది - నలువది - ఏబది - అఱువది -
 డెబ్బది - ఎనుబది - తొంబది - మున్నగు పద్యరూపదలోప (౨౬౮ IV విష.)
 స్థలములందలి సమాసాశ్రయవిధులు వివరింపఁబడెను. ఆంధ్రలాక్షణికుల పద్ధతి
 చొప్పున వీనినినైతము ద్విగువులనిన ననవచ్చునని తలఁచి యిచట బ్రసంగింపఁ
 బడెను.

విస్తర. అర విష:— త్రిలింగలక్షణ శేషమునం దీ సందర్భమునఁ గొన్ని
 విశేషములు సూత్రింపఁబడెను:—“ఒక్కచో ద్విగువు మిశ్రం జేకవచనాంతఁబు నగు-
 క.....శివుఁడును.....న | త్రిక్కులిండిరిగి నిలిచి యాపురించుచు నుండెన్
 (ఉ. హరి. ౬ ఆ. ౧౬౮) ఉ..... | స్తోత్రజప్రభాములు సూపెడి గద్దయ
 మీఁద నెక్కి ముల్లోకము దాన యేలుగతి.....(హరి. ౧ ఆ.) ముష్టుహూర్త
 మునకు (జై. ౭ ఆ.)” (ప్రాథ. సమా. ౨౦ సూ.) “ప్రాయో లుక్కుగ చజతదపమ
 వామ్. (౧. ౩. ౮) అసంయుక్తానా మనాదౌ వర్తమానా నామచః పరేషాం కా
 దీనాం ప్రాయో లక్ స్యాత్” (షడ్భా. ౧౧. పుట.) అనుచొప్పునఁ గల్గెడి కకారాదుల
 లోపము ప్రాకృతములలోఁ బై శాచీయఁడు “ప్రాయో లుక్కుది ఛల్షట్ ఛర్మస్త
 సూత్రోక్తమ్ (౩. ౨. ౬౩) ప్రాయో లుక్కుగేతి సూత్ర మారభ్య ఛల్షట్ ఛ
 మ్యస్త సూత్రపర్యంతం యే విధయః ప్రాకృతే తే వై శాచ్యాం నభవన్తి (షడ్భా.
 ౧౯౦. పు.) అనుచొప్పునఁ గల్గినేరదుగాన - లోకము జగము మున్నగునవి వై శాచీ
 ప్రాకృతసమత్వమున నాచ్ఛికములై ముల్లోకములు మజ్జగములు మున్నగునాని
 కవిశ్రద్విగుత్వమును ఘటంపఁగలవనుచు నాచ్ఛికసమాసమందుమాత్రమే ప్రాప్యద్వి

ద్విగువున కేకవచనంబు ప్రాయికంబుగా నగు, మిశ్రంబు
బాలవ్యా. నకుఁ గాదు. ౧౮.

౨౮౪ I వి. ముచ్చిచ్చు - ముక్కారు - ముప్పాతిక - ముత్త్రోన -
మువ్విధములు.

సంజీవని ౨౮౪ I విష:—ఆచ్చికద్విగు సమాసకము ప్రాయికముగా నేకవచ
నాంత మగును. మిశ్రద్విగుసమాసము బహువచనాంత మగును. ముచ్చిచ్చు =
మూడగుల సమాహారము - ముక్కారు = మూడుకారుల మొత్తము.
ముప్పాతిక = మూడుపాతికల సమాహారము. ముత్త్రోన = మూడుత్త్రోనల
సమాహారము. (ముత్త్రోనద్రిమ్మరి = త్రిషధగ) ఇవి యాచ్చిక ద్విగువున కుదాహృ
తులు - మువ్విధములు - ఇది మిశ్రద్విగువున కుదాహరణము. ఈయదాహరణము
లన్నిటియందును సమాసపూర్వపదమగు మూడుశబ్దమునకు డుజ్లోపము - లుప్త
శేషమునకు ప్రాస్యము నుత్తరపదాది హల్లునకు ద్విత్వమును బా.సమా.౧౩-౧౪-
౧౭. సూత్రములచొప్పున నయ్యెనని యెఱుంగునది.

బహువ్రీహి

స్యా దాభాస బహువ్రీహిః | ప్రథమాది ప్రయో
గతః (వికృ. హలం. ౧౯ కా. అహో. ౪౩౬).

త్యములు గల్గునను తలంపునఁ గావలయు నహోబలపతి యీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను—
“ముల్లోకంబులు ముజ్జగంబులు ఇత్యత్ర అమిశ్ర సమాసత్వ మపి సూపసాదమ్. కథ
మితిచేత్ — పై శాచీ సమత్వేన భవతి తత్ - నచ ప్రాయోలుక్కగ చజతదపయవా
మితి ప్రాకృతసూత్ర స్థాత్ర మహిమా-న ప్రాయోలుక్కాది ఛల్ షట్ ఛర్ముస్త
సూత్రోక్తమితి తన్నిషేధాత్” (అహో. ౪౩౨. పు.) ఇది సరికాదు. లోకము
మున్నగు వికారలేశము లేని ప్రాకృతరమముల కాచ్చికత్వ మాంధ్రలాక్షణిక సమ్మత
ముకాదు. ‘జగము’ సంస్కృతసమము - జేగము=తద్భము గాన ‘ముజ్జేగము’ అను
నది యాచ్చికసమాస మనుట సమ్మత మనఁదగును. “వారాధకంబు లద్విరుక్తంబులు
తఱచుగ సంఖ్యాపూర్వకంబు లగు - ఉదా:—ఒకతడవ - ఒకతూరి, ఒకతేప - ఒక
మాటు - రెండుతడవలు.....అద్విరుక్తంబు లనుటచే తేపతేపకు. తఱచుగ
ననుటచే తడవకు ఇత్యాదు లెఱుంగునది.” (ప్రాథ. సమా. ౨౧. సూ.) ప్రాథ -
సమా. ౨౨. మొ - ౨౬ వ - గల సూత్రములలోని సంఖ్యావాచకముల సమాస
ముల నాశ్రయించిన విధానములెల్ల విస్తరము ౨౨౨ విషయమున వివరింపఁబడెను.

కార్యా బౌపవిభక్తికవ దంతనిధయశ్చ. (ఆం. చిం.

నన్నుమా. హలం. ౧౬. కారి. అహో. ౪౩౧. పుట.)

౨౮౫ విషయము ఉత్వ మిత్వం తథై వాత్వం । సమానే మతు బద్ధకమ్

(వికృ. హలం. ౨౧. కారి. అహో. ౪౪౪. పు.)

క్వచి దన్తిమ వర్ణస్య । సమాసాన్తత్వ మిష్యతే

(వికృ. హలం. ౨౨ కారి. అహో. ౪౪౬ పుట.)

కల్పతరువు. ౨౮౫ విష:—ముక్కంటి (మూడుకన్నులుగల శివుడు) వేవెలుగు (వేయి కిరణములుగల సూర్యుడు) మున్నగు సమానాధికరణ బహువ్రీహులును కవ్వడి (౨౮౮ I విష. చేతుల కవయందు వడిగల యర్జునుడు) మున్నగు క్వాచిత్కవ్యధికరణ బహువ్రీహులును సంస్కృతమందువలెనే యచ్చాంధ్రము నందును గలవు. బహువ్రీహిఘటితపదములు సాధారణముగా స్త్రీసమములె యై యుండును. “ఆనందపు రూపుని విష్ణుని” అనుదానివంటి సాధ్యసాంస్కృతిక బహువ్రీహు లుండనేరవు. ‘ఆనందపురూపము’ అనియే యచట ‘గవిప్రయుక్తము. (శాంతి. ౨ ఆ. ౩౦). అట్లే మిశ్రబహువ్రీహియు నుండనేరదు. ‘కఱకంటుడు ఇత్తత్రమిశ్ర బహువ్రీహిః’ (౪౩౬ అహో.) అను కవిశిరోభూషణవాక్యము సరి కాదు. అందలి త కారమును నిర్వహించు ప్రయోగములేదు. “కఱకంటు - సంబోధనము - కఱకంటా” అను రూపములె యచట సాధువులుగ నంగీకరింప నగును (౬౩ I విష. చూడు.)

ఆభాసబహువ్రీహులు త్రివిధసాధ్యసమాసములు నుండవచ్చును. ఆభాస బహువ్రీహి నుపదేశించుచున్నాడు:—ప్రథమాది ప్రయోగతః = తత్పురుషమున శేషషష్ఠీస్థానమున నిల్చు - ప్రథమా ద్వితీయాకార విభక్తుల ప్రయోగము మూలమున (౨౭౦ విష.), ఆభాసబహువ్రీహిః = బహువ్రీహ్యభాసము, స్యాత్ = అగును. బహువ్రీహ్యర్థము లభించుననియు నది బహువ్రీహిలక్షణ లక్షితము కామింజేసి బహువ్రీహ్యభాస మనిపించుకొనుననియుఁ దాత్పర్యము. ‘షష్ఠీ భవే ద్వితీయా తుర్యా తత్పురుష సంస్థితా నామ్నామ్.....క్వచి దన్య విభక్త్యర్థే । ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే” అనుకారికలఛొప్పున (౨౭౦ విష.) నచ్చు ద్వితీయా - ప్రథమా విభక్తుల ప్రయోగమున బహువ్రీహ్యర్థము భాసించుటయుఁ గలదని పర్యవసీతార్థము - ఉదా:— పీతాంబరముయొక్క + వాడు = పీతాంబరమున్ + వాడు = పీతాంబరమువాడు = పీతాంబరము గలవాడు. ఇరువదింటియొక + రెండు = ఇరువది+రెండు = (ఇట షష్ఠి

ప్రథమాకారమున నిల్చినది.) ఇరువదిరెండు = ఇరువది యధికముగఁగల రెండు. మూడుకన్నులవాడు = (ముక్కంటి) మొ. ఇట్టిచోటులందు వాడుమున్నగు తచ్చబద్ధకములకు స్వార్థబోధమందే. తాత్పర్య మనఁగా షష్ఠ్యర్థరూపసాబాధమే యర్థమని యెఱుంగునది. (చూ. ౨౭౧ విష. ౨౭౧ I విష.) మ. నరుడీమానము వాఁడనంగవశమే (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౫౮) హర్ష్య నిమానసంహతులదాని (ఆర. ౧ ఆ. ౩౪౮). “త్రినేత్రః - పీతామ్బర ఇత్యాద్యనుసారేణ మూడుకన్నులవాడు - పీతాంబరమువాడు - పట్టుపుట్టముదొర-ఇత్యాద్యా ఆభాసబహువ్రీహయః పుంసీ. స్త్రీత్యేతు మూడుకన్నులయది - పట్టుపుట్టమునది - ఇత్యాద్యాః - స్యా దాభాస బహువ్రీహిః । ప్రథమాది ప్రయోగత ఇత్యధర్వణః - ప్రథమాంత శ్చాస్త్ర తచ్చబద్ధ శ్చాన్యశబ్దశ్చ. వేడివెలుగు ఇత్యాదావపి షష్ఠ్యర్థవివక్షాయాం ప్రథమాంత ప్రయోగ ఇష్టవిన వేడివెలుగువాడు ఇత్యాది” (అహో. ౪౩౬). ఇందలి ‘ప్రథ మాంత శ్చాస్త్రేత్యా ద్యహోబలవాక్యములు ప్రామాదికములు. ‘వాడు - అది’ మున్నగు తచ్చబద్ధకములుగాని యట్టివానివలె నిల్చిన యన్యశబ్దములుగాని ప్రథ మాంతములె యై యుండు ననుట సరికాదు. “పీతాంబరమువానిన్—పీతాంబరము దానిచేతన్ - పట్టుపుట్టము దొరకొఱకున్” మున్నగుచోటులందు మాత్రము బహువ్రీహ్యర్థ సిద్ధి లేకపోదుగదా - మఱియు వాక్యాన్వయయోగ్యముగ నుత్తర పదమం దేవిధక్తి నిల్చిన నేమి? దానిమూలమున బహువ్రీహ్యర్థ మచట లభించు చున్నదనుట కేవలము నసంగతముకాదా? అచటి శేషషష్ఠీ సమాసాను గ్రహమునఁ గదా బహువ్రీహ్యర్థసిద్ధి గలుగుచున్నది !

కార్యాద్యిత్యాది:—ఔపవిభక్తివత్ - టి - ంటి - తి-ఇ-మున్నగు వానివంటి కార్యాః = కార్యములు, అస్తవిధయశ్చ = సమాసాంత ప్రత్యయములును నగు చున్నవి - టి ంట్యాదులు విభక్తులు పరమగునపుడు వచ్చుట - సమాసపూర్వపదము లందు నిల్చుట మాత్రమేకాక సమాసాంత ప్రత్యయములును నగుచున్న వనితాత్ప ర్యము. ఉదా:—మూడు+కన్నులుగలవాడు = ముక్కంటి. (౨౮౩ విషయము చొప్పున నిచట సైతము మూడుశబ్ద డుష్వర్ణలోపాది కార్యములు గల్గును). మూడు+కన్ను = ముక్కన్ను + ంటి = ముక్కంటి మొ.

‘ఔపవిభక్తికసంజ్ఞాః.....తేహి విభక్తా సమాసేచ’ (౨౨౭ మొ. ౨౩౩ వ. విషయ.) అను చింతామణిచొప్పున - “కంటిచేతన్” మున్నగుచోట్ల విభక్తిపరకత్వ మందును - ‘కంటిపొర - వేపచెట్టు’ మున్నగుచోట్ల సమాసపూర్వపదమందును నౌపవిభక్తికస్థితి యుపదేశింపబడెనుగానఁ బ్రకృతసూత్రముచే సమాసోత్తరపదము

తుదిని నిల్పు నౌపవిభక్తివర్ణమునంటి సమాసాంతప్రత్యయము ముద్దేశింపబడెనని తలంపనగును. 'ఔపవిభక్తివత్' అని ప్రాముఖ్యాభిప్రాయమునః జెప్పబడినను నౌపవిభక్తిముల వంటివి కానట్టి సమాసాంతవిధులును గలవని యెఱుంగునది. "నాలుగు+వాఱు = నలువా+అ = నలువ." అనుచో 'యి' వర్ణములోపించినది. పిదప మత్వర్థీయమగు 'అ'త్వముని ల్పినది. 'వేవెలుఃగు చలివెలుఃగు' మున్నగు వానిలో సమాసాంత ప్రత్యయము నిల్వలేదు.

ఉత్త మిత్త మిత్యాది:—ఉత్వమ్ = 'ఉ' అనునదియు, ఇత్వమ్ = 'ఇ' అనునదియు, అత్వమ్ = 'అ' అనునదియు సమాసమునందు, మతుబర్థకమ్ = అస్త్యర్థకములుగాఁ దుదిని నిల్పును. అనఁగా 'అ - ఇ - ఉ' అనునవి మతుబర్థకములయి సమాసాంతమున నిల్పు ననియర్థము. ఉదా:—అలరు+విల్లుగాఁగలవాఁడు—అలరు+విల్లు = అలరువిల్లు+తి+ఉ = అలరువిల్లుఁడు. కమ్మవిల్లుఁడు - పచ్చవిల్లుఁడు మొ. అలరువిలుకాఁడు మున్నగుచోటులు నిట్టివే యన్నను ననవచ్చును. సర్వధని మున్నగు సంస్కృతసమాసములందును నిట్లు మత్వర్థీయములు నిల్చుట గలదు. "చౌదంతీతి (చతుర్దస్తీ) సిద్ధావస్థయా నిష్పన్నం రూపమ్. సుకేశీ - హిరణ్యకేశీ త్యాది భాష్యవచనాత్—నకర్త ధారయన్తత్వర్థీయో బహువ్రీహిరితి నిషేధో ననిత్యఇతి చతుర్దస్తీతి రూపమసి సాధ్యితి వ్యాకరణపారిణాః. అతఏవ కోక ప్రీతిచకోర పారణపటుర్జ్యోతిష్తతీ లోచనే ఇత్యాదీని మహాకవి (మురారి) వచనాని సామంజస్యంబభిన్నే" (అహో. ౪౩౭) పయిరితిని 'అలరువిల్లుఁడు' మున్నగుచోటులందు సమానాధికరణ బహువ్రీహియందు 'తి' అనుసమాసాంత ప్రత్యయముమీద మతుబర్థకమగు 'ఉ' ప్రత్యయము నిల్పినది - తమ్మి+చూలు = (పద్మము జననమూలగర్భముగాఁ గలవాఁడు) 'తమ్మిచూలు' దీనిపై మత్వర్థీయమగు 'ఇత్వము' నిల్వఁగా 'తమ్మిచూలి' యని యేర్పడును - నాలుగు+వాఱు = (నాలుగుముఖములు గలవాఁడు) నలువా+అ = నలువ. దీనిపై మత్వర్థీయమగు 'అత్వము' నిల్పినది. (నాలుగు = నలు - ౨౫ విష.)

క్వచిదిత్యాది - క్వచిత్ = ఓకానొకప్పుడు, అన్తిమవర్ణస్య = శబ్దముతుది వర్ణమునకే, సమాసాంతత్వమ్ = సమాసాంతమందునిల్పు మత్వర్థీయ ప్రత్యయత్వము, ఇష్యతే = అంగీకృతమగుచున్నది. ఉదా:—'చౌదంతీ' అనుశబ్దముతుది 'ఇ'కారము సమాసాంతప్రత్యయమని తాత్పర్యము. "చౌదంతీత్యత్ర..... దస్తీతి సిద్ధావస్థయా నిష్పన్నం రూపమ్" (అహో. ౪౩౭ పుట.) 'ఇట్లే—'రాజభారి' శబ్దభవమగు రాయభారి మున్నగునవి దీనికి లక్ష్యములనడగును.

అహో బలపతి యాసందర్భమున భిన్నరీతిని వ్యాఖ్యచేసెను. “అశబ్దేన తావి మొల్ల (తావి+ఇ = తావిగల మొల్ల) పువ్వనీళ్ళు (పువ్వ+ఉ = పువ్వగలనీళ్ళు) ఇత్యాద్యా మతుప్ సమాసా గ్రాహ్య ఇతి సరస్వతోక్తమ్. “ఉత్వ మిత్వం తథై వాత్వం । సమానే మతుబర్థక మితి ఉకారాదే ర్భతు బర్థకతా సమానేఽస్తీతి ద్వితీయాచార్య సిద్ధాంతాత్. తత్ర మతుబన్తేన సహ కర్తృధారయోబోధ్యః, రవ్వమానిసి ఇత్యాదిక మకారోదాహరణమ్ (రవ్వ+అ+మానిసి = రవ్వమానిసి=రవ్వగలమానిసి)” (అహో. ౪౪౪ పు.) “నడగుట్టము ఇత్యాదౌ అకారాదేః మతుబన్తత్వేనవా నిర్వాహః (నడ+అ = నడకగల)” (అహో. ౪౪౭ పుట.) సమాసమధ్యమునఁ బూర్వపదాంతము వర్ణమునె ప్రత్యయముగాఁ గల్పించి యున్నరూపునే సాధించి దానికిమతుబర్థమును గల్పించుట యనావశ్యకము. అచట షష్ఠీ సమాసముతోనే యట్టియర్థమును సంపాదించవచ్చును. (౨౮౫ వి.) (౨౭౦ విష.) (౨౫౧ విష.). రవ్వయొక్క మానిసి = రవ్వగలమానిసి = రవ్వమానిసి. “కుసుమరసపక్షే పువ్వనీరు ఇత్యత్ర షష్ఠీసమాసో బోధ్యః” అని యహోబలపతియే వచించెను. (అహో. ౪౪౪ పు.) సమాస పూర్వ పదాంతము సహజవర్ణమును సమాసాశ్రయవిధిసిద్ధప్రత్యయముగ బయ్యరీతిని వచించి నట్లే సమాసోత్తరపదాంతముసహజవర్ణమునుసమాసాంత ప్రత్యయముగ, నీక్రిందిరీతి నసంగతముగ నుదాహరించి “క్వ చిదంతిమవర్ణస్యే”త్యాది కారికకు లక్ష్యములను గల్పించికొనెను. “వేడివెలుగు - ఉకార స్సమాసాంతః - క్వచి దన్తిమవర్ణస్య । సమాసాన్తత్వ మిష్యత ఇత్యధర్వణః” (అహో. ౪౪౬ పు.)

“ముజ్జగంబుల చూలిబొడ్డువాఁడు ఇత్యాదయః కవీనాంవాచః - ఉకా రాంతపాతే త్యధర్వణవచనానురూఢేన ఉకారవవ (చూలశబ్దముతుది ‘ఉకారమే’) సమాసాన్త ఇతిధ్యేయమ్” (అహో. ౪౪౬ పు.) “రాయబారులు ఇత్యత్రాధర్వణోక్త మిత్వేమ్” (అహో. ౪౪౬) అని వేటొకచో నహోబలపతి వ్రాసెను. (రాయబారము+ ఇ = రాయబారి). బొంబవిధ క్తిక ‘వదన్త విధయశ్చ’ అను చింతామణి సూత్రమున కుదాహరించుటలో నహోబలపతి “అలరువిల్లుఁడు ఇత్యత్ర తకారః. ముక్కుంటీ త్యత్ర బిన్నపూర్వక ప్తికారః.....నెత్తమ్మి చూలిత్యాదౌ ఇకారః.....” (అహో. ౪౪౬ పు.) అనురీతి నుదాహరించెను - ఇందల తకారమకావిధ క్తికము కాదు. ‘అ’ అనునది యకావిధ క్తికము. ఇట్లే మఱికొన్ని విధములగు నుదాహరణములు ససంగతముగాఁ జూపబడెను.

బొంబవిధకర్తా స్త్రీసమఘటితంబ యుకానొకండు బహుప్రహి
వివరణము. చూపెట్టెడు. ౬.

౨౮౫ I విషయము. ముక్కుంటి - వేగంటి - చలవెలుగు - వేవెలుగు -

మోటబరి. ఇత్యాదులు వ్యవహారసిద్ధంబులు

గ్రాహ్యంబులు.

సెజీవని. ౨౦౫ I వివ:- ముక్కంటి = మూడుకన్నులు గలవాడు = శివుడు, వేగంటి = వేయికన్నులు గలవాడు = ఇంద్రుడు. (బా. సమా. ౨౦ సూత్రముచొప్పున 'యి'వర్ణలోపము) చలివెలుగు=చల్లని కిరణములు గలవాడు = చంద్రుడు. వేవెలుగు = వేయి కిరణములు గలవాడు = సూర్యుడు. "మోటబరి. ద్వ - వి. బరువుమోసెడియెద్దు". (శ - ర) ఇది ద్వయమునటచే బరిశబ్దము భారి శబ్దభవమే యని శబ్దరత్నాకరాశయము నెన్ననగును-కావున, "మోటయొక్క (ఎడ్లను గట్టి త్రోలుచు నీరెత్తెడి యంత్రవిశేషము) భారముగలది" యని వ్యధికరణ బహువ్రీహి విగ్రహము. సూరి కభిప్రేతమా యని యాలోచింపవలసియున్నది. (విస్తర.) మోటబరిశబ్దమునకు మహాకవిప్రయోగము కన్పట్టలేదు. పూర్వోత్తర పదంబులురెండును నాచ్ఛికములై స్త్రీసమములై యైనను నెల్లయెడల బహువ్రీహి కానేరదు - ప్రయోగానుసారముగనే గ్రహింపవలయును. 'తెల్లకంటి' మున్నగు రీతిని యధేచ్ఛముగాఁ బ్రయోగింపరాదు. పూర్వపదము స్త్రీసమము కాకున్నను 'మచ్చెకంటి' మున్నగునవి ప్రయుక్తములగుచున్నవి. "మచ్చెకంటి - ద్వ - వి. (మచ్చెము+కన్ను) ౧ చేఁదలవంటి కన్నులుగల యాడుది. ౨ ఆడుది - మత్త - మచ్చెకంటి మముందలంతువె మానసంబున (కళా. ౩ ఆ.)" (శ - ర). క..... ఆనం | దపురూపుని విష్ణుఁ దలఁచెదను మోక్షాత్తున్ (శాంతి. ౨ ఆ. ౩౦.) 'ఆనందపు రూపుని' అనునది (బహువ్రీహి) ముద్రణ స్థాలిత్యము. 'ఆనం | దపురూపము విష్ణుఁ దలఁచెదను' అనుపాఠము కవిప్రయుక్తమనఁదగును. ప్రయోగము ల:-

విస్తర. ౨౦౫ I వివ:- "మోటగు బరువు గలది యనుట. 'మోటు=బరువు' బరువుశబ్దమునందలి వువర్ణకము లుపైమై స్త్రీసమంబై బహువ్రీహిని బ్రవేశము నందె. కాన నీరెండును స్త్రీసమములై, సమాసాంతకార్య మివర్ణము తుదినిగల్గి మోటబరి యయ్యె, మోటుశబ్దమునందలి టువర్ణము సమాసమున టవర్ణమయ్యెను. లేదా 'మోట'యను వ్యవహారసిద్ధశబ్దమనియేని యనఁదగును" (బా. సా. పే. ౩౨౭-౩౨౮ పు.) (ఈ కల్పనమునకు బా. గు. ప్ర. ౨౬౮ పుటలోని గ్రంథము మూలము.) బరువుశబ్దములోనిది వువర్ణకముకాదు. 'బరువు' అనునది యే స్త్రీసమము. శబ్దరత్నాకరమున మోటశబ్దమునైతము కలదు. 'మోట - మోటు' అను రెండింటికిని 'దుర్భరమయిన' యనుసర్థము కానరాదు. ఇవర్ణలోపాదికమునకు యుక్తి కన్పట్టదు.

[బా. సమా. ౨౨-౨౩ సూ.] 'బౌద్ధవిభక్తికవత్' అనుదానిసూరివిడువరాదు 1237

క. మఱి హరుదేహ మంటంగంటి నుమాధీశు నసురకంటకు హరు ము | క్కంటిఁ
గఱకఁటుఁ జూడం | గంటిఁ గృతార్థుండ నైతిఁ గడుఁ బుణ్యమునన్ (ఆర. ౧ ఆ.
33౪.) క. ఎఱు కని యెఱుగక | | కఱకఁటా తమియింపుము,.....
(ఆర. ౧ ఆ. 3౨౬.) తరల..... | విడిచి పుచ్చుమ యేను గృష్ణుడ వీడు
భీముడు వాడు గ | వ్వడి.....(సభా. ౧ ఆ. ౯౯౨.)

బహువ్రీహిని సమాసాంత కార్యంబులు చూ

బాలవ్యా. పట్టెడి ౨౨.

అంగ II వి. ముక్కంటి - కడలిరాచూలి. నలువ - గట్టువిలు
తుడు.

సంజీవని అంగ II వి. — ముక్కంటి = శివుడు, కడలిరాచూలి = కడ
లిరా = సముద్రము, చూలు = జననస్థానమగు గర్భముగాఁగలది = లక్ష్మీ, నలువ =
నాలుగు వాతులు (నోరులు) గలవాడు = బ్రహ్మ. గట్టువిలుతుడు = గట్టు = మేరు
పర్వతము, విల్లుగాఁ గలవాడు = ఈశ్వరుడు.

చింతామణిసూత్రములోని 'బౌద్ధవిభక్తికవత్' అనుదళముపేక్షితమయ్యెను.
కాని తెలుఁగున వచ్చు సమాసాంత ప్రత్యయములు ప్రాయశఃకముగా నౌపవిభక్తిక
వర్ణములవంటివే కాన నట్లుపేక్షించుట సరికాదు - సూరి యట్లుగ నౌపవిభక్తికముల
వంటివను దళము నుపేక్షించుటచేత 'ముక్కంట' అనుచో "ఆచ్ఛికము 33 చే నా 'టి'
వర్ణముగకుముందు నిత్యముగ నిండుసున్నయగును" (బా. సా. పే. 3౪౦ పు.
బా. గు. ప్ర. ౨౭౦ పు. ద్వి. ము.) అని వ్యాఖ్యాత లిద్దఱును వ్రాసిన నిండుసున్న
లభింపనేరదు. బా. ఆచ్ఛి. 33 సూత్ర మాపవిభక్తిక టివర్ణ మాత్ర విషయకము.
అట్లేకానిచో 'అచటివారు' మున్నగుచోటులందును నిండుసున్న వచ్చి 'అచంటి
వారు' మున్నగు నగ్రస్థరూపములు గల్గును. కావున బాలవ్యాకరణ పక్షమున
'మూడు+కన్ను' అనుసమాసములో బిందుపూర్వక టివర్ణక మే సమాసాంత మనవల
యును. ఇట్లే - కడలిరాచూలి మున్నగుచోట్లను సమాసాంతకార్యముల ప్రక్రియ
నెన్నునది - "కడలిరాజే" అనుచోటి 'జు'వర్ణ లోపమును, 'నాలుగు' అనుదానిచో
'నలు' అను వికృతియు మున్నగునవి (బా. సమా. ౨౦ సూ) 'నిక్కలాదులు.....
...' అనుదానిచే సాధింపనగును.

బహువ్రీహిని స్త్రీవాచ్యంబగుచో నుపమానంబు

బాలవ్యా. వి. మీదిమేనునకు బోడి యగు. ౨౩.

అంగ III వి. అలరుబోడి - ననబోడి - పూబోడి - విరిబోడి.

సంజీవని ౨౦౫ III విషయమునకు నన్నయాధర్వణీయమున
 మూలములేదు. “మెఱుఁగుఁబోడి తమ్మికంటి ఇత్యాద్యా ఉపమాన గర్భ బహు
 వ్రీహయః” (ఆహా ౪౩౬ పుట.) అను కవిశిరోభూషణవాక్యమును “అలరు
 విలుతుఁడు కఱకఁతుఁడు మొదలైనవి బహువ్రీహులు - మెఱుఁగుఁబోడి మచ్చె
 కంటి మొదలయినవి యుపమానములు” (బాలసర. ౪౩ పుట. ద్విగుకర్త ధారయా
 విత్యాదిసూత్ర వ్యాఖ్య - వావిశ్వవారి ముద్రణము) అనుబాలసరస్వతీయ వాక్య
 మును నీసూరి కల్పనమునకు మూలములు కానోపును. ‘మచ్చెకంటి’ అనుదాని సాహ
 చర్యమున “మెఱుఁగుఁబోడి” అనునదియు నుపమానగర్భ బహువ్రీహీయనియె
 బాలసరస్వతులునైతము బహువ్రీహీ ప్రస్తావమున వ్రాసినట్లు విశదమగుచున్నది.
 ఆహాబలపతి దానినె విశదీకరించెను. సార్థబిందుకమగు ‘బోడి’ శబ్ద మప్రసిద్ధమగు
 టండేసి బాలసరస్వతీయు నహాబలపండితుఁడును “పోడి” శబ్దమునె యచట నుద్దే
 శించిరనివిశ్వసీంపనగును. మెఱుఁగువంటి పోడి = (ఒప్పు)గలది యనఁగా మనోజ్ఞ
 రాలగు స్త్రీయనియర్థము. “పోడి - దే - వి - ఒప్పు. ఉత్సాహ.....చచ్చియఁ
 బోడి దొఱఁగకున్నయట్టి పొల్పునన్.....(స్త్రీ. ౨ ఆ. ౯౩) (ప్రాసస్థలము).
 విణ. ఒప్పిదము. ఉ.....సిప్తమెయన్ భవదగ్నిహోత్రముల్ | పోడిగవేల్వఁ
 గాఁబడియె (ఆది. ౩ ఆ. ౧౧౨)” (శ-ర) అనుశబ్దరత్నాకరము చొప్పున “పోడి”
 శబ్దమునకు విశేష్యత్వమున “ఒప్పు” అనియు విశేషణత్వమున “ఒప్పిదమైనది”
 అనియు సర్థములు ప్రయోగదృష్టములయి యున్నవి. ఇందు విశేష్యత్వమున
 “మెఱుఁగుఁబోడి - ననఁబోడి - తీయఁబోడి - విరిఁబోడి” మున్నగు
 చోటులందు బహువ్రీహీయు విశేషణత్వమున నుపమానపూర్వపద కర్త ధారయ
 మును (మెఱుఁగువలె నొప్పిదమైనది = స్త్రీ) పోడిశబ్దమునకు సందర్భపడు
 చున్నవి. ఇట్లు ప్రసిద్ధమగు ‘పోడి’శబ్దముతోడి సమాసము మూలముననే మెఱుఁగుఁ
 బోడిత్యాది లు సిద్ధించుచుండ టండేసియే నన్నయాధర్వణు లట్టవాని సిద్ధికై ప్రత్యే
 కముగ సూత్రింపరైరని యూహింపనగును. అలరుఁబోడి - ననఁబోడి - తీయఁ
 బోడి - విరింబోడిత్యాది పూర్ణ బిందుఃఖటితరూపములు భారతాదిప్రాచీనకవి
 ప్రయోగదృష్టములు కామింజేసి కావలయు నట్టి సమాసములలో నీయు ఆరశబ్దము
 ‘బోడి’యని సూరింపించెనని తోచుచున్నది. విజయ ‘బోడి’శబ్దమే యప్రసిద్ధ
 మగుటండేసి యచట సందర్భపడుచున్న ‘మెను’శబ్దమున కది యాదేశమునయు నుప
 దేశించియుండును. సూరిగారి జీతకాలములో ముద్రితమైన బాలవ్యాకరణ
 ప్రథమము ద్రణమునందును దానికి సరియగు ద్వితీయము ద్రణమునందును దిర్భాతి

కొన్ని ముద్రణములందును “మేనునకు బోడియగు. అలగుబోడి. ననబోడి - పూబోడి - విరిబోడి” అనియె యున్నది. ‘అలగుబోడి’ శబ్దమునందున్న నేను ‘అలగు’ అనుదానితర్కాత ఖండబిందువు లేకుండుట నరయఁగా “పూబోడి” శబ్దములో “పూ” అనుదానితర్కాతి ఖండబిందువు ముద్రణస్థానిత్యమనియు నెల్లయెడలను ‘బోడి’శబ్దమునకుఁ బూర్వమున ఖండబిందువు లేకుండుటయే పూరిగారికి సమ్మతమనియు నిశ్చయింపవచ్చును. కావున “ఒకకాలపు బాలవ్యాకరణముద్రణము ననుసరించి మేనుశబ్దమున కాదేశమగునది ‘బోడి’ అనునదిగాని ‘పోడి’ అనునదికాదను నొకవివాదమును వెడలియున్నది..... ఏలో యననేల..... ముద్రణాలయములందలి సంస్కర్తలే ‘మేనునకుఁబోడి’ అనునపుడు ‘కు’వర్ణమునకుఁ దరువాతి యర్థబిందువును దొలఁగించియుండును.....” (బా. సా. పే. ౩౫౧-౩౫౨ పు.) అనుపేటికావ్యాఖ్యాత వాక్యము కేవలము సత్యవిదూరము. బాలవ్యాకరణప్రాచీనముద్రణములం దెందును ‘బోడి’శబ్దమునకుఁ బూర్వమున (ముద్రణస్థానిత్యముగఁబడిన పూబోడిశబ్దమునందక్క) ఖండబిందువు లేదు. అన్నియెడలను బోడిశబ్దమునకుఁ బూర్వమున ఖండబిందు వర్ణాచీనులు ప్రక్షిప్తముచేసినదేకాని వేఱుకాదు. పరుషసరళ పరకత్వమున వచ్చు నుమా (గా) గమము సంభవించుట ‘పోడి’ ‘బోడి’ అను రెండిటికిని దుల్యమే. రెండిటిలో నేది పరమైనను నుదంతములకు ద్రుతాగమము (౮౮ విష. ౮౮ II విష.) “సరళే పరుషే చైవే”త్యాద్యధర్వణసూత్రముచేతను “సమాసంబుల నుదంతంబులగు..... (బా. సంధి. ౨౫ సూ.)” అను బాలవ్యాకరణసూత్రముచేతను సిద్ధించును. ఉదంతేతరములకు రెండిటిచేతను లభింపదు. అచట బిందువు వలయునేని యుదంతేతరములకు రెండిటియందును ద్రుతాగమ ముపలక్షితమగుచున్నదని వ్యాఖ్య చేసికొనకతీరదు. నిర్భిందుక ‘బోడి’శబ్దమశ్లీలతాస్ఫోరకమగు ముండితత్వాధోధకమగుటంజేసిసూరి (చక్కని స్త్రీని బోధించు సందర్భమున) యద్దాని నుజ్జగించి సబిందు ‘బోడి’శబ్దము నాదేశించెనని విశ్వసింపనగును. ‘పోడి’శబ్దము నాదేశముగా నంగీకరించుపక్షమునకు సాధకములుగాఁ బేటికావ్యాఖ్యాత చూపిన “వాఙ్మయమున నెల్లయెడల నిట్టిసమాసముల బకారమున కిరువంకల నర్థబిందువు తోచుచుండుటయు.....” మున్నగు యుక్తులెల్ల నకించిత్కరము లగుటచే విచారసహములుకావు. “చిగురుఁ బోడి మితోదరాత్త” అను ద్వ్యర్థివాక్యము పేటికావ్యాఖ్యాతృ కల్పితమే కాని కవిప్రయుక్తముకాదు. “పోడి - దే - వి - విణ - పోడియొక్క రూపాంతరము. ఎ. గీ. మేటి రతులకు సురతాణి మించుబోడి” (శశా. ౪ ఆ.)” (శ-ర) అను రీతిగల

‘మించుబోణి’ మున్నగు రూపముల సాధనమునకు “పోడి”శబ్దము నాదేశించు నపుడే దాని రూపాంతరమగు ‘పోణి’శబ్దము విషయమునఁ బ్రకృతసూత్రకార్యములు సంభవించుననెడి యుక్తియు సరికాదు. ‘పోడి’యను ప్రత్యేకప్రయోగ సిద్ధమగు పదమునకే పోణి యరుపదము రూపాంతరమగునుగాని “పోడి”యను నాదేశమునకది రూపాంతరము కానేరదు. బాల ప్రక్రిష్ట. ౧౩ సూత్రమునందలి యడంగ్యాదులలోనిది ప్రత్యేకప్రయోగార్హ ప్రసిద్ధ‘పోడి’ శబ్దమేకాని యాదేశ రూప‘పోడి’ శబ్దముకాదు. కాన నాదేశరూప ‘పోడి’ శబ్ద డకారము ణకారము కావేరదు. ఋతీయుఁ బ్రసిద్ధ‘పోడి’ శబ్దము వెలయుచుండఁగా నట్టిదానితో సమాసమును ఘటించుట యుక్తముగాని యట్టిరూపము నాదేశముగ విధించుట కేవలము నసంగతముగదా — ‘రామలక్ష్మణులు’ అనుదానిని సాధించుటకయి రామ సౌమిత్రులని నిల్పి యందలి మిత్రిశబ్దస్థానమున లక్ష్మణశబ్దము నాదేశించుట కేవలము నసంగతము గదా. కావున సూరిగారు తలంచినట్లు ‘బోడి’శబ్దము నాదేశముగా విధించుటే కొంతమేలు. లేదా - బాలసరస్వ త్యహోబలపత్యాదులు వ్రాసినట్లు “అలరువంటి పోడియనఁగా నొప్పిదముగలది యనుచొప్పున సుపమానగర్భ బహువ్రీహి నంగీకరింపవచ్చును - లేదా ‘అలరువలె నొప్పిద మైనది = యనఁగా మనోజ్ఞురాలగు స్త్రీ’ అనురీతి నర్థము చేసికొని యీక్రింది త్రిలింగలక్షణశేషమార్గము నవలంబించుటయేని యుక్తము. “అలరుబోడిత్యాదు లుపమానపూర్వపద కర్తృధారయంబులు. ఇటఁ బోడి పరంబగుచో నెల్లెడల నుమ్మగు. ఆదిపదంబుచే తియ్యఁబోడి - ననఁబోడి - విరిఁబోడి - ఇగురుఁబోడి - చిగురుఁ బోడి - తలిరుఁబోడి - పువ్వుఁబోడి - పూవుఁబోడి - పూఁబోడి యిత్యాదులు గ్రాహ్యంబులు - (అలరు+పోడి) దీనికిఁబువ్వువలె మనోజ్ఞురాలైనదని యర్థము. ఇట్లంతట నెఱుంగవలయు. ఉదా :—మ - చిగురుంబోడి యెఱుంగుదే యదుపతి స్త్రీ లెవ్వరే నిందు లే। రుగదా (కళా. ౩ ఆ.) శా.....ద్రోవదన్ । తీయంబోడి వరింపఁగా వసుధకేతేఁజూచు నాదిత్యులో। (పాంచా. ౩ ఆ.) వేల్పుం బువుంబోండ్లు (య. ౧ ఆ.) క. యావనము కలిగినప్పుడ । పూవుంబోఁ దులకుఁ బతుల భోగంబు లుగా । క.....(కళా. ౪ ఆ. మొ.)” (ప్రౌఢ. సమా. ౧౯ సూ.) ఇట్టిప్రయోగములందు ‘బోడి’ శబ్దము పరమైనను ద్రుతాగమము రాఁగా - బా - సంధి - ౧౯ సూత్రముచొప్పునఁ బూర్ణబిందుస్థితి సుఘటమే కాఁగలదు. ఖండబిందుస్థితిని నిర్వహించు నాధారము లెన్నియు లేవు. పూర్ణబిందు స్థితికినైతము భారతాది ప్రాచీన ప్రయోగములు లభింపలేదు. నైషధ వసుచరిత్రాది కావ్యముల ప్రయోగములు

[బా. సమా. 2-౨౪ సూ.] ద్వంద్వసమాసవిధులు.

మఱికొన్ని యుదాహరింపబడుచున్నవి. మ. అలకుంబోడి.....నీకాంతాస్య
ముంబోలగా | వలదా యీశశికిన్ (నైష. ౮ ఆ. ౧౭౫. సూ. రా. వి.) మ.....
...ఆచిగురుటాకుంబోడి నీకే తగున్ (వసు. ౨. ఆ. ౫౧) కా. పూపూబోడిను ధాను
బింబసుషకూ పూర్ణాభిషేక.....(వసు. 3 ఆ.)

ద్వంద్వసమాసము

ద్వన్ద్వః కేషాంచి దిప్తః స్యాత్ | త్వాద్ధశద్దేన కుత్ర చిత్ |

(వికృ. హలం.- ౧౮ కారి. అహో. ౪౩౫ పు.)

పరుషాణాం గసడదవాః స్యుః పదాద్ ద్వన్ద్వే (ఆం.

చిం. సంధి. ౧౦ కారి. అహో. ౨౨౨ పుట)

ఉర్ ద్వన్ద్వే రః (ఆం. చిం. అజం. ౧౬ కారి. అహో.

నన్నయా. 3౨౪ పుట.)

౨౮౬. విషయము. ఆనజః స్యా దృతో ద్వన్ద్వే | రేఫ శ్చౌరికవే ర్తతే

(వికృ. అజం. ౪౭ కారి. అహో. 3౨౪ పు.)

ద్వన్ద్వేతు స్త్రీవ దిప్తం స్యాత్ | భవే ద్రూపం మునా

పిచ (వికృ. అజం. ౮౫ కారి. అహో. 3౬౫ పు)

అవ్యత్రాపి క్వచి ద్భవేత్ (వికృ. హలం. ౧౭ కారి.

అహో. ౪౩౧ పు.)

కల్పతకువు. ౨౮౬ విషయము:—ఋంస్కృతమందువలెనె (౨౬౮ I విష. ౨౬౮
VII విష.) యచ్చ తెల్లనందును 'చా'ర్థమున నితరేతరయోగ ద్వంద్వమును-సమా
హారద్వంద్వమును నగును. తెల్లు విగ్రహమున చ శబ్దార్థకమగు 'ను' శబ్దము నిలిచి
సమాసమున లోపించును - సాధారణముగా ద్వంద్వమునఁ బూర్వపద మాచ్ఛిక
స్త్రీసమపదము నుత్తరపద మాచ్ఛిక మాత్రమును నై యుండును. సాధ్యసాంస్కృ
తిక ద్వంద్వమును మిశ్రద్వంద్వమును నుండనేరవు. ఇతరేతర 'యోగద్వంద్వమున
సమాసఘటిత పదార్థముల సంఖ్యనుబట్టి వచనము నిల్చు ననఁగా బహువచనాంతమే
యగును - సమాహారద్వంద్వ మేకవచనాంతమే యగును - ఉదా:—తల్లియుఁ
దండ్రీయును (వచ్చిరి)=తల్లిదండ్రులు (వచ్చిరి), కూడును జీరలు ననువాని సమాహా
రము = కూడునీర. "తన కూడు నీరకై కాంచన మడిగి ఇత్యాదయ స్తీక్తయజ్వాది
కవిప్రయోగా స్సాధవః" (అహో. ౪౩౨ పు.) సమాహార మనఁగా సమాహము
లింపున సమాహారద్వంద్వ మేకవచనాంతమే యగును, ద్వంద్వఘటితపదములు భిన్న
గాగకములై యైనను నుత్తరపదలింగమే సమాసమున కగును - ద్వంద్వఘటితపదముల

పౌర్వాపర్యము సంస్కృతమందునలె నచ్చతెల్లునందును గ్రహింపనగును. (అం. VII విష.) ఏకశేషవృత్తియు సంస్కృతమందునలెనె తెల్లున నూహింపనగును (అం. IX విష.) ఉదా:—తల్లియు+తల్లియు=తల్లులు-ఇట “తల్లిదల్లు” లనరాదు. సమాహారద్వంద్వమును సయితము సాధారణముగ సంస్కృతమార్గముననె యెన్ను నది (అం. VIII విష.)

ద్వంద్వః కేషాంచిదిత్యాది:—త్వార్థశబ్దేన=భావార్థక కృదంత శబ్దములతో (ఏకవచన మవివక్షితము - లేదా “త్వార్థశబ్దేన” అనుపాత మంగీకరింపనగును.)

ఘటితమగు ద్వంద్వసమాసము, కేషాంచిదిప్టః స్యాత్ = కొందఱకు సమ్మతమై యుండును. త్వప్రత్యయము భావార్థకతద్వితముగాన నిట “త్వార్థశబ్దము” భావార్థ మాత్రపరము. లేదా కవిశిరోభూషణములొని “త్వార్థశబ్దేన” అనుపాతమునె యంగీకరించినను నవ్యయములగు క్వత్తులు భావార్థకములెకాన “త్వార్థశబ్దేన” అనుదానికి భావార్థకశబ్దముతో నని యర్థము నెన్ననగును. (చూ. 30౯ విష.) “టవర్ణకః క్రియాన్తే స్యాద్ | భావార్థే సాసమాసయోః” అని ముందువచింపఁ బడును. ఉదా:—ఆటపాటలు - వ్రాతకోతలు - రాకపోకలు - వచ్చురాములు- (ఇట్టిచోటులందుఁ బూర్వపదాంత్యవర్ణలొపము గల్లునని వ్యాఖ్యానించునది) వచ్చుటయు రామియు). ఔగాములు (ఔటయు+కామియు) విని వినములు (విని కియు+వినమియు) మొ. ఈ తుది యుదాహృతులందువలెనె యుత్తరపదము వ్యతిరేకభావార్థకముగనె యుండెడి భావార్థక ద్వంద్వసమాస మిక్రిందిరీతిని ద్రిలింగ లక్షణశేషమున సూత్రింపఁబడెను - “భావద్వంద్వంబునం దొలిపదంబు టవర్ణకంబు నకు లొపంబగు. టవర్ణకం బిటఁ గృత్ప్రత్యయంబున కుపలక్షణంబు. ఉదా:— ఔగాములు (ఔట+కామి) (పర. 3 ఆ.) చెల్లుచెల్లములు (చెల్లుట+చెల్లిమి) (వేం. పంచ. ౧ ఆ.) వచ్చురాములు - (వచ్చుట+రామి) (పాండు. ౪ ఆ.) వినివినములు (వినికి+వినమి) (సా. ౨ ఆ.) (వినికి = వినుట).” (ప్రథ. సమా. 3౧ సూ.) కవిశిరో భూషణమునఁ బ్రకృతాధర్వణకారిక యిక్రిందిరీతి నుదాహరింపఁబడి యున్నది. “వచ్చిరాములు - చేసిచేయములు - చొచ్చిచొరములు - ఇత్యాదావపి ద్వంద్వ సమాసః సాధురేవ. ద్వంద్వః కేషాంచి దిప్టః స్యాత్ త్వార్థశబ్దేన కుత్రచిత్. ఇత్యాధర్వణవచనాత్. వచ్చిరాని కుచంబులు ఇత్యాదౌ త్వార్థపదస్య భిన్నత్వమేవ. వచ్చిరానికుచంబులు ఇతి దీర్ఘప్రయోగస్తు న ప్రామాణికః” (అహో. ౪౩౫ పుట.) వైయహోబలోదాహృతులలో ద్వంద్వఘటితపదార్థముల కేకక్రియాన్వయముగాని పరస్పరసాహిత్యరూపమగు నేకార్థిభావరూపసామర్థ్యముగాని లేకుండుటంజేసి యట్టి

యెడల ద్వంద్వసమాసము దుర్బుటమై యున్నది. “హరిహరావిత్త్యాది ద్వన్వేతు పర
స్పరసాహిత్య మేవాన్వయః (౨౬౮ I విష.)” “పరస్పరావేక్షితానాం సముదితానా మే
కస్మిన్ క్రియాపదేష్వయో యత్రతత్రేతరేతరయోగః-పరస్పరసాహచర్యం, చార్థః,
ప్రత్యేతవ్య ఇత్యర్థః, యథా ధవశ్చ ఖదిరశ్చ ధవఖదిరావితీ-అత్రపరస్పర సాహిత్య
సూచనాయ చకారద్వయప్రయోగః” (౨౬౮ VII విష.) అను నిట్టి ద్వంద్వ
సమాసలక్షణములు పయి యహోబలపతి యిచ్చిన “వచ్చిరాములు-చేసిచేయములు
చొచ్చిచొరములు” మున్నగువానియం దెంతమాత్రమును లేవు. వీనియందు
సమాసమునకు విషయముకానట్టి వ్యవేక్షాలక్షణసామర్థ్యమే చూపట్టుచుండుటం
జేసి “వచ్చిరాని కుచంబులు ఇత్యాదౌ క్షార్థపదస్య భిన్నత్వమేవ” (అహో. ౪౩౫
పు.) అనురీతి నవి వాక్యగతములగు భిన్నపదములుగ “వచ్చియురామి” అనురీతిని
బ్రయోగింపఁదగినవె యననగును, లేదా వానియెడల “వచ్చురాములు (వచ్చు
టయు+రామియు) చేయుచేయములు (చేయుటయు+చేయమియు) చొచ్చుచొర
ములు” (చొచ్చుటయు+చొరమియు.)” అనురీతిని నిల్పనగును. అర్వాచీను
లగు కవిజనమండనకారాదులెల్ల నీయహోబలపతిమార్గమునె యనుసరించిరి.
“ఏకథాతునిష్పన్నములైన క్షార్థకవ్యతిరేక భావార్థకములు ద్వంద్వ మగును.
ఉదాః—చేసిచేయములు - ౨హుళమనుట భిన్నథాతునిష్పన్నములు ద్వంద్వము
క్వాచిత్కమనుటకు . ఇచ్చిపుచ్చుకొనుటలు - మొ.” (ఆం. భా. అ. సమా. ౭౮
సూ.) ఇట్టిసమాసములు శాస్త్రవిరుద్ధములగుటచే నగ్రహ్యములు - గాణపతవివ
రణకర్త క్షాంతమునకేటప్రత్యయంతార్థమును జెప్పచు నీక్రిందిరీతిని వివరించెను.
“శోభిల్లు నొక్కెడఁ గలిపి | యాభీష్టంబగుచు ద్వంద్వ మాక్షార్థముతో.” (నా. రా.
3౨౮ కారి. 3౦ పద్య-సమా.) “ఉదాః—వచ్చి రాములు (వచ్చుట రాకపోవుట)
చేసి చేయములు - చొచ్చిచొరములు - ఇచ్చిపుచ్చుకొనుటలు - చెల్లి చెల్లములు -
వినివినములు - మొ. ఈ యుదాహరణములందు వచ్చి ప్రభృతుల క్షార్థకప్రత్య
యము భావార్థకము.” (గాణ.) అవ్యయములగు కృత్తులు భావార్థకములనుటలో
విరోధము లేకున్నను ‘ఇచ్చి’ మున్నగువానికి ‘ఇచ్చుట’ అను ‘ట’ ప్రత్య
యంతార్థము కవిప్రయోగములం దెచ్చుటను నప్రసిద్ధమగుటంజేసి యిట్లు
క్షాంతమును నిల్పి సమన్వయించుమార్గము గ్రహ్యము కానేరదు. (విస్తర I).

విస్తర. 1 ౨౮౬ విషః—“ఒకెడ ననుటచేఁ బిగాములని యుండఁదగదు.
బొగాము లను రూపముండును - వచ్చిరాని కుచంబులిత్యాదుల వచ్చి మొదలగునవి
వ్యస్తములు - వచ్చిరాని కుచంబులను దీర్ఘరూపము ప్రామాణికముకాదని

వ్యాఖ్య.) ద్వంద్వఘటితపదములు రెండును ఋదంతములెయై యుండఁగా నారెండి టికిని వివ్యాసంబంధముగాని యోనిసంబంధముగాని వెలయుచుండఁగా నట్టి ఋద న్తో త్తరపద పరకత్వమున ఋద స్తపూర్వపదీ భూత శబ్దముతుది ఋకారము స్థానమున నానజా దేశము నిత్యముగా నగును. అట్టి యానజు స్థానమున వైకల్పికముగా రేఫా దేశము తెల్లనఁ గల్గునని వై యధర్వణావచనమునకు భావము. ఇట్టి యేర్పాటుచేత గీ. మాత్రపితలను నేవించు పాత్రుఁడితఁడు” (కల్పితగీతిచరణము) మున్నగుచోటు లందుఁ బ్రయోగబాధ తొలఁగునని నన్నయాధర్వణులు పయిరీతిని సంస్కృతవ్యాక రణవిధిని సవరించిరి. ఇట్లు సవరింపనిచో “మాతాపితలు” అనియే నిత్యమగు నానజా దేశరూపము గల్గి ప్రయోగబాధ గల్గునని గ్రహింపవలయును.

అహోబలపండితుఁడును జాలవఱ కీమార్గముననె వ్రాసెను. “ఋకారాంత ద్వంద్వే పూర్వపదసంబంధీ యో ఋకారః తస్య స్థానే రః స్యాత్. మాత్రపితృబుద్ధి వై దేహపుత్రిఁ దలఁతు ఇత్యాది (విస్తర. IV). క్వచిద్ గ్రహణ సోభ్యభయ త్రాన్వయే (ఉర్ ద్వంద్వే రః క్వచిద్గకారోవః) అనుచోటి క్వచి చ్చబ్దమున కని భావము) మాతా పితృబుద్ధి సీత మదిలో నెంతున్. ఇత్యాదిరూపాంతరం సిద్ధ్యతి. ఆనజః స్యా దృతో ద్వంద్వే । రేఫ శ్శౌరికవే ర్న తే. ఇతివదద్భి రధర్వణాచారైశ్చ రన్వైకమత్యంచ సిద్ధ్యతి జ్ఞేయమ్. ఆనజ్ ఋతో ద్వంద్వే ఇతిసూత్రే ఉత్తరపదేన పూర్వపదం నాఙ్గి ప్యతే. ఇతి మధ్యమపద స్యాస్యానజ్. తేన హోతాపోతానే ష్టోద్ధాతార ఇతి భాష్యకై యటాదౌ స్థితమ్. తత్రాపి రేఫప్రయోగే హోత్రపోత్ర నేష్టోద్ధాత లితి రూపం జ్ఞేయమ్. ఉత్రియవంశ్యులై జగతి నిత్యాదిపర్వ పద్యే చతుర్థపాదే మాం ధాతృపదస్య సంయుతాసంయుత ప్రాసత్వేన ఋకారాంతత్వమేవ. న స రేఫత్వమితిజ్ఞే యమ్. పితాపుత్రా విత్యత్రాపి రేఫే పిత్రపుత్రులు ఇత్యపి రూపం సమంజస మేవ” (అహో. 3౨౪-3౨౫ పు.)

ఈకవిశిరోభూషణచ్ఛయందుఁ గొన్ని విమర్శనీయాంశములు గలవు. “ఆనజ్ ఋతో ద్వంద్వే ఇతిసూత్రే ఉత్తరపదేన పూర్వపదం నాఙ్గిప్యతే ఇతి మధ్యమపదస్యా

విస్తర. IV ౨౦౬ వివః—పుత్రశబ్ద మికితకారకమును సాధువగుటచేత “మాత్రపితృబుద్ధి వై దేహపుత్రిఁ దలఁతు” అనుచో ప్రాసము నిర్బాధము. “పుత్ర (త్ర) పు. పుత్ర స్త్రాయతే (పుత్ + త్రై + క) ‘పున్నామ్నా నరకా ద్యస్తా । త్పితరం త్రాయతే సుతః.....పూ + క్త్ర - హ్రస్వశ్చ.....” (శబ్దస్తో.) “పుత్ర. (త్ర) పు.....పనాతి పిత్రదీనతి. (పు + క్త్ర) ‘పవోహ్రస్వశ్చ’ (ఉణాది. ౪ అ. ౧౬౪.) ఇతిక్తః. ధాతోః హ్రస్వత్వంచ.” (శబ్దకల్పద్రుమకోశము.)

నజ్” అను నిందలి పంక్తులనుబట్టి యహోబలపతి ‘హోతాచ+పోతాచ+నేష్టాచ+ఉద్ధాతాచ’ అనెడి బహుపదద్వంద్వవిగ్రహము నాశ్రయించె ననుట స్పష్టము. కా నట్టియొకల ‘హోతృపోతృనేష్టోద్ధాతారః’ అనుసమాసరూపమే సిద్ధించుచుగాని యీ క్రింద వివరింపబోవు ద్వంద్వద్వయగర్భ ద్విపద ద్వంద్వవిగ్రహమందు సిద్ధింపవలసిన ‘హోతాపోతానేష్టోద్ధాతారః’ అను సమాసరూపము సిద్ధింపనేరదు. కానఁ బహు కవిశిరోభూషణపంక్తులు ప్రామాదికములని తోచుచున్నది.

పాణినీయులమతమున నానన్దు బహుపదద్వంద్వమున మొదటిపదములకు రాకుండుటయు మూడవపదమునకు మాత్రము వచ్చుటయు (హోతృపోతృ నేష్టోద్ధాతారః) బహునుదాహరించిన కౌముదీ బాలమనోరమా గ్రంథములనుబట్టి విశదమగుచున్నను ద్వంద్వద్వయగర్భ ద్విపద ద్వంద్వ విగ్రహక స్థలమున సమాసము లోని మూడవపదములకును నట్టిమానన్దువచ్చుట సమ్మతమయియున్నది. “అనేకోక్తే హోతృపోతృనేష్టోద్ధాతారః. ద్వయో ద్వయో ద్వంద్వం కృత్వా పునర్ద్వంద్వేతు హోతాపోతానేష్టోద్ధాతారః” (సి.కా. “చార్థే ద్వంద్వః (౨-౨-౨)”) అను ౯౦౧ సూత్రపు వివరణము.) దీని బాలమనోరమా వ్యాఖ్యః— “అనేకోక్తే రితి..... హోతాచ పోతాచ నేష్టాచ ఉద్ధాతాచ ఇతివిగ్రహే బహునామపి ద్వంద్వ మనేక గ్రహణ మితిభావః. అనన్దుతో ద్వంద్వే ఇతి నేష్టశబ్దస్యైవ ఉత్తరపదపరకత్యాత్ ‘అనజ్’; నతు హోతృపోతృశబ్దయోరపి, ఉత్తరపదస్య మధ్యమపద వ్యవహితత్వేన హోతృపోతృశబ్దయో రుత్తరపదపరకత్యాభావాత్. ననుత్త్వా హోతా పోతానేష్టోద్ధాతారః ఇతి కథ మిత్యత ఆహ, ద్వయోరితి:—హోతాచ పోతాచేతి ద్వయో ద్వంద్వః. హోతృశబ్దస్యానజ్. తతశ్చ. నేష్టాచ ఉద్ధాతాచేతి ద్వయో ద్వంద్వః. నేష్టశబ్దస్య ఆనజ్, తతః హోతాపోతారౌచ నేష్టోద్ధాతారౌచేతి ద్వంద్వద్వయగర్భోద్వంద్వః. తత్ర నేష్టోద్ధాతృశబ్దే ఉత్తరపదే హోతాపోతృశబ్దస్య ఆనజిత్యర్థః. ఆనజీ జకార ఇత్. జిత్యా దంతాదేశః. అకార ఉచ్చారణార్థః. అన్తర్వర్తినీం విభక్తి మాశ్రిత్య పదత్వా న్నస్య లోపః” (బాలమ. సి.కా. ౯౦౧ సూ). (విస్తర V.)

విస్తర V ౨౪౬ విష:—పయిసందర్భమునుబట్టి బహుపదద్వంద్వ సమాస మధ్యమున నొక్కఋదంతపద మున్నను నట్టి ఋకారమునకు రేఫాదేశ మగు ననుచుఁ గవిసంశయవిచ్ఛేదమున నడిదము సూరకవి వ్రాయుట మిక్కిలి పొరపాటుచు టకు సందియము లేదు. ఇట్టి యపమార్గమునే గుప్తార్థప్రకాశికా కర్తయు ననుసరించెను - ఇందలి ప్రమాదముల నిటఁ జూపుచున్నాను.

తే.గీ. ధర ఋకారాంత శబ్దంబు ద్వంద్వ మైన | రేఫమగుచుఁ బ్రవర్తిల్లు దృఢముగాను | పత్రివరహాయవాగ్విధూనేత్రముఖసు | రాభినందితపాదాబ్జ యన్నయట్లు,

(ప్రత్తిచరహయః = గరువాహనః + వాగ్విధూనేతా (తృ = బ్రహ్మ). ప్రయోగము. ఆదిపర్వము. నన్నయభట్టు. ఉ. క్షత్రియచంశ్యులై ధరణిః గానఁగఁ బుట్టినవారు బ్రాహ్మణ. | క్షత్రియవైశ్యశూద్రు లనఁగా నుతికెక్కిన నాలుగుజాతులన్ స్వచా | రిత్రము దప్పకుండఁగఁ బరీక్షితు కాచినయట్లు రామమాం | ధాత్రరఘుక్షితీశులు ముదంబునఁ గాచిరె యేయుగంబులన్ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౭౭) (కవिसం ౧ తరం-౧౩౨-౧౩౩ ప.). ఇట్టితఁ డీరేఫా దేశమును నిత్యముగా విధించెను. ఈపక్షమునఁ బైకల్ప తరువులో నుదాహరింపఁబడిన ప్రయోగములెల్లఁ బ్రతిఘటించుచున్నవి. పై నన్నయ ప్రయోగ మహాబల పండితుఁడు వ్రాసినట్లు సంయుతాసంయుత ప్రాసముచే సమర్థిత మగుచుండఁగా నట్టి యలక్ష్యమును మూలముగాఁగొని పై నన్నయాది ప్రయోగ ములకును నన్నయాధర్వణ వచనములకును విలక్షణముగా సూరకవి యిట్లు లక్షణ సృష్టి చేయుట కేవలము పొరపాటు (చూడు. ౧౯౨౦ క్రీ. శ. రౌద్రిసంవత్సర జ్యైష్ఠషాషాఢమాస సాహిత్యపరిషత్పత్రికలోని నారచించిన "ఆంధ్రచ్ఛందస్సు" అను వ్యాసము).

ఇట్టిసూరకవి యపసిద్ధాంతమును రాద్ధాంతీకరించుచు బాలవ్యాకరణగుప్తార్థ ప్రకాశికాకర్త యీక్రిందిరీతి నసంగతముగ వ్రాసెను. క్షత్రివంశ్యులై యను పద్యమునందలి ప్రాసములో 'త్రి' అనునది ద్వితకారకమను నిశ్చయముతో గుప్తార్థ ప్రకాశికాకర్త యీక్రిందిరీతి నందు సంయుతా సంయుతప్రాస మనుట సరికాదని చర్చించెను. "ఆ-వె. క్రింద జడ్డలును బిటుంద బిందువులును | నూఁది ప్రాసములకు నుండెనేని | హ్రస్వ మొకటి నిడుదయక్కరం బొక్కటి | వానిమొదల నిలుపవచ్చు నెందు. (అప్పక. ౩ ఆ. ౨౦౪) అను లక్షణపద్యము ననుసరించి.....క్షత్రియ ఇత్యాదులందు హ్రస్వపూర్వకమైన సంయుక్త తకార ప్రాసంబునకు 'మాంధాతృ' అను నాల్గవపాదమందు సంయుక్తము కాని కేవల తకారప్రాసంబు దీర్ఘపూర్వకంబై ప్రతి భటంబుగా నెట్టు లుండఁజాలును?....." (బా.గు.ప్ర.ప్రకీర్ణ. ౧౯౭ పు. ద్వి. ము.) ఈ గుప్తార్థప్రకాశికాచర్చ కేవలము నవిమర్శమూలకము. ప్రాసపూర్వాక్షర మొకయెడ గురువైనచోఁ దక్కినపాదంబులందును గురువే కావలయుననియు నొక యెడ లఘువైనచోఁ దక్కినచోట్లను లఘువే కావలయు ననియును సిద్ధాంతము. ఈసిద్ధాంతపువివరణమే పై నివ్రాసిన "క్రింద జడ్డలు" అను పద్యము. క. గురులఘు వులలో నెయ్యది | మురహర తొలిచరణమునకు మొదల నిలుచు ని | ధ్రర నాపై నిడు ప్రాసా | క్షరముల పూర్వమున నదియ కదియింప నగున్ | (అప్పక - ౩ ఆ. ౨౦౨ ప.) దీని మూలమే యనఁదగు ననంతని లక్షణము. క.ఆదిని గురులఘువులలో | నేది నిలిచె

నదియే మొదల నిడి పాదములు । త్పాదింపవలయు నుపజా । త్యాదుల మిశ్రములు దక్క సంబుజనాభా (ఛందోద. ౧ ఆ. 3౦). ఇట్లుగుటచేత “శ్చ త్రియవంశ్యులై....” అను నన్నయపద్యము సంయుతాసంయుత ప్రాసమునకు లక్ష్యమగుటలో విరోధమేమియు లేదు. కావుననే యీనన్నయపద్యమునఁ బ్రాసభంగము లేకుండుటకై “మాంధాత్రఘోషీతీశులు” అను రేఫాదేశపాఠము నంగీకరించి శ్చ త్రియశబ్దము ద్వితీయకారకమగుటచేఁ బ్రాసములందు ద్విత్యావృత్త్యానావశ్యకతా సిద్ధాంతమును నెలకొల్పక తీరదనెడి గుప్తార్థప్రకాశికా వాదమునకుఁ బ్రసక్తి లేకున్నది. (బా. గు. ప్ర. ప్రకీర్ణ. ౪౯౭ పు. ద్వి. ము.) “శ్చ తం నాశం శత్రుణాం రాతి దదా తీతి శ్చ త్రమ్ = (శత్రులకు నాశమును గలిగించువాఁడు.) శ్చత్ + రా + క = శ్చ త్ర” అను ప్రక్రియచొప్పున నేకతకారక శ్చ త్రశబ్దమును సాధింపనగును. (రా = దానే - గ్రహణేచ - అదాది...శబ్దస్తో). సర్వశబ్దసంబోధినీ శబ్దరత్నాకరాది కోశములలో శ్చ త్రశబ్ద మేకతకారకముగానె చూపఁబడినది. అట్లయినను శ్చ త్రశబ్దము ద్వితీయకారకమని ప్రామాణికులు తలంచుచున్నారు. “శ్చత్ - పు. (క్షణ క్షిప్. శ్చత్) తత స్త్రాయతే (శ్చత్ + త్రై + క) శ్చ త్రైః. శ్చ తా త్కిల త్రాయత ఇత్యుదగ్రః । శ్చ త్రస్య శబ్దో భువ నేషు రూఢః-ఇతిరఘుః” (శబ్దస్తో). ఇట్లు శ్చ త్రశబ్దము ద్వితీయకారకమే యన్న పక్షము నందును హలంతరసంయుక్తమగు ద్విత్యమునందలి యొకహల్లు లోపించు ననెడి (౧౯౯ I విష.) పద్ధతిచొప్పున ‘శ్చ త్ర’ అను నేకతకారకరూపము సాధువగుచున్నది. మఱియు ద్వంద్వసమాసఘటితముకాని మాంధాత్యశబ్దము సయితము ‘శ్చ త్రియ’ శబ్దపుప్రాసమున నీక్రిందిరీతిని గవిప్రయోగదృష్ట మగుచుండుటచేత శ్చ త్రియశబ్ద మేకతకార మగుటయుఁ గవిసమ్మతమే యని నిశ్చితమగుచున్నది. గుప్తార్థప్రకాశికాసిద్ధాంతమును నున్నూలిత మగుచున్నది. క. శ్చ త్రియధర్మంబున మాం । ధాత్యండు రాజ్యంబు నీతిఁ దగఁ బాలించెన్ । (నందిసింగన బలరామ విజయములోని దని లక్షణ చూడామణియను నామాంతరము గల రంగరాట్ ఛందమునఁ దృతీయాంకమున సంయుతా సంయుతప్రాససందర్భములో నుదాహరింపఁబడినది).

గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త సమాసపరిచ్ఛేదమునందలి ప్రకృతసూత్రమునకు వ్యాఖ్య చేయునప్పటికి “శ్చ త్రియవంశ్యులై యనుభారతాదిపర్వపద్యపుఁ జక్షుర్ధచరణమున ‘మాంధాత్య’ ‘మాంధాత్ర’ అను రెండుపాఠములు నుండవచ్చునను తలంపుతో నుండి యేవేవో యశాస్త్రీయవిషయములను (౨౮౧. ౨౮౨. ద్వి. ము.) వ్రాసెను. తర్వాత గ్రంథాంతమునఁ (౪౯౭. ౪౯౮. పు. ద్వి. ము.) బయిరీతి నడిదముసూర కవిగారి “యడిదంబే బెడిదంబనుచు” నట్టి యపమూర్ఖము ననుసరించి వ్రాసెను.

సమాసపరిచ్ఛేదమున నింకను ననేకములగు నశాస్త్రీయ ప్రసంగములు చేసెను. “ద్వంద్వై గై ర్వాణికే దీర్ఘ త్వరతోఽపి వికల్పతః” అనెడి యొక నిర్ణూల నిరాధార కారిక సాశ్రయించి “దీర్ఘంబుతరువాత వచ్చు ఋకారంబునకు రేఫాదేశంబుకలుగునని చెప్పుటచేత ‘మాత్రపితృబుద్ధి సంభోధి పుత్రిఁ గొలుతు’ ఇత్యాదికవిప్రయోగంబులు సాధువులయ్యె. ప్రాస్వంబునకుఁ దరువాతవచ్చు ఋకారంబునకు నీసూత్రంబుచే రేఫాదేశంబుగలుగదు. అందున ‘పితృపుత్రులు’ అన్న యానజాదేశయుక్తరూపంబే సాధునగునుగాని “పితృపుత్రులు’ అని రేఫాదేశసంయుక్తరూపంబు శాస్త్రీయంబు కాదు.....కావుననే యీక్రిందిపద్యంబునఁ బితృశబ్దంబు రేఫాదేశాంతము కాలేదు. క. నామముల ‘బితృపితామహఃనామంబుల.....’ (౨౫౧ పుట, బా. గు. ప్ర. ద్వీ. ము.) అని యిట్లెన్నెన్నో యశాస్త్రీయ ప్రసంగములను నన్నయాధర్వణులకు సమ్మతములు కానివానిని బ్రసంగించెను. దీర్ఘము తర్వాత నున్నచో—‘మాత్ర పితామహులు’—అనునదిసమ్మతము ఋకారాంతపదమరకము కాకున్ననుసాధువేయని కదా యీయన యభిప్రాయము. సందియమేల? “శాస్త్రంబునమాంధాతృ రఘుక్షితీశుల అన్నద్వంద్వంబులో రఘుక్షితీశశబ్దంబు సమాసచరమావయవంబు (కడపటిపదంబు) కాన దానికిఁ బూర్వంబునందున్న మాంధాతృశబ్దంబునకు రేఫాదేశంబు రావచ్చును.....” అని కంతోక్తముగనే వ్రాసిరి. (౨౫౨ పుట, బా. గు. ప్ర. ద్వీ. ము.) ఇట్టి వింకను నిట ననేకములగు నన్నయాధర్వణ సూత్ర విరుద్ధవిషయములు వెక్కు గలవు. విస్తరభీతిని జూపలేదు.

బా. సా. పే. - వ్యాఖ్య (౧౯౩౭ క్రి. శ. ముద్రితమైనది.) లో ౧౯౨౦ సంవత్సరపు (క్రి. శ.) రాద్రిసంవత్సర జ్యేష్ఠాషాఢమాస పరిషత్పత్రికలో, బ్రచురితమగు నా రచించిన “ఆంధ్రచ్ఛందస్సు” అనువ్యాసము ననుసరించి యీసందర్భము వ్రాయఁబడుటచే “కాన సిద్ధద్వంద్వమునం దానజాదేశమున కవకాశముతోఁచెడి స్థలములందలి ఋకారమునకు రేఫము వికల్పముగ నగునని సూత్రార్థము” (బా. సా. పే. ౩౫౩ పు.) అని యిట్లుగ నధర్వణసిద్ధాంతానుకూలముగ వ్రాయబడి నను వ్యాఖ్యాత కానజ్ఞు వచ్చెడిస్థలము సరిగ బోధపడమింజేసి కావలయునుకొన్ని యశాస్త్రీయ ప్రసంగములను వ్రాయఁబడెను. “బహుపదద్వంద్వమునను పూర్వపూర్వములగు ఋకారములకే రేఫంబగును.....” (బా. సా. పే. ౩౫౩ పు.) అని వ్రాయఁబడెను. బహుపదద్వంద్వంబునఁ బూర్వపూర్వముల ఋకారమునకు రేఫాదేశముగాని యానజ్ఞుగాని రాదనుట యీవఱకు విశదీకరింపఁబడెను. ఈతఁడు గుప్తార్థప్రకాశికను విమర్శించుచు నీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. “మఱియుఁ

ఇంక నీవిషయమునఁ బ్రయోగవిమర్శము చేయవలసియున్నది. క.....
 నిజ మా । తా పితృ పక్షప్రబల భ । యాపహుః డాస్తీకుఁడు.....(ఆది. ౨౪.
 ౧౬౨.) క.....మాతాపితృ భా । వన నతఁడు వారిఁ బ్రోచిన.....(శాంతి. 3
 ౪33.) పయి పాణినీయసిద్ధాంతముచొప్పునఁ బయిప్రయోగముల నొకరితిని సమ
 ర్థించుకొననగును. తే-గీ. మాతృపితృహీనయైనను భ్రాతృరహిత । భావ మొందిన...
 (ఆరు. ౨ ఆ. ౨౨౭.) ఇందుఁ బయిపద్ధతిచొప్పున “మాతాపితృహీన” అనినచో
 ఛందోభంగమగునుగాన “గీ. మాతృపితృహీనయైనను భ్రాతృరహిత” అని యిట్లు
 రేఫాదేశపాఠము నంగీకరించి సంయుతాసంయుత ప్రాసమూలమున సాధుత్వమును
 గల్పించుకొన నగును. ఈరితినే యీక్రిందివానిని సమర్థించుకొనవచ్చును.
 తే-గీ. మాతృపితృదారపుత్రక భ్రాతృశత స । హస్తకంబులు.....(శాంతి. ౧
 ఆ. ౨౧౮.) ఇందును “మాతృపితృదారపుత్రక భ్రాతృశత” అను పాఠము నంగీక
 రించి పయిరితిని సమర్థించుకొనవచ్చును. క. మృతుఁడయ్యెను భ్రాతృపుత్రమిత్ర
 యుతముగన్. (స్త్రీ. ౨ ఆ. ౧3౭.) ఋకారాంతమునకు ఋదంతము పరమయి
 నను బుత్రశబ్దము పరమైనను ఆనజ్జుగాని రేఫాదేశముగాని రావచ్చుచుగాన నిట్టి
 యెడలసయితము “భ్రాతృపుత్ర” అనురితిని రేఫాదేశపాఠము నంగీకరించి సమ
 ర్థింపనగును. పయిదానిలోఁ గొన్ని ఋదంతసర్వావయవ ద్వంద్వములుకాకున్నను
 మొదటి రెండిటికిని వేటుగ నొక ద్వంద్వమును దక్కినవానికి వేటుగ మఱొక
 ద్వంద్వమును నంగీకరించి యట్టి ద్వంద్వద్వయమునకును మరల ద్వంద్వమును
 ఘటించుటలోఁ బయిపాణినీయపద్ధతిచొప్పున విరోధము కల్గనేరదు. ఈరితిని మొదటి

బైసందర్భముంబట్టి గడపటిపదమునకు ముందున్న ఋకారాంతసంబంధమైన
 ఋకారమునకే యీరేఫాదేశ మనియు, దీర్ఘకారాంతములుగా నుదాహరించిన
 ప్రయోగములెల్ల రేఫాదేశాభావపక్షమున సంస్కృతవ్యాకృతి సిద్ధమగు నానజా
 దేశముచే నైనవనియు నిరూపింపశక్యమగుచుండ.....” (బా. సా. పే.
 3౫౪ పు.) ఈవ్రాత తాను విమర్శించుచున్న గుప్తార్థప్రకాశికవాదము నవగాహ
 నముచేసికొని వ్రాసినట్లు తోచదు. గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త యుదాహరించిన
 “మాతృపితృగురులు” మున్నగుచోటులందు రేఫాదేశము సయితము రాదని
 కదా యాతఁ డుదాహరించెను. ఇట్టిస్థలములకుఁ దానేమియు సమాధానము
 వ్రాయలేదే. “దీర్ఘకారాంతములుగా నుదాహరించిన ప్రయోగములు” అని
 వ్రాసెను. అట్టిప్రయోగము నొక్కటినేని గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త యుదాహ
 రింపనేలేదు.

ఋదంత సర్వావయవద్వంద్యము తర్వాత నెట్టివానితో నెట్టిసమాసమునందినను ఊతిలేదుగదా.

ఇంక నీక్రింది ప్రయోగములు పయిరితిగ సంతము కుదురుపడకున్నవి. క....నె | మ్మది నట్లుగఁ దలఁపఁగవల | వదె పితృపుత్రాది బంధువర్గమునధిపా. (శాంతి. ౪ ఆ. ౧౦.) సీ. పితృకూతృహీననై యతినై చ్యవృత్తి నే, నెబ్బంగి (కాశీ. ౫ ఆ. ౩౧౧ ప.) వీనితో మొదటిపద్యమున 'పితృపుత్రాది' అనియు రెండవపద్యమున 'పితృకూతృహీననై' అనియు సవరించినచో ఛందోభంగము వాటిల్లును, కాన నివి యానజ్జురాఁ దగిన స్థలములు గావని కవి బ్రహ్మ కవిసార్వభౌములు తలంచి రనకతీరదు. లేదా యీరెండు ప్రయోగములను నీక్రిందిరీతిని బాణి నీయపద్ధతిని గుదురుపాటు చేయవచ్చునేమో? "ధర్మధర్మిణో రభేదః" అను చొప్పున "మాతుః పితృశ్చ హౌన్యం యస్సాస్సా" అను త్రిపదబహువ్రీహియందు "ద్వంద్వ తత్పురుషయో రుత్తరపదే నిత్య సమాసవచనమ్" అను (సి. కా. తద్ధితార్థోత్తరపద సమాహారేచ (౨-౧-౫౧.) అను ౭౨౮ సూత్రముక్రింద) వార్తికముచొప్పున మాతృపితృశబ్దములకు నిత్యమగు ద్వంద్వసమాససంజ్ఞ (రుహో విభాష కపవాద) యున్నను నుత్తరపదపరకత్వాభావమున "ఆనజ్జు రానేరదు, కావున రేఫాదేశమును రాదు. ఇట్లే ఆనజ్ బుతో ద్వంద్వే" అను సూత్రమునఁ బుత్రశబ్దపరకత్వ ముపదేశింపఁబడఁలేదుగాన పుత్రశబ్దము ననువృత్తిచేసి వాక్యభేదమున నన్వయించుటచేత నట్టివిధి లక్ష్యానుసారముగ వర్తించునేకాని సార్వత్రికముకావేర దనెడి పాణినీయ పద్ధతిచొప్పున ననిత్యమగుటంజేసి "పితృపుత్రాదిబంధువర్గము" అనుచోట "ఆనజ్జు" రాకున్న రాకపోవచ్చును, కాన రేఫాదేశము నట్టిదేయనవచ్చును. అనియీరీతిని సమర్థింపనగుననియు నాలోచింపనగును.

లేదా! యిట్టిమార్గములం దరుచిచేతనే కావలయు నీక్రిందిరీతి నీయానజా దేశవిషయక పాణినీయ వ్యాఖ్యాతల మార్గములను శ్రీరామగంగాధర తక్కు వాగీశ భట్టాచార్యుఁడును నంగీఃరింపలేదు. "హోతాచ పోతాచ నేష్టాచ హోతృ పోతృ నేష్టారః. ఇత్యత్ర నస్యాత్. నే (సమానే) సర్వాది దమ్ (ద = పద) ఆదిదమ్. సర్వాస్తద ముత్తరద మితి పూర్వాచార్యవ్యవస్థితమ్. అతః పోతృశబ్దేన వ్యవహిత త్వాత్. హోతృ పోతృ నేష్టారశ్చ ఉద్ధాతాచ తే హోతృ పోతృ నేష్టోద్ధాతారః ఇత్యత్ర తు స్యాదేవ. సమస్తా సమస్త యోర్దయోః పునశ్చ ఇతి పూర్వోత్తర వ్యవస్థాయా అవిరుద్ధత్వాత్" (ముగ్ధ సమాస. ౩౨౧ సూ. వ్యాఖ్య.) ఈపక్షమున "ఋకారాస్తద్వంద్వే పూర్వపదసంబధీయో ఋకారః....." అను నహోబల

పండితవ్యాఖ్య చొప్పున ఋదంతో త్తరపద పరకత్వమున సమాస పూర్వపదీభూత ఋదంతశబ్దమునకే యానజాదేశము వచ్చునని యంగీకరింప నగుటచేత “మాతృ పితృభావనే” త్యాది సమాస స్థలములందు మాతృశబ్దమే పూర్వపదమును భావనా శబ్దమే యుత్తరపదమును నగుటచేత నట్టియెడల నానజాదేశము రానేరదని సమాస పూర్వపదోత్తరపద వ్యవస్థచొప్పునఁ జెప్పవలసి యున్నది. ‘మాతాపితరా - పితాపుత్రా’ మున్నగు ద్విపదద్వంద్వములందు మాత్రమే యానజాదేశము వచ్చు ననియు నట్టిద్వంద్వము సమాసాంతర ప్రవిష్టమగునపు డానజాదేశము రానేర దనియు నీమతమున నేర్పడుచున్నది. ఈపక్షమునఁ బైనుదాహరించిన నన్నయ తిక్కన ప్రయోగములలో “నిజమాతాపితృపక్ష ప్రబలభ | యా పహంఁడు...” (ఆది. ౨ ఆ. ౧౬౨.) “క.....మాతాపితృ భా | వన నతఁడు వారిఁ బ్రోచిన...” (శాంతి. 3 ఆ. ౪33 ప.) అనుచోటులు దానజ్ఞున కెట్లు ప్రసక్తియని శంకింప రాదు. ఆప్రయోగములలో నానజ్ఞు రా లేదనియు, నచటి ‘మాతా’ శబ్దమాకా రాంత స్త్రీలింగమనియు నీపక్షమున నెన్ననగును. “మాతా-స్త్రీ. (మా+అతచ్) జనన్యామ్, విశ్వేశ్వరీం విశ్వమాతా మితిదుర్గాస్తవః” (శబ్దస్తో), “మాతా - ఆ - స్త్రీ, జననీ, యథా - విశ్వేశ్వరీం విశ్వమాతాం | చణ్డికాం ప్రణమామ్యహమితి శివరహస్యే దుర్గాస్తవదర్శనాత్” (సర్వశబ్దరంజోధిని.) ఇట్లే యహోబలపండితీ యోదాహృతమగు ‘మాతాపితృబుద్ధి సీత మదిశోనెంతున్’ అనుప్రయోగము నందును నాకారాంత స్త్రీలింగ మాతాశబ్దమే ప్రయుక్తమయ్యెనని గ్రహింపనగును. ఇట్లే యందలి “మాతృపితృబుద్ధి వై దేహపుత్రః దలంతు” అనుచోట సముతము “మాతృపితృబుద్ధి” అను పాఠము నంగీకరించి సంయుతాసంయుత ప్రాసమున సమర్థించికొననగును.

ద్వంద్వేతు స్త్రీచదిత్యాది:—ద్వంద్వేతు = వర్ణనిద్దేశవిషయమున, వర్ణములను బదములుగ నంగీకరించి ద్వంద్వసమాసము చేయునపుడు, స్త్రీచత్ - ఇష్టంస్యాత్ = ద్వంద్వసమాసాంతవర్ణము స్త్రీసమరూపముతో నిల్పుటయు సమ్మతమగును. అక్షర ము లమహత్తులుగాన మువర్ణ కాంతములు కావలసియున్నను స్త్రీసమరూపముతోఁ బ్రయోగింపఁబడుటయు తలుచని తాత్పర్యము. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు - మునాపిచ రూపమ్ = మువర్ణకము తోడిరూపమును గన్పట్టును. ఉదా:—చజలు = చకార జకారములు = చాయును జాయును = చజములు. మొ. దీర్ఘః స్యాద్వర్ణ నిర్దేశ ఇత్యాదికారికలపరిశిష్టము. (౨౯ I విష.) ప్రయోగములు:—క.ధర జజులను నీరెండ | క్షరములు..... | మరణలవములను నే న | క్షరములు.....

ఋదంత సర్వావయవద్వంద్యము తర్వాత నెట్టివానితో నెట్టిసమాసమునందినను త్తిలేదుగదా.

ఇంక నీక్రింది ప్రయోగములు పయిరీతిగ సంతము కుదురుపడకున్నవి. క....నె | మ్మది నట్లుగఁ దలఁపఁగవల | వదె పితృపుత్రాది బంధువర్గమునధిపా. (శాంతి. ౪ ఆ. ౧౦.) నీ. పితృకూతృహీననై యతినైచ్యవృత్తి నే, నెబ్బంగి (కాశీ. ౫ ఆ. ౩౧౧ ప.) వీనిలో మొదటిపద్యమున 'పితృపుత్రాది' అనియు రెండవపద్యమున "పితృకూతృహీననై" అనియు సవరించినచో ఛందోభంగము వాటిల్లును, కాన నివి యానజ్జురఁ దగిన స్థలములు గావని కవిబ్రహ్మ కవిసార్వభౌములు తలంచి రనకతీరదు. లేదా యీరెండు ప్రయోగములను నీక్రిందిరీతిని బాణి నీయపద్ధతిని గుదురుపాటు చేయవచ్చునేమో? "ధర్మధర్మిణో రభేదః" అను చొప్పున "మాతుః పితృశ్చ హైన్యం యస్సాస్సా" అను త్రిపదబహువ్రీహియందు "ద్వంద్వ తత్పురుషయో రుత్తరపదే నిత్య సమాసవచనమ్" అను (సి. కౌ. తద్ధితార్థోత్తరపద సమాహారేచ (౨-౧-౫౧.) అను ౭౨౦ సూత్రముక్రింద) వార్తికముచొప్పున మాతృపితృశబ్దములకు నిత్యమగు ద్వంద్వసమాససంజ్ఞ (రుహో విభాష కపవాద) యున్నను నుత్తరపదపరకత్వాభావమున "ఆనజ్జు రానేరదు, కావున రేఫాదేశమును రాదు. ఇట్లే ఆనజ్ ఋతో ద్వంద్వే" అను సూత్రమునఁ బుత్రశబ్దపరకత్వ ముపదేశింపఁబడలేదుగాన పుత్రశబ్దము ననువృత్తిచేసి వాక్యభేదమున నన్వయించుటచేత నట్టివిధి లక్ష్యానుసారముగ వర్తించునేకాని సార్వత్రికముకానేర దనెడి పాణినీయ పద్ధతిచొప్పున ననిత్యమగుటంజేసి "పితృపుత్రాదిబంధువర్గము" అనుచోట "ఆనజ్జు" రాకున్న రాకపోవచ్చును, కాన రేఫాదేశము నట్టిదేయనవచ్చును. అనియీరీతిని సమర్థింపనగుననియు నాలోచింపనగును.

లేదా! యిట్టిమార్గములం దరుచిచేతనే కావలయు నీక్రిందిరీతి నీయానజా దేశవిషయక పాణినీయ వ్యాఖ్యాతల మార్గములను శ్రీరామగంగాధర తక్కు వాగీశ భట్టాచార్యుఁడును నంగీరింపలేదు. "హోతాచ పోతాచ నేష్టాచ హోతృ పోతృ నేష్టారః. ఇత్యత్ర నస్యాత్. నే (సమానే) సర్వాది దమ్ (ద = పద) ఆదిదమ్. సర్వాన్తద ముత్తరద మితి పూర్వాచార్యవ్యవస్థితమ్. అతః పోతృశబ్దేన వ్యవహిత త్వాత్. హోతృ పోతృ నేష్టారశ్చ ఉద్ధాతాచ తే హోతృ పోతృ నేష్టోద్ధాతారః ఇత్యత్రతు స్యాదేవ. సమస్తా సమస్త యోర్దయోః పునశ్చ ఇతి పూర్వోత్తర వ్యవస్థాయా అవిరుద్ధత్వాత్" (ముగ్ధ సమాస. ౩౨౧ సూ. వ్యాఖ్య.) ఈపక్షమున "ఋకారాన్తద్వంద్వే పూర్వపదసంబంధీయో ఋకారః....." అను నహోబల

పండితవ్యాఖ్య చొప్పున ఋదంతో త్తరపద పరకత్వమున సమాస పూర్వఃసమాస
ఋదంతశబ్దమునకే యానజాదేశము వచ్చునని యంగీకరింప నగుటచేత “మాతృ
పితృభావనే” త్యాది సమాస స్థలములందు మాతృశబ్దమే పూర్వపదమును భావనా
శబ్దమే యుత్తరపదమును నగుటచేత నట్టియెడల నానజాదేశము రానేరదని
సమాస పూర్వపదో త్తరపద వ్యవస్థచొప్పునఁ జెప్పవలసి యున్నది. ‘మాతాపితరా -
పితాపుత్రా’ మున్నగు ద్విపదద్వంద్వములందు మాత్రమే యానజాదేశము వచ్చు
ననియు నట్టిద్వంద్వము సమాసాంతర ప్రవిష్టమగునపు డానజాదేశము రానేర
దనియు నీమతమున నేర్పడుచున్నది. ఈపక్షమునఁ బైనుదాహరించిన నన్నయ
తిక్కన ప్రయోగములలో “నిజమాతాపితృపక్ష ప్రబలభ | యా పహండు...”
(ఆది. ౨ ఆ. ౧౬౨.) “క.....మాతాపితృ భా | వన నతఁడు వారిఁ బ్రోచిన...”
(శాంతి. 3 ఆ. ౪౩౩ ప.) అనుచోటులం దానజ్ఞున కెట్లు ప్రసక్తియని శంకింప
రాదు. ఆప్రయోగములలో నానజ్ఞు రానేరదనియు, నచటి ‘మాతా’ శబ్దమాకా
రాంత స్త్రీలింగమనియు నీపక్షమున నెన్ననగును. “మాతా-స్త్రీ. (మా+అతచ్)
జనన్యామ్, విశ్వేశ్వరీం విశ్వమాతా మితిదుర్గాస్తవః” (శబ్దస్తో), “మాతా - ఆ -
స్త్రీ, జననీ, యథా - విశ్వేశ్వరీం విశ్వమాతాం | చణ్డికాం ప్రణమామ్యహమితి
శివరహస్యే దుర్గాస్తవదర్శనాత్” (సర్వశబ్దసంబోధిని.) ఇట్లు యహోబలపండితీ
యోదాహృతమగు ‘మాతాపితృబుద్ధి నీత మదిలోనెంతున్’ అనుప్రయోగము
నందును నాకారాంత స్త్రీలింగ మాతాశబ్దమే ప్రయుక్తమయ్యెనని గ్రహింపనగును.
ఇట్లే యందలి “మాతృపితృబుద్ధి వై దేహపుత్రిఁ దలంతు” అనుచోట సముతము
“మాతృపితృబుద్ధి” అను పాఠము నంగీకరించి సంయుతాసంయుత ప్రాసమున
సమర్థించికొననగును.

ద్వంద్వేతు స్త్రీవదిత్యాది:—ద్వంద్వేతు = వర్ణనిర్దేశవిషయమున, వర్ణములను
బదములుగ నంగీకరించి ద్వంద్వసమాసము చేయునపుడు, స్త్రీవత్ - ఇష్టంస్యాత్ =
ద్వంద్వసమాసాంతవర్ణము స్త్రీసమరూపముతో నిల్పుటయు సమ్మతమగును. అక్షర
ము లమహత్తులుగాన మువర్ణకాంతములు కావలసియున్నను స్త్రీసమరూపముతోఁ
బ్రయోగింపఁబడుటయు తలుచని తాత్పర్యము. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు -
మునాపిచ రూపమ్ = మువర్ణకము తోడిరూపమును గన్పట్టును. ఉదా:—చజలు =
చకార జకారములు = చాయును జాయును = చజములు. మొ. దీర్ఘః స్యాద్వర్ణ
నిర్దేశ ఇత్యాదికారికలపరిశిష్టము. (౨౯ I విష.) ప్రయోగములు:—క.ధర జజలను
నీరెండ | త్తరములు..... | మరణలవములను వే న | త్తరములు.....

(కవిజ. సంజ్ఞాధి. ౨౨ ప.) క. పోలగ పుపుబుభులకు మూ | పోలికవడి. (కవిజ. సంజ్ఞాధి. ౨౩ ప.) క. అలై డెలకు మఱి | ఇ ఈ లు ఋకారసహిత మే వలకు నా | ఉ డెల్ దమలో నొడబడి | ఓ ఓ లకు వశ్యగున్ నయొన్నచరితా. (కవిజ. సంజ్ఞాధి. ౬౩ ప.) క. వలసినచో లశములు డళ | ములు మఱి ఋక్రాంప వర్ణములు ప్రాసములై | (కవిజ. సంజ్ఞాధి. ౯౦ ప.) (ఇట్లు గణపగములైన యక్షరముల ద్వంద్వమునందును స్త్రీ సమరూపములు మువర్ణ కాంతరూపములును బ్రయోగదృష్టము లగుచున్నవి. ఉ. భానుసమాన విన్ భరనభారలగ్న బులఁ గూడి.....(కవిజ. వృత్తాధి. ౧౦౨ ప.) చ.....నజభజాజలు రేఫముఁ గూర్చి సత్కవుల్. (అప్పక. ౪ ఆ. ౨౪౬.) కంచచామరము. కనద్యశా జరంబుతో జకారమున్ రజంబులున్ | జకన్ గకారము క్కఁ బంచచామరంబగున్. (కవిజ. వృత్తాధి. ౮౨ ప.) 'అ.వి.డెలకు' మున్నగు ద్వంద్వములలోని, విసంధులు. 'అ-అలు' మున్నగుచోటులందలి పూర్వాక్షరగౌరవములు మున్నగునవి కేవలము వింతప్రయోగములు.

అన్యత్రాపీత్యాది:—అన్యత్రాపి = సమాహార ద్విగుసమానేతరమగు సమాహారద్వంద్వసమాసమందును, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, ఏకవచనము, భవేత్ = అగును. సమాహారద్వంద్వమున సంస్కృతపద్ధతి ననుసరించి ప్రాణిత్వార్యసేవా గాదుల కేకవచన మెట్లును నగును. అదిగాక యితరస్థలములందును సమాహారద్వంద్వము న నేకత్వమగును. "అన్యత్రాపి క్వచి ద్భవే దిత్య సేవ కాలు సేయి ఇత్యాదా వేకత్వ మితి జ్ఞేయమ్. వస్తుతస్తు ప్రాణ్యంగత్వే నై వా త్రైకత్వం వీధ్యమ్. (౨౬౮ VIII విష.) సూత్రాగమేణాతు 'తన కూడు నీరకై కాంచన ముడిగి' (శాంతి. ౩ ఆ. ౧౬౪) ఇత్యాదయ స్తిక్కయజ్వాది కవిప్రయోగా స్సాధవః." (అహో. ౪౩౨ పుట.) సంస్కృత సమాహారద్వంద్వపద్ధతులు ౨౬౮ VIII విషయమున వివరింపబడెను. కాని యవి పాకల్యముగఁ దెలుగున నంగీకరింపఁబడలేదు. సంస్కృతమున ప్రాణ్యంగాదుల సమాహారద్వంద్వస్థలములం దితరేతరయోగ ద్వంద్వము వర్తిల్లదు. తెలుగున నట్లుకాదు. "ద్వంద్వం బప్రాణివాచక కృదంత శబ్ద ఘటితం బేకవచనాంతంబు నగు. ఉదా:—కూడు గుడ్డ, కూరగాయ (శై. ౪ ఆ.) దరిదాపు (భోజ. ౨ ఆ.) రేవగలు. (రామా. ౨ ఆ.) తాచుందగులు. (హరి. ఉ. ౫ ఆ.) ను శబ్దంబుచే కూరగాయ లిత్యాదులు బహువచనాంతంబులును నగునని యెటుంగవలయు" (ప్రథ. సమా. ౩౦ సూ.). ప్రయోగములు నీ. కూడు కూరలు దొరకొల్పి.....(శాంతి. ౩ ఆ. ౧౭౭.) ".....ఉ.....కూర

గాయలుం । గోయుచు..... (చన్ని. కు. సం. ౬ ఆ. ౬౬౨ ప.)” (సూ. రా. ని.)
 నీ.....ఆ-వె.....కూరగాయలును వంటకట్టియలును గడ్డి!.....
 (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౯౩ ప.) గీ. కూరగాయ కట్టియ విల్పి కొనఁగవలసి. (హరి. పూ.
 ౬ ఆ. ౫ ప. సూ. రా. ని. కూరశబ్దమునొద్ద) “కాలునే చూడుతఱియందుఁ
 గదలవలయు” (కాశీఖండము. గాణ. ౨౮౨ పుట.) “కాలునేయి ఇద్యాదావేకత్వమ్.”
 (ఆహా. ౪౩౨.) కాలు+చేయి = కాలునేకులు. (బా. సంధి. ౧౫ సూ.) నీ. అడ
 వులఁ గొండలఁ బడి యాలుబిడ్డ ప; ట్టెఱుఁగని వైరి ధాత్రీశులందు. (నిర్వ. ౧ ఆ.
 ౩౨ ప.) ఆ-వె. ఆలుబిడ్డ లేని యట్టి త్రిమృతియగు. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౯.) పయిని
 జూపిన ప్రయోగములనుబట్టి ప్రాణ్యంగాదులకే సమాహారద్వంద్వ మనెడి
 సంస్కృతవ్యాకరణ నియమమును దెలుంగున లేదని విశదమగుచున్నది. “గీ. అత్త
 మామ నాఁగ నాలు మగండనఁ । గొడుగుగోడలనఁగఁ గొఱచుచేరు (కొఱచు =
 నాకిటుదు. చేను=కిటుదు.) నాఁగ రేయి పగలు నాఁగ నిట్టి సమాస । ములును గలుగుఁ
 గవులు దెలియవలయు”. (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౧౪౧ ప.) ఆ-వె. తల్లిదండ్రు
 లన్నదమ్ములు గూడ్డూర । లెలమి నాలుబిడ్డ లెద్దుబండ్లు । బంటుతేడు లాటపాటలు
 నుభయప్ర । ధానమునకు నివి యుదావారణలు. (ఆ. భూ. ౧౧౭ ప.)

ఆచ్ఛికశబ్దంబుతోడ స్త్రీసమంబు ప్రాయుకంబుగా ద్వం

బాలవ్యాకరణ ద్వంబగు. ౭.

వివరణము. అన్నదమ్ములు - తల్లిదండ్రులు - ఊరువల్లెలు - ఆలు

౨౮౬ I విషయము. మగలు. మగఁడును+బిడ్డలును, పల్లమును+కల్లె

మును, ఇత్యాదులు సమసంభవని యీ నియమంబున

నెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౮౬ I విషయము:—‘ఆచ్ఛికంబుతోడ’ అను తృతీయాంతప్రయో
 గమునంజేసి ద్వంద్వమున నుత్తరపద మాచ్ఛికమాత్రమయినం. జాలుననియు ‘స్త్రీ
 సమంబు’ అను ప్రథమాంతప్రయోగమునంజేసి ద్వంద్వమున మొదటిపదము స్త్రీ
 సమమగు నాచ్ఛికమే కావలయుననియు స్పష్టపడుచున్నది. ఇట్టి లక్షణములుగల
 యాచ్ఛికద్వంద్వసమాసకమును సిద్ధద్వంద్వసమాసము స్వము సాధువులనియుఁ
 దద్భిన్నములు సాధువులుకావనియుఁ దాత్పర్యము. ఈవిషయమునె “మగఁ
 డును+బిడ్డలును” అనురీతి పుంలింగసమపూర్వపదకస్థలములును, ‘పల్లము+కల్లెము’
 అనురీతి నపుంసకసమస్థలములును ద్వంద్వసమాసయోగ్యములుకావని సూరి వివరిం
 చెను. దీనినిబట్టి మిశ్రద్వంద్వసమాసములును సాధ్యసాంస్కృతిక ద్వంద్వములును

సాధువులు కానేరవని విశదమగుచున్నది. “స్త్రీసమములయిన తత్సమములు తత్సమములతోఁగలసి యొక్కొకచో ద్వంద్వములగును. ఉదా:—కర్త కర్త క్రియలు. మొ.....” (ఆం. భా. అ. సమా. ౭౨ సూ.) అను ననుశాసన సూత్రోదాహరణములు సాధువులుకానేరవు. ‘కర్త కర్త క్రియలు’ అనునది వ్యావహారిక రూపమేకాని కవిప్రయుక్తముకాదు. ఇట్టి లక్ష్యలక్షణములకుఁ బ్రామాణికకవి ప్రయోగముగాని ప్రామాణికలాక్షణిక సూత్రముగాని యాధారములేమింజేసి యివి గ్రాహ్యములుకావు. తల్లిదండ్రులు మున్నగుచోట్ల సుధి - ౧౫ సూ - చొప్పున గసడదవాదేశము నరయునది. పయి బాలవ్యాకరణనియమములకు లొంగని కొన్నివిధములగు ద్వంద్వసమాసములు కవిప్రయోగదృష్టములు త్రిలింగ లక్షణశేషమునఁ జూపఁబడినవి. “ఒకానొకచో ద్వంద్వంబునం బూర్వపదంబు క్లిబరమంబగు. అగుచో నా మువర్ణకంబునకు లోపంబగు. ఉదా:—అందచందములు (అని. ౫ ఆ.) (అందము+చందము.). వెచ్చసచ్చములు (వేం. పంచ. ౧ ఆ.)” (ప్రాథ. సమా. ౨౯ సూ.) (వెచ్చము+సచ్చము = చిల్లర రొక్కమప్పు) సీ. చెల్లునెల్లముల కీక్షింపవచ్చిన సొమ్ము మగుడ నీలేని కోమటిగులామ | చే నేత విశ్వసించినవారి వెచ్చసచ్చముల బేల్పఱుచు వైజాతితోండ (పంచ. వేం. ౧ ఆ.) (వైజాతితోండ శబ్దమునొద్ద. శ-ర.) (వైజాతితోండ = ఊసర వెల్లి - ఊసర వెల్లి వంటి వేసాలమారియని యర్థము.) (“అందచందము = విణ (అందము.) అంద మైనది. మనోహరము. గీ....అందచందమగుచు | నొనరు నుచ్చైశ్రవంబు నేత్రోత్సవముగ (దశా. ౨ ఆ. ౨౨౭.)” (సూ. రా. ని.) “ఒకానొకచో ద్వంద్వంబు మిశ్రంబును, అందలి పూర్వపదంబు క్లిబరమంబునుగఁ గానంబడియొడి. ఉదా:—అవసరమక్కఱలు. క. అవసరమక్కఱలం గై | దువు కర్జములందు వేట దోఁడలయందున్ | దవులైన ప్రాతవెంకల | మవుటన్ (రామా. ౨ ఆ.)” (ప్రాథ. సమా. ౩౩ సూ.) ఇది యనీంద్యగ్రామ్య మనఁదగును. కావున దీనికిమాత్రమే సాధుత్వ మెన్నునది. “కొన్నియెడల మహద్ద్వంద్వంబునం బూర్వపదాంత్య స్వరంబునకు దీర్ఘంబును జూపఁబడు. ఉదా:—అన్నాదమ్ములు. (ఉ. హరి. ౪ ఆ.) అప్పాచెల్లెండు. (నిర్వ. ౩ ఆ.) తల్లిదండ్రులు (భల్లా. ౪ ఆ.)” (ప్రాథ. సమా. ౨౮.) ఈ ప్రయోగములు కవిప్రయుక్తములని విశ్వసింపరాకున్నవి. క. సన్నిధిఁ బన్నగకూడఁడు | పెన్నిధిగని పొంగుచున్న పేదలక్రియ న | య్యన్నాదమ్ములఁ గని మీ | కెన్నఁగ నేవరము లిచ్చ యిచ్చెద వానిన్. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౧౫ ప.) అను నీ సోమునిపద్యమున “అ | య్యన్నందమ్మునిగని” అని కవిప్రయుక్తమునుటలో

క్షతికానరాదు. నిర్వచనోత్తర రామాయణపద్యము:—“క. విను మున్నదితియు
దితియును | ననఁ గశ్యపుభార్య లిరువు రప్పఁ జెలియ లి | ట్లనిమిషుల నసురగణముం |
గనిరి.....” అని తాళపత్రమాతృకలలో నున్నది. (విస్తర. ౭౯ I విష.)
ఇట్లై భల్లాణచరిత్ర పద్యమునందును “తల్లిదండ్రీయు” అని కవిప్రయుక్త మనుటలో
బాధకానరాదు.

బాలవ్యాకరణ ద్వంద్వంబునందు ఋకారంబునకు ర వర్ణంబు విభాష
వివరణము. నగు. ౨౪.

౨౦౬ II విష. మాత్రపితలు, మాతాపితలు, ఇత్యాదులు.

సంజీవని. ౨౦౬ II విష:—“ఉర్ ద్వన్వే రః” అను చింతామణి సరిగ
సూరిచే భాషాంతరీకరింపఁబడినది. అధర్వణాహోబలపతి సమన్వయముల జూడ
(౨౦౬ విష.) యీసూత్రమందుఁ గానరాదు. కాని వారి సమన్వయముల కను
కూలముగ వారిచ్చిన యుదాహృతులె సూరిచే జూపఁబడినవి. అనఁగా రవర్ణాదేశ
మానజాదేశ సమాన స్థానిక మన్నట్లై ర వర్ణాదేశముతోను ‘అనజా’ దేశముతోను
నుదాహరింపఁబడెను.

నన్నూ. క్వచిత్సమా నేన్తగస్య | శబ్ద స్యాదావపి స్థితిః. (వికృ.
౨౦౭ విష. హలం. ౧౭ కారి. అహో. ౪౩౫ పు.)

కల్పతరువు. ౨౦౭ విష:—క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, సమానే = (ద్వంద్వ)
సమాసాంతనమున, అన్తగస్య = తుదినున్న శబ్దముతో నన్వయింపఁదగినట్టి శబ్దస్య =
శబ్దమునకు, అదావపి = సమాసపూర్వపదమునందును, స్థితిః = ఉనికి యనఁగాఁ
బూర్వపదముతో నైత మన్వయించుట సమ్మతమగునని తాత్పర్యము. ఈవిధి
ద్వంద్వమందును విశేషోభయపద కర్తృధారయమందును నుపచరించును. ఉదా:—
కాలేయి వడఁకు, తొవదమ్మి విందు, పుట్టుగుంకు గట్లు - కన్న పెంచినవారు - విన్న
కన్నయది. మొ. “కన్న పెంచినవారు ఇత్యత్ర అంతగస్యాపి తచ్చబ్ధాద్ధస్య పూర్వ
త్రాప్యన్వయః - క్వచిత్సమా నేన్తగస్య.....ఇత్యాద్యధర్వణవచనాత్” “కన్న
పెంచినవారు విన్నకన్నవారు ఇత్యాదౌ ద్వన్వసమాసః” (అహో. ౪౩౫ పుట.)
‘కన్న పెంచినవారు’ ఇత్యాదులు విశేషోభయపద కర్తృధారయములనుట లెస్స.
(౨౭౯ విష.) (౨౭౧ విష. ౨౭౧ I విష.). “ద్వంద్వంబునం బూర్వపదాంత్యావ
యవంబునకు లోపం బొందె నగు. ఉదా:—పుట్టుగుంకు గట్లు. (య. ౫ ఆ.) తొవ
దమ్మి విందు. (రామా. ౩ ఆ.) విన్నకన్నది. (వి. పు. ౨ ఆ.)” (ప్రౌఢ. సమా. ౩౨

1258 సామాసికవిషయములను బూర్తిగ నిరూపింపశక్యముకాదు [౨౦౮ వి. కల్ప.]

సూ.) పుట్టు గ్రంథగట్లనఁగా పుట్టుగట్టు గ్రంథగట్టు = ఉదయాస్తాచలములని యర్థము.

భాషేయ మమితా తత్ర । దేశ్యాచిత్ర స్వభావయుక్ ।

తచ్చిత్ర తానుమన్తవ్యా । పూజ్యపాద సుభాషితే

(వికృ. క్రియా. 3౬ కారి. అహో. ౫౧౩ పు.) భూయసీ

నన్నయా.

దేశ్యశబ్దేషు । లోపవర్ణాగమ శ్రుతిః (వికృ. అజం.

౨౦౮ విషయము.

౯౪ కా. అహో. 3౭౨ పు)

తత్తత్పదం పరిగ్రహ్యం । యక్య తస్మాదయే

హితమ్. (వికృ. అజం. ౯౩ కారి. అహో. 3౭౧ పు.)

కల్పతరువు. ౨౦౮ విష:—ఈకారిక లీఠకు వ్యాఖ్యాతములు. (౨౦౮ I విష. ౨౦౧ విషయ.)

సమాసములం దనేకవిధములగు లోపవర్ణాగమాదేశాదులు సంభవించు చుండును. అట్టివి మహాకవిప్రయోగముల మూలమునఁ దెలిసికొనవలయును.

“కృత్తద్ధిత సమాసానా । మభిధానం నియామకమ్ । లక్షణం త్వనభిజ్ఞానాం । తదభిజ్ఞానసూచకమ్” (ముగ్ధ. ౧౧౮౩ సూ. వివృతి.) అని సంస్కృతవైయాకరణులు సైతము సమాసవిషయములు దిక్షాత్రప్రదర్శన యోగ్యమాత్రములె యని వచించి యున్నారు. “పృషోదరాదీని యథోపదిష్టమ్. (౬-౩-౧౦౯.) పృషోదరప్రకారాణి శిష్టై ర్యథోచ్చారితాని తథైవ సాధూని స్యుః - పృషత్ + ఉదరమ్ = పృషోదరమ్ (తలోప).” (సి. కా. సమాసాశ్ర. ౧౦౩౪ సూ.) ఉదా:—నలువది -

ఆటువది - ఇరువది - ఎనుబది - డెబ్బది - ‘అలవడు’ మున్నగు శబ్దపల్లవములందలి కార్యములును నీట్టివె - అలవు+పడు = అలవడు - వెలుపల+పడు = వెలువడు - తలపు+పోయు = తలపోయు - తెల్లవాటు - మొ. కవ్వడి - (కవ+వడి) = రెండుచేతులందును వడిగలవాడు - నిక్కల (నిక్కము+కల) = నిజరుగుకల. మాడు+నాళ్ళు = మూన్నాళ్ళు - నాన్నాళ్ళు (నాలుగు+నాళ్ళు) అంత+దాఱ = అందాఱ. ఆవు+తోడ = ఆదోడ. సగము+పాలు = సగపాలు = సాబాలు.

ప్రయోగములు:—చ. పిం । గళ నయనుం దుమేశ్వరుడు గవ్వడి డాయగ వచ్చెఁ జెచ్చెన్ (ఆర. ౧ ఆ. 3౦౧.) క. నాకల నిక్కల యయ్యెడు । శోకింపకు మచ్చ (ఆర. ౬ ఆ. ౪౦౦.) సీ. తే. గీ. సు । ధాంశులును వచ్చు మున్నూట యటువదింట (శా.తి. ౫ ఆ. ౪౬.) క. ఎనుబదియెనిమిది వేవురు । దనుజుల కాఢ్యుండు. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౬.) ఏ+నాడు = ఎన్నడు. క. గు । చ్చినఁద్రెల్లి యెన్నఁడో చ । చ్చినయట్లు (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౫౧.) మొ.

బాలవ్యాకరణ నిక్కలాదులు యథాప్రయోగంబుగ గ్రాహ్యం

వివరణము. బులు. ౨౦.

౨౦౮ I విషయము. నిక్కల - కవ్వడి - పువ్విలుకాడు - ఇత్యాదులు.

సంజీవని. ౨౦౮ I విషయము:—నిక్కల = సత్యమైనకల. కవ్వడి = సవ్యసాచి. పువ్విలుకాడు = మన్తధుండు. 'నిక్కము+కల = నిక్కల.' అనుచో గతసూత్రములప్రకారము 'నిక్కపుంగల' అని యేర్పడును. ఇటు బ్రాతాదిసంధిచొప్పున 'నిక్కల' అని కానేరదు. "నిక్కము+కల = ని+కల" అనుచో లుప్తశేషమునకు బా. సంధి. 32 సూత్రముచొప్పున నుగాగమమురాగా 'నింగల' అను ననిష్ఠరూపము సిద్ధించును గావున 'నిక్కల' అనునది మహాకవిప్రయోగానుసారముగ సాధువని ప్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యము కావలసెను. 'కవ+వడి' = కవయందు (చేతులజంటయందు) వడి = బాణమువేయుటలోని వేగము గలవాడను విగ్రహముచొప్పున వ్యధికరణ బహువ్రీహిచే నర్థసిద్ధి గల్గుచున్నది. కాని యట్టియెడ 'కవవడి' అనియే కావలసియుండును. అట్టి ప్రయోగములులేవు. ఇంక 'కవ్వడి' అనురూపమే ప్రయుక్తమగుచున్నది గాన నిది ప్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యమగుచున్నది. (౨౦౮గి విష.) మఱియు వ్యధికరణ బహువ్రీహి స్వరసము కామింజేసి (విస్తర. II ౨౬౮ VI విష.) యిది ప్రయోగానురోధమున సాధువగుచుఁ బ్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యమగుచున్నది. "కవశబ్దం బాద్యక్షరశిష్టంబగుటయు ఉత్తరపద వకారంబుద్విత్యంబొందుటయు తద్ధితపరిచ్ఛేదంబులోని పదునొకండవ సూత్రంబుచే నయిన 'కా' ప్రత్యయంబు లోపించుటయుఁగలిగె." (బా. గు. ప్ర. సమా. ౨౦ సూ. వ్యాఖ్య. ౨౭౬ పుట. ద్వి. ము.) బహువ్రీహి నంగీకరించుటచే సిద్ధించుచుండఁగా, 'కా' ప్రత్యయము ఘటింపనేల? దానికి లోపము చేయనేల? 'పువ్వ+విలు+కాడు' అనుచో 'వ్వ' వర్ణలోపమును పరపదాదిద్విత్యమును బ్రకృతసూత్రముచొప్పుననే సంభవించెనని యెఱుంగునది. బా - సంధి - 3౯ సూత్రముచొప్పున (అన్యంబులకు సహితము.....) నీ సూత్రపులక్ష్యములు మూఁటిని సాధింపరాదాయని శంకింపఁజనదు. అన్యంబుల కిత్యాదిసూత్రము నైతము ప్రయోగమూలకమే కావున నిది ప్రకృతసూత్రపు ప్రపంచమేయని గ్రహింపనగును. త్రిలింగలక్షణశేషమున నీసూత్రార్థమే పునరుక్తముగ నీక్రిందిరీతి నుపదేశింపఁబడెను. "ఆచ్ఛికసమాసంబులం దఱచుగ వర్ణలోపాగమాదేశ వికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులు గానంబడియెడి. ఉదా:—అందాఁక (అంత+దాఁక) ఇట్లు ఇందాఁక - ఎందాఁక - అచ్చతెల్పు (అచ్చము+తెల్పు) ఆదోఁక

(ఆవు+తో(క) ఆవల (ఆ+వలను) ఇట్లు ఈవల. ఇబ్బంది (ఇరు+పంది) = (అడవి పందికిని డొర(బందికిని బుట్టినపంది). ఇరునెవి (ఇరుగు+చెవి). ఉద్ధరి (ఉద్ధ+దరి) = (వాటమై మిక్కిలి పొడవైన గట్టు) ఎడవంక (ఎడమ+వంక) ఇట్లు వలవంక. ఎగుదల (ఎగువ+తల). ఇట్లు - దిగుదల. వీటవాలు (వీటము+వాలు) కప్పురవీడెము (కప్పురము+వీడెము) కవ్వడి (కవ+వడి) కుటుమాపు (కుటుచ+మాపు) గందనాడి (గందము+పొడి) గుండ్రకడుపు (గుండ్రము+కడుపు) గొబ్బిండు (గొప్ప+పండు) చిత్తరుబొమ్మ (చిత్తరువు+బొమ్మ) చిమ్మనగ్రోవి (చిమ్మనము+గ్రోవి.) చిలుచప్పుడు (చిలుక+చప్పుడు) చెంద్రకావి (చెంద్రము+కావి). ఇట్లు చంద్రకావి. చనుమఱి (చను + మఱిక) చప్పరమంచము (చప్పరము + మంచము) చొక్కసగతులు (చొక్కము+సగతులు = గుట్టము పల్లముమీది చక్కనైన తీగమోడిపని). తెగుదారి (తెగువ+దారి) దట్టకెంపు (దట్టముకెంపు) దొంతర (దొంతి+తరంగ) నడురేయి (నడుము+రేయి) నాన్నాళ్ళు (నాలుగు+నాళ్ళు) నాటకసాల (నాటకము+సాల) నిక్కల (నిక్కము+కల) నిడుమోము (నిడుద+మోము) నెత్తపలక (నెత్తము+పలక) పసిపట్టు (పసిమి+పట్టు) పెందలుము (పెనుపు+తులుము) పెత్తనము (పెద్ద+తనము) పొంగట్టు (పొన్ను+గట్టు) బాపురె (బాపు+పురె) బెబ్బలి (పెద్ద+పులి) బెల్లమండెగ (బెల్లము+మండెగ) బొందళము (బొంత+దళము) బోనపుట్టిక (బోనము+పుట్టిక) మిండతపసి (మిండడు+తపసి) ముంగల (ముందు+కలను) ఇట్లు - వెనుకల. ముయ్యేడు (మూడు+వీడు) ఇట్లు ముయ్యాయలు (ఈరెండు శబ్దములు నీవఱకు సాధింపబడినవి. ప్రాథ. సమా. ౧౦ సూ. కాన నిట్లుజేర్చుట సరికాదని తోచెడిని.) మోసల (మొగ+సాల) వలిపవెన్నెల (వలిపము+వెన్నెల) వలచెవి (వలను+చెవి) వాలెఱి (వా+లెఱిసి) వాలురమ్మ (వాలు+అమ్మ) వేగురుఁజుక్క (వేగు+చుక్క) సగపాలు (సగము+పాలు) సాబాలు (సాము+పాలు) సుంకసరకు (సుంకము+సరకు) ఇత్యాదు లాహ్యంబులు....." (ప్రాథ. సమా. ౩౬ సూ.)

ఇది సమాసపరిచ్ఛేదము = సమాసపరిచ్ఛేద వింతతో ముగిసెను.

ఆంధ్రవ్యాకరణసంహితా సర్వస్వము

తద్ధిత పరిచ్ఛేదము

త్వార్థే తనశ్చ వికృతౌ, స్యాత్. (ఆం. చిం. హలం.
౧౦ కారి. అహో. ౪౦౪ పుట.)

క్వచి త్ప్రత్యయ యోగేచ | తథాత్వ మభిధీయతే.

నన్నయా. (వికృ. సంధి. ౨౫ కారి. అహో. ౧౦౯ పు.)

అర్హ విష. అన్యేచ కేచి దుపమానోత్తర పదలోప రూపకాఖ్యా
ద్యాః.....లోపశ్చ విభక్త్యా దేః | శబ్దేషు స్యా
త్సమాస కాజ్ఞేషు. (ఆం. చిం. హలం. ౧౬-౧౭ కారి.
అహో. ౪౩౧-౪౪౭ పు.)

కల్పతరువు. అర్హ విష:—“తద్ధితః - పుం - వృత్తివిశేషే, తద్ధితా ఇత్యధి
కారవిహిత ప్రత్యయేషు. తేచ ద్వివిధాః - ప్రకృత్యర్థ భిన్నార్థాః - స్వార్థికాశ్చ,
తేభ్యః ప్రయోగేభ్యో హితః” (శబ్దా. చిం.) అనుకోశము చొప్పున నాయాయర్థ
ములకుఁ బ్రకృత్యర్థ భిన్నార్థ స్వార్థములకు హితమైనవనఁగా నాయాయర్థములను
దెల్పునవి తద్ధితములని యర్థము. “తస్య భావ స్త్వతతా. (౫-౧-౧౧౯.) ప్రకృతి
జన్యబోధే ప్రకారో భావః, గో రాభవో గోత్వమ్, గోతా.” (సి. కౌ. తద్ధి. ౧౭౮౧
సూ.) “గుణవచన బ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్తణిచ. (౫-౧-౧౨౪.) గుణోపసర్జన ద్రవ్య
వాచిభ్యో బ్రాహ్మణాదిభ్యశ్చ షష్ట్యన్తేభ్యో భావే కర్తణి చార్థే ష్య ఖిత్త్యర్థః
(బాలమ.) జడస్య కర్త భావో వా జాడ్యమ్. మూఢస్య భావః కర్త వా మూఢ్యమ్,
బ్రాహ్మణ్యమ్.....” (సి. కౌ. తద్ధి. ౧౭౮౮.) మున్నగు సూత్రములచేత
భావాద్యర్థములందు సంస్కృతవ్యాకరణమున ‘త్వ’ ప్రత్యయాదు లనేకములు
విధింపఁబడినవి. అట్టి తద్ధిత ప్రత్యయాంతములెల్లఁ దెనుఁగునఁ దత్సమములుగ
వాడుకొనఁ బడుచున్నవి. ఉదా:—గోత్వము - గోత - జాడ్యము - జడత్వము =
జడత - మూఢ్యము - మూఢత్వము - మూఢత - బ్రాహ్మణ్యము - బ్రాహ్మణత్వము -
బ్రాహ్మణత. మొ. “యావాదిభ్యః కన్. (౫-౪-౨౯.) యావ ఏవ యావకః మణికః.”
(సి. కౌ. తద్ధి. ౨౦౯౭.) మున్నగు సూత్రములచేత స్వార్థిక కన్ ప్రత్యయాదులును

జెప్పబడియున్నవి. ఉదా:—యావము = యావకము. (లక్క). మొ. ఇట్లే స్వార్థికాది తద్ధిత ప్రత్యయములును ననేకములు గలవు. అట్టివెల్ల బహువిస్తృతము లగుటచే సంస్కృతవ్యాకరణములవలననే తెలిసికొననగును. ఇంక నాచ్చిక తద్ధిత ప్రత్యయములనువిస్తృతములై యగుటచేత వానిలోజాతికొకటిగ భావార్థక స్వార్థిక ప్రత్యయములను దిక్ ప్రదర్శనముగా భట్టారకుఁ డుపదేశించుచున్నాఁడు. త్వార్థే సంస్కృతభావార్థక 'త్వ' ప్రత్యయముయొక్క యర్థమందు, వికృతా = తెలుఁగున, తనశ్చ స్యాత్ = తనప్రత్యయమును నగును. చ శబ్దమహిమచే 'ఇమి' మున్నగు ప్రత్యయములును భావార్థమునఁ గల్గునని యెఱుంగునది. సమాసవృత్తియందు వలెనే తద్ధితవృత్తియందును దద్ధితవిగ్రహవాక్యమందలి ప్రాతిపదికమున కవయవము లగు సుబ్విభక్తులు (౨౬౮ | విష) సంస్కృతవ్యాకరణములోని "సుపోధాతు ప్రాతిపదికయోః" అనుచొప్పున లోపించును. అట్టి తద్ధితాంత ప్రాతిపదికముపైని వాక్యాన్వయ యోగ్యములగు సుబ్విభక్తులు నిల్చును. ఈవిషయములకు లోఁపశ్చ విభక్త్యాదే రిత్యాది చింతామణిసూత్ర ముపలక్షణ మనఁదగును. ఇట్లే కృత్తులవిషయమునను నంగీకరింపనగును. ఉ. బంటుయొక్క+భావము = బంటు తనము=భటత్వము. ఉ. బంటుతనంబు మాటలకుఁ బాటకు (ఉద్యోగ. 3 ఆ. ౫౯.) "బానసీఁడు - ద్వ - విణ - (బానసము+ఈఁడు.) ఉ. బానసీని నొకనిన్..... (భా. ర. విరా. ౧ ఆ.)" (శ-ర) "జోదరి. జోజేరి. విణ - జూదము+అరి. ౧ జూద మాడువాఁడు. మ. అరయం దప్పొకయింత నావలన లే దాధర్మపుత్రుండు జూ | దరి వెంటన్....(భా. ఉద్యో. 3 ఆ. 3౫3.) (శ-ర)" యి ప్రయోగములలో "బాన సము+ఈ+ఁడు = బానస+ఈ+ఁడు = బానసీఁడు ; జూదము+అరి = జూద+అరి = జూదరి" అని ప్రక్రియ నరయునది. శూరుఁడు ధర్మి వాచకము. శూరత్వము ధర్మ వాచకము, శూరత్వ ధర్మముగలవాఁడు శూరుఁడు, శూరుని ధర్మము శూరత్వము. త్వప్రత్యయము వలెనే యీ తన ప్రత్యయమునైతము ధర్మి వాచకములపై నె నిల్చును. కాన "బంటుతనము = భటత్వముగలవాఁడు = బంటు" అని యర్థము. ఇట్లుగుటచే నీభావార్థక ప్రత్యయములు పోడిమి వాడిమి మున్నగు ధర్మపాచక ముల పయి నిలువనేరవు. పెద్దతనము = చిన్నతనము మున్నగుచోటులందు 'పెద్ద - చిన్న' మున్నగు ధర్మి వాచకములు స్త్రీసమవిశేషణములుగాన వానిపయి పక్షివిభక్తి నిలువనేరదు. కానఁ దద్ధితవృత్తి విగ్రహారచనకై వానికి విభక్తి వివక్షించునపుడు (౧౦౭-౨౭౧-౨౭౧ I. విష.) తచ్చబ్ధముతో నవి నమసించును గాన నట్టిరూప ముతో విగ్రహారచనము చేయవలయుననియుఁ దద్ధిత ప్రత్యయము నిల్చునపు డా

[బా. తద్ధి. ౧ సూ.] తనప్రత్యయపరకత్వమందును షష్ఠి ద్వితీయవలెనిల్చును. 1263

విభక్తితోఁ దచ్చబ్దము నైతము లోపించి ప్రాతిపదికమే నిల్చుననియు నెఱుంగ
నగును. ఉదా:—పెద్దదానియొక్క+తనము = పెద్దతనము. చిన్నదానియొక్క+
తనము = చిన్నతనము. ఇట్లు 'ఆకొన్నదానియొక్క+తనము = ఆకొన్నతనము'
మున్నగు క్రియాజన్యవిశేషణములును దనప్రత్యయంతము లగునప్పటి ప్రక్రి
యను వర్ణింపనగును. తే-గీ. దుర్బుద్ధితనము మాని (కర్ణ. 3 ఆ ౮౯.) (దుర్బుద్ధివాని
తనము.). సూరి యిట్లు వివరింపకున్నను గొప్పతనము మున్నగు నాతని యుదాహర
ణముల ప్రక్రియకు వేఱుమార్గము లేదు. ఇట్లు వీని ప్రక్రియ నెన్ననగునని తెలిసి
కొనక ప్రాథవ్యాకర్త "తనవర్ణకంబు పగంబగునపుడు తచ్చబ్దార్థంబునకు లోపంబు
విభాషనగు.....పెల్లాకొన్నతనాన" (భీమ. ౨ ఆ.) (ప్రాథ. తద్ధి. ౨ సూ.)
అని పునరుక్తముగా సూత్రించెను. "తన. ప్ర. భావార్థమున వచ్చు తద్ధిత ప్రత్య
యము.కొన్నిచోట్ల క్రియాజన్యవిశేషణములమీఁద విభక్తి నిమిత్తక
మగు తచ్చబ్దము లేకుండఁగనే యియ్యది కలఁబడుచున్నది. ఉదా:—ఆకొన్న
తనము - ఓర్వలేఁతనము. మొ." (సూ. రా. ని.) అని సూ - రా - నిఘంటువు పై
ప్రాథవ్యాకరణ విషయములను స్వీకరించెను. ఇది గాణపతవివరణమునందును
స్వీకరింపఁబడెను. (గాణ. తద్ధి. ౨౬౭ పుట.) క్వచి త్ప్రత్యయయోగే చేత్యాది
కారిక యీ (౨౪౧ I విష. ౨౭౦ విష.) వఱకు వ్యాఖ్యాతము. ది-వి ప్రత్యయ
పరకత్వమునందువలెనె (రామునిది శక్తి - దానిది కలరూపు - వారివ—నిశ్వాసముల)
యీ తనప్రత్యయ పరకత్వమునందును షష్ఠి ద్వితీయాకారమునందును. ఉదా:—
రామునియొక్క+తనము = రామునిన్+తనము = రామునితనము. సీతయొక్క+
తనము = సీత తనము. "యొక్క లోపించినట్టి డుమంతేతరాచ్చిక రూపములు
ప్రథమైకవచన తుల్యములై యుండును గాన నీప్రకరణమున నెల్లరూపములు
ప్రథమైకవచనములుగనే నిర్దిష్టములగును" (బా. సా. పే 3౬౦ పుట.) అను
పేటికావ్యాఖ్య కేవలము భ్రాంతిమూలకము. ఎల్లయెడలను నీ తనప్రత్యయము
షష్ఠ్యంతమునకుఁ బరముగా భావార్థమున వచ్చును. కొన్ని స్త్రీరూపబ్దములకు
వచ్చునపుడు మాత్రమే పయి నుదాహరించినరీతిని తనప్రత్యయము చేరిన ప్రాతి
పదికమున కవయవమగు షష్ఠివిభక్తి లోపించినట్లు కనఁబడు. తక్కిన పూరింగ సమముల
కును నపుంసకలింగ సమములకును 'పెద్ద' మున్నగువానికిని దనప్రత్యయ పరకత్వమున
నట్టి ప్రక్రియ యుఁదలంపదు. క్వచిత్ ప్రత్యయయోగే చేత్యాది కారిక చొప్పున
ద్వితీయాకారముతోనె నిల్చుటయు నచటిద్రుతము ద్రుతస్య సర్వత్రేతి సూత్రముచే
లోపించుటయు సంభవించును. తత్సమ శబ్దములకును నీ తనప్రత్యయము వచ్చు

టయు నచ్చటి వష్టియు ద్వితీయాకారముననె నిల్పుటయు ద్రుతలోపము వచ్చుటయు సంభవించును. ఉదా:—మనుమనియొక్క+భావము (ధర్మము) మనమనిన్+తనము = మనుమనితనము - విలుకానితనము - రామునితనము - సీత తనము. మొ.
 “ఉ. సుందరకుండు నేనును నసూయతనంబున.....(దశకు. ౫ ఆ. ౪౫.)... ఇట్లు స్వార్థమున ‘తనము’ కనబడుచున్నది.” (సూ. రా. ని. తనము శబ్దమునొద్ద.)
 ఇట్టి ప్రయోగములు భారతమందుఁ గన్పట్టవు. ఉదంత స్త్రీసమములకును నదంత గుణవాచకములకును ‘తన’ వర్ణకపరకత్యమున నుమాగమము ద్రుతకార్యములు నగును. (౨౮-౯ ౨ I విష.) సోగసుందనము. తెల్లందనము - పరుసందనము. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౩.) ‘పరుస’ అను స్త్రీసమరూపమును గలదు. (చూ. శ. ర.) ప్రయోగములు:—క. నెట్టన సభలో నేవుర | కల్పెదుర నరాతితనము గాకెంతయు వారెట్టి తులువలో ద్రౌపది | నట్టుల పఱచెడిదె జూడమాడరె యొందున్. (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౪౪.) తే.....దుర్బుద్ధితనములు మాని.....(కర్ణ. ౩ ఆ. ౮౯.) (దుర్బుద్ధి = దుష్టబుద్ధిగలవాఁడు.) క. అని కొలిచి యే బృహన్నల | యను నామముతోడఁ గన్య కాంతః పురవ | ర్తన మొనరించుచు లాసిక|తనమున నిపుణుండనై యతని మెచ్చింతున్. (విరా. ౧ ఆ. ౮౯.) “లాసికా. స్త్రీ. (లస+ఐవుల్) నర్తక్యామ్. లాసకాఽన్యత్ర” (శబ్దస్తో.) క. వెఱ పెట్టిదియో యొన్నఁడు | నెఱుంగని నీయట్టివాని కెవ్వరోకో యీ | పిఱికితన మింత యలవడఁ | గఱపినవా రనుచు శౌరి కలకల నవ్వెన్. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౫౭.) ౯౭ I విషయమున ‘చెడుగుండనము-అల్లందనము-పరుసం దనము - ఎఱుకుందనము’ అనువాని ప్రయోగములు గలవు.

తనవర్ణకంబు త్వార్థంబునం దగు. ౧. త్వార్థంబునఁగా
 బాలవ్యా. భావంబు. ప్రకృతిజన్యబోధంబునందుఁ బ్రకారంబు
 వివృతి. భావంబు. రామునితనము, మనుమనితనము, సీత
 ౨౮౯ I విష. తనము - గొప్పతనము - కొఱతనము - నల్లందనము -
 పుల్లందనము.

సంజీవని. ౨౮౯ I విష:—ప్రత్యయమునిల్పుటకుఁ బూర్వపుశబ్దము ప్రకృతి. రామునితన మనుచోటి ప్రకృతియగు ‘రామునియొక్క’ అనుదాని బోధమున - “రామత్వా వచ్చిన్నో రామః=” రామత్వమును ధర్మముతోఁగూడినవాఁడు రాముఁడు = రామునితనముతోఁ గూడినవాఁడు రాముఁడు - రామునితనమును ధర్మము (రామత్వధర్మము) ప్రకారమగుచున్నది యని తాత్పర్యము. ‘రామునియొక్క+భావము (ధర్మము)’ అనుచోటి యొక్క విభక్తి బా. సమా. ౨౫

సూత్రముచేత లోపించుననియు నా సూత్రములోని సమాసశబ్దము తద్ధితవృత్తికి నుపలక్షణమనియు లేదా “సమాసము మున్నగువాని, విభక్తికి = విభక్త్యాదులకు” అని యచట వ్యాఖ్యచేయవలయుననియు సూరియాశయము. కావున యొక్క విభక్తిలోపింపఁగా “రామునితనము” అని రూపసిద్ధియగునని తాత్పర్యము. ఇట్లే - మనుమనితనము - సీతతనము - మున్నగుచోటులను సమన్వయించుకొను నది. గొప్పతనము మున్నగుచోటులందు ‘గొప్పదానియొక్క+తనము’ అను విగ్రహమెన్ని విభక్త్యాదులకు లోప మను వై వ్యాఖ్యచొప్పునఁ దచ్చబౌద్ధాధికశబ్దము నకు విభక్తితోఁగూడ లోపముగల్గఁగా ‘గొప్పతనము’ మున్నగురూపముల సిద్ధి గల్గునని గ్రహింపనగును. త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యీరీతిని గ్రహింపక “తద్ధిత ప్రత్యయంబులు పరంబులగునపుడు పదంబుల డువర్ణకాదులకు లోపంబగు” (ప్రాథ. తద్ధి. ౧ సూ.) అనియు “తనవర్ణకంబు పరంబగునపుడు తచ్చబౌద్ధాధికంబునకు లోపంబు విభాషనగు.” (ప్రాథ. తద్ధి. ౨ సూ.) అనియు సూత్రించెను. ఈమార్గ ముచే “ఆకొన్నతనము” మున్నగు క్రియాజన్య విశేషణస్థలములుమాత్రమే కాక గొప్పతనము (గొప్పదానితనము) నల్లఁదనము (నల్లదానితనము) మున్నగునవి నైతము సిద్ధించునుగాని యందట్లు స్పష్టపఱుపఁబడలేదు. సూ. రా. నిఘంటు కర్త లీనిషయములను స్వీకరించుటలోఁ గ్రియాజన్యవిశేషణస్థలములందు మాత్రమే యీరీతి గల్గునని వివరించిరి. (సూ. రా. ని. ‘తన’ శబ్దము) (అర్థ విష.) కొఱతము = అల్పశ్యము. నల్ల+తనము - మున్నగుచోటులందు బా. సంధి. 374 సూత్రముచొప్పున సుగాగమమును ద్రుతకార్యములను నరయునది. ఈతన ప్రత్యయము సంస్కృత సమశబ్దములమీఁదనైతము నిల్చునని పఠ్యముదా హృతులే నిశచీకరించుచున్నవి. అట్టి కవిప్రయోగము లీవఱకు అర్థ విషయ మునఁ బ్రదర్శింపఁబడెను.

ఇటు విశేషం బుత్సర్గంబునకు విభాషను బాధకంబగు.

౨ స్పష్టము.

బాలవ్యాకరణ చిన్నాదులకు టికవర్ణకంబగు. 3. చిన్న టికము.

వివరణము. కన్నె టికము. చిన్న - కన్నె - చుట్టము - దొంగ -

అర్థ II విషయము. పేద - మిండ - లంకె. ఇత్యాదులు చిన్నాదులు.

ఉత్సంబున కత్వంబు టికము పరంబగునపు డగు. ౪

తోత్త టికము - వెడ్డ టికము - వెజ్జ టికము.

సంజీవని. అర్థ II విషయము:—ఇటుననఁగా నీతద్ధితప్రకరణమున నుత్సర్గమున కనఁగా సామాన్యవిధికి విశేషంబు వైకల్పికముగా బాధకం బగును. విశేషవిధి

సామాన్యవిధికి నిత్యముగా బాధకము కావలసియున్నను నిచట వైకల్పికముగా మాత్రమే బాధకమగునని యర్థము. టీకాది ప్రత్యయములు భావార్థమున విశేషవిధులు విధింపఁబడునుగాని యవి వైకల్పికముగామాత్రమే యగుననియు వానివానిచోటులందు సామాన్యవిధుక్తమగు తన ప్రత్యయము ప్రయోగాను సారముగా నిల్చుచునేయుండుననియుఁ దాత్పర్యము.

3 సూ. వ్యాఖ్య. చిన్న-కన్నె మున్నగుశబ్దములకు భావార్థమున టీకవర్ణకముపాక్షికముగా వచ్చును. టీకవర్ణకము రాసిపక్షమునఁ దనవర్ణకము నిల్చును. ఉదా:—చిన్నదానియొక్క+భావము (ధర్మము) చిన్న టీకము-చిన్న తనము. కన్నె టీకము - కన్నె తనము. చిన్నాదు లాకృతిగణమునుచుఁ గొన్నిటిని సూరియై వివరించెను. చుట్టముయొక్క+భావము (ధర్మము) చుట్ట టీకము-చుట్టముతనము. ఇట్టిచోటులందలి 'ము' అనువానికి "పు-ంపు"లును బా. సంధి. 3౫ సూత్రముచొప్పున నిత్యము గాగమము రాగా 'చుట్టపుఁదనము' మున్నగురీతిని రూపముల సాధింపవలసియున్నది. కాని తనవర్ణకపరకత్వమున 'ము'వర్ణకమునకు 'పు-ంపు'లు వచ్చుటయు వానిపై నుగాగమమువచ్చుటయు లాక్షణిక మహాకవిప్రయోగసమ్మతములుకావు. అధర్వాణకారికకుఁ బొరపాటుగా సూరి యర్థముచేసికొనుటచే నాతఁ డీవిధిని సూత్రములో నిల్పెనని యీవఱకు వ్రాయఁబడెను. (౯౭ I విష. ౮౮ విష.) (విస్తర.). కావున, 'చుట్టముతనము' అనియే యుండనగును - చుట్టపుఁదనము మున్నగురీతిరూపముల

విస్తరము. ౨౮౯ II విష:—“తద్ధితవృత్తియైనను 'తనవర్ణకంబు పరంబగుచోఁ దక్కిన ప్రత్యయంబులందుం బలె బ్రథమావిభక్తి మువర్ణకంబునకు లోపంబు సామాన్యంబుగా రాదు. ఈయర్థంబు సంధిపరిచ్ఛేదములోని ముప్పది యేనవసూత్రముచే 'తన' వర్ణకంబు పరంబగునపుడు 'పుంపు'లకు.....నుగా గమంబు విధించుటంజేసి యనుమేయింపఁబడుచున్నది.” (బా. గు. ప్ర. తద్ధి. 3 సూ. వ్యాఖ్య. ౨౮౯ పు. ద్వి. ము.) భావార్థక తనప్రత్యయము నిల్చునప్పటి విగ్రహములోఁ బూర్వపదము ప్రథమాంతమగుట యసంభవము. చుట్టముయొక్క భావము=తనము మున్నగుచోటులందలిది ప్రథమా 'ము'వర్ణకము కాదు. అది ముగాగమము. ఇతర తద్ధితములందును సంతటను బ్రథమాంతమే నిల్చుననుట పొరపాటు. “కుంచముయొక్క+పరిమాణము = ఎఁడు = కుంచెఁడు” మున్నగుచోటులందును బూర్వపదము వృత్త్యంతమే యగును. సమాసవృత్తియందే సమాసమునకుఁ బ్రతిపదికత్వము నంగీకరించి తదవయవములగు సుబ్విభక్తులకెల్ల లోపము చేయు సంస్కృతవ్యాకరణపద్ధతి నంగీకరింపక సమాస మధ్యగత విభక్తికి మాత్రము

[బా. తద్ధి. 3 సూ.] ౪ సూత్రమునకు మూలముచూపట్టదు.

నంగీకరింపరాదు. టిక ప్రత్యయప్రయోగములు:—గీ...బాల్యమగుఁ జిన్నటిక
మన.....(ఆం. భా. ౨-౧౧౭.) క... | కన్నెటికపు రతియుఁబోలె గడునిం
పొసఁగెన్ (మనుచ. 3 ఆ. ౧౧౭.) ద్వి. కఱపినవాడవో కన్నెర్క మిడఁగ -
(పండితా. పురా. ౧౧౫ పా.) గీ. పాండవులు ధార్తరాష్ట్రులు పుండరీక | నేత్ర
చుట్టటికంబున నీకు నొక్క | రూప (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౨౬.) నీ. కులములో వన్నె
తక్కువ యయ్యెనే గాధి, పట్టికి మేనక చుట్టటికము (మనుచ. ౨౪. ౭౩.) మ. దుర
ముం దుర్గము రాయబారము మఱిన్ దొంగర్కమున్.....(కాశ. శ. ౧౧౧.)
(పయిటికప్రయోగములు. సూ. రా. ని. లోనిని.) క. కడు పేదటికంబుకంటె
గష్టము గలదే (విక్ర. ౨ ఆ. శ. ర.) మిండటికము = జారత్వము. ఎ-గీ.....
ఈ వి | భుండు పదియాలువే లాండ్ర పిండు నిండు | మిండటికమున...(పాంచా.
౨ ఆ. శ. ర.) ద్వి. ఎసఁగ లంజెటిక మే నీరాత్రి నేత (బసవ. 3 ఆ. ౨౧౬.) రిక
మనియు నర్వాచీనలువాడిరి. “రికము - దే - ఆప.....చ. అరయఁగఁ దల్లి
కక్కనెలియండ్రకు దక్కును గల్గిపట్టి చు | ట్టరికము వారికిన్.....” (ప్రభా.

ప్రత్యేకముగా లోపమును విధించుకొన్న సూరి ప్రక్రియలోఁ దద్ధితవృత్తిలోని
విభక్తి లోపించుననెడి సంస్కృతవ్యాకరణపద్ధతి నుపయోగించుట యాతని యుద్దేశ
మని విశ్వసింపరాదు. సూరి యీ తద్ధితవృత్తి విభక్తిలోప విషయమును స్మరింప
కయి విడిచెనని తోచెడిని. ఇంక - బా - గు - ప్ర - వ్యాఖ్యపక్షమున “రాముని
తనము” మున్నగుచోటులయందు ‘సి’ మున్నగువాని లోపాభావ మెట్లు పొసం
గును? ఇట్టియెడల నట్టిజ్ఞాపకములు లేవే. “చిన్నదానియొక్క+తనము” మున్నగు
చోటులందుఁ దచ్చబద్ధకలోప మెట్లు? అట్లు వృత్త్యర్థకల్పనము చేయక సంప్రదాయ
విరుద్ధముగ బా - సా - పే - వ్యాఖ్యాతవలె “చిన్నయొక్కతనము = చిన్నటికము -
తద్ధితవృత్తిని విభక్తిలోపము.” (బా. సా. పే. 3౬౧ పు.) అని వచింపరాదుగదా.
అచ్చికవిశేషణములపైఁ ‘యొక్క’ మున్నగు విభక్తులు నిల్చుట యాంధ్రవ్యాకరణ
కవిప్రయోగ విరుద్ధముగదా. ఇంక సూరిగారి నుగ్విధాన జ్ఞాపకముచే మువర్ణక
లోపాభావమును సాధించుకొందు మున్నచో విరోధములేదు గాని యట్టి నుగ్విధాన
మును దానికి మూలమగు పుంపులస్థితియుఁ దనవర్ణకపరకత్వమున నిరాధారములై
యగ్రాహ్యము లగుచుండుటచేత (F2 I విష. ౮౮ విష.) చుట్టపుఁ దనము -
చుట్టంపుం దనము మున్నగురూపములు గ్రాహ్యములు కానేరవు. గుప్తార్థ
ప్రకాశికాకారులేని యట్టి ప్రయోగములు చూపకయే వాని నుదాహరించుట
యుక్తముకాదు. (బా. గు. ప్ర. తద్ధి. ౨౮౯ పుట.)

3 ఆ. శ-ర.) "టీకము - దే. అప.....క.....ధ్యమునకుఁ జే | దటీక మొసఁగెనని యజు నం | దలు దూలుట.....(భో. 3 ఆ. శ-ర.) క. ఎఱుఁ గమి చీకటి నీ పె | ద్దటీకంబు దలంప నేమి తప్పు కలిగినన్ |(విరా. ౫ ఆ. 3౫౭.) అని తిక్కన శకటము ప్రయోగించెనుగాన నదియె ప్రాచీనరూపము. ఇట్లు పెద్దశబ్దమును "చిన్నా"దులలోఁ జేర్చినగును.

౪ సూ. వ్యాఖ్య:—టీకము పరంబగుచో ముందటి 'ఉ'కార మకార మగును. తొత్తు+టీకము = తొత్తటీకము = తొత్తుండనము = తాస్యము. వెడ్డ టీకము = వంచన = కాపట్యము. వెజ్జటీకము = వైద్యము. వీనిస్థితి కాధారముగఁ బ్రయోగములు లభింపలేదు. 'తొత్తటీకము' అనువానికి శబ్దరత్నాకరములోఁ జూపఁబడుటయే ప్రమాణముగ సూ. రా. నిఘంటువున వ్రాయఁబడెను. తక్కిన రెండును శబ్దరత్నాకరమునందునైతము చూపఁబడలేదు. అందు వెడ్డుశబ్దము ధర్మవాచకముగ శబ్దరత్నాకరమునఁ బ్రదర్శింపఁబడియున్నది. ఆపక్షమున టీకము నిల్చుటే సరికాదు. ఇంక నీసూత్రమున కాధారమేమో తెలియకున్నది.

బాలవ్యాకరణ పేర్వాదుల కిమి వర్ణకంబగు. ౫.

వివరణము. పేరిమి - కడిమి - పేరు - కడు - ముచ్చు - మేలు -

౨౮౯ III విష. చెలి - పోడి - వాడి - వేడి - ఇత్యాదులు పేర్వాదులు.

సంజీవని. ౨౮౯ III విష:—పేరు మున్నగు శబ్దములకు భావార్థమున'ఇమి' అను ప్రత్యయము వచ్చునని యర్థము. తనవర్ణకమునుఁ బ్రయోగానుసారముగ నగును. అర్థములు:—పేరు = అధికము - పెద్దది, కడు=గొప్పది, ముచ్చు = దొంగ, మేలు = శ్రేష్ఠము (మేలు = శుభము - శుభమైనది యని యిట్లది యర్థవిశేషములలో ధర్మవాచకము - ధర్మవాచకము నయి యున్నది.) చెలి = మిత్రుడు పోడి = ఒప్పదమైనది. ('ఒప్పు' అను ధర్మవాచిత్యమును గలదు.) వాడి = నిశితము (నైశిత్యమును ధర్మవాచిత్యమును గలదు.) వేడి = ఉష్ణము ('బేష్ణము' అను ధర్మవాచియ.) పేరు+ఇమి = పేరిమి = పేర్తి = అధిక్యము - గౌరవము. కడు+ఇమి = కడిమి = పరాక్రమము - బలము. ఈరెండుచోటులందును 'తన' ప్రత్యయ యోగము కానరాదు. 'పేరుతనము - కడుతనము' అనురీతిగల తనప్రత్యయాంతరూపములు లేవు. బలశబ్ద వికృతి బలిమి. కాన శంకాస్పదముకాదు. "కడిమి-యు - దే - వి. ౧ అతిశయము. గీ. కినిసి యాఁకటి కడిమి న య్యనిలసుతుఁడు. (ఉ. రా. ౫ ఆ. ౧౦౧.).....3 పరాక్రమము ఆ.వె. నీలుఁ డంతఁ గఱకుఁ దేలు

వెండుకల రా | కాసిబంటుఁ బొదివి కడిమి నొక్క | కడిమిఁ బెటికినై చెఁ గడిమి జేజేలు మి | న్నునఁ జెలంగి కన్గొనుచుఁ బొగడఁగఁ (అచ్చ. రా. యు.) (ఈమర్థము ప్రశస్తముగాఁ దోచుచేడు.)" (శ-ర) కడు శబ్ద భావార్థకరూపమగు కడిమి శబ్దమాధిక్యమును దెల్పుట సరికాని పరాక్రమము నెట్లు తెలుపునని శబ్దరత్నాకరకర్తయెట్లు తలంచెనో తెలియకున్నది. సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు దీనిని మన్నింపక భట్టారకుడె పరాక్రమార్థమునఁ బ్రయోగించె ననుకొనుచు నిట్లుదాహరించిరి. "కడిమి (ద్వి)వి. (కడు-త - కడుమై) ౧ బలము - పరాక్రమము-శౌర్యము. గీ..... నాకడిమి వినుము.....ఉ. క్రచ్చఱ నొక్క రక్కసుడ కాడు సురసురులెల్ల నొక్కఁడై | వచ్చిన నీవచూడఁగ నవార్యబలోద్ధతిఁ జేసి వారలన్ | ప్రచ్చివధింతు.....(భార. ఆది. ౬ ఆ. ౧౯౮-౧౯౯.) కాని యీ భట్టారక ప్రయోగమున 'నా కడిమి విను మనఁగా నాయాధిక్యము = నాగొప్పతనము=విను మను నర్థము సుసంగతమై యున్నది. ఈరెండర్థములకు నిట్టి సాన్నిధ్య ముండుటచేతనే యర్వాచీనులు పరాక్రమార్థమునందును బ్రయోగింపసాగిరని యెన్ననగును. బా - సంధి - ౧౨ సూత్రము (౭౬ విష.) సమాస సంధి మాత్ర విషయక మగుటచేత 'కడు+ఇమి' అనుసంధిలో ద్వీరుక్త టకారము రానేరదు. "చెలి+ఇమి = చెలిమి" మున్నగుచోట్ల బా - సంధి - ౧౧ సూత్రముచొప్పున (౭౫ విష.) నపదాది స్వర సంధి నిత్యముగ వర్తిల్లును. కొన్ని ముఖ్యములగు ప్రయోగములు:— క. సత్యము | వలనన ములు సూపు గౌరవంబున వేర్చిన్. (ఆది. ౪ ఆ. ౯౫.) సీ. జను లొక్క తటిఁ దొల్లి సమయంబుఁ దమలోనఁ జేసి క్రూరతయు మ్రుచ్చిమియు అంకు | నైఁడక. (శాంతి. ౨ ఆ. ౨౫౭ శ. ర.) చ.....పగకు మేలిమి లేమి ధ్రువంబు కేశవా.(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౧.) క. చెలిమియు సంభాషణమును | బలిమి.....(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౪౬.) చ.....ఘనముగఁ జెల్లి నేయుము... (ఆది. ౨ ఆ. ౧౨౬.) తర్వాత. చెలితనంబున గంగచెల్వ పార్వతికి,.....(వారి. ఉ. ౭ ఆ. ౭౫ సూ. రా. ని.) క. మాఁ డతొహిణు లిమ్మెయిఁ | బోడిమి నెడి పాటఁ బనసపుత్రుని యెదురన్ | వేడిమి సూచగ నొకఁడున్ | వాడి మగఁడు లేడ యేమనంగల దధిపా. (కర్ణ. ౩ ఆ. ౩౫౭.) క. వేడికొని కృపణులై కను | పోడిమి యిదియేల రాజపుత్రులు దమమై | వాడిమి దప్పిన నిప్పుల | వేడిమి చెడినట్లు జనులు విని యులుకుదురే. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౯౭.)

నవర్ణకంబు గుణవాచకములగు నల్లాదుల కగు, ౬.

బాలవ్యాకరణ నల్లన - తెల్లన - నల్ల - తెల్ల - పచ్చ - ఎఱ్ఱ - చామ -

వివరణము. తియ్య - కమ్మ - పుల్ల - చప్ప - విన్న - తిన్న - అల్ల -

౨౮౯ IV విష. ఒయ్య - తిమ్మ - చక్క - వ్రేక - ఇత్యాదులు
నల్లాదులు.

సంజీవని. ౨౮౯ IV విష:—గుణవాచకములగు నల్లాదులకు భావార్థంబు నందు న వర్ణకమగునని యర్థము. సామాన్య విధ్యుక్తమగు తనవర్ణకము నైతము పాక్షికముగా వీనికిని వచ్చునని యెఱుంగునది. అర్థములు. “విన్నన=వై వర్ణ్యము - అల్లన = ఒయ్యన = మెల్లన - తిన్నన. తిమ్మన = స్వాస్థ్యము - వ్రేకన = భారము.” (శ-ర). సమాసపరిచ్ఛేదమునందును నీ నల్లాదిగణము పేర్కొనఁబడినది. కాని యిందు ‘చప్ప - ఒయ్య - తిమ్మ - చక్క - వ్రేక’ శబ్దము లధికముగఁ జూపఁబడినవి. చక్క చిక్క మున్న మున్నగునవి పేర్కొనఁబడలేదు. ఆకృతిగణమగుటచే నిట్టి వ్యత్యాసము విరోధింపదు. అట్లయినచు నీగణమునుండి “ఒయ్య - వ్రేక - చామ” శబ్దములు తొలగింపవలసి యుండునని సమాసపరిచ్ఛేదమున సవిమర్శముగా నిరూపితమయ్యెను. (౨౮౨ I విష.). ‘చామనచాయ’ అనుచో ‘చామన’ శబ్దము శ్యామల శబ్దభవ మనఁదగును. బా - సంధి - ౩౫ సూత్రము చొప్పున (౯౭-౯౭ I విష.) నదంతగుణవాచకములకు వచ్చు నుగాగమ మీ నల్లాదులలోని శబ్దములకు మాత్ర మే వచ్చును. నల్ల+తనము = నల్ల+ను+తనము = నల్లఁదనము = నల్లందనము పెద్ద - చిన్న మున్నగువానికిరాదు. పెద్దతనము - చిన్నతనము. మొ.

“గుణవాచకంబు క్రియావిశేషణంబగుచో నొక్కెడ నవర్ణకంబునకు బిందువు గానంబడియొడి. ఉదా:—మ. సనీ చక్కంగఁ బ్రియుండు.....(కాశీ. ౨ ఆ.)” (ప్రౌఢ. సమా. ౧౮ సూ.) (చక్కన+కన్ = చక్కంగన్.) క. మనసు పొందు చక్కంబడునే. (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౧౨.) క.....చక్కంబెట్టువాడ నేఁ బాండవులన్. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౫౦.) తెల్లగన్ - నల్లగన్ మున్నగుచోట్ల ‘తెల్ల=తెలుపు’ మున్నగురీతిని విశేష్యములగు తెల్లాదులపై ‘కన్’ శబ్దము నిలువఁగా గసడదవా దేశమయ్యెనని యెఱుంగునది. సూ - రా - నిఘంటువునందు నల్లాదుల న వర్ణకరూపములు విశేష్యములుగఁ జూపఁబడినవి కాని వానిప్రయోగములు చూపఁబడలేదు. కొన్నిటికి ఆంధ్రభాషార్ణవము ప్రమాణముగాఁ జూపఁబడెను. కొన్నిటికి శబ్దరత్నాకరము బ్రాహ్మనిఘంటువును ప్రమాణములుగాఁ జూపఁబడెను. ఇక నీ న ప్రత్యయంతరూపములెల్ల విశేషణము లనఁగా ధర్మవాచకములుగాను నంగీకరింపఁబడినవి

[బా. తద్ధి. ౬ సూ.] “సూ - రా - ని” నవర్ణ కాంతము ధర్మి వాచకమనరాదు. 1271

అట్టి విశేషణత్వమునకుఁ బ్రయోగములు బహుళముగాఁ జూపఁబడినవి. కాని
యాప్రయోగములెల్ల నప్రత్యయాంతముల విశేష్యతకే యనఁగా ధర్మవాచకత్వ
మునకే లక్ష్యములనియు సూ - రా - నిఘంటుకారుల ప్రమాదమున నవి విశేష
ణతా స్థాపకములుగా నుదాహృతము లయ్యెననియుఁ జెప్పుట సాహసముకాదు.
నవర్ణకము ధర్మవాచకమనియు నివర్ణకము ధర్మి వాచకమనియుఁ బ్రసిద్ధమయ్యున్న
సంప్రదాయమును సూ - రా - నిఘంటుకారు లుల్లంఘించుట యుక్తముకాదు.
“నల్లన. వి. (౮నల్ల) కృష్ణవర్ణము. నీ.....నల్లన నల్పు కప్పు కం దనఁగను
నొప్పుఁ గృష్ణ । వర్ణఁబు.....(ఆం. భా. ౧-౧౦౮.) విణ - నల్లనిది గీ.....
శ్రీహరి తద్విషంబు । ధీరుఁడై యారగించిన దేహమెల్ల । నల్లనయ్యెను వ్యాపించి
నాటనుండి. (దశా. ౨ ఆ. ౨౨౦.) నీ. మేరుశృంగములపై మేఘముల్ దిగురీతి
నాతి చూచుకములు నల్లనయ్యె. (ఉ. రా. ౨ ఆ. ౧౩౩)” (సూ. రా. ని.) ఇట్టి
యంతటను వ్రాయఁబడెను. రెండుదాహృతులందును “నల్లన+అయ్యెన్ = నల్లని
దయ్యెను. నల్లనివయ్యెను” అని పొరపాటుగా నర్థముచేసికొనుటచే నిట్లు వ్రాయ
వలసెను. అగు ధాతువునకు ‘కలదియగు’ అనునర్థ మున్నదని వీరు తలంపరైరి.
“దేహము నల్లనయ్యె = దేహము నల్లఁదనముగల దయ్యెను.” “చూచుకములు
నల్లనయ్యెను = చూచుకములు నల్లఁదనముగల వయ్యెను.” అని యచటి కవి
వివక్షితార్థముల నెఱుంగును. సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు పూర్వోక్తర సందర్భ
ములను జూచికొనక విస్తరించిరేకాని పై యర్థ మగుధాతువునకు వీరే చూపి
యున్నారు. “అగు = (పు) ఔ - అక్రి.....౧గి. కలదియగు - కలిగియుండు.
క.....శంభుం । గనిసతి నివ్వెఱుగై ని । ల్చెను వడఁకుచు (నన్ని. కు. సం. ౭
ఆ. ౮౯౬.) క.....ప్రతి నై । న్యముదెర మొగమయ్యెఁ బటుగుణధ్వని
చెలఁగన్. (ద్రో. ౫ ఆ. ౧౧౨.) మ. ఖునీమీరన్ సురధాని నిండుకొలువై.
(హర. పీఠి ౨౨ ప.) గీ. ఆలుమగఁడును నొకకుత్తు కై నఁగాక । యిట్టి ధర్మంబు
మిన్నక యెట్టు కలుగు. (హర. ౨ ఆ. ౬౦.)” (సూ. రా. ని.) శబ్దరత్నాకరకర్త
యీ నవర్ణ కాంతములు విశేష్యములె యనఁగా ధర్మవాచకములె యనియు నవి ‘ఇ’
ప్రత్యయముతోఁ గూడి ధర్మి వాచకము లనఁగా విశేషణములగుచుండు ననియు
ధారాళముగా వ్రాయుచువచ్చెను. “నల్లన - వై - వి. నలుపు. కృష్ణవర్ణము.
(విశేషణమగుచో ఉ. నల్లనివాఁడు పద్మనయనంబులవాఁడు.....(భాగ. ౧౦
స్కం. పూ.) (చూ అలకన) అలకన. దే. వి. సూక్ష్మత.....విణ - సూక్ష్మము.
“అలకనితెల్వి” (హరి. ఉ. ౭ ఆ.) ‘అలకనిటిబు’ (స్వా. ౬ ఆ.) (విశేషణమైనప్పుడు

1272 “ఒమ్ము” ఒప్పిదమైనది” అని. ‘సూ-రా-ని’ వ్రాయవలెను [అర్క వి. సంజీ.]

సమాసమునందు కడపటి అకారమునకు ఇకారము వచ్చెడి.” (శ-ర) ఇట్లే యంత టను వ్రాయఁబడియున్నది.

బాలవ్యా. ఇకవర్ణకం బగ్గలాదులకగు. 2.

అర్క V విషయము. అగ్గలిక. ఒమ్మిక - అగ్గలము - ఒమ్ము.

సంజీవని. అర్క V విషయము:—అగ్గలము = అధికము, అగ్గలిక = ఆధిక్యము, ఒమ్ము = ఒప్పిదమైనది, ఒమ్మిక = ఒప్పు - పాలుపు. “అగ్గలము+ఇక=అగ్గలిక = అగ్గల మైనదాని భావము. (ధర్మము)” అనుచో ‘ము’ మున్నగు భాగము లోపించి ‘అగ్గల’ అను ప్రాతిపదికము నిల్వఁగా (అర్క I విష.) బా - సంధి - ౧౧ సూత్రముచొప్పున నపదాదిర్వర నిత్యసంధిచే “అగ్గలిక” అనురూపము సిద్ధించును. చ.....అ | గ్గలిక నెదిర్చి యిట్లనిరి. (భీష్మ. ౨ ఆ. 3౨౫.) అగ్గలికమని నపుంసక సదురూపమును గలదు. సీ. చతురంగబలపతి సాంద్రతఁ గఱసిన యగ్గలికమునకు బెగ్గడిలక | (విరా. ౪ ఆ. ౬౨.) సీ. ఆర్చినఁ బేర్చిన యగ్గలికంబున నాసూతనందనుఁ డతని సూతుఁ | జంపి కేళువు ద్రుంచి శాతశరంబుల నంగంబు నొప్పించె. (కర్ణ. ౨ ఆ. ౧౯౧.) “ఒమ్మిక - వి - (౮ - ఒమ్ము.) ౧ పాలుపు - అందము - వ. శ్రీకారంబుల బోకయుఁ దొమ్మిదింటి లెక్కల యొమ్మికయు మోదుగు విరుల సిరులును పోసరించి వాసివడయు శ్రుతిశక్కు లికలును (పాండు. 3 ఆ. ౧౭౯. ప్రబంధ. ౫౨.) (సూ. రా. ని.)” అని యట్లొమ్మిక శబ్దమునకు ‘ఒమ్ము’ అను ధర్మివాచకము మూలమని యంగీరించినను సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు ‘ఒమ్ము’ శబ్దమునకు ‘పాలుపై నది - అందమైనది’ అనువర్థము నియమింపఁడుట యుక్తముకాదు. “ఒమ్ము.....విణ - (హోమ్ము) ఘోలము - పెద్ద..... కుసులో యొమ్మగు తుమ్మెద | గఱులో...” (సూ. రా. ని.) అనుపద్యమునఁ దుమ్మెదగఱుల శమ్మగు ననఁగా నొప్పిదమగు నను నర్థమే సుసంగతమై యుండును.

మగఁటిమ్మాదులు యథాప్రయోగంబు గ్రహ్యం బుట. ౮.

బాలవ్యా. మగఁటిమి - మగతనము - వేదటిమి - ఒజ్జనము -
వివరణము. కోటరము - కోడంట్రిము - కోడంట్రికము - కోడ
టికము - కోమలికము - చెలికారము - తెలుపు -
అర్క VI విష. ఎలుపు - పసుపు - నలుపు - టికాదులు రానిపక్ష
మందఁ దనప్రత్యయం బన్నింటి కగు. చిన్నతనము -
ముచ్చుదనము - నల్లదనము - అగ్గలంపుఁ దనము -
ఒజ్జతనము.

సంజీవని. ౨౮౯ VI విష:—మగంటిమి మున్నగు భావార్థకరూపములు సుసాధములు కామింజేసి మహాకవి ప్రయోగానుసారముగా వాని వాని రూపములను గ్రహింపవలయునని యర్థము. అట్టివానిలోఁ గొన్ని యిట సూరి ప్రదర్శించుచున్నాఁడు. మగంటిమి = మగతనము = పౌరుషము = శౌర్యము. (మగ+ట్+ర్శించుచున్నాఁడు. మగంటిమి = మగతనము = పౌరుషము = శౌర్యము. (మగ+ట్+ర్శిమి) నా | మగంటిమియు లావు మాన్పుట | తగవా గురునకు.....(ద్రోణ. ౨ ఆ. 3౫౯.) ఉ.....అర్జునుం | డే విడిపించు మేదిని గడింది మగంటిమి యుల్ల సిల్లఁగా |(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౬౭.) చ.....వ | డై నని నేయఁ బూనితిఁ గడింది మగంటిమి తోడు సాలదే. (ఉద్యో. ౨. ఆ. ౨౯౮.) “వేదటిమి - ద్వ - వి - గ దారిద్ర్యము. (చూ. వేదర్శి.) ౨ పిఱికితనము. తే. దండివై లెమ్ము మనసు వేదటిమి విడిచి. (భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౯౨.) వేదర్శి - ద్వ - వి. వేదటిమియొక్క రూపాంతరము.(దారిద్ర్యమునకు. నీ. కమ్మఁ బువ్వులుఁ బూత కల లోపలనులేక వేదర్శి కతమునఁ బెండ్లి లేక. (పంచ. నా. ౫ ఆ.)” (శ-ర) బా - తద్ధి-3 సూ - వేదటికము = వేదతనము. “ఒజ్జనము - వి - (ఽఒజ్జ) ఒజ్జతనము. నీ.....నాపసాని | యొజ్జన మొనరింప నుచితక్రమంబునఁ బుణ్యాంగనల్ గడఁ బ్రోలుచొచ్చి. (కళా. ౭ ఆ. ౮3.)” (సూ. రా. ని.) ఒజ్జనము = ఉపాధ్యాయత్వము. బా - తద్ధి - 3 సూత్రము చొప్పున టికప్రత్యయము వచ్చుటయుఁ గలదు. “ఒజ్జటికము = ఒజ్జతనము. ఉ. చిత్తరు బిత్తరుల్ నడ భజించి రనన్ జిగి నీలికాసె దాల్కొత్తెడు పాత్ర కత్తియల కొజ్జటికంబు వహించి.....(చం. రా. 3 ఆ. ౬౮.)” (సూ. రా. ని.) కొట రము=కొడలితనము. చ.....చె | చెప్పఁ జని కొటరంబు దగఁ జేయుదునో... (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౧౨.) కొట్రమనియుఁ గలదు. “నీ. వై వాహిక క్రియావ్యవసంబు గొన్నేండ్లు గొన్నేండ్లు కొడండ్ర కొట్రములును.” (వి. పు. ౫ ఆ. ౧౮౭. సూ. రా. ని.) “కొడంట్రిము. దే-వి - కొటటికము. క. ఓ | రమణీమణి నీకొడం | ట్రము నెఱుఁగరు వారు యోగ రసనిశ్చలతన్. (కళా. ౭ ఆ. ౮౯.) కొడంట్రికము. దే-వి- (కొడలితనము.) క. పకపక నగి దళకంతు డు | సకి నా తనుజునకు నీవు సతివై కొడం | ట్రిక మెపుడు చేసితివి.....(ఉ. రా. ౪ ఆ. ౨౦౬.)” (శ-ర) “కొడటికము = కొడంట్రికము. (కొడలు+టికము).....నీ. కొడంట్రిమనఁగఁ గొడటిక మంచన స్మృషాత్వ మలరును. (ఆం. భా. ౨-౧౧౧.) కొటటికమనియుఁ గలదు. “కొటటికము = కొడంట్రికము. వి (ఽకొడలు).....చ. పలుకుఁ బడంతియే యువిదపజ్జలఁ గొటటికంబునే యు. (రామా. ౧ ఆ. ౨ ప. శ. ర. పా.)” (సూ. రా. ని.) ఈపద్యమున ‘కొడటికంబు’ అనియే కవిప్రయోగించి యుండు

1274 “బా-గు-ప్ర” నుడికారము భావ ప్రత్యయంతమనరాదు [అర్థ VI వి. సంజీ.

ననుటలో బాధయగపడదు. ఈపదమందలి టకారస్థితికి బలమైన ప్రమాణము కానరాదు. “కోమలికము. వి - (ఽకోమలి) సౌందర్యము - చక్కఁదనము. క. ఈ ము క్కీచెవు లీమొగ | మీ మేలిమి పాలుపుగలదె యే చెలువకు నీ | కోమలిక మెఱుఁగుటకు నై | (భాస్క. రా. ఆర. ౧ ఆ. ౧౪౮.) నీ. మెఱుఁగారు ముంజియు మేని కోమలికంబు..... (కళా. ౪ ఆ. ౪౪.)” (సూ. రా. ని). కోమలశబ్దము సంస్కృతము. కోమలము = మృదువైనది. కోమలా - కోమల = మృదువైనది. దీని వైకృతము - కోమలి = మృదువైన శరీరముగల స్త్రీ. దీని భావార్థకము. “కోమలికము = మార్దవము” అన్నను యుక్తమే. ఇట్టి స్థితిలో “కోమలి శబ్దంబుపైఁ గ ప్రత్యయంబు లేదా కోమలశబ్దంబుపై ఇక ప్రత్యయము గలుగఁ గోమలిక మను రూపమయ్యెను” అని (బా. సా. పే. ౩౬౪ పు.) పేటికావ్యాఖ్యాత వ్రాయుట సరికాదు. సంస్కృత కోమలశబ్దముపై నాచ్చికముగు ‘ఇక’ ప్రత్యయ మగుటయు నటు నపదాది స్వరసంధి వర్తించుటయు నసంభవములు. కోమలి శబ్దంబుపైఁ గ ప్రత్యయం బనుపక్ష మీక్రింది యసంగతమగు బా - గు - ప్ర - వ్యాఖ్య మూలమున సంభవించియుండును. “కోమలిశబ్దంబుపైఁ గ ప్రత్యయంబు- ఆపదాదిస్వరసంధి. (చూ. సంధి. ౧౧ సూ.)” (బా. గు. ప్ర. ౨౦౭ పుట. ప్రథమ ముద్రణము. ౨౯౨ పుట. ద్వీ. ముద్ర.). హలాదిక ప్రత్యయవిధానమున నపదాది స్వరసంధి కేవలము నసంగతముకదా. “చెలికారము. వి. (చెలి+కారము) చెలిమి - స్నేహము. క. నెలకొను చుట్టటికంబును | జెలికారము..... (యయా. ౩ ఆ. ౮౯.)” (సూ. రా. ని.). బా - తద్ధి - యీ సూత్రముచొప్పున “చెలిమి = చెలి తనము” అని సిద్ధంచును. ఇట్లు సూరి ‘చెలికారము’ అనురూపమును సాధించి యుండఁగాఁ ద్రిలింగలక్షణశేషకర్త దీనికిఁ బ్రత్యేకముగా సూత్రించుట (అర్థ V విస్తరము.) పునరుక్తమనఁదగును. “చెలికారము - చెలిశబ్దంబుపై భావార్థంబునందు ‘కార’ ప్రత్యయంబు. ‘నయగారము (మృదుత్వము) నుడికారము, (మాట చమత్కృతి) కొలగారము’ ఇత్యాదులుపై దానివలె గ్రహింపవలె.” (బా. గు. ప్ర. ౨౯౨ పుట. ద్వీ. ముద్ర.) అను గుప్తార్థప్రకాశికా వ్యాఖ్య ప్రామాదికము. ‘చెలికారము - నయగారము’ అనునవి భావార్థకరూపములు. నుడికారములోని కార ప్రత్యయము స్వార్థికము. (చూ. ప్రాథ. తద్ధి. ౧౩ సూ.). తెలుపు మున్నగునవి తెల్ల మున్నగువాని భావార్థకరూపములు. ఇవి తెల్ల మున్నగువాని స్వార్థికరూప ములుగ నైతము వెలయుచున్నవని సూ - రా - నిఘంటువున వ్రాయఁబడెను. శబ్దరత్నాకరమందు నల్ల చాలవఱకు వ్రాయఁబడెను. ‘ఎఱుపు’ అనుదానికి

[బా. తద్ధి. ౮ సూ.] తెలుపు - మున్నగునవి ధర్మవాచకములనరాదు.

మాత్రము రెండిటను విశేషణార్థము చూపబడలేదు. “తెలుపు² (తెల్లు) వి. [తెల్లు] ౧ ధావశ్యము - తెల్లదనము. నీ తెలుపును గప్పును వెలయంగ మెఱుఁగెక్కు తారకంబులఁ గల్కితనము దొడర. (విరా. ౧ ఆ. ౨౪౫.).....విణ - తెల్లనిది - ధవళము. క. తెలుపులగు చీరలను బూఁ | తలఁ బువ్వులను నొప్పి... (విరా. ౫ ఆ. ౩౧౫.)” ఇట్టియొడల సంతటను “అగు” ధాతువునకుఁగల “కలదియగు-కలిగియుండు” (చూ. అగు. ౧౫ అర్థము. సూ. రా. ని.) అను సర్థము తత్తత్కవ్యభిప్రేత మనియు నక్కారణమున ‘తెలుపు’ మున్నగు పువర్ణకాంతములు ‘తెల్ల’ మున్నగు ధర్మివాచకముల ధర్మమునె తెలుపుననియు (తెల్లన మున్నగు సప్రత్యయాంతములవలెనె) గ్రహింపనగును. (ఆర్ IV విష.). కాని వాని ధర్మివాచకతను స్థాపించున వనఁదగు కొన్ని ప్రయోగములు కోశకారులచే నుదాహరింపబడియున్నవి గీ. జ్యోత్స్న నాఁగఁ దమిస్త నా నుభయ భార్య | లుడు పతికి నందు నొకతె తె లోర్పర్తు నలుపు | తాను వారికి మెచ్చుగాఁ దాల్చుఁ బోలుఁ | దెలుపు నలుపును నగు మేను నెలఁత యితఁడు. (నైష. ౮ ఆ. ౧౮౪ సూ. రా. ని. తెలుపు శబ్దము నొద్ద.) ఇం ‘దొకతె తెలోర్పర్తు నలుపు’ అనుచో ‘నొకతె తెల్లనిది యొకతె నల్లనిది’ యని కోశకారుల యర్థము. కాని యచట నొకతె ‘తెలుపైనది - యొకతె నలుపైనది’ యనురీతి సంతర్భూతమై లోపించియున్న యగు ధాతురూపములచే ‘తెలుపుగలది - నలుపుగలది’ యను సర్థములు లభించును గాన నచటి తెలుపు నలుపు శబ్దములు ధర్మవాచకములుగనే కవ్యభిప్రేతములని తోచెడిని. పంపద్యము నుత్తరార్థమున “తెలుపు - నలుపును నగుమేను” అని యగు ధాతువు తోనె ప్రయుక్తమగుటచే వివాదమే లేదు. గీ. కలయ జగమునఁ గల యట్టి నలుపులెల్లఁ | దెలుపులుగఁ జేసి నీడలు దెలుపు సేయఁ | గా వశముగామి..... (మనుచ. ౩ ఆ. ౨౭ సూ. రా. ని. తెలుపు శబ్దము నొద్ద.) ఇందుఁ బూర్వార్థమున ‘నలుపులు - తెలుపులు’ అను మొదటి రెండును భావార్థకములె యనుటలో విప్రతిపత్తియే లేదు. ఇంక ‘నీడలు తెలుపు సేయఁగా’ అనుచో నీడలను దెల్లనివిగాఁ జేయుటకను సర్థమును బట్టి యచటి తెలుపు శబ్దము ధర్మివాచకమనఁగా విశేషణమని కోశకారుల యాశయము. కాని యచటను సైతము ‘నీడలను దెలుపగునట్లు’గా నని యర్థము చేయవచ్చునుగదా. శబ్దప్రణాళినిబట్టి చూచినను ‘నల్లది - నల్లనిది’ అనునవి విశేషణము లనియు ‘నల్లన - నలుపు - నల్లదనము’ అనునవి విశేష్యములనియుఁ దోచుచున్నది. ‘అగ్గలంపుఁదనము’ అనుచో సూరి పక్షమున. “అగ్గలము+తనము = అగ్గలంపు+తనము = అగ్గలంపు+ను+తనము =

అగ్రలంఘనము" అనురీతిని రూపసిద్ధి - బా - సంధి - 371 సూత్రము చొప్పున సంభవించును గాని తనవర్ణక పరకత్వమున నుగాగమమును, దానిచే జ్ఞాపితమగు పు - ంపుల విధానమును కవిప్రయోగసిద్ధములు కావని యీవఱకు నిరూపింపఁ బడెను. (౨౯౯ II విష.)

నామ్నః క వర్ణకః స్థాత్ । స్వార్థే స్థా దుత్వ మపి
పరే తస్మిన్. (ఆం. చిం. హలం. ౧౧ కారి. ఆహా. ౪౦౪ పుట.)

నన్నయా. భవే త్కః స్త్రీ సమా న్నామ్న । ఉత్వం తస్మిన్ పరే
౨౯౦ విష. భవేత్. (వికృ. క్రియా. ౨౧ ఆహా. ౫౦౨ పుట.)
అన్యేచ బహవో దేశ్య । వర్ణకా ఆర్థభేదకాః । క్వచి
దన్త్యస్య లోపః స్థాత్ । క్వచి ద్వర్ణాగమో మతః.
(వికృ. ఆజం. ౫౨-౫౩ కారి. ఆహా. ౩౨౯ పుట.)

కల్పతరువు. ౨౯౦ విష:—నామ్నః = ప్రాతిపదికమునకు, స్వార్థే = స్వార్థ మందు, కవర్ణకః = కప్రత్యయము, స్థాత్ = అగును. పూర్వసూత్రము నుండి చ శబ్దానువృత్తిచే నిది వైకల్పిక మననగును. తస్మిన్ పరే=ఆ 'క' ప్రత్యయము పరమగు చుండఁగా, ఉత్వమపి = ముందటి 'అ' కారమునకు 'ఉ' కారము సంయితము. స్థాత్ = అగును. కొన్నియెడల 'ఇ' కారమునకును 'ఉ'త్వమగును. ఉదా:—వెలఁదుక - నాతుక. మొ. దీనిచే బ్రాతిపదికమున కెల్లఁ గ ప్రత్యయము గల్గు ననుకొనరా దనుచు నధర్వణుఁడు నన్నయాశయమును వివరించుచున్నాఁడు. స్త్రీసమాత్ - నామ్నః = స్త్రీసమ నామమునకంటెఁ బరముగా నఁగా నాచ్ఛికమగు స్త్రీసమ ప్రాతిపదికమున కంటెఁ బరముగా, కః, భవేత్ = కప్రత్యయము వైకల్పికముగ నగును. తస్మిన్ పరే = ఆకప్రత్యయము పరమగుచుండఁగాఁ బూర్వమున, ఉత్వమ్ = ఉత్వము, భవేత్ = నిత్యముగా నగుటయుఁ గలదు. స్త్రీసమ ప్రాతిపదికముపైని 'క - ఉక' అను ప్రత్యయములు పాక్షికముగా నిల్చునని పర్యవసితార్థము. బియ్యము మున్నగు నపుంసక సమాదులపై నివి నిల్వనేరవని యెఱుంగునది. తద్ధితములలో స్వార్థికములెల్లఁ బ్రాతిపదికముపై నిల్చును. భావార్థకాదులు సు బంతములపై నిల్చుట సంప్రదాయము. కావుననే నన్నయాధర్వణులు 'నామ్నః' అని స్వార్థిక కప్రత్యయమును విధించిరి. ఉదా:—మంచుక - ఎముక - ఎమ్ముక - నిప్పుక - మెలిక - పొత్తిక - చిలుతుక - నాతుక - వెలఁతుక - మెలఁతుక - మొలుతుక - మడఁతుక - మడఁతుక - పొలఁతుక - వెలఁదుక. మొ. ఉత్వము వచ్చెనా నిత్యము

[బా.తద్ధి. సూ.] మెలుతుకమున్న గు'క' ప్రత్యయంతములు - ప్రయోగములు. 1277

గానే వచ్చును. లేదా రానే రాదు. కాన, నెలతక - మడతక మున్న గురూపము
లనిష్టములని యెలుంగునది. అపిశబ్ద మహిమచే 'క' ప్రత్యయమును బాక్షికమని
వ్యాఖ్య చేయనగును. మంచు - ఎమ్ము - నిప్పు - మెలి - పొత్తి - చిలుత - నాతి -
నెలత (మెలత) మెలుత - ఓడతి - మడతి - పొలతి - వెలది. మొ. "౨౧౭ II
విష- ౨౨౧ విష-" అను వానిలో 'ఒకర్తు - ఒకర్తుక - ఎవత-ఎవతు:' మున్నగునవి
చూపబడెను. ప్రయోగములు. ఉ. మాలి శరంబు లొక్క మొగి మంచుక గప్పిన
మాడ్కి. (నిర్వ. ౩ ఆ. ౨౬.) ఎలమి దధీచిచే నెముకబలసి. (నరస. ౧ ఆ. ౧౧౬.)
సీ. మొగిని దధీచి యెమ్మునఁ బుట్టదయ్యెనే, వాసవాయుధమైన వజ్రమదియు.
(ఆది. ౬ ఆ. ౫౯.) గీ. ఎమ్ముకలు చల్లినట్టి చో పెలుగఁ డయ్యె. (కాశీ. ౫ ఆ.
౨౩) ద్వి. మలుపడ్డ నిప్పుక మాడ్కి నున్నాడు. (హరిశ్చం. ఉత్త. ౧౩౩ -
౩౩౪ ౪౦.) (సూ. రా. ని.) క.....కురిసెన్ | గనగనగన మనుచు నిప్పుకలు
గుప్పలుగన్. (పాండు. ౫ ఆ. శ. ర.) క. నిప్పులఁ బొరలిన యట్లయి | చొప్పుడ
దించుకయు నిద్ర శుద్ధవిచారా. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౯) చ. ఒకడు.....ని |
ప్పుకలఁ బొరల్చినట్లు మదిపొక్కెడు. (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౨౮౭) "పొత్తి-వై - వి -
౧ మెత్తని సన్నని ప్రాతవస్త్రము.....క. అత్తటి నరవీక్షల నా | పొత్తులలో
శిశువు.....(కళా. ౫ ఆ.).....పొత్తిక - వై - వి - మెత్తని సన్నని చిన్న
వస్త్రము. క. కురువీరుల గెలిచి తదం | బరములలోఁ జీత్రవర్ణ భాసురములుగా |...
.....బొమ్మ పొత్తికలకుం డెండీ. (విరా. ౪ ఆ. ౪౭.)" (శ-ర). ఆ-వె. చిలుత
వాని కింత తలుసుంటి పలుకులు. (సభా. ౨ ఆ. ౨౨౮.) ఆ-వె. చెలఁగి లేవనేడ్చు
చిలుతుకదానిఁ గ్ర | వ్యాద భూరమృగము లశనబుద్ధి. (ఆది. ౪ ఆ. ౪౬.)
క. ఇమ్ముగఁ దద్ధామా ఘా | ఇమ్మున గర్భములు దాల్చి నాతులు.....(ఆర.
౩ ఆ. ౨౧౬.) "క. నను మన్ననఁ జేసి యనుచు నాతుక మ్రొక్కెన్. (కళా. ౧
ఆ. ౬౧.)" (సూ. రా. ని.) ఉ. ఆపురి మించుటో వరుల నాడు మెలంతల
గానమాధురిన్. హ. న. ౧ ఆ.) క.....ముని | లోకము నేరుటయు
నమ్మెలుత యెలుఁ గెసుగన్. (ఆను. ౩ ఆ. ౨౨౧.) పయి యానుశాసనిక
ప్రయోగమునుబట్టి యంతటను 'ఉ'కారమధ్యముగ దిద్దుట యుక్తము.
మెలుత - మెలుతుక. శబ్దరత్నాకరములోని 'అ'కార మధ్యత నిర్మూలము,
క. ఈ నెల త గన్న మన్నఘః | డైన. (విరా. ౨ ఆ. ౨౮.) సీ. గంధర్వు
లేవురు గలరని చెప్పె నన్నెలతుక మాటలు నిక్క మొక్కొ. (విరా.
౨ ఆ. ౨౯౫ శ. ర.) క. వెలది జూదంబు పానంబు వేట.....(ఉద్యో. ౨

1278 కవిశిరోభూషణోదాహృత తద్ధితములు సూరికిమూలము [౨౦ వి. కల్ప.]

ఆ. ౪౪.) “క. వే. వే లింటం జేజే నవ | లా లుండఁగ నీకు నివ్వెలందుక కొఱయే.
(అచ్చ. రా. సుం.) (స్వార్థమున ఉ క)” (శ-ర.) “స్త్రీ సమాత్ - స్త్రీ లింగా
ద్వైకృతాచ్చ ప్రాతిపదికాత్ స్వార్థే క వర్ణకోపి స్వాత్.” (అహో. ౪౦౪ పు.)
అని యిట్లుగ నహోబలపతి వ్యాఖ్యచేయుటలో నాతని యభిప్రాయమేమో
తెలియకున్నది. స్త్రీలింగాత్తని వ్యాఖ్యచేసెనెకాని యట్టి సుస్కృత స్త్రీలింగ శబ్ద
ముల కప్రత్యయము నుదాహరింప నైన లేదు.

అన్యేచేతి (౨౦౭ I ౨౨౦ విష.) అన్యేచ = నన్నయాధర్వణులు ప్రత్యే
కించి పేర్కొన్న వే కాక, బహవః = అనేకములైన, దేశ్యవర్ణకాః = దేశ్యములగు
కృత్తద్ధిత ప్రత్యయములు, అర్థభేదకాః = అర్థవిశేష ములుగలవి, ప్రయోగ
దృష్టము లగుచున్నవి. భావార్థమున సూరి చూపిన టిక - ఇమి - న - ఇక - మున్నగు
ప్రత్యయములును ముం దుదాహరింపబోవు సూరి సంగ్రహించిన ప్రత్యయ
విశేషములును, ద్రిలింగ లక్షణశేషమున నుదాహరింపబడిన ప్రత్యయవిశేష
ములును నధర్వణోద్ధిష్టములె యని గ్రహింపనగును. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు
దేశ్య తద్ధిత ప్రత్యయము పరమగుచుండఁగా, అన్యస్యలోపః స్వాత్ = ప్రకృతి
యొక్క తుదివర్ణమునకు లోపము గల్గును. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, వర్ణాగమో
షతః = వర్ణవిశేష మాగమ మగుట సమ్యతమగును. ఉదాః—అంత్య వర్ణలోప
మునకుః—కోడలు+టికము = కోడటికము, ఒండు+టి = ఒంటి, చెలిమి+కాడు =
చెలికాడు. మొ. వర్ణాగమమునకుః—మగ+ఇమి = మగ+ట్+ఇమి = మగటిమి.
పేద+ట్+ఇమి=పేదటిమి. ఈసూత్ర మాదేశాదులకును నుపలక్షణము. తెల్ల+పు=
తెలుపు. కోడలు+ఇకము = కోడంటికము. అందము+కాడు = అందగాడు. మొ.
కవిశిరోభూషణమున నన్యేచేత్యాది కారికల కీ క్రిందిరీతి నుదాహరింపబడెను. “కల్లరి-
వెరవరి (అరి షత్వర్థ్యము) ముక్కిడి - వెరవిడి కట్టిడి - (ఇడి తదభావార్థకము.)
ఎద్దడి. (ఎరపు+తడి = ఎద్దడి నీటిదారిద్ర్యము.) (ఇందుఁ దద్ధితప్రత్యయ మెట్టిదో
తెలియకున్నది.) చలిమిరి - వలిమిరి (మిరి. స్వార్థిక ప్రత్యయము) (శబ్దరత్నాకరమున
వలిమిరి శబ్దములేదు గాని వ లి శబ్దమునకును శైత్యమే యర్థము.) కన్నెటికము.
(టికప్రత్యయము భావార్థకము) ‘పలువరము - కనికరము - వేగిరము - తేజరము’
(వీనిలోని ప్రత్యయములు శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపబడలేదు. ‘తేజరము’ అను
శబ్దమే చూపబడలేదు. ‘పలు+వా = పలువ = దుష్టుడు’ అని శబ్దరత్నాకరమున
నున్నది. పలుమాటలాడువాడని యర్థము చేయనగును. ‘అర’ ‘ఇర’ ప్రత్యయ
ములు స్వార్థికములని యహోబలపతి యాశయము కానోపును. ‘పలువరము, వై-

వి - ప్రలాపము - పలువరింత' అని శబ్దరత్నాకరమునఁ గలదు. 'కనియు = పరిపక్వ మగు' అను థాతువు కలదు. దీనికృదంతము 'కనిక = మెత్తఁదనము' కానోపును. కనికర మనఁగా మనసు మెత్తబడుటయేకదా. 'వేగ' అను తద్భవముగలదు. వేగ+ ఇరము = వేగిరము. తేజు+అరము = తేజరము = ప్రకాశము - తేజరిల్లు.) కోమ లికము (కోమలి+ఇకము - ఇక భావార్థకము) దొరతనము ఇత్యాద్యా బహవో వర్ణకాః - స్త్రీత్వే - ఒక్కతె - ఒకర్తు - ఓర్తు - ఎవ్వతె - అవ్వతె - ఇవ్వతె (ఈతుదివి ప్రయోగములందుఁ గానరావు) ఇత్యాద్యాః - చెలికాఁడు = చెలిమికాఁడు - గట్టివా తనము = గట్టివాయితనము, మిండగీఁడు ఇత్యాదౌ లోపాగమకార్యమ్." (మిండ+ గ్+ఈఁడు = మిండగీఁడు.) (అహో. 3౨౯ పు) ఈమహోబల పండితీయోగా హృతులనె మూలముగాఁ గొని సూరి కొన్ని తద్ధిప్రత్యయవిశేషములను సూచించె నని యెన్ననగును.

బాలవ్యా. అరమరాదులకు స్వార్థంబునం దిక వర్ణకం బగు. ౯.

వివరణము. అరమరిక - ఆమిక - అరమర - ఆము - అల్లి బిల్లి - గండి -

౨౯౦ I విషయము. నడవడి - నాడు - నివ్వాలి - పొత్తి - మాన - మెలి -

వాలు - ఇత్యాదు లరమరాదులు.

సంజీవని. ౨౯౦ I విషయము:—“అరమర. ద్వ - వి. (అర+మరలుట) సంజీహము. భేదము (అరమరము - తా మది నమ్మకున్నది విదర్భ నరేంద్ర తనూజ నిన్ను సు । త్రాముఁడ వంచు నీ యరమరంబునఁ బో మనసీకు నీకు.....(నైష. ౮ ఆ. 2౫.)” (శ-ర). “అరమరిక - అరమర - భేదము.....అరమరికయు లేక యందఱలోన । నిరవొంద సుగ్రీవు నిష్టుడై యుండె. (రంగ. రా. ఉ. ౯2 పా. ౨౮ పం.)” (సూ. రా. ని.). ‘అరమర’ అనియుఁ గోశకారు లుదాహరించుచున్నారు. “అర మర - ద్వ - వి - (అర+మరలుట.) ౧ సంజీహము. క. మఱియు నొకమాట యెవ్వరు । నెఱుగని యది దళరథునకు నేకాంతమునం । దఱమరలేక దృఢంబుగ । నెఱుకవడం జెప్ప వింటి నే నొకరుండన్. (నిర్వ. ౯ ఆ. ౫2.)” (శ-ర). “ఆము = ఆమి. వి. (సం - అహమ్.) మదము - గర్వము. సీ. ఆము శేషఁగు సామి ముద్దుల పట్టి.....(రసిక. ౧ ఆ. ౨.) ఆమిక = హామిక. వి. (సం - అహమహమికా.) గర్వము - మదము. సీ. గర్వంబు మేనులు గన్నట్లు లుండెడు దొరల యామిక లెందుఁ దొలఁగిపోయె. (విజ. వి. పీఠి. ౪౨.)” (సూ. రా. ని.) “అల్లిబిల్లి దే - వి - పెనఁకువ. ౨ ఒడ్దిక. గీ. అరిగి తనకూర్చి చెలులతో నల్లిబిల్లి । యగుచు..... (పర. 3 ఆ. ౨2౪.)” (శ-ర). ‘అల్లిబిల్లిక’ అనురూపమును గోశకారులు చూపలేదు

గాని 'అల్లిక బిల్లిక' అను దానిని జూపిరి. "ఉ..... | అల్లిక బిల్లికం దనరు...
(కృ. శకుం. ౨ ఆ. ౨౨౦ సూ. రా. ని.)" గండి=గంధ్రము - సందు. 'గండిక' శబ్దమునకుఁ బ్రయోగము దొరకక కావలయు సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు "గండిక= గండి. (శ-ర)." అని వ్రాసిరి. నడవడి = నడక - ప్రవర్తనము - నడవడిక శబ్దమున కును బ్రయోగము లభింపక కావలయును "నడవడిక - వి.....(శ-ర. చి. ని.)" అని సూ - రా - నిఘంటుకారులు వ్రాసిరి. 'నాడు' శబ్దమీ గణములో నిర్బిందువు గానే బాలవ్యాకణ ప్రథమ ద్వితీయ ముద్రణములందు సైతము వెలయుచున్నది. శబ్దరత్నాకరకోశమున కాలవాచక మగునపుడు 'నాడు' శబ్దము సబిందుకముగను దేశవాచకమగునపుడు నిర్బిందుకముగను జూపబడెను. సూ - రా - నిఘంటువున రెండర్థములందును సబిందుక మనుట యుక్తమనియు, దేశవాచకమగునపుడు తత్వ నిర్ణాయక ప్రయోగములు లేవనియు శాసనములలో నర్థబిందువు గన్పట్టుచున్న దనియు వ్రాయబడెను. కావుననే 'నాడిక' అనురూపము సైతము సబిందుకము గానే చూపబడెను. "క. అన్నాతియు నొడయఁడు నటు | అన్నారని నీవు కోన కరు దెంచినచో | నన్నా యన్నాడిక య | న్నన్నా యాఁగుకొనఁ జాలు నట్టిదె యెపుమా" (అచ్చ. రా. ఆయో. ౧౧౦ శ-ర. నాడిక శబ్దమునొద్ద.) నివ్వాలి = నీరాజనము. శబ్దరత్నాకరమున నివ్వాలికయనియుఁ జూపబడెనుగాని "ద్వి. వనజ లోచనలు నివాళిక లొఁగ. (రంగ. రా. బాల. ౭౫ పొరట.)" (శ-ర). అని నివాళిక శబ్దమునకు మాత్రమే ప్రయోగము చూపబడెను. సూ - రా - నిఘంటు వున "నివ్వాలిక" శబ్దమే చూపబడలేదు. నివ్వాలి శబ్దము సప్రయోగముగఁ జూపబడినది. పొత్తి = పొత్తిక=మెత్తని సన్ననివస్త్రము. "క. బొమ్మ పొత్తికలకుం దెడి. (విరా. ౪ ఆ. ౪౭) స్త్రీసమ 'మాన' శబ్దము శబ్దరత్నాకరమున కుడపార్థక ముగఁ జూపబడెను. ప్రయోగములేదు. కాని మానిక శబ్ద మాచ్ఛికము మాన శబ్ద రూపాంతరముగాఁ జూపబడలేదు. 'మాన' అను నాచ్ఛికపు స్త్రీసమశబ్దము సంస్కృత మానశబ్ద వైకృతమని వైకృతదీపికలో నున్నది. 'మానిక' అను సంస్కృత మానికా శబ్దము శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపబడినది. "మానికా - ఆ - స్త్రీ. అజ్ఞలి ద్వయ పరిమాణమ్" మద్యమ్. తె. ౧ మానెడు" అని సర్వశబ్ద సంబోధిని కోశమునఁ గలదు. "మెలిక - వై - వి - మెలి = మెలుసు = పెన" అని యిట్లు శబ్దరత్నాకరమున 'మెలి = మెలిక' అనునవి రెండును జూపబడినవె కాని ప్రయో గము చూపబడలేదు. వాలు = వాలిక = దీర్ఘము "క. అకటకట యుత్తరుఁడు గొం | డొక కాంభోజిండునుం గడుం బాలుఁడు వా | ల్లిక కైదువు లాడిన నే | ల

[బా. తథ్తి. ౧౦ మొ. ౧౨ సూ.] ఉక - కాడు - గాడు. మొ. తథ్తితములు 1281

కొఱఁగి యొప్పి రభిమన్యు లక్షణుల క్రియన్. (స్త్రీ. ౨ ఆ. ౮౪ ప.) గీ. వాలుగాఁ
గైవ్రాలు.....(రామా. ౧ ఆ.)" (శ-ర). శా. ఆవాలుం గనుదోయి యానగు
మొగం బాగుబ్బ పాలిండ్ల పెం | పావేణీ భరము.....(పి. శకుం. ౨ ఆ. ౧౮౮.)
(కళా. అప్పక. 3 ఆ. 32౪ ప.)

ఉక వర్ణకంబు చిలుతాదులకు స్వార్థంబునం దగు. ౧౦.

బాలవ్యాకరణ. చిలుతుక - నాతుక. చిలుత - నాతి - నెలత -

వివరణము. మెలత - పడఁతి - మడఁతి - పాలతి - వెలఁది -

౨౯౦ II విషయము. నిప్పు - ఎచ్చు - ఇత్యాదులు చిలుతాదులు.

సంజీవని. ౨౯౦ II విష:—“నిప్పు - ఎచ్చు” అను రెండిటిలో “ఉ”కార
మున్నను వేటుగ ‘క’ ప్రత్యయవిధాన మేలయని తలఁచి సూరి వానికిని ‘ఉక’
ప్రత్యయమునె యుపదేశించెను, అంతటను బా - సంధి - ౧౧ సూత్రము చొప్పున
నపదాది స్వరసంధి నిత్యముగా నగును. పఱు వానిలోఁ బెక్కిటి కీవఱకు విపుల
ముగా ౨౯౦ విషయమునఁ బ్రయోగములు చూపఁబడెను.

కాడు గ్గాఁ డు ర్భవే దీడు|ర స్తిత్వా ద్యర్థబోధకాః|

నన్ను మా. ఏకత్వ వాచకా త్పుంసి | స్యా దాడు స్త్వన్యథా

౨౯౧ విష. మతః | స్త్రియా మాఁడి ర్భహుత్వే స్యాత్ | పుంసి

దీర్ఘాన్ని రుచ్యతే. (వికృ. అజం. ౫౦-౫౧ కారి.

అహో. 3౨౯ పుట.)

కల్పతరువు. ౨౯౧ విష:—ఈకారికలు ౧౯3 విషయమున వ్యాఖ్యాత
ములు:—ఏకవచనాం తాచ్చిక శబ్దములకుఁ బరముగ నస్త్యర్థమునందును
గొన్నియెడల స్వార్థమునందును మహత్త్వమున ‘కాడు’ అని కొన్నిటికిని
‘గాడు’ అని కొన్నిటికిని, ‘ఈడు’ అని కొన్నిటికిని వచ్చును. ఆడు
ప్రత్యయము ప్రథమా బహువచనమునకుఁ బరముగా వచ్చును. ఆబహు
వచన ప్రత్యయము లోపింపదు. మహతీత్వమున ‘ఆడి’ ప్రత్యయ మగును. అపు
డును లుప్రత్యయము లోపింపదు. ‘విల్లుకాడు - అందగాడు , కొండీడు - వగ
లాడు’ అనునవి పుంలింగ సమరూపములు. డుమంతరూపములు. ఇవి ఏకాదిగణము
లోనివి. ‘దీర్ఘాన్ని రుచ్యతే’ అనుటచేతఁ బయివిషయము స్పష్టపడుచున్నది. ‘వగ
లాడి’ అను రీతిగల రూపములు మాత్రము స్త్రీసమరూపములు. ఆడి ప్రత్యయవిధి
సందర్భమునకయి ‘కాడు’ ప్రభృతు లట్లు వేర్కొనఁబడినవి కాని యవి నిజముగా
‘కా - గా - ఈ - ఆ’ అను ప్రత్యయములె యని గ్రహింపనగును. మఱియు నీతద్ధి

1282 'ఒకతె-ఎవతె' మొ. వలెనె 'కతై' లోని 'తై' సాధ్యము [౨౯౧ వి. కల్ప.]

తాంత ప్రాతిపదికముల దీర్ఘము హ్రస్వము కాదని విశదపఱచుటకును బ్రథమైక వచనాంత పరినిష్ఠితరూపములు వేర్కొనఁబడినవి. 'స్త్రీయా మాఁడి' అని యుపదేశించియు నధర్వణుఁడు 'కతై - కత్తియ - గతై - గత్తియ' ప్రత్యయముల నుపదేశింపకుండుట నరయఁగా నవి 'కా-గా' ప్రత్యయములపై ('ఎర్వతై - ఒక్కతై' మున్నగువానియందు వలెనె) 'తై' అను దానిని నిల్పి సాధించుకొనవలయు నని యాతఁడు తలంచినట్లు విశదమగుచున్నది. ౨౧౭ I విషయమునందును ౨౨౧ విషయమునందును జెప్పఁబడినరీతిగా 'వేటకా+త్+ఎ = వేటకతై' "అందగా+త్+ఎ = అందగతై" అని సాధించుకొనవలయును. ౨౯౦ విషయమునఁ జెప్పఁబడిన రీతిని దద్ధిత ప్రత్యయ పరకత్వమున వర్ణాగమాదులు ప్రయోగానుసారముగా నంగీకార్యము లగుటంజేసి కాప్రత్యయ దీర్ఘమునకు హ్రస్వమును తకారద్వయాగమమును గల్గఁగా 'వేటకతై' అను రూపమేర్పడును. ఇట్లే గాప్రత్యయ దీర్ఘమునకు హ్రస్వమును 'త'కారద్వయాగమమును గల్గఁగా 'అందగతై' అను రూపమేర్పడును. పిదప ౨౧౦ విషయము చొప్పున 'ఎ'కారమునకు 'ఇయ' అను రూపము గల్గఁగా (అంతై = అంతియ - ఇంతై = ఇంతియ) 'వేటకత్తియ - అందగత్తియ' అను రూపాంతరములును సిద్ధించును. 'వేటకతై - వేటకత్తియ' మున్నగునవి స్త్రీసమరూపములు. తత్సమ ప్రకృతులమీఁద సయిత మీప్రత్యయములు గన్పట్టుచున్నట్లు శబ్దరత్నాకరమందును సూ - రా - నిఘంటువునందును వ్రాయఁబడెను. (౧౯౩ విష.) "కోపకతై - మి - గ్రా - విణ - (కోపము+కతై) కోపముగలది. ఆఁడుది - "కోపకాఁడు - మి - గ్రా - విణ - (కోపము+కాఁడు) కోపముగలవాఁడు." (౪-౨). "కోపకతై. మి - విణ - (కోపము+కతై) కోపముగలది (స్త్రీ) నీ. సుత్తత్తియకులంబు నిత్తత్తముగఁ జేయు | కొడుకుఁ గాంచిన యట్టి కోపకతై (క్రీడా. ౧౨౯.) కోపగాఁడు. మి - విణ - (కోపము+కాఁడు) కోపముగలవాఁడు. గీ. నినుఁ గలయు భర్త కోపగాఁ డనఁగ నేల. (సారం. ౨ ఆ. ౧౧౫.) క. ద్వైపాయనముని వెడలం | ద్రోపించిన కోపగాఁడు ధూజ్జటి.....(భీమ. ౪ ఆ. ౧౩.) గీ. అన్న మీతండ్రి కోపగాఁ డానొ కాఁడొ (కాశీ. ౪ ఆ. ౯౦). కార్యకాఁడు. మి - విణ - (కార్యము+కాఁడు) కార్యము నెఱవేర్చుకొనువాఁడు. ఆ-వె..... కార్యకాఁడొ యంకకాఁడొ నృపుఁడు. (ఆము. ౪ ఆ. ౨౬౩.)" (సూ. రా. ని.) (విస్తర.) పయి. ప్రయోగములలో 'కోపకతై' అనుచో "కోపకర్త్రి" అనియు

విస్తర. ౨౯౧ విష:—'కోపకతై' అనుచో 'క'కారమును "కోపగాఁడు" అనుచో 'గ'కారమును నిల్పుటలో యుక్తి యేమున్నది. ఇట్లే సూ - రా - నిఘంటువు

[బా. తద్ధి. ౧౧-౧౨ సూ.] అంకకాఁడు శబ్దపరిశీలనము

‘కోపకాఁడు’ అనునెడల ‘కోపకుండు’ అనియు ‘కార్యకాఁడు’ అనుచో ‘కర్జకాఁడు’ అనియుఁ గవి ప్రయుక్త పాఠములు కానోపునని సమర్థింపనగును. (“కోపకుండు - సం-విణ - (అ. పికా. అ.) కోపించువాఁడు”) (సూ. రా. ని.). కాని తిక్కయజ్వయే తత్సవముపై ‘కా’ ప్రత్యయమును బ్రయోగించి యున్నాఁడు. “నీ..... గీ..... | ఆవిషము గాలకాని కెట్లట్ల..... (ఆను. ౫ ఆ. ౨౫౬.) (చూ. 3౨౬ I విష.) ‘అంకకాఁడు’ అనునది యాచ్ఛికమే యనియు మిశ్రము కాదనియుఁ దలఁచుచు శబ్దరత్నాకరకర్త యొక్కకవి శ్లేష నిర్వహణమునకై ‘అంకకాఁడు’ శబ్దము మచ్చగలవాఁడను మిశ్రస్థలముగాఁ బ్రయోగించెనని వ్రాసియుండఁగా సూ-రా-నిఘంటుకర్తలు ‘చలపాది’ అను నర్థముగల స్థలములందెల్ల నదిమిశ్రపదమే యని వ్రాసిరి. “అంకకాఁడు. దే - విణ - (అంకము + కాఁడు) చేలముపట్టువాఁడు - చలపాది. గీ. ఎలనీ యేప్రాద్దుఁ గనువొంద నీక మరుఁడు | కలహమున కంకకాఁ డయి కాలుద్రవ్వ. (ఆము. ౫ ఆ. ౨౪.) (అంకశబ్దమునకు వృత్తియందు చలమర్థ మని యెఱుఁగవలెను. ఇది యొకా నొక కవిచే శ్లేషయందు గుఱుతుగలవాఁడను నర్థమునఁ బ్రయోగింపఁబడియున్నది. చ. హిమకరుఁ డంకకాఁడు మధు వెప్పుడు జాతి విరోధి..... (కవిక. 3 ఆ. ౯౨.)” (శ-౪). “అంకకాఁడు. మి - విణ - (క - - అంకకాఁడు.) బ - అంకకాఁడు. అంకకాండు. ౧ మొనగాఁడు - ముఖ్యుఁడు - శూరుఁడు. ద్వి..... పండిత మల్లి కార్జునప్రభువు | | గరడికెక్కిన యంకకాఁడును బోలె | నెడ విడిఁబడ్డ మత్తేభంబుఁ బోలె (పండితా. వాద. ౧౭౬ పా.) గీ. కలహమున కంకకాఁడయి కాలుద్రవ్వ. (ఆము. ౫ ఆ. ౨౪.) ౨ చలపాది- మాత్సర్యశీలుఁడు. ఆ. వె. కార్యకాఁడొ యంకకాఁడొ నృపుఁడు. (ఆము. ౪ ఆ. ౨౬౩.) మ..... ప్రాణంబు దా | యలు గాద్దుల్ శశి యంకకాఁడు పిక మయ్యయ్యో గళ గ్రాహి..... (రిజయశందన విలాసము ౨ ఆ. ౧౨౨.) చ. హిమ కరుఁ డంకకాఁడు మధు వెప్పుడు జాతివిరోధి..... (కవిక. 3 ఆ. ౯౨.) ఇట ‘అంకకాఁడు’ అనఁగా నొకపక్షమున ‘కళంకముగలవాఁడు’ అనియు ఒకపక్షమున ‘చలపాది’ అనియు నర్థము.” (సూ. రా. ని.) ‘అంక’ శబ్దము ‘చేలమ’ను నర్థమున నాచ్ఛికమని వ్రాసిన శబ్దరత్నాకరకర్త యాశయమును మార్చి యెల్లయర్థము లందును నది సంస్కృతమే యని సూ - రా - నిఘంటుకారులు వ్రాసి “అంకకాఁడు” అనునది యెల్ల, యర్థములందును మిశ్రపదమేయని నిరూపించిరి. అట్లే ‘అంక’ పున ‘కొండెకతై - కొండెకాఁ (గా) డు’ అని యొకచో ద్వివిధవర్ణములు నంగీకరింపఁ బడెను. ఇట్టి యనియమము నిరాధారముగ నేల పాటించవలయునో ?

శబ్దము పార్శ్వమును నర్థమున దేశ్యుని వ్రాసిన శబ్దరత్నాకరపు వ్రాతయు నుపేక్షింపఁబడెను. పరిశీలింపఁగా "అంకము" అను తత్సమరూపమునకు 'అంక' అను స్త్రీసమరూపము తద్భవమనియు నక్కారణమున 'అంక కాఁడు' అనునది యెల్ల యర్థములందును శుద్ధమగు నాచ్చిక శబ్దమె యనియు నందు మిశ్రత లేదనియు నీమూర్ధమున శబ్దరత్నాకరోదాహృతములగు 'అంక - దేశ్యము' 'అంకించు - దేశ్యము' మున్నగు స్థలములెల్ల నవిరుద్ధము లగుననియుఁ దోచుచున్నది. ఇంత యేల? సూ - రా - నిఘంటుకారులే "అంకించు" అను దేశ్యధాతువు నుదాహరించి దాని కనేకములగు నర్థవిశేషములను జూపిరి. అట్లే, అంకవన్నియ - అంకపాంక ములు - అంకాపాంకములు మున్నగు దేశ్యశబ్దములను నుదాహరించిరి. వానిని మిశ్రములనలేదు.

కా-క త్రియ వర్ణకంబులు పుంస్త్య స్త్రీత్వంబుల మతు బర్థంబునం దాటాదుల కగు. ౧౧.

బాలవ్యా.

౨౯౧ I వి.

కా ప్రత్యయంతంబునకు మగాది గణంబునంజేరి డుజ్జగు. ఆటకాఁడు - ఆటక త్రియ. ఆట - అడపము - ఎమ్మె - ఓయారము - కటారి - కొల్ల - చెలిమి - చేరువ - చొరవ - జట్టి - జాజర - జూదము - తిండి - తేర - దొడ్డ - నీటు - నేస్తము - బేరము - వగ - విలు - వెచ్చము - సొగసు - ఇత్యాదులాటాదులు. కా క త్రియల కకారంబునకు గకారంబు కొండొక చోఁ గానంబడియెడి. ౧౨.

అండగాఁడు - అండగ త్రియ - కొండెగాఁడు - కొండె గ త్రియ - బేరగాఁడు - బేరగ త్రియ - ఇత్యాదులు.

సంజీవని. ౨౯౧ I విష:—ఆట మొదలగు శబ్దములకుఁ బరముగ మతుబర్థంబున మహాదర్థము వాచ్య మగునపుడు కా ప్రత్యయంబును మహాత్వార్థము వాచ్య మైనపుడు, క త్రియప్రత్యయంబును నగును. 'తదస్యాస్త్యస్తిస్మితి మతుప్' (గీ. ౨. ౯౪) (సి. కౌ. ౧౦౯౪ సూ.) అనుపాణిని సూత్రముచే వచ్చు మతుప్ప్రత్యయముయొక్క యర్థంబున 'కా-క త్రియ' లగునని తాత్పర్యము. "అది దీనికిఁ గలదు లేదా - అది దీనియందుఁ గలదు." అని మతుప్ప్రత్యయమున కర్థములు. "భూమి నిన్దా ప్రశంసాసు | నిత్యమౌగే ౭తిళాయనే|సంసర్గే ౭స్తి వివక్షాయాం | భవన్తి మతుబాదయః" (వార్తి. ౩౧౦౩.) అను శ్లోకరూప వార్తికము మతుబర్థములను

వివరించుచున్నది. 'తిండికాఁడు = తిండిగలవాఁడు' అనుచో నెల్లరును దిండి కలవారే యగుటచే నధికమగు తిండిగలవాఁడని యిచటి షతుస్ప్రత్యయము భూమార్థమును బోధించును. 'జూదకాఁడు' నిందార్థము గలుగుచున్నది. 'సొగసు కాఁడు' అనుచోఁ బ్రశంసార్థము భాసిల్లుచున్నది. 'ఓమూరకాఁడు' అనుచో నిత్య యోగము భాసిల్లుచున్నది. బా - ఆచ్ఛి - ౨౩ సూత్రము చొప్పున (౨౧౦ విష.) 'ఇయ' అనుదానికి 'ఎ'కారము రాగా 'ఆటకతై' యగును. ఎకారము రానపుడు 'ఆటకత్తియ' అనియే యుండును. కాప్రత్యయము మగాదిగణములోని దగుట చేత బా - ఆచ్ఛి - ౪ సూత్రముచొప్పున (౧౯౧ I విష.) 'కా - ఈ - ఆ' అను ప్రత్యయములు తుపినిగల శబ్దములు డుమంతంబులగును. 'ఆటకానిన్' మున్నగు రీతిని వీనికి నిత్యముగా నిగాగమంబగును. 'అడపము+కాఁడు = అడపకాఁడు - జూదము+కాఁడు = జూదకాఁడు' మున్నగుస్థలములందు బా - సమా - ౨౫ సూత్రముచొప్పున (౨౭౦ విష.) మువర్ణకము లోపించును. (౨౮౯ I విష.) జూదకాఁడు, కొండెకాఁడు మున్నగు నలంతిస్థలములందు 'కా' ప్రత్యయ కకార మునకుఁ బ్రకృతమగు బా - తద్ధి - ౧౨ సూత్రముచే 'గ'కారమగును. కోశములలో 'జూదకాఁడు - జూదకత్తియ' అని కకారముతోనె యుదాహరింపబడెను. ఇట్లే 'కొండెకాఁడు - బేరకాఁడు' అనియే చూపబడెను. సూ - రా - నిఘంటువునందలి యేతద్విషయకమగు నియమరాహిత్య మీవఱకు విస్తర ౨౯౧ విషయమునఁ జూపబడెను. శబ్దరత్నాకరమందును దఱుచుగా "కా - కత్తియ"లే వ్రాయబడినను గొన్నియెడల 'అందకాఁడు - ఇబ్బందికాఁడు.' మున్నగుచోట్ల 'గ'కారమును నిల్పుటలో యుక్తియేమియుఁ గానరాదు. ఈవిషయమును నిర్ణయింపజాలు ప్రాసాదిగత స్థలములు లభింపలేదు. అయినను నధర్వణుఁడు 'కాఁడు - గ్గాడుః' అని వచించుట చేతను నేటి వాడుకలో 'అందకాఁడు - కొండెకాఁడు' మున్నగుచోట్ల 'గ'కారమే వినబడుచుండుటచేతను సూరి యుదాహృతులు సరికావనుట యుక్తముకాదు. ప్రయోగములు:—గీ. అలరి తొలుకరి పేరిటి యాటకాఁడు |.....(ఆటవాఁడు= నర్తకుఁడు) (రామా. ౬ ఆ. శ. ర.) సూ - రా - నిఘంటువున నీపద్యమే "అలరి తొలుకరి పేరిటి యాటవాఁడు |....." అని యుదాహరింపబడెను. 'ఆట యొక్క+వాఁడు = ఆటవాఁడు' అను నాభాసబహువ్రీహి రూపమగు షష్ఠీ సమా సము 'కలవాఁడు' అను నర్థము నిచ్చును. కాన నెల్లయెడల "ఆటకాఁడు - ఆటకతై - వేటకాఁడు - వేటకతై" మున్నగుచోట్ల "ఆటవాఁడు - ఆటది - వేటవాఁడు - వేటది" మున్నగునవి పర్యాయము లగుననుటకు సందియములేదు. 'ఆ-వె' ఓరి

యాటకాఁడ యీరీతి యటపులా' అను (ప్రభా. ౧ ఆ. ౧౦౬.) పద్యమున నాటకాఁడనఁగా దొమ్మరివాఁడు. అడపము = వక్కలాకులతిత్తి - మంగలతిత్తి. అడపము + కాఁడు = అడపకాఁడు = తాంబూలకరండవాహి. అడపకత్తె = తాంబూలకరండవాహిని. గీ. కప్పురపుఁ దావి చిలుకు బాగలొసంగ | నడపకత్తెలు తెలనాకు మడుపులొసంగ. (వైజ. ౧ ఆ. ౧౧౩. సూ. రా. ని.) 'అడప = అడప కాఁడు' (బా. తద్ధి. ౨౮ సూ.) దీనికొక్క ప్రయోగము శబ్దరత్నాకరమునఁ గలదు. చ. కలికివరాటరా జడప కప్పురవీడెము.....(నైష. ౬ ఆ. ౧౪౧.) (చూడు. ౨౯౫ I విష.) ఇందలి 'అడప' అనుచో 'అపుడు' అని సర్వంకషావ్యాఖ్యాపాఠము. అదియే సూ - రా - నిఘంటువుచే నాదరింపబడినది. 'అడప' శబ్దము మతుబంత మను పక్షమున దీనిమీఁది కాప్రత్యయము స్వార్థిక మనవలెను. ఎమ్మె=విలాసము - 'ఎమ్మె కత్తె' అనునది కోశద్వయమునందును జూపబడలేదు. ఎమ్మెకాడు = విలాస వంతుడు. సీ. అనుపమచ్ఛాయావిహార మందఁగఁగల్గెఁ, జిమ్మచీకటి మ్రింగు నెమ్మె కాని | కి.....(నరస. ౨ ఆ. ౯౨. సూ. రా. ని.) ఓయూరము = విలాసము. దీనిపైనిగాని దీనిరూపాంతరములగు 'ఓయూరము - ఓయూరము' అనువాని మీఁదఁ గాని 'కా - క త్రియ' వర్ణకము లేకోశమందును జూపబడలేదు. "ఓయూరి కాఁడు - ఓయూరికాఁడు - ఓయూరికత్తె - ఓయూరికత్తె" అనురూపములు 'ఓయూరి' అను నర్థముగలవి లక్ష్మీనారాయణీయ కోశమునఁ జూపబడియున్నవి. "చ.....ఓక్కొకతటిం బువుబోండ్లు కటారి కత్తియల్. (కళా. ౧ ఆ. ౩౧.) చ. బిరుదు కటారి కాంధ్రు. (కళా. ౮ ఆ. ౧౦౧.) గీ. బల్లిదుండయి చీకటి కొల్ల కాఁడ | వక్రవిక్రమగతి. (ఘటికా. ౨ ఆ. ౧౪౦.)" (సూ. రా. ని.) 'కొల్లకత్తియ' కలదనుటకు సూ - రా - నిఘంటువున, శబ్దరత్నాకరస్థితియై ప్రమాణముగఁ జూపబడెను. "క.....చెలిమికత్తెలు నగరే (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౧౬౩.) గీ..... చెలిమికత్తియలు గాఁగ (వాల్మీకిచ. ౧ ఆ. ౨.) క..... | గతకల్పమతోడఁ జెలిమికాఁడై యుండెన్. (వేం. పంచ. ౨ ఆ. ౬౩.)" (సూ. రా. ని.) "చేరువ (ర్వ) (ఁ చేరు)..... సేనాధిపతి. ద్వి.....ముప్పదిరెండుకొట్ల చేరువలు | నెమ్మి నందొక్కొక్కనికి వేయి వేయి. (రంగ. రా. యద్ధ. ౩౩౪ పా. ౨౭ పం)" అని సూ - రా - నిఘంటువులోఁ జూపబడెను గాని "చేరువకాఁడు = సేనాధిపతి" అనుచోటి కాప్రత్యయము స్వార్థికమే యనఁదగును. 'చేరువ = సమూహము' అను నర్థమును గలదు. గీ..... | కలరు నాకీట్టి చేరువకాంధ్రు చేవ. (రామా. ౭ ఆ. ౨౭. సూ. రా. ని.) 'చేరువకత్తె' అను శబ్దము కోశద్వయమునందును జూపబడినది.

బడలేదు. చొరవక తై కలదనుటకు శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపబడుటే ప్రమాణముగ
 సూ - రా - నిఘంటువునఁ జూపబడెను. చొరవకాదు. విణ. (చొరవ+కాదు)
 ప్రవేశించువాడు. (చంద్రా. ౪ ఆ. ౬౧.) ౨ సాహసికుడు. గీ.....సభలెక్కు
 చొరవకాండు. (ఆము. ౪ ఆ. ౬౧.) (సూ. రా. ని) (చొరవ = ప్రవేశము)
 'జ్ఞేటిక తై' దీనికి శబ్దరత్నాకరస్థితియే యాధారము. "జ్ఞేటి కాదు. విణ.....
 క్రేత = కొనువాడు. గీ. అనుచు రసమర్త సరసోక్తురాదునట్టి | జ్ఞేటి కాంక్ష.....
 (వసు. ౧ ఆ. ౧౦౯.)' ౨ వర్తకుడు. సీ.....ఆ-వె. జ్ఞేటి కానికేది సంభవించె. (ఆము.
 ౫ ఆ. ౭౫.) జాజర = జజ్జర = వంచన; కపటము. జజ్జరక తై - జాజరక తై' అనువాని
 స్థితికి శబ్దరత్నాకరస్థితియే యాధారము - 'జజ్జరకాడ నీ చనుత్రోవఁ జరుము.
 (ద్వి. హరిశ్చం. ఉ. ౬౭౦ పం.) గీ. నడుమ జాజరకాదు మన్మథుడువచ్చి. (పి.
 శకుం. ౩ ఆ. ౨౧౫.) (సాం. మాన. ౧౨.) (సూ. రా. ని). జూజరు - జూదము=
 ద్యూతము - జూజకాదు - జూజక త్తియ యనునవి వేలుగఁ జూపబడలేదు.
 'జూదక తై' అనుదానిస్థితికి శబ్దరత్నాకరస్థితియే యాధారము. 'జూదకాదు' (ఆ.
 భా. ౨-౩౦౪.) (సూ. రా. ని). 'జూదరి' = (జూదకాదు) అనుదానికి భారత
 ప్రయోగములె ముందు చూపబడును. 'తిండిక తై' అనుదానికి శబ్దరత్నాకర
 స్థితియే యాధారము. తిండికాదు = తిండిపోతు . దురాశావంతుడు. క. విను
 కొడుకు గొన్న వేడుట | కొని కొట్టిన తిండికాదు.....(ఉద్యో. ౧ ఆ. ౫౬)
 ఆ-వె..... | తీపుగోరి యులుకు తిండికాదును బోలె |(స్త్రీ. ౧
 ఆ. ౧౯. సూ. రా. ని.) "తేరక తై.....అన్యురాలు. ఉ..... | ఖవ్వలఁ
 దేరక తై యగు. (ఆము. ౫ ఆ. ౫౬.) తేరకాదు.....అన్యుడు. క. ఉరు
 బాహుబలము కలిగియు | వెరవిడినై తేరకాని విధమున.....(భాస్క. యుద్ధ.
 ౧౩౯౫ ప.) ౨ క్రొత్తవాడు - అపరిచితుడు. సీ. ఆతడు వేటకై యరిగిరచో
 వజ్రి; దిగ్భాగింతి పుట్టించి తేరకాదు | సనునట్లు నేను. (ఆము. ౧ ఆ. ౨౨౭.)
 దొడ్డకాదు.....గీ..... | దొడ్డకార్లచే బడిపోయె దూర్పుదిక్కు. (శి.
 హరి. ౩ ఆ. ౩౪.)" (సూ. రా. ని). 'దొడ్డక తై' అనుదానికి శబ్దరత్నాకరస్థితియే
 యాధారము. "నీటుక త్తియ.....విలాసముకల యాదుని - ఆదుది.....
 క.....మొ | క్కలపు దొరకరాసి నీటుక త్తియ యగుటన్. (కువల. ౨ ఆ. ౧౩౯.)
 నీటుక త్తియ = నీటగు ఖడ్గము అని రెండవయర్థము. నీటు గా (గా)దు.....
 అందగాదు.....ద్వి. కలికిరూరుడు నీటుకాడనుటంటె. (ద్వి. నల ౧ ఆ.
 ౬౫౧.) గీ. నిక్కి నిక్కి నిరీక్షించు నీటుగాని | నందముల కెల్ల నెల్ల యశా

నందగాని. (చంద్రా. ౨ ఆ. ౧౩౬.)" (సూ. రా. ని.). సూ - రా - నిఘంటువున 'అందగాడు' అనుచో 'గ'కార మంగీకరింపబడెను. దానితోడి యంత్యాను ప్రాసమున 'నీటుగాడు' అనుచో 'గ'కారము సమర్థిత మగుచున్నదని శోశకారుల యాశయము. ఈయెడల 'క-గ'ల సందేహమును నిర్వహించు ప్రయోగము ప్రాసాదిగత మొక్కటేని నెచ్చటేని జూపబడలేదు. పం. సమర్థనము కేవలము బలహీనమైనది. 'వేస్తక తై' శబ్దస్థితికి శబ్దరత్నాకరస్థితియే యాధారము. గీ. కటికి చీకటి నెల నేస్తకాడు దాను. (శుక. ౨ ఆ. ౧౦౯. సూ. రా. ని.) 'వేరగాడు' అనుచోటి గకారము శబ్దరత్నాకరమునలేదు. 'వేరకాడు - వేరక తై' అనియే యుదాహరింపబడెను. ప్రయోగములు శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపబడలేదు. 'వగకాడు - వగక తై' అనువానికిని శబ్దరత్నాకరమునఁ బ్రయోగములు చూపబడలేదు. "వగ = సంతాపము - శోకము - విలాసము." అనుదానికిఁ బ్రయోగములు గలవు. 'విలుక తై - వెచ్చక తై' అనుదానికిని ప్రయోగములు చూపబడలేదు. క. అరిది విలుకాని యుజ్జ్వల | శరమొక్కని నొంచు.....(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౩౬.) (విలుకాడు = ధన్వి) వెచ్చకాడు.....విటుడు - మిక్కిలి వెచ్చము (వ్యయము) చేయువాడు. తే-గీ. సురల యాచటికూడు మ్రుచ్చులకుఁ గీడు | | లచ్చినైదోడు రేబోటి వెచ్చకాడు. (కవిజనరంజనము. ౩ ఆ.) సాగసుక తైకుఁ బ్రయోగము శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపబడలేదు. చ.....వన్నెకాడవై | కలయ మెలంగు బల్ సాగసుకానికి నెత్తులు పెట్టలేము.....(చంద్రా. ౧ ఆ. శ-ర.) శోశద్వమునందును 'అందక తై - అందగాడు' అనురూపములు చూపబడెను. 'క తై' అనుచో 'గ'కారము రాకుండుటకును 'కాడు' అనుచో వచ్చుటకును యుక్తిగాని కవిప్రయోగముగాని ప్రమాణము చూపబడలేదు. తే-గీ. అందముల కెల్ల నెల్లయా నందగాని. (చంద్రా. ౨ ఆ. ౧౩౬.) 'అందక తై' అనుదానికిఁ బ్రయోగము చూపబడలేదు. శబ్దరత్నాకరమునందు 'కొండెకాడు - కొండెక తై' అనియు సూ - రా - నిఘంటువున "కొండెక తై - కొండెక (గా)డు" అనియుఁ జూపబడెను. గకారస్థితి విషయమునందలి యిట్టి వ్యత్యాసమునకుఁ బ్రమాణ ప్రదర్శనమెందునులేదు. 'కొండెక తై' అనుటకుఁ బ్రయోగము చూపబడలేదు. సీ. కుమలియుఁ జుట్టంబుఁ గొండెకాడు ప్రియుండు | (రామలిం. ౧౧ ప. సూ. రా. ని.) ఆ-వె. కొండెగాడు చావఁ గొంప దనుకఁ బోవ | వంతుకింతెగా(?)ని వగుపు లేదు. (వేమన. ౨-గీ. ఆ. భా. ౭-౧౩ సూ. రా. ని.) 'వేరక తై - వేరకాడు' అనియే శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపబడెను. ప్రయోగములు చూపబడలేదు. నాకి

యొక యేలినవాడని పూనికాడనై. (నన్ని. కు. సం. ౪ ఆ. ౪౧౫.) ఇందు 'పూనిక+వాడు = పూనికాడు' అని యొన్ననగును. వకారలోప మధర్వావచసముచొప్పున నయ్యె ననడగును. అభిమానకత్తై దానగుట నీననుచు | (బరవ. ఆ.) అనుచో 'అభిమానకత్తై దానగుట' అని కవిప్రయుక్తపాఠ మననగును. అయ్య గారు - అత్తగారు. (౨౧౧ IV విష.) గోపాలిగాడు. (౧౪౦ విష.) మున్నగు స్థలములందు 'గారు - ఇగాడు' మున్నగునవి వేలు. ఇచ్చటి 'కాడు - గాడు' అనునవి వేలు. "చ. పులియడు బూచిగాడు.....అను మంతిగాడు. (మను. ౪ ఆ. ౩౨ ప.) ఇయ్యవి శునకభేదములు....." (బా. గు. ప్ర. బా. తద్ధి. ౧౪ సూ. వ్యా.) అని యిట్లు 'బూచిగాడు - అనుమంతిగాడు' అనువానిని బా - తద్ధి - ౧౪ సూత్రమునకు లక్ష్యములుగా గుప్తార్థప్రకాశికా వ్యాఖ్యాత చూపుట పొరపాటు.

కా - కత్తియలు కొండొక వానికి స్వార్థంబునం
జూపట్టెడు. ౧౩.

బాలవ్యా. చెలికాడు - చెలికత్తియ, హెగ్గడికాడు - హెగ్గడి
వివరణము. కత్తియ.
౨౯౧ II విష. కావర్ణకంబు తిర్యక్కులకుం గానంబడియెడి. ౧౪.
ఇబ్బందిగాడు - బంటిగాడు - కొమ్మకాడు - పరి
కాడు, ఇత్యాదులు మృగవిశేష వాచకంబులు.

సంజీవని. ౨౯౧ II విష:—కొన్నియెడల నర్థవిశేషబోధము లేకుండగనే ప్రాతిపదికార్థమునందె 'కా - కత్తియ' ప్రత్యయములువచ్చును. చెలి = స్నేహితుడు స్నేహితురాలు. చెలుకాడు = స్నేహితుడు. చెలికత్తియ = స్నేహితురాలు. హెగ్గడి = అంతఃపురపుకావలివాడు - అంతఃపురపుకావలి యగుస్త్రీ. హెగ్గడికాడు = అంతఃపురపుకావలివాడు. హెగ్గడికత్తై = అంతఃపురపుకావలి యగుస్త్రీ. "సీ. చెలికత్తై నెలుఁగెత్తి చీరు తొయ్యలిఁ దమ కులమని కోయిలల్ గుంపు గూడ. (ఉ. రా. ౬ ఆ. ౨౭.) క. అత్తటి మురిపపు నడఁ జెలి | కత్తియగమి గొలువ (మనుచ. ౬ ఆ. ౩౦.) తే.గీ. కట్టికమిటారి మొకరిచెల్కత్తై గములు (కువల. ౪ ఆ. ౧౩౯.) చ. అనవుడు నిట్లును నిద్దురుఁ డక్కట భర్తసుతుండు బాంధవుం | దును జెలికాడునున్.....(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౪౪)." (సూ. రా. ని). "ఉ.....సఖి! వారముతో రమారమణి వచ్చెను హెగ్గడికత్తై లెందఱే | గోరి భజింప (కళా. ౨ ఆ)." (శ-ర).